

SLAVKO ODIĆ · SLAVKO KOMARICA

PARTIZANSKA OBAVJEŠTAJNA SLUŽBA

ŠTA SE STVARNO DOGAĐALO

S. ODIĆ-S. KOMARICA
PARTIZANSKA
OBAVJEŠTAJNA SLUŽBA 3

1 A

TAJNE života oko nas ne skrivaju se u dalekim, svemirskim prostranstvima, u nepristupa nim prašumama ili morskim dubinama.

TAJNE o kojima, osobito ako ih ne upoznamo, ovisi naša svakodnevna sudbina, ne treba tražiti daleko od nas, one su negdje pokraj nas, ali skrivene. TAJNE su nam esto nepristupa ne, jer nam se ini da se nas ne ti u. TAJNE naših sudbina nisu složene, teške zagonetke, jer iza njih esto stoje - ljudi. TAJNE su ono što mi o tim ljudima ne znamo. TAJNE su ono što moramo proniknuti radi vlastita mira i sigurnosti.

SILE ne upravljaju samo magnetskim poljima. SILE upravljaju svijetom. SILE ne upravljaju samo prostim padom ili kretanjem planeta. SILE upravljaju sudbinama cijelih naroda, dakle i našom osobnom sudbinom. SILE mogu biti pozitivne i negativne, dobronamjerne i zlokobne. SILE mogu biti opasnije, što manje o njima znamo.

TAJNE SILE upravljaju nama, našim precima, našim povijestima. TAJNE SILE su ime straha koji obuzima ovjeanstvo iz pokoljenja u pokoljenje. TAJNE SILE mogu se svladati samo znanjem jer više nisu ni tajne, ni sile im o njima sve znamo.

TAJNE SILE naziv su biblioteke zagreba kog Centra za informacije i publicitet koja treba dati odgovore na mnoga pitanja koja zanimaju suvremenog ovjeka. »TAJNE SILE« su vaša biblioteka, koja e vam pomo i da shvatite kako mnoge TAJNE nisu tajne, a kako su mnoge SILE utoliko slabije ukoliko više o njima znamo. »TAJNE SILE« razotkrivaju ne samo tajne, nego i zablude, jer prije svega nude itatelju istinu, koja mu, iz ovih ili onih razloga, nije bila dostupna.

SLAVKO ODI, rođen 1916. u Bihaću, student tehnike, u NOR-u borac, politički komesar voda, sekretar štaba brigade, politički komesar bataljona, pomoćnik komandanta mjesta i područja, komandant područja, pomoćnik šefa obavještajnog centra štaba korpusa, član Odjeljenja zaštite naroda pri Vrhovnom štabu NOV]. Nosilac »Partizanske spomenice 1941.«, rezervni pukovnik. Poslije rata na radu u Ministarstvu unutrašnjih poslova, generalni konzul u Torontu, na elniku odjeljenja u DSIP-u. Objavio knjige »Dosije bez imena«, »Neostvoreni planovi« (prva nagrada »13. maj« — 1966), i »Desant na Drvar« (nagrada »22. decembar« — 1981) i mnoge članke na temu NOR-a u stručnim časopisima i publikacijama, kao i feljtone u dnevnoj i nedjeljnoj štampi.

SLAVKO KOMARICA, rođen 1923. u Banjaluci, učenik trgovačke akademije. U NOR-u borac, politički komesar voda, politički komesar čete, pomoćnik komandanta područja, zamjenik komandanta odreda, na elniku štaba brigade, pomoćnik na elniku i na elniku operativnog odsjeka štaba korpusa. Nosilac »Partizanske spomenice 1941.«, rezervni potpukovnik. Poslije rata generalni konzul u Zürichu, zatim radi u Institutu za međunarodnu politiku i privredu, u časopisu »Međunarodna politika«, slobodni novinar. Pod pseudonimom S. Koslav objavio (1954—1957) trilogiju o drugom svjetskom ratu: »Tragom nasilnika«, »Događalo se iza kulisa« i »Generali obavještajne službe«. U mnogim dnevnim i nedjeljnim listovima i periodičnim publikacijama objavio brojne članke i feljtone.

SLAVKO ODI i **SLAVKO KOMARICA** zajednički su objavili više feljtona na temu NOR-a u dnevnoj štampi i knjigu »Noć i magla — Gestapo u Jugoslaviji«.

BIBLIOTEKA »TAJNE SILE«

Biblioteka »TAJNE SILE«

Redakcija
Bruno Amerl, Stjepan Cerjan, or e Li ina,
Konstantin Miles, Jagoda Zeli -Rukavina

Urednik
Jagoda Zeli -Rukavina

Recenzenti
Vojislav Nikoli
Vladimir Milanovi

Likovna oprema
Hinko Bohr

Slavko Odi
Slavko Komarica

PARTIZANSKA OBAVJEŠTAJNA SLUŽBA

1941 - 1942.

Šta se stvarno događalo

knjiga treća

CENTAR ZA INFORMACIJE I PUBLICITET
Zagreb, 1988.

Copyright by
Centar za informacije i publicitet, Zagreb
ISBN 86-7125-032-6

OBAVJEŠTAJNA SARADNJA S MOSKVOM

»ne stidimo se svojih iluzija« — najveća stvar — iznimka specifična uloga Rade Končara — Tito u SSSR-u i povratak u zemlju 1940 — Sovjeti su znali za »Barbarossu« — i Churchill obavještava Staljina — sve je bilo uzalud — Titov oprez — zbrka oko dislokacije njemačkih operativnih divizija — izvještaji Moskvi preko Zagreba — direktna je veza uspostavljena — različite napomene uz istu depešu — neriješena nepoznanica — sporne depeše Moskve — Vlatko Velebit stupa na dužnost — prva obavještajna depeša Moskve — još jedna zagonetka — novi zahtjevi »Djeda« — i detalji su važni — posljednji Titovi obavještajni izvještaji u 1942 — informacije o napadu sila Osovine na Tursku — »Enigma Bor« — prestanak utnje o Mustafi Golubi u — Vladimir Dedijer izaziva buru — dvije knjige, feljtoni, polemika i novi detalji — neka pitanja, ipak, bez odgovora — potraga za radiostanicom u Beogradu — Titove depeše »Direktoru« — putšestvije »Pavlodara« — jedan propust — sudbine — Moskva predlaže zanimljivu »obavještajnu igru« — Fjodor Mahin na sceni — ko bi mogao biti »Mars« — Draža Mihailović pronalazi novog vođu u partizanima — neke teze Vladimira Dedijera — »Igra« sa »Marsom« nije izvedena

Dvadesetak godina poslije rata Josip Broz Tito je rekao:

»Ne treba sada skrivati ili se sramiti što smo sve do 1948. otvoreno i iskreno gledali u Sovjetski Savez. Ne stidimo se svojih iluzija; naprotiv, ponosimo se njima. One su bile nešto pozitivno i odražavale su našu duboku vjeru u progres i socijalizam.«¹

Hotimi no ili ne, Tito je tim rije ima parafrazirao poznatu misao velikog francuskog književnika i sociologa osamnaestog vijeka Charlea Montesquiea (Šarla Monteskijea):

»Ono što je istina u jedno vrijeme u drugo vrijeme je zabluda.«

U tokijskom zatvoru, o ekuju i su enje, u *martu* 1942, jedan od najbližih saradnika sovjetskog obavještajca Richarda Sorgea (Rihard Zorge) — proglašenog posmrtno (1964) herojem Sovjetskog Saveza — Jugoslaven, dopisnik »Politike«, Branko Vukeli — odlikovan tako er posmrtno (1965) sovjetskim Ordenom otadžbinskog rata I stepena — objasnio je razloge koji su ga naveli da *deset godina prije toga (1932)* u Parizu pristane da radi za sovjetsku vojnoobavještajnu službu (organizaciju). To objašnjenje ostalo je zapisano u *aktima japanskog suda* koji mu je izrekao smrtnu presudu:

» ak ako revolucija i ne može da bude ostvarena u naše vrijeme ipak je postojala jedna zemlja koja je uspješno položila ispite socijalizma, i koja e i dalje postojati da bi bila pobornik socijalističke revolucije u budu nosti... Kada bismo mogli da branimo Sovjetski Savez kako bismo ga držali u

zaklonu od rata desetak idu ih godina, ta zemlja bi mogla da izgradi solidan socijalisti ki sistem na polju ekonomije, kulture i odbrane, što više nijedna kapitalisti ka zemlja ne bi mogla da sruši... Uspjeh socijalisti ke izgradnje i o uvanje mira je su dvije najvatrenije nade i najautenti nije pobude, koje su zasluživale da se stupi u ovu organizaciju... Prema onom što sam uo u Parizu, cilj ove organizacije bio je da brani SSSR od inostrane invazije — a to je bio jedan od glavnih zadataka Kominterne — i da prikuplja korisna obavještenja za taj cilj, kao i za op e aktivnosti komunisti kog pokreta.«²

Mnogi komunisti, pa i pojedinci koji to nisu bili po ubjednju ve su bili samo napredno orijentisani, u predratnom su periodu radili za obavještajnu službu tada jedine socijalisti ke zemlje na svijetu iz istovjetnih ili sli nih pobuda kao i Branko Vukeli .

Pritom treba naglasiti da se u našoj publicistici, koja se ozbiljno ili neozbiljno (što je eš i slu aj) bavi problematikom aktivnosti sovjetske obavještajne službe, brkaju pojmovi i esto poistovje uje NKVD (Narodni kome-sarijat unutrašnjih poslova) sa Obavještajnim odjeljenjem Generalštaba Crvene armije. A u emu je rije ?

Svaraju i u godinama prije drugog svjetskog rata svoju obavještajnu mrežu u zapadnoj Evropi, koja je dobila naziv Crveni orkestar (naime »muzika« je ozna-avala radio-stanicu a ta je mreža raspolagala s više »muzika«!), Leopold Trepper govori o dolasku sovjetskog oficira Viktora Sukulova u Belgiju, i to s pasošem urugvajskog državljanina Vincenta Sierre (Vinsent Siera) i pod pseudonimom Kent:

»Sierra-Kent, koji je poput Alama nakupio svoje godine službe u Španjolskoj i na nekim povjerljivim zadacima, nije mi se inio tako pouzdanim kao njegov drug: sumnjao sam da je služio NKVD-u istodobno kada i u vojnoj obavještajnoj službi. To nije bio rijedak slu aj, jer je NKVD imao loš obi aj da ubacuje svoje agente u obavještajnu službu Crvene armije. Crveni orkestar nije bio nikakav izuzetak, kao što mi se to dokazalo u više navrata.«³

Te Trepperove rije i ukazuju na injenicu da se NKVD u inostranstvu nije bavio obavještajnom (informativnom) nego kontraobavještajnom službom kontrolišu i rad službenika sovjetskih predstavništava i samih sovjetskih obavještajaca, grupa bjelogardejaca koji su željeli da prodru u SSSR radi izvo enja diverzan-

tskih akcija ili špijunaže, trockista, ili »trockista«, stvarnih i izmišljenih protivnika SSSR-a...

U to su vrijeme sve komunisti ke partije svijeta bile *sekcije* Komunisti ke internacionale (Kominterne) i stoga su bile obavezne da provode uputstva i direktive njenog Izvršnog komiteta. Postupaju i tako, rukovodstva komunisti kih partija stavljala su na raspolaganje sovjetskoj vojnoj obavještajnoj službi, pa i NKVD-u, i svoje birane kadrove. Prema ustaljenom pravilu ti su pojedinci od tog trenutka prekidali svaku vezu s matičnom partijom. Govore i o tome, rukovodilac također veoma značajnog sovjetskog obavještajnog centra u Švajcarskoj prije i u toku rata, Šandor Rado napisao je:

»...jedan je od najvažnijih principa sovjetske obavještajne službe da ne smije imati nikakve veze s Komunisti kom partijom.«⁴

O tom aspektu odnosa KPJ — sovjetska obavještajna služba govorio je u intervjuu objavljenom u decembru 1984. u sarajevskom »Oslobodjenju« i naš istaknuti politički radnik i diplomat Ivo Vejevoda. Godine 1934. on je studirao u Pragu i bio član KPJ. Jednog dana Zora Gavrić, »jedna od glavnih aktivistkinja KPJ u Pragu«, rekla mu je: »Traži te jedan odgovoran drug.«

Ono šta je uslijedilo Vejevoda opisuje ovim riječima:

»Preda mnom se pojavio uvijek srednjeg rasta, proslavljeni, malo prosijedi... Pitao me je što radim, kako živim, imam li djevojku, novaca... (tri tačke u originalnom tekstu — primj. autora). *Tog dana mi je rekao da odmah prekinem sve veze sa Partijom, i da u budućnosti raditi isključivo s njim* (istakli autori). Nisam znao tko je taj uvijek...⁵

Bio je to veštada značajan sovjetski obavještajac Mustafa Golubić o kome ćemo kasnije više pisati u ovom poglavlju. No, vrijedi zabilježiti i ove riječi Ive Vejevode iz istog intervjua:

»Da sam znao ko je, u stvari, Mustafa Golubić, ja bih sebe sigurno smatrao aristokratom komunisti kog pokreta. Jer, raditi za sovjetsku obavještajnu službu, za veliku rusku revoluciju, za Staljina, bila je to tada najvećast koja je mogla da zadesi jednog komunistu.«⁶

Princip odvajanja obavještajnog rada za SSSR od aktivnosti legalnih ili ilegalnih komunisti kih partija važio je i u miru i u ratu, premda je ponekad, iznimno, znao biti i zaobišćen.

Situacija s Komunisti kom partijom Jugoslavije, zapravo s njenim generalnim sekretarom Josipom Brozom Titom na tom je planu, naročito od trenutka njemačkog napada na Sovjetski Savez, bila potpuno drukčija. Objašnjenje za to može se naći i u ugledu koji je on stekao u rukovodstvu Kominterne uspješno i odlučno izvođe i renesansu KPJ u predratnom periodu, kao i u autoritetu koji mu je, nesumnjivo, u sovjetskim vojnim, a samim time i vojnoobavještajnim vrhovima obezbijedio brz i uspješan razvoj partizanskog pokreta i narodnog ustanka na raskomadanoj i okupiranoj teritoriji Jugoslavije, pod njegovim rukovodstvom.

U takvim uslovima Tito je dozvolio i drugim visokim funkcionerima KPJ da saraduju s predstavnicima sovjetske obavještajne službe i da rade za sovjetsku obavještajnu službu ne prekidajući i vezu sa svojom Partijom. U poruci upućenoj Titu 25. jula 1941. iz Zagreba u Beograd, Josip Kopini je pisao o tome kako se već 22. juna, na dan njemačkog napada na SSSR, sastao s Vladom Popovićem, delegatom CK KPJ pri CK KPH, i Pavlom Papom Šiljom, članom CK KPJ, prenio im »rije Molotova« — zapravo suštinu govora koji je komesar za inostrane poslove Sovjetskog Saveza Vjačeslav Molotov održao istog dana preko Radio-Moskve — i savjetovao, pored ostalog, i »organizaciju obavještajne službe za Djeđu«, tj. za Izvršni komitet Kominterne.⁷ Potkraj jula 1941. Kopini je u objašnjenju predanom istražnoj komisiji CK KPJ napisao da je oko mjesec dana prije toga »rekao Br(ko) da treba: da mi sve što je voj(nog) karaktera) kažu da javim«.⁸

Br(ko) je bio Rade Končar, tada sekretar CK KP Hrvatske i član Politbiroa CK KPJ. Međutim, on se po obavještajnoj liniji nije povezao samo s Kopinićem, već i s Ivanom Srebrenjakom Antonovim, rukovodiocem jedne grane sovjetske vojnoobavještajne službe u Jugoslaviji. Kako je i zašto do toga došlo, vidi se iz izjave koju je Andrija Hebrang, član Operativnog rukovodstva CK KPH, u avgustu 1941. dao Komisiji CK KPJ (Blagoju Neškoviću i Vladi Popoviću):

«... Poslije poruke Tita, da s Antonovim trebamo saradivati, ja sam ga u cilju te saradnje povezo s Brkom, koji ga do sada nije poznao. Iz razgovora, koji sam poslije Titine poruke imao s Antonovim i ostali drugovi, smatrao sam u prvom redu da bi naša saradnja mnogo koristila našoj stvari.»⁹

Titova poruka Hebrangu »da s Antonovim treba(mo) saradivati« nije na njega, ali je najvjerovatnije uslijedila

neposredno nakon njemačkog napada na Sovjetski Savez. Uz to, iz tog dokumenta proizlazi da je Hebrang i prije toga održavao vezu s Antonovim.

O specifičnoj ulozi Rade Konara Brke, pa i Tita, u radu sovjetske obavještajne službe u okupiranoj Jugoslaviji, koja je djelovala i preko rukovodioca Kominterninog centra za vezu u Zagrebu Josipa Kopinića a te Ivana Srebrenjaka (Antonova) riječito govori pismo koje je Konar (Brko) 11. septembra 1941. godine poslao Kopiniću u (Vazduhu). Obojica su se tada nalazila u Zagrebu, a pismo je u cjelini *doslovno* glasil:

»Druže Vazduh,

Traži(o) sam prije 5—6 dana da se sastanemo, nisi ništa odgovorio. Javi ako nemaš vremena, ja u ti napisati sve šta hoću. Šaljem ti, evo, ovaj telegram što si ga poslao Antonovu; ja sam mu ga dao ali on ga ne može otvoriti, tj. rašifrovati; kaže ispočetka ide a kasnije se ne slaže. Javi da li je ovaj telegram primljen na njegovu šifru, tj. da li si ga odozgo primio ovako kako si ga dostavio nama, ili si ga, možda, ti sam šifrovao nekom šifrom s kojom ti raspolažeš. Možda sam ja pogrešio, (možda je) trebalo pismo poslati prije Starom, a on da ga rašifra, pa da ga pošalje Antonovu. Kad sam od tebe primi(o) (pismo), video sam (da) piše Antonovu'; ja sam mu (ga) poslao, me utim, on ga ne može rašifrati; javi u čemu je stvar. A tako-e (javi) kad se možemo sastati. Brko.«¹⁰

Ono »odozgo« odnosilo se, jasno, na Moskvu, a Stari je bio Tito.

Kao što vidimo, Rade Konar je u određenim trenucima imao i ulogu »veznika« između Vazduha i Antonova, odnosno između Vazduha, Staroga (Tita) i Antonova! Interesantno je još nešto: upravo citirano pismo Konar je napisao »drugom Vazduhu« nakon oštrog sukoba što ga je imao s njim u julu iste godine!

U konačnici, kada je riječ o Konarevu obavještajnom radu, treba napomenuti i to da su Talijani prilikom njegova hapšenja u Splitu 17. novembra 1941. godine našli kod njega podatke koji su u to vrijeme mogli nešto znati samo za sovjetsku — a ne i partizansku — obavještajnu službu. U pismu iz zatvora o svom saslušanju, govoreći u trećem licu, on je o tome napisao:

»Donijeli su nekakve dvije cedulje, na jednoj su bili nekakvi podaci o brodogradilištu, a na dru-

goj podaci da se blizu Be a nalaze benzinski rezervoari.«¹¹

Logi no, u istragu protiv uhapšenog Kon ara, iji pravi identitet Talijani još nisu znali, odmah se uklju ila i talijanska kontraobavještajna služba!

Josip Broz Tito (Valter) je, kao funkcioner KPJ, izme u 1935. i 1940. tri puta boravio u Sovjetskom Savezu, tj. u Moskvi: prvi put od sredine februara 1935. do sredine oktobra 1936, kada je, pored ostaloga, u sastavu delegacije KPJ prisustvovao VII kongresu Kominterne; drugi put od kraja avgusta 1938. do kraja januara 1939, kada je, zajedno s Vladimirom opi em i, prema nekim indicijama, s Kamilom Horvatinom, prevodio s ruskoga na hrvatsko-srpski i pripremao za štampu kratki kurs »Historije SKP/b«.

U vezi s tim u *Hronologiji* etvrtog toma Titovih *Sabranih djela* nailazimo na grubu nelogi nost koju je lako uo iti. Naime, pod oznakom »Vjerovatno po etak oktobra — kraj decembra« stoji i ovo:

»... Knjiga je izašla iz štampe u septembru 1938. Kako su ve u toku oktobra uhapšeni opi i tre i lan redakcije, cio prevod, prakti no od druge glave Historije, pada na Tita. Na ovom poslu Tito je angažovan tri mjeseca, prati prelom u štampariji 'Iskra revolucije'...«¹²

Samo od sebe name e se pitanje: ako je »knjiga izašla iz štampe u septembru«, a V. opi i tre i lan redakcije »bili uhapšeni ve u toku oktobra«, kako je mogao da »cio prevod, prakti no od druge glave 'Historije' padne na Tita«?! Uostalom, ni podatak o vremenu u kojemu se to doga alo nikako nije u skladu s tekstom koji slijedi, jer u registru imena istog toma nalazimo tvrdnju da je Vladimir opi uhapšen u *novembru 1938*, a Kamilo Horvatin još *u martu iste godine!*¹³

Tre i Titov boravak u Moskvi trajao je od po etka septembra do kraja novembra 1939. On se tada, kao i prilikom ranijih boravaka u SSSR-u, vi ao s Josipom Kopini em i razgovarao s mnogim funkcionerima Kominterne, ali nema podataka da je tom prilikom — a rat je u Evropi ve bio po eo — razgovarao s bilo kime iz Obavještajne (etvrte) uprave Generalštaba Crvene armije. Me utim, logi no bi bilo da se to dogodilo jer se on u maju 1941. u okupiranom Beogradu sastao sa sovjetskim vojnim atašeom i predao mu važan izvještaj, a funkcioneri te Uprave, koji su se potpisivali sa »Direktor«, »Važnij« ili jednostavno sa »Centar«, obra ali su se li no njemu (Valteru) s molbom da pomogne u rješava-

nju nekih problema u funkcionisanju njihove službe u Jugoslaviji.

Na putu za Jugoslaviju, s kanadskim pasošem na ime Spiridona Mekasa, Tito se zadržao u Istanbulu od kraja novembra 1939. do sredine marta 1940! Iz tog perioda datira nekoliko njegovih dopisnica i pisama upućenih Josipu Kopini u Moskvu, iz kojih se nazire da je predviđen dolazak Kopini u Zagreb. U februaru 1940. u Istanbul stiže Kopini i o tome se detaljno dogovara s Titom.¹⁴

Konačno, po etkom marta Spiridon Mekas, tj. Tito, napušta Istanbul, dobija jugoslavensku *tranzitnu vizu* i 13. marta prelazi grčko-jugoslavensku granicu... Petnaestog marta on bez prtljaga u Zagrebu silazi iz voza i tu ostaje. Prtljag uzima i u garderobi ostavlja Mira Ružić koja je pratila Tita na putu od Istanbula...

Interesantno je da je Tito u svojoj autobiografiji koju je u četiri nastavka u toku aprila i maja 1952. godine objavio američki list »Life« (Lajf), govore i o svom povratku u martu 1940. godine iz SSSR-a u Jugoslaviju preko Istanbula, napisao:

»Sjeo sam u Simplon-Orient Express, a ostalo je bilo lako. Jednostavno sam napustio vlak kada je stao u Beogradu.«¹⁵

O formiranju zagrebačkog centra Kominterne za vezu sa KPJ i partijama susjednih zemalja, koje je pošlo pod neposrednim Titovim rukovodstvom, centra koji će odigrati značajnu ulogu i u obavještajnoj saradnji KPJ s Moskvom, govori Vladimir Velebit:

»Tito se vratio u proljeće 1940. i zatražio da mu se javim (obavljao sam neke specijalne zadatke za njega). Budući da sam već u to doba imao vlastitu advokatsku kancelariju, poznao sam mnoge osobe u višim zagrebačkim krugovima, nisam bio kompromitiran, pa sam bio pogodan za obavljanje takvih zadataka. Najprije sam morao nabaviti radio-stanicu. Prisjetio sam se jednog druga koji je, po mom mišljenju bio simpatizer, i zamolio ga da mi napravi radio-stanicu. Zatim sam uzeo u zakup vilu na Milerovu brijegu u Černomercu, u koju je došao Josip Kopini i njegova supruga Stela. Oni su s nabavljenom stanicom uspostavili radio-vezu s Kominternom. Ta radio-stanica funkcionisala je sve do kraja rata.«¹⁶

U završnim odredbama Direktive br. 21, kojom se predviđao napad na Sovjetski Savez (»Operacija Barbarossa«), a koju je Adolf Hitler u svojstvu vrhovnog ko-

mandanta Wehrmachta potpisao 18. decembra 1940. godine, stajalo je:

»U svim naredbama koje će biti izdane od strane glavnih komandanata u cilju izvršavanja ovih uputstava treba izričito naglasiti da se radi o mjerama predostrožnosti za slučaj da Rusija izmijeni svoj današnji stav prema Njemačkoj. Broj oficira koji će biti određeni za izvođenje po etnih pripremnih radova treba da bude što je moguće manji. Pomoćno osoblje treba obavijestiti što kasnije i isključivo u onoj mjeri koliko je potrebno za rad svakog od njih. Otkrivanje naših priprema prije datum izvršenja još nije ni određeno moglo bi dovesti do najozbiljnijih političkih i vojnih komplikacija...«¹⁷

Unatoč svim tim mjerama, podaci o njemačkim pripremanjima za napad na SSSR ipak su počeli stizati u Moskvu »Direktoru«, tj. Obavještajnoj upravi generalštaba Crvene armije, već u februaru i martu 1941. godine. Dostavljali su ih, koliko je do sada poznato, članovi sovjetske obavještajne mreže Crveni orkestar, koji su djelovali u Njemačkoj (Harro Schulze-Boysen), Francuskoj, Belgiji i Holandiji (Leopold Trepper), u Švajcarskoj (Aleksandar Rado, Alexander Foot), te sovjetski obavještajci iz Japana (Richard Sorge, Branko Vukelić).

Ubrzo nakon potpisivanja Direktive br. 21, Richard Sorge (Rihard Zorge) dostavio je Moskvi njenu kopiju. Po etkom 1941. Harro Schulze-Boysen (Haro Šulce Boizen), zaposlen u Ministarstvu vazduhoplovstva u Berlinu, šalje podatke o planu operacije i broju divizija koje će u estvovati u napadu; u februaru Leopold Trepper (Treper) obavještava o broju divizija povučenih iz Francuske i Belgije i upućenih na Istok; po etkom maja, preko sovjetskog vojnog atašea u Vichyju (Viši), Trepper šalje plan i datum napada — 15. maj, a ubrzo zatim javlja da je datum izmijenjen, a na kraju ih obavještava i o ta nom datumu; Sorge 12. maja javlja da je duž sovjetske granice koncentrisano 150 njemačkih divizija, a 20. maja da je 22. juna »vjerovatni datum njemačkog napada«. ¹⁸ I Schulze-Boysen iz Berlina javlja da je za po etak operacija određeno 22. juna. ¹⁹

Maršal Golikov, od juna 1940. do jula 1941. na elnik obavještajne službe Crvene armije, napisao je 1975. godine u jednom sovjetskom historijskom časopisu:

»Sovjetske obavještajne službe su *pravodobno* saznale rokove i datume napada na SSSR i dale su znak za uzbunu u pravi čas... Obavještajne službe dostavile su to ne podatke o vojnom po-

tencijalu hitlerovske Njemačke, to an broj ljudstva, koli inu naoružanja i strateške planove komande Wehrmachta...«²⁰

Po etkom januara 1941. godine Sam E. Woods (Sem J. Vuds), ameri ki trgovinski ataše u Berlinu, poslao je State Departmentu (Stejt departmant — Ministarstvo inostranih poslova) opširan izvještaj o planu Vrhovne komande Wehrmachta za napad na Sovjetski Savez. Woods je do tih podataka došao pomo u svojih veza u njema kim ministarstvima, u Reichsbanci i Nacional-socijalisti koj radni koj partiji Njema ke (NSDAP). Među tim njegovim vezama bio je i ovjek koji ga je redovno obavještavao o svim razgovorima u Hitlerovu Glavnom stanu. Državni sekretar SAD Cordell Huli (Kordel Hal) nakon temeljitog provjeravanja Woodsovih izvještaja uvjerio se da su ta ni i preko podsekretara Sumner Wellsa (Samner Vels) obavijestio o tome 20. marta 1941. Konstantina Umanskog, sovjetskog poslanika u Washingtonu.²¹

A kada je State Department u prvoj polovini juna od svojih predstavnika u Bukureštu i Stockholmu primio obavještenje da e Nijemci u toku narednih etrnaest dana napasti Sovjetski Savez, kopije tih izvještaja dostavljene su poslaniku Steinhardt (Štajnhartu) u Moskvu, a on ih je predao Molotovu.²²

Prvih dana aprila 1941. godine ulogu sovjetskog »obavještajca« odigrao je Winston Churchill (Vinston Čer il), premijer Velike Britanije, koja je tada, sa svojim dominionima i kolonijama, jedina bila u ratu protiv sila Osovine Rim—Berlin.

Potkraj marta 1941. centar Inteligence Servicea za Jugoistok Evrope, koji se nalazio u Bukureštu, zapravo jedan od njegovih rukovodilaca, Satvi Lutvi Tozan, turški državljani porijeklom iz Hercegovine, za kojega je Churchill napisao da je jedan »od naših najpouzdanijih izvora«, obavijestio je London o kretanju njema kih tenkovskih jedinica željezni kom prugom Bukurešt—Krakov.²³

Na osnovi obavještenja Satvi Lutvi Tozana, Churchill je 3. aprila poslao engleskom ambasadoru u Moskvi Sir Staffordu Crippsu (Ser Staford Krips) telegram:

»Slijede e je od mene za g(ospodina) Staljina, *pod uslovom da mu Vi možete li no predati.*

Imam sigurno obavještenje od jednog pouzdanog agenta²⁴ da su Nijemci, kada su mislili da su uhvatili Jugoslaviju u svoju mrežu — to jest posle

20. marta — po eli da prebacuju tri od pet oklopnih divizija iz Rumunije u južnu Poljsku. im su saznali za srpski prevrat, taj pokret je obustavljen. Vaša ekscelencija e lako oceniti zna enje tih injenica.«²⁵

Ni Staljin ni Molotov nisu htjeli primiti ambasadora Crippsa pa je on Churchillovu li nu poruku Staljinu ipak morao da preda zamjeniku ministra spoljnih poslova Višinskom. U inio je to 19. aprila, a Višinski ga je tri dana kasnije pismeno obavijestio da je poruka uruena Staljinu.²⁶

Pod »srpskim prevratom« Churchill je podrazumijevao doga aje koji su se odigrali u Beogradu 27. marta, tj. obaranje vlade Cvetkovi —Ma ek, koja je dva dana prije toga potpisala dokument o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu.

U drugoj polovini aprila britanski ambasador Cripps obavijestio je Višinskog i o ta nom datumu po etka »Pothvata Barbarossa«. Nije poznato kako, ali za to je saznao njema ki pomorski ataše u Moskvi. To potvr uje njegov kratki telegram poslan u Berlin 24. aprila 1941. godine: »Engleski poslanik kaže da e rat po eti 22. juna.«²⁷

Ali sve je bilo uzalud. Staljin je vjerovao da do rata s Njema kom ne e do i prije 1944. godine. Postupaju i u skladu s njegovim shvatanjem situacije, na elnik obavještajne službe Crvene armije maršal Golikov, upozorio je 20. marta 1941. svoje pot injene:

»Sve dokumente po kojima navodno predstoji rat, treba smatrati krivotvorinama koje potje u iz britanskih ili ak samih njema kih izvora.«

A »na najzna ajnijim depešama koje mu šalje Sorge, Schulze-Boysen ili Trepper, Golikov na margini dodaje: 'dvostruki agent' ili 'britanski izvor'.«²⁸

Ovdje se trebamo osvrnuti i na ono što u svojim memoarima o radu sovjetske obavještajne službe u toku prve polovine 1941. govori maršal Žukov, tada u inu generala armije, zamjenik narodnog komesara odbrane i na elnik Generalštaba Crvene armije. O poruci koju je Winston Churchill poslao Staljinu preko ambasadora Sir Stafforda Crippsa on kaže da ju je Staljin »s nepovjerenjem primio«²⁹ i dodaje:

»U prole e 1941. godine u zapadnim zemljama je poja ano širenje provokativnih informacija o velikim vojnim pripremama Sovjetskog Saveza

protiv Nema ke. Nema ka štampa je na sve mogu e na ine naduvavala te informacije, žale i se da takva saopštenja bacaju senku na sovjetsko-nema ke odnose.

— Eto vidite — govorio je J. V. Staljin — nas plaše Nemcima, a Nemce plaše Sovjetskim Savezom. Huškaju nas jedne na druge.«³⁰

Prema navodima Žukova, na elnik Obavještajne uprave Generalštaba Crvene armije general F. I. Golikov podnio je 20. marta 1941. opširan izvještaj »koji je sadržavao informacije od vanredne važnosti«.³¹ Te su informacije odražavale suštinu plana »Barbarossa«, tj. »plana napada na Sovjetski Savez (koji) treba da po ne, orijentaciono uzev, 20. maja«.³²

Govore i i dalje o izvještaju generala Golikova, Žukov doslovno kaže:

»Najzad, u tom dokumentu se isti e, pozivaju i se na saopštenje našeg vojnog atašea iz Berlina, da 'treba o ekivati po etak rata protiv Sovjetskog Saveza izme u 15. maja i 15. juna 1941. godine'.«³³

Me utim, zaklju ci iz informacija navedenih u izvještaju u suštini su brisali uzev sav njihov značaj, jer je na kraju svoga izvještaja general F. I. Golikov napisao:

»... Glasine i dokumenta u kojima se govori o neizbežnosti rata protiv Sovjetskog Saveza u prole e ove godine treba ocenjivati kao dezinformaciju koja poti e od engleske, a možda ak i od nema ke obaveštajne službe.«³⁴

ini nam se, ipak, da je poenta Žukovljeva kazivanja o Staljinovu stavu prema mogu em njema kom napadu na SSSR u ovom pasusu:

»Analiziraju i i upore uju i sve razgovore koje je J. V. Staljin u mom prisustvu vodio s ljudima iz svoje okoline, došao sam do vrstog ube enja da su sve njegove misli i akcije bile prožete jednom željom: izbe i rat! *On je bio i uveren da e mu to po i za rukom* (istakli autori).«³⁵ •

I tako je to bilo sve do zadnjeg asa.

Volosjuk, sovjetski vazduhoplovni ataše u predstavništvu u Vichyju, poletio je iz Moskve nekoliko sati prije nego što je Wehrmacht po eo napad i u Vichy stigao 23. juna. Istog se dana našao s Leopoldom Trepperom »Otom«, šefom sovjetske obavještajne mreže Crvena kape-la i rekao mu:

«... da ga je prije odlaska pozvao na elnik i rekao mu neka meni poru i ovo:

'Re i ete Ottu da sam Velikome gazdi (Stalji-

nu — primj. autora) prenio informacije o predstoje em njema kom napadu. Veliki gazda udi se, kako ovjek kao Otto, stari aktivist i obavještajac, može nasjesti engleskoj propagandi. Možete mu ponoviti intimno uvjerenje Velikog gazde da rata s Njema kom ne e biti prije 1944'...«³⁶

Je li u takvim uslovima i rukovodstvo KPJ, odnosno Tito, dostavljalo u Moskvu obavještenja o predstoje em napadu Njema ke na SSSR?

Vlasnik zagreba ke tvornice »Ventilator« ing. Pavao Koporši održavao je od jeseni 1939. vezu s Pavlom Papom Šiljom, tada rukovodiocem Centralne tehnike KPJ a kasnije i kandidatom za lana CK KPJ, (koji se predstavljao kao Jovanovi) i pored ostaloga dostavljao mu razne obavještajne podatke. O jednom takvom slu aju Kopor i poslije rata piše:

»U kolovozu ili rujnu 1940. prisustvovao sam ru ku hrvatskih ministara u Beogradu, koji su bili u vladi Cvetkovi —Ma ek. Na tom je ru ku pomo nik ministra vanjskih poslova strogo povjerljivo iznio kako je na sastanku u Berlinu saznao da predstoji napad Hitlerove Njema ke na Sovjetski Savez. Nakon mog povratka u Zagreb, prilikom prvog sastanka sa Papom rekao sam mu što sam uo u Beogradu. Ta ga je vijest veoma zanimala. Nakon nekoliko dana došao je ponovo i tražio da mu doslovno citiram rije i koje je pomo nik ministra vanjskih poslova rekao na ru ku. Tada nisam razumio zašto mu je to potrebno, a nisam se nikada interesirao za razloge ni za druge slu ajeve. Kasnije sam pretpostavljao da je drug Tito poslao tu vijest u Moskvu, a da mu tamo nisu vjerovali, kao što nisu vjerovali ni Churchillu ni drugima, koji su Staljina upozoravali da e fašisti ka Njema ka napasti SSSR.«³⁷

U sje anjima na mjeseci i dane prije njema kog napada na SSSR Tito je napisao:

»Mi smo odmah nakon kapitulacije Jugoslavije po eli sa diverzijama — dizanjem raznih objekata u zrak, paljenjem vojnih automobila, kamiona sa municijom, skretanjem putokaza koje su Nijemci postavljali na raskrnicama, zbog ega bi obi no negdje zaglavili. To im je smetalo u pokre-

tima prema Istoku. Dakle, takve diverzije smo pravili prije napada na Sovjetski Savez, za koji smo znali da će uslijediti. Jer, njemačke trupe su se neprekidno kretale sa Balkana, preko Rumunije, prema Sovjetskom Savezu.

Mi smo i upozoravali Sovjetski Savez. Ja sam se, na primjer, sastao sa sovjetskim vojnim atašekom i rekao mu da se njemačka vojska kreće prema njihovoj granici i da sam siguran da će doći do napada. Imao sam informacije iz Zagreba od nekih 'slobodnih zidara', koji su bili upoznati sa onim što se sprema. Sve sam mu to saopštio i kazao da to treba primiti ozbiljno. Ataše me obavijestio da Nijemci od njega traže da napusti Jugoslaviju, kazao je da ga tjeraju da ide kući. Rekao sam — pa šta Vam treba više! To je bilo uoči i samog napada na Sovjetski Savez.³⁸

Postoji i druga Titova verzija uslova u kojima je u Moskvu poslao obavještenje o predstojećem njemačkom napadu na SSSR:

«... sovjetski rukovodioci su se opet odlučivali da i šta u njemačke trupe što bi moglo da razdraži Nijemce, jer su još uvijek vjerovali da je nemoguće da će ih Nijemci napasti poslije svega što su se s njima dogovorili. Ja to vrlo dobro znam, jer sam se nekoliko dana prije, ne sjećam se datuma, bio sastao u Beogradu s jednim sovjetskim savjetnikom, to jest s vojnim atašekom, kome sam rekao da mislim da trupe koje sada kreću natrag iz Srbije prema mađarskoj granici, idu na Sovjetski Savez. On je rekao da mu je to teško vjerovati.»³⁹

Interesantno je, međutim, da u Titovu izvještaju »O položaju i događajima u Jugoslaviji«, pisanom u Beogradu potkraj maja ili početkom juna 1941, nema podataka o pokretima njemačkih trupa prema sovjetskoj granici niti bilo kakvih drugih obavještenja koja bi ukazivala na mogućnost njemačkog napada na SSSR. Ona inače na koji je Tito dostavio taj izvještaj u Moskvu, on u pismu poslanom Josipu Kopini u prvoj polovini juna 1941. kaže:

»Ja sam preko braće po njihovoj želji poslao opširan izvještaj. Oni kažu za Jožu (Staljina) — pa mislim da će ga dobiti i djeda (Kominternu).«⁴⁰

»Braća« su, nesumnjivo, bili članovi sovjetskog poslanstva u Beogradu koji su upravo odlazili u Moskvu. Zašto Tito u tom izvještaju »za Jožu«⁴¹ nije uopće spomenuo mogućnost da njemačke trupe koje napuštaju teritorij okupirane Jugoslavije idu prema sovjetskoj

granici da bi napali SSSR? Vjerovatno je na osnovi razgovora sa sovjetskim vojnim atašoom u Beogradu ili na neki drugi način zaključio da Staljin takva obavještenja smatra provokacijama britanske (pa i njemačke!) obavještajne službe i nije želio da učestvuje u toj »igri«. Ili se, možda, radilo o nečemu trećem?!

Vladimir Dedijer i u prvoj i u drugoj knjizi »Priloga za biografiju Josipa Broza Tita« piše o Titovim upozorenjima Moskvi da Nijemci pripremaju napad na SSSR. U prvoj knjizi kaže:

»... U to vreme, polovinom maja, počeli su ubrzano da prolaze sve novi i novi nemački vojni transporti kroz Jugoslaviju. Išli su u pravcu Maarske i Rumunije. Jedan nemački vojni oficir prišao je jednoj ruskoj emigrantkinji da Hitler sprema napad na Rusiju. Ovu informaciju dobio je i Tito, pa je još krajem maja poslao radiogram Dimitrovu obavještavajući ga o gornjim vestima.«⁴²

U *Ratnom dnevniku* njemačke Vrhovne komande Wehrmachta nismo našli podatke o tome kojim su se pravcima i kada njemačke snage počele povlačiti iz Jugoslavije prema sovjetsko-njemačkoj granici. U napadu na Jugoslaviju i Grčku učestvovala su 2. i 12. armija i Oklopna grupa 1, ali u po etnom rasporedu snaga Wehrmachta koje su 22. juna prešle u napad na SSSR nalazila se samo Oklopna grupa 1 pod komandom general-pukovnika von Kleista (fon Klajst), u sastavu »Grupe armija Jug«.⁴³ Neke su njemačke jedinice ubrzo nakon kapitulacije jugoslavenske vojske napustile teritorij Jugoslavije. Tako je divizija »Das Reich« već 21. aprila počela na područje Temišvara, odakle je i krenula u napad na Jugoslaviju.⁴⁴

»Polovinom maja« 1941. sa zapada, ako se pod zapadom razumijevaju Hrvatska i Slovenija, nisu išli nikakvi »novi i novi nemački vojni transporti kroz Jugoslaviju ... u pravcu Maarske i Rumunije«. Transporti o kojima se govori da su išli kroz Jugoslaviju »polovinom maja« mogli su biti samo povlačenje dijela snaga, uglavnom iz Srbije, preko Rumunije i Maarske, a ne snage koje su sa zapada transportovane »kroz Jugoslaviju«. Bile su to, zapravo, njemačke posadne divizije koje su u Jugoslaviji zamjenjivale operativne divizije.

U KTB OKW 11. maja 1941. pribilježeno je:

»U Jugoslaviji još 8 divizija — OKH (Vrhovna komanda suhozemnih trupa — primj. autora) re-

zerva za 'Barbarossu'; zamijeni ih 4 posadne divizije (704, 714, 717, 718); 718. u transportovanju.«⁴⁵

Smjena njemačkih operativnih divizija posadnim divizijama obavljena je tek u junu 1941. godine. Tako su se jedinice 132. i 183. njemačke divizije, koje su u estvovala u napadu na Jugoslaviju, tek u prvoj dekadi juna počele prebacivati, ali ne na istok već na zapad odnosno sjeverozapad — u Austriju, u rejone Klagenfurta (Celovca) i Graza. Istovremeno s povlačenjem tih divizija stizali su i prvi ešaloni posadne 718. pješadijske divizije, kako je bilo i predviđeno i pribilježeno u *Ratnom dnevniku* Vrhovne komande Wehrmachta.⁴⁶

Vladimir Dedijer je tekst citiran iz prve knjige *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* u drugoj knjizi dao malo opširnije, a i datumski podudarnije s podacima iz *Ratnog dnevnika* Vrhovne komande OKW-a o transportu njemačkih trupa na Istok:

»Jedanaestog juna 1941. jedna moja poznanica, ruska emigrantkinja, Klavdija Žuhina, rekla je od jednog njemca kog višeg oficira: 'Radujte se, za dve nedelje ćemo napasti Rusiju!'

Tito je još pre toga imao informacije o pokretima njemačkih trupa prema sovjetskoj granici, pa se tajno sastao krajem maja s vojnim atašeuom Sovjetskog Saveza, koji još nije bio napustio Beograd, kao ni većina članova sovjetske ambasade u Jugoslaviji. Tom prilikom rekao je Tito obavestio da ima informacije iz nekoliko krajeva naše zemlje da se njemačke jedinice, koje su bile angažovane u napadu na Jugoslaviju, užurbano prebacuju preko Mađarske i Rumunije prema sovjetskoj granici.

Prema podacima Josipa Kopinića, Tito je poslao više telegrama Staljinu i Kominterni da njemačke, u slučaju napada njemačke na SSSR, preduzeti sve mere da se u Jugoslaviji diže ustanak protiv okupatora.«⁴⁷

No, da vidimo šta je o tome Kopinić kazivao Vjenceslavu Čeku u:

»... glavni rad Centra otpora je sa pripremanjem za napad Hitlera na SSSR. Tada je Kopinić, već 19. februara 1941, poslao upozorenje Staljinu o postojanju tajnog plana Wehrmachta (Vermachta) za prodor na Istok. Dogodilo se to samo dva mjeseca pošto je Hitler dao nalog za izradu plana 'Barbarossa' za pohod na SSSR. Tokom tog i slijedećih mjeseci uslijedila su nova Kopinićeva obavještenja 'iz prve ruke' o koncentraciji 165 njemačkih -

kih elitnih divizija uz granice SSSR-a. Staljinu su upu eni i precizan raspored ovih jedinica kao i osnovni podaci o njihovom naoružanju i bojevoj spremnosti.

Prema Kopini evom kazivanju, i Tito je raspolagao sli nim informacijama, mada iz drugih izvora. On je krajem aprila 1941. napisao informaciju o pokretu njema kih trupa iz Jugoslavije na Istok i prema sovjetskim granicama. Informaciju je preko Kopini a uputio Staljinu. Uz tu informaciju on je zamolio Dimitrova da prenese Staljinu njegovu obavezu: da e jugoslavenski komunisti di i ustanak, i to odmah, ukoliko i kada do e do fašisti kog napada na SSSR. Time e oni, pisao je Tito, osvjetlati obraz KPJ i dokazati njenu privrženost prvoj zemlji socijalizma.

Na ovaj telegram Josip Kopini je podsjetio Tita jula 1941. godine u pismu koje mu je uputio iz Zagreba povodom sukoba sa CK KP Hrvatske, a nakon napada Hitlera na SSSR, zbog, kako je on smatrao, oklijevanja u organizovanju ustanka u Hrvatskoj.⁴⁸

Nije jasno kako je Kopini kao šef centra Kominternu upozoravao i obavještavao Staljina a ne Kominternu, i kako je Tito preko njega, potkraj aprila, »informaciju ... uputio Staljinu« te uz tu informaciju »zamolio Dimitrova da prenese Staljinu...«?! No, sve te nelogi nosti možemo pripisati autoru Cen i u, a ne Kopini u, mada je on, vjerovatno, prije objavljivanja pro itao njegov rukopis!

Me utim, neka Kopini eva kazivanja Vjenceslavu Cen i u, odnosno Cen i evi tekstovi napisani na osnovi tih kazivanja, zbog izvjesnih protivurje nosti i neta nosti moraju se primiti s poprili nom predostrožnoš u i rezervom. Kopini mnogo toga govori Cen i u, a i ina e, ali ništa ne dokazuje. Tako on tvrdi da je u vrhovima Gestapa i Vrhovne komande Wehrmachta imao saradnike, ali, za razliku od drugih sovjetskih rukovode ih obavještajaca koji su djelovali uo i i u toku drugog svjetskog rata, o tim svojim saradnicima i na inu održavanja veze s njima, nikada nije dao ni jedan jedini najuop eniji podatak. A ono što pripisuje tim svojim »izvorima« informacija »iz prve ruke«, ponekad ne može izdržati temeljitiju historijsku verifikaciju. I podatak da je »ve 19. februara 1941. poslao upozorenje Staljinu o postojanju tajnog plana Wehrmachta za prodor na Istok... dva mjeseca pošto je Hitler dao nalog za izradu plana 'Barbarossa'...« teško bi se mogao prihvatiti bez

najosnovnijih podataka o izvoru informacija.

Od svega što smo iz Cen i eve knjige citirali mogli smo kroz dokumenta provjeriti samo navode iz posljednjeg pasusa. U Kopini evu pismu Titu od 25. jula 1941, iji je integralni tekst objavljen u prvoj knjizi *Dokumenta centralnih organa...*, stoji re enica:

»4) Ve prve dane rata ja sam njemu (Radi Kon aru Brki — primj. autora) rekao da si Ti ve ranije javio Djedi, da ete u slu aju napada na Savez podi i oružani ustanak.«⁴⁹

Da vidimo, napokon, šta kaže naša *Vojna enciklopedija* o temi o kojoj je rije :

»Informacije o pokretima nema kih trupa prema granici Sovjetskog Saveza dolazile su sa više strana. Izme u ostalih, CK KPJ upozoravao je sovjetsku vladu o znacima predstoje e agresije.«⁵⁰

Osim Titovih sje anja i sje anja Pavla Kopor i a i Vladimira Dedijera nismo pronašli nijedan *dokument* koji bi ilustrirao tvrdnju *Vojne enciklopedije* ili ostale navode o obavještenjima o predstoje em njema kom napadu na Sovjetski Savez koja su iz Jugoslavije stizala u Moskvu.

Obavještajna saradnja CK KPJ s Moskvom (»Djedom«, »Direktorom«, »Centrom«) nakon njema kog napada na SSSR, u toku 1941. i 1942. godine, prema do sada dostupnim dokumentima, osim u dva slu aja, bila je isklju ivo jednosmjerna, možda i zato što u tom vremenu sovjetska obavještajna služba nije raspolagala podacima koji bi mogli biti korisni štabovima NOP-odreda, odnosno NOV i PO Jugoslavije. Kasnije je uspostavljena saradnja u punom smislu rije i, tj. šira uzajamna razmjena obavještajnih podataka. Uostalom, takva saradnja, na vojnooperativnom planu, uspostavljena je i izme u Vrhovnog štaba NOV i POJ i odgovaraju ih ustanova i štabova zapadnih saveznika.

U svojim depešama, pa i onim isklju ivo vojnoobavještajnog karaktera, slatim u Moskvu preko centra za vezu Kominterne, kojim je u Zagrebu rukovodio Josip Kopini , i preko radio-stanice Vrhovnog štaba, koja je po ela raditi 9. februara 1942. na oslobo enom teritoriju blizu Fo e, Tito je skoro redovno naglašavao da su »za Djeda«, što je bio šifrovani naziv za Izvršni komitet Kominterne, i uvijek ih je potpisivao s »Valter«. (Naziv »Djed« za IK Kominterne prvi put u našoj historiografiji našli smo u zabilješkama Sergeja Krajgera s predavanja Josipa Broza Tita održanog u školi CK KPJ u febru-

aru 1940. godine u Dubravi kod Zagreba.⁵¹) Ono »za Dje-
da«, bila je formalnost, jer je logično da Kominternu u
isključivo vojnoobavještajnim izvještajima nisu mogli
interesovati podaci, recimo, o dislokaciji njemačkih, ta-
lijanskih, domobranskih i drugih neprijateljskih trupa
na teritoriju Jugoslavije i slično, već ih je onaj tko ih je
primao prosljeđivao na odgovarajuću adresu. U malo-
brojnim slučajevima Tito je i preko jedne i preko druge
radio-stanice slao i radiograme upućene izravno »za di-
rektora«, tj. za Obavještajnu upravu Generalštaba
Crvene armije.

U drugom tomu *Priloga za biografiju Josipa Broza
Tita* Vladimir Dedijer piše da je Tito »u leto 1941« slao
depeše Kominterni i primao od nje odgovore »preko
sovjetskog poslanstva u Beogradu«.⁵²

Osim toga, Dedijer napominje da se u Titovim arhi-
vama još uvijek nalazi i izvjestan broj njegovih depeša
dostavljenih Moskvi koje nisu dešifrovane.⁵³

Sudeći prema dosad objavljenim dokumentima,
prve isključivo vojnoobavještajne podatke Tito je po-
slao Moskvi 6. jula 1941, nepunih petnaest dana nakon
njemačkog napada na SSSR. Dostavljaju ih iz Beograda
Kominterni (»Djedu«) preko Kopinića a izvještaj o aktiv-
nosti KPJ za pripreme ustanka, on je u popratnom pis-
mu poručio Kopiniću u, oslovljavajući ga, »ini se prvi i je-
dini put, pseudonimom »Aleksandar«:

»Javi još to:

Na aerodromu u Bgd ima stalno oko 200—300
aviona i ovdje je škola za letenje za njemačke pilo-
te.«⁵⁴

Nije poznato od koga je Tito dobio te podatke. Rado-
mir Vujošević, koji je proveo naučna istraživanja i pri-
premio za štampu sedmi tom Titovih *Sabranih djela*
(1979), u kojemu je objavljena citirana depeša, dodao je
uz nju sljedeću napomenu:

»Odnosi se na Zemunski aerodrom. U to vrije-
me na aerodromu se nalazio mali broj aviona, a
vazduhoplovna škola je preseljena iz Zagreba u
Zemun tek po etkom avgusta 1941, na zahtjev ko-
mandanta Jugoistoka feldmaršala Lista.«⁵⁵

Skoro identičnu napomenu uz citirani tekst Titove
depeše nalazimo i u prvom tomu *Dokumenata central-
nih organa KPJ NOR i revolucija 1941—1945*, objavlje-
nom 1985.⁵⁶

Nije poznato ni to od koga je Tito dobio podatke do-
stavljene »Djedu« istim putem 23. avgusta 1941, u sklo-

pu opširnijeg izvještaja o borbama u Jugoslaviji:

»U Beograd su došla još tri njema ka puka kao poja anje. Sada se nalazi u Srbiji oko šest divizija Nijemaca.«

Ni ti podaci nisu bili ta ni...

Uz njih je u sedmom tomu Titovih *Sabranih djela* R. Vujoševi dodao napomenu:

»Njema ka Vrhovna komanda nije udovoljila zahtjevu komandanta Jugoistoka, koji je bio upu- en po etkom avgusta 1941, da se u Srbiju upute nove vojne jedinice, ali je stavila u izgled poja a- nje 562 bataljona u Beogradu u kojem bi se obra- zovale još dvije ete.«⁵⁸

Skoro identi nu napomenu nalazimo i u prvoj knjizi *Dokumenata centralnih organa KPJ...*

»Po etkom avgusta 1941. komandant Jugoisto- ka, feldmaršal List, je zahtijevao od Vrhovne ko- mande da uputi u Srbiju nove vojne jedinice. Tom zahtjevu nije bilo udovoljeno, ve je stavljeno u iz- gled da se poja a 562. bataljon u Beogradu, u ko- jem bi se obrazovale još dvije ete.«⁵⁹

Me utim, ini nam se da tako sro ene napomene nemaju baš mnogo veze sa citiranim tekstom Titove de- peše! Tito ne govori ni o kakvom bataljonu ve o »tri njema ka puka« odnosno o »oko šest divizija Nijema- ca«! A tada su se u Srbiji nalazile samo tri njema ke po- sadne pješadijske divizije (704, 714. i 717) petnaestog ta- lasa i nekoliko landesšicenbataljona. Tek 6. septembra iz Soluna je kao poja anje upu en u Srbiju 125. pješadij- ski puk oja an 220. lakim artiljerijskim divizionom, a desetak dana kasnije po eli su iz Francuske da pristi- žu, na prostor Sremske Mitrovice i Rume ešaloni nje- ma ke 342. pješadijske divizije, koja je 24. septembra krenula u ofanzivu na oslobo eni teritorij zapadne Sr- bije.

etvrtog januara 1942. s Romanije su, preko Saraje- va u Zagreb otišli Ivo Lola Ribar i Josip Kopini , koji je, na Titov poziv, desetak dana boravio u Vrhovnom šta- bu na oslobo enom teritoriju isto ne Bosne. Nakon do- laska u Zagreb Lola Ribar je 12. januara 1942. godine poslao Titu pismo u kojemu nalazimo ovo:

»Sa Vazduhom odmah smo otpo eli rad. Uspe- li smo do sada da predamo sve najosnovnije stva- ri, i to o aerodromu, zatim seriju o ofanzivi na Užize itd. koju je Stari napisao u Rog(atici), kao i još neke injeni ne podatke o Draži i engleskoj misiji koja je bila kod njega. (Iako se o tome nismo pobliže dogovorili smatrao sam s obzirom na nje-

gove ranije upite korisnim da ovo što hitnije dam, da bi se iskoristili dobri uslovi za rad jer smo i primali i davali prosto *izvanredno* (...) čekaju i na nove depeše Starog ja u se ograničiti da im dam samo par osnovnih činjenica o borbama i akcijama iz pojedinih pokrajina, koje sam izvadio iz izveštaja koje vam šaljem. Kao što je dogovoreno, na sve depeše potpisujem Starog.«⁶⁰

»Vazduh« je nadimak Josipa Kopinića, a Stari je poznati nadimak Josipa Broza Tita, a upotrebljavali su ga uglavnom njegovi najbliži saradnici. Interesantno je da u drugoj knjizi drugog toma *Zbornika dokumenata i podataka o NOR Jugoslavenskih naroda* umjesto »sa Vazduhom« stoji »Sa N. N.«⁶¹, a ostali je tekst identičan sa tekstom objavljenim u trećoj knjizi *Dokumenata centralnih organa KPJ...* A kad je riječ o Kopinićevu pseudonimu »Vazduh«, on nema nikakve veze s onim što su u žaru polemike s njim iznijeli pojedinci tvrdeći da ga je dobio zato što se ponašao kao »ovjek koji je pao iz vazduha«. Naime, dobio ga je zato što je bio zadužen za radio-vezu, tj. vazдушnu vezu s Moskvom.

Devetog februara 1942. godine, pomoću šifre koju je Kopinić donio Titu u Rogaticu, Vrhovni štab iz Foče napokon je uspio da uspostavi direktnu radio-vezu s »Djedom«. Od tada Titove depeše — pisane na ruskome, a ne na hrvatsko-srpskom kao do tada jer ih je šifrirao Kopinić koji je odlično znao ruski — više nisu išle u Moskvu preko Kopinićeve radio-stanice u Zagrebu.

U vezi s tim Tito je 20. februara u opširnijem pismu poslao Svetozaru Vukmanoviću u Sarajevo i sljedeću poruku:

»S Djedom imamo sada vrlo dobre i neposredne veze. Nastojte da dobijete što više podataka i obavještenja od vojnih lica s kojima imate veze.«⁶²

Pet dana kasnije, 25. februara, uslijedila je opširnija Titova depeša vojnoobavještajnog sadržaja, poslana direktno »Djedu«:

»U Bosnu već dolazi talijanska vojska namjesto njemačke, koja ubrzano odlazi.¹⁵⁵ Hrvatske ustaše, zajedno s Talijanima, pripremaju novu ofanzivu protiv nas.^{156 276}

Imamo podataka da je izdajnik Nedić obećao Hitleru da na proljeće pošalje 50 000 srpskih vojni-

ka na isto ni front.¹⁵⁷ Boje i se toga, Nedi evi vojnici dezertiraju.¹⁵⁸²⁷⁷ Paveli je tako e obe ao 300 000 vojnika Hitleru, ali mobilizacija nije uspjela. Preko 50 % odbilo je da ide u Paveli evu vojsku. Mobilizacija je zasad zaustavljena.²⁷⁸

Hitler je naredio Paveli u da amnestira sve lidere HSS-a. Tako e je iz zatvora pušten i Ma ek. Po Hitlerovom nare enju, Paveli treba da podijeli vlast s Ma ekom, smatraju i da e tako slomiti otpor hrvatskih seljaka protiv mobilizacije.¹⁵⁹²⁷⁹ «⁶³

O igledno se podatak o ubrzanom odlasku njema - ke vojske iz Bosne u cjelini ili djelomi no zasnivao na obavještenjima dobivenim iz Tempovih pisama iz Sarajeva od 2. i 22. februara. U prvom je stajalo:

»Nijemci su se povratili sa Romanije i brodskom prugom otišli ka Brodu. Više ništa ne znamo o njihovim namjerama. Mislim da se upu uju na isto ni front.«⁶⁴

A u pismu Titu od 22. februara Tempo je javljao i o tome kako su neki njema ki oficiri, koji su popravljali zube kod jednog simpatizera NOP-a, od njega zatražili »da im kako bilo syrši posao« jer »odmah moraju da putuju za Beograd«.⁶⁵

Nije, me utim, bio posrijedi odlazak svih njema kih trupa iz Bosne ve samo odlazak 697. puka 342. pješadijske divizije. On je, u estvuju i u operacijama na Ozrenu, zaostao za glavinom svoje divizije koja je ve bila krenula za Isto ni front.

Podaci o odlasku njema kih i dolasku talijanskih trupa umjesto njih, te o talijansko-ustaškim priprema ma za ofanzivu protiv partizana, nisu bili ta ni. Do tih priprema došlo je tek poslije njema ko-talijanskih razgovora u Opatiji 3. marta 1942. godine. Ni podaci o Nedi u nisu bili ta ni. Nedostaju podaci o tome od koga je Vrhovni štab dobio te informacije. Ostale podatke iz te depeše nalazimo u pismu Edvarda Kardelja i Ive Lole Ribara poslatog Titu 15. februara 1942. godine iz Zagreba.

Mišo Lekovi , prire iva devetog toma Titovih *Sabranih djela*, koji je izišao iz štampe 1979, stavio je uz tu depešu pet napomena:

»¹⁵⁵ Podatak o dolasku italijanskih trupa u Bosnu u njema ku okupacionu zonu nije bio ta an. Nakon reokupacije tzv. II i III okupacione zone u toku jeseni 1941, italijanske jedinice su se zadržale u ve em dijelu zapadne i u nekim gradovima jugoisto ne Bosne. Zbog poja ane aktivnosti partizana, Italijani su bili primorani da u toku decem-

bra 1941. povuku svoje posade iz Foče, Goražda, Ajna i Rudog prepustivši ih etnicima, ali su ubrzo u ta mjesta ušli partizani. Nakon odlaska njemačke 342. divizije iz istočne Bosne, krajem januara i početkom februara 1942, nijedna italijanska jedinica nije došla u istočnu Bosnu. U toku februara 1942. vršene su pripreme za dogovor njemačkih i italijanskih glavnih štabova na Balkanu (za sastanak u Opatiji) da se u proljeće izvedu zajedničke operacije protiv glavnih partizanskih oblasti u njemačkoj okupacionoj zoni u Jugoslaviji. Vrhovni štab je dobio neka obavještenja o tim dogovorima i o namjerama da se italijanske trupe koje će uostvorenju u tim operacijama prebace u njemačku okupacionu zonu.

¹⁵⁶ Riječ je o njemačko-italijanskoj operaciji u istočnoj Bosni (operacija »Trio«), u kojoj je trebalo da uostvorenju i oružane snage NDH. Sporazum o toj zajedničkoj njemačko-italijansko-ustaškoj ofanzivi sklopljen je na sastanku u Opatiji 3. marta 1942.

¹⁵⁷ Podaci o slanju kvislinških, nedićevskih trupa iz Srbije na istočni front nisu bili tačni. Njih su donijeli neki nedićevci koji su prebjegli. Pošto nisu bili u stanju da sami, svojim vojnim i policijskim snagama, obezbjeduju okupacionu upravu u Srbiji, Nijemci su pristupili intenzivnijem formiranju kvislinških jedinica, tzv. nedićevaca, ljotevacica i bjelogardista. Te jedinice nisu bile namijenjene za upotrebu izvan Srbije.

¹⁵⁸ Obavještenje o navodnom upuivanju 300 000 hrvatskih vojnika na istočni front Tito je dobio od Kardelja i Ribara (vidi njihov izvještaj od 15. februara, A-CK SKJ, Fond CK KPJ, br. 1942/70). Na istočnom frontu se već nalazio jedan legionarski puk NDH i nije bilo predviđeno upuivanje novih trupa, jer je situacija u zemlji, gdje je narodnooslobodilačka borba dobijala velike razmjere, zahtijevala angažovanje svih kvislinških snaga, uključujući i one koje su se na poligonima u Štokerauu i Delershajmu obučavale i pripremale za angažovanje na istočnom frontu. Sve kvislinške trupe NDH koje su u toku 1942. i 1943. obučavane u Njemačkoj (legionarske divizije) bile angažovane u Jugoslaviji u borbi protiv narodnooslobodilačke vojske.

¹⁵⁹ Mađaci i prvaci HSS-a nisu bili u zatvorima, već su samo bili odstranjeni iz javnog političkog

života u NDH. Da bi njih i njihove strana ke pristalice pridobila za svoju ustašku politiku, Pavelićeva vlada je nastojala da ih uklju i u svoj aparat i iskoristi u borbi protiv narodnooslobodila kog pokreta. Jedan dio strana kih voda je još od prvih dana stvaranja NDH pristupio ustašama. Obavještenje o navodnom puštanju iz zatvora Ma eka i 'svih HSS-poslanika' Tito je dobio iz Kardeljevog i Ribarevog izvještaja od 15. februara 1942.«⁸⁸

Uz taj Titov radiogram *prive iva tre e* knjige *Dokumenata centralnih organa KPJ...*, koja je objavljena sedam godina kasnije (1986), dr Zdravko Antonić dao je uz istu depešu samo *etiri napomene*:

»²⁷⁶ Vrhovni štab je, nakon odlaska njema ke 342. divizije iz isto ne Bosne, primio neka obavještenja da se njema ki i italijanski štabovi dogovaraju da oni s kolaboracionistima povedu u prolje e 1942. zajedni ku protivpartizansku ofanzivu. Cijenilo se takode da e njema ke jedinice u Bosni biti zamijenjene italijanskim. Me utim, o tome se na zajedni kom sastanku njema ke i italijanske komande u Opatiji (po etkom marta 1942) nije pregovaralo.

²⁷⁷ Vijesti koje su širili bjegunci iz Srbije da e se uputiti ja e kolaboracionisti ke trupe iz Nedićeve Srbije na Isto ni front u prolje e 1942. nisu bile potvr ene. Me utim, Nijemci su zaista intenzivirali formiranje kolaboracionisti kih sastava, ali su i te nove jedinice bile namijenjene za protivpartizanske aktivnosti u Srbiji.

²⁷⁸ Iz izvještaja E. Kardelja i I. L. Ribara od 15. februara Tito je izveo zaklju ak o mobilizaciji i upu ivanju oko 300 000 vojnika za potrebe Hitlera.

²⁷⁹ Dr *Vlatko Ma ek* i drugi prvaci HSS nisu bili u zatvorima, ve samo eliminisani iz teku ih politi kih zbivanja.«⁸⁷

Razlike, ne baš bezna ajne, izme u Lekovi evih i Antonićevih napomena lako su uo ljive za iole pažljivi-jeg itaoca. A kada je, posebno, rije o napomenama uz obavještajne podatke, one, razumljivo, imaju svoju posebnu težinu.

I još nešto o Titovoj depeši o kojoj je rije . Iza potpisa »Valter«, u njoj nalazimo upozorenje za šifranta (Pavla Savi a):

»Pisao sam ruskom azbukom a ozgor ozna io latinicom šta koje slovo zna i. Zdravo T.T.«⁸⁸

Zna i da je i ovu, kao i sve ostale depeše koje nije slao u Moskvu preko Kopini a (Vazduha), Tito pisao na

ruskome, a da bi šifrantu koji, o igledno, još nije najbolje vladao tim jezikom, olakšao posao, pomagao mu je na na in koji je naveo. O svom tadašnjem znanju ruskog jezika govori sam Pavle Savi u pismu od »16. III. 42«. Ovo po inje rije ima »Zdravo Stari«, i u njemu Pavle kaže:

»Posle naše vesti o hapšenju Ant(onova) dobili smo ovu depešu koju te molim da mi prevedeš doslovno...«⁶⁹

A o Titovu potpisu »T.T.«, kojim se ponekad koristio, treba napomenuti da je, koliko smo mogli utvrditi, potekao od Edvarda Kardelja i da su to prva slova rije i »T(ovariš) T(ito).

U vezi s temom poglavlja interesantan je i pusus u pismu Moše Pijade što ga je 28. marta 1942. godine poslao Titu sa Žabljaka, gdje je o ekivao dolazak sovjetskih aviona s pošiljkom ratnog materijala:

»Cicmil mi je rekao da sa veze sa Djed(om) treba da prede naš V(rhovni) Š(tab) na vezu sa RKKA. Je li ta no? Jesi li im predložio da nam pošalju svoje predstavnike i stru njake za naš V(rhovni) Š(tab)?«⁷⁰

Rije je o Obradu Cicmilu, predratnom lanu KPJ, tada lanu Štaba Durmitorskog NOP-odreda. Kratica RKKA označava je Radni ko-selja ku Crvenu armiju iz perioda oktobarske revolucije, a M. Pijade ju je, vjerovatno, upotrijebio kao sinonim za Generalštab Crvene armije. Otkud Cicmilu citirani podatak iz pisma M. Pijade Titu, nismo mogli da utvrdimo. Uostalom, Tito je svoje radiograme vojnoobavještajnog sadržaja i dalje adresirao na »Djeda«. Tako je postupao ak i poslije raspuštanja Kominterne (15. maja 1943. godine).

U etvrtoj knjizi *Dokumenata centralnih organa KPJ...* nalazi se depeša Izvršnog komiteta Komunisti ke internacionale Josipu Brozu Titu:

»21. april 1942.
(Moskva)

Da bi se ta no utvrdio sastav i dislokacija okupatorskih trupa koje se nalaze na teritoriji Jugoslavije, molimo da se kod zarobljenih neprijateljskih vojnika i oficira, koje je zarobila Narodnooslobodila a vojska dozna slede e:

1) Numeracija, brojno stanje, sastav i ratne akcije Nemaca, Italijana, hrvatskih, ustaških i etničkih jedinica koje vrše ofanzivu na Narodnooslobodilačku vojsku.

2) Numeracija, sastav i dislokacija okupatorskih trupa (uključujući i bugarske i maarske jedinice) na okupiranoj teritoriji (istakli autori).⁷¹

Međutim, na originalu te depeše nije označeno ime je upućena, a na njenom kraju stoji: »Potpis N 19 teleg. N84«. Nema sumnje da je ona upućena iz Moskve Titu, samo je pitanje ko je »N 19« ili »NI 9« i zašto je Redakcija *Dokumenata centralnih organa KPJ...* jednostavno izostavila taj potpis. Uostalom, i sam prijevod depeše suviše je slobodan, pa i netočan, jer bi trebalo da glasi:

»U cilju preciziranja sastava i dislokacije okupacionih trupa... (stranih?) koje se nalaze na teritoriji Jugoslavije, molim da se izda naredjenje u pogledu zarobljenih vojnika i oficira protivnika koje vode sa sobom jedinice nar. osi. vojske.

Objasniti:

1) Numeraciju, brojno stanje i sastav i ratna dejstva Nijemaca, Talijana, Hrvata, ustaških i etničkih jedinica, koje djeluju protiv narod(na) oslobodilačke vojske;

2) numeraciju, sastav i dislokaciju trupa okupatora (uključujući bugarske i maarske jedinice), okupiranu teritoriju (istakli autori).

Potpis Ni9 teleg.N84«

O tome šta se odmah zatim dogodilo, svjedoči dr Vladimir Velebit koji je dvadesetak dana prije, 2. aprila 1942. godine, zajedno s Ivom Lolom Ribarom, stigao iz Zagreba u oslobođenu Foču.

Na pitanje »Nakon dolaska u partizane, vi ste se odmah priključili ili Vrhovnom štabu. Kakva ste zaduženja dobili?« — dr Velebit je odgovorio:

»Baš nekako kad sam došao, dobili smo iz Moskve telegram da im pošaljemo podatke o rasporedu njemačkih jedinica. *Kako nismo imali službu koja bi prikupljala takve podatke, nismo im mogli poslati detaljnije informacije.* I tako me drug Tito odredio da organiziram vojnu obavještajnu službu. Obilazio sam štabove i davao upute kako saslušavati zarobljenike, uzimati od njih vojne knjižice i sve ostale podatke. To sam ra-

dio sve do jeseni 1942. (istakli autori).⁷²

Nažalost, poslije jeseni 1942. godine Velebitova funkcija i radno mjesto ponovno su ostali upražnjeni sve do 1944. godine, kada je dužnost obavještajnog oficira u Vrhovnom štabu preuzeo pukovnik Vjekoslav Klišani .

»Po etkom aprila 1942« Djed je uputio Valteru (Titu) prvu depešu obavještajnog karaktera:

»Doznali smo da je Mihailovi javio Jovanoviću (predsjedniku jugoslovenske izbjegle vlade — primj. autora) u London slede e:

'Komunisti nam smetaju u našem radu. Mi imamo pozitivne dokaze da Nemci i Italijani daju komunistima oružje, jer oni žele da se ove dve partije na prole e sudare. U Bosni komunisti su se ujedinili sa ustašama. U inite sve što od vas zavisi da bi(ste) ih usmerili na pravilan put.'

Ovo saopštenje ne može se tekstualno iskoristiti javno.⁷³

Redakcija je uz taj telegram dodala primjedbu: »Dokument skoro iste sadržine uputio je Draža Mihailović u London 22. marta 1942.«⁷⁴

To je obavještenje bilo potpuno ta no, ali nastao je mali nesporazum u vezi s njim. On se vidi iz Titove depeše Moskvi od 7. aprila iste godine:

»Nismo razumjeli može li se ili ne javno iskoristiti tekst depeše koju je Mihailović uputio Jovanoviću.

Nama je veoma potrebno da raskrinkamo toga generala, koji igra tako gnusnu ulogu.«⁷⁵

Odgovor Moskve nije poznat, ali je vjerovatno glasilo da se depeša ne smije navoditi kao izvor obavještenja, ve da se prihvati njena suština i iskoristi u odre ivanju pravca vlastite propagande.

O drugom obavještajnom izvještaju »Djeda«, dostavljenom Titu u toku 1942, bi e rije i kada budemo govorili o sovjetskom obavještajcu Fjodoru Mahinu.

U aprilu 1942. godine ustaška je policija uspjela da izvrši veliku provalu me u sarajevskim ilegalcima — saradnicima NOP-a. O tome je Tito (Valter) 29. aprila iz Fo e javio u Moskvu:

»Ovih dana došlo je do provale među oficirima-avijatima u Sarajevu koji su bili naši simpatizeri. Jedan avijatar uspio je da pobjegne i došao je u naš štab. On pri a o velikom nezadovoljstvu u redovima hrvatskih jedinica. On je dao

vrlo dragocjene podatke o rasporedu jedinica i njema ke avijacije.«⁷⁶

Ko je bio avijati ar o kome je rije , nismo mogli utvrditi. Uostalom, to nisu uspjele odgonetnuti ni redakcije devetog toma Titovih *Sabranih djela* i etvrte knjige *Dokumenata centralnih organa KPJ...*, u kojima je ta depeša objavljena.

Vjerovatno je »Djed« urgirao odgovor na svoj radiogram od 21. aprila jer je Tito (Valter) 29. maja, u jeku tre e velike neprijateljske ofanzive, iz Plužina, gdje se tada nalazio Vrhovni štab, javio Moskvi:

»O dislokaciji njema kih i talijanskih jedinica u Jugoslaviji za sada još nemamo ta nih podataka. Trudi emo se da ih dobijemo i ovih dana emo izvijestiti. Talijani i Nijemci pokušavaju svim silama da nas unište. U Jugoslaviji je koncentrisano oko 300 000 talijanskih vojnika. U Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku djeluje pet divizija — 'Pusterija', 'Bolcano', 'Venecija', ' ulija', a jedna divizija je zamijenila 'Mesinu', koju smo mi potpuno razbili u Crnoj Gori. Koje se divizije nalaze u Dalmaciji, Lici, Hrvatskoj i Sloveniji — nije nam poznato. U Tirani se nalazi štab 2. talijanske armije, u Splitu štab armije nepoznate numeracije; štab 3. talijanske armije vjerovatno je u Trstu.«⁷⁷

Mišo Lekovi , prire iva desetog toma Titovih *Sabranih djela*, koji je izišao iz štampe 1980, uz taj dio Titove depeše Moskvi dodao je napomenu:

»Podaci o italijanskim okupacionim snagama u Jugoslaviji u drugoj polovini maja 1942., kojima je Vrhovni štab raspolagao, nisu bili ta ni. U Hercegovini i Boki su se tada nalazile snage 6. armijskog korpusa, iji je štab bio u Dubrovniku. Taj je korpus imao u svom sastavu šest divizija: 'Katori dele Alpi', 'Marke', 'Taurinenze', 'Mur e', 'Mesina' i 'Emilija'. U Crnoj Gori (bez Boke) i Sandžaku nalazile su se trupe 14. armijskog korpusa (Komanda Trupa Crne Gore), iji se štab nalazio na Cetinju. U sastav tog korpusa ulazile su divizije: 'Pusterija', 'Venecija', 'Ferara', 'Taro' i 'Alpi Graje' i dijelovi divizije 'Pulja'. U Dalmaciji se nalazio 18. armijski korpus (sjedište štaba u Splitu), koji je u svom sastavu imao divizije: 'Bergamo', 'Sasari', 'Peru a' i 'Zara'. U Lici, Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju djelovao je 5. armijski korpus (sjedište štaba u Crikvenici) sa svoje tri divizije:

'Re', 'Lombardija' i 'Celere' ('Brza'). U Sloveniji su se nalazile divizije 'Granatieri' i 'Izonco' 11. armijskog korpusa (sjedište štaba u Ljubljani). Šesti, 11. i 18. korpus bili su u sastavu 2. armije (sjedište štaba u Sušaku), a 14. korpus u sastavu 9. armije (sjedište u Tirani).⁷⁸

Redakcija pete knjige *Dokumenata centralnih organa KPJ...*, objavljene 1986, smatrala je potrebnim da uz citirani pasus Titove depeše Moskvi od 28. maja 1942. doda samo lakonsku napomenu: »Podaci nepouzdanji.«⁷⁹

Pretpostavljaju i i sam da podaci o dislokaciji talijanskih okupacionih snaga dostavljeni Moskvi, možda, nisu ta ni, a znaju i da su nepotpuni, Tito je ve sutradan, 29. maja ujutro, u opširnijem nare enju Operativnom štabu NOP-odreda za Hercegovinu i južnu Dalmaciju, zatražio:

»5. Recite nam sve što znate o dislokaciji talijanskih snaga. U tu svrhu tamo šaljem druga Vladimira Popovi a, i nastojte da mu u svakom pogledu idete na ruku. Naro ito je potrebno da se ispituju pojedini zarobljenici da bismo mogli što prije pružiti potrebne podatke koje traže naši saveznici.«⁸⁰

Taj dokument ne nalazimo u petoj knjizi *Dokumenata centralnih organa KPJ...*«, gdje bi kronološki pripadao!

Redakcija desetog toma Titovih *Sabranih djela* intervenisala je ve na istoj stranici na kojoj je objavljeno Titovo nare enje Operativnom štabu NOP-odreda za Hercegovinu i južnu Dalmaciju kratkom napomenom uz ime Vladimira Popovi a: »Rije je o Vladimiru Velebitu-Red«, a Mišo Lekovi je u vezi s tim dodao sljede u napomenu:

»Vrhovni štab nije imao ta ne podatke o numeraciji i dislokaciji italijanskih snaga koje je, na traženje Izvršnog komiteta Kominterne, trebalo da uputi vrhovnoj komandi Crvene armije. Da bi dobio što potpunije podatke, uputio je u Hercegovinu Vladimira Velebita, kome je naložio da putem saslušanja zarobljenih talijanskih vojnika (Velebit je znao nekoliko stranih jezika) i koriš enjem agenturne mreže dobije podatke o rasporedu talijanskih snaga. Zbog specifi nosti njegove misije, odlu eno je da se ne otkrije njegov identitet.«⁸¹

Po svemu se ini da je M. Lekovi bio u pravu. Vladimir Popovi nalazio se tada daleko od Plužina, negdje

u Lici, sa CK KP Hrvatske i Glavnim štabom NOP-odreda Hrvatske.

Pri kraju marša grupe proleterskih brigada od Zelengore do Bosanske krajine Tito je 25. jula 1942. iz sela donjeg Malovana u Moskvu poslao depešu u kojoj je prvi pasus glasio:

»Postara emo se da u najbliže vrijeme damo podatke o dislokaciji talijanskih, njemačkih i hrvatskih trupa i da osiguramo redovnu informaciju. Veza s drugim oblastima Jugoslavije je veoma teška, prvo zbog toga što partizani sistematski ruše željezničke pruge, a drugo zbog toga što se mi stalno nalazimo u pokretu. Vežu držimo skoro isključivo preko kurira pješaka i konjanika.«⁸²

Uz prvu rečenicu tog pasusa Mišo Leković, Pero Moravčić i dr Slobodan Milošević, priređivači i jedanaestog toma Titovih *Sabranih djela*, stavili su napomenu:

»Tito je 24. ili 25. jula primio od Izvršnog komiteta Kominterne radiogram (koji su šifranti uspjeli samo djelimično da dešifruju) u kome su traženi podaci o 'njemačkim, dislokaciji i numeraciji njemačkih, italijanskih i bugarskih jedinica' i o 'prebacivanju njemačkih i italijanskih jedinica kroz Jugoslaviju, Grčku i Bugarsku' (istakli autori). Traženi su još neki podaci, ali tekst o tome nije mogao biti dešifrovan.«⁸³

Međutim, ta je depeša doslovno glasila:

»Molba:

1) Ustanoviti broj, dislokaciju i numeraciju njemačkih, talijanskih, mađarskih i bugarskih jedinica 25. jula

II

3) Ustanoviti broj i karakter njemačkih i talijanskih vojnih transporta kroz Jugoslaviju u Grčku i Bugarsku (istakli autori). Te podatke hitno nam poslati. Također molba

III

Fišer u Zagrebu. No. 19 i Roza pri glavnom štabu Slovenije. Valdes.«

Očigledna je greška u prijevodu II tačke i ona uopće nije beznačajna. Dvije prve tačke te depeše koje nisu do kraja dešifrovane potpisao je sigurno »Djed« ili, možda, »Direktor«. U trećoj, do kraja dešifrovanoj depeši s potpisom »Valdes« (Josip Kopini), Kopini je preko Moskve javljao Titu da se on (No. 19) i njegova supruga radi-

otelegrafistkinja (Roza, tj. Stela) nalaze pri Glavnom štabu Slovenije. (O tome opširnije vidi u poglavlju ove knjige »Zagreba ki obavještajni centar«.)

Dvadeset dana kasnije, 15. avgusta, nakon oslobođenja Livna, Tito sa planine Cincara iz predjela Male Drežnice, u Moskvu šalje opširan radiogram:

»Medu dokumentima koje smo zaplijenili u gradu Livnu nalazi se naredba komandanta Hrvatske pješadije od 28. juna 1941. godine o stvaranju štabova 15 pukova pješadije i o njihovoj dislokaciji. Ovi pukovi su stvoreni od prethodnih bataljona pješadije.

Prvi puk ima dva bataljona: prvi bataljon smješten je u Bjelovaru, a drugi u Varaždinu. Drugi puk ima dva bataljona i oba su smještena u Zagrebu. Treći puk ima tri bataljona: prvi u Karlovcu, drugi u Ogulinu i treći u Delnicama. Četvrti puk ima dva bataljona, oba u Osijeku. Peti puk ima dva bataljona: prvi u Slavonskoj Požegi, a drugi u Novoj Gradiški. Šesti puk ima dva bataljona: prvi u Vinkovcima, a drugi u Petrovaradinu. Sedmi puk ima tri bataljona, svi u Sarajevu. Osmi puk ima dva bataljona, oba u Tuzli. Deveti puk ima dva bataljona, oba u Travniku. Deseti puk ima dva bataljona, oba u Banjaluci. Jedanaesti puk ima tri bataljona: prvi u Sisku, drugi u Petrinji, treći u Bihaću. Dvanaesti puk ima dva bataljona, prvi u Otočcu, drugi u Gospiću. Trinaesti puk ima tri bataljona: prvi u Mostaru, drugi u Nevesinju i treći u Mostaru. Četrnaesti puk ima tri bataljona: prvi u Trebinju, drugi u Dubrovniku i treći u Bilećima. Petnaesti puk ima tri bataljona, prvi i treći u Kninu, a drugi u Sinju.

Ja ina ovih bataljona je do 600 boraca i oficira.«⁸⁴

Već je bila započela Staljingradska bitka (23. jula 1942), presudna bitka drugog svjetskog rata, u kojoj je učestvovalo više od dva miliona ljudi, 20 hiljada topova, dvije hiljade tenkova, dvije hiljade aviona... U toj situaciji obavještajnu službu Crvene armije interesovao je svaki detalj o mogućnostima Nijemaca da u borbe na istočnom frontu ubace nove snage, svoje ili bilo kog svog saveznika. Otuda i njeno pojačano interesovanje za stanje u domobranstvu tzv. NDH (koje ona naziva, kao i sam Tito nekoliko puta, hrvatskom vojskom) i za situaciju u svim krajevima Jugoslavije. Zato Moskva (tu

depešu nismo pronašli, ali je ona sigurno postojala) poslije prijema opširnog Titova izvještaja od 15. avgusta traži još neka objašnjenja o domobranstvu, a Tito 18. avgusta, iz oslobojenog Glamoča odgovara:

»Mi smo dali informaciju o dislokaciji hrvatske vojske. Deveti puk ima tri bataljona i svi su u Sarajevu.

Mi smo vrlo dobro organizovali našu obavještajnu službu u Dalmaciji. Informacije slijede.«⁸⁵

Detaljne podatke o partizanskoj obavještajnoj službi u Dalmaciji Tito je dobio od Štaba IV operativne zone, s kojim je Vrhovni štab nakon dolaska grupe proleter-skih brigada na sektor Livna, uspostavio direktnu vezu.

Približno u isto vrijeme — na depeši nema datuma — Tito je iz Moskve dobio depešu:

»Kako stoje stvari s partizanskim pokretom u Srbiji?

Kakvo je stanje u Crnoj Gori? Imate li vezu s fruškogorskim partizanskim odredima? Ded N-94.«⁸⁶

Predratni član KPJ i član CK SKOJ-a Stefan Mitrović ostao je poslije pada »Užice republike« u Srbiji, na području koja, gdje je ubrzo bio zarobljen. Uspio je, međutim, da se domogne slobode i u junu 1942. godine, najprije preko okupiranoga, a zatim preko oslobojenog teritorija Hrvatske, stigao u Bosansku krajinu. Saznavši za njegov dolazak, Tito je 12. avgusta 1942. javio Operativnom štabu NOP i DV za Bosansku krajinu:

»Saopštite drugu Štefanu Mitroviću da nam napiše detaljniji izvještaj o Srbiji odnosno o svemu onome o čemu je razgovarao s Mihajlom (Blagoje Nešković, sekretar PK KPJ za Srbiju) i drugim drugovima.«⁸⁷

Dobivši Mitrovićev izvještaj, Tito (Valter) je 18. avgusta radiogramom javio Moskvi:

»Drug koji je došao iz Srbije javlja da je od aprila mjeseca njemačka vojska počinje da se kreće u pravcu Grčke i Bugarske. Te njemačke jedinice sastavljene su od Austrijanaca i takozvanih folksojdera. Njihov moral je veoma slab. Ima mnogo slučajeva dezertiranja i samoubistva.

Karakteristično je da su Nijemci počinili snažno da utvrde u gradu Kraljevo i Kragujevac. Stanovništvo iz šest opština okoline Kraljeva Nijemci su iselili, jer se taj kraj utvrđuje.«⁸⁸

S druge strane, Ivo Lola Ribar je 20. avgusta 1942. iz Zagreba »za Djedu« dostavio opširnu depešu u kojoj su bili i važni obavještajni podaci:

3. — Došli smo do *autenti nih* podataka o snazi okupatorskih trupa na teritoriji Hrvatske države. Nemci drže danas u Hrvatskoj dve pojaane divizije: 718. pešaku diviziju sa sedištem u Sarajevu i pojaanu 704. pešaku diviziju sa sedištem u Banja Luci. Ova druga nosi naziv 'Kampfgruppe Westbosnien', nalazi se pod komandom general-majora Stahla i sastavljena je od: 721, 734, 737, 758 pešaka kog puka, zatim od 661 i 670 artiljerijskog sklopa, te od dva odreda bornih kola, a razmeštena je u trouglu Banja Luka — Kostajnica — Prijedor. Pored toga, 6 bataljona pešadije i tri oklopna voza osiguravaju prugu Zagreb — Beograd, i stacioniraju u Zagrebu, Brodu, Okučanima, Novoj Gradiški, Rumi i Popovu i. Italijanske trupe u Hrvatskoj pripadaju II italijanskoj armiji, čiji je štab na Sušaku. Sastavljene su od jedne specijalne divizije 'Eugenio di Savoia' sa sedištem u Karlovcu, i od tri armijska korpusa. V Korpus: štab u Crikvenici, u sastavu divizije 'Lombardija' sa sedištem u Ogulinu i 'Re' sa sedištem u Gospiću. XVIII Korpus: Štab u Splitu sastavljen od divizije 'Sassari' sa sedištem u Kninu, 'Bergamo' sa sedištem u Sinju i specijalne grupe 'Zara' sa sedištem u Zadru. VI armijski korpus: Štab u Dubrovniku, sastavljen od divizija 'Marche' sa sedištem u Mostaru, 'Taurinense' sa sedištem u Fojnici i 'Pusteria'. Dakle, u svemu, 9 divizija.

5. — Mislim da gornju depešu saopštite i Walteru. —

Fischer.«⁸⁹

I.L. Ribar je tu depešu potpisao svojim pseudonimom »Fischer« uprkos tome što je u pismu od 12. januara 1942. javio Titu iz Zagreba da će se na svim depešama upućenim u Moskvu potpisivati njega. Međutim, u međuvremenu, aprila iste godine, I. Lola Ribar je boravio u oslobojenoj Fojnici i tada mu je Tito sigurno naredio da nakon povratka u Zagreb vlastite depeše potpisuje i vlastitim pseudonimom koji je »Djedu« bio poznat. Osim toga, Tito je isto savjetovao i E. Kardelju u pismu od 1. avgusta 1942, koje mu je pisao s planine Cincara:

»Saopštio sam Djedi onaj tvoj izvještaj o pakiranju slovenačke reakcije preko Rima s Londonom i obratno. Čini mi se da imate direktnu vezu s Djedom, pa bi bilo dobro da ga vi direktno o takvim stvarima uvijek informišete.«⁹⁰

U arhivu CK KPJ nalazi se neadresirana Titova depeša upu ena, sigurno, Moskvi 31. avgusta (?) 1942, a njezin prvi dio glasi:

»U Sarajevu se nalazi Štab 718 njema ke divizije. Jedan puk nalazi se u Sarajevu a drugi na obezbje enju željezni ke pruge.

Nijemci ubrzano rade na opravci i proširenju aerodroma u Zagrebu, Beogradu a tako er pripremaju za upotrebu i onaj u Sarajevu.

U Zagrebu se nalazi njema ka pilotska škola za no no letenje.

U Zemunu, Beogradu i Rakovici sve fabrike aviona rade za njema ko zrakoplovstvo. Posebno je važna fabri(ka) 'Ikarus' u Zemunu i fabrika avionskih motora u Rakovici.

Valter.«⁹¹

Drugi i tre i dio te depeše odnose se na Fjodora Mahina i ženu Ivana Srebrenjaka. Ta depeša nije objavljena u Titovim *Sabranim djelima*.

U Splitu je još od jeseni 1941. godine djelovao snažan i dobro organizovan partizanski obavještajni centar (vidi poglavlje »Splitski obavještajni centar«). Služe i se podacima dobijenim od tog centra preko CK KP Hrvatske ili Štaba IV operativne zone, Tito (Valter) 19. septembra 1942. godine s Mliništa dostavlja Moskvi radiogram:

»Iz Splita javljaju: Talijani su u avgustu i septembru ponovo postavili mnogo mina u moreuzima Dalmacije. Na obali prave utvr enja i koncentrišu sve više vojsku u srednjoj i južnoj Dalmaciji. U Splitu su istovarili mnogo buradi s otrovnim gasovima. Ženama talijanskih oficira komanda je naredila da napuste Split do 15. septembra. U jednom letku talijanska komanda ponovo poziva partizane da se predaju, produživši rok do 25. septembra.«⁹²

Uz taj pasus citirane Titove depeše obra iva i dvanaestog toma Titovih *Sabranih djela* Pero Mora a, Mišo Lekovi i dr Slobodan Miloševi dodali su napomenu:

»Vijesti obavještajne službe iz Splita nisu bile sasvim ta ne. U toku septembra 1942. na teritoriji Dalmacije koju je držao 18. armijski korpus nije došlo do brojnog pove anja okupacionih snaga. Ni podaci o dopremanju buradi s otrovnim gasovima nisu bili ta ni.«⁹³

U toj se napomeni, ini nam se, potkrala jedna greš-

ka. Naime, Tito nije napisao »da Talijani koncentrišu sve više vojske u srednjoj i južnoj Dalmaciji« nego »sve više vojsku«, što se, logično, odnosilo na ve postojeće jedinice 18. armijskog korpusa, a ne na neke nove koje su dovele »do brojnog povećanja okupacionih snaga«.

Koliko je poznato, Talijani ni tada ni kasnije, nisu dovozili u Split burad s otrovnim gasovima, mada se u nekim saopćenim izvještajima Splitskog partizanskog obavještajnog centra spominje mogućnost njihove upotrebe protiv partizana. Tako se u izvještaju od 30. juna 1942. kaže:

»4. Jedan talijanski oficir je izjavio da su njegove kolege mišljenja da se moraju upotrebiti plinovi protiv partizana.«⁹⁴

A u izvještaju od 2. septembra 1942. godine, pod nazivom »Vijesti iz fašističkih krugova«, našao se i sljedeći pasus:

»Mallardo je u Rimu predlagao da se upotrebi plin protiv partizana. Predlog nije primljen po njegovim vlastitim riječima.«⁹⁵

Napokon, u izvještaju od 18. septembra 1942, pod nazivom »Obavještenja iz italijanskih izvora«, potvrđuje se ve poslani podatak o iseljavanju žena talijanskih oficira:

»Odlazak oficirskih žena iz naših krajeva određen je za 15. oktobar. Oficiri su intervenisali da se ukine ta naredba. Kao razlog toj mjeri navodi se oslabljenje morala oficira zbog prisutnosti porodice.«⁹⁶

Najvjerovatnije odgovaraju i na neko pitanje Moskve, Tito depešom od 10. oktobra 1942, petnaest dana poslije prvog oslobođenja Jajca, javlja:

»Fabrika u gradu Jajcu proizvodila je prije svega hlorni kreč i fero-silicijum. Hlornog kreč a naeno je u velikoj količini, a fozgena i difozgena naeno je veoma malo, što su vjerovatno bili samo uzorci. Pored toga, naena je samo jedna tubica iperita. Hlor su dobijali elektrolizom iz kuhinjske soli. Fabriku smo potpuno uništili zajedno s električnom centralom i svim postrojenjima u gradu kao i s mostovima.«⁹⁷

Tito (Valter) 20. oktobra 1942. ponovo prenosi Moskvi obavještenja dobijena od Splitskog obavještajnog centra:

»Naša obavještajna služba iz Dalmacije javlja izme u ostalog: u Splitu se nalazi jedan korpus

od dvije pješadijske divizije — 'Bergamo' i 'Zara', koje se sastoje od četiri pješadijska puka, 2 bataljona crnokošuljaša, jedne artiljerijske grupe od 24 topa 149 mm i 500 vojnika, 2 grupe tenkova od po 10 tona, 200 milicionera, 300 karabinjera i 500 granatara. Svi su oni naoružani teškim i lakim mitraljezima i puškomitraljezima. Postoji još i jedan bataljon bersaljeraca od 500 vojnika, a naoružani su mitraljezima i puškomitraljezima i poljskom artiljerijom srednjeg kalibra; jedna artiljerijska grupa 37 mm s 300 vojnika i 200 konja, jedna hemijska eta od 300 vojnika naoružanih mitraljezima, puškomitraljezima i 8 baca a plamena, jedna autogrupa (raggruppamento) od 500 vojnika i 200 automobila, naoružani mitraljezima i puškomitraljezima, baca ima plamena i artiljerijom 37 mm, 2 bolnice svaka po 200 vojnika naoružanih teškim mitraljezima i malom automatskom artiljerijom. Jedna inferheria od 100 ljudi, naoružanih teškim mitraljezima i bombama. Fašisti ka federacija od 600 ljudi, 400 agenata policije naoružanih teškim i lakim mitraljezima, 100 vatrogasaca naoružanih teškim i lakim mitraljezima. Jedna sekcija sussistenza (za snabdijevanje) od 150 vojnika, naoružana teškim mitraljezima, puškomitraljezima i s 4 topa 'pito'. Jedna sekcija 'kommissariate' (povjerenika) od 500 vojnika naoružanih teškim mitraljezima i puškomitraljezima.

Pored toga, ima ustaških, etničkih i domobranskih jedinica.

U Solinu se nalazi jedan bataljon tenkista od 500 ljudi i 60 tanketa, jedna eta baca a plamena od 200 ljudi, jedna rezervna eta od 250 ljudi, svi naoružani teškim mitraljezima i puškomitraljezima, pored pušaka. Jedna artiljerijska grupa od 12 topova, 75 mm, 350 vojnika 'cavalleria a piedi' (konjička pješadija).

Prije nekoliko dana u gradu Rijeci održana je etničko-talijanska konferencija na kojoj su učestvovali Biranin, Jevčević, Ivanišević, Šantić i drugi. Postignuta je puna saglasnost.⁹⁸

Bili su to zaista precizni i uglavnom ta ni podaci. Sutradan, 21. oktobra, Tito javlja u Moskvu:

»Po eviši od 22. oktobra dajem vam za vas dva puta dnevno u emisijama meteorološke podatke rije ima po me unarodnom leginom ključu.«⁹⁹

Nesumnjivo je bila riječ o podacima potrebnim sovjetskoj meteorološkoj službi radi izrade vremenskih

prognoza neophodnih u prije svega za ocjenu mogu -
nosti djelovanja vlastite i neprijateljske avijacije, a za-
tim, razumljivo, i djelovanja na zemlji.

»U Zagreb su došle 4 divizije — 60.000 njema -
ke vojske. S tom vojskom je tako e došao veliki
broj tenkova«¹⁰⁰

— javio je Tito Moskvi sa Oštrelja 30. oktobra 1942.
godine.

Uz taj su obavještajni podatak, objavljen u dvanaes-
tom tomu Titovih *Sabраниh djela*, Pero Mora a, Mišo
Lekovi i dr Slobodan Milošević, koji su priredili taj
tom za štampu, dodali napomenu:

»Podaci o dolasku u Zagreb 4 njema ke divizi-
je nisu bili ta ni. U rejon Zagreba stigla je tih da-
na iz Rajha 187. rezervna divizija, a o ekivao se i
dolazak SS-divizije 'Princ Eugen' iz Srbije i 369. le-
gionarske iz Njema ke, gdje je bila na obuci. Do-
vla enje njema kih divizija u NDH bilo je prouz-
rokovano pogoršanjem situacije uslijed velikog
porasta partizanskih snaga kojima se trupe NDH
i njema ke posadne jedinice (iz 714. 718. i 717. divi-
zije) nisu mogle suprotstaviti.«¹⁰¹

Nije naodmet dodati da su se informacije iz Titove
depeše o kojoj je rije najvjerojatnije bazirale na raz-
nim glasovima o slabosti okupacionih snaga (714. 717. i
718. pješadijska divizija petnaestog talasa, tj. slabijeg
brojnog stanja i sastavljene od starijih boraca), njihovoj
nemo i da se uspješno bore protiv partizanskih jedini-
ca i o poja anju tih snaga dovo enjem novih divizija iz
Njema ke. Takvi su glasovi kružili u dobro obavješte-
nim vojnim krugovima u Zagrebu i za njih je mogao
saznati i Zagreba ki partizanski obavještajni centar.
Preciznosti radi: jedinice koje su trebale da u u u sas-
tav njema ke 187. rezervne divizije po ele su se preba-
civati iz Austrije posljednjih dana oktobra, a Štab divi-
zije sa 45. rezervnim grenadirskim pukom stigao je u
Zagreb 31. oktobra. Narednih dana stigli su još neki di-
jelovi divizije.¹⁰² Transportovanje 369. legionarske divi-
zije po elo je 20. decembra 1942. godine i njen 370. puk
stigao je 23. decembra iz Njema ke u Zagreb. I ostale je-
dinice te divizije prebacile su se do kraja decembra na
prostoriju Sunja, Dubica, Slabinja.¹⁰³ SS-dobrovolja ka
brdska divizija »Prinz Eugen« prebacila se iz Banata u
Hrvatsku izme u 7. i 17. januara 1943. godine.¹⁰⁴ Sve te
dislokacije njema kih jedinica obavljene su u toku pri-
prema za veliku etvrtu neprijateljsku ofanzivu koja je
po ela 20. januara 1943. godine.

Tito je 1. novembra 1942. godine javio u Moskvu:

»Dvadesetdevetog uve e i 30. oktobra preletjelo je preko naše teritorije u pravcu Zagreb—Biha —Italija više od stotinu transportnih aviona. Imamo neprovjerene podatke da su avioni nosili njema ku vojsku u Italiju.«¹⁰⁵

Nijemci su, dakle, znali za njihovu namjeru!

O emu se radilo? Vjerovatno o transportu trupa i materijala preko Italije u sjevernu Afriku, gdje su se nedjelju dana kasnije, 7. novembra iste godine, iskrcali Angloamerikanci.

Posljednji radiogram s vojnoobavještajnim podacima koji je Tito dostavio Moskvi u toku 1942. nosio je datum 11. decembra, a odnosio se tako er na njema ko-talijanska reagovanja na prilike u sjevernoj Africi. Vjerovatno je s tim u vezi u me uvremenu bilo upita iz Moskve, jer je u njemu stajalo:

»Do sada još nije primije en pokret njema kih trupa, ve samo talijanskih, koje evakušu mnoga mjesta u Lici i Dalmaciji i odlaze za Italiju, a možda i u Gr ku.¹⁴⁷ Mi smo dobili vjerodostojne izvještaje da je do 6. januara 1943. godine gra anskim licima zabranjeno kretanje željezni kim prugama u Hrvatskoj.¹⁴⁸

Na dalmatinskoj obali za sada nema nikakve njema ke avijacije.«¹⁰⁶

Obra iva trinaestog toma Titovih *Sabranih djela*, Mehmedalija Boji , uz taj radiogram daje dvije napomene. Prva¹⁴⁷ glasi:

»Obavještenja o pokretima italijanskih trupa u pravcu Italije dostavio je Vrhovnom štabu NOV i POJ 4. i 9. decembra 1942. Štab 4. operativne zone NOV i PO Hrvatske. Podaci su bili samo djelimi -no ta ni. Radilo se, u stvari, o pripremama i planovima Komande italijanske 2. armije da (uslijed teško a nastalih u vezi s iskrcavanjem Engleza i Amerikanaca na teritoriju sjeverne Afrike i o eki-vanja njihovog desanta na italijansku obalu) vrati diviziju 'Sasari' u Italiju, a sve druge snage koje su se tada nalazile u tzv. 'drugo okupacionoj zoni' i u oblasti Karlovca (dio 'tre e zone') povu e, sredinom januara 1943. godine, na uži obalni pojas. Taj plan pripreman je pod šifrom 'Raspored 15. januara' ('Schieramento 15 gennaio'). No do ostvarenja tog plana nije došlo uslijed pritiska njema ke Vrhovne komande oružane sile (OKW) na italijansku Vrhovnu komandu da se protiv jedinica NOV i POJ najprije izvedu zimske operacije 'u cilju njihovog kona nog uništenja'.«¹⁰⁷

A u drugoj (148) piše:

»Zabrana kretanja gra anskih lica željezni - kim prugama je uslijedila zbog uсталih diverzija jedinica NOV i POJ na svim prugama u Hrvatskoj. Sem toga, prugom Zagreb—Beograd trebalo je da se tokom decembra 1942. i januara 1943. prebaci iz Njema ke u Hrvatsku 369. legionarska 'vražja' divizija, a iz Srbije u rejon Karlovca SS-dobrovolja ka brdska divizija 'Princ Eugen' radi u eš a u operacijama protiv jedinica NOV i POJ na teritoriji 'Titove države' (Banije, Korduna, Like i Bosanske krajine).«¹⁰⁸

Tako izgleda pregled do sada poznatih depeša vojnoobavještajnog sadržaja izmijenjenih izme u Tita i »Djeda« u toku 1941. i 1942. godine. On je sigurno nepotpun i osta e takav sve dok ne budu otvorene Titove li - ne arhive u kojima se, kako tvrdi V. Dedijer, još uvijek nalazi izvjestan broj nedešifrovanih radiograma — i bar neke od sovjetskih arhiva u kojima se nalaze radiogrami obavještajnog karaktera upu eni iz Moskve u Jugoslaviju.

U proglasu kojim se Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu u avgustu 1941. obratio »radnicima, seljacima i graanima Bosne i Hercegovine« našla se i re enica:

»Njema ke plja kaške horde ve se skupljaju na granici Turske da preko nje pokore i oplja ka - ju muslimanske narode na Srednjem istoku.«¹⁰⁸

Radomir Vujoševi , koji je priredio tu knjigu dokumenata za objavljivanje, uz taj je tekst dao ovu napomenu:

»O pripremama za napad Njema ke na Tursku u Glavnom štabu NOPOJ se došlo do ocjene da je taj napad mogu . Me utim, Turska je za vrijeme drugog svjetskog rata bila van oružanog sukoba.«¹¹⁰

Premda je prva re enica tog objašnjenja prili no nejasna, ipak se iz nje vidi da je Glavni štab NOPOJ, koji se, s Titom na elu, još uvijek nalazio u Beogradu, ve tada smatrao »da je taj napad mogu «. Taj zaključak potvr uje i radiogram koji je Tito u ime Glavnog štaba 4. septembra 1941. godine poslao »Djedu«:

»Kod Niša Nijemci spremaju veliki aerodrom. Tu dnevno prolazi vojska i municija za turski front. Poduzete su mjere da se unište sve komunikacije na toj liniji.«¹¹¹

Tri dana prije polaska iz Beograda na oslobo eni te-

ritorij zapadne Srbije, 13. septembra 1941, Tito je javio »Djedu« i ovo:

» etvrtog avgusta letjelo (je) preko Beograda prema Gr koj 300 štuka i 240 talijanskih bombardera. Na Dodekanez je otpremljeno 300 000 vojnika. Nijemci imaju mazivnog ulja svega za dva mjeseca. Potvr uje se stalno nagomilavanje ratnog materijala u Bugarskoj.«²

Radomir Vujošević, koji je pripremio i sedmi tom Titovih *Sabranih djela* za štampu dao je uz tu Titovu depešu napomenu:

»Nije poznat izvor ove informacije, koja nije bila ta na. Vjerovatno je Hitlerova direktiva br. 32, od 11. juna 1941, koja je predviđala i pripremu njemačke oružane sile za prodor prema Suedu preko Turske *nakon pobjede na isto nom frontu*, prenošena povjerljivim prepričavanjima i obavještajnim kanalima, najposlije transponovana kao materijalan podatak, izražen u avionima i kopnenim snagama.«¹³

Interesantni su navodi Seke (Lepe Perovića), člana KP KPJ za BiH, koje nalazimo u njenom izvještaju dostavljenom 24. septembra 1941. iz Mostara Svetozaru Vukmanoviću u Tempu, delegatu CK KPJ u BiH, nakon posjete 3. hercegovačkom bataljonu:

»Koliko je u III bat(aljonu) stvar nesolidno postavljena najbolji je dokaz letak koga su oni tamo izdali, a koji je sav osnovan na temelju jedne neprovjerene komordžiske vijesti o tome da je Turska ušla u rat. Evo teksta: 'Proglas svima muslimanima, Srbima i Hrvatima: Narodnooslobodilačka vojska djeluje na cijeloj teritoriji Jugoslavije. Ulaskom Turske u rat i stvaranjem fronta na Balkanu, situacija je takva da će se osloboditi od fašizma, Hitlerovih i Musolinijevih bandi i frankovskih ubojica uslijediti vrlo brzo. Moćna sovjetsko-tursko-engleska armija nastupa i ruši fašizam na svim frontovima...!'«¹⁴

Budući da se radi o obavještajnim podacima o njemačko-talijanskim pripremanjima za napad na Tursku, koje je Tito slao u Moskvu, govornici i na sljedećim stranicama, potrebno je ukazati na neke utvrđene historijske činjenice.

Uprkos Ugovoru o uzajamnoj pomoći, potpisanom s Velikom Britanijom i Francuskom 19. oktobra 1939, mjesec i po dana nakon početka drugog svjetskog rata, turska je vlada, neposredno nakon kapitulacije Francuske pred naletom divizija nacističke Njemačke 26. ju-

na 1940. izjavila da zauzima stav nezarađene strane. Napori britanske diplomacije da uo i njema kog napada na Jugoslaviju i Grku (u aprilu 1941) nagovori Tursku da se odrekne neutralnosti nisu uspjeli. Napokon, četiri dana uo i njema kog napada na Sovjetski Savez, 18. juna 1941. Turska je s Njema kom potpisala ugovor o prijateljstvu, što je poslije okupacije Jugoslavije i Grke za Hitlerov generalštab značilo konačno obezbjeđenje desnog krila armija koje su napale Sovjetski Savez.

Istovremeno s brzim napredovanjem njema kog Wehrmachta na teritoriju SSSR-a front u sjevernoj Africi se, nakon izbijanja osovinskih snaga na libijsko-egipatsku granicu, stabilizovao. Pozivaju i se na studije britanskog historičara general-majora Playfaira (Plejfera), autori edicije »Drugi svetski rat« tvrde da su u takvoj situaciji...

... »Nemci predlagali Italijanima da angažuju i pomorske i vazdušne snage i zauzmu Maltu, dok je italijanska Vrhovna komanda zahtevala da Nemci prethodno, preko Turske, okupiraju Suez...«¹¹⁵

O tome se raspravljalo i na anglo-sovjetskoj strani. O tome je britanski premijer Churchill u pismu Staljinu od 21. septembra 1941. napisao:

»Kad bismo uspjeli navesti Tursku da se usprotivi njema kom zahtjevu o propuštanju armija ili, još bolje rečeno, kad bi Turska stupila u rat na našoj strani, ja držim da bi to bila najbrža i najefektivnija pomoć za Vas. Uvjeren sam da i Vi tome pridajete odgovarajuće značenje.«¹¹⁸

Talijanski zahtjevi da njemački Wehrmacht, uz — podršku njihovih trupa, milom ili silom prodre preko Turske, Sirije i Palestine do Sueza bili su u drugoj polovini 1941. i prvih mjeseci 1942. tema razgovora i rasprava u talijanskim, njemačkim, domobranskim i ustaškim štabovima.

U tim uslovima partizanskoj obavještajnoj službi nije bilo naročito teško da uo i registruje razgovore o eventualnim njemačkim ko-talijanskim planovima prema Turskoj, vodenim u domobranskim i ustaškim štabovima, pa i one nerealne planove i pretjerivanja koji su iznošeni u toku njih.

Tako su se u izvještaju Vlade Popovića, poslanom iz Zagreba u CK KPJ 21. decembra 1941. našle rečenice:

»Preko naše obavještajne službe saznajemo da se užurbano pripremaju Njemci za napad na Tursku. U tu svrhu pripremaju aerodrome kod Velike

Gorice i na 40 km od Zagreba prema Karlovcu, koji će im služiti kao baza. Kod svih mostova i stanica na pruži Dobava—Zemun bi će izgrađeni bunker radi osiguranja iste.«⁷

Da je takvo mišljenje vladalo i u Vrhovnom štabu, potvrđuje i pismo koje je Edvard Kardelj 2. januara 1942, u ime Vrhovnog štaba NOP-odreda Jugoslavije, s Bijelih Voda na Romaniji poslao Izvršnom odboru Osvobodilne fronte slovenskog naroda:

»11. Konačno, još nekoliko opštih pitanja. U vezi s pobjedama Crvene armije na Istočnom frontu i njemačkim pripremanjima za napad na Tursku borba naroda Jugoslavije dobija još i naročiti, međunarodni značaj i povezuje se, bez sumnje, jače nego sada, sa gigantskom oružanom borbom oba bloka u Evropi.«⁸

A u pismu koje je Kardelj 15. januara 1942. godine poslao iz Sarajeva Titu na Romaniju, osim iscrpnih podataka o pripremi velike neprijateljske ofanzive na oslobođeni teritorij istočne Bosne, stajalo je:

»6. Sprema se negde oko Sarajeva aerodrom za 60 bombardera. Pošto je to za njihove bosanske potrebe i suviše velik broj, o čemu je da se tu radi o aerodromu — protiv Turske.

(...)

14. O samoj svrsi ofanzive govori se sledeće: u samoj stvari ove pripreme nisu samo protiv partizana, nego će se tu stvoriti baza za rat protiv Turske. Ali, oni to ne smeju govoriti, zato utoliko već u galamu prave, da bi ubedili svet kako se radi samo o kaznenoj ekspediciji protiv partizana i etnika.

(...)

16. ... Držim da će ta ofanziva biti ozbiljna stvar baš zbog priprema protiv Turske (novine ovde vode već uveliko kampanju protiv Turske!). Vidi se da stvaraju tu jednu od svojih baza.«⁹

I u pismu koje je CK KPJ, zapravo Tito i A. Ranković, 27. januara 1942. iz oslobođene Foče poslao »za Mihajla«, tj. za Blagoja Neškovića, sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, našao se tekst o mogućnosti njemačkog napada na Tursku:

»Najnoviji uspjesi naših oružanih snaga u okolini Niša i Leskovca, kao i u ostalim dijelovima Srbije, predstavljaju veliku opasnost za okupatorske snage, naročito u ovom prvom dijelu Srbije, gdje one žele da stvore svoje vrste baze, kako u cilju gušenja narodnog pokreta tako i u cilju priprema

za eventualni napad na Tursku.«¹²⁰

udno je da se dio citiranog pisma pojavljuje u dvije verzije: u osmom tomu Titovih *Sabranih djela*, objavljenom 1979. godine, piše: »u cilju gušenja narodnog ustanka«, a u tre o j knjizi *Dokumenata centralnih organa KPJ...*, objavljenoj 1986. godine, »u cilju gušenja narodnog pokreta«!?

Redakcija *Dokumenata centralnih organa KPJ...* uz taj pasus nije stavljala nikakvu napomenu, a Mišo Lekovi , prire iva osmog toma Titovih *Sabranih djela* smatrao je potrebnim da istakne:

»Po etkom 1942. u Vrhovnom štabu se vjerovalo da predstoji neposredan *napad Njema ke na Tursku*²¹ (Potcrtano u originalu.)

Tu konstataciju indirektno, ali ipak dovoljno jasno, potvr uje direktiva Vrhovnog štaba NOP i DVJ dostavljena 27. januara 1942. u 16 asova Štabu Kraljeva kog bataljona 1. proleterske brigade:

»Obaveštenja o situaciji: Imamo izveštaj da je oko 15.000 Nemaca prešlo pravcem: Pale—Bogovini—Podromanija—Han Pijesak — ka Zvorniku. Ni mi ne razumemo te njihove manevre. Verovatno se prikupljaju za odlazak na Tursku.«¹²²

Komanda sektora Trebinje, Dubrovnik 3. februara 1942. javlja Operativnom štabu NOP-odreda za Hercegovinu:

»4.) Sada vam dostavljam izvještaj od drugova iz Dalmacije:

Znamo da itava ona ekspedicija, koja je prije 10 do 12 dana bila otišla za Mostar, sada se iz Mostara vra a i ukrcava na brodove. Oni pojedina no govore, a ta se verzija podržava, da navodno idu za Rijeku (Fijumu), ali mi smo vidjeli da konvoji iz Grude idu prema istoku, dakle ili natrag u Italiju ili u Gr ku, odnosno Tursku. Oni na brodove krcaju pješadiju, komoru i cijelu ratnu spremu. Ju e i danas (29. i 30. januara) nije otišao nijedan konvoj, a poznato nam je da je ju e bio obustavljen itav saobra aj, pa i lokalni.«¹²³

Operativni štab za Hercegovinu vjerovatno je to prenio Vrhovnom štabu, a Tito je u nekom dosad neprona enom radiogramu osnovne podatke o spomenutim njema ko-talijanskim pripremama za napad na Tursku poslao u Moskvu. Zatim je uslijedio njegov radiogram »za Djeđu« od 22. februara 1942:

»Vojni izvještaj. (...) Poslije posljednje neuspješne ofanzive Nijemaca i ustaša u Bosni, njema ke jedinice brzo su napustile Bosnu i otišle: jedan dio

prema Maarskoj, a drugi prema Srbiji i turskoj granici. Iz Srbije Nijemci tako e odlaze prema Turskoj i prema sjeveru.«¹²⁴

Uz taj tekst Mišo Leković, koji je pripremio za štampu deveti tom Titovih *Sabranih djela*, dao je napomenu:

»Po završetku operacija u zapadnoj Srbiji i u istočnoj Bosni dvije njemačke divizije (113. i 342. pješadijska) napustile su Jugoslaviju i otišle na istočni front, dok je 125. pješadijski puk vraćen u Grčku. Sve ostale njemačke snage ostale su u Jugoslaviji. Obavještenja o odlasku njemačkih trupa prema Maarskoj i Turskoj kojima je Vrhovni štab raspolagao nisu bila tačna.«¹²⁵

Reakcija Moskve na Titove izvještaje, ili samo na onaj od 22. februara 1942, brzo je uslijedila: ve »krajem februara 1942« Tito je iz Moskve dobio nenaslovljeni, nedatirani i nepotpisani radiogram:

»Ako imate mogućnosti, molimo da date slijedeće podatke:

1) Dislokaciju i brojeve njemačkih i italijanskih divizija u Jugoslaviji.

2) Prebacivanje italijanskih i njemačkih jedinica prema turskoj granici (brojevi jedinica, kolina i datum prebacivanja).«¹²⁶

U prijevodu te depeše na njemački je greška na koju moramo upozoriti. Naime, u 2. tački traži se: »*Na in* prebacivanja italijanskih i njemačkih jedinica...« (istakli autori).

Dana 10. marta uslijedila je depeša »Djeda« upućena Centralnom komitetu KPJ:

»Vaša informacija o kretanju trupa na istok prema Turskoj i Grčkoj ima vrednosti. Ako izvor te informacije zaslužuje poverenje, to nastavite sa daljim detaljnijim informacijama o tom pitanju.«

Šifrant Pavle Savić (»Paja«) ispod tog teksta dopisao je napomenu:

»P. s.: Ovaj telegram je potpisan šifrom 4 za koju nisam dobio objašnjenje od Valdesa.«¹²⁷

Međutim, Vrhovni štab ili nije raspolagao podacima koje je Moskva tražila potkraj februara 1942, ili nije imao dovoljno povjerenja u izvor informacija o pokretima njemačkih i italijanskih trupa prema Turskoj, pa je i telegram od 21. aprila 1942. godine, kojim je »Djed« ponovno tražio podatke o »numeraciji, brojnom stanju, sastavu i ratnim dejstvima«, ovaj put ne samo njemačkih i italijanskih, već i bugarskih i maarskih trupa u Jugoslaviji, ostao bez odgovora!

U me uvremenu su podaci o agresivnim namjerama sila Osovine prema Turskoj i dalje stizali u Vrhovni štab.

Ivo Lola Ribar javio je iz Zagreba 17. marta 1942. godine:

»Ina e, primje uje se kretanje njema kih transportata via Beograd i dalje. Izgleda da Ljubljana, Zagreb, Osijek i Beograd treba da postanu etapni gradovi za rat protiv Turske.«¹²⁸

Tri dana kasnije, 20. marta, I. L. Ribar je u pismu »Mihajlu« (Blagoju Neškovi u) malo druk ije formulisao svoje shva anje zbivanja oko Turske:

»Ina e, što se ti e opšte situacije — miriše sve više, kako mi se ini, na gužvu oko Turske. Kampanja Nemaca oko navodne 'boljševizacije' Irana, gomilanje Crvene vojske na turskoj granici, razni incidenti itd. dovoljno jasno ukazuju na ceo ve poznati mehanizam ratne provokacije.«¹²⁹

Desetak dana kasnije, 29. marta, nešto je sli no i Kardelj javio Titu iz Ljubljane:

»Ina e u Ljublj(anu) je došlo nešto nema ke vojske i stalno prolazi u pravcu Karlovca. Isto tako se ose ajaju veliki pokreti ital(ijanske) vojske. Tu se otvoreno govori u vojnim krugovima: a) da se sprema napad na Tursku i b) da su rešeni pošto-poto uništiti partizane u svim zemljama Jugoslavije. Ljubljanski aerodrom užurbano Nemci i Italijani proširuju na kapacitet 500 bombardera.«¹³⁰

ak su se i u nedatiranome, ali o ito u aprilu 1942. pisanom i nekom partizanskom štabu upu enom »izvještaju jednog druga iz Sarajeva«, u kojeme on spominje i svoj razgovor s nekim njema kim kapetanom, našli reci:

»Stalno se pronose glasovi o dolasku njema ke vojske u Sarajevo. U tu svrhu rekvirirane su prostoriije svih sarajevskih škola, kao i hoteli na Ilidži. (...) S tim u vezi ovdje vlada mišljenje, da je ta vojska trebala da krene na istok, prema Turskoj, jer su tako er zapaženi veliki transporti njema ke i talijanske vojske na pruzi Zagreb—Brod. Ovi transporti išli su, prema izjavi jednog o evidca — željezni ara, nekoliko dana svako dva sata u kompozicijama po 30 do 40 vagona. Vojska, koja je trebala da putuje preko Sarajeva, prema izjavi tog istog njema kog kapetana, išla bi djelomi no kroz Bosnu željeznicom, a djelomi no kamionima ili pješke.«¹³¹

A zamjenik komandanta Kalinova kog NOP-odreda

Vojislav Doki izvijestio je Vrhovni štab 25. aprila 1942. godine, izme u ostaloga, i o radu jednog svog obavješ-tajca:

»Ju er je, 22. aprila, imao sastanak drug Savo Toši sa Mirom Bibi em natporu nikom, koman-dirom Ilidžanske stanice. Sastanak je održan pod Igmanom, po želji samog nadporu nika. (...) Izjav-ljuje da se talijanske snage koncentrišu radi even-tualnog sukoba sa Turskom i da se to u oficirskim krugovima na taj na in komentariše.«¹³²

Kona no, u radiogramu poslanom 28. maja 1942. go-dine Tito je odgovorio »Djedu« na njegova prijašnja tra-ženja podatka o neprijateljskim snagama u Jugoslaviji:

»O dislokaciji njema kih i talijanskih jedinica u Jugoslaviji za sada još nemamo ta nih podata-ka. Trudi emo se da ih dobijemo i ovih dana emo izvijestiti.«¹³³

U daljem tekstu depeše Tito navodi neke podatke o talijanskim trupama u Hercegovini, Crnoj Gori i San-džaku, pa, vjerovatno pod utjecajem izvještaja primlje-nih od I. L. Ribara iz Zagreba, E. Kardelja iz Ljubljane i Vojislava Doki a, depešu završava tekstom:

»... Talijani mnogo žure da izvedu jedinice na isto ni front ili na tursku granicu. (...) Mi namjera-vamo da se probijemo s nekoliko hiljada odabra-nih partizana u Srbiju, koja je vrlo važna u slu a-ju rata s Turskom.«¹³⁴

Tito je ipak navrijeme ocijenio da podaci o predsto-je em agresivnom pothvatu Nijemaca i Talijana protiv Turske ne moraju biti ta ni i da je proboj »nekoliko hi-ljada odabranih partizana u Srbiju« u datim uslovima nesvršishodan i veoma riskantan, pa je donio jednu od svojih najzna ajnijih odluka u toku NOR-a: 22. juna 1942. u šumi kod sela Vrbni e potpisao je zapovijest za marš grupe proleterskih brigada s trome e Črne Gore, Bosne i Hercegovine na zapad, u — Bosansku krajinu!

Usljedila je samo još jedna depeša Moskvi o mogu-im njema ko-talijanskim pripremama za napad na Tursku. Me utim, tu depešu — koja je bila povezana i s tokom roške ofanzive (vidi poglavlje »Roška ofanziva« — primj. autora) — direktno je iz Slovenije, kamo je Jo-sip Kopini sa ženom Stelom u julu 1942. došao iz Za-greba, poslao u Moskvu »Birk«, tj. Edvard Kardelj:

»Za Djeda! — 10. 8. 42.

Talijani su trenutno obustavili ofanzivu na os-tale sektore oslobo enog podru ja. Dio trupa su

prebacili u Hrvatsku, vjerovatno protiv ofanzive Udarnih brigada pod vodstvom Vrhovnog štaba. Molimo obavijestite o tome Valtera. Mi vršimo koncentraciju i napaš emo. Po izjavama talijanskih vojnika ostali dio trupa je poslan na *Tursku granicu*. U zadnje vrijeme se preko teritorije Slovenije vrše veliki vojni ki transporti u pravcu Hrvatske. I u Sloveniji su po eli smanjivati neke garnizone.

Oko Ljubljane i na liniji Ljubljana—Trst Talijani podižu nova utvr enja. Talijanski oficiri izjavljuju da su sve te pripreme usmjerene protiv Turske. Ljubljanu i prugu utvr uju protiv partizana radi zaštite vojni kih transporta. Talijanski vojnici govore da e kroz petnaest dana napasti Tursku. Birk.«¹³⁶

Tom depešom kao da je završena serija obavještenja o njema ko-talijanskim pripremama za napad na Tursku koja su Tito i Kardelj dostavljali Moskvi. Staljinogradska bitka, u kojoj je Wehrmacht doživio strahovit poraz, i bitka kod El Alameina (u sjevernom Egiptu, 70 km od Aleksandrije), koja je uslijedila i tako er završila porazom sila Osovine, definitivno e skinuti s dnevnog reda mogu nost takvog njihova pothvata. A Turska je u avgustu 1944. prekinula diplomatske odnose s Nijemcima, a 23. februara 1945. objavila joj je i rat. Samo, bi e to rat bez rata.

U knjizi Vjenceslava Cen i a *Enigma Kopini* nalazimo podatak da je i sam Kopini u toku rata poslao mnogo obavještajnih depeša u Moskvu. U vezi s tim opisan je i slu aj borskih rudnika bakra:

»Po etkom 1942. godine iz Moskve su zatraženi precizni podaci o rudnicima bakra u Boru i Majdanpeku. Kopini je odlu io da ih pribavi od obavještajaca kojima je rukovodio Stevo Kraja i . O tome kako se do njih došlo, pri ao nam je Ljudevit Gerl, tadašnji artiljerijski oficir u domobranskim jedinicama NDH, a sada penzioner koji živi u Opatiji. (U me uvremenu je Ljudevit Gerl umro — primj. autora.)

'Na sastanak naše grupe obavještajaca došao je i inženjer Kadi . Znali smo da on radi za Moskvu. Zatražio je pod hitno podatke o proizvodnji bakra, zaposlenima i osiguranju Bora, posebno o snagama protivavionske artiljerije.

Stevo je rekao: Lujo, ti eš to prikupiti.'«¹³⁶

Kadi je bio Josip Kopini, a Lujo — pseudonim Ljudevita Gerla. Prema Gerlovim navodima koji slijede, on je odlučio da preko »jednog inženjera predstavnika 'Škode' iz Praga, ...« koji je radio u nekoj zagrebačkoj radionici za popravak topova dođe do podataka o Boru. To mu je, poslije izvjesnih peripetija, uspjelo.

Ponovo slijedi njen i ev tekst:

»Izveštaj je Kopini proslijedio Moskvi radio-putem. Nije prošlo ni petnaest dana, a stigla je informacija da na tom području partizanske jedinice vrše stalne diverzije, kako bi što manje bakra Njemačka odatle dobivala.«¹³⁷

Kojim putem, kako i od koga je nakon nepunih petnaest dana Kopini u Zagreb »stigla (je) informacija« da na području Bora »partizanske jedinice vrše stalne diverzije«, na to pitanje V. Ceni nije odgovorio. Nadalje, nigdje, baš nigdje nismo naišli ni na jedan podatak o *diverzijama partizanskih jedinica na području Bora u toku prve polovine 1942. godine*. Naprotiv, sačuvan je izvještaj opunomoćenika Treuge Rajha za privredu okupirane Srbije Franza Neuhausena (Franca Nojhausena) za juli 1942. godine, u kome se o Boru kaže:

»Angažovanjem svih snaga i zahvaljujući krajnje uspješnoj saradnji Akcionarskog društva 'Prosjag' i 'Mansfeld', uspelo je da se potpuno razoren kombinat u srazmerno kratkom vremenu opet pusti u pogon i da se pri tome povećaju njegova proizvodna moć. Najveće poteškoće pri tome bile su da se, prilikom nabavki novih mašinskih uređaja, premoste, usled nemira i nevremena, vrlo otežane mogući transportovanja. Poslednjih dana oktobra 1941. godine moglo se opet započeti sa eksploatacijom rude; u prvoj polovini novembra 1941. topionica je opet puštena u rad, pre svega opet samo za proizvodnju bakrenca. Posle dovršenja novog konverter-uređaja bilo je omogućeno da 8. aprila 1942. godine, dakle posle ta no jednogodišnjeg prekida, započne sa proizvodnjom blister bakra. Kombinatski danas dnevno iskopa 1500 t rude i za mesec dana proizvede 3.300 — 3.600 t bakra ...«¹³⁸

Ni u tom izvještaju nema ni riječi o »diverzijama« koje su partizanske jedinice izvodile na području Bora nakon Kopinina izvještaja Moskvi o situaciji na tom području!

Vladimir Dedijer je u *Prilozima za biografiju Josipa Broza Tita* zapisao:

»Kako mi je Josip Kopini govorio, Tito je primao po etkom 1941. godine i šifrovane depeše za Kominternu, koje je pisao hercegova ki revolucionar Mustafa Golubovi , šef jedne posebne grane obavještajne službe Kominterne.«¹³⁹

Navodi Josipa Kopini a vjerovatno su ta ni, samo se Mustafa nije preživao Golubovi nego Golubi (vjerovatno je rije o štamparskoj grešci) i nije radio za Kominternu ve za obavještajnu službu Generalštaba Crvene armije.

O susretima Tito-Golubi pisao je i novinar — publicist Milomir Mari na osnovi razgovora s Kopini em:

»Josip Kopini negira da je Golubi a bilo kad u životu video, ali dobro zna da je u inu pukovnika vršio specijalne zadatke za etvrtu upravu sovjetskog general-štaba po elom svetu: 'Tito mi je o njemu dosta govorio. Sretali su se u Beogradu...'«¹⁴⁰

Da je Tito znao da se Mustafa Golubi nalazi u Beogradu, te da su, možda, nakon Titova dolaska u Beograd, maja 1941, bili i u me usobnoj vezi, indirektno govori i posljednji pasus pisma koje je Marko (Aleksandar Rankovi) dostavio Titu 16. avgusta te godine preko odgovaraju ih veza u njegovo sklonište na Dedinju:

»Mustafa nije streljan ve samo neki njegovi saradnici. Skoro svaki dan ga saslušavaju. Možda ga uvaju za zamenu.«¹⁴¹

O igledno je Tito usmeno pitao Marka — na sastanku Politbiroa CK KPJ održanom 10. avgusta, kome su, osim njih dvojice, prisustvovali Ivan Milutinovi i Blagoje Neškovi ¹⁴² — ili se pismeno interesovao za sudbinu uhapšenog Golubi a, a on mu na to njegovo pitanje pismeno odgovorio.

Uz taj citat iz Markova pisma Titu — koje uop e nije registrovano u *Hronologiji sedmog toma Titovih Sabranih djela*¹⁴³ — *prive iva prvog toma edicije Dokumenti centralnih organa KPJ...* Radomir Vujoševi stavio je napomenu:

»Mustafa Golubi , politiki radnik, lan KPJ od 1920, koji se iz SSSR-a ilegalno vratio u Jugoslaviju, bio je u junu 1941. uhapšen i u zatvoru svirepo mu en. Od Golubi a policija nije ništa saznala. Strjeljan je 29. jula 1941.«¹⁴⁴

A ko je, zapravo, bio Mustafa Golubi ?

Sve do sredine šezdesetih godina njegovo se ime u našoj štampi, publicistici i historiografiji nije spominja-

lo. Kao da je oko njega vladala neka tajanstvena utnja. Iznimka je, ini nam se, donekle bila knjiga *Znamenja revolucije*, objavljena u Sarajevu 1959, u kojoj je Borivoje Neškovi spominjao i Mustafu Golubi a.¹⁴⁵

»Posle 1960« — izjavio je sarajevski književnik Sead Trhulj, autor drame »Mustafa Golubi ovjek bez zavijača« — »Tito je u više navrata u razgovoru s bosansko-hercegova kim rukovodstvom, uzgredno pominjao potrebu da se afirmišu stari i ugledni revolucionari kao što su Blagoje Parovi , Ivan Krndelj, Mustafa Golubi ...«¹⁴⁶

Sredinom sedamdesetih godina, zapravo 1976. godine, pojavilo se uglavnom u sarajevskoj štampi, niz napisa o Mustafi Golubi u, a istovremeno je i »Borba« objavila vijest:

»(Sarajevo, 17. juna). — Odbor za obeležavanje revolucionarnog lika i dela Mustafe Golubi a, koga je formiralo Predsedništvo CK SK BiH, na današnjoj prvoj sednici pod predsedništvom Nike Mihaljevi a, prihvatio je program manifestacija kojima e se u svim komunama u republici, odati dužno priznanje ovom istaknutom revolucionaru.«¹⁴⁷

U ve em napisu *Život posve en revoluciji*, objavljenom u sarajevskom »Oslobo enju« 18. juna 1976, autor M. Zorabdi donosi kratku Golubi evu biografiju:

»Mustafa Golubi rođen je u Stocu 1889. godine (U Enciklopediji Jugoslavije navedeno je da je rođen 1891. ali neka novija istraživanja utvrdila su da je rođen 1889). U svojoj mladoj kom periodu pripadao je nacional-revolucionarnoj omladini Bosne i Hercegovine. Saradivao je sa Bogdanom Žerajem, Vladimirom Ga inovićem i drugim istaknutim pripadnicima 'Mlade Bosne'.

1908. Nakon aneksije Bosne i Hercegovine emigrirao je u Srbiju.

1912. Kao dobrovoljac u estvuje u balkanskim ratovima.

1914. Dobrovoljac u srpskoj vojsci. U estvovao je u povla enju preko Albanije i boravio na Krfu.

1916. Predlagao je da izvrši atentat na njemackog cara Viljema. 1917.

U toku 'Solunskog procesa' odbio je da lažno svjedo i protiv pukovnika Apisa, iako je bio izložen pritiscima, maltretiranju i internaciji.

1918. Nakon završetka prvog svjetskog rata bio je pod nadzorom policije i interniran je u Rakovici i u Stolac.

1920. Emigrirao je u Beograd. Tu postaje član Komunističke partije Jugoslavije. Shvata da je KPJ jedina prava revolucionarna snaga koja može izboriti nacionalno i socijalno oslobođenje.

1925. Učestvovao je u pokretanju lista 'Srpski list'. Ilegalno je u Beogradu napisao i izdao knjigu 'Lenjin o vojnim pitanjima'.

1926. Delegat na Drugom kongresu KPJ.

1927. Odlazi u SSSR. *Radio je u Kominterni. Mnogo je putovao, obavljaju i različite zadatke, obišao je cijelu Evropu, SAD, bio je u južnoj Americi i Aziji.*

1940. *Vraća se u zemlju.* (Sve istakli autori).

1941. U junu ga hapsi Specijalna policija u Beogradu i predaje Gestapou. Ni pod najtežim mukama (obje noge su mu bile slomljene) nije ništa rekao.¹⁴⁸

Zatim »Oslobođenje« od 3. 4. i 5. jula 1976. donosi feljton Nike Mihaljevića *Revolucionarni lik i djelo Mustafe Golubića*, u kojem je, između ostalog, posljednjem nastavku nalazimo i jednu novu dimenziju, zapravo novi ugao iz kojeg autor posmatra njegov lik i djelo:

»Mujka, Muja, Mujaga, Džadžinka, kako su ga od malena nazivali drugovi ili: Nikola Nenadović, Luka Perić, Ismet, Luka Samardžić, Gojko Tomić, Ivan Ivanović, Popović, Dordević i mnogi pseudonimi kojih se ni on sam nije sjećao, krili su ime revolucionara Mustafe Golubića, koji je sa uspjehom obavljao brojne i često vrlo složene partijske zadatke po zemljama Evrope, Amerike i Azije. Iako je njegov rad, naročito posljednjih predratnih godina, manje bio direktno vezan za našu zemlju, on se svugdje, i uvijek, do kraja svog života potvrđivao kao vjerni član Komunističke partije Jugoslavije.

... obilježavanje lika i djela Mustafe Golubića treba smatrati po etkom jednog vrlo složenog, naučnog i politički značajnog posla, da od zaborava otmemo i u arsenal naših svjetlih revolucionarnih tradicija smjestimo ovu izuzetnu i veoma značajnu ličnost iz našeg predratnog revolucionarnog razdoblja. Ovo tim prije jer smo svjedoci pokušaja raznih informbirovskih, rankovističkih, dogmatsko-liberalističkih i nacionalističkih elemenata, da falsifikuju istoriju Komunističke partije Jugoslavije. Takvim pokušajima, u suštini, oni žele negirati istorijsku ulogu Komunističke partije Jugoslavije i doprinos njenih najistaknuti-

jih članova, koji su, daju i svoje živote, kr ili puteve revoluciji i njenoj pobjedi u našoj zemlji i na me unarodnom planu.«¹⁴⁹

etiri dana kasnije, 9. jula 1976, »Tanjug« je iz Stoca emitovao saop enje u kome je stajalo i ovo:

»Završna sve anost posve ena obeležavanju revolucionarnog dela Mustafe Golubi a održa e se 25. oktobra ove godine u njegovom rodnom mestu Stocu, u Hercegovini, kada e biti otkrivena bista ovog revolucionara i ustanovljene stalne nagrade za literarne i likovne radove u enika posve ene revoluciji i revolucionarnoj borbi Mustafe Golubi a.«¹⁵⁰

Istog dana, 9. jula, »Oslobo enje« je objavilo dopis iz Stoca o »zajedni koj sjednici izvršnih tijela Republi kog i Opštinskog odbora za obilježavanje revolucionarnog lika Mustafe Golubi a«, u kome se izme u ostaloga našao i odlomak iz govora Milana Uzelca:

»— Radi se o velikom revolucionaru i zbog toga je potrebno prilaziti osvjetljavanju njegovog lika pažljivo i svesrdno. Taj obiman i odgovoran posao ne bi trebalo vezati isklju ivo za ovu proslavu i za ovu godinu. Treba nastaviti sa stalnim istraživanjima i zadatke pretvoriti u dugoro niju aktivnost... Sredstva informisanja treba da se posebno angažuju, te da raspoloživim materijalima O Mustafi Golubi u i njegovom revolucionarnom djelu što bolje upoznaju radne ljude i gra ane naše republike i Jugoslavije.«¹⁵¹

Kako je bilo predvi eno, tako se i dogodilo: 25. oktobra »Tanjug« je iz Stoca emitovao opširno saop enje o proslavi 32. godišnjice oslobo enja grada:

»Otkrivanje spomen-biste Mustafe Golubi a i nizom drugih manifestacija njegov rodni grad je danas proslavio 32-godišnjicu oslobo enja. Od danas najlepší trg grada na Bregavi nosi ime ovog istaknutog revolucionara, lana KPJ od 1921. godine, koji je ceo život posvetio borbi za nacionalno l socijalno oslobo enje...

Sa sve anosti u Stocu upu eno je i pozdravno pismo drugu Titu.«¹⁵²

Godine 1981. izašla je iz štampe druga knjiga Vladimira Dedijera *Prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*. U njoj je autor u novom svjetlu prikazao odnos najužeg rukovodstva KPJ prema nekim bližim saradnicima

Mustafe Golubića. Konkretno, riječ je o Radivoju Uvali i ubijanju Kruševca.

Uostalom, evo šta je V. Dedijer napisao nijednom riječju ne spominjući Mustafu Golubića:

»U jednom pismu Titu 13. avgusta 1941. Aleksandar Ranković kaže da je dobio izvještaj iz Niša da su zarobljena 'tri poznata trockisti ko-politička agenta. (Štamparska greška: u pismu stoji 'trockisti ko-policijska agenta' — primj. autora.) Pitaju šta će s njima. Mislim da još danas po e tamo jedan drug odavde i da ih sasluša o njihovom radu i povezanosti, a naročito o listu Osvit i tipovima oko njega'. Na kraju pisma Ranković kaže: 'Šaljem ti Osvit iza koga stoje svakako još i neki otpaci bivše desne i leve frakcije... Utvrdi ćemo i zaslužio će dobiti.'

Iz dokumenta broj 1944-583 u Arhivu CK KPJ, koji je napisao dr Radivoje Uvali -Bata, vidi se da se gornja pretnja odnosi na njega, zatim na hercegova kog revolucionara Edu Kruševca i na španskog borca Ratka Pavlovića i ka.

Ranković evo naređenja delimično je izvršeno: Edomir Kruševac je mu ubijen. On je bio još od prvog dana ustanka u partizanskom odredu, a kada je izrazio želju da pređe u rodnu Hercegovinu da se bori, bio je uhvaćen i streljan.

O smrti Ratka Pavlovića i ka nisam našao nikakvih podataka.

Nekoliko Partizana protestovalo je zbog streljanja ovih ljudi, pa su neki od njih platili glavom. To je slučaj sa advokatom Budimirom-Budom Gorunovićem, starim komunistom koji je bio ležao s Edvardom Kardeljem na robiji u Požarevcu.

Dr Radivoje Uvali nije bio tada streljan, a posle je dobio odgovorne funkcije u partizanskim redovima. Posle rata bio je profesor univerziteta u Beogradu, zatim ambasador Jugoslavije u Poljskoj i Indiji i pomoćnik sekretara za spoljne poslove SFRJ.

U predstavci CK-u, od 15. oktobra 1944, on je opisao kako se ova velika nepravda dogodila a za Edu Kruševca kaže da je bio nevin čovek 'koji je bio vrlo pošten i odan našoj borbi, za čiji rad od leta 1938. pa do njegove smrti ja snosim punu odgovornost'.¹⁵³

Na jednoj od idućih stranica Dedijer donosi fotografiju Ede Kruševca s potpisom » Edo Kruševac, hercegovački revolucionar, streljan po naređenju Aleksan-

dra Rankovića 1941. godine«, a zatim i fotografiju Budimira Bude Gorunovića s napomenom: »Streljan jer je protestovao zbog mučnog ubistva Cede Kruševca.«¹⁵⁴

U istoj knjizi V. Dedijer je objavio i napis Lutve Ahmetovića, starog revolucionara iz Trebinja (odakle je i Cede Kruševac), člana Savjeta federacije, s jednostavnim naslovom »Cede Kruševac«. U napisu se kaže i sljedeće:

»Rođeni smo i živjeli u kućama i do kućama. Djetinjstvo i mladost smo proveli zajedno. Negdje istovremeno smo pristupili naprednom omladinskom pokretu.

(...)

Negdje 1939. godine pojavio se kod mene u Zagrebu. Isprva mi je rekao da je bio u Parizu i spominjao onda meni nepoznato ime Mustafe Golubića a i govorio kako je s njime tamo u Parizu imao neke specijalne zadatke. Govorio mi je kako je u Beogradu nakon povratka iz Pariza bojkotiran od naše organizacije, navodno radi toga što su ga smatrali trockistom. Kleo mi se da nema nikakve veze sa trockizmom i da to mora biti stvar nesporazuma ili da to netko sa zlom namjerom prema njemu i Partiji širi po organizaciji u Beogradu.

(...)

Poslije rata sam doznao da su ga naši drugovi 1941. godine kada je došao u partizane ubili.«¹⁵⁵

Došlo je do bure u krugovima naših historičara. Izmeću ostalog, održan je i Okrugli sto »Borbe«, na kome je o drugoj knjizi Dedijerovih »Priloga za biografiju Josipa Broza Tita« Julijana Vrinac rekla i ovo:

»Najzad, dolazim do onoga što je za mene najstrašnije, što je najvažnije: a to je zloupotreba dokumenata.

Dedijer prethodno donese sud o tome a onda doteruje dokumenta da bi mu poslužila kao dokaz.

Donosi, na primer, dva fotosa, jedan Cede Kruševca, drugi Gorunovića, predratnih komunisti, koji, uzgred rečeno, nemaju nikakve veze s Titom.«

Slijedi veće navedeni tekst ispod spomenutih fotosa, a zatim se J. Vrinac osvrće na pismo Aleksandra Rankovića Titu od 13. avgusta 1941. i na predstavku Radivoja Uvalića a CK-u od 15. oktobra 1944:

»U knjizi, Dedijer daje prilično mesta tekstu Rankovića evog pisma, ali se iz datog teksta ne vidi da se navedeno pismo sastoji iz sedam takvih, međusobno povezanih, da je svaka takva pisma

celina za sebe. Ne kaže ni to da je spojio tekst iz ta ke 2 i ta ke 6 i tako dobio jednu isfabrikovanu celinu.

Evo šta Rankovi piše u navedenom pismu, obaveštavaju i Tita pod ta kom 2: da su kod Niša 'zarobili Peruni i a, Uvali a i Kruševca, poznate trockisti ko-policijske agente. Pitaju šta e s njima. Mislim da još danas pode tamo jedan drug odavde i da ih sasluša o njihovom radu i povezanosti, a naro ito o listu 'Osvit' i tipovima oko njega'.

O igledno je za svakog poštenog itaoca da Rankovi a u ovom pismu najviše interesuje što oni znaju o 'Osvitu'.

Dedijer donosi ovu ta ku sa jednom 'sitnom' izmenom: izostavlja imena navedena u ta ki 2 i po inje citat: da su 'prema izveštaju iz Niša zarobljena tri poznata' itd. Izmenjen je samo po etak: u originalu stoje imena zarobljenih, u Dedijerovom tekstu oni su nepoznati.

Rankovi pod ta kom 6 izveštava: 'šaljem ti 'Osvit' iza koga stoje svakako još neki otpaci bivše desne i leve frakcije (Stevan Lili , Cvetin Mihailovi i neki isklju eni tipovi). Utvrdi emo i zasluženno e dobiti. Mislim da o ovom pamfletu napišeš jednu noticu za ovaj broj 'Biltena'.

Dedijer, koji je sebe proglasio Titovim biografom, utke prelazi preko ove poslednje re enice Rankovi evog pisma, on je izbacuje iz teksta. Njega, 'biograf', ne interesuje da li je Tito napisao nešto o tome i kada je napisao. Dalje, on iz ovog teksta briše i imena Lili a i Mihailovi a. Zašto? Ako se ovaj tekst ita u originalu onda je jasno da se re enica 'utvrdi emo i zasluženno e dobiti' odnosi na ljude oko 'Osvita', a ne na onu trojicu takozvanih trockista! Ako ostanu imena koja Rankovi pominje — onda e svako, ko makar malo zna istoriju Partije, shvatiti da — pošto je Lili poginuo 1937. u Španiji — ova re enica ne može imati smisao pretnje smr u kako Dedijer želi da protuma i tu re enicu. Zbog toga on iz teksta i ovde izbacuje imena i spaja obe ta ke pisma jednom re enicom: da na kraju pisma Rankovi piše:

'Šaljem ti...' itd.

Pošto je na ovaj na in dobio trojicu nepoznatih 'trockista', Dedijer sada 'istražuje' ko su oni.

Tu treba da mu posluži predstavka Radivoja Uvali a od 15. oktobra 1944. koju je pisao povo-

dom svog vratnika u Partiju. Pisao ju je onako kako su se takve izjave pisale: prvenstveno o sebi i Uvali i Kruševcu koji je zbog njega 1938. isključen iz Partije, ostala imena se uzgred pominju. I pored toga, Dedijer se usudio da tvrdi kako se iz predstavljanja R. Uvali i Pavlovi a i ka! da se 'gornja pretnja' odnosi na Uvali a, Kruševca i Ratka Pavlovi a i ka!

Uvali a ova manipulacija sa imenima 'zarobljenih trockista' Dedijeru je bila potrebna da bi Rankovi a oklevetao bar za dva ubistva: od imenovanih u Rankovi evom pismu, Uvali i je ostao živ, Kruševac je nastradao, a za Peruni i a Dedijer nije znao o kome se radi: o Milu Peruni i u, kasnijem sekretaru Avnoja, ili o nekom ko je preživio rat. Zato on, na ovakav nedopustiv način, ubacuje Ratka Pavlovi a i ka za koga zna da je poginuo.

Međutim, ni iz Uvali i eve predstavljanja ne može da se dobije ovakav sastav 'trojice trockista'. Zato ga Dedijer ne citira. Uvali i nigde ne govori o zarobljavanju, a o Ratku Pavlovi u kaže: u junu 1941. 'nalazim Ratka Pavlovi a koga sam poznavao iz Španije. Pitam ga da li može da nas poveže sa CK Partije, a on mi odgovara potvrdno (kasnije sam tek doznao da u to doba on nije uopšte bio član Partije)'.

To je sve što Uvali i piše o Pavlovi u. Pa, ipak, njihov položaj nije bio isti, što je i Uvali u jasno. On ne kaže: on je trockista, on je zbog toga isključen iz Partije, on samo kaže da Pavlovi i nije u Partiji.

Da je Dedijer hteo istinu o Pavlovi u i njegovom položaju, mogao je da nađe u pismu Okružnog komiteta za Niš od 1. avgusta 1941, upućenom Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju.

U pismu javljaju: 'U Toplici se nalaze Uvali i i Kruševac, Španci. Traže posao, *nismo im dali*. Ne znamo šta da činimo. Pavlovi Ratko iz Toplice pokazuje se aktivan. *Mi smo ga zaposlili*. Sluša direktive, veli da je voljan uvek da sluša. Hoćemo li i dalje da ga zapošljavamo?' (Podv. J. B.).

Ovo pismo je rečit dokaz o različitom položaju Uvali a i Kruševca, s jedne, i Pavlovi a i ka s druge strane. To dokazuje podatak da je Ratko Pavlovi ve 3. avgusta 1941. ušao u formiranje Topli kog partizanskog odreda u kome je od početka bio u rukovodstvu, najpre kao zamenik, a ubrzo kao politički komesar, komandir, komandant odreda.

Pošto je Dedijer na ovakav način 'utvrdio' ko su trojica kojima Rankovi 'preti' smrtnom kaznom, on prelazi na prikaz pogibije Kruševca: zbog želje da ide u 'svoju rodnu Hercegovinu' on je uhapšen i 'mu ki ubijen'. Uzgred, Uvali o tome govori mnogo opširnije i verodostojnije. Onda sleduje jedna tendenciozna kratka rečenica: 'Nisam mogao da utvrdim' kako je poginuo Ratko Pavlović i ko. Drugim rečima, poruka itaocu da posumnja u herojsku pogibiju narodnog heroja Ratka Pavlovića i ka: on nije pao kao heroj, on je 'mu ki ubijen'!

Da Dedijer pripisuje oba ubistva onoj 'pretnji' iz Rankovićevo pismo, pokazuje dalji tekst: 'narečeno je A. Ranković o streljanju 'ovih ljudi' — o igledno Pavlovića i Kruševca, jer Uvali, trećer koji se spominje u ovom tekstu, ostao je živ — izazvalo je 'proteste partizana', pa su 'mnogi to platili glavom'!

Uz ove udovišne klevete nije mogao da nađe ni jedan dokumenat koji bi 'doterao' da bude dokaz, pa ne navodi, prirodno, ni imena nastradalih. Ubacuje samo jedno ime — Bude Gorunović — koji je poginuo 1942. i koji *nema nikakve veze* ni sa Kruševcem ni sa Uvalićem. Dedijer, samim tim, i ne pokušava da 'objasni' koji su se to partizani 'pobunili', oni iz Toplog, Jablani kog ili Kopaonik kog odreda, niti kada su se pobunili. Pošto je Kruševac nastradao novembra, ili najkasnije početkom decembra 1941, onda, ako je 'pobuna' usledila u to vreme, ne može da piše o pogibiji 'ovih ljudi', a ako je to bilo posle pogibije Ratka Pavlovića 26. aprila 1943, onda su dugo čekali da se bune protiv 'streljanja ovih ljudi'.

'Velikom naučniku', nije pošlo za rukom da nađe nikakav dokument koji bi to potvrdio. Uostalom, da je Dedijer hteo istinu o pogibiji Cede Kruševca, on je u Uvalićevoj predstavi mogao da nađe ime i prezime onoga za koga Uvali tvrdi da je kriv. Ali, ime koje se pominje ne predstavlja ni član Centralnog komiteta ni Politbiroa CK KPJ, ni član Pokrajinskog komiteta, a Dedijeru treba da to bude Aleksandar Ranković, član Politkog i vojnog rukovodstva revolucije, jer on o igledno želi da ukalja sve Titove saradnike, da ih sve proglasi naredbodavcima pokolja.«¹⁵⁶

Provjerili smo: citati Julijane Vrančić iz pisma A. Rankoviću od 13. avgusta 1941. potpuno su korektni,¹⁵⁷

premda ona s mnogo ironije V. Dedijera naziva samozvanim Titovim biografom i velikim naučnikom u navodnim znacima.

U izjavi Radivoja Uvali a od 15. oktobra 1944. nalazimo i ove redove:

»Po izlasku iz vojske avgusta meseca 1940. godine, dođo (Kruševac) i ja se u Beogradu sastajemo sa drugom Golubićem. On nam saopštava da pitanje odnosa KPJ prema nama još nije definitivno rešeno, ali da je na dobrom putu skorog rešenja. (...)»¹⁵⁸

Uvali zatim, uz podršku naprednih ljudi Beogradskog univerziteta postaje docent na Pravnom fakultetu u Subotici, a početkom 1941, kako tvrdi, Golubić njemu i Kruševcu saopštava da ih »KPJ ne smatra krivim«. Istovremeno obavještava Uvali a da je njega i dođu Kruševca predložio »za pohađanje specijalnih kurseva«, radi kojih treba da idu u Moskvu...

Izbjegavši zarobljavanje u aprilskom ratu, R. Uvali se vratio u Beograd.

»Ovde se opet sastajem sa dođom« — piše on u svojoj izjavi doslovno — »i nastavljamo rad sa drugom Golubićem. On nam saopštava da je stigao poziv meni i dođi za odlazak u Moskvu. Kako nam je nemoguće da legalno napustimo zemlju, moramo da čekamo da bi nam stigle potrebne isprave za odlazak. Sedmog juna 1941. godine dolazi do hapšenja prvih komunista u Beogradu, među kojima i druga Golubića. U toku hapšenja, on uspeva da poruči meni i dođi da se odmah sklonimo u provinciju, kako nas ne bi uhapsili. U nezgodnom smo položaju, pošto nemamo nikakvih isprava. Odlazimo u Jagodinu, a odatle u Kruševac. Cilj nam je da se nekako probijemo do sovjetskog poslanstva u Sofiji, koje je imalo podatke o nama, odakle mislimo da bismo se lako mogli prebaciti u SSSR. Zato e nas rat Nemačke protiv SSSR-a. Smatramo da nam je u takvoj situaciji dužnost da ostanemo u zemlji i odlučujemo da se stavimo na raspoloženje KPJ.«¹⁵⁹

U maju 1985, u povodu izlaska biografije Mustafe Golubića u privatnom izdanju publicista Borivoja Neškovića, beogradski NIN je donio osvrt na tu knjigu pod naslovom »Ovek zagonetka«:

»Borivoje Nešković se nije bavio neistraženom i tajnom delatnošću u Golubićevom, onom 'specijal-

nom linijom', kako je zove, poslovima o kojima nema podataka u otvorenim arhivama. Nije razjasnio (nije ni mogao razjasniti) kako je Golubi , ovek okretan i predostrožan, vi an riziku i snalažljiv u opasnostima, pao u ruke Gestapou, 6. juna 1941, u Beogradu. Ali, ipak, dao je nekoliko nepoznatih injenica. Ispricao je, pored ostalog, i jedno olakovi evo prise anje:

'Krajem 1932. god(ine) kada su se sreli na ulici, Mustafa pozove olakovi a, koji je tada u Moskvi živeo kao emigrant i stanovao u hotelu *Luks*, koji je bio rezervisan za inostrane rukovodioce, da dođe predve e na Crveni trg. Kada su se našli, Mustafa sa olakovi em krene na glavni ulaz u Kremaljski dvorac, u koji se ina e nije lako ulazilo. Stražari na ulazu su ih propustili bez legitimisanja. Golubi je Ro ka odveo u prostorije Staljinove žene Alilujeve na uobi ajeni aj, gde se u to vreme sastajalo izabrano društvo sovjetskih rukovodilaca i njihovih porodica. Pred kraj ove ajanke u salon Alilujeve ušao je Staljin, pa posle pozdrava sa prisutnima, prišao je Mustafi, koji mu je predstavio druga Ro ka. Posle kra eg razgovora, u kome se Staljin interesovao za 'jugoslovenske stvari i stanje u KPJ, pozdravili su se i razišli. Drug Ro ko mi je još rekao da je to bio prvi i jedini put da je sa Staljinom bio u etiri oka, a što nije bio slu aj sa Mustafom, što dovoljno pokazuje koliki i kakav ugled je Mustafa uživao kod sovjetskih rukovodilaca.«¹⁶⁰

U broju od 26. maja iste godine NIN je najavio izlazak iz štampe knjige sarajevskog književnika Seada Trhulja »Mustafa Golubi , ovek bez zavijača«:

»Trhulj objašnjava kako je dolazio do saznanja (i pretpostavki) o životu jedne nadasve zagonetne li nosti, poverenika Kominterne i pripadnika Staljinove li ne obaveštajne službe.

Trhulj se bavi Golubi evom sudbinom više od deset godina, ... u svojoj knjizi (i) citira Titove re i o Mustafi Golubi u: *'On je nama u inio izvjesne vrlo zna ajne usluge'*. Koje usluge? Na to pitanje se, kaže Trhulj sada može odgovarati samo pretpostavkama.«¹⁶¹

Najzad, septembra 1985. NIN je u dva nastavka donio i feljton »Mustafa Golubi — ovek zagonetka« iz pera Seada Trhulja. U nekoj vrsti redakcijskog predgovora tom feljtonu itamo:

»Uskoro e beogradski izdava i 'Partizanska

knjiga' i 'Narodna knjiga' objaviti dramu Seada Trhulja 'Mustafa Golubi — uvijek bez zavi aja'. Kako je Trhulj dolazio do podataka i pretpostavki o životu jedne nadasve tajnovite li nosti, zavere-nika i atentatora, pa posle i generala NKVD-a, vi-sokog poverenika Kominterne, pripadnika Stalji-nove li ne obaveštajne službe? Uz dramu e biti štampan i jedan opsežan tekst, neka vrsta belež-nice koja otkriva piš eva istraživanja, ali i njego-vu lektiru. Sa dozvolom autora i izdava a iz te be-ležnice objavi emo izvesne odlomke...«¹⁶²

Zatim, u prvom nastavku, u tekstu autora, piše:

»... najve i dio svoje revolucionarne aktivnosti poslije 1927. godine pa do smrti u Beogradu 1941. Mustafa Golubi je vezao za Komunisti ku inter-nacionalu, odnosno za etvrto (obavještajno) od-jeljenje Crvene armije. O tom njegovom radu ne-mogu e je na i bilo kakve pismene tragove u za-tvorenim arhivama Kominterne.«¹⁶³

A na kraju drugog (posljednjeg) nastavka feljtona nalazimo tekst:

»Zna se da se Mustafa Golubi u predustani - kim danima sastajao sa Josipom Brozom Titom, koji je tada boravio u Beogradu, i sa još nekim lanovima Politbiroa. O emu su razgovarali, šta je tada Mustafa inio da pomogne akciju u koju je kretala Komunisti ka partija, sada je teško re i. Da li tu postoji dio objašnjenja za one Titove rije i 'on je nama u inio zna ajne usluge'?«¹⁶⁴

Evo šta o tim danima pri a Ivo Vejvoda:

»Mustafa je, kažu, želio da se vratim u Jugos-laviju i obavljam neke poslove za njega. U Beog-radu je uo i rata vrbovao neke ljude za svoju služ-bu. A ilas i Rankovi su rekli Titu da se tu muva neki tip, da vrbuje ljude i da ga treba likvidirati. Tito, oprezan kakav je bio, tražio je da mu donesu njegovu fotografiju. Kada su mu je donijeli rekao je: 'Ostavite ga na miru!'¹⁶⁵

Imao je Mustafa Golubi mnogo mogu nosti da pomogne borbu koja je po injala: znao je mno-go podataka koje nije znao niko drugi, podataka o neprijatelju, o doma im izdajnicima i saradnici-ma okupatora, o mogu nostima i snagama za borbu u zemlji, ali i o onome što se stvarno može o ekivati od Sovjetskog Saveza. No o svemu tome mi danas pouzdano ne znamo ništa, možemo sa-mo naga ati, kao što naga aju i neki njegovi pri-jateljji i saradnici kad se aju Mustafe iz tih da-na.«¹⁶⁶

Poslije objavljivanja feljtona Seada Trhulja u NIN-u je uslijedila polemika koja, nažalost, nije dala odgovora na za nas ključno pitanje: koje je to značajne usluge Mustafa Golubića u ime KPJ? Sigurno su to bile usluge obavještajnog karaktera, kako konstatuje i S. Trhulj, ali koje vrste, kada su uslijedile itd., to su i dalje ostala pitanja bez odgovora.

Ta je polemika samo potvrdila da kalvarija bliskih Golubićevih saradnika dozvoljava, najblaže rečeno, pretpostavku da u odnosima između u najvišem rukovodstvu KPJ i, možda, samog Golubića ipak nije bilo sve u redu. U njegovu je toku uz to nedvosmisleno utvrđeno da Golubić nije odao njegov stanodavac Tihomir Višnjevac već neko drugi. Ko? Odgovor na to pitanje, kako je rekao Borivoje Nešković «... ostaje za budućnost».¹⁸⁷

A o sudbini R. Uvalića i B. Kruševca u toku pomenute polemike pojavile su se i dvije izjave koje zaslužuju punu pažnju. Prvu je dao Vladislav Popović :

»S obzirom na to da sam 3. avgusta 1941. godine, kada je odred formiran u Ajdanovcu, bio komesar Topli koga partizanskog odreda i član partijskog rukovodstva u odred, dužnost mi je da iznesem stvarnu istinu o tom događaju. Prilikom formiranja odreda, član niškog Okružnog komiteta Slobodan (Konrad Žilnik) saopštio mi je da su u odred došli Radivoje Uvalić i Seada Kruševac koji su od strane najvišeg partijskog rukovodstva osuđeni na smrt. (Zašto su osuđeni, o tome verovatno postoje dokumenti u arhivama CK Jugoslavije i CK Srbije). Ja sam odredio dva druga u koje sam imao poverenja da neće zloupotrebiti široko ovlašćenje koje sam im dao, tj. da prate Uvalića i Seadu, i da ih, ako primete nešto sumnjivo, likvidiraju. Posle izvesnog vremena pomenuta dva druga, jedan od njih je bio visoki funkcioner o kome je rečeno, obavestili su me da po njihovom uverenju ne postoji ni jedan razlog da se Bata i Seada likvidiraju. Ja sam o tome obavestio druga Žilnika, dodajući da i ja smatram da ne postoje razlozi za njihovu likvidaciju i da bi njihovo streljanje negativno delovalo na odred. Nikakve pucnjave, ni Sprečnica ni Srećka nije bilo.«¹⁶⁸

Drugu je izjavu dala Razumenka Petrović :

»U vreme o kome je rečeno, ja sam bila članica niškog Okružnog komiteta. Dobila sam zadatak od sekretara Okružnog komiteta Mike (Srećena Mladenovića) da otputujem u Beograd i da obavestim

Mihajla (Blagoja Neškovića), sekretara Pokrajinskog komiteta Srbije, da, prema izveštaju člana Okružnog komiteta Konrada Žilnika, partizani ne smeju da streljaju Radivoja Uvalića. Ja sam otputovala u Beograd i o tome obavestila Blagoja Neškovića. Nešković nije imao nikakav komentar, samo je slegnuo ramenima.«¹⁶⁹

Ko je i zašto osudio na smrt Uvalića i Kruševca, bliske saradnike Mustafe Golubića?

Na to pitanje nismo pronašli mjerodavan odgovor.

Napokon, 1987. godine u knjižarskim izlozima širom Jugoslavije pojavila se knjiga koliko upornog toliko i lucidnog novinara publicista mlađe generacije Milomira Marića, s provokativnim naslovom koji ipak sam za sebe nije govorio ništa: »Deca komunizma«! U najopširnijem poglavlju (od 52. do 95. stranice) »Crna ruka crvene Internacionale« autor te knjige najviše redaka posvećuje Mustafi Golubiću i, o igledno, na osnovi dugotrajnih istraživanja, donosi niz veoma interesantnih detalja zasnovanih na dokumentima i sopstvenim zaključcima, za koje bi se ipak moglo reći, čini nam se, da su prevashodno plod piševne bogate mašte koja se napajala tim dokumentima!

Pošto je opširno opisao životni put Mustafe Golubića od srpskog nacionalrevolucionara i komite do »do crne ruke internacionale«, Milomir Marić, o njegovim odnosima s KPJ i Kominternom, odnosno sovjetskom obavještajnom službom (kojom — to je do kraja ostati otvoreno pitanje), kaže:

»Pouzdanost se ne zna kada i kako je Golubić stupio u sovjetsku službu. Na višenje, proveru, instrukcije i usavršavanje, prvi put je u Moskvu pozvan 1927. godine. Pretpostavlja se da je tada prošao kroz naročite škole.

Naivno je očekivati bliže podatke o njegovim konkretnim akcijama, ovlaštenjima i zadacima, a pogotovu zaslugama, uspesima i napredovanju u službi. Vrednost bilo kog obaveštajca ceni se upravno po tome koliko je uspešno za sobom prebrišao tragove.

A Mustafa Golubić, evo, nije provaljen ni skoro pola veka posle smrti!

Dimitriju Stanisavljeviću je u Moskvi prišlo pojedine, obavezno već zastarele i beznačajne detalje. Ostaju i krajnje zagonetan, u dalekim aluzijama stavlja mu je do znanja da radi i za Ko-

minternu, a za GPU ili Generalštab Crvene armije i da se za njega — prosto svi otimaju.«¹⁷⁰

Na jedno je Mari, izgleda, zaboravio: na mogućnost da je Mustafa Golubi radio prije svega za ličnu Staljinovu obavještajnu službu!

U Beograd je Golubi, po čemu zna koji put, došao u martu 1940. godine i od tada je tu ostao sve do hapšenja i smrti, esto mijenjaju i ilegalne stanove. Među malobrojnim koji su ga tada posjećivali bio je i njegov sestra Adem Kapetanović. On je, prema Mari evim navodima, jednom prilikom saopštio Mustafi;

»Studentski aktivista Mile Šotra mu je zajedljivo rekao da je saznao da je Mustafa Golubi u Beogradu, ali da je frakcionaš. To Mujku nije mnogo nasekiralo i uzбудilo: 'Znam dobro otkuda to dolazi! Tebi mogu da kažem da ja nisam član KPJ, nego SKP(b). Sva lica koja su upoznata s mojim boravkom, prijavljena su Centrali u Moskvi. I tvoje ime je gore. Ako me uhvate, Rusi će me sigurno zameniti. Moji drugovi u Sovjetskom Savezu kažu da je moj razvoj dijalekta an. Od nacionalnog, postao sam pravi proleterski revolucionar'.«¹⁷¹

Možda se u tom pasusu iz Mari evine knjige nalazi ili bar da naslutiti razlog zašto je A. Ranković u pismu Titu od 16. avgusta 1941. spomenuo mogućnost da Nijemci uvaju uhapšenog Golubi a »za zamenu«?¹⁷²

Mustafu Golubi a je 7. juna 1941. uhapsila njemačka policija kao podstanara Luke Perića kod Tihomira i Smilje Višnjevca na Zvezdari, Mirijeovski put broj 97. Zajedno s njim uhapšen je i njegov stanodavac. Istragu nad njima vodio je SS-podoficir EG Sipo i SD Adolf Dejerler (Dejerler) koji je, usput rečeno, godinu dana kasnije, kao šef ispostave BdS Beograd u Leskovcu, imao najagilnijeg saradnika — Veru Pešić, koju je naš publicista Miodrag Janković donekle s pravom nazvao »jugoslovenska Mata Hari«!

M. Mari opširno analizira zapisnike saslušanja M. Golubi a i T. Višnjevca i vjerovatno najbližeg Golubi eva saradnika, najprije u Parizu pa u Beogradu, profesora fizike edomira Popovića, uhapšenog 9. juna 1941.

Citira samo Mari evine zaključke:

»Ostalo je nerasvetljeno kako je Mustafa Golubi uhapšen. Za vreme rata to pitanje, bar javno, nije potezano...

Hapšenje Mustafe Golubi a 7. juna 1941. godine u Beogradu i veoma tajne oko njega nikome nije bilo u interesu da isteruje na istinu. (...)

Nikad nije saopšten rezultat istrage koju je u

tek oslobođenom Beogradu sprovela grupa sovjetskih obavještajaca, osim vrlo rasprostranjene priče da su oni iskopali kosti Mustafe Golubića i ekspresno ih poslali u Moskvu!?

... Aleksandar Ranković je 1948. zadužio majora Udbe Boru Neškovića da ispita okolnosti oko Golubićevog hapšenja i držanja pred Gestapoom. U tom izveštaju stoji: 'Mnoga lica koja su u isto vreme bila uhapšena i nalazila se u zatvoru Gestapoa, govore da je Golubić danima bio maltretiran i prebijan. Iz zatvora on je u sedem stavu, vezan za stolicu, prenošen u sedište Gestapoa — bivši Ratnički dom. Po povratku sa saslušanja, prebijenog i iskrvavljenog, previjali su ga tako i zatvorenici dr Ljubomir Živković, novinar Brana Mesarović i drugi. Uprkos svim mučenjima, Gestapo od Mustafe Golubića nije izvukao ni reči. Utvrđeno je da ga je Gestapo streljao posle napada Nemačke na Sovjetski Savez, zajedno sa porodicom Višnjevac, kod koje je stanovao, i svojim najbližim saradnikom profesorom Edom Popovićem.«¹⁷³

Slijedi verzija za koju bi se moglo reći da zvuči i prilično fantastično:

»Istovremeno je niz Dunav tajnim kanalom preko Rumunije poseban izveštaj o 'slučaju' Golubića u Moskvu poslao nekadašnji predstavnik KPJ u Kominterni, sovjetski general i posle rata pomoćnik Hebranga i Kidrića u Planskoj komisiji Mitar Despotović.

Iako je Despotović optužio rukovodstvo KPJ da je 1941. godine provalilo Golubić u strahu za sopstvenu poziciju u predstojećoj borbi protiv okupatora, to u propagandnoj kampanji Informbiroa protiv Jugoslavije nije korišćeno.

Despotović je ubijen prilikom pokušaja bekstva u Marševsku, posle nekoliko godina provedenih na Golom Otoku.«¹⁷⁴

I, konačno, Marijev zaključak, neka vrsta rezimea svega što je otkrio sigurno godinama radeći na »slučaju Golubić«:

»Najzbudljiviju životnu priču u našeg doba činilo je, zapravo, mnogo različitih života u jednom. Kao što je Mustafa Golubić za svojih pedeset godina života promenio na desetine imena, ideala, političkih uverenja i službi, izmišljenih i pravih biografija, tako je i stradao kao neko drugi. Jedan od mnogih! Gestapo je poverovao da je to zaista

neki sitni prevarant, koji s društvom nešto petlja i dramatičnu situaciju prvih dana rata koristi da bi došao do para. Likvidiran je bez mnogo provjere, posle krvave i rutinske istrage, kao i toliko drugih sumnjivih. U sklopu odmazde sto Srba za jednog ubijenog Nemca!

Sa uvani Gestapov dosije Mustafe Golubi a, o igledno su dobro pro ešljali Rusi, koji su do njega došli u Be u, i naša UDB-a, koja ga je posle du go skrivala od o iju javnosti. Iz njega se ne vide okolnosti pod kojima je Golubi uhapšen, da li ga je, ko ga je i zbog ega provalio. Verovatno na osnovu sasvim precizne prijave, Gestapo ga je tere tio samo za šverc pasoša. Nikoga nije odao, s njim krug nije otvoren, nego zatvoren.»¹⁷⁵

U konfliktu s Mari evim zaklju kom samo je jedna utvr ena historijska injenica: odmazda od »sto Srba za jednog ubijenog Nemca« zavedena je naredbom feldmaršala Keitela (Kajtla), na elnika OKW, od 16. septembra 1941. pa se, prema tome, Mustafa Golubi , strijeljan dva i po mjeseca prije, nije mogao na i u njenom »sklopu«.

U poglavlju koje uglavnom govori o Mustafi Golubi u Milomir Mari piše i o životnom putu njegova dobrog druga, prijatelja i povremeno saradnika Pavla Bastaji a koji se, razo aran u sve i svakoga, prije rata vratio u Jugoslaviju i po nare enju policije živio u svom rodnom Topuskom. Dirljiva je to pri a, argumentovana, uvjerljiva, pisana iskusnim perom, a onda na kraju Mari odjednom kao da je pobjegao (zašto?!) od stvarnosti. Govore i o Pavlu Bastaji u, koji se i prvih mjeseci okupacije nalazio u Topuskom, on doslovno piše:

»Medu komunistima još nije bilo re i o ustan ku. ak je CKKPH ukoravao Srbe iz Like i Korduna, što se juna e i nisu lojalni vlastima NDH.«¹⁷⁶

Zaista bismo voljeli, da ovo Mari evo »otkri e« možemo smatrati samo tvrdnjom izniklom iz »modernog« trenda da se rukovodstvu Komunisti ke partije Hrvatske iz prvih dana okupacije prikaleme i grijesi koje ono nije po inilo. Uostalom, neta nost Mari evih tvrdnji nije teško dokazati. Sa uvan je proglas CK KPH iz sredine aprila 1941. u kome stoji i ovo:

»Srbi u Hrvatskoj«

(...)

Ne dajte se zastrašiti krvavim progonom, ne nasedajte šovinisti koj hajci!

Zbijte svoje redove, udružite se u bratsku slogu sa hrvatskim narodom, koji pati kao i vi, pri-

kiju te se borbenim redovima radnika radi zajedni ke borbe protiv okupatora i njihovih pla enika — frankova ke gospode. Mi se nalazimo pred teškom i odlu nom borbom, ali zajedni kim snagama Srba i Hrvata u Hrvatskoj, zajedni kom borbom svih porobljenih naroda Jugoslavije, pod vodstvom Komunisti ke partije, srušit emo neprijatelja, izvojevati ne samo nacionalno osloboenje Hrvata nego emo osigurati i nacionalnu ravnopravnost Srbima u Hrvatskoj.«¹⁷⁷

A potkraj jula 1941. godine Centralni komitet Komunisti ke partije Hrvatske u novom proglasu piše:

»Hrvatski narode!

Prošlo je pet tjedana od podmuklog napadaja krvavih fašisti kih razbojnika na slobodne i kulturne narode Sovjetskog Saveza...

Srbi u Hrvatskoj! Ne dajte se terorizirati i ubijati. Ne dajte da vam oduzmu vaše domove, krvavo ste eno imanje, pa i same živote. Oduprite se nasilju i znajte da su simpatije hrvatskog naroda na vašoj strani, te e vam on u toj borbi pomo-i.«¹⁷⁸

Nigdje nijednog ukora upu enog Srbima iz Like i Korduna »što se juna e i nisu lojalni vlastima NDH«!

Možda je u ovom slu aju posrijedi samo brzopleti previd, poput onoga koji je u inio Milomir Mari napisavši u svojoj knjizi:

»*Drugi svetski rat po eo je 1. septembra 1939. godine, tako što su nema ke i sovjetske trupe bratski zaposele Poljsku.*»⁷⁹ (Istakli autori.)

A nepobitna historijska injenica koju baš niko u svijetu do sada, bez obzira na to na kojoj se strani barijade nalazio, nije ni pokušao da ospori glasi: drugi svjetski rat po eo je 1. septembra 1939. godine napadom njema kih trupa na Poljsku, što je dovelo do toga da Velika Britanija i Francuska, ispunjavaju i svoje ugovorne obaveze prema Poljskoj, dva dana kasnije (3. septembra) objave rat Njema koj.

Sovjetske su trupe ušle u isto ne dijelove Poljske, odnosno zapadne dijelove Ukrajine i Bjelorusije (do Kerzonove linije) tek 17. septembra 1939. godine!

S obzirom na zagreba ki Gestapo, šef tamošnjeg EK Sipo i SD SS-major Wilhelm Beissner (Vilhelm Bajsner) dostavio je 4. oktobra 1941. godine centrali Gestapa u Berlinu i šefu EG Sipo i SD u Beogradu dopis s dva priloga: prvi je bila kratka pribilješka njegov agenta

»6800-B«, tj. Konrada Klassera (Klasera) alias Kurta Koppela (Kopela), a drugi »Lista komunista me unarodnog formata evidentiranih kod zagreba ke policije«.

Na spomenutoj listi, o ito radenoj na osnovi nekih sa uvanih arhiva kraljevske jugoslavenske policije, našli su se podaci za više od stotinu komunista, a među njima i:

»Golubi Mustafa, rod. 1891 u Stocu, srez Mostar, gdje je zavi ajan, Musliman, neoženjen, pravnik i novinar, nalazi se u inostranstvu.

Pseudonim: nepoznat.

Veze: CK KPJ u Be u, gdje prima poštu na slijede e adrese: Borian Anna, Hernalser Hauptstrasse 83 i Ludmilla Malovac, Be XVI, Taliastrasse 14.

Nije osu ivan jer se nalazi u inostranstvu, gdje je lan Kominterne.«¹⁸⁰

Podaci su zaista bili šturi, ali, kako je stajalo u Beisnerovu dopisu i pribilješci agenta »6800-B«, u slu aju potrebe mogli su biti dopunjeni. Bilo je naglašeno i još nešto: neka lica s liste ve su likvidirana, ali njihove nekadašnje veze još uvijek zaslužuju pažnju.

Tri i po mjeseca kasnije, 15. januara 1942, u beogradskom je Gestapu sa injena zabilješka u kojoj je, izme u ostaloga, stajalo da je »istraga zaklju ena«.

I nakon dolaska u Beograd, u prvoj polovini maja 1941, Tito je nastavio da održava radio-vezu s Moskvom isklju ivo preko zagreba ke radio-stanice na kojoj su radili bra ni par Josip i Stela Kopini . Me utim, kurirska veza izme u Beograda i Zagreba bila je spora i riskantna i on je ubrzo po eo da preduzima mjere da bi došao do radio-stanice preko koje e održavati direktnu vezu s Moskvom i sa Kopini em. To se vidi iz dva sa uvana dokumenta koji nisu objavljeni u Titovim *Sabranim djelima*. Prvi od njih je radiogram upu en »Djedu« po etkom avgusta 1941. preko Kopini a, a objavljen je u prvoj knjizi edicije *Dokumenti centralnih organa KPJ*-

»Emis(ionu) stanicu koju je negdje sklonio Roman (Mato) još nismo našli. Drugu stanicu (Braš) smo instalirali, ali se od vas niko ne javlja. Javite se!

9. VIII, 16 VIII u 12 1/2 sati srednjeevropsko vrijeme, na 52 met(ru) na stari poziv: Ina e ostaje sve

po starom. Ako se 16. VIII ne javite, onda važi svaki drugi dan u isto vrijeme.«¹⁸¹

Uz taj radiogram bilo je priključeno kratko pismo:

»Valdes! Molim te da od 8. VIII u 12 uvek paziš i kontrolišeš da li se dobro uje naš golub na 27 metara, a zvaćemo — B.g.Z., a ti se javi sa D.o.B. na 40 metara. Zvaćemo 10 minuta. Stari.«¹⁸²

Redakcija *Dokumenata centralnih organa KPJ...* u uvodnoj je riječi i navela da su uz pseudonime koji se spominju u dokumentima u polukružnim zagradama navedena prava imena kada ih je Redakcija uspjela saznati, a »istraživanjem utvrđena« prava imena i prezimena stavljena su u uglate zagrade. Mi smo se u oba slučaja služili isključivo polukružnim zagradama. U ovom slučaju »Roman (Mato) je bio Matija Vidaković, »Braš« — Brašić, »Valdes« — Josip Kopini, a »golub« — radio-stanica!

Matija Vidaković je tada već bio mrtav (vidi poglavlje »Zagrebačke isprepletene obavještajno-diverzantske mreže«), a kad je riječ o Brašiću, bio je to Miloš Brašić, predratni beogradski novinar i saradnik sovjetske vojnoobavještajne službe. Stanica je radio-stanica bila instalirana u selu Dužalovi na Ovčar-planini. No, o njemu će još biti govora.

Postoji i treći dokument koji govori o Titovim daljim naporima da dođe do, najvjerojatnije, Vidakovićeve radio-stanice. To je pismo koje mu je sredinom avgusta 1941. u njegovo beogradsko »sklonište« uputio Marko (Aleksandar Ranković) i u kome je stajalo:

»Do beogradskog Goluba još ne može da se dođe. Jedini »ovek« koji za njega zna nalazi se u Crnoj Gori...«¹⁸³

Ko je bio »jedini »ovek« koji je znao za »beogradskog goluba«, nismo mogli utvrditi. Postoje samo neke maglovite indicije koje ukazuju da je to mogao biti Fjodor Mahin. A na mjesto te stanice ukazuje razgovor koji je beogradski novinar i publicist Vasko Ivanović poslije oslobođenja vodio s poznatom Beogradankom Kristom Dordević, kod koje je prije rata i Tito povremeno odsjedao:

»O' da! U mojoj kući stanovali su kraće ili duže još neki drugovi.

Jedan od tih ilegalaca upitao me je posle rata: šta je bilo s njihovom radio-stanicom?

'Nikakve radio-stanice nije bilo u mojoj kući!' rekla sam.

'Bila je, bila! Montirali smo je na tavanu tvoje

ku e, ali ti nismo rekli da ne bi suviše brinula.'
Kao što vidite, jedan delikatan ovek ume to i tako da objasni.«¹⁸⁴

Kristina Krista or evi zbog mnogo razloga zaslužila je da navedemo bar osnovne podatke iz njene bogate biografije:

»Krista Dordevi , kao simpatizer Partije« — piše Vasko Ivanovi — »spada po svom porijeklu i po ozbiljnosti s kojom je vršila obaveze prema revolucionarnom pokretu me u izuzetne li nosti. Porijeklom je iz Srema, iz bogate srpske porodice Šumanovi a. K i podbana Hrvatske prije prvog svjetskog rata, visokog vladinog funkcionera u Zagrebu, supruga dr Durice Dor evi a, jednog od osniva a Medicinskog fakulteta Beogradskog univerziteta, s kojim je došla u Beograd 1918. godine. U novoj sredini Krista se posvetila javnoj djelatnosti. Bila je jedan od osniva a društva za njegovanje umjetnosti 'Cvijeta Zuzori ' i njegov najagilniji lan. Obrazovana, imu na, veoma komunikativna, Krista je vrlo brzo stekla veliki ugled u beogradskoj intelektualnoj sredini, među onim svijetom koji je prezirao ratne bogataše, skorojevi e, korumpirane političare, svu onu šarenu družinu koja je davala ton službenom Beogradu. U njenoj ku i bilo je stjecište profesora i umjetnika...

I po ela je da pomaže revolucionarni pokret. S po etka materijalno, a onda i raznim uslugama. U njenoj ku i stanovali su ilegalci, održavani ilegalni sastanci, pohranjivani su partijski materijali, a ona same odnosila je u Pariz pisma i izvještaje. Za Kristu nije znala partijska 'tehnika'; nju je držao, na li noj vezi' Lola Ribar, koji ju (je) uvao, samo za najpovjerljivije poslove'.«¹⁸⁵

Pošto je u razgovoru s Ivanovi em spomenula da je Petar Stamboli bio »neko vreme ... njena partijska veza«, Ivanovi se obratio P. Stamboli u s pitanjem:

»Se ate li se vi Kriste iz tih dana, družu Petre Stamboli u?

— Da li se se am? — odgovorio je P. Stamboli pitanjem. — Ja sam veliki prijatelj... oprostite! Krista je moj veliki prijatelj. Da li se se am? Govee! Da u jednom trenutku nije bilo Kriste Dordevi , ni eg se više ne bih se ao. Bio bih mrtav da tog asa nije bilo Kriste. (...) Krista mi je nalazila bezbedne stanove. inila je to hrabro ne misle i na opasnost i maštovito. ... koliko ja znam, nikad

nije postala član Partije.«¹⁸⁶

Uz sve navedene vrline, Krista je bila i neobično skromna žena, drug i komunist i zato se i danas, poslije njene smrti o njoj govori kao o »simpatizeru Partije«, odnosno, kako to reče P. Stambolić, da »nikad nije postala član Partije«.

Međutim, u članku *Španija sa trideset godina udaljenosti* dr. Blagoje Nešković, u pasusu o Marku Oreškoviću, partijskom rukovodiocu bataljona »Dakovi«, u kojem je pomoćnik komandanta bio Vladić (Ivan Rukavina), pomoćnik komesara Đoko Kovačević, a Nešković liječnik bataljona, spominje i Kristu Đorđević:

»Još prvih dana pokreta brigade, pre ulaska u borbu na sektoru Morelje, na jednom položaju posle pešačenja, sedeo sam na zemlji, a Marko nešto iznad mene, tako da sam ga posmatrao koso nagore. Tada sam zapazio da ima ožiljak s leve strane ispod brade. Setio sam se da sam jednom 1936. godine jula meseca video jednog drugara s takvim ožiljkom na sastanku Mesnog komiteta KPJ Beograda. On je bio partijski instruktor i bio je došao na sastanak novoformiranog mesnog komiteta, koji je sekretar bio Nebojša Popović, a članovi, sem mene, Radovanović i Kristina Dorđević, Sastanak smo održali na Zvezdari...«¹⁸⁷

Dakle, prema riječi ima Nešković, ratnog sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, Kristina Dorđević ne samo da je bila član Partije, nego je bila i član Mjesnog komiteta KPJ za Beograd!

U sedmom tomu Titovih *Sabranih djela* nalazimo tekst radiograma koji je Tito iz Beograda preko Zagreba, odnosno Josipa Kopinića, 13. septembra 1941. godine poslao u Moskvu:

»za direktora,

jednu vašu poruku predali, šaljem odgovor.

Braši negdje sakrit, uiniti ćemo sve da izručimo vaše poruke njemu i drugome. Valter.«¹⁸⁸

Tu Titovu depešu, koja je odgovor na nepronađenu depešu dobivenu iz Moskve, nalazimo i u prvoj knjizi *Dokumenata centralnih organa KPJ...*, ali pod datumom 16. septembra 1941. godine.¹⁸⁹ Sudeći po svemu, datum, te Titove depeše je 13. septembar jer je tog istog dana Tito poslao i odgovor na jednu poruku »direktora«, a 16. septembra ujutro vozom napustio Beograd i preko Stalača i Užice Požege otputovao na slobodni teritorij zapadne Srbije.

Priručnik sedmog toma Titovih *Sabranih djela* Radomir Vujošević uz citiranu Titovu depešu »za direktora« nije stavio nikakvu napomenu. Učinila je to, međutim, Redakcija:

»Nije poznato ko su *Direktor* i *Braši* i o kakvim je porukama riječ.«¹⁹⁰

Međutim, poznato je — a to je u posebnoj napomeni naveo i Mišo Leković, uređivač osmog toma Titovih *Sabranih djela* — da je »Direktor« bila šifra Obavještajnog odjeljenja General-štaba Crvene armije nazivanog i »Centar« ili »Centrala«. To se jasno vidi iz mnogih svjedočenja o aktivnosti sovjetske vojnoobavještajne službe u inostranstvu objavljenih poslije rata. Tako Šandor Rado, rukovodilac sovjetskog obavještajnog centra u Švajcarskoj u svojoj knjizi *Dora javlja*, opisujući po etak svog obavještajnog rada još u godinama prije rata, kaže:

»U tom su mi razdoblju mnogo pomagali oni savjeti, što sam ih dobivao od 'Direktora', jednog od rukovodilaca Centrale.«¹⁹¹

Blizak saradnik i radist Šandora Radoa Alexander Foot (Fut) u svojim sjećanjima objavljenim u švajcarskom dnevniku »Gazette de Lausanne« (»Gazet de Lausan«) 1941. godine tvrdi da je u noćima 22. i 23. juna 1941. iz Moskve »od Centra«, odnosno »Centrale«, kako to kaže Rado, primio radiogram:

»Fašističke životinje su napale domovinu radničke klase. Od Vas se traži da ispunite svoj zadatak protiv Njemačke najbolje što možete. Direktor.«¹⁹²

U prvoj knjizi *Dokumenata centralnih organa KPJ...*, pod istim datumom koji nosi i citirani Titov radiogram »za direktora«, pod 13. septembrom 1941, nalazimo dokument koji bi mogao objasniti Titovu rečenicu »jednu vašu poruku predali, šaljem odgovor«. Riječ je o depeši koja je glasila:

»Za direktora.

Zdravlja dobro(g), Ljubomir u Beogradu u zarobljeništvu. Aktivni drugari su daleko. Radi u kako treba. Veliki pozdrav Nikoli. Onaj iz Niša dao odgovor. Radi u kako se poručuje, treba novaca. Važnij.«¹⁹³

Uz taj radiogram Redakcija prve knjige *Dokumenata centralnih organa KPJ...* objašnjava samo potpis »Važnij«, i to na sljedeći način:

»Važnij — lice koje je u Moskvi u to vrijeme primalo telegrame iz Jugoslavije upućene IK Kominterne.«¹⁹⁴

Takvo objašnjenje, posmatrano iz bilo kog ugla, u najmanju je ruku nelogično: »Važnij« — prema nekim podacima Isajov!¹⁹⁵ — mogao je biti samo pseudonim nekog od rukovodilaca sovjetske vojnoobavještajne službe u Jugoslaviji, konkretno u Srbiji, jer je njegova poruka, uz pomoć Tita, koji se tada nalazio u Beogradu, upućena u Zagreb, odakle ju je Josip Kopini prenio Moskvi.

Što se tiče »Ljubomira«, »Nikole« i »onog iz Niša«, nemoguće je bilo šta sigurno reći.

Možda je upravo jedan od njih vodio neku vrstu dnevnika koji je pao u ruke Nijemcima. Njemački prijevod tog dnevnika, nažalost bez prve stranice i bilo kakvog popratnog akta ili podatka o porijeklu tog dokumenta, nalazi se u Arhivu CK SKJ. Taj je dokument interesantan zbog načina na koji je pisan i teško ga je dešifrovati. Naime, »ujak« sigurno nije bio ujak autora pisma u pravom smislu riječi, »bolest sinovca« nije sigurno bila bolest itd.

Uostalom, evo teksta prijevoda tog dokumenta s njemačkog jezika koji pažljivom čitaocu omogućuje da, uprkos svemu, mnogo toga nasluti:

18. novembar 1941.

... samo sam želio da se ujak brže odluči, jer moje zdravstveno stanje iz dana u dan postaje sve kritičnije, i pored moje nade koju sam do sada gajio.

Od mog sinovca još uvijek nema ništa novo i teško da će se i ubuduće u tome nešto promijeniti.

22. novembar 1941.

Mjesto gdje treba da stanujem i koje je korisno za moje zdravlje mora se bezuslovno ustupiti ujaku. Stanje mog zdravlja je zabrinjavajuće i ostaje zabrinjavajuće. Radoznao sam kako će dalje ići. Najteže mi je što sam postao nesposoban za rad, mnogo nas je potresla bolest mog voljenog i cijenjenog sinovca. Ja se moram sam boriti sa svojim slabim zdravstvenim stanjem i ne računati ni s kakvim uspjehom u radu. Izgleda da će tako duže potrajati. *Možda uopće ništa uspješno ne mogu i dalje da radim i bezuslovno moram tražiti pomoć od Djeda.* Kaži to ujaku, možda će to dovesti do bržeg razumijevanja mog stanja. Iz dana u dan nailazim na teškoće, na nezdrave stambene prilike itd.

26. novembar 1941.

Ipak od ujaka mora jednom biti i otkrivani odgovor. Ako si siguran da mi s nekim možeš pomo-

i za moje putovanje, ja bih, naravno rekao. *Ina e se rješavam da i bez te pomoći krenem na put, jer mi teško pada duže čekanje.*

Dva dobra prijatelja su me molila za visoke cipele br. 40 na šnjiranje, a kako sam ja svoje cipele svojevremeno dao svom dragom sinovcu, želio bih da i sebi nabavim par niskih cipela br. 42. Moji rođaci ne treba da se zbog toga ljute, sada je za nas došlo takvo vrijeme.

Kod ujaka u se ipak malo odmoriti i oporaviti. Samo me žalosti to što se sa radom tako malo napreduje; rad je nekako usitnjen. Ali e i to proći!

Po cio dan moram biti napolju, jer su ovdje moji voljeni rođaci zadovoljni samo onda kad me što manje gledaju! Tako ide do dan-danas! Svakog dana sam na drugom mjestu da tetke ne bi postale hysterične, jer sam ja zaista neljubazan posjetilac. Možda u uskoro sretno sti i.«¹⁹⁶

Interesantan je i radiogram od 15. septembra 1941, koji je također preko Tita morao biti poslan u Zagreb, a odatle u Moskvu:

»Za direktora. Primio sve Džin (Miša Braši). Tekst sa grupama isposlat dalje da se hitno dostavi centru. Muzika četiri puta menjala mesto. Šanga (Rodoljub Milovanovi) u Turskoj, Dojilo (Mitrovi) u Maarskoj, za mene se interesuje GESTAPO, ali ne konkretno ve po dostavi ljote evaca. To e biti, verovatno, likvidirano.

Radi se do maksimuma. Ratko (Mitrovi) rukovodi poslom u a ku. Puna opreznost! Dolaze dva korpusa. Braši .«¹⁹⁷

Džin je bio pseudonim Miloša Braši a, »tekst sa grupama« vjerovatno se odnosio na šifrovanu depešu koju je trebalo hitno poslati centru u Moskvi; »muzika« je, jasno, bila radio-stanica; o »Šangi« — Rodoljubu Milovanovi u — nismo našli podataka, a Dojilo Mitrovi se tada nalazio blizu Subotice, prikljuene, kao i cijela Bačka, Maarskoj, na imanju svog rođaka Lajala Jaramazovi a, budu eg aktivnog saradnika NOP-a, i, posebno, partizanske obavještajne službe. Nije jasno na koga se odnosi upozorenje »Puna opreznost!«. U to vrijeme nije bilo ni traga dolasku bilo ijih »dvaju korpusa« u Srbiju. Ali možda se radilo o njihovom dolasku na isto ni front!?

I nakon odlaska iz Beograda na osloboeni teritorij zapadne Srbije (16. septembra 1941) Tito je bio prinuden da i dalje održava radio-vezu s Moskvom preko Zagre-

ba, odnosno preko Josipa Kopinića, iako je raspolagao Brašićevom radio-stanicom. To se vidi iz depeše koju je tim putem 28. septembra 1941. poslao iz oslobojenog Krupnja u Moskvu:

»Za Djedu

Vrhovni štab poseduje radiofonsku i radio-telegrafsku centralu. Molimo direktnu vezu sa vama. Potrebna nam je vaša šifra i ključ.

Emisija naše stanice daje se u 8,15 ujutro, u 2 sata po podne i 8,45 uveče, na kratkom valu 45—46 metara. Za Vrh(ovni) štab Valter.«¹⁹⁸

Iz jednog dokumenta objavljenog, kao i upravo citirana depeša, u drugoj knjizi *Dokumenata centralnih organa KPJ...* vidi se da je radio-veza Tito—Moskva i u drugoj polovini decembra 1941. išla preko Zagreba:

»Starom (Josipu Brozu Titu)

16—17. decembar 1941.

(Moskva)

Preko ranij(e)g veziste predajte (adresa, ranije lozinke). 1) Antonov (Ivan Srebrenjak) (ve predano). 2) Stanko Šišmanović. Saopštite vaše i Ljubomirovo stanje (situaciju). Šta radite vi, Sveta, imate li novaca? Centr

Preko ranijeg veziste predajte M(ilošu) Brašiću (adresa, lozinke iste). Radite na radiji (treba: relaciji, Redakcija) po podacima: vaši pozivni KFO, talasi 56 metara osnovni, 37 metara rezervni, vreme 22,30 po Griniću, to jest po Moskovskom 01,30. Pozivni centra EHO, talasi 55 osnovni, 38 rezervni, radite sredom i subotom svakog meseca do uspostavljanja dvostrukih veza. Posle radite sredom. A spoljni zid? Bolje podešavajte predajnik, ponovo napravite drugu kaskadu. Na rezervnom talasu radite posle 20 minuta rada na osnovnom. Prijem ovog telegrama potvrdite. Centra«¹⁹⁹

Naslov tog dokumenta dala je Redakcija, a Starom ga je adresirao Kopinić, dodavši u zagradi da je ono što je poslano za Antonova »ve predano«. Ko su bili Stanko Šišmanović, Ljubomir i Sveta — odgovore nismo pronašli.

Na kraju tog radiograma nalazi se pribilješka Vlade Popovića, delegata CK KPJ pri Centralnom komitetu KP Hrvatske, koji se nalazio u Zagrebu: »Mi primili (telegram) 20. XII VI(ado).«²⁰⁰

Međutim, ni poslije te depeše »Centra« ništa se nije promijenilo: direktna veza s Moskvom nije mogla da bude uspostavljena. U takvoj je situaciji, prema Titovu

nare enju, uo i nove 1942. godine u Rogaticu, gdje se trenutno nalazio Vrhovni štab, stigao iz Zagreba Josip Kopini -Vazduh...

A ko je bio Miloš Braši o kojemu je ve bilo govora i kojega »Centar« tako er spominje u depeši od 16—17. decembra 1941. godine?

Beogradski novinar, spoljnopoliti ki urednik izrazi-to režimskog i antikomunisti kog dnevnika »Vreme«, dopisnik ameri ke novinske agencije »United Press« (»Junajted pres«), referent za štampu patrijarha Srpske pravoslavne crkve Varnave Miša Braši radio je za sov-jetsku vojnu obavještajnu službu još od 1932. godine. Ideje komunizma prihvatio je pod uticajem dra Sime Markovi a, jednog od osniva a Komunisti ke partije Jugoslavije, ali se nikada nije eksponirao. Motivi koji su ga ponukali da postane »sovjetski špijun« bili su sli ni, ako ne i jednaki motivima Branka Vukeli a, dopisnika »Politike« iz Tokija, i zato je uvijek odbijao da za svoj obavještajni rad primi bilo kakvu nov anu naknadu.

»Zapravo, ja sam bio dobro situiran« — napi-sao je Braši 1980. godine — »pošto su mi moj me-se ni dohodak kao politi kog urednika lista 'Vre-me', dopisništvo 'Junajted presa' i druga honorar-na saradnja u novinarstvu, donosili prihod od oko 20.000 dinara mese no, a toliko su onda približno iznosile dve regularne ministarske plate.»²⁰¹

Do uspostavljanja sovjetsko-jugoslavenskih odnosa M. Braši je svoje obavještajne izvještaje preko sovjetskog poslanstva u Sofiji, a zatim preko poslanstva u Beogradu dostavljao Moskvi.

Nakon okupacije i komadanja Jugoslavije lanovi sovjetskog poslanstva morali su da napuste Beograd. Odga ali su odlazak uz raznorazne isprike, ali su, ne svi odjedanput, to ipak morali u initi. Tako su sredi-nom maja 1941. sovjetski vojni ataše general Samohin i njegov pomo nik pukovnik Maslov, prije polaska u SSSR predali Miši Braši u radio-stanicu nazvanu »Pav-lodar«, šifru i detaljna uputstva za rad. Tada je, prema vlastitom priznanju, on »po prvi put, primio i znatna materijalna sredstva u dolarskoj valuti i zlatu«. Braši je tada dobio konspirativno ime Džin i zadatak da pro-širi ve postoje u mrežu obavještajnih saradnika i o svemu redovno obavještava »Direktora« (»Centar«), tj. Obavještajnu (etvrtu) upravu Generalštaba Crvene ar-mije.

Uslovi rada u Beogradu ubrzo su postali suviše

opasni i zbog toga se Braši preko svog predratnog saradnika, također beogradskog novinara Dojila Mitrovića, unatoč Samohinovu upozorenju da bez prethodnog odobrenja »Direktora« (»Centra«) ne stupa u vezu s KPJ, povezao s njegovim bratom, studentom Ratkom Mitrovićem članom Okružnog komiteta KPJ za Banju. U sporazumu s Ratkom, Braši je odlučio da radio-stanicu prebaci k njemu u Banju, a da on prije u Vrnjačku Banju. Ratka Mitrović je odredio za svog pomoćnika, dao mu nadimak »Lanski« i zadužio ga da pronađe povjerljivog radio-telegrafistu da bi mogli što prije uspostaviti redovnu vezu s Moskvom.

Ratko Mitrović je pristao na Brašićev prijedlog da mu bude pomoćnik, ali je odmah o svemu obavijestio Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, a on je obavijestio CK KPJ, tj. Tita. U međuvremenu je Braši zajedno sa svojim saradnikom Batom Bugarskim, prenio »Pavlodar« iz Beograda u Kragujevac, odakle je prebačen u selo Mrakovce, u kućicu Radio-telegrafista Pošte, a dalje u Banju, do Ratka Mitrovića...

Saznavši za postojanje »Pavlodara«, Tito je preuzeo cijeli slučaj i uz Brašićevu saglasnost preduzeo mjere da preko »Pavlodara« uspostavi vezu s Moskvom.

Iako je bio mlad (32 godine), već tada poznati naučnik fizičar i od 1934. do 1939. blizak saradnik dobitnika Nobelove nagrade Frederika i Irene Joliot-Curie (Žolij-Kiri), član KPJ dr. Pavle Savić, uoči rata je po Titovu naređenju napravio radio-stanicu i smjestio je na skrivito mjesto u zgradi beogradskog Medicinskog fakulteta, gdje je radio. Ta je radio-stanica u bombardovanju 6. aprila uništena. Dr. Savić je dobio specijalan zadatak. O tome je on izjavio novinaru Darku Stupariću u februaru 1974. godine:

»Tada me je Aleksandar Ranković (uoči 7. srpnja) uputio u Ovčar-Banju zajedno s radio-stanicom i telegrafistom iz sedam Makedoncem. Tamo sam živio neko vrijeme sa suprugom, sve dok nije oslobođeno Užice, kada smo se tamo premjestili.«²⁰²

Međutim, njegova supruga Branka Savić nekoliko godina kasnije opisuje te događaje s mnogo više pojedinosti:

»Prve nedelje jula meseca 1941. godine došao je ponovo kod nas drug Stari. Sada sam i ja prisustvovala razgovoru. Pavlu je dao zadatak da sa jednim telegrafistom pođe u unutrašnjost Srbije gdje će organizovati rad ilegalne radio-stanice. Rekao je da će biti dobro ako pođem i ja s njim, ali

da povedemo i k er jer bi tako delovali kao prava porodica koja odlazi na oporavak u selu. Ana, naša k i, imala je tada etiri i po godine. Bila je vedro, bistro i komunikativno dete... Ispri ala sam drugu Starom da je dan pre toga u komšiluku rekla: 'Tata i mama, kada slušaju radio, mene izbace iz sobe'. Drug Stari je odmah izmenio predlog i tako mala Ana nije otišla u partizane.

Nekoliko dana kasnije, kad sam se vratila ku i, Pavle mi je rekao da te ve eri putujemo...

ekala sam ispred železni ke stanice Beograd kada se pojavio Pavle sa još jednim drugom. Drug koga mi je Pavle predstavio kao edu i koji je u zamišljenoj kamuflaži trebalo da bude moj brat, nije ni malo li io na mene, a još manje na nekoga kome je bio potreban planinski vazduh. Bio je izrazito crn, okruglog lica, srednjeg rasta i snažne konstitucije, dok sam ja bila izrazito plava i mršava. Putovali smo vozom za a ak.²⁰³

Sapatnik bra nog para Savi koga su znali samo kao edu, odnosno edu Makedonca, bio je zapravo predratni lan Partije Sedak Kostovski, prije rata neko vrijeme zaposlen kao radio-telegrafist u Agenciji »Avala«.²⁰⁴ Nakon dolaska u a ak, pomo u lozinke koju je Pavle Savi dobio u Beogradu, oni su se povezali s obubarom »majstor Mišom« u njegovoj radnji. On ih je odveo do nekih ku a na periferiji, gdje su zbog prekinutih partijskih veza ostali nekoliko dana, a zatim su preko Ov ar-Banje produžili do sela Du alovi a, gdje se ve nalazila radio-stanica »Pavlodar«.

Kako je u izjavama Pavla i Branke Savi , o radio-stanici došlo do »raskoraka« veoma je logi no objasnila sama Branka:

»U našoj izjavi generalu Pajovi u, Pavle i ja smo tvrdili da smo sobom iz Beograda poneli radio-stanicu u jednom malom crnom koferu. Ja sam se se ala ede koji u ruci drži neki omalen kofer i verovala sam da se u njemu nalazi radio-stanica. Ostale su mi u se anju i re i druga Starog da treba sa radio-stanicom da po emo u unutrašnjost Srbije. Pavle se se a kofera iz voza koji nas je vozio za a ak. Ali su to mogli biti koferi sa našim stvarima? Danas, kada o tome razmišljam postaje mi jasno da nismo mi doneli radio-stanicu, jer to bi bilo protivu svih pravila konspiracije.«²⁰⁵

A kako je »Pavlodar« dospio u selo Du alovi e?

To opisuje saradnik Ratka Mitrovi a, predratni lan

KPJ, pripadnik partijske elije u Du alovi ima Ratko Šibinac:

»U junu me je pozvao Ratko i saopštio mi da treba da izvršim važan zadatak. Mnogo kasnije sam saznao da je trebalo da ja obezbedim smeštaj radio-stanice Glavnog štaba NOPOJ i Pavla Savića, u selu Du alovi ima. U stvari, evo kako je to bilo:

— Ratko mi je samo nagovestio da pred našom partijskom elijom predstoji ozbiljan zadatak. Ali, nije rekao kakav. Jednog dana me pozvao da po em u selo Rtare. Našli smo se u ku i Vuja Patrovića. Rekao mi je da treba da idem u a ak, da se javim njegovoj sestri Olgi koja e mi dati znake kako bih stupio u vezu sa ovekome koji e do i vozom iz Beograda. Taj ovek bio je kurir Centralnog komiteta KPJ. Sa ekao sam ga sa ugovorenim znacima. Ja sam bio kod mlekare i držao u ruci kapu preko koje sam stavio list 'Vreme'. Kurir je stigao, stavio mi ruku na rame, ja sam izvadio crvenu olovku, a on mi je rekao: 'Naši smo!'. To je bio ugovoreni znak. tfa sam ve bio obezbedio fijaker kojim smo se prevezli kod Ratka.

U prvoj polovini jula Ratko mi je poru io da prona em zaprežna kola, u stvari volovsku zapregu, i da odre enog dana sa Timotijem (Rado i i em — primj. autora) budem u Pivarskoj ulici u a ku. Rekao mi je da tu treba da primimo neke stvari i da ih prevezemo u Du alovi e. Kola i volove sam našao kod sinovca Mijalka Šibinca. U odre eno vreme, oko jedan sat, Dragan Vrani , lan Mesnog komiteta KPJ u a ku, u ezama je doterao stvari upakovane u nekoliko ranaca. Natovarili smo ih na kola, pokrili šašom i krenuli.

Timotije i ja smo razmišljali uz put šta bi to moglo biti upakovano u rancima. Ali, tek što smo krenuli, u vrh aršije, iza e pred nas žandarmerijski narednik Jankovi iz Mrakovice. Pitao nas je možemo li da ga povežemo. Timotije i ja se zgle dasmo. Trudili smo se da budemo hladnokrvni, da ne budemo sumnjivi. Ali po eli smo da sumnjamo da nas je žandar doku io, da nas je pratio. Ipak, bili smo naoružani... Sa uvali smo hladnokrvnost. A onda, pred nama su bili Nemci... Žandarm je seo na upakovanu radio-stanicu. [Tri ta ke (...) u originalu ne ozna avaju izostavljeni tekst — primj. autora.]

Kad dodosmo do Nemaca, žandarm sko i i pozdravi: 'Hajl, Hitler!' Prošli smo nesmetano, skrivaju i osmeh. Uz put, penju i se prema Jelici, srećali smo nove kolone Nemaca. Žandarm je svaki čas ustajao sa radio-stanice, i pozdravljao. Kad smo skrenuli sa glavnog drumca, više nije bilo problema. Na tom mestu, žaca se s nama pozdravio, pa se zahvalio.

Radio-stanicu smo sakrili u Timotijevoj kući. Sutradan je Ratko Mitrović javio da je došao. Istovremeno, iz Beograda su stigli Pavle Savić, njegova žena Branka i žena zvana Makedonac, sa Mišom Zlatićem.

Sa Ratkom smo preneli radio-stanicu u napuštenu popovu kuću. Tek tada, on nam je rekao ko je Pavle i šta smo Timotije i ja prevezli iz Beograda. Saznali smo tada da je to bila radio-stanica Glavnog štaba NOPOJ.²⁰⁶

O radu sa »Pavlodarom« i o njegovoj daljoj sudbini Branka Savić kaže:

»Šifru smo doneli mi, a Ratko nam je dao pozivne znake, ili smo mi doneli i pozivne znake, toga se ne sećam.

Svako drugo veče vadili smo zakopanu radio-stanicu i žena je slao u etar pozivne znake. I niko nije odgovarao na njih. Ratko nas je povremeno obilazio. Posle mesec dana boravka u toj kući i partizanske akcije su bile sve češće, poele su da se stvaraju i prve oslobođene i poluoslobođene teritorije. Ispod nas kroz selo Markovicu prolazili su nemački kamioni i motociklisti. Po eo je teror i paljenje kuća uхваćeni partizana. Došao je Ratko Mitrović i mi smo svi zajedno zaključili ili da bi trebalo da sa stanicom pređemo na teritoriju koju kontrolišu partizani.²⁰⁷

U tome Branka Savić griješi jer je i šifru i pozivne znakove za vezu sa Moskvom Ratku Mitroviću dao Mišo Brašić. Uostalom, u datim okolnostima to je jedino on i mogao učiniti.

Po naredjenju Ratka Mitrovića, Branka Savić je kao kurir, noseći partijsku poštu, u drugoj polovini jula otputovala u Beograd, gdje se poslije niza peripetija sastala sa Aleksandrom Rankovićem Markom, koji je nekoliko dana prije, 29. jula, oslobođen iz bolnice, gdje se našao poslije hapšenja i mučenja. On se složio sa prebacivanjem »Pavlodara« na oslobođeni teritorij i Branka se ponovo vratila u Dušaloviće. Nakon njenog povratka radio-stanica je prebačena u selo Lisu kod Ivanjice,

mladom seoskom uitelju Vitomiru Vulovi u. Budu i da su etnici po eli upadati u to selo, odlučeno je da se mjesto »Pavlodara« ponovo promijeni i on je preba en u selo Bukovicu.

»Kada je oslobo en a ak« (1. oktobra 1941 — primj. autora) — piše Branka Savi — »otišli smo u grad i tu ostali desetak dana. Polovinom oktobra Ratko Mitrovi nam je preneo direktivu da idemo u Užice. eda i ja išli smo do Požege a odatle vozom u Užice. Pavle je išao preko planine sa našom desetinom iz Virova i sa sobom poneo stanicu i šifru. Nije hteo da rizikuje prolazom kroz Požegu koja je bila u etni kim rukama...«²⁰⁸

Ni iz Du alovi a, ni iz Lise, ni iz Bukovice, ni iz a - ka, ni iz Užica, uprkos svim naporima radio-telegrafista ede Makedonca da uspostavi vezu s Moskvom, to mu nije uspjelo. Poginuo je prilikom eksplozije u užičkoj fabrici oružja 22. novembra 1941, tužan zbog neuspjeha zbog kojeg nije mogao biti kriv: nešto nije bilo u redu s pozivnim znacima ili sa šifrom. Naime kada se »Pavlodar« ve nalazio u Užicu, Moskva je jedanput odgovorila na pozivni znak, ali je odmah i za utala...

O tome govori i Branka Savi :

»Samo su jednom, se a se Pavle, odgovorili na naše pozivne znake, me utim, dalja veza bila je prekinuta. Mnogo kasnije sam ula da su naši pozivni znaci u Moskvi bili uhva eni, ali da se radilo o nekoj specijalnoj službi koja je znala da to nije njihova veza. Da li je to ta no ne bih mogla da tvrdim. Možda su bili u pitanju pogrešno dati radio-talasi i plan rada.«²⁰⁹

Nakon povla enja glavnine partizanskih snaga iz zapadne Srbije i Užica u Sandžak, a zatim odlaska u istu nu Bosnu, Pavle i Branka Savi i novi radio-telegrafist Veljko Dragi evi nalazili su se stalno uz Vrhovni štab. Veljko je došao u Jugoslaviju kao radio-telegrafist misije koju je uputila britanska obavještajna služba s kapetanom D. D. Hudsonom (Hadson) na elu u drugoj polovini septembra 1941. u Štab Draže Mihailovi a. I dok su Hudson i druga dva lana misije — majori bivše jugoslavenske vojske Ostoji i Lalatovi — otišli na Ravnu Goru, Veljko je izabrao drugi put. Ostao je u partizanima i kao major NOV i POJ, šef radio-telegrafске službe Vrhovnog štaba, poginuo u njema kom desantu na Drvar 25. maja 1944. godine.

Nerješiv problem veze s Moskvom primorao je Tita da pozove Josipa Kopini a da iz Zagreba do e na oslobo eni teritorij isto ne Bosne i donese svoje rezervne

pozivne znakove i šifru. Odazivaju i se na Titov poziv, Kopini je, zajedno s Ivom Lolom Ribarom, stigao u oslobođenu Rogaticu u posljednjoj dekadi decembra 1941. godine.

Moramo se ponovo pozvati na rije i Branke Savi :

»Pavle mi je ispričao da su posle toliko truda uspjeli da uspostave vezu sa Kominternom kada su bili u Rogatici i to tek posle dolaska Josipa Kopinića a-Valdesa koji je sa sobom doneo nove pozivne znakove i šifre. Isto tako Pavle mi je ispričao slučaj koji se desio odmah po uspostavljanju veze sa Kominternom i predaji jednog telegrama. Na radio-stanici, onoj istoj koju smo doneli iz Užica, zbog velike premorenosti, Pavle je napravio kratki spoj i lampa je izgorela. Hteo je da se ubije, ali ga je Ivo Lola Ribar u tome sprečio, zadržao ga i izveo napolje da bi ga tamo umirio. Nakon izvesnog vremena iz Zagreba su dobili novu lampu.«²¹⁰

Tek uspostavljena veza s Moskvom iz Rogatice (24. decembra 1941) bila je, kako smo vidjeli, smjesta prekinuta. A onda, nakon zamjene pregorjele lampe, dobivene iz Zagreba, preko radio-stanice »Pavlodar«, ovaj put iz Goražda, gdje su postojali uslovi za njen rad, ponovo je uspostavljena veza s Moskvom. To se dogodilo 9. februara 1942. godine! O tom događaju Tito je, osim Tempa koji se nalazio u Sarajevu, pismom od 24. februara obavijestio Edvarda Kardelja i Lolu Ribara u Zagrebu:

«... moram vam javiti vrlo veselu novost da mi je 14 dana imamo s Djedom direktne veze, tako sjajne da se bolje zamisliti ne može. Više to nije slučajno i na sreću, već svakog dana šaljem dugačke kobasice, što bi kod vas prosto bilo nemoguće. Paja i Veljko prosto skaču od radosti. Mučili su se, siromasi, mnogo na svim mjestima, ali nikako uspjeti. Tek kada smo ponovo osvojili centralu našoj su struji o Boži u bili poslali onu jednu opširnu poruku, uspjeli smo opet uspostaviti vezu.«²¹¹

Od tada do njemačkog desanta na Drvar 25. maja 1944. »Pavlodar« je — osim kraćih prekida izazvanih tehničkim teškoćama, kvarovima ili marševima koji nisu dozvoljavali njegovo instaliranje — održavao direktnu vezu Tita s Moskvom. Preko te radio-stanice Tito je u toku 1942. godine istim putem, preko Moskve, održavao vezu i s Kopinićem u Zagrebu i s E. Kardeljem u Sloveniji.

Zašto nije uspostavljena direktna veza na tim relacijama?

Postoje, istina, dokumenti iz kojih se vidi da se to nastojalo postići, pa čak i to da se i Moskva s tim složila. Međutim, na to pitanje — koje prelazi okvire naše teme — odgovor do danas nije dobiven. A možda ga niko nije ni tražio!

Direktna radio-veza Vrhovnog štaba s Moskvom prvi je put uspostavljena tek iz Rogatice 24. decembra 1941, odnosno 9. februara 1942. iz Goražda. To izričito tvrdi i Branka Savić u svom članku *Rad šifranata u Vrhovnom štabu — uspostavljanje veza sa Kominternom i naše prve šifre*, objavljenom u drugoj knjizi edicije *Ratna sećanja, VEZE U NOB-u 1941—1945*. Međutim, u prvoj knjizi iste edicije, u članku Miloja Tomića i *Iz slavni dana 1941*, pišemo:

»Oko petnaest dana radio-stanica je bila u Bukovici. Svake noći tasteri su otkucavali. Slali poruke. Veza sa Sovjetskim Savezom je redovno održavana. Šifrovane poruke su putovale i u Užice, u Vrhovni štab.«²¹²

A u drugoj knjizi iste edicije, u članku Efima Ristovskog, nalazimo i ove retke:

»U Užicu je uspostavljena radio-veza sa Moskvom. Pavle Savić se ne sećao da li je veza održavana dva puta dnevno ili svaki drugi dan. Pavle je bio šifrant, a ja radio-telegrafista, sve do njegove pogibije pri eksploziji fabrike oružja, nakon čega je na dužnost radio-telegrafiste došao Veljko Dragičević.«²¹³

Zaista je u najmanju ruku čudno da Redakcija jednog takvog izdanja kao što su *Veza u NOB-u 1941—1945* nije smatrala potrebnim da upozori čitaoca — ako već nije upozorila autore — da ti navodi nisu tačni. Autori su sigurno na osnovi svojih zapažanja da radio-telegrafista Makedonac redovno ima »pune ruke posla« vjerovali da on održava vezu s Moskvom. Nažalost, to nije bilo tačno. Ali bez upozorenja na tu činjenicu italac zaista ne zna kome da vjeruje!

Ratko Mitrović je kao politički komesar za anškog NOP-odreda poslije povlačenja Vrhovnog štaba i glavnine partizanskih snaga iz »Užice republike« u Sandžak ostao na terenu svog odreda. Međutim, ubrzo je pao u ruke četnika koji su ga predali Nijemcima. Objavljen je 11. decembra 1941. u svom rodnom gradu. Imao

je tada 28 godina; proglašen je narodnim herojem.

Mišo Braši »Džin« prešao je u rano ljeto 1941. iz Beograda u okolinu Vrnja ke Banje, odakle je uspostavio vezu s Titom u Beogradu i od njega nekoliko puta primio radiograme koji su preko Kopini a u Zagrebu stizali iz Moskve s oznakom »Starom — za Braši a«. Te mu je radiograme donosila Vera Dimitrijevi -Herman. I on je poslije pada »Uži ke republike« ostao ondje gdje se tada nalazio, u okolini Vrnja ke Banje, i nastavio s organizovanjem svoje obavještajne mreže koja je radila za sovjetsku i partizansku obavještajnu službu. Je li tada preko sovjetskog poslanstva u Sofiji ponovo uspostavio vezu s »Direktorom«, nije poznato. Me utim, naš publicist Milomir Mari , koji je detaljno i pošteno istraživao »slu aj Braši «, tvrdi, premda to ni im ne dokazuje:

»Braši je tokom rata obavio niz specijalnih zadataka za sovjetsku i našu OZN-u. Krcun Penzi je esto govorio da je Braši ev doprinos NOB-u otprilike ravan doprinosu jedne partizanske divizije.«²¹⁴

Ubrzo poslije oslobo enja Beograda, prema ve ustaljenoj praksi, Džin je pozvan od sovjetske obavještajne službe u Moskvu na referisanje. U opširnoj izjavi datoj historijskom odjeljenju CK SKJ on kaže da mu je ondje predba eno što je »Pavlodar« ustupio Vrhovnom partizanskom štabu, ali se preko toga prešlo jer je u pitanju bio Tito. Dodao je i to da mu je postavljeno pitanje zašto se nije pridržavao instrukcija, zadataka i naloga sadržanih u depešama koje su mu slane iz Moskve preko Vazduha, odnosno Kopini a, na adresu »Starom — za Braši a«. Odgovorio je da mu te šifrovane depeše niko nikada nije uru io i da za njih prvi put uje. Kako je i zašto do toga došlo — odgovora nema. injenica je samo to da se u Arhivu CK SKJ nalazi niz nedešifrovanih depeša upu enih iz Moskve Braši u!

Došlo je do neminovnog sukoba Tito—Staljin, odnosno KPJ—Informbiro, u kojemu je, u plejadi nedužnih i krivih, stradao i Mišo Braši Džin: jedne je no i potkraj 1948. godine uhapšen i odveden na Goli otok.

Našavši se poslije nekoliko godina na slobodi — u novim uslovima nastalim u jugoslavensko-sovjetskim odnosima poslije Staljinove smrti i priznanja krivice sovjetskih rukovodilaca za izmišljene optužbe protiv KPJ — Mišo Braši se odazvao na poziv Historijskog odjeljenja CK SKJ i u granicama mogu nosti — jer su godine i bolest, a zatim i saobra ajni udes koji je doživio, u inili svoje — osvijetlio mnoge pojedinosti iz svog

rada za sovjetsku obavještajnu službu. Bio je, o igledno, ozlojeđen i uvriježen onim što je dotad bilo pisano o prvoj radio-stanici Vrhovnog štaba a da pritom njegovo ime uopće nije spomenuto. Ipak je, bar kad je riječ o kolegama novinarima, pokazao razumijevanje napisavši, bez obzira na duboku starost, još uvijek britkim novinarskim perom:

»Što se ti dnevnih štampa nisam tome pridavao izuzetnu važnost, pošto se i u meunarodnim razmerama esto događa da u ratu, politici i diplomatiji prvo strada istina, bilo zbog taktike, svrsishodnosti ili samohvale. Doduše u ovakovim slučajevima novinari su dobronamerno skupljali obavještenja sa raznih strana, nemaju i mogućnost da ih proveravaju, a objavljeni napisi sticali su postepeno snagu dokumentacije. Zato mi je svako pisanje izgledalo kao želja za neskromnim jako zakasnelim afirmiranjem, koje više nema nikakve vrednosti.«²¹⁵

Te je rečke Mišo Braši napisao 25. marta 1980. godine, a nekoliko godina kasnije je umro.

U trećoj knjizi *Dokumenata centralnih organa KPJ NOR i revolucija 1941—1945*, objavljenoj 1986. godine, nalazi se dokument koji doslovno glasi:

»Djeda (izvršni komitet komunisti ke Internacionale)
(Josipu Brozu Titu)

(28. februar 1942)

Moskva

U ime Pravdina,²⁸⁸ razmotrite s Mahinom,²⁸⁹ kakve mogu nosti ima on za rad obavještajne službe na teritoriji okupiranoj od strane Nijemaca i Italijana i kako organizovati taj rad. Pravdin ima namjeru tako er da iskoristi Mahina i Marsa²⁹⁰ za organizaciju slanja ljudi u susjedne zemlje radi sakupljanja informacija i veza s agentima. Razmotrite sa njim i konkretan plan u tom pogledu. Bi e potrebno da Marsu date na rad ljude koje e te vi odrediti. Zasad držite vezu s njim vi. Ako ne na ete pogodne ljude, radio-stanicu i radistu predajte mu za vezu sa susjedima.

Pri tome uzmite u obzir da, iako je Mars provjeren na radu kod susjeda, on ipak nije predstavnik njihovih kadrova, i zbog toga je nad njim potrebna kontrola, ali u takvoj formi da se on ne uvrijedi.

Šifra za njega bi e poslata preko vas.

Razmotrite s Marsom cjelishodnost i, u pozitivnom slu aju, plan organizacije sastanka sa Trifunovi em.²⁹¹ Od toga sastanka mogu se o ekivati informacije o namjerama (Dragoljuba Draže) Mihailovi a, o organizaciji dezorganizatorskog rada među pristalicama Mihailovi evim i (...) hvatanje samog Trifunovi a. Molimo da razmotrite konkretne prijedloge Marsa i javite vaše mišljenje.²⁹² Djeda.«²¹⁸

Oznaku (...) u tekstu Redakcija objašnjava ovako: »Rije i ne itljive.«

Uz taj radiogram koji u originalu, na ruskome, nije adresiran ni na koga, nema oznake datuma ni mjesta odakle je poslan, a na kraju, ispod teksta, stoji djelomi - no ne itak potpis »Ded...ju«, Zdravko Antoni , prire i - va ove knjige *Dokumenata*, daje pet napomena:

»²⁸⁸*Pravdin* je vjerovatno pseudonim jednog od rukovodilaca sovjetske obavještajne službe.

^ *Fjodor Mahin*, prevodilac sa ruskog jezika; na radu pri VŠNOV i DVJ. Umro 1945. godine.

²⁹⁰Nije se moglo utvrditi o kome je rije .

²⁹¹*Ilija Trifunovi Bir anin*, etni ki vojvoda.

Od septembra 1941. boravio u Splitu, sara uju i sa Italijanima. Umro 1943. u Splitu.

²⁹²Evidentni broj iz knjige primljenih radiograma radio-stanice VŠNOP i DVJ.«²¹⁷

Original tog dokumenta na ruskome nalazi se u Arhivu CK SKJ u fondu CKKPJ-KI i nosi oznaku 1942/20 (stara oznaka br. 15543). Ko je i zašto ozna io da je »Djed« poruku »Pravdina« poslao Titu iz Moskve baš 28. februara 1942 — nije jasno. A ta je poruka datumski veoma zna ajna upravo zato što bi bila *prvi dokaz o dvosmjernoj saradnji sovjetske i partizanske obavještajne službe*. Naime, do tada imamo samo radiograme s podacima koje je sakupila partizanska obavještajna služba, a koje je Vrhovni štab, odnosno Tito (Valter) slao u Moskvu. Uz sve to, postoji još jedan veoma zna ajan momenat: ta bi »Pravdinova« poruka bila dokaz da se obavještajna služba Crvene armije nije kruto pridržavala zvani ne linije sovjetske spoljne politike u odnosu prema jugoslavenskoj izbjegli koj vladi u Londonu i njenom eksponentu u zemlji — ministru vojske i mornarice — Draži Mihailovi u!

Me utim, ini nam se da 28. februar 1942. nikako nije pravi datum tog dokumenta, a uz to ni njegov prijevod nije potpuno ta an. No, ovo drugo za nas sada nije bitno....

Drugi dio depeše napisane na ruskome, koju je Valter (Tito) poslao u Moskvu »31. VIII. 42«, prema našem mišljenju, datumski je *prvi dokument u Arhivu CKSKJ* u kojemu se spominje Fjodor Mahin:

»Kod nas se od samog početka partizanskog rata nalazi ruski emigrant, pukovnik Mahin. U početku on je bio u Crnoj Gori, sada se on nalazi u našem štabu i bavi se publicistikom.

U Crnoj Gori on je pao u ruke zarobljeničtvu zajedno s profesorom Miloševićem, ali naše jedinice koje su stigle na vrijeme oslobodile su ih.

On se dobro drži i sada namjerava da piše knjigu o borbama u Jugoslaviji, o Draži Mihailoviću i itd. Molim zapitati Naro(dni) kom(esarijat) unutrašnjih poslova za mišljenje o njemu i javiti nam.«²¹⁸ (Preveli autori)

Sljedeći dokument o Mahinu jest pismo pisano njegovom rukom na ruskome:

»Drugom Pravdinu

Progonjen od strane Nijemaca i bjelogardjaca ja sam se 23. juna prošle godine sklonio u Crnu Goru gdje sam učestvovao u partizanskom pokretu od samog njegovog početka i tako se prilično kompromitovao u oči etnika Draže Mihailovića. Našao sam se u njihovom zarobljeničtvu partizani su me oslobodili i tako spriječili da budem izručen Talijanima. Poslije talijansko-etničke ofanzive u Crnoj Gori povukao sam se s partizanima u Bosnu i tu se pridružio Vrhovnom štabu. Od Mihailovićeve saradnika dobro poznajem njegovog pomoćnika Iliju Trifunovića (Biranića) bivšeg predsjednika Narodne odbrane, i ja sam vam karakteristiku, i ja sam se, saopćio. Sada Trifunović uz pomoć Talijana nastupa protiv partizana s pravca Splita. Pokušao sam se posredstvom partizanskog Vrhovnog štaba, povezati s njim, i ukoliko mi to bude za rukom ugovoriti s njim sastanak. S tim u vezi poželjne su Vaše direktive. Zbog neprekidne potrage Gestapoa za mnom sada mi je nemoguće prebaciti se na okupirana područja. Idućih dana dostaviću iscrpnu informaciju o stanju naše sadašnje borbe. Veoma me je obradovala mogućnost naše veze i rada. Srdačan pozdrav Mahin.«²¹⁹ (Preveli autori.)

Ispod tog teksta Titovim je rukopisom napisano: »19. IX. 1942. Valter«. To je, očigledno, značilo da je tog dana Valter (Tito) odobrio da se šifrira i preko radio-stanice Vrhovnog štaba »drugom Pravdinu« dostavi citirano Mahinovo pismo.

Tek tada je, logično, mogla da uslijedi depeša iz Moskve koju je Redakcija treće knjige *Dokumenata centralnih organa KPJ...* datirala dalekim 28. februarom 1942. godine!

Podaci koje o Fjodoru Mahinu daje priređivač treće knjige *Dokumenata centralnih organa KPJ...* Zdravko Antonić u napomeni broj 289 uz datumski spornu depešu najblaže rečeno isuviše su ogoljeni ako ih uporedimo, recimo, s njegovom biografijom u našoj *Vojnoj enciklopediji*:

»MAHIN Fjodor, Nikolajevsk-na-Amuru, Sibir, april 1882 — Beograd, 2. VI 1945, generalmajor JA. Pre I SR završio Vojnu školu i generalštabnu akademiju u Rusiji. U Dobruđi prišao Srpskoj dobrovoljačkoj diviziji s kojom se prebacio na Solunski front i učestvovao u proboju fronta. U Jugoslaviji je od 1923. godine radio kao publicista i o Sovjetskom Savezu. Član KPJ od 1939, a u NOR od 1941. Radio u Propagandnom odeljenju VŠ NOVJ i bio na čelu Istorijeskog odeljenja Generalštaba JA. Napisao je knjigu *L'armee Rouge* (Pariz, 1939), *Kina u plamenu* (Beograd, 1940), brošure *Juriš na Nemačku* (Beograd, 1945) i *Naša regularna vojska* (Beograd, 1945). Odlikovan Ordenom Partizanske Zvezde sa zlatnim vencem i dr.«²²⁰

Mars je zaista ličnost čiji je identitet prije otvaranja sovjetskih, a možda i nekih Titovih arhiva teško, a vjerovatno i nemoguće utvrditi. Ako bismo zašli u domen pretpostavki, onda bismo jednom od njih mogli smatrati moguće da je »Mars« bio talijanski kapetan Vincenzo (Vincenzo) *Marussi*, obavještajni oficir divizije »Sassari«, sa štabom u Kninu, čije je pravo prezime bilo Vice Maruši. Dolazio je u kontakt s mnogim etničkim komandantima u Dalmaciji i Lici, pa i s njihovom perjanicom Ilijom Trifunovićem Biraninom, a održavao je vezu i s partizanima radi razmjene zarobljenika. Tako Vicko Krstulović, komandant IV operativne zone, 4. avgusta 1942. godine javlja Štabu 5. krajiškog odreda:

»Dne 3. VIII. 1942. preko Štaba bataljona 'Starac Vujadin' dobili smo odgovor od Vincenza Marussi, kojega je divizija 'Sassari' ovlastila da izvrši razmjenu. U tom dopisu, čiji vam prepis šaljemo, Vincenzo Marussi nam javlja da ćemo moći pristupiti razmjeni s njim od italijanskih vlasti iz Splita primi popis naših rodoljuba.«²²¹

Isto je tako mogu a i pretpostavka da je »Mars« bio talijanski poru nik Mulini, za kojega se u dodatku *Obavještajnom izvještaju rejonskog komiteta u Splitu od 23. jula 1942. godine* piše:

»Ovdje se nalazi talijanski poru nik Mulini (porijeklom Slovenac) premješten iz Šibenika. Mulini tvrdi da je on bio branilac optuženih u zadnjem procesu u Šibeniku. Kaže da je etvoricu spasio od smrti i td. Trebalo bi ga provjeriti, jer on traži nekakav kontakt sa 'svojim ljudima'. M.«²²²

Napokon, rije »mars« na ruskome označava korpu, zapravo kružni koš oko katarke broda. Iz njega je u davna vremena dežurni mornar (marsovoj) osmatrao, pa bi, prema praksi da se agentima daju pseudonimi s po etnim slovom njihova prezimena ili ovisno o njihovim zanimanjima, »Mars« mogao biti oficir talijanske mornarice.

U ovom je slučaju mnogo značajnija činjenica da Izvršni komitet Kominterne (Djed), a zapravo Obavještajna uprava Generalštaba Crvene armije predlaže »deorganizatorski rad među pristalicama Mihailovičevim i ... hvatanje samog Trifunoviča«.

Međutim, iz sadržaja depeše može se zaključiti da se Mars nalazi u Jugoslaviji, a pošto je »provjeren ... na radu kod susjeda«, da je, najvjerovatnije, iz Italije.

Sam Pravdin je o tome izgledno, kao što je rečeno u napomeni u trećoj knjizi *Dokumenata centralnih organa KPJ...*, pseudonim nekog rukovodioca sovjetske obavještajne službe.

O predratnoj publicističkoj, a pogotovo obavještajnoj aktivnosti Fjodora Mahina nema mnogo podataka. Bio je urednik biblioteke »Beli medved«, a prije rata radio je u redakciji beogradskog »Trgovinskog glasnika« kao pomoćnik Jovana Donoviča, bivšeg kraljevskog poslanika u Tirani i veoma značajnog saradnika britanske obavještajne službe (SOE). Prema nekim podacima, zajedno s njim bio je upleten i u pripreme vojnog pučaja od 27. marta 1941. Naime, u tom su se pothvatu podudarali interesi SSSR-a i Velike Britanije: ne dozvoliti Hitleru da ovlada Balkanom!

Uostalom, to podudaranje strateških sovjetsko-britanskih interesa na Balkanu, odnosno u Jugoslaviji — jer bi to za Njemačku istovremeno značilo obezbjeđenje desnog krila u eventualnom napadu Wehrmachta na SSSR i mogućnost direktnog ugrožavanja Sueza — jasno se vidi iz depeše koju je Dimitrov preko Kopiniča

ve radio-stanice poslao Valteru (Titu) 22. marta 1941, a koja je po injala rije ima:

»Preporu ujem da se zauzme odlučan stav protiv kapitulacije pred Njemačkom. Podržavati pokret za svenarodni otpor politici ratne najezde.«²²³

Kao što smo saznali iz Mahinova pisma »drugu Pravdinu«, on je predratnih mjeseci, a možda i godina, saradivao s Ilijom Trifunovićem Biraninom, predsjednikom Društva starih Srba, također agentom britanske obavještajne službe.

Vidjeli smo kada je i na koji način Mahin dospio u Vrhovni štab NOV i DVJ i da se prije toga dva puta našao u Crnoj Gori u rukama Srba. Međutim, u radiogramu koji je Draža Mihailović 7. maja 1942. godine dostavio izbjegličkoj jugoslavenskoj vladi u Londonu našli su se i ovi reci:

»Poseban izvještaj o komunistima... Pobili su mi mnogo hrabrih oficira među njima najboljeg majora Boška Todorovića. Očekuju pomoć u oružju od Rusije. Vođa im je pukovnik Mahin i neki pod lažnim imenom Tito...«²²⁴

Tako je Draža Mihailović proglasio Fjodora Mahina, a da on to nije ni znao, vodom jugoslavenskih komunističkih partizana, a tek poslije njega bio je to i »neki pod lažnim imenom Tito«!

Dražo Mihailović je vrlo dobro znao da je Tito partizanski vrhovni komandant, ali svjestan činjenice da britanska »cenzura« pomno prati njegovu »prepisku« s jugoslavenskom izbjegličkom vladom u Londonu, nastojao je da i na ovaj način, prije svega Britancima, servira podatak da na čelu NOP-a stoji njima poznati sovjetski obavještajac Fjodor Mahin!

Vladimir Dedijer je, koliko smo mogli utvrditi, prvi put spomenuo Fjodora Mahina u četvrtom nastavku feljtona *Dražo Mihailović u mreži velikih sila*, objavljenom u »Politici ekspres« 13. januara 1972. godine. U inio je to pišući i o beogradskom advokatu i književniku i mogućem saradniku sovjetske obavještajne službe Dragiši Vasi u njegovu dolasku na Ravnu Goru, u štab Draže Mihailovića u ljeto 1941. godine.

»Značajno je« — piše doslovno V. Dedijer — »da je s Dragišom Vasićem na Ravnu Goru otišao i bivši saradnik beogradske 'Politike' Ratko Sotirović. On je pripadao grupi naprednih novinara u 'Politici', sve do 1937. godine, čak je bio postao i

Ian Komunisti ke partije, ali je odjednom pre-
stao da se bavi politi kim radom. Održavao je sa-
mo veze sa nekim svojim ro acima, visokim ofici-
rima.

Oni koji su bolje poznavali Ratka Sotirovi a
znali su da on nije postao 'likvidator', to jest da ni-
je napustio svaki politi ki rad u Partiji po svojoj
volji. On je ostao revolucionar i davao je utisak da
je po ne ijem višem nare enju morao da napusti
politi ki rad. Nema dokumenata da je on takvu
direktivnu dobio od organa Komunisti ke partije
Jugoslavije.

Na zaprepaš enje svojih drugova — komunis-
ta, Ratko Sotirovi se obreo na Ravnoj Gori kao
oficir Draže Mihailovi a. Kad je pisac ovih redo-
va, kao komesar Kragujeva kog partizanskog od-
reda, bio ranjen u Gornjem Milanovcu 1. oktobra
1941. godine, Ratko Sotirovi mu je poželeo sre ne
rane u duhu naše narodne ratni ke tradicije.

Ali, Ratko se bio zadržao i dalje na Ravnoj Go-
ri i posle napada Draže Mihailovi a na partizane.
Jednom prilikom pisac ovih redova osudio je
držanje Ratka Sotirovi a pred bivšim ruskim pu-
kovnikom Fjodorom Mahinom, a kasnijim gene-
ralom, koji, i pored tolikih godina života u emig-
raciji, nikad nije prestajao da bude dobar ruski
patriota. Mahin je stavio ruku na srce i slavjan-
sko-serbskim jezikom rekao:

— Vladjimore, nemoj da ga kudiš. Treba da ga
razumeš...

Kada je opao uticaj Dragiše Vasi a na Ravnoj
Gori, nestalo je i Ratka Sotirovi a. ulo se da je
1943. godine ubijen po nare enju etni kog ko-
mandanta Srbije Miroslava Trifunovi a-Dro-
nje.²²⁵

Naša traganja za Ratkom Sotirovi em, predratnim
komunistom i ratnim oficijom u štabu Draže Mihailo-
vi a, nisu dala rezultata. Naišli smo samo na poru nika
Dragana Sotirovi a »Mihailovi evog saradnika iz prvih
dana ravnogorskog etni kog pokreta i pisca knjige
'Ravnogorski narodni pokret'« objavljene u Parizu
1952!²²⁶

V. Dedijer u upravo citiranom tekstu prili no otvo-
reno daje »naslutiti« da je novinar Ratko Sotirovi po
nare enju rukovodstva KPJ postao »likvidator« da bi
mogao uspješno raditi za sovjetsku obavještajnu služ-
bu, što je bilo poznato Fjodoru Mahinu!

U svojoj prvoj knjizi *Priloga za biografiju Josipa Broza Tita V. Dedijer donosi odlomak iz etni kog letka prona enog prilikom uništenja etni kog štaba »Kara-or e« u Gra acu u Lici:*

»Partizane ne priznaje ni Rusija. — Oni vodu svih naših nacionalnih snaga u zemlji, generala Dražu, nazivaju izdajnikom. Oni otkazuju svaku poslušnost Staljinu (koga su u jednom letku osudili na smrt, jer je paktirao sa Engleskom i Amerikom), zbog toga što je naredio da se stave pod komandu Dražinu i da se pot ine njegovoj volji.«²²⁷

Uz taj pasus etni kog letka V. Dedijer je dao napomenu:

»Ovo optuživanje da su partizani trockisti nije moglo slu ajno da padne na pamet seoskom popu i etni kom komandantu uji u. Jedna je tu stvar veoma karakteristi na. Glavni savetnik i komandant popa uji a bio je Ilija Trifunovi -Bir anin, za koga su postojale jake indicije da je bio u kontaktu sa sovjetskom obavještajnom službom. O tome postoje i izvesni dokumenti.«²²⁸

Kao što smo utvrdili, Bir aninov predratni kontakt sa sovjetskom obavještajnom službom postojao je i odvijao se preko Fjodora Mahina.

Na Fjodora Mahina u ratu smo prvi put naišli u sjeanjima Svete Kova evi a:

»U danima sloma jug(oslavenske) vojske, sredinom aprila 1941, u Gackom se pojavio ovjek nižeg rasta, debeljuškast s bijelom bradicom — tipičan Rus. Pretstavio se omladincima u separeu jednog hotela kao napredan Rus a ne bjelogardjac i poklonio im jednu svoju knjigu o Sovjetskom Savezu s posvetom.«²²⁹

U napomeni uz Titov dopis Štabu I. proleTERSKE narodnooslobodila ke udarne brigade od 2. juna 1942.²³⁰ Mišo Lekovi piše:

»U selu Zvijerini, u zgradi osnovne škole, nalazila se bolnica Operativnog štaba za Hercegovinu (dvije bolesni ke sobe s oko 30 kreveta), koja je imala vlastitu kuhinju i intendanturu. U toku 29. maja 1942. ljubomirski etnici Save Kova a napali su bolnicu i zarobili sve ranjenike i bolesnike. U kratkom okršaju bio je ranjen ljekar dr Safet Mujić. Me u zarobljenim ranjenicima su se nalazili i neki rukovodioci: Milija Stanišić, politički komesar Sjevernohercegova kog NOP odreda (koga

etnici nisu prepoznali), Rade Pravica, Jovo Ljubibrati, Risto Milić, Dušan Grk (koji je iste ve eri uspio da pobjegne), Husref Ćišić, *Fjodor Mahin* (istakli autori), Bora Prodanović. U toku i etnici su ubili nekolicinu zarobljenika (Milić, Ćišić i još petoricu), a Rada Pravicu i Jovu Ljubibrati a su odveli u Trebinje, gdje su nekoliko dana kasnije ubijeni. U Zvijerini su etnici oslobodili zarobljene italijanske vojnike. U cilju spašavanja zarobljenih partizana Štab 1. proleterske brigade je 30. i 31. maja uputio k Zvijerini dva bataljona (4. i 6.). U napadu, u kome je učestvovao i 1. hercegovački udarni bataljon (komandant Ljubko Kovačević, politički komesar Stevo Kovačević), koji je imao 3 poginula i 1 ranjenog, etnici su bili odbaćeni, a preživjeli ranjenici spaseni. Partizani su 2. juna napustili Zvijerinu, evakuisavši jednu količinu namirnica u koju su sljedećeg dana etnici ponovo ušli.²³⁰

A Branka Savić je zapisala:

»Fjodor Mahin, pukovnik ruske carske vojske, došao je u Jugoslaviju kao ruski emigrant. Poznat po svojim naprednim lancima u predratnoj štampi. Iz Beograda došao u Hercegovinu prvih dana okupacije. Pre nego što je došao u partizane, dva puta su ga hapsili etnici, ali im je on oba puta pobjegao. Došao je u Vrhovni štab 8. juna 1942. godine u selo Plužine.«²³¹

Atilio Duplanić, jedan od radio-telegrafista Vrhovnog štaba, sjeća se:

»Uz Dragićevića od radio-telegrafista je bio i Jozo Butorac. Jozo je po radio-vezi bio zadužen za primanje vijesti, koje je koristila Redakcija 'Borbe' u Drini ima, a pomagao mu je i Fjodor Mahin, Rus, prije rata urednik 'Belog Medveda' u Beogradu, koji je ovdje primao vijesti i depeše iz Moskve, na ruskom jeziku i pripremao ih za 'Borbu'.«²³² (oktobar 1942 — februar 1943).

»Borba« je ponovo poela da izlazi u selu Drini u kod Bosanskog Petrovca 8. oktobra 1942. godine²³³, kada je, po logičnom slijedu zbivanja, iz Moskve trebala da stigne depeša o zajednici koju »igri« sovjetske i partizanske obavještajne službe u kojoj će Mars povezati Fjodora Mahina s njegovim predratnim poznanikom Ilijom Trifunovićem Biraninom i, u krajnjoj liniji, organizo-

vati čak i njegovu »otmicu«. »Igra« je, pak, ukoliko je i bila započela, morala biti prekinuta Biraninovu bolešću, a zatim i smrću u Splitu u februaru 1943. godine.

MISIJE BRITANSKE UPRAVE ZA SPECIJALNE OPERACIJE (SOE)

prva misija SOE stiže ... me u partizane — SOE ostaje bez veze s Jugoslavijom — dolaze tri nove misije — je li »Henna« bila samo boja za kosu — zapažanja Ive Lole Ribara i neshvatljiv izvještaj Glavnog štaba Hrvatske — dr Jovan Marjanovi o misiji Stanka Rapoteca — podaci Gestapa i ocjena Draže Mihailovića — partizani prihvataju i »Hydru« — rezime Titova stava — dvadeset i pet dana u Foča — partizanska kontraobavještajna služba je izigrana — događaji koji su slijedili — perfidna igra bez granica — kap koja je prelila čašu nepovjerenja

Kada je, kako i s kojim ciljem britanska obavještajna služba, zapravo SOE (Special Operations Executive — Uprava za specijalne operacije), 1941. godine uspostavila prve veze sa štabom Draže Mihailovića — još je uvijek predmet diskusije i među našim i među britanskim historičarima. činjenica je da o tim naporima, dok su oni bili u toku, partizanska obavještajna služba nije znala ništa. Međutim, dolaskom prvih misija SOE na tlo Jugoslavije, sticajem niza okolnosti, ona je upoznata s njihovim namjerama i zadacima prije nego Draža Mihailović!

U dnevniku britanske podmornice »Triumph« (Triumph), koja je 16. septembra 1941. otplovila s Malte za Jadransko more, stajalo je:

»Kapetan Hudson (Hudson) i njegova tri Srbi-
na otplovili su ... u veoma dobrom raspoloženju...«

Istog dana, dok se u šest osamnaestog roendana jugoslavenskog kralja Petra II Karađorđevića, u londonskoj katedrali s deset dana zakašnjenja?! održavalo svečano bogoslužje kojemu je prisustvovao čak i Winston Churchill, generalni sekretar KPJ i komandant Glavnog štaba NOP-odreda Jugoslavije Josip Broz Tito nalazio se na opasnom putu iz Beograda za oslobođeni teritorij zapadne Srbije, a Adolf Hitler je, osim naredbe »Tajfun«, za osvajanje Moskve, potpisao i naredbu za ugušenje ustaničkog pokreta na jugoistoku Evrope, prije svega u okupiranoj Srbiji...

Pet dana kasnije podmornica »Triumph«, prošavši Otrantski kanal i ušavši u Jadransko more, izronila je noću između 20. i 21. septembra između Budve i Petrovca na moru. Iz nje su se gumenim čamcem na obalu prebacila četiri vozila s najnužnijom opremom i sa dvije radio-stanice — manjom, za rad na baterije, i ve-

om, za rad na struju. Bili su to britanski kapetan Duane Tyrrell Hudson (Duan Tajrel Hadson) zvani »Bil« i »Marko«, majori bivše jugoslavenske vojske Mirko Lalatovi i Zaharije Ostoji te radio-telegrafist, rezervni narednik bivše jugoslavenske vojske Veljko Dragičević.

Drugog dana nakon iskrcavanja ta je misija SOE naišla na crnogorske partizane koji su je dopratili u selo Radovane, u Glavni štab NOP-odreda Crne Gore.

»Bil Hadson je bio čovek sklon lutanju i naviknut na teškoće« — napisao je poslije rata F. W. D. Deakin (Dikin), koji je i sam 1943. došao u Jugoslaviju i boravio u njoj kao član odnosno kao šef britanske vojne misije pri VŠ NOV i DVJ. — Ranije je bio rudarski inženjer u Južnoj Africi. Još od školskih dana u Engleskoj razvio se u pravog atletu i bio je bokserski šampion — veštine koje je znao i koje je sa uspehom primenjivao u odgovarajućim prilikama. Bio je to mlad čovek izvanredne hrabrosti i nepokolebljive nezavisnosti duha. Radio je kao savetodavni rudarski inženjer u Beogradu i u nekim drugim mestima u Srbiji nekoliko godina pre izbijanja rata, koji ga je zatekao na radu u rudnicima antimona u zapadnoj Srbiji. Kratko vreme posle toga stupio je u jugoslovenski Odsek D (prvobitno jezgro Ministarstva rata, koje je činilo osnovu za buduću organizaciju S. O. E.). Te noć je govorio srpskohrvatski i imao je dragocena iskustva iz Srbije.«²

Međutim, u nečemu se Dikin »prebacio«: Hudsona rat nije »zatekao na radu u rudnicima antimona u zapadnoj Srbiji« jer je on još potkraj 1940. zbog učestvovanja u sabotažnim akcijama i aktivnostima, morao da napusti Jugoslaviju!

Interesantni su podaci koje daje narednik Veljko Dragičević. Prema mnogim indicijama (podaci su pisani 1942. i nalaze se u arhivi Vojnoistorijskog instituta), on se nakon aprilskog rata našao na Bliskom istoku, u Amanu (Jordanu). A onda:

»30. avgusta pozvan sam depešom da hitno dođem u Kairo. Otišao sam istog dana. Javio sam se engleskoj komandi u kojoj sam se upoznao sa radiostanicama, kao i šiframa za rad, dakle uspeo je moj predlog iz logora Aman da idem za Jugoslaviju. Ovde sam ostao do 13. septembra. Toga dana pojavili su se majori Lalatovi Mirko i Ostoji Zaharije kao i jedan engleski oficir. Odmah smo uzeli naše najnužnije stvari i krenuli na put sa avionom preko Aleksandrije za Maltu. Pre polas-

ka dobili smo novac i to svi po 100 napoleona i ukupno za sve oko 450.000 dinara i talijanskih lira. Na Malti smo se odmarali dva dana a odatle krenuli smo podmornicom za Jugoslaviju. Za vreme vožnje ova dva oficira nešto su se stalno dogovarala. Ja tome nisam pridavao nikakav značaj.»³

Opisavši ukratko iskrcavanje s podmornice i uspostavljanje veze s prvim partizanima, V. Dragi evi kaže:

»Ovde smo se odmorili i nastavili put za Glavni crnogorski štab. Svuda smo imali pratnju od partizana. Posmatrao sam stalno šta se radi. Osetio sam da nerado gledaju partizane. Po dolasku u Glavni crnogorski štab oni su poeli mnogo da obe avaju. Ja sam uspostavio radio vezu sa Maltom. Jednog dana rekao mi je major Ostojić da se ja mnogo družim sa partizanima i da to ne treba izniti. Dobili smo i jednu depešu u kojoj je stajalo da odmah stupimo u vezu sa nekim pukovnikom Dražom Mihailovićem, koji se nalazi na planini Suvoboru u Srbiji. Na ovu vest je major Ostojić sa engleskim oficirima odmah otputovao, a ja i major Lalatović ostali smo kod Glavnog crnogorskog štaba još nedelju dana pa smo i mi nastavili put za Srbiju.»⁴

Polazeći u Jugoslaviju, Hudson i njegovi saputnici zaista nisu znali za Dražu Mihailovića. Naređeno je da se upute u njegov štab na Suvoboru (Ravna gora) dobili su od Komande SOE za Balkan, koja se nalazila u Kairu, i to tek kada su se našli među partizanima u Crnoj Gori. I, logično, morali su da postupe po njemu. Prvi su na put krenuli Hudson i Ostojić, a u Radovu su, s obje radio-stanice ostali Lalatović i Dragi evi.

Putujući zajedno s partizanskim rukovodiocima Arsom Jovanovićem, Milovanom Dilasom i Mitrom Bakićem, kapetan Hudson i major Ostojić stigli su u oslobođeno Užice. Bilo je to oko 25. oktobra. Ostojić je odmah produžio za Ravnu goru, a Hudson se kratko zadržao u Užicu.

»Hudson je tada sreo vodeću ličnost pokreta, koja je bila predstavljena pod konspirativnim imenom Tito« — napisao je F. W. Dikin.

»Nema dokumentovanih zapisnika sa prvog sastanka ova dva meseca, ali ga je moguće približno rekonstruisati iz odlomaka njihovih kasnijih sećanja.»⁵

Dr Jovan Marjanović o tome kaže:

»U izjavi koju je dao 1974. godine pukovnik D. T. Hudson kaže da je prilikom polaska na zadatak

u Jugoslaviju sredinom septembra 1941. dobio mašinom otkucan list hartije sa sasvim određenim zadacima koje treba da izvrši. Njegov osnovni zadatak bio je, navodno, 'da koordinira akcije snaga otpora protiv neprijatelja'. On, dalje, tumači 'da je to značilo da treba svuda da putuje i da razgovara sa svakim, što bi omogućilo izvršavanje njegovog zadatka koordinacije'. Hadson tvrdi da je ovaj list hartije sa zvanim određenim njegovim zadacima pokazao prvo Titu u Užicu, a zatim na Ravnoj Gori D. Mihailoviću.

(Možda se se jednog dana iz britanskih arhiva pojaviti i ovaj list hartije ili njegova kopija!).«

Sudeći po svemu navedenom, partizansko je rukovodstvo, a prije svega Vrhovni komandant Tito, bilo upoznato o dolasku, zadacima i namjerama prve misije SOE upućene u okupiranu Jugoslaviju mnogo prije nego što je došla Draža Mihailović. A kada se tome doda ono što je učinio radio-telegrafist te misije Veljko Dragičević, postaje jasno i to zašto je partizanski Vrhovni štab uspio da pripremi svoje jedinice oko Užica da spremno dočekaju i razbiju općinski napad od 1. novembra 1941.

Opisuje i svoj i Lalatovićev dolazak u Užice, Veljko Dragičević je zapisao:

»Došli smo u Užice gdje se nalazio Vrhovni partizanski štab, odmah su nam saopćili da se major Ostojić nalazi kod Draže Mihailovića a i da se od svog odlaska više nije ni javljao. Na ovo je i major Lalatović zatražio da ga sprovedu kod Draže na što mu je odmah izao u susret. Ja sam ostao da bi naknadno došao pošto se njemu žurilo. Dobro sam video šta se radi, nije prošlo ni tri dana po odlasku majora Lalatovića, a oružane bande etnika Draže Mihailovića već su poele napadati partizane s leđa, s kojima su imali sporazum o zajedničkoj borbi protiv okupatora. Ja nisam htio oti i kod etnika. Ostao sam kod partizana.

Tako su i ova dva izdajnika oficira poslana od izbeglika vlade doprinela da se kod nas razvila bratoubilačka borba a okupator zaštititi od narodnooslobodilačke borbe.

Mene je zbog tog prelaska na stranu partizana, izbeglika vlada lišila i rezervnog narednika sa motivacijom da sam izdajnik i da služim gestapovcima. Ja jesam izdao one koji se celog svog života bave raznim izdajstvima prema svom

narodu. Ja sam video da mi nije mesto tamo i prešao sam na stranu pravih boraca za slobodu i boraca za narodna prava.«⁷

Nema nikakve sumnje u to da je V. Dragi evi nadležnim drugovima u Vrhovnom partizanskom štabu ispričao mnogo više nego što je zapisao, i na taj način potpuno svjesno odigrao ulogu vrlo značajnog partizanskog obavještajca.

Pogledajmo, napokon, što je o njemu napisala Bran-ka Savić koja je, »ispekavši zanat« kod svog supruga dra Pavla Savića, dugo bila šifrant Vrhovnog štaba:

»... Kapetan Hudson je otišao kod Draže, a Veljko je ostao kod nas. Veljko je bio rodoljub, video je svoj crnogorski narod, video partizansku vojsku u kojoj je našao i svog rođenog brata partizana. Njegov ga je brat dopratio do Užica. Veljko nije htio da napusti partizane, nije htio ni da preda radio-stanicu koju su sa sobom doneli, engleskom kapetanu Hudsonu, ali mu je drug Tito naredio da to mora da učini. Tako je Veljko napustio kapetana Hudsona. Pošto je telegrafista eda Makedonac poginuo, drug Stari je odlučio da Veljko ostane pri Vrhovnom štabu kao radio-telegrafista.«⁸

Kapetan Hudson je stigao na Ravnu goru, gdje su se nalazili Ostoja i Lalatovi, 25. oktobra 1941. Manja radio-stanica još mu je ostala u Glavnom štabu NOP-odreda Crne Gore u Selu Radovcu, a ona je bila u Užicu, pa je vezu s Kairom ili Maltom mogao da održava samo preko radio-stanice koja je uspostavljena na Ravnoj gori za potrebe Draže Mihailovića. Da bi okončao tu za sebe neugodnu situaciju, on je 28. novembra pošao u Užice po svoju radio-stanicu. Međutim, sutradan su Nijemci ušli u Užice i on se nekoliko dana povlačio s partizanskim Vrhovnim štabom, a onda s radio-stanicom krenuo iz Sandžaka natrag u Srbiju da traži štab Draže Mihailovića. Međutim, nije imao radio-telegrafista, a tom vještinom nije bio ovladao, pa mu je radio-stanica bila samo teret. Zbog toga ju je ostavio kod jednog četnika kog komandanta, Bože Javorskog, u blizini Ivanjice.

U međuvremenu su, početkom decembra, dijelovi 342. njemačke divizije izvršili napad na Struganik i Ravnu goru, te bez ikakva otpora — kako je Mihailović i obećao na sastanku u Divcima 11. novembra — zarobili oko 500 četnika i zaplijenili, pored ostalog, radio-stanicu njihove glavne komande. Četnici su je vrhovni

komandant s nekoliko pratilaca uspio da pobjegne, a ostali su se njegovi odredi legalizovali kao Nedićeve jedinice.

Tako je od 5. decembra 1941. komanda SOE za Balkan ostala bez radio-veze s okupiranom Jugoslavijom! Moralo se nešto poduzeti.

Britanska podmornica »Thorn« zaplovila je 17. januara 1942. iz Aleksandrije u pravcu Otrantskog kanala i Jadranskog mora. Deset dana kasnije, u noći između 27. i 28. januara, podmornica je na ostrvo Mljet iskrcala dva ovjeka s radio-stanicom i malo opreme i oružja.⁹

Nastavivši podvodno krstarenje Jadranom, u noći između 3. i 4. februara izronila je u blizini Budve odnosno Petrovca na moru i iskrcala još tri ovjeka, također s radio-stanicom, malo opreme i oružja.

Iduće noći, između 4. i 5. februara, iz britanskog aviona koji je poleteo s Malte padobranima spuštene na Romaniju četiri ovjeka...

Dvojku (šifrovani naziv »Henna« — u prijevodu: boja za kosu, kna ili broj) koja se prva iskrcala, na Mljet, sačinjavali su tridesetogodišnji rezervni poručnik kraljevske jugoslavenske vojske Stanislav Rapotec i radio-telegrafist narednik Stjepan Šinko, predratni policajac.¹⁰

U grupi koja se iskrcala kod Budve (šifrovani naziv »Hydra« — u prijevodu: devetoglava zmija, aždaja) nalazili su se britanski major Terence Atherton (Terens Atherton), vazduhoplovni kapetan jugoslavenske vojske Radoje Nedeljković i vodnik radio-telegrafist, Irac po nacionalnosti, Patrick O'Donovan (Patrik O'Donovan).

Treću grupu (šifrovani naziv »Disclaim« — u prijevodu: odricanje, poricanje), koja je »na slijepo« iskočila nad Romanijom, sačinjavali su britanski major Cavan Eliot (Keven Eliot), jugoslavenski poručnik Pavle Crnjanski, narednik — vodnik Petar Miljković i britanski radio-telegrafist Robert Chapman (Čepmen). Sva su četvorica odmah nakon prizemljenja uhvaćena i odvedena u njemačko zarobljeništvo.

Sve tri grupe SOE je uputila u saradnji s izbjegličkom jugoslavenskom vladom da bi ispitale što se događalo u Jugoslaviji i da bi uspostavile vezu sa štabom Draže Mihailovića i britanskim kapetanom D. T. Hudsonom (D. T. Hudson).¹¹

Potkraj jula 1941. godine u Istambul se obreo, dolaze i iz okupirane Jugoslavije, tridesetogodišnji inovnik ispostave Hipotekarne banke u Splitu (rođen 1911. u blizini Trsta), rezervni kraljevski jugoslavenski poručnik Stanislav Rapotec. Prema onome što je u svojim uspomenu zapisao Vasilije Trbić, nekadašnji komitski »vojvoda veleški«, izmeću dva rata radikalski poslanik i jedan od organizatora atentata na predsjednika vlade Milana Stojadinovića — zbog čega je 1937. godine bio osuđen na dvije godine robije — i, najzad, nakon okupacije jedan od obavještajaca SOE i kraljevske jugoslavenske vlade u Turskoj, Rapotec mu je tada ispričao »da revoluciju u Srbiji izvode komunisti«, ali da na čelu jednog pokreta stoji »Dragoljub Mihailović, generalštabni pukovnik« s kojim on nije uspio da uspostavi vezu »iako je to tražio«.¹²

I u toku istražnog postupka i u toku suđenja Draža Mihailović je naveo Rapoteka kao moguću osobu koja mu je od britanskog Intelidžens servisa, prije njemačkog napada na SSSR, donijela »Instrukciju za jugoslavensku ekipu«. Bila je to, meću tim, jedna od Mihailovićevih hotimi njih mistifikacija.

Prema navodima Jovana Donovića, delegata izbjegličke jugoslavenske vlade na Bliskom istoku, Rapotec je »iz Dalmacije stigao do Carigrada«, a njemački podaci o njemu govore da je bio predratni agent IS-a.¹⁴ Donović, meću tim, ne spominje ono što se dogodilo ubrzo nakon Rapoteci dolaska. Naime, prema navodima britanske historičarke Elizabete Barker, predsjednik jugoslavenske izbjegličke vlade general Dušan Simović je 14. avgusta 1941. britanskom premijeru Winstonu Churchill (perilu) uputio pismo u kojemu je...

»... zatražio od perila da pošalje podmornicu kako bi stupili u dodir s radnim odborom za akciju u Splitu, koji im je izaslao kurira. Taj je odbor« — dodaje Barkerova — »bio možda u vezi s Ilijom Trifunovićem, vođom Narodne odbrane, od kojeg se moglo očekivati da će igrati veliku ulogu u otporu; u Splitu je kasnije bio njegov štab. No nema vrstog dokaza za to, a Simovićev prijedlog nije ostvaren.«¹⁵

Partizanska obavještajna služba veoma je brzo saznala za dolazak Rapoteka i Šinka. Drago Gizdić, tada istaknuti aktivist NOP-a u Dalmaciji, već je 1. februara 1942. godine pribilježio sljedeće:

»Nedjelja, 1. februara

Prije tri dana, 29. prošlog mjeseca, navodno su se iskrcali na Mljet — kod sela Prožur — neki ne-

poznati ljudi. Pri a se da su došli iz inozemstva, sa sumnjivim zadatkom.«¹⁶

Odmah nakon iskrcavanja Rapotec i Šinko su zakopali dvije radio-stanice, oružje i novac — više od tri milijuna lira i 300 engleskih funti u zlatu — te drugi materijal koji su iznijeli s podmornice. Nakon dvodnevnog skrivanja sklonili su se kod seljaka Nikole Bjeline, rekavši mu da su pobjegli iz Hercegovine, a zatim su se prijavili talijanskim vlastima kao Slovenci, izbjeglice iz Srbije, gdje su im Nijemci iselili porodice. Ne sumnjajući u kazivanje Rapoteka, Talijani su mu dali propusnicu i on se prebacio u Split, ondje se povezao sa etni kim komandantom Ilijom Trifunovi em Bir aninom i njegovim političkim istomišljenicima, jugoslavenskim nacionalistima Nikom Bartulovi em, Dankom An elinovi em, Jurom Arneri em i drugima, te s nekim predratnim funkcionerima Hrvatske seljačke stranke (HSS-a) i Samostalne demokratske stranke (SDS-a).

O pojavi i aktivnosti Rapoteka u Splitu partizanski obavještajci s pseudonimima Duško i Ka i odmah su po eli detaljno da obavještavaju Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju.

Duškov »Izveštaj br. 4« bez datuma ali, o ito, pisan prvih dana februara 1942. godine, u pasusima o Rapotecu *doslovno* je glasio:

»1.) U Splitu se nalazi eneralštabni kapetan Rapotec, član eneralštaba u Kairu. Došao je ova-mo preko Carigrada po specijalnoj misiji. Njegovi su zadatci:

a) Ispitati mogućnost desanta na Jadran.

b) Stupiti u vezu sa Dražom Mihajlovi em i etnicima u Bosni.

c) Dati direktive etnicima i Draži Mihajlovi u da sarađuje sa partizanima. Svakako izbjegavati borbu etnika i partizana, te gledati kroz saradnju etnika i partizana, vodstvo da bude stalno u rukama etnika Draže Mihajlovi a, zatim cijelu borbu i rad bazirati na nacionalnim elementima.

d) U samom Splitu ima (i ve po ima) da stupi u vezu s ljudima koji rade na terenu i s vojnim licima. Svrha kod Slovenca Špana (koji ima trgovinu pored Hip(otekarne) Banke). Dalje sa Radošem inov(nikom) Hip(otekarne) Banke.

ovjek je išao na Kor ulu da se poveže sa dr. Arneri em i preko njega s Dr. Ivkovi em bivš(im) podbanom — da sazna ako je izvršen neki zadatak (vjerojatno u vezi s oružjem, neki transport).

(Zna i u Kor uli treba na i ovjeka, koji e pa-

ziti i javljati o radu Dr Ivkovića i Dr Arnerića i mene redovito obavještavati, stvar je važna i tu mi treba pomoć (P. K.)

Nastavak i nadopuna ranijeg.

1.) Rapotec je kurir istovremeno član generalštaba u Kairu i njega je kao kurira poslao generalštab u Kairu, da uspostavi vezu s Dražom Mihajlovićem, koja je prekinuta od sadanjeg napadaja Njemaca na partizane i etnike u Srbiji. Sad je Rapotec poslao kurira preko Splita i teka da se veza konačno uspostavi. Kurir je sobom poneo i direktive u gore navedenom smislu. Kroz par dana e i i drugi kurir Draži Mihajloviću u koga šalje Rapotec iz Splita.

2.) U Mljetu se krije kurir Draže Mihajlovića sa važnim materijalima i sa tri revolvera, mora se kriti jer nema ispravne dokumente.

3.) Danas je otišao kurir Rapoteci u Korulu kod Dr. Ivkovića i Dr Arneriću (naš uvijek) sa sledećim zadatkom:

a) Mora pomoći Dr. Ivkoviću i Dr Arneriću da dozna od Dr Arnerića da li su ona dva predmeta (?) prebačena i smještena (vjerovatno sa Pelješca na Korulu), ako još nisu, treba da pričekaju dok on (R-ec) ne dođe sam na Korulu.

b) Treba reći dr Arneriću da onog pravoslavca (kurir na Mljetu od D. M.) svakako prebace na Korulu i da mu se pribave potrebni dokumenti, da se može legalno kretati po mogućnosti treba ga poslati u Splitu. Dokumente i materijal koje ima kod sebe neka donese u Korulu a zatim prebace u Split, a 3 kom(ada) revolvera neka se zapakuju na Mljetu.

4.) Rapotec veli da se Jugoslaveni ovde sada organizuju i da imaju među talijanskim oficirima ljude koje potkupljaju isto tako i na policiji. U stan(j)u su svakog jugoslavena iz policije izbaviti samo da doti ni nije imao oružje. Propusnice i ostalo dobivaju potkupljivanjem.

5.) Raduje se (Ra-ec) tome, da je naš pokret mnogo okrnjen našim akcijama, a ovo zatišje da je za njih Jugoslavene dobro došlo te da bi se mirno organizovali.

7.) Rapotec prima 40 funti mjesečne plate — pare ovdje ne šteti.

(...)

Ova imena u izvještaju ili uništite ili spremite izvještaj na sasvim sigurno mesto. Ništa se za sa-

da ne sme pisati u Izv(ještaju) o ovim stvarima, jer bi mi ina e onemogu ili rad.

Pozdrav Duško.«¹⁷

Ko su bili partizanski obavještajci Duško i Ka i , o tome e biti rije i u ovoj knjizi, u poglavlju »Splitski obavještajni centar«.

O ito je da je sadržaj citiranog Duškova izvještaja pisan na osnovi podataka dobivenih s nekoliko strana, da su podaci prikupljeni u li nom kontaktu s Rapotecom ili njegovim pra enjem! Ako ostavimo po strani nesumnjivo Rapote evo samohvalisanje kao » lana e-neralštaba u Kairu«, ostali su podaci manje-više ta ni. »Pravoslavac« je Stjepan Šinko, a kratica »Izv.« u posljednjoj re enici ozna avala je list »Naš izvještaj«, koji je 1941/1942. izlazio u Splitu kao ilegalno glasilo PK KPH za Dalmaciju.

U »Izvještaju Br. 5«, tako er nedatiranome, ali s potpisom Ka i , opširno se govori o prebacivanju S. Šinka i materijala koji je ostao s njim s Mljeta na Kor ulu (spominju se »obavještajni materijali i 3 revolvera«!). Kurir koji je trebalo da iz Splita bude tamo upu en o igledno je saradivao s partizanskom obavještajnom službom jer se spominje njegov razgovor sa drom Arneri em, a u »Izvještaju« je i re enica:

»...Rapotec se žali kuriru da su Jugosl(aveni) u Splitu slabo organizovani i šta više preplašeni, jer traže i od njih da mu izvrše neki zadatak svak se skanjivao i izvla io.«¹⁸

U Ka i evu idu em »Izvještaju br. 8« ponovo se, ovaj put mnogo opširnije, govori o samom Rapotecu i njegovim planovima, a s druge strane taj izvještaj upu uje i na direktive koje je on morao dobiti prilikom polaska iz Kaira u Split. Možda je u svemu tome ponovo bilo hotimi noga ili samohvalisavog pretjerivanja. Ne treba pri tome nikako zaboravljati naziv njegove misije »Henna«, tj. boja za farbanje kose. Da li je u njemu bilo i druk ije simbolike? Ipak — možda upravo zbog toga taj izvještaj treba pažljivo pro itati:

»1) Ra-ec odlazi u Ljubljanu a od tuda u Zagreb, u Zagreb odlazi i onaj kurir 'naš ovjek' ali par dana docnije, tako po svoj prilici u ponedjeljak. Iz razgovora sa R-com izvu ena su ova njegova razlaganja, koja su u vezi sa njegovim dolaskom u Split

a) Ako u prolje e (1942. godine — primj. autora) Sovjeti budu uspeli tu i Njemce, do i e neminovno do desanta na Balkanu, desant e se izvršiti u Dalmaciji ili u Gr koj. Glavna dužnost (t. j. Ra-eca)

da ispita mogućnost desanta u Dalmaciji. U tu svrhu dobiva iz raznih strana u Dalmaciji informacije potrebne za to, sreću im, a kao glavni pomagač i stručnjak služi general zet suca Marovića (to je neki Glavini) za ovog vijeka veli R-ec, da je najpovjerljivije lice u vezi s tom stvari. Preko Jugoslavije preći će kao desantne trupe češka i Poljska legija a također i engleske trupe. Česi bi krenuli prema češkoj, a Poljaci prema Poljskoj, Engleske trupe jedan dio će krenuti u pomoć esima i Poljacima, a veći dio bi ostao na Balkanu. Što se tiče transporta četa i oružja za desant R-ec smatra da ne pretstavlja za Engleze nikakovu zapreku talj. mornarica i vojska. Draža Mihajlović koji se sada nalazi u Istočnoj Bosni imao bi da za ovo vreme sredi i okupi etnike, da bi sa svojim ljudima, kako se R-ec izrazio 'prihvati' taj desant tj. D. Mihajlović bi trebao da dignu ustanak u pozadini i da o istom onaj dio teritorije kojim će prolaziti desantna vojska i na taj način olakša prve operacije. Draža Mihajlović im dužan da okupi i sjedini sve snage (etnika) i da ih ne izloži borbi sa Talijanima tj. treba da izbjegava veću borbu sa Talijanima, da bi mogao u zgodan momenat na proljeće pomoći desant vojske iz Engl. Na primjedbu da etnici i onako šuraju s Talijanima on je prosto odbio i veli da su neosnovane takove tvrdnje, to je bio samo taktički potez. Do tzv. šurovanja došlo je samo tamo, gdje su etnici morali da se bore protiv više neprijatelja, kao na primer ustaša i nekih pljačkaških banda, prosto razbojnika, na pitanje da ne misli sa time da su partizani »pljačkaške bande« on odbija (ali izgleda da oni nazivaju razbojnik kim odredima sve one part, odrede koji su se suprotstavili etnicima a drugo, oni na taj način pripremaju javno mnjenje za slučaj desanta da opravdaju postavljanje svojih ljudi na rukovode a upravna mesta).

On veli dalje: 'time što su se privremeno i prividno priklonili Talijanima oslobodili su se trećeg neprijatelja tj. Talijana. Sa ovakvim taktiziranjem etnici štete svoje ljude do desanta, koji su jako potrebni i koji u prvo vreme moraju osigurati prelaz desanta. Na pitanje jeli možda bila zgodna za jedan dio desanta Crna Gora, on veli da je nezgodna i to zato što u Crnoj Gori nema ni jednog etničkog odreda, tamo su — veli — samo partizani. O samom mjestu desanta neće da govori, ali

nešto mnogo se susreće u Makarska Pelješac, po svoj prilici on ima materijal za nekoliko položaja, a tamo Engle, i morati izabrati mesto. Na pitanje pa kako mu ide taj posao veli da ide vrlo dobro.

Zatim on kaže da je istovremeno došao i za to da bi video kako su Jug. organizovani i da bi im pomogao u radu. Međutim, kad govori o Jugosl. izražava se vrlo negativno, naziva ih da su kukavice i kafanski ljudi, koji se boje da nešto poduzmu i najglavnija im je zadaća da otklone svoju kožu. Veli da se ipak na tom polju radi i da su već organizovane neke grupe, koje se i šire i priključiti etama Draže Mihajlovića a kad uslijedi desant. Za Danu Anđelić veli da je strahoviti kukavica i da se boji poduzimati bilo šta.

R-ec dalje kaže da osim priprema za desant na Balkanu istovremeno se vrši priprema za velike desante u Francuskoj, Norveškoj, svi bi ovi desanti morali uslediti u isto vreme.

Jugosloveni imaju stalnu vezu sa jugoslovenskom emigracijom preko radio stanice u istojnoj Bosni, osim toga postoji veza i preko kurira koji stalno odlaze i dolaze. Sam R-ec je vezan preko kurira koji dolaze iz Sofije. (Ja smatram da bi o ovom kao i prošlom trebalo opširno izvestiti naš S. K. /treba CK, tj. Centralni komitet — primj. autora/ da nas ne bi iznenadio ovaj desant).

2) U ponedjeljak je otputovao za Korčulu novinar Barišić, po kakovom poslu za sada ne znam, ali je poslat preko R-eca. Ako neko ima vezu sa Barišićem javite mi, ako nema gledati u ja sam nekako uspostaviti. Kao aktivni macher u ovom radu Jugosl. treba ubrojiti i dr. Mimicu.¹⁹

Nekakvi britanski planovi o »desantu na Balkan« u proljeće 1942. godine »ako... Sovjeti budu uspeli tu i Njemce« nisu postojali. Isto tako u januaru te godine, kada je Rapotec polazio iz Kaira za Dalmaciju, nisu postojale ni »desantne trupe češka i Poljska legija«. Njegove prijedloge o mogućnosti nekog saveznog desanta u Dalmaciji u to vrijeme mogle su biti namijenjene samo podizanju morala probritanski raspoloženih grupa i pojedinaca. Ali, i to je nešto značajno.

Podatak da se Draža Mihailović »sada nalazi u Istočnoj Bosni« nije bio tačan. Interesantno je da su njemačke komande u Srbiji i partizanski Vrhovni štab raspolagali istim podacima.

Druga strana medalje Rapote i njegove mogućnosti o mogućem desantu u Dalmaciji — mnogo važnija od

prve — jest njegovo tumačenje potrebe šurovanja etnika s Talijanima da bi »ovakvim taktiziranjem etnici štede(li) svoje ljude do desanta«!

Pri tome da »Jugoslaveni imaju stalnu vezu sa jugoslovenskom emigracijom preko radio stanice u istoj noj Bosni«, gdje se navodno nalazio i Draža Mihailović, bila je obična Rapotečeva izmišljotina... Vidjeli smo da su misije i Rapoteča, i Atertona, i Eliota potkraj januara i početkom februara 1942. upućene u Jugoslaviju upravo zato što je Komanda SOE za Balkan bila izgubila svaku vezu i s kapetanom Hudsonom i s Dražom Mihailovićem!

I dio Ka i eva izvještaja br. 9 također se odnosi na Rapoteču:

»2) R-ec je angažovao još jednog ovjeka kao kurira, a to je neki Barišić novinar, on je već bio na Korčuli kako sam Ti i ranije javio. Na pitanje zadano R-ecu, zašto ne ide u Zagreb, odgovorio je da mu se ne žuri, da on ima 2 mjeseca vremena, ali da će uskoro i on, onaj 'naš ovjek' i ovaj Barišić bi imao da u Zagrebu stupi u vezu sa H.S.S.-cima (članovima Hrvatske seljačke stranke — primj. autora) a onaj naš ovjek sa Jugoslovenskim nacionalistima, a instrukcije bi im davao R-ec. Zna i već se ujedanjuju H.S.S.-ci i Jugoslaveni nacionalisti. Simptomatično je da je Jugoslovenski nacionalista Grisogono u Splitu (sin bivšeg ministra Grisogona) dolazio kod Ant. H.S.S. bivšeg i predlagao mu zajednički rad, koji on treba da u Splitu provede. Do nedavna su Jugoslovenski nacionalisti znali samo da grde H.S.S.-ce. Trebati će paziti na ovaj novi momenat — izgleda da je došla direktiva iz Londona za zajednički rad Jugoslavena i H.S.S.«²⁰

Komentar nije potreban: jedan od Rapotečevih zadataka bio je i taj da pomiri i poveže jugoslavenske nacionaliste i HSS-ovce!

Sa ovim je i Ka i ev »Izvještaj br. 10«, bez datuma, ali pisan početkom aprila 1942, u kojem je pored ostalog pisalo:

»3). Onaj kurir kojega je iskrčala podmornica je otišao u Zagreb i Ljubljanu još se nije povratio.«²¹

To je značilo da je Rapotečera unao s mogućnošću u svog povratka u Split. A možda se radilo i o njegovoj hotiminoj dezinformaciji jer do toga nije došlo.

A u »Izvještaju br. 13«, koji je Ka i ev pisao također u aprilu, piše:

»5). Rapotec je nestao jer izgleda da je na Koruli pronađen neki materijal. Bariši se skriva a Arandelinovi je uhapšen. Izgleda da su uhapsili nekog mladića i pronašli kod njega 200.000.— lira, a izgleda da su pronašli i još neku veliku količinu novca koja je došla iz Engleske. Evo ti priložena slika Rapoteka, on se nalazi u sredini.«²²

Konačno, u »Izveštaju br. 14«, koji je također potpisao Kačić, a koji je pisan potkraj aprila, jedna se rečenica odnosi na Rapoteka:

»8). Talijanski su na Koruli zahvatili neka 3.000.000.— lit. koja su bili prebačeni podmornicom iz Engleske.«²³

To je bilo sve što je partizanski obavještajni centar u Splitu registrovao o Stanislavu Rapotecu, odnosno sve što je napisano i *sačuvano o* njegovu dolasku i radu u Splitu. Svakako — ne malo!

Za razliku od Rapoteka, Talijani su posumnjali u Šinka i zadržali ga. Bio je u nekoj vrstici u zatvoru u hotelu »Porta Sabra«, odakle je, uz pomoć vlasnika hotela, pobjegao i prebacio se u Split. Odatle je, uz pomoć dra Jure Arnerija s Korule, bezuspješno pokušavao da s Mljeta prebaci zakopane radio-stanice i drugi materijal u Split, odnosno na Korulu, a odatle u Split. Kasnije ga je Biranin prebacio na sektor Knina, popu Dujiću, u čijem je štabu radio pod imenom poručnik Steve Jakovljević.²⁴

U Titovu pismu poslanom iz Foibe Bevcu i Loli (Edvardu Kardelju i Ivi Loli Ribaru) u Zagreb 6. marta 1942. našli su se i podaci o dolasku misije majora Athertona u Crnu Goru, a zatim je slijedilo upozorenje:

»Oni su izjavili da se jedna njihova misija iskrcala negdje u Dalmaciji. Bilo bi dobro da skrenete na to pažnju dalmatinskim i primorskim drugovima da pronađu tu misiju.«²⁵

To Titovo upozorenje bilo je nepotrebno jer je, kao što smo vidjeli, partizanska obavještajna služba odmah saznala za dolazak Rapoteka i Šinka i budno pratila njihov rad i kretanje.

Izveštaji Duška, odnosno Kačića, dostavljani su Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju, koji je, besumnje, obavještavao CK KPH Hrvatske o njihovom sadržaju. Ta su obavještenja zatim stizala do Ive Lole Ribara, koji se od početka januara 1942. godine jedno vrijeme, zajedno s Edvardom Kardeljem, nalazio u Zagrebu. Vrlo

su interesantna i lucidna zapažanja koja je Ivo Lola Ribar, u vezi s Rapote evom misijom, 17. marta 1942. poslao Titu u Fo u a 20. marta 1942. i Mihajlu (Blagoju Neškovi u) u Beograd.

U prvom pismu on javlja Titu:

»Prema obavještenjima dalmatinskih drugova i tamo je stigla neka misija iz Kaira koja je navodno nosila Draži direktivu da se 'pomiri s nama', i studirala mogu nosti za desant trupa. O ovome emo dobiti preciznije podatke koje u vam javiti, a izgleda da je neka ozbiljnija petljavina.«²⁶

A u pismu Mihajlu Ivo Lola Ribar piše o »gužvi oko Turske«, pa nastavlja:

»... U vezi sa svim tim, nije bez zna aja spomenuti ni to — za obaveštenje samo tebi — da je jedna nova anglo-jugosl(avenska) misija stigla u Dalm(aciju), gde navodno ispituje teren za 'desant' trupa. Draži su doneli neke direktive za 'izmirenje' s nama, koje ustvari samo kriju njihov plan da osvoje rukovodstvo nad partiz(anskim) pokretom (vidi se da su daleko prevazi eni razvojem u zemlji).«²⁷

Kad se uzme u obzir sve do sada re eno o misiji Stanislava Rapoteca, onda zaista i sadržajno i datumski za u uje dopis koji je Glavni štab NOP-odreda Hrvatske 24. juna 1942. godine poslao Vrhovnom štabu partizanske i dobrovolja ke vojske Jugoslavije:

»Me u anglofilima se u Splitu negdje u martu pojavio neki kapetan Repetec, koji je navodno došao iz Kaira. Pri alo se da je došao s misijom da ispita mogu nost iskrcavanja desanta. Pri alo se da bi u tu svrhu dolazio u obzir sektor od Splita put Kotora. Repetec je navodno imao neku radio-stanicu na Kor uli, koja da je vrlo skupocjena. Njega je nestalo iz Splita i tek je po njegovom nestanku nastala velika potraga za njim. Za svog se boravka sastao s Bir aninom, kojega uvaju Talijani. Po tome drugovi Dalmatinci sude da su talijanske vlasti znale za njegovu misiju. (Uzged budu re eno, Bir anin je 2. VI. otputovao iz Splita u Strmicu na trome i da preuzme komandu nad tamošnjim etnicima).«²⁸

U svojoj studiji *Draž a Mihailovi izme u Britanaca i Nemaca*, objavljenoj 1979, dr Jovan Marjanovi prili no se namu io pokušavaju i da objasni smisao i namjere misije »Henna«, tj. misije Stanislava Rapoteca i Stjepana Šinka. Evo što je, izme u ostaloga, napisao:

»O radu misije 'Henna' nisam našao mnogo

podataka. Izgleda da je Rapotec ostavio na Mljetu Šinka sa radio-stanicom, a on otišao u Split. Tu se svakako povezao s Ilijom Trifunovi em Bir aninom i Srpskim komitetom, obrazovanim još ranije (...). Možda je upravo S. Rapotec bio taj ovjek koji je Trifunovi u preneo gledišta nekih britanskih službi o tome da etnici mogu i treba da sarajuju sa Italijanima i da na taj način od njih 'nabavljaju oružje'? Me utim, o tome nema izvornih podataka. Uopšte, misija S. Rapoteka nije još sasvim razjašnjena. Prema jednim izvorima, on je došao u vezu sa etničkim vodama u Splitu, Mostaru i Beogradu, kao i sa D. Mihailovi em i nadbiskupom A. Stepincem. Pošto se sretao sa nadbiskupom Stepincem, zna i da je bio i u Zagrebu. Rapotec je došao i u vezu sa Mihailovi emim opunomoćenikom za Sloveniju majorom Karlom Novakom. O tome ima podataka u nekim izvorima. Vra aju i se iz Zagreba i Beograda za Istambul, Rapotec se u Beogradu povezao sa Mihailovi emim obaveštajcem majorom Z. Todorovi em. Preko njega je 25. juna 1942. javio radio-vezom Mihailovi u da je na putu za Kairo. Tražio je za Kairo i London poruke DM 'bez posredovanja Engleza.' Mihailovi je juna 1942. ve bio otišao za Crnu Goru (...) pa Rapotec iz Beograda nije išao da ga poseti, a da li je Mihailovi po Rapotecu poslao neke poruke za Kairo i London — to se ne zna. U pismu jugoslovenskog Generalnog konzulata u Istambul u od 10. jula govori se da je Rapotec stigao u Istambul i da moli da do e u London. Poslednji pomen o Rapotecu u raspoloživim izvorima našli smo u pismu britanskog poslanika Rendela SI. Jovanovi u 27. jula. Rendel u tom pismu kaže da Rapotec 'nije bio u dodiru sa Dražom Mihailovi em'.

Iz ovih oskudnih podataka vidi se da je Rapotec ovom prilikom proveo u okupiranoj Jugoslaviji vreme od kraja januara do početka jula 1942. Kretao se od Dalmacije do Hercegovine, pa preko Zagreba i Beograda do Istambula. Što je sve on za to vreme radio? Ako se uzme u obzir da je isti S. Rapotec dolazio u okupiranu Jugoslaviju i u leto 1941. (...) onda samo može da se kaže da je nesumnjivo bio obaveštajac velikog stila. Da li je i koliko on koristio etni kom pokretu DM, mora e još da se istražuje.²⁹

J. Marjanovi nije raspolagao citiranim izvještajima Duška i Ka i a, a pogrešio je samo u jednome: Rapotec

nije »dolazio u okupiranu Jugoslaviju i u leto 1941«, ve je tada prvi put otišao iz okupirane Jugoslavije u Istanbul.

Gestapo je saznao za boravak Rapoteka u Jugoslaviji tek poslije njegova povratka u Carigrad, pošto su dešifrovani radiogrami koje je jugoslavenski generalni konzulat u Carigradu i u njega ugrađeni obavještajni centar s majorom Vladimirom Perićem na čelu slao izbjegli vojsci jugoslavenskoj vladi i od nje ih primao. Pokrenuvši na osnovi toga istragu, Nijemci su ustanovili da se Rapotec na jugoslavenskom teritoriju zadržao oko pet mjeseci, do juna 1942. godine, i tom prilikom, između ostalih, posjetio i nadbiskupa Stepinca i Dražu Mihailovića. Međutim, prema podacima iz drugih izvora, koji također potvrđuju Rapotecovu posjetu Stepincu, on nije uspio da se sastane s Dražom Mihailovićem.³⁰

Šef etničkog obavještajnog centra u Beogradu major Žarko Todorović u radiogramu poslanom štabu Draže Mihailovića 16. septembra 1942. godine postavio je i ovo pitanje: »Da li funkcioniše Rapotecova direktna veza ili ne?«

Sudeći po tome, Rapotec se prilikom prolaska kroz Beograd sastao s Todorovićem i predao mu neke šifre. Međutim, Todoroviću je 15. oktobra stigla sljedeća radio-depeša od Draže Mihailovića: »... Za Rapoteka znajte ubuduće da je on bio isto engleski agent.«

To je Draža Mihailović ponovio i u toku suđenja rekvirirajući za Rapoteka:

»To je rezervni oficir koji je bio u službi Intelidžens servisa, ali je iskorišćavao veze katoličke crkve.«³¹

Trojku (»Hydra«) s britanskim majorom Terenceom Athertonom (Terens Aterton) na čelu — koji je od 1931. do 1941. živio u Jugoslaviji (Beograd, Zagreb, Novi Sad, Dubrovnik), oženio se Muslimankom iz Sarajeva, obavljao dužnosti dopisnika britanskog dnevnika »Daily Mail« (Deili meil) i glavnog urednika »South Slav Herald-a«, a uz to bio britanski obavještajac — odmah nakon iskrcavanja (5. februara 1942) prihvatili su crnogorski partizani, a zatim je preko Štaba bataljona »Jovan Tomašević« i Štaba Lovenskog NOP-odreda sprove-

den do Glavnog štaba NOP-odreda za Crnu Goru.

Primivši od Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku obavještenje o dolasku Athertonove misije, Tito je 25. februara iz Foče uputio pismo Moši Pijadi, koji je na Žabljaku otkrivao dolazak sovjetskih aviona:

»Iz Glavnog crnogorskog štaba nam pišu da je tamo stigla kod njih opet jedna englesko-jugoslovenska misija na isti način kao i prva, samo što su sada došla dva Engleza, a samo jedan Jugosloven. Oni traže da dođu u naš Vrhovni štab da razgovaraju sa mnom, a osim toga da vide šta se dogodilo s njihovim prethodnikom Markom (Hudson — primj. autora). Oni pričaju da se jedna ista takva misija iskrcala negdje u Dalmaciji. Osim toga, kažu da će se ovih dana njihov avion spustiti na Žabljak, pa bih te upozorio da mu ne padaš u zagrljaj misle i da je to onaj na koji mi čekamo. Ako se tako nešto dogodi, ti ga primi i onda javi nama. Ja sam po Titovom tom pitanju javio Djedi i tražio od njega upute šta da radim. Ovu misiju koja dolazi k nama treba sigurnim putem i bez smetnji dovesti ovamo.«³²

Pismo Glavnog crnogorskog štaba nismo pronašli, ali zna se da je pisano 13. februara;³³ misija koja se »iskrcala negdje u Dalmaciji« bila je »Henna«, a avion koji će se, kako je pisao Tito, »ovih dana ... spustiti na Žabljak« najvjerojatnije je bio onaj koji je prebacio nesretnu misiju »Disclaim« do iznad Romanije.

Titova poruka Moskvi, »za Djedu«, »po Titovom tom pitanju« bila je poslata tako rano 25. februara, istog dana kad i pismo Moši Pijadi, i glasila je:

»Ovih dana došla je podmornicom u Crnu Goru jedna engleska vojna misija — jedan jugoslovenski poručnik, jedan engleski oficir i radista sa radiostanicom. Sada se nalaze u Crnogorskom partizanskom štabu. Oni kažu da je jedna njihova misija stigla u Dalmaciju i da će još neke stići avionima. Oni traže sastanak s Titom u Vrhovnom štabu. Ne znam kako da postupimo. Molimo javite odmah šta da radimo. Može li se u njih imati povjerenja.«³⁴

Već nakon tri dana, 28. februara, uslijedio je odgovor iz Moskve:

»Ovdje se ništa ne zna o engleskoj vojnoj misiji. Susret sa Titom u Vrhovnom štabu je cjelishodan. Treba, međutim, prilikom razgovora sa uvati dvostruku opreznost. Ne odavati nikakve svoje tajne. Truditi se da se objasne pravi ciljevi i zadaci

misije. Molimo da nas držite u kursu ovog posla.«³⁵

Taj odgovor Moskve Tito je u pismu Moši Pijadi od 5. marta prokomentarisao rije ima:

»Djeda mi je odgovorio da je cjelishodno da engleska misija do e do mene i da razgovaram s njome, ali da moram biti oprezan i izmamiti što oni zapravo ho e. Dalje, traži da ga stalno držim u kursu stvari.

Osim ostaloga Djeda mi odgovara da njemu nije ništa poznato o odlasku te misije u Jugoslaviju. Iz toga se po prilici vidi i vjera u toga saveznika. im do u, pošalji ih.«³⁶

A u pismu dostavljenom sutradan, 6. marta, Bevcu i Loli (Edvardu Kardelju i Ivi Ribaru) u Zagreb Tito piše:

»Dalje nam javlja Štab crnogorskih partizanskih odreda da je tamo kod njih stigla, na isti način kao i prošli put, jedna engleska misija od dva engleska oficira i jednog jugoslovenskog poru nika. (...) Na moje pitanje kod Djede da li je ta misija došla s njihovim znanjem, odgovorio je da njima to nije poznato i da budemo na oprezu. Ali je preporu io da ja razgovaram s njom, jer je ta misija, im je stigla, izjavila da želi razgovarati sa T(itom), odnosno sa mnom. Sada o ekujemo te goste da vidimo šta ho e. Ali ja se ni emu dobrom ne nadam od njihove strane, i bi emo ovog puta na oprezu.«³⁷

Na Titovo nare enje da se Atherton, Nedeljкови i O'Donovan upute u Vrhovni štab, lan Vrhovnog štaba i CK KPJ Ivan Milutinovi , koji se nalazio u Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku, poslao je Titu 7. marta sljede u poruku:

»Engleze upu ujemo vama, ali želimo da vam naglasimo da za cijelo vrijeme koliko su bili kod nas nijesu uspjeli da uspostave vezu. Iako su nekoliko puta predavali depeše, nama nijesu rekli da li su ma kakav odgovor dobijali na njih. Nama je sumnjivo, a oni sami ne mogu da objasne zašto ne mogu da uspostave vezu. Mi ne emo ponavljati naše ranije gledište, ali smatramo da treba biti vrlo obazriv prema njima, tj. major Englez, koji vrlo dobro poznaje prilike u zemljama Jugoslavije, ak i ljude — jeste ovjek vrlo prepreden. Srbi-janac izgleda vrlo sumnjiv i uplašen. Mi smo vam u ranijem jednom pismu tražili jedno opšte uputstvo daljeg držanja prema ovakvim gostima.«³⁸

U me uvremenu, Tito je 12. marta još jedanput pisao Moši Pijadi:

»... hitno mi poradi na tome da ta engleska misija ve jednom do e ovamo. Poru i drugovima da mi jam e svojom glavom da mi ta misija stigne ovamo itava, jer ho u da jedanput ve tu stvar istjeram na istac, a i sam Djeda to traži.«³⁹

Kada je Athertonova grupa stigla do Mose Pijade, on je 15. marta poslao Titu još jedno pismo:

»Jutros sam malo razgovarao sa poru nikom Nedeljkovi em. On mi veli da cela misija dolazi od engl(eske) vlade a ne od jugoslovenske, pa i on sam. I engleski kapetan govori dobro srpski — živeo je u Beogradu i se a se da me je vi ao kod 'Milanovi a' (poznata beogradska kafana — primj. autora), a pošto mi je pomenuo neke Jevreje novinare, svoje prijatelje, dobio sam utisak da zna s kim ima posla.

(...)

Vuku prili an prtljag. Akumulatori idu za njima, i Milutin (Ivan Milutinovi — primj. autora) im (je) rekao da e ih dobiti na Žabljaku za etiri dana, te da tu ekaju. Ja sam opet pritisnuo na njih da odu što pre tebi, jer da ih ti o ekuješ i nema smisla da su oni u zemlji ve mesec i po a da još nisu tamo kod tebe. Doista, ti slabo izdržavaju putovanje peške po ovim strašnim prtinama, koje su doista ubistvene, ali sam ih nagovorio da sutra, 16-og krenu tebi. Bi e važno da im se pokažu jasni dokazi o 'gospodinu ministru vojske'. Nadu se u vrlo neugodnom položaju kad ih pitaš: zar tamo u Londonu tako slabo poznaju situaciju da su baš njega odredili za ministra. U svakom slu aju treba na misiju ostaviti najja i utisak, dokazati im da je naš partizanski pokret jedina patriotska vojska. Ja sam kapetana pitao: što nas ništa dosad nisu pomagali oružjem i municijom. Veli da bi to moglo biti. Ti eš ve biti u lakšem položaju da isteraš na isto zbog ega su došli i šta ho e. Pitali su me nisu li možda kakve njihove kolege stigle u Žabljak.

Vladamo se prema njima korektno i po vorkovoju (Ivana Milutinovi a — primj. autora) prepovuci ne pravimo s njima glupe viceve.«⁴⁰

Sutradan, 16. marta, M. Pijade ponovo piše Titu, izme u ostaloga:

»Misija polazi odavde 17. III u 6 sati izjutra. (...) Sigurno mogu biti kod tebe tek 19-og po podne.

Oni vele da im je (radio-)stanica jaka 6 volti i da je dovoljno jaka za Maltu. Ali imaju kratku an-

tenu, pa da oni nisu primali ništa, niti im je potvrđen prijem njihovih depeša, ali veruju da su njihovi izveštaji primljeni. Izrazio sam im u enje kako to da sami nisu tražili od Milutina (Ivana Milutinovića) da ih pošalje tebi; oni vele da jesu, ali da je Milutin odlagao, nekiput zbog snega, nekiput zbog kurira, a možda zato što se koristio njihovim radio-aparatom, dok je Milutinov bio pokvaren.

Iako znam da znaš šta će s njima i kako, mislim ovo: Dolaze od engl(eske) vlade i imaju jasno da kažu zašto su došli i da pokažu mandat. Ako su došli da sarađuju i budu neka kontrola, onda im treba reći i da mi rado primamo predstavnike saveznika, ali ne jednostrano, nego neka svi saveznici — Engl(eska), USA i SSSR pošalju predstavnike vojne i političke nama kao zajedničko predstavništvo. Drugi zahtev: bez obzira jesu li došli da sarađuju ili da nas nagovaraju na saradnju sa Dražom (Mihailovićem — primj. autora), postaviti zahtev: da se Draža ima izbaciti iz jugoslavenske vlade kao izdajnik i prizna naša partizanska vojska i naš Vrhovni štab kao jedina patriotska vojska i jedino rukovodstvo ustanika; da prestane Londonski radio da populariše Dražu.

Kapetan (treba: major Atherton — primj. autora) mi kaže da je londonska vlada slabo obavještena o situaciji u Jugoslaviji i da je jugoslavenska vlada imenovanjem Draže htela da pokaže pred engleskom vladom da ona nije isto izgledala vlada, nego da ima i jednog ministra i neku snagu na terenu. Rekao sam mu da će se dovoljno uveriti da taj ministar radi sa okupatorima.⁴¹

Dan nakon dolaska misije »Hydra« u Fofu, 20. marta 1942, Tito je poslao (neadresiranu) depešu u Moskvu:

»Devetnaestog marta u Štab je došla engleska misija — major Terens Aterton, jedan vojnik radijski i jugoslovenski avijatičar poručnik Nedeljković.

Aterton je prije rata bio u Jugoslaviji kao dopisnik 'Dejli Mela' i kao organizator Intelidžensservisa. Na moje pitanje zašto su došli, odgovoraju: 'Da se informišu o situaciji u Jugoslaviji i da pomognu da se dođe do sporazuma s Dražom Mihailovićem'. Mi smo pokazali originalne dokumente o tome da Draža Mihailović sarađuje s okupatorima zaklonjen Nedićem kao paravanom,

i da se osim nas niko više ne bori protiv okupatora. Oni kažu da u jugoslovenskoj vladi u Londonu nije sve u redu i da su oni bili pogrešno informisani o onome što se kod nas događa. Kažu da smo mi sami krivi što ne obrađujemo više pažnje propagiranju naše borbe u inostranstvu.«⁴²

Dana 24. marta uslijedila je nova Titova depeša »za Djedu«:

»Engleska misija se uvjerila iz dokumenata da svi etnici neposredno i posredno sarađuju s okupatorima. Misija još nema veze sa svojom vladom i traže našu pomoć da bi je obavijestila o pravou situaciji kod nas.

Zbog izdaje Draže Mihailovića jugoslovenska vlada u Londonu potpuno se kompromitovala pred narodima Jugoslavije. Ako ona bude nastavila da podržava Dražu Mihailovića, mi ćemo morati otvoreno da istupimo protiv vlade u Londonu.

Smatramo za potrebno da se obrazuje nova vlada od demokratskih elemenata u zemlji i inostranstvu, koja bi izdala proglas s pozivom narodima Jugoslavije da se odlučno bore protiv okupatora i javno žigosala izdajnike — saradnike okupatora.

O ovome smo obavijestili misiju i ona se složila da o tome javi u London. Molimo za vaše mišljenje.«⁴³

Sačuvana je i nepotpuna Titova depeša dostavljena u Moskvu »oko 6. aprila 1942.«:

»... (jer Englezi gledaju samo svoje interese, a me usobni građanski rat odgovara ciljevima Engleza). (Radoje) Nedeljković smatra da Englezi pripremaju teren za iskrcavanje svojih grupa u Dalmaciji i Italija ostavi Hitlera i pođe na sporazum s Englezima.

Pošto mi smatramo da je nemoguće sporazumeti se sa Dražom Mihailovićem zato što se on sasvim kompromitovao pred narodom time što sarađuje s okupatorom i bori se protiv nas, Nedeljković smatra da je potrebno da Mihailović da ostavku i javnu deklaraciju o svojoj grešci. Potrebno je, kaže Nedeljković, da se nađe takva forma da se jugoslovenska i engleska vlada ne našu u nezgodnoj situaciji.

(...)«

Redakcija *Dokumenata centralnih organa KPJ, NOR i revolucija 1941—1945.* tvrdi da u toj depeši nedostaju prva i druga stranica te kraj. Međutim, iz nje se

ipak jasno nazire da je član Athertonove misije poručnik Nedeljković, bar u jednom trenutku poeo da igra ulogu partizanskog obavještajca. Čini se da je to ipak samo privid. Naime, član Vrhovnog štaba Sreten Žujović Crni, koji ga je dobro upoznao, napisao je o Nedeljkoviću da je bio »udan ovek, nervozan i, čini mi se, bolestan, koji je za vreme razgovora sa mnom plakao.«⁴⁵

Dvadesetak dana nakon dolaska Athertona i Nedeljkovića u Foča, nakon niza razgovora s njima, a sigurno i na osnovi iskustva s Hudsonom, Ostojićem i Lalatovićem te nakon nekih naknadno dobivenih obavještenja, Tito je u pismu poslanom 8. aprila »drugovima iz hrvatskog oštara«, tj. CK-u KP Hrvatske, napisao i retke u kojima je rezimirao svoj stav prema tadašnjoj politici u Jugoslaviji:

»Radi vašega ravnanja, ali ne za širu publikaciju, mi smo dužni da vas obavijestimo o vrlo interesantnim stvarima koje smo nepobitno utvrdili. Naime, mi znamo pozitivno da Engleska u Jugoslaviji preko svojih agenata ne podržava nas, nego, naprotiv, raspiruje sukobe između nas i nekih grupa kao što su vojni etnici itd. Ona podržava razne etničke bande isto tako kao i Nijemci, s tim da nas napadaju. Engleskoj politici je stalo, i mi za to imamo dokaza, da u Jugoslaviji što više zamuti, da kompromituje narodnooslobodilačku borbu i da u momentu kada za to bude zgodna situacija, tj. kada se Italija presaldumi u njeno naručje i ostavi Hitlera, iskrca svoje trupe u Dalmaciju i druga mjesta, da se pojavi ovdje kao spasilac i da izvede zemlju iz haosa. U tu svrhu već je došlo u Jugoslaviju oko 10 njenih tzv. 'vojnih misija', koje sada po raznim mjestima Jugoslavije vrše svoju prljavu rabotu. Jedna od takvih misija stigla je u naš štab, jedna se iskrcala u Dalmaciju, a druge se nalaze na drugim teritorijama, tako da mi za njih ne znamo, ali po onome što se dogodilo na nekim mjestima, kao u Kolašinu itd., gdje su se odjednom stvorile jake etničke bande, dobro naoružane i uglavnom vođene od londonskih pristalica, jasno se vidi da je to njihovo djelo zajedno s talijanskim okupatorom, koji ovo isto pomaže iz svojih interesa. Te etničke bande napale su naše crnogorske partizane kod Kolašina, zauzele Kola-

šin i prolife mnogo krvi naših najboljih boraca. Vi sami znate da u Crnoj Gori nije bilo druge vojske osim partizana. Ali odjednom po itavoj Crnoj Gori po ele su se pojavljivati etni ke bande, koje su vodili petokolonaši i pristalice Londona. Dakle, ovdje je jasno, bez obzira na to što talijanski okupator vrlo vješto radi, da nije mogu e da su svi oni koji su pristalice Londona i koji su do ju e išli s nama, preko no i ustali protiv nas po nalogu talijanskog okupatora, ve je sigurno da su dobili mig iz Londona.

U vezi sa svim tim, vi u Hrvatskoj morate biti vrlo oprezni. Ako se pojave takve misije, pazite da vam ne napakoste. Na neki na in gledajte da ih izolirate od masa i da ih držite pod kontrolom. Svaka takva misija ima sa sobom i radio-stanicu. One neposredno stoje (u vezi) sa svojom glavnom organizacijom — Intelidžens servisom. Svaki pokušaj etni kog napada na vašoj teritoriji morate odmah u klici ugušiti. U vojnim uputama imate ta no kazano šta trebate preduzeti s vojni ke strane za u vrš enje naše vojne mo i. Ove engleske misije u Hrvatskoj vjerovatno e se povezati s HSS-ovcima, SDS-ovcima i jugoslovenskim nacionalistima, pomo u kojih e nastojati da razbiju našu narodnooslobodila ku borbu i naš uticaj. Naglašavamo da sve ovo nije za objavljivanje, ali izvjesne stvari moraju znati naši rukovode i partijski i vojni kadrovi.⁴⁶

Mišo Lekovi , koji je pripremio za štampu ovu knjigu Titovih *Sabranih djela*, uz citirani je tekst stavio dvije bitne napomene. U prvoj je re eno:

»Tito nije bio obaviješten o ta nom broju 'vojnih misija' koje su britanske obavještajne službe upu ivale u Jugoslaviju.«⁴⁷

Kao što smo vidjeli, SOE je do aprila 1942. u Jugoslaviju uputio ukupno etiri svoje misije.

Druga Lekovi eva napomena glasi:

»U *Vrhovnom štabu se* na temelju aktivnosti jugoslovenske emigrantske vlade i podrške koju je ona uživala u Engleskoj *s nepovjerenjem i zaziranjem gledalo na dolazak britanskih vojnih misija u Jugoslaviju* koje su upu ivane da uhvate vezu s Dražom Mihailovi em. *Njihov dolazak i aktivnost su dovo eni u vezu s poja anom aktivnoš u etnika* u borbi protiv narodnooslobodila kog pokreta, s mu kim napadima i pu evima koje su etnici izazivali u partizanskim jedinicama i s pove-

zivanjem etni kih štabova s okupatorima.«⁴⁸ (Istakli autori.)

ini nam se da druga Lekovi eva napomena na izvjestan na in, sigurno ne hotimi no, ublažava Titove postavke iznijete u pismu »drugovima iz hrvatskog a-e«. To se odnosi prije svega na re enice:

»...mi znamo da Engleska u Jugoslaviji ne podržava nas, nego, naprotiv, raspiruje sukobe između nas i nekih grupa kao što su vojni etnici itd. (...) Engleskoj politici je stalo i mi za to imamo dokaze, da u Jugoslaviji što više zamuti...« (Istakli autori.)

Istina, kapetan Hudson nije bio osoba koja je Draži Mihailovi u donijela uputstva da napadne partizane, ali u inili su to njegovi saputnici, lanovi njegove misije SOE, majori Ostoji i Lalatovi ! A taj isti Hudson, uprkos svemu što je vidio, saznao i doživio u toku osam mjeseci boravka u Jugoslaviji, napisao je 11. juna 1942. Draži Mihailovi u pokajni ko pismo u kojemu je dao punu podršku njegovoj politici. U tom pismu našle su se i re enice:

»Stalo mi je do toga da Vas još jednom izvestim da Vam se stavljam potpuno na Vaše raspoloženje, ako smatrate da mogu koristiti Vašoj organizaciji.« — Hudson zatim traži da se sastane sa crnogorskim etni kim komandantima urišiem i Stanišiem i »ostalim vodama koji su se tako uspešno borili protiv komunista i oslobodili svoje krajeve od njih«.

»Ja mislim« — nastavlja on — »da bi možda pomoglo kad bih njima li no saopštio, da je Velika Britanija rešena da stoprocentno pomaže Vas za ujedinjenje svih nacionalnih snaga u zemlji...«!⁴⁹

Stanislav Rapotec sa svojim istupima i potezima, onako kako ih je registrovala partizanska obavještajna služba, nikako nije ostavljao mjesta postavkama koje bi dovodile u pitanje Titove zaključke.

Athertonova misija provela je u Fo i punih 25 dana, od 20. marta do 15. aprila 1942. godine. Iz tog vremenskog perioda sa uvano je još nekoliko dokumenata koji direktno ili indirektno govore o njezinoj aktivnosti. Jedan od njih vrijedan je da bude registrovan. To je Titova depeša Moskvi od 1. aprila 1942. godine:

»Hitno

Engleska vojna misija do sad nije uspjela da

uspostavi vezu s komandom na Malti. Ona moli za našu pomoć da bi poslala depešu o stvarnoj situaciji kod nas. Molimo da javite može li se dati takva pomoć.

Payle, ovo je hitno i molim te da otpremiš im prije.⁵⁰

Posljednja rečenica, napisana na hrvatsko-srpskom jeziku bila je namijenjena šifrantu Vrhovnog štaba Pavlu Saviću.

Medu važne dokumente pripada i pasus iz Titova pisma poslanog 7. aprila Mošiću Pijadi. U njemu je stajalo i OVO:

»S Englezima nešto nije u redu. Oni se svađaju me osobno, ali još nismo uspjeli proključiti o čemu se radi. Svađanja je došla tako daleko da onaj naš poručnik dolazi posebno za ručak i uopće više ne idu zajedno. Englez nam priča da oni nemaju baš povjerenja u jugoslovensku vladu, a ja guram da se ta vlada skine, jer je to u interesu saveznika u današnjoj borbi. Javio sam i Djedi da smatram potrebnim stvoriti jednu novu, narodnu vladu, gdje će članovi biti većim dijelom u zemlji i koja će izdati jedan proglas u kome bi pozvala narod na energičnu oružanu borbu protiv okupatora. To sam kazao i Englezima. Djeda mi još ništa nije na to odgovorio.«⁵¹

Boravak Athertonove misije i generala Novakovića u Foča i kao da je najupečatljivije ostao u sjećanju Luki Božoviću, koji je o tome zapisao:

»Pored razgovora sa Athertonom, drug Tito ga je vodio i na frontove da se uvjeri o akcijama partizana i izdajice etnika Draže Mihailovića. Vjerovao se da će misija pomoći i da se raskrinka Draža i prodre u svijet istina o tome ko vodi narodnooslobodilačku borbu u Jugoslaviji.

U to doba u Foča se nalazio i general bivše, jugoslovenske vojske Ljubomir Novaković. U januaru 1942. on je bio u okolini Sarajeva i pokušao da okuplja etnike oko sebe i pored prisustva naših jedinica na tom terenu. Zbog toga ga je 4. (kraljevački) bataljon 1. proleterske brigade sproveo do Vrhovnog štaba u Foča. Ovdje je imao punu slobodu kretanja. General Novaković se u Srbiji izjašnjavao protiv okupatora i napustio je Kostu Pećanca. Ali kad je došao u istočnu Bosnu uspostavio je vezu sa etnicima Draže Mihailovića. U Foča je izražavao svoju lojalnost partizanskom pokretu i predao Vrhovnom štabu neke svoje napise za izbjeg-

li ku vladu u Londonu, koji su govorili o stanju oslobodilačke borbe u zemlji. Često je razgovarao sa seljacima koji su dolazili u Foče. Iz Jahorinskog dobrovoljačkog odreda dolazili su mu u posjetu komandant bataljona Mile Radović i komandir čete Vlado Blagojević, koje je Novaković poznavao, dok je bio na terenu Jahorine. On se često sastajao sa članovima engleske misije, a najčešće sa majorom Athertonom. Na sve to nije se obraćala velika pažnja.⁵²

Ovo je enju majora Athertona »i na frontove«, Valter (Tito) je u jednom opširnijem izvještaju obavijestio i Moskvu:

»Ja se nalazim s engleskom misijom na prednjim položajima da bi se ona uvjerila u to ko se bori.«⁵³

Sve je na prvi pogled izgledalo normalno. Odnosi sa Athertonom i Nedeljkovićem bili su uglavnom korektni. A onda je 16. aprila 1942. Valter (Tito) bio prinuđen da u Moskvu, »za Djedu«, pošalje depešu:

»No u 14. aprila bez traga je nestala Engleska misija sa svojom stanicom i generalom Novakovićem, koji je živio kod nas i kome smo tri puta spasavali život jer je bio osuđen na smrt od Mihailovića, Pećanca i Javorskog. General Novaković je ostavio jedno veoma bezobrazno pismo za naš štab.

Smatramo da je ta podlost delo Intelidžensservisa i to nam razotkriva mraknu rabotu i ciljeve ovih agenata. U inoćemo sve da uhvatimo te hulje, koji su se koristili našim gostoprimstvom, jer smo ih mi smatrali za saveznike.«⁵⁴

Uz tekst te depeše, napisane na ruskome, Tito je za šifranta Vrhovnog štaba Pavla Savića na hrvatsko-srpskome dopisao rečenicu:

»Kako vidiš, družo Pajo, gosti odleteli i malo je verovatnosti da ćemo ih dobiti.«⁵⁵
Tako je i bilo.

Svi drugi izvori osim te Titove depeše govore da su britanska vojna misija »Hydra« i general Novaković nestali iz Foče u noć između 15. i 16. aprila, a ne »no u 14. aprila«. Tito je tada naćinio datumsku grešku. Uostalom, to se vidi i iz pisma koje je 16. aprila iz Foče poslao »drugu Didi« (Milovanu Đilasu):

»Engleski gosti pripremili su nam veliko iznenaćenje. *Ove noći* (istakli autori) nestali su bez

traga sva trojica, zajedno sa starom lopužom generalom Novakovićem i s još par civilnih lica. Ja sve mislim da su oni krenuli ili prema Sandžaku ili prema Crnoj Gori, iako je ona stara generalska lopuža ostavila u svom stanu pismo u kome nam prijeti s nekih 5000 bosanskih Srba. Preduzmite sve i sa svoje strane da ih se zadrži ako se pojave na vašoj teritoriji.«⁵⁸

To isto — samo ponovo s pogrešnom naznakom datuma — javio je Tito sutradan, 17. aprila, i »drugu Šikiću« (Moši Pijadi):

»Ju e nave e su nam engleski gosti priredili veliko iznena enje. Tokom no i su nestali u neizvjesnom pravcu, ostavivši sve svoje stvari, pa i radio-stanicu. Zajedno s njima je nestao i ona stara lopuža general Novaković i još neka civilna lica. Mi smo preduzeli sve mjere da se prona u i, kako izgleda, krenuli su prema Srbiji.«⁵⁷

No, vratimo se ponovo tekstu Luke Božovi a:

»16. aprila 1942, Engleska misija je otišla iz Fo e, a sa njom i general Novaković. S njima su otišli i Radovan Blagojevi i njegova k erka Jela, kod kojih je Engleska misija stanovala. Pretpostavljalo se da su pobjegli ili prema Jahorini ili prema elebi u. Sumnjalo se da su generalu Novakoviću poslužili kao veza sa etnicima, M. Radović ili V. Blagojevi iz Jahorinskog dobrovolja kog odreda. Prvih dana maja dobijena su obavještenja da se kriju u pe ini kod s(ela) Grdijevića, odakle su etnici povremeno napadali transporte žita za Pivu. Jedna eta 3. (kragujeva kog) bataljona 1. proleterske brigade pretresla je taj teren ali ih nije pronašla.«⁵⁸

Vladimir Dedijer je u *Dnevniku*, koji je tada redovno vodio, pod datumom »Ponedjeljak, 20. april«, zapisao i ovu re enicu:

»Krcun i Jurica se vratili bez begunaca.«⁵⁹

Krcun — Slobodan Penezi — prema nekim podacima, bio je i u Fo i, kao i u Užicu, od Vrhovnog štaba zadužen za kontraobavještajni rad. (To donekle potvr uje i ono što je V. Dedijer zapisao u svom *Dnevniku* pod datumom »28. mart, subota... Svratio sam kod Krcuna u kancelariju da mi da 'Novo vreme' koje su donela tri Hercegovca koji putuju još iz Beograda. Krcun mi je ponudio da razgovaram sa njima.«⁶⁰)

Jurica je bio mladi brat Ive Lole Ribara i radio je u agitpropu pri Vrhovnom štabu.

Moša Pijade (Šiki) na sebi svojstven na in proko-

mentarisao je ono što se dogodilo s majorom Athertonom i generalom Novakovim u pismu Titu od 25. aprila:

» udim se da se moglo dogoditi da vam gosti i onaj matorni lopov klisnu. Trebalo je da Komfanda mesta bude budnija, a i V(rhovni) štab je morao imati za njih posebnu kontrolu. Treba proa - kati sve ku e koje je Novakov poseivao (i knjižara, jer tamo je od po etka zalazio; onda ima i nekih crnogorskih petokolonaških porodica). Slaba je verovatno a za njihovo hvatanje, jer su sigurno imali dobre kanale, ali ove treba otkriti. Upozoriti hrvatski Gl(avni) štab na one njihove. Kako sad u svetlosti tog zajedni kog bekstva izgleda raskid izme u poru nika Nedelj(kovi a) i engl(eskog) majora i cela njegova pri a?⁶¹

Zapažanja Moše Pijade bila su potpuno ispravna. Samo, poslije boja... Pod »matorim lopovom« Pijade je razumijevao generala Ljubu Novakovia, a »raskid izme u poru nika Nedelj(kovi a) i engl(eskog) majora i cela njegova pri a« — o kojoj smo ve govorili kao o sumnjivoj prividnoj ulozi Nedeljkovi a kao partizanskog obavještajca — pokazao se zaista kao uspješna obmana. Sve u svemu, kona an zaključak koji treba izvući iz »slu aja Atherton« glasi: bio je to klasi an primjer poraza partizanske kontraobavještajne službe!

Me utim, nije to bila samo obmana partizanske kontraobavještajne službe ni nesmetano prikupljanje niza vojnih tajni do kojih su Atherton, Nedeljkovi i Novakov nesumnjivo došli ne biraju i metode djelovanja. Atherton je još u Crnoj Gori dao Ivanu Milutinoviću »kao neku vrstu pomo i za borbu protiv okupatora«, kako piše Jovan Marjanović, iznos od 250 000 lira,⁶² a zatim dodaje:

»Izgleda kao da se ovoj misiji nije mnogo žurilo ili je bila toliko zabavljena svim onim što je videla, da nije mogla da se sna e i radi prema zadacima koje je u Kairu dobila. Izvori govore da ova misija 'iz tehni kih razloga' nije mogla uspostaviti radio-vezu sa svojom komandom. Tito nije dozvolio da se koristi njegova radio-stanica. O igledno da je Tito bio prema ovoj misiji vrlo nepoverljiv, a i s pravom. Ona nije ni bila upu ena njemu, ve Mihailoviću.«⁶³

F.W.D. Deakin, koji se kao lan britanske vojne misije padobranom spustio u Crnu Goru u jeku pete neprijateljske ofanzive (27. maja 1943), a zatim, poslije pogibije kapetana Stuarda (Stjuart), preuzeo dužnost šefa te

misije pri Vrhovnom štabu NOV i POJ, posvetio je, u svojoj knjizi *Bojovna planina* (The Embattled Mountain), objavljenoj u Londonu 1971, prilično mnogo prostora misiji »Hydra«, odnosno služenju majora Athertona. Govoreći o prvom susretu s Titom, on kaže:

»Prvim rečima koje nam je uputio otkrio je osnovu svojih sumnji. Smatrao je da Britanci neće više dolaziti u njegovu komandu posle nestanka majora Athertona (*Atherton*) iz privremenog glavnog partizanskog sedišta u bosanskoj varoši Foča i prethodne godine. Pretpostavljao je da Britanci smatraju da je on odgovoran za iznenadni nestanak ovog oficira i za njegovo ubistvo. Atherton je napustio Foču, ne dajući nikakvo objašnjenje za svoj nagli odlazak. Tito je mogao samo doći do zaključka da je to bilo po naređenju pretpostavljenih i da je Atherton izveštavao nepovoljno o partizanskom pokretu.«⁶⁴

Deakin zatim spominje i služenje kapetana Hudsona, koji je takođe napustio — istina, javno — partizanski Vrhovni štab i vratio se u štab Draže Mihailovića, te dodaje:

»Međutim, od odlaska Hudsona i nestanka Athertona Britanci nisu davali nikakvog znaka o slanju emisara u područja koja su držali partizani. Štaviše, odali smo javno priznanje i dali podršku, i u pogledu vojnog snabdevanja i u propagandi preko B.B.C.-a, Mihailoviću kao jedinom predstavniku jugoslovenskog pokreta otpora. Da li je naša Misija samo ponavljanje ovih ranijih dodira, ili smo možda odrekli da vršimo slabo prikrivenu špijunažu da bismo upoznali ciljeve i vojnu snagu partizanskog pokreta, koji nismo nikad ni priznali, da bismo napravili uporedbu sa onim što je Tito pretpostavljao da smo morali znati, sa stanjem kod četnika, i možda u onim područjima u kojima operišu partizanske snage i gdje su obimno prisustva i priroda njihovih aktivnosti bili nepoznati?«⁶⁵

Kapetan Hudson, koji se ponovo nalazio u štabu Draže Mihailovića, dobio je od centrale SOE za Balkan naređenje da ispita što se dogodilo s misijom »Hydra«. Istovremeno je po naređenju iz Londona i Draža Mihailović poduzeo korake u tom pravcu. Sve to F.W. Deakin rezimira ovako:

»Kratak pregled rezultata ovog istraživanja Hudson je poslao Kairu. Prema ovoj poruci, Atherton i njegova grupa pobjegli su iz Fočine u 15. ap-

rila 'u pratnji etni kog vo e Spasoja Daki a'...

Grupa se sedam dana krila u pećini blizu sela elebi a, na reci Drini. Dvadeset drugog aprila, prema Hadsonovim telegramima, Aterton, 'iji stav prema bekstvu nije bio poznat', odlučio je da se prebaci dalje u Srbiju posle sva e s Nedeljkovim i Novakovim...-

Aterton i njegov radio-telegrafista O'Donovan napustili su elebi 22. aprila i pošli ka selu Tatarovini. Deo puta pratio ih je Deki . Posle toga niko ih više nije video. Daki , koji se docnije pojavio u Mihailovi evom štabu sa Atertonovim dvogledom i nose i njegove izme, verovatno je obojicu ubio, uzevši veliku količinu zlatnih funti koje je Aterton nosio sa sobom.«⁶⁶

Uz taj tekst Deakin daje napomenu:

»Aterton je nosio milion lira i blizu 2000 zlatnih funti. Njegova sudbina poslužila je kao pouka za budu e misije, koje nikad nisu bile snabdevene tolikim novcem.«⁶⁷

Sa uvano je i pismo koje je Atherton 21. aprila, šest dana nakon bjekstva iz Fo e, poslao Spasoju Daki u:

»Želim uo i moga odlaska za Srbiju radi sastanka sa Vašim voćom eneralom Draža Mihailovi , da Vam ovde izrazim, u ime moje i moje misije, našu iskrenu zahvalnost, za pomoć koju ste Vi ukazali nam u našoj neugodnoj prilici nedavno u Fo i.«⁶⁸

Odgovaraju i na pismo komandanta Kalinovi kog NOP-odreda Rade Hamovi a od 20. aprila 1942, Tito mu je dva dana kasnije napisao i ovo:

»Opasnog špijuna i razbija a narodne borbe Mila Radovi a moraš nam živog, svezanog sprovesti što hitnije u Fo u. On je organizovao bjekstvo generala Novakovi a i njegove pratnje zajedno s onom engleskom misijom. Moraš razviti izvi a ku i obavještajnu službu da se slućajno ne nalaze na tom terenu.«⁶⁹

Me utim, Mile Radovi se tada nije nalazio u rukama partizana. On je uskoro postao komandant bataljona u etni koj brigadi i poginuo je tek u julu 1945. godine kao odmetnik.

Interesantno je i donekle neshvatljivo zašto je »Djed« 3. maja 1942. poslao Titu depešu:

»Mi nemamo nikakve izveštaje o odašiljanju u Jugoslaviju Engleske misije, a imena o kojima Vi javljate, postara emo se da proverimo. U svakom

sluaju itava ta istorija je dosta sumnjiva. Zbog toga vam preporuujemo najviše u opreznost i savjesno proveravanje na licu mesta. Ne dajte tim ljudima nikakve podatke o vašim planovima i uopšte o vašim unutrašnjim stvarima. Molimo da nas redovno držite u kursu te stvari.«⁷⁰

Mjesec dana kasnije, 6. juna, iz Moskve je CK-u KPJ upućena depeša — nepotpuno dešifrirana — u kojoj se kaže da »londonski izvor javlja« (istakli autori) da unutar Osvobodilne fronte Slovenije nema jedinstva, da »njome diktira komunisti ka grupa, zagaena trockistima i agentima Gestapoa«, da »u Srbiji partizanski pokret skoro ne postoji« itd. Posljednja rečenica depeše glasi:

»Javljamo vam sve ovo radi vašeg upravljanja. Po pojedinim tačkama dajte vaše objašnjenje. Javite tako i šta se desilo sa tom Engleskom misijom koja je bila u partizanskom štabu i koja je išezla bez traga.«⁷¹

Tito je sutradan, 7. juna, reagirao na tu depešu upućivši iz sela Plužine u Moskvu, Izvršnom komitetu Komunističke internacionale, ovaj odgovor:

»Molimo da ponovo pregledate šifru vaše posljednje depeše od ... Može se samo naslutiti da se tu radi o jugoslovenskoj vladi i klevetanju našeg partizanskog pokreta u Jugoslaviji. Mi smo razumjeli samo nekoliko posljednjih riječi, na koje odgovaramo.

Naša istraga u vezi s Engleskom misijom otkrila je sljedeće: Engleska misija; Aterton, Patrik, Nedeljкови, jugoslovenski poručnik u službi Intelidžens servisa, i general Novakovi otišli su zajedno s 3 člana porodice kod koje je general Novakovi bio nastanjen. To su priznali žena i sin Blagojević, sopstvenika stana generala Novakovića.

Mi smo u vezi s tim uhapsili nekoliko etničkih elemenata iz Jahorinskog dobrovoljačkog odreda, koji su pomagali da se organizuje bjekstvo generala i misije. Istraga je tako otkrila da je general pomoću tih elemenata pripremao pobunu u Jahorinskom dobrovoljačkom odredu. Oni su htjeli da ubiju sve rukovodeće drugove tog odreda, koji je držao najvažnije položaje kod Sarajeva. Jedan od zavjerenika napustio je svoju jedinicu bez odobrenja komande i došao u Foc u kod generala Novakovića. To je bilo 2 dana prije bjekstva misije. Taj čovjek je pri povratku bio uhapšen

zato što nije imao dokumenta. General je to doznao, uplašio se da ova zavjera ne bude otkrivena i zato je prije vremena pobjegao zajedno sa misijom. General i misija bili su dugo vreme sakriveni u rejonu elebi a. Mi smo otkrili ku u u kojoj je on živio, ali nismo uspjeli da ga uhvatimo. O svemu tome imamo dokumente i svjedoke. Ne znamo zašto je pobjegla misija, koja je uživala svu našu pomoć koja je mogla slobodno da ode kuda hoće. Smatramo da je podmuklo djelo Intelidžens servisa sra unato na kompromitovanje našeg Vrhovnog štaba. A možda je to bilo i djelo generala, koji se uplašio za sebe i nešto izmislio da bi misiju povukao sa sobom. U svakom slučaju, nama takve misije nisu više potrebne, jer one imaju namjeru da nas kompromituju. Ovdje je svakome jasno da je engleska misija igrala mraku ulogu.

Prije se da se sin generala Novakovića od samog početka ustanka nalazi u službi talijanskih okupatora u Danilovgradu, u Crnoj Gori, a mi smo otkrili prepisku generalovu sa sinom.⁷²

Uz posljednju rečenicu te depeše Mladen Stefanović, koji je za štampu priredio petu knjigu *Dokumenata centralnih organa...* dopisao je napomenu:

»Odnosi se na *Jakšu Novakovića*, kapetana vojske Kraljevine Jugoslavije, sinu generala Ljubke Novakovića. Kao etnički oficir u jedinicama pukovnika Baja Stanišića, bio je u službi italijanskog okupatora u Danilovgradu.«⁷³

Citirana Titova depeša, i u onom dijelu u kojemu govori o zavjeri što ju je organizovao general Novaković u Jahorinskoj dobrovoljnoj komandnoj jedinici, i u posljednjoj rečenici iz koje se, istina ne vidi kada je otkrivena njegova prepiska sa sinom, još više ističe opravdanost zaključaka koji smo već dali: cijeli slučaj Atherton — Novaković dokazuje krajnje nemaran odnos partizanske kontraobavještajne službe prema svojim zadacima. A takav je odnos imao i teške posljedice na meunarodnom propagandnom polju.

Uprkos tome što je vrlo dobro znao kakvu su sudbinu doživjeli Atherton i O'Donovan, Draža Mihailović je u svojoj perfidnoj igri bez granica, kada je bilo u pitanju uništavanje ili kompromitovanje partizana, lansirao u svijet vijest da su ih partizani pobili. Ponovo dajemo riječ F.W. Deakinu:

»Mihailovićeva prva reakcija na ove doga-

daje bilo je da, kao pronicljiv propagandni potez, natukne Londonu da su članove britanske grupe ubili partizani. On je ovo izjavio u jednoj poruci, datiranoj 27. maja, u trenutku kada su on i britanske vojne vlasti u Kairu imale razloga da veruju da je Aterton bio živ. Na kraju ove poruke Mihailovi je obznanio da je on zbog ovih ubistava, 'objavio otvoren rat svim partizanima'.⁷⁴

Deakin se zatim udi kako to da je »sli an izvještaj stigao i od vode grupe 'Henna', poru nika Rapoteca, koji je »stigao (je) po etkom jula 1942, s lažnim italijanskim pasošem, u Carigrad, gde su ga saslušali britanski službenici«⁷⁵.

Premda posljednji tekst o saslušanju Rapoteca od britanskih službenika u Carigradu zvu i ne samo poprili no naivno ve je u potpunom neskladu s onim što je sam Deakin u istom pasusu svoje knjige rekao o njemu (kako su »britanski službenici« u Carigradu mogli da saslušavaju vo u jedne misije SOE?!). Pogledajmo, ipak, što Deakin o tome kaže:

»Rapotecova izjava bila je prva od nekoliko sli nih, iz etnih izvora, koje su optuživale partizane za Atertonov nestanak. Ova kampanja dostigla je vrhunac u jednom pismu jugoslovenskog predsednika vlade u Londonu, profesora Jovanovi a, britanskom Ministarstvu inostranih poslova, s datumom od 31. jula 1942, u kome se tvrdi da su, prema jednom izveštaju iz Madrida, 'Atertona, brata jednog laburisti kog pera, ubili partizani, koji su se dokopali njegovog novca namenjenog Mihailovi u' ...«⁷⁶

Zatim:

»U jednom lanku u *Njujork tajmsu* (*New York Timesj* u februaru 1943, koji pominje Dedijer u svom dnevniku, od dopisnika iz Londona Salcbergera (*C. L. Sulzberger*), tvrdilo se da su, partizani prošle godine streljali nekoliko engleskih oficira, me u njima i engleskog korespondenta u Beogradu Atertona'.«⁷⁷

I, kona no, zaklju ak:

»Elemenat tajanstvenosti još okružuje pojedivosti o iš ezavanju Atertona i O'Donovana. Me utim, postoje jaki dokazi da ih je ubio Daki , koji je poginuo 1946. godine prilikom 'specijalnih operacija' koje su Titove snage bezbednosti preduzele protiv ostatka Mihailovi evih jedinica.«⁷⁸

Poru nik Nedeljkovi je napustio Mihailovi ev štab i obreo se, iz nepoznatih razloga, u Beogradu. Tu su ga

slu ajno, u jednoj raciji, 1. januara 1943. uhapsili Nijemci, saslušavali ga i otpremili u logor, gdje mu se izgubio trag. General Novakovi je u toku druge polovine 1942. i 1943. godine esto boravio u svome rodnom selu i aktivno saradivao s etnicima u Crnoj Gori sve dok ponovo, ko zna koji put, nije pao partizanima u ruke. Tada je osu en na smrt i strijeljan.

Tito je 4. februara 1943, u jeku etvrte velike neprijateljske ofanzive, iz sela Tušnice kod Livna poslao u Moskvu depešu:

»U 'Njujork Tajmsu' londonski dopisnik Salsberger objavio je saopštenje da su partizani prošle godine tobože strijeljali nekoliko engleskih oficira koji su htjeli da se priklju e Draži Mihailovi u, me u kojima i engleskog dopisnika u Beogradu Atertona. Mi odgovaramo da je to jedna od mnogih kleveta i izmišljotina jugoslovenske gospode iz Londona, sklepana zajedno s Dražom Mihailovi em, i koja ima za cilj da kompromituje jugoslovenske partizane pred svjetskom javnoš u, a prije svega pred engleskim narodom. Ponavljamo: Salsbergerovo saopštenje je obi na izmišljotina i kleveta. Što se ti e Atertona koji je stvarno došao u naš Štab zajedno s jugoslovenskim poru -nikom Nedeljкови em i narednikom Patrikom, oni su isto tako slobodno otišli kako su i došli: tom prilikom njihova uloga bila je veoma mra na, i samo naše obaveze prema Saveznicima primoravaju nas da utimo o Atertonovoj ulozi. Njihov slu aj je potpuno razjašnjen i tek po svršetku rata mo i e o tome da se govori.«⁷

»Slu aj Atherton« kao da je bio kap koja je prelila ašu opravdanoga Titova nepovjerenja u namjere, zadatke i težnje britanskih vojnih misija koje su stizale u Jugoslaviju. Te su se misije, uprkos svemu što su vidjele i saznale, priklju ivale etnicima, pre utno ili otvoreno odobravale njihovu »taktiku« saradnju sa okupatorima — i Talijanima i Nijemcima — nedi evcima i ustašama. ak i više od toga: kao da je sve više izbijalo na vidjelo da su one inicijatori te i takve politike, zapravo politike u kojoj je sve dozvoljeno samo ako vodi uništenju partizana i NOP-a. Pri svemu tome treba imati na umu i injenicu da se poslije bjekstva misije »Hydra« iz Fo e u etni ku Vrhovnu komandu i niže njihove komande (Sandžak, Suvobor, Majeвица, Hercegovina, Kopaonik...) samo u toku 1942. godine — od kraja aprila do

kraja septembra-spustilo još *devet britanskih vojnih misija!* Istovremeno su znatno povećane britanske isporuke oružja, municije, sanitetskog materijala i novca etnicima Draže Mihailovića. Partizanska je obavještajna služba za neke od tih britanskih »pothvata« saznala, a za neke nije... Međutim, i ono što je uspijevala da registruje — uz perspektivu iskrcavanja britanskih trupa na tlo Jugoslavije — bilo je dovoljno za donošenje ocjene da *etnici Draže Mihailovića* predstavljaju potencijalno glavnu opasnost za ciljeve i tekovine narodnooslobodilačke borbe, te da je, ako se ti ciljevi i tekovine žele odbraniti i sačuvati, potrebno prije svega njima nanijeti smrtonosan udarac. Stoga nam se da ponajprije kroz tu prizmu treba gledati na neke privremene kombinacije do kojih je došlo u sklopu pregovora s Nijemcima oko »livanjske razmjene« (septembar — novembar 1942), a zatim i »martovske razmjene« 1943. godine.

RAZMJENE - MA SA DVIJE OŠTRICE

1941. godina — dva specifi na sl u aja — neuspjeli pokušaji i izvršene razmjene — opravdani strah, ali... — telegram poslanika Kaschea i izjava SS-majora Herbst

1942. godina — pregovori i razmjene se nastavljaju — neuspjeli pokušaji razmjene Rade Kon ara — moralo se razmjenjivati i civilno stanovništvo — prva razmjena na Kordunu — posljednje razmjene 1942. godine

livanjska razmjena (avgust-septembar 1942) — prva partizanska lista za razmjenu — ko se nalazio na ustaško-njema koj listi — inž. Ott i Marijan Stilinovi odlaze u Zagreb — Titova depeša Moskvi — general Horstenau insistirao na nastavljanju pregovora — zbrka oko nove liste i zagonetne depeše — dvije izjave — Tito o razgovoru sa inž. Ottom — nekoliko verzija razmjene kod Studenih Vrela — Titovo pismo Centralnom komitetu KP Hrvatske i jedna ispuštena re enica — obavještajna komponenta »livanjske razmjene« — Titov obavještajni izvještaj Moskvi — ko su bili gestapovci s radio-stanicama u Jajcu

slavonska razmjena (23 septembra 1942) — zarobljavanje Vutuca i Wagnera — zašto se ustašama žurilo — partizani traže Hebranga i etrnaest drugih aktivista NOP-a — jedna interna ustaška depeša — ko je sve razmijenjen za Vutuca i Wagnera — potjernica za zamijenjenim uhapšenima i logorašima

ponovo u Bosanskoj krajini — oslobo enje Jajca i nestanak rukovodilaca 3. (sandža ke) proleterske brigade — na sceni su ponovo Kasche i general Horste-

nau — komplikacije oko razmjene — pripreme sastanka od 17. novembra 1942 — poseban značaj pregovora od 17. novembra 1942 — nije se radilo o pismu Vrhovnog štaba — jedina četiri dokumenta — još jedna razmjena i prekid pregovora

Tragaju i za obavještajnim aspektima problema razmjene zarobljenih partizana i uhapšenih aktivista NOP-a na okupiranom teritoriju u toku NOR-a za zarobljene pripadnike njemačkih, talijanskih i kvistlinških oružanih snaga, morali smo, prije svega, da kronološkim redom registrujemo sve razmjene na koje smo u obilju dokumenata, studija, monografija, svjedočenja i članaka nailazili u bilo kojem kraju naše zemlje. Slučajevima koji su u cjelini ili nekim karakteristikama pojednostavnostima upućivali na njihovo uklapanje u obavještajni rad neprijatelja ili u partizansku obavještajnu službu, logično, pridavali smo veći u pažnju.

Radeći i ovo poglavlje, naišli smo na niz neprijateljskih dokumenata, uglavnom njemačke provenijencije, koji osvijetljavaju metode i domete neprijateljskog obavještajnog rada u sklopu razmjena, a istovremeno pokazuju i slabosti partizanske kontraobavještajne službe, posebno u otkrivanju vojnih tajni. Stoga smo pojedine od njih citirali u širim izvodima, imajući i pri tome na umu i ulogu razmjena u nekim aspektima razvoja NOR-a, posebno na planu borbe za priznavanje NOV i POJ — bar de facto — za zaračenu stranu.

1941. godina

Razmjena ratnih zarobljenika između zaračene strane poznata je još iz srednjeg vijeka.¹ Do specifičnog oblika prve razmjene zarobljenika u drugom svjetskom ratu, koja je bila povezana s jugoslavenskim teritorijem, došlo je, odmah nakon završetka aprilskog rata 1941. godine. Zbila se između sila Osovine i Kraljevine Jugoslavije. Prema navodima britanskog obavještajca Basila Davidsona (Bezil Dejvidson), članovi britanskog

poslanstva u Beogradu, među kojima se našao i on, na čelu s poslanikom Sir Ronaldom Campbellom (ser Ronald Kembel), pali su u Herceg-Novom u ruke Talijana. Odvedeni su zatim u Albaniju, pa preko Italije, francuske rivijere i Španije prebačeni u Lisabon, gdje su razmijenjeni za talijanskog vojvodu Amadea od Aoste, koga su Britanci zarobili u Etiopiji.²

U vezi s tim interesantni su i podaci koji se nalaze u nedatiranom pismu Prvislava Grizogona, poslanom, najvjerovatnije, u drugoj polovini maja 1941. iz Beograda Iliji Šumenkoviću, kraljevskom jugoslavenskom ambasadoru u Ankari:

»Vreme je vraćeno bratu Stojadinoviću. Ne izlazi još. Govori se da će za koji dan doći i Stojadinović, koji će biti zamenjen za Kembela.«³

Riječ je o beogradskom dnevniku »Vreme« i o Milanu Stojadinoviću, bivšem predsjedniku kraljevske jugoslavenske vlade (1935—1939), koji je tada kao britanski zatočnik bio interniran na Seyshelskim (Sejšelskim) ostrvima u Indijskom okeanu.

Kakve je podatke o svemu što su doživjeli i zapazili britanska obavještajna služba dobila od Campbella i njegovih saradnika, a talijanska obavještajna služba od vojvode od Aoste — nije poznato. Može se, međutim, pretpostaviti da ti podaci u datim uslovima nisu bili beznačajni.

Suprotno meunarodnim obavezama Nijemci nakon izbijanja aprilskog rata nisu dozvolili jugoslavenskom diplomatsko-konzularnom osoblju da napusti teritorij Trećeg Reicha niti zemlje koje su oni okupirali. To je osoblje, s kraljevskim jugoslavenskim poslanikom u Berlinu Ivom Andrićem na čelu, sprovedeno u Beograd, gdje je odmah nakon dolaska znatnim dijelom pohapšeno i vraćeno u Njemačku. Protiv njih je poveljena istraga pod optužbom da su se bavili špijunažom protiv Trećeg Reicha. Saznavši preko poslanstava u Vatikanu, Bernu, Madridu i Ankari za sudbinu svojih diplomatsko-konzularnih službenika, pa i onih koji su ostali u Beogradu pod policijskom kontrolom, kraljevska jugoslavenska vlada u izbjeglištvu preduzela je akciju za njihovu razmjenu. Predviđajući i brz ulazak Sjedinjenih Američkih Država u rat protiv Njemačke, vojni izaslanik pri poslanstvu u Ankari, potpukovnik Milan Prosen, pisao je 23. jula 1941. »gospodinu ministru vojske i mornarice«, koji se nalazio u Kairu:

»Mišljenja sam da bi bila potrebna energija na intervenciju (možda preko Vatikana?) da se naši pretstavnici oslobode. Sjedinjene države mogle bi

u tom pogledu da nam pomognu, ako bi uspele da neke nema ke pretstavnike zadrže kao taoce, naravno pod uslovom da se pretstavnici Sjedinjenih država prethodno, tj. pre prekida odnosa, izvuku. Kona no bi se nema ki pretstavnici mogli zarobiti i posle napuštanja teritorije Sjedinjenih država.

Svakako smatram da bi trebalo preduzeti nešto i to što pre.⁴

I sama je jugoslavenska vlada ubrzo preduzela diplomatske korake da se njeno spomenuto diplomatsko-konzularno osoblje zamijeni za njema ke diplomatsko-konzularne službenike koji su pri ulasku britanskih i sovjetskih trupa u Iran, potkraj avgusta 1941. godine pali Britancima u ruke.⁵

Me utim, od svega toga nije bilo ništa.

Nakon izbijanja ustanka u Jugoslaviji prva razmjena zarobljenika izme u partizana i Nijemaca pokušana je potkraj jula i po etkom avgusta 1941. godine. Dijelovi Valjevskog NOP-odreda napali su 27. jula, na cesti Užice-Valjevo, dva njema ka vojna policajca (fildžandara); jedan je ubijen, a drugi zarobljen. Štab odreda poslao je pismo njema koj komandanturi u Valjevo s prijedlogom da se zarobljeni narednik Schmidt (Šmit) razmijeni za svršenog pravnika Staniša a, koji je bio u tamošnjem zatvoru. Me utim, Nijemci na taj prijedlog nisu odgovorili, a zarobljeni je narednik 18. avgusta uspio da pobjegne.⁶

U me uvremenu, u avgustu 1941, ipak je obavljena prva razmjena. O tome je u ediciji *a anski kraj u NOB* zapisano:

»8. avgust... — NEVADE. Na putu izme u G(ornjeg) Milanovca i Nevada, kod Divljake, grupa boraca Takovske partizanske ete napala je njema ku patrolu, ubila dvojicu vojnika i zarobila jednog podoficira, koga su partizani zamenili za šest uhapšenih pripadnika NOP-a.«⁷

U *Hronologiji* nalazimo podatak da su jedinice a-anskog NOP-odreda 16. avgusta zarobile jednog njema kog vojnika kod Gornjeg Milanovca i kasnije ga zamijenile za šest zarobljenih partizana." Nismo pronašli detaljnije podatke o toj razmjeni: ni kada je, ni gdje je izvršena, niti koji su zarobljeni partizani tada dobijeni u zamjenu za zarobljenog Nijemca. Najvjerovatnije je rije o istom doga aju koji je u ediciji *a anski kraj u NOB* registrovan pod datumom 8. avgusta 1941.

Na području Kozare kao pregovarača za razmjenu pojavljuje se ustanički organ vlasti, a ne partizanska komanda. Grupa folksdojčera, koja je prvih dana ustanka pobjegla iz sela Vranovca u Bosansku Dubicu, uspostavila je vezu sa svojim dotadašnjim komšijama i pokušala da se vrati u selo da bi pokupila svoju imovinu i porodice. O čemu se radilo, vidimo iz pisma koje je »Odbor« sela Mlječanice 10. avgusta 1941. godine poslao »gospodinu S.S. Okružnom vođi (44)« u Bosansku Dubicu:

»Poštovani gospodine!

Primili smo pismo, koje ste Vi i Vaši sunarodnjaci iz Vranovca uputili gospodinu Perovi u dne 8/VIII s tim da pustimo Vašu djecu, a i marvu u Bos(ansku) Dubicu.

Mi smo u na elu za to, ali tražimo u zamjenu da nam oslobodite sve naše ljude koji se nalaze tamo u zatvoru, pa bilo to građani ili seljaci, bilo da su ih odavle otjerali Ustaše ili koji su sami otišli u grad i zadržani od strane ustaške vlasti.

Naš prijedlog glede izmjene je ovako:

Neka gospodin Johan Helfinger sa još 3 ovjeka Vranovčana (Njemca) dođe po djecu i blago sutra u 8 sati na Mlječanicu gdje će ih naši ljudi dočekati i sprovesti do kuće, otkupiti svoje blago u vrijednosti od 500 Din. i 50 kg stvari po osobi.

Naše ljude, koji su uhapšeni, dovedite sa sobom a i građane koji žele da dođu ovdje.

To su naši uslovi od kojih ne možemo odstupiti, upozorujemo Vas da vojne pratnje ne vodite, jer nije oportuno — tj. Okružni vođa može sa praktičnima da dođe, ali samo do Mlječanice.

Odgovor pošaljite još danas.«⁹

Nismo našli dokumente iz kojih bismo saznali kako su ti pregovori završeni, ali je interesantno da »Odbor Mlječanice« stavlja »Švabama« do znanja da mogu »pokupiti svoje blago u vrijednosti od 500 Din. i 50 kg stvari po osobi«, jer su i ustaše Srbima, prisilno iseljavanim sa njihovih ognjišta, dozvoljavale ponijeti samo 500 dinara i 30 kg stvari po osobi!¹⁰

oko Jovanića, jedan od organizatora ustanka u Lici i član Štaba gerilskih odreda u Lapcu, pribilježio je u svojim *Ratnim sjećanjima* i ovo:

»... ujem da su, 14. avgusta, na Drenovcu, zarobljena dva Nijemca, inženjera, koji su tamo išli automobilom iz Bihaća. Pošli su da izvide željeznicu ku prugu Gospić-Knin i da predvide daljnje ra-

dove na njoj. Dovedeni su u Lapac. Otišao sam da ih vidim. Bili su tridesetih godina, više zbunjeni nego uplašeni. Znatizeljno su promatrali sve što se oko njih događalo. Smjestili su ih u jednu sobu, u kamenoj kući i nedaleko od Štaba, ispred koje su postavili stražu.¹¹

Zarobljenici su iz Lapca sprovedeni u Drvar, gdje je istragom ustanovljeno da je, navodno, riječ o »njemačkim obavještajcima, a ne inženjerima«.¹²

Njemačko poslanstvo u Zagrebu preduzelo je u septembru 1941. godine mjere da dvojicu zarobljenih pripadnika Organizacije »Todt« (Tot), jer se radilo o njima, oslobodi uz pomoć Talijana. Premda su Talijani obećali da će posredovati, njihovi pokušaji u tome nisu uspjeli.

Organizacija »Todt« ili, kako su je kraće nazivali OT bila je zapravo njemačka tehnička služba koja je tako nazvana po svom osnivaču i organizatoru Fritzu Todtu (Fric Tot), a izvodila je razne građevinske radove za potrebe njemačke države i, naročito za potrebe njemačkih oružanih snaga u Reichu i okupiranim zemljama Evrope. Neposredno potčinjena Ministarstvu naoružanja i ratne proizvodnje, bila je to poluvojnicima nacistička organizacija čiji su pripadnici po etkom drugog svjetskog rata dobili i jednoobrazne uniforme, kao i nazive (kino-ve) koji su odgovarali njihovim funkcijama (nadzornik, palir, upravnik gradnje, viši upravnik gradnje itd.).

Na akciju Njemačkog poslanstva za spasavanje zarobljenih pripadnika Organizacije »Todt« nadovezala se, kako je to i kasnije praktikovano, aktivnost same organizacije »Todt«. O tome svjedoči i naš poznati književnik Ervin Šinko u svom *Drvarskom dnevniku*, opisujući događaje koji su se tih dana odigravali u Kninu, kamo je on pobjegao iz Drvara, pod kakvu-takvu zaštitu Talijana, plašeći se ustaških represalija protiv Židova:

»... ispred 'Hotela Grand' pojavila su se elegantna kola iz kojih je izašao jedan gojazan, koliko mlad — toliko i debeo nemački oficir. (...) Još istog dana mi je kapetan Pušić ukazao na ovu upadljivu pojavu — 'sada će se, kroz dva-tri dana, veći sigurno odlučiti o sudbini Drvara' — rekao mi je, jer je zbog toga došao i ovaj nemački oficir iz jedinice 'Todt'. Još na samom početku ustanka, ustanici su uhvatili dva nemačka oficira iz ove jedinice — i zbog njih sada ovaj debeli Nemačkinac požuruje Italijane, otključuje njihovo oslobođenje. Debeli se posle, svaki drugi-treći dan, pojavljivao sa svojim kolima u Kninu.«¹³

U vezi s tim slušajem interesantan je detalj iz pisma

jednog aktivista i obavještajca NOP-a iz Knina, potpisano-
nog pseudonimom Bili. Bili 1. septembra, piše nekom
komandiru (»Druže komandire«) u Dalmaciju i izvješta-
va ga o broju Talijana u Kninu te dodaje:

»Re e mi jedan komesar iz blizine ovdje, da su
uhva ena 2 njema ka oficira GPU, mislim da e
ih strijeljati u Drvaru.«¹⁴

Bili je, o igledno, pod terminom »GPU« razumijevao
Gestapo, odnosno njema ke špijune, a u stvari se radilo
0 pripadnicima organizacije »Todt« koji su, i to nerijet-
ko, radili i za njema ku obavještajnu službu.

Grupa banatskih boraca zarobila je 22. avgusta 1941.
godine njema kog komesara vršidbe u Mokrinu i zami-
jenila ga za jednog uhapšenog simpatizera NOP-a.¹⁵

Zbog »zaoštavanja situacije« Kika Damjanovi i
Dorde Doka Jovanovi Jarac, španski borac, otišli su u
ime Kosmajskog NOP-odreda, potkraj avgusta ili po et-
kom septembra 1941. u selo Junkovac na pregovore s
predratnim jugoslavenskim generalom Ljubom Nova-
kovi em i Pe an evim etni kim »vojvodom« Nik evi-
em.

»Primili su nas, ali rezervisano i formalno ni-
su odbili saradnju« — bilježi Kika Damjanovi ka-
zivanje Draže Markovi a. — »Ali su govorili o pro-
glasu Pe anca, koji i njih obavezuje. To je bio po-
slednji susret posle prethodno održanih sastana-
ka i zajedni kih zborova. Me utim, sutradan su
ve zarobili dva naša partizana, me u njima i
Janka Sekuli a. Sre om, odmah posle toga mi za-
robismo grupu etnika i među njima sina vojvode
Nik evi a. Izvršili smo razmenu i uskoro prekinu-
li svaku saradnju.«¹⁶

Ozrenski su ustanici 24. avgusta 1941. godine sa e-
kali u zasjedi kod Lipca kamion i zarobili devet tuzlan-
skih ustaša, među kojima i bra u Zvonka i Tomu Pipala
1 sutradan, 25. avgusta, sproveli ih u ustani ki štab u se-
lo Brezike, gdje ih je Luka Lazarevi , komandir kurira,
zatvorio u školski podrum.

»Toga dana« — napisao je tadašnji komandant
Ozrenskog partizanskog odreda Todor Vujasino-
vi — »doprla je do njega (do Lazarevi a — primj.
autora) panika koju su pronele neke izbeglice. On
je na brzinu odredio da se streljaju onih devet us-
taša, me u kojima i Pipale.«¹⁷

Da bi saznali za sudbinu bra e Pipal i eventualno ih
spasili iz ustani kog zarobljeništva, tuzlanski su ustaše
2. septembra po sekretaru op ine Bosansko Petrovo Se-
lo poslali ustanicima sljede i dopis:

»Pobunjeni kom taboru

Ozren

Gra ani grada Tuzle potražuju tri civila, to jest Zvonko Pipal kao i brat mu Tomo Pipal kao i njihov šofer. Imenovani su zarobljeni u automobilu 4 km pred Dobojem na glavnoj državnoj cesti a sa njima i šest ustaša. Sprovedeni su preko sela Osije ane i mi po svemu sude i smatramo, da nisu ubijeni nego zadržani kod vas kao taoci, te vam ovim putem dajemo prilike da se izjasnite potpuno jasno kako u pogledu doti nih devetero zarobljenih tako isto za uopšte smirenje.

Smatraju i ovo za astan pregovor, želimo da se nam pošalje odgovor ujedno poštivaju i me u narodne odredbe to molimo da se s našim dostavlja em ovog pregovora najfinije postupa.«

Ispod tog teksta stajalo je samo: »Gra anin grada Tuzle«, bez ikakva potpisa, i žig »Nezavisna država Hrvatska, opštinsko poglavarstvo Bosansko Petrovo Selo Kotar Gra anica«.¹⁸

Budu i da na taj dopis nisu dobili nikakav odgovor, ustaše su ustanicima poslale svoje parlamentare.

»Istih dana« — da ponovno citiramo T. Vujasinovi a — »tuzlanske ustaše uputile su nam trgovca Peru Jokanovi a i kazandžiju edu Popovi a da nam preko njih ponude zamenu zarobljenika traže i da im pustimo Pipale. Naravno da su se vratili neobavljena posla.«¹⁹

Premda taj prvi pokušaj razmjene zarobljenika nije uspio — bra a Pipal su, kao što smo rekli, ve bili strijeljani — na podru ju Ozrena ipak je malo kasnije došlo do razmjene zarobljenih Nijemaca za zarobljene partizane i uhapšene pripadnike NOP-a. Ustaški su, pak, milicioneri nekoliko puta zamjenjivani za — vre u soli.²⁰

Prema pisanju Grge Milašin i a, lana Štaba partizanskog odreda »Debela Kosa«, na Kordunu je u Svinjarici, selu nedaleko od Krnjaka, 12. septembra 1941. zarobljen talijanski poru nik, obavještajac, Giuseppe Blasi (Duzepe Blaži), rodom iz Rijeke, u esnik u ratovima protiv Abesinije (danas Etiopija), Albanije i Gr ke. Blasi je, zahvaljuju i znanju hrvatsko-srpskog jezika, širio po kordunaškim selima propagandu protiv ustanika.

Stanko Opa i anica poslao je istog dana u ime »komande odreda« talijanskoj komandi u Karlovcu dopis:

»Komandi okupatorske talijanske vojske Karlovac. Dana 12. IX u 18 sati, upao je na teren pod kontrolom odreda 'Debela Kosa' oficir iz vaše ko-

mande, poru nik Duzepe Blaži. Obavještavamo vas da ćemo zbog nedopuštene propagande i vojne djelatnosti zadržati vašeg oficira u zarobljeništvu. Za njegovo oslobođenje tražimo da nam u roku od 24 sata uputite na isto mjesto 2 puškomitraljeza, 10 vojnih pušaka i 10.000 pušano-mitraljeških metaka. U očekivanju vašeg odgovora Smrt fašizmu — sloboda narodu!²¹

Talijanska je komanda odmah odgovorila »komandiru neredovite jedinice koja operiše u zoni Krnjaka«, nude i za Blazija novac, talijanske lire ili njemačke marke, i završila pismo prijateljnom:

»Ukoliko vaša komanda ne oslobodi poru nik Duzepu Blazija, naše oružane snage će svom silom poduzeti odgovarajuće mjere za oslobođenje našeg oficira.«²²

Primivši takav odgovor, komanda odreda prebacila je Blazija u logor Crna lokva u Petrovoj gori. Dan-dva kasnije Talijani su prodrli u Petrovu goru. U blizini logora odreda »Debela Kosa« došlo je do borbe u kojoj je poginuo i talijanski poru nik Blasi!²³

Instruktor Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju pri jagodinskom Okružnom komitetu Bošnjak (Petar Stamboli — primj. autora) 12. septembra 1941. obavještava Pokrajinski komitet o stanju partijske organizacije, pa dodaje i ovo:

»Beli kana putu Kragujevac—Jagodina) na dužini od 1 km, zajedno sa seljacima dva sela, pose eni su telefonski stubovi i spaljeni. Na istom putu zarobljeno je 7 Nemaca, zarobljen izvanredan sanitetski materijal, 1 luksuzni automobil, mnogo aleva paprike, salame i slanine. Zapaljena tri kamiona, jedan sa hranom, jer nisu mogli poneti, iako su im seljaci pomagali. Nudili smo zamenu za zarobljene Nemce. Među njima ima jedan lekar, koji nam je operisao jednog ranjenog druga. Ako ne dođe do zamene, Nemce ćemo streljati.«²⁴

Jesu li Nijemci pristali na razmjenu ili na ponudu nisu uopće odgovorili? O tome, kao ni o sudbini zarobljenika, nismo našli podatke.

U izvještaju Pokrajinskom komitetu od 21. septembra 1941. godine »OK i druga«, tj. Okružni komitet KPJ za požarevački okrug i instruktor Pokrajinskog komiteta za taj okrug Moma Marković, izvještavaju i o aktivnosti Požarevačkog NOP-odreda:

»20. septembra u 6 sati ujutro naš odred udario je na Veliko Gradište i posle jake borbe koja je

trajala 3 i po sata savladan je otpor. (...) Zarobili smo 7 nem(a kih) oficira, komandanta mesta, dva kulturbundovca... Posle toga održan je veliki zbor i naši su se povukli iz Gradišta. (...) ostavljena je vrlo mala patrola na mostu... Kad su Nemci naišli, patrola je pucala, ali slabo, — povukla se. (...) Nemci ... došli su u Gradište ... tražili da gra ani intervenišu kod partizana i najzad oni poslali pregovara e. Naši su odbili da pregovaraju i Nemci su se povukli iz Gradišta u Rumuniju. (...) Ranom zorom oni su opet poslali pregovara a sa kojim su naši pristali da pregovaraju...«

I što se dalje dogodilo?

»Da naglasimo samo« — stoji u izvještaju — »da su pregovori sa Nemcima vo eni bez konsultovanja nas, rukovodstva, i da smo ih zbog toga oštro kritikovali...«²⁵

U sje anjima objavljenim 1987. godine Moma Markovi kaže:

»Štab Odreda je prihvatio pregovore, ali sam se ja tome usprotivio... Kad sam kasnije slušao o tajnim pregovorima vo enim marta-aprila 1943. izme u predstavnika nema ke vrhovne komande na teritoriji NDH i predstavnika Vrhovnog štaba NOVJ, setio sam se svog uskog gledanja na pregovore sa neprijateljem i propuštene prilike da na taj na in bar spasemo neke uhapšene druge...«²⁶

No u izme u 9. i 10. oktobra Jastreba ka i Pasja ka eta Topli kog i Jablani ka eta Kukavi kog NOP-odreda zauzele su Prokuplje — tvr avu Koste Pe anca, razoružale etnike i povukle se s bogatim plijenom. Bio je to težak udarac na koji je Pe anac brzo reagirao: mobilise je oko 3000 ljudi i ve 12. oktobra s nekoliko kolona krenuo u napad na partizane u širem rejonu planine Pasja e.

Istog dana krenuli su iz Niša u Topli ki partizanski odred beogradski ilegalci Raki Mirko, Srba Andrejevi i Živa iklovan. U selu Žitora u upali su u etni ku zasjedu i zarobljeni su.

Poslije trodnevnih borbi partizani su potpuno razbili etnike: poginulo ih je oko 50, a zarobljeno više od 400, uglavnom prisilno mobilisanih seljaka. Neke zarobljene etnike partizani su 15. oktobra zamijenili za uhapšene beogradske ilegalce.²⁵

U borbi na Jelinu dubu 19. oktobra 1941. jedinice Zetskog partizanskog odreda zarobile su 44 talijanska vojnika i 20 oficira i podoficira. Glavni štab NOP-odre-

da za Crnu Goru i Boku, prema već ustaljenom običaju, pustio je 20. oktobra na slobodu zarobljene vojnike poslavši po njima talijanskoj komandi u Nikšiću pismenu ponudu da se zarobljeni oficiri i podoficiri zamijene za »20 Crnogoraca koji su najmanje tri mjeseca u zatvoru«. ²⁸ Neke su uhapšene i poimenice tražili, a među njima i doktoricu Sašu Božović. Dva viša talijanska oficira došla su 26. oktobra u Martinec na pregovore s Blažom Jovanovićem i Pekom Dapčevićem. Ubrzo zatim, 6. novembra, obavljena je i razmjena. Među zamijenjenima bila je i dr Saša Božović, koja se dotada nalazila u Albaniji, u koncentracionom logoru u Kavaji. Na oslobođeni je teritorij stigla sa svojom, tih dana u logoru rođenom djevojčicom — Dolores!²⁹

Komandant Romanijskog partizanskog odreda Slavisa Vajner Čičić pismeno je predložio domobranskoj komandi u Sarajevu, u oktobru 1941. godine, zamjenu zarobljenih domobranskih oficira za pohapšene pripadnike NOP-a: Živka Jošila, Mladena Kneževića, Lulu Frkoviću, Ibroviću, Veru Kušec... Domobranska je komanda prihvatila ponudu i potpukovnik Rajnman je 3. novembra krenuo limuzinom u kojoj su se, osim njega i učestvovavši, nalazili i uhapšeni pripadnici NOP-a Vera Kušec, studentica medicine, koja je do hapšenja obavještajno radila za NOP u Visokom, i Ibroviću, koji je trebao da obavi razmjenu. Radi sigurnosti, uključili su se u dugačku kolonu kamiona s domobranima, oružjem i municijom, koja je krenula u selo Mokro da smijeni tamošnju posadu.

Na drugom kilometru od Sarajeva, kod Kozje uprije, kolonu je sačekala partizanska zasjeda. Pošto su domobranima u pomoć stigla dva njemačka tenka, zasjeda je probijena i kolona je produžila, ali su je nedaleko od sela Buložić sa svih strana ponovo napali partizani tako da je tek u sumrak stigla na odredište — u Mokro.

Do uspostave veze sa Štabom Romanijskog NOP-odreda prošla su tri dana i razmjena je najzad ugovorena i tek 6. novembra obavljena. Tog dana oko 17 sati došlo je do sastanka na Crvenim stijenama, gdje su u sumrak stigli partizani i u fijakeru dovezli zarobljene domobrane.

»Vi ste nama doveli na razmjenu samo dvoje — rekao je partizanski parlamentar Morić Mita Fliker — a ugovorili smo desetoro!

Ostali su u logoru — odgovorio je potpukovnik Rajnman. — Ovo dvoje je bilo u Sarajevu. I druge ćemo vam dovesti, među ih pronađemo.«³⁰

Da bi izvršio obećanje njemačkoj komandi, a hvalio

se da može »u svako doba skupiti dovoljan broj etnika da o isti Jablanicu (u Srbiji) od partizana«, bivši ministar Miloš Dragović 1. novembra 1941. godine krenuo je u uniformi pukovnika na teren. Međutim, prije nego što je uspio da okupi etnike našao se u rukama boraca Leskova kog partizanskog odreda. Osam dana kasnije, 9. novembra, Nijemci su, pod komandom zloglasnog majora Königa (Kenig), organizatora jednog od najstrašnijih zločina iz drugog svjetskog rata, pokolja u Kragujevcu (20. oktobra 1941. godine), zajedno s nedivcima i etnicima, poduzeli ofanzivu protiv Leskova kog i Jablani kog partizanskog odreda. Udružene neprijateljske snage pretrpjele su osjetne gubitke, a poginuo je i major König. Podoficir iz njegove pratnje je zarobljen.

»Nedivska komanda iz Leskovca i Niša je zbog toga poslala delegaciju kod partizana u Jablanicu da pregovara o puštanju na slobodu senatora Miloša Dragovića, zarobljenog nemačkog narednika i 11 nedivaca« — svjedoči Vujadin Blečić, borac Leskova kog partizanskog odreda. — »Načelniku naše delegacije bio je Vojin Bajović Vuk (komandir Pasjake iz Topli kog odreda). — Nemačka komanda nije htjela da oslobodi tri zarobljena partizana, pa su ovi pregovori i završili bez uspeha.«³¹

Poslije neuspjelog napada na Pljevlja (1. decembra 1941), u toku kojeg su Talijani zarobili pedesetak uglavnom ranjenih partizana, Štab Durmitorskog NOP-odreda, u vrijeme su se zarobljeničtvu nalazila 73 Talijana, predložio je generalu Giovanniju Esspositu (zvanom Esposito), komandantu divizije »Pusteria«, razmjenu zarobljenika na principu jedan za jednoga. Primivši 14. decembra 1941. partizansku ponudu, Talijani su odgovorili da oni nemaju partizanskih zarobljenika. U stvari, oni su već desetak dana prije toga zarobljene partizane, a među njima i ranjenike, strijeljali!

Preписка između štaba Durmitorskog NOP-odreda i generala Essposita oko zarobljenih Talijana nastavljena je, ali bez rezultata...³²

Upoznavši se s Titovim pismom od 2. decembra 1941, u kojemu se nalazila i poruka:

»Očekujemo da će vaši napori oko oslobodjenja Brke (Rade Konjara) uspjeti. Poradite sve, ne žalite truda, on se mora osloboditi...«³³

Centralni komitet KP Hrvatske odmah je preuzeo odgovarajuće postupke. Istoga je dana Titovu poruku doslovno prenio Pokrajinski komitetu KPH za Dalmaciju.³⁴ Rezultat tih mjera sigurno je bio i izvještaj

Glavnog štaba Hrvatske Vrhovnom štabu od 15. decembra, u kome se kaže da je na savjetovanju s »predstavnicima Like i Korduna«, održanom dva dana prije toga — 13. decembra — osim ostaloga zaključeno:

»Hvatati oficire kao taoce za izmjenu sa našim hapšenim drugovima.«³⁵

Dana 24. decembra 1941. godine izdana je »Naredba Br. 3 Komandanta Narodno-oslobodilačkih Partizanskih Odreda Hrvatske«, koju su potpisali »polit(i)ki komesar V. Kati« (Vladimir Bakarić) i »komandant Ivo Vladi« (Ivo Rukavina) i dostavili »na znanje Vrhovnom štabu Jugoslavije«, a »na znanje i postupak« Ličkoj grupi partizanskih odreda, Kordunaškom partizanskom odredu i Primorsko-goranskom partizanskom odredu. U toj je naredbi pod tačkom II pisalo:

»U posljednje vrijeme je uspjelo protivniku da uhvati nekoliko naših istaknutih boraca. Postoje mogući načini da te drugove oslobodimo vrše i zamjenu za zarobljene visoke ličnosti talijanske, ustaške ili domobranske vojske. Zbog toga je potrebno da se organizuju specijalne zasjede ili upadi u mjesta za hvatanje i zarobljavanje pogodnih neprijateljskih ličnosti. Prema tome, ako ubuduće koja jedinica zarobi višeg oficira, ne smije ga odmah strijeljati nego ga držati u zarobljeništvu i obavijestiti o tomu ovaj štab, koji će prema potrebi dati naredbe za daljnji postupak.«³⁶

Premda se u citiranim dokumentima ne spominje Rade Končar, očigledno je da su najavljene mjere prije svega bile povezane s planovima za njegovu razmjenu.

Potkraj decembra 1941. Ivan (Srećko) Manola, komandant partizanskih odreda Korduna i Banije, poslao je komandantu domobranske posade u Karlovcu sljedeće pismo:

»U mom logoru zarobljenika nalaze se: Krizmani Josip, domobranski pričuveni poručnik... i Devošić Frane, stožerni narednik:

Voljan sam izvršiti razmjenu ove dvojice zarobljenika za slijedeća lica, naše drugove, koje smatram ratnim zarobljenicima, zarobljenim na neprijateljskom teritoriju, a što je u potpunoj suglasnosti s međunarodnim ratnim pravom i međunarodnim ratnim uzusima. Ta lica jesu slijedeća: Zvonko Držić, zarobljen 16. X. o. g. u Karlovcu od Karlovačke policije, po agentu Saletu, a sada se nalazi zatočen u Zagrebu;

Vera Novak, zarobljena 16. X. o. g. u Karlovcu

na kolodvoru od inoynika policije Ivaniša, sada zato ena u Zagrebu.«³⁷

Istoga je dana Sre ko Manola pismeno obavijestio i porodicu zarobljenog Krizmani a:

»Poštovanoj obitelji Krizmani , Zagreb.

Šaljem Vam pismo Vašeg sina Josipa Krizmani a, domobranskog pri uvnog poru nika, koji se nalazi u mom logoru zarobljenika i bit e zadržan sve dok današnje vlasti ne pristanu na izmjenu koju tražim. (...)

Sigurnost života Vašeg sina je potpuna, jer nije naš obi aj'i savršeno je daleko od naših shva anja i odnosa među ljudima r av postupak prema ratnim zarobljenicima. Borba koju vodimo i cilj te borbe jeste bolji život i više prava za sve Hrvate i Srbe, jasno ne za one koji su svoje ruke uprljali krvlju nevine djece, žena i staraca srpskog naroda, a Vaš sin nije u tome u estvovao niti se uprljao nedužnom krvlju...«³⁸

Glavni štab narodnooslobodila kih partizanskih odreda Hrvatske javio je 16. januara 1942. godine »komandantu Kordunaškog partizanskog odreda«:

»Pismo vašeg zarobljenika Krizmani a uputili smo njegovoj porodici. Popratno pismo komandanta Kordunaškog partizanskog odreda smo zastavili. (...)

Odobravamo prijedlog za izmjenu zarobljenika, a koji je komandant Kordunaškog partizanskog odreda uputio domobranskom zapovjedniku u Karlovac.«³⁹

Me utim, zamjena Marijana avi a Grge, sekretara Mjesnog komiteta KPH u Karlovcu i lana Operativnog partijskog rukovodstva Okružnog komiteta KPH — jer to je bilo pravo ime Zvonka Drži a — i Marice Pataki, zagreba ke studentice, kurira Okružnog komiteta KPH Karlovac — koja je imala isprave na ime Vera Novak — nije obavljena. Ustaše su ih oboje ubili.

Tako su izgledali prvi neuspjeli pokušaji i prve uspjele razmjene zarobljenika, odnosno uhapšenih pripadnika NOP-a u gradovima, izme u Nijemaca, Talijana, Pe an evih etnika i domobrana tzv. NDH, s jedne, te partizana, s druge strane, preduzimane u toku 1941. godine. Pri tome je, jasno, svaka strana imala svoju računicu.

Od prvih dana ustanka postavljalo se pitanje postupanja sa zarobljenim okupatorskim i kvislinškim vojnicima, podoficirima i oficirima. S tim u vezi interesantno je svjedočenje dvojice li ko-krajiških prvoboraca — Milana Majstorovića i Mile Medića. Pišu i o borbi protiv domobranske kolone 19. avgusta 1941. na cesti Gracac—Gornji Lapac—Kulen Vakuf, u kojoj je zarobljeno 90 neprijateljskih vojnika, oni kažu i ovo:

»...U to vrijeme zarobljenici su za nas predstavljali izvjestan problem. Nismo znali što bi s njima. Bojali smo se da ih pustimo. *Ra unali smo da bi neprijatelj pomo u njih mogao štošta da dozna o nama i to onoga što mi nismo željeli da on zna* (istakli autori). Ubiti zarobljene neprijateljske vojnike bilo je u suprotnosti s našim nastojanjima da se osujeti plan neprijatelja u izazivanju bratoubila kog rata.

U našim redovima tada je još bilo i onih koji nisu krili da najbolje rješenje vide u tome da zarobljenici ostanu tu gdje su i zarobljeni, a da se štabu pošalje izvještaj da zarobljenih uopće nema. Ali, što smo se više odmicali od početka ustanka, takva gledanja sve više su pripadala prošlosti. Javala je uloga i utjecaj Partije. (...)

Tako je 23. dan ustanka u ovom kraju bio obilježen velikom pobjedom... Ona nije bila samo u broju ubijenih neprijateljskih vojnika, u količini otetog oružja, nego posebno u tome što su zarobljeni neprijateljski vojnici po svim zakonima rata bili predati višem štabu. (...) Nakon desetak dana zarobljenici su pušteni svojim kućama.⁴⁰

Strah ustanika da će oslobođeni zarobljenici biti izvor obavještenja za neprijatelja bio je opravdan, ali to je bilo neizbježno. To se pokazalo i prilikom razmjena zarobljenika. Međutim, značaj obavještenja što su ih zamijenjeni zarobljenici prenijeli uvelike je zavisio o razvijenosti i umješnosti kontraobavještajne službe one strane u kojoj su se rukama nalazili.

Podaci dobiveni od razmijenjenih ratnih zarobljenika ni za okupatora ni za kvislinge nisu imali primarno značenje, osim ako neki od njih već otprije nije bio iskusan obavještajac. Mnogo važnija, naročito za Nijemce, bila su zapažanja njihovih pregovarača i mogućnost da se putem razmjena u partizanske redove ubaci neprijateljski agent. Citiramo dva dokumenta koji, bez

obzira na datume, objašnjavaju o čemu se radilo od prvih do posljednjih dana rata.

Kada je potkraj marta 1943. godine ministar spoljnih poslova Trećega Reicha von Ribbentrop (fon Ribentrop) doveo u pitanje svrsishodnost njemačko-partizanskih pregovora o razmjeni zarobljenika, koji su upravo bili u toku, njemački poslanik u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« Siegfried Kasche (Zigfrid Kaše) odgovorio je (30. marta) depešom, u kojoj je pisalo:

»Li no poznavanje prilika kod partizana, što ga je Ott (Ot) tom prilikom stekao, stvorilo nam je spomenute moguće nosti razmjene zarobljenika i obezbijedilo *uvid u unutrašnje i u vojne prilike kod partizana što do sada nije bilo moguće nikojim drugim putem. Ve radi toga molim da se ne zabrani održavanje ove veze koja nas ni na šta ne obavezuje* (Istakli autori.)

Inž. Hans Ott bio je njemački pregovarač u pregovorima o razmjeni zarobljenika, odnosno uhapšenika, u avgustu 1942. godine u Livnu i Glamoču.

Odgovaraju i na pitanje isljednika Uprave državne bezbjednosti — UDB-e, šef Odjeljenja IV (Gestapo) Djelatne grupe »E« Policije sigurnosti i službe sigurnosti (Einsatzgruppe »E« Sipo und des SD) za tzv. NDH SS-major Fridrich Herbst (Fridrih Herbst) na saslušanju od 14. decembra 1948. godine, objašnjavaju i mjesto i ulogu svog pretpostavljenog SS-pukovnika Günthera Herrmanna (Ginter Herman) u razmjeni zarobljenika izmeću u Nijemaca i partizana, doslovno je rekao i ovo:

»Nisu mi poznate pojedinosti koje su rukovodile Herrmanna da se toliko naglašeno angažuje u razmjenama koje su, po svom vanjskom izgledu, predstavljale prvenstveno vojničku stvar, a politički bile obojene samo utoliko što su ljudi za razmjenu pretežno smatrani političkim zatvorenicima. Nisam upoznat dogovorom Herrmanna s generalom Glaiseom Horstenauom (Glez Horstenau). Međutim, *vjerujem da on nije htio propustiti priliku da razmjene iskoristi u obavještajne svrhe. Na in na koji su se razmjene praktično odvijale omoguće avao je da se vrlo lako ubace agenti. Partizani su, doduše, poimeni ne tražili lica, ali te njihove želje nisu potpuno ispunjavane, i umjesto nekih traženih lica su druga lica i partizani su ih prihvatili.*«⁴² (Istakli autori.)

U posmatranju obavještajnog aspekta razmjene zarobljenika uvijek treba imati na umu i ono što je Kas-

che napisao Ribbentropu, kao i ono što je Herbst izjavio isljedniku.

Nije sporno da su i Nijemci, i Talijani, i ustaše od svojih pregovarača, a zatim i od razmijenjenih zarobljenika, tražili i dobivali detaljne izvještaje o svemu što su doživjeli, ali i vidjeli za vrijeme boravka među partizanima, i na taj način ponekad dolazili i do dragocjenih podataka. Nasuprot, tome i partizani su, saslušavajući i neprijateljske zarobljenike, nastojali, pa ponekad i uspijevali, da od njih dobiju podatke koji su im mogli koristiti, dok su njihovi pregovarači i usmeno podnosili svojim štabovima izvještaje o svojim zapažanjima.

Međutim, Herbstove navode treba shvatiti kao potvrdu o postojanju zaista velikog raskoraka između Herrmannovih želja i stvarnih mogućnosti. U našim ratnim arhivima nismo naišli na dokumente ni svjedočenja o tome da je bilo koja neprijateljska obavještajna služba u sklopu razmjena zarobljenika u toku 1941. godine pokušala, da u partizanske redove ubaci svog agenta. Isti slučaj i s partizanskom obavještajnom službom. Uostalom, u toku cijelog rata njene mogućnosti na tom planu bile su minimalne, osim u slučaju pripadnika domobranstva tzv. NDH i četnika Draže Mihailovića, a oni su uglavnom puštani na slobodu bez razmjena. Među njima je partizanska obavještajna služba tražila i nalazila svoje buduće saradnike, ali to nije tema ovog poglavlja (vidi poglavlje »Partizanska ofanzivna obavještajna služba«),

A kada su u toku idućih godina — 1942, a pogotovo 1943, 1944. i 1945. — razmjene zarobljenika na tlu Jugoslavije dobile neusporedivo širi zamah, i Nijemci i Talijani, i ustaše pokušali su da tim putem u partizanske redove ubace i svoje agente. Bilo je to novo iskušenje za partizansku kontraobavještajnu službu!

1942. godina

Štab Drugog krajiškog (kozarskog) NOP-odreda namjeravao je da mijenja zarobljene oficire za pohapšene pripadnike NOP-a u gradovima. To se vidi iz njegovog »Izvještaja o vojno-političkim akcijama... od 10. XII. 1941. do 20. XII. 1941. godine«, u kojemu se navodi da su jedinice odreda u izvještajnom periodu zarobile 126 domobrana i tri oficira, te da su »svi (su) hr(vatski) vojnici pušteni kućama. Oficiri zadržani za zamjenu«. ⁴³

U prvom broju biltena »Partizan iz Kozare«, izdanom 1. januara 1942. godine, navodi se da je u akcijama...

»... na Drakseni , Svodnu, Podgradce, Grbavce, Mrakovicu, Turjak, Donju Dragotinu, Jeli ku, Umetaljku i dr(ugdje), zarobljeno (je) ukupno 430 vojnika i podoficira, 6 oficira, 23 žandara i 1 ljekar. Osim tri oficira i jednog podoficira koji su zadržani za razmjenu sa našim pohapšenim drugovima i taocima po gradovima, svi ostali su pušteni svojim ku ama...«⁴⁴

Nismo našli dokumente koji bi potvrdili da su Kozari bili gdje izvršili razmjenu zarobljenih domobranskih oficira.

Grupa hercegovačkih i crnogorskih partizana napala je 6. januara 1942. godine na cesti Trebinje—Bileće, kod sela Panika, talijansku motorizovanu kolonu: zarobljen je jedan oficir i stotinu talijanskih vojnika, među kojima je bilo i ranjenika. Sutradan, 7. januara, Privremeni operativni štab NOP-odreda za Hercegovinu poslao je talijanskoj komandi zahtjev da preuzme svoje ranjenike i nadoknadi za njih utrošeni sanitetski materijal, ponudivši istovremeno i razmjenu ostalih zarobljenika za internirane članove partizanskih porodica i aktivista NOP-a.

Prvom zahtjevu Talijani su odmah udovoljili, a razgovori o razmjeni obavljani su 12. januara između u Lastva, gdje se nalazilo sjedište Operativnog štaba, i Arslanagić -Mosta. Partizanski pregovarači (Šava Kovačević , Petar Ilić Drapšin, Savo Orović , Vlado Šegrt i još neki) predali su jednom kapetanu i dvojici poručnika iz Štaba 32. pješadijske divizije »Marche« (»Marke«) spisak osoba koje su tražili u razmjeni. Međutim, na tome je sve i završilo: Talijani nisu pristali na razmjenu svojih vojnika u Hercegovini, ali se broj u međuvremenu povećao na oko 250. O tome istovremeno kaže:

»Uzalud se pokušavalo više puta uspostaviti kontakt sa italijanskim vojnim vlastima, da bi se olakšala ishrana oko 250 italijanskih zarobljenika. Oni su radije žrtvovali svoje vojnike i oficire nego što bi priznali partizane kao ravnopravnu zarađenu stranu.«⁴⁵

U blizini Stoca (Hercegovina) na vrelu Bregave nalazila se talijanska posada od dvadesetak vojnika, koja je imala vodovodne instalacije. Borci jedne čete Stolac -kog partizanskog bataljona napali su 13. februara 1942. tu posadu i razoružali je. Ubrzo je iz Stoca naišlo nekoliko kamiona s talijanskim vojnicima pa su i oni napadnuti i većina ih je zarobljena. Tako se u rukama boraca Stolac -kog partizanskog bataljona našlo više od 70 tali-

janskih vojnika. O onome što se zatim događalo pri aju Vojo Erceg i Lazo Galija:

»Sutradan smo jednog zarobljenika uputili u Stolac, sa zahtjevom da odmah iz njihovog garnizona šalju hranu zarobljenim Italijanima. Preko ovog 'emisara' Italijani su od nas tražili pregovore. Nakon 5—6 dana pregovori su i održani u kući u Tripka Brkića u Dolu. Našu stranu su predstavljali šestorica drugova među kojima su bili Dušan Grk, Miro Popara, Gojko Mihić, Todor Škrba i Lazo Galija. Ugovoreno je da na mjesto pregovora dođe šest Italijana, ali bez oružja. Niže od zakazanog mjesta prezidali smo cestu da nas ne bi iznenadili prodorom motorizacije.

Kad su pošli pregovori, italijanski major nam je predložio da mi ne napadamo Italijane, pa ni oni nas ne smiju napadati. Na to im je Miro odlučno rekao:

'O tome nema ni razgovora! Možda ćemo vas nekoć napasti u Stocu i goniti dok vas ne istjeramo iz naše zemlje!'

Tražili smo da šalju sljedovanje zarobljenicima. Major je rekao da oni to ne mogu i da svako treba da hrani svoje zarobljenike. Miro im je odgovorio:

'Mi ih nemamo šta im hraniti, jer su nam Italijani sve opljačkali.'

Bilo je onako kako smo zahtijevali. Tako je osam dana jedan Italijan, svaki dan na mazgi, dogonio hranu za njihove ljude u našem zarobljeništvu, što je imalo jakog političkog odraza na masu. Kako nismo imali hrane za zarobljene Italijane, dodijelili smo ih, po jednog ili dvojicu, imu njihovim seljacima — da ih hrane a da im oni rade. Tako su Musolinijevi vojnici ovdje ostali sve do tzv. treće neprijateljske ofanzive.«⁴⁶

Ogledno je major koji je istupao u ime talijanske komande pokušao da pregovore o razmjeni, vođen u kući u Tripka Brkića u Dolu, iskoristi za druge ciljeve, ali to mu nije uspjelo.

U zapisniku sa prve oblasne konferencije KPJ za Bosansku krajinu, održane 21, 22. i 23. februara 1942. godine u Skender-Vakufu (srednja Bosna), nalazimo i nekoliko rečenica o jednom neuspjelom pokušaju razmjene zarobljenika na sektoru Jajca:

»Drug Kasim (Hadžić) greška je što se zarobljenici dovode u školu kod Pljevlja (treba Pljeve — primj. autora) gdje je najcrnje. Kada se uputilo pismo za razmjenu Hrvatskim vlastima obavijes-

tili smo i drugove u Jajcu da organizuju uticaj na vojne vlasti.

Drug Nemanja, milicioneri iz Janja upu eni su u svoje jedinice. Potvr uje da je komisija za hrvatske vojnike stvorena od najgorih boraca, da je rok od 8 dana za razmjenu a poslije je produžena još dva dana, Šolaja je potpao pod uticaj harangera i vojnici su streljani. Razmjena svakako ne bi upalila jer Paveli je nije dozvolio.⁴⁷

Drug Kasim (Hadži) bio je tada sekretar Okružnog komiteta Jajce, drug Nemanja (Vlatkovi) bio je zamjenik političkog komesara 3. krajiškog NOP-odreda a Šolaja (Simela) komandant 2. bataljona 3. KNOP-odreda. Kada i gdje su »hrvatski vojnici« o kojima je riječ zarobljeni, koliko ih je bilo i za koje je osobe tražena njihova razmjena, nismo uspjeli utvrditi.

Sedmog marta 1942. godine Ivan Milutinovi je u ime Glavnog štaba NOP-odreda za Crnu Goru i Boku javio Vrhovnom štabu:

»Kao što smo vas ranije obavijestili, Lov enski odred imao je u toku januara 48 zarobljenika — Talijana, pa je odmah ponudio pregovore za razmjenu okupatoru na Cetinju, pa je ovaj odmah to usvojio. Mi smo u tim razmjenama oslobodili 48 naših interniranih drugova, a među njima i 35 članova Partije. Mi ćemo pokušati da tražimo razmjenu i za ostale zarobljenike koji se nalaze na teritorijama raznih odreda.«⁴⁸

Mada je na terenu Lov enskog NOP-odreda bilo prilično mnogo zarobljenih pripadnika talijanskih oružanih snaga — jedno se vrijeme u Crmnici nalazio i svojevrstan sabirni logor za njih — u ovom se slučaju, najvjerovatnije, radilo o 46 talijanskih vojnika koje su dijelovi Lov enskog NOP-odreda i Orjenski bataljon Nikšići kog NOP-odreda 4. decembra 1941. godine zarobili u selu Dragalju kod Grahova.⁴⁹ Prepiska između Štaba Lov enskog NOP-odreda i talijanske komande u Cetinju vremena je dulje vremena i razmjena je obavljena tek 1. marta 1942. godine, ali tada nisu zamijenjene 48, već samo 32 osobe sa svake strane. To potvrđuju i završni dokumenti iz prepiske o toj razmjeni. Štab Lov enskog NOP-odreda uputio je grupu zarobljenih Talijana u Cetinje s dopisom:

»Na osnovu vašeg pisma od 28. februara 1942. godine upućujemo vam 32 zarobljena vojnika, za koje tražimo da nam danas, posle podne uputite naše sugrađane.«

Talijanska komanda u Cetinju odgovorila je istog dana:

»Danas 1. marta 1942. godine u 15 asova stigla su u Cetinje 32 naša vojnika, stoga vam se u zamenu upu uju 32 vaša građanina.«⁵⁰

U »Izveštaju obavještajne službe« Štaba NOP-odreda za Liku, upućenom 2. marta 1942. godine komandantu Glavnog štaba Hrvatske i potpisanom od »politikog obavještajnog oficira« Pere (Grubora) pod nazivom 4. nalazimo ove rečenice:

»Izveštavamo vas o toku i rezultatu razgovora s neprijateljem po pitanju razmjene zarobljenika... Razgovori su se vodili na Ljubovu. Predstavnici Talijanske komande otpočeli su razgovore o miru, umjesto o razmjeni zarobljenika. Pitali su nas: 1) Pod kojim bi uslovima pristali da obustavimo neprijateljstva; 2. da li bi možda htjeli promjenu vlade i 3) da li bi komanda njihove II armije mogla doći u kontakt s našom Vrhovnom komandom. Mi smo im odgovorili da nismo došli da razgovaramo s njima o miru nego o razmjeni zarobljenika. Rekli smo da smo mi neprijatelji, između kojih ne može biti mira dok ne napuste našu zemlju. Što se tiče promjene vlade, odgovorili smo im da mi ne priznajemo ni njihovu okupatorsku vlast ni Pavelićevu vladu. Na treće pitanje odgovorili smo im da ako hoće dodir s našom Vrhovnom komandom po pitanju mira, da je besmisleno, jer da o miru ne može biti ni riječi. Zatim su nam postavili pitanje pod kojim uvjetom bi Štab grupe dobio da se njihova vojska evakuiše iz Korenice i Udbine. Mi smo im odgovorili: jedino pod uvjetom da nam predaju svo oružje i municiju u potpuno ispravnom stanju.

Po pitanju razmjene zarobljenika mi smo ostali pri našem ranijem stanovištu. Razgovori su se završili tim da će talijanski delegati saopštiti svojoj komandi naše mišljenje i naše uvjete.«⁵¹

Postavljaju i partizanskim parlamentarima prva dva pitanja, Talijani su, o igledno, željeli da steknu sliku o stepenu njihove odlučnosti da istraju u oružanoj borbi i protiv njih kao okupatora, i protiv ustaške NDH. S obzirom na treće pitanje, njihova je namjera vjerovatno bila da utvrde postoje li i kako funkcionišu veze između Štaba NOP-odreda za Liku i najvišeg partizanskog štaba.

Odgovori na prva dva pitanja bili su onakvi kakvi su morali biti, jer ih nije bilo moguće izbjeći; na osno-

vi njih Talijanima je, konačno, postalo jasno da u li kim partizanima imaju beskompromisnog protivnika s kojim o nekom modusu vivendi ne može biti ni riječi. A odgovor na treće pitanje? Pa i on je bio onakav kakav je morao biti: iz njega Talijani nisu, zapravo, mogli ništa da zaključe!

I partizanska je strana na temelju pitanja koja su postavili talijanski parlamentari mogla da izvuče odgovarajuće zaključke o daljim namjerama Talijana u odnosu prema ustanicima, kao i o stavu prema Pavelićevoj vladi!

Pošto je prva faza pregovora završena, uslijedila je druga. O tome Pero Grubor u istoj tački navedenog izvještaja piše:

»Desetak dana posle toga obavijestila nas je talijanska komanda da pristaje na naše uvjete razmjene zarobljenika, tj. na paritet, i da će pristupiti razmjeni čim se vrijeme poboljša i čim naprave spisak naših ljudi koji se nalaze u njihovim rukama.«⁵²

U Splitu je 17. novembra 1941. uhapšen sekretar CK KPH i član Politbiroa CK KPJ Rade Končar Brko i o tome je Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju izvijestio sljedeće:

»Drug Brko nalazi se u bolnici. Koristimo svaku priliku, da dođemo do njega, ali bilo nam je nemoguće. Odredi u Lici i Dalmaciji smatraju da treba zarobiti nekoliko talijanskih oficira i u zamjenu za njih tražiti Brku. Mišljenja smo, da ga ne možemo osloboditi pomoću u oružane akcije.«⁵³

Usvajaju i mišljenje i sugestiju Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju i primivši »Izvještaj obavještajne službe« Štaba NOP-odreda za Liku od 2. marta, o kome je upravo bila riječ, Glavni štab Hrvatske je 13. marta naredio komandantu i političkom komesaru Ličke grupe partizanskih odreda:

»Budući da ste stupili u vezu s talijanskom vojskom zbog izmjene zarobljenika, ispitajte pod kojim bi uslovima oni pristali na izmjenu drugara Rade Končara. Prihvatite ponudu makar i za sve zarobljene talijanske oficire, a mogli bi se s njima nagoditi i oko toga da im za drugara Radu Končara propustite opsjednutu posadu Korenice.«⁵⁴

Međutim, sva nastojanja da se Rade Končar razmijeni ostala su bezuspješna: Talijani su ga osudili na smrt i 20. maja 1942. godine strijeljali u Šibeniku.

Primivši Titovu sugestiju da pohapšene drugove pokušaju spasiti razmjenom za zarobljene talijanske oficire, Glavni štab NOP-odreda Slovenije uputio je 21. marta 1942. »Dnevnu zapovest br. 1 svim komandantima partizanskih bataljona i eta«:

»Za zamenu nekih zatvorenih drugova, GI(avnom) štabu je potreban ve i broj viših oficira za taoce. Nare uje se etama da brzo pohvataju nekoliko oficira i odmah jave. Oficire treba da uva jaka straža, postupati s njima dostojno. Predložiti im da i sami pišu svojim komandama za izmenu. Pisma ta no pregledati i na drugom mestu predati na poštu.«⁵⁵

Nije poznato da je u toku 1942. na teritoriju Slovenije došlo do pregovora ili do razmjene zarobljenika.

U akciji izvedenoj 11. marta 1942. godine 4. bataljon »Budu nost« Tre eg krajiškog NOP-odreda razoružao je ustašku stražu koja je obezbje ivala pilanu i mlin u okolici Glamo a, uništio postrojenja, a znatan dio žita i brašna što ga je zatekao u mlinu evakuisao uz pomo mobilisanih seljaka i njihovih zaprega. Kada je ujutro iz Glamo a prema pilani krenulo talijansko skijaško odjeljenje, eta koja je obezbje ivala taj pravac sa ekala ga je, nanijela mu gubitke i zarobila nekoliko vojnika i jednog potporu nika.

»Za svoje zarobljene vojnike i oficire« — piše Simo Lon ar, jedan od u esnika te akcije — »Talijani su intervenisali preko nekih gra ana kod partizana, zahtijevaju i da ih partizani odmah oslobode. Za svaki slu aj pokupili su nekoliko seljaka u selima oko grada kao taoce i prijetili da e ih pobiti ako partizani odmah ne oslobode njihove zarobljene vojnike. Partizani su prihvatili zamjenu za seljake taoce, pod uslovom da im Talijani dozna e izvjesne koli ine sanitetskog materijala. Tako je, nakon izvjesnog natezanja, najzad postignut sporazum. Talijani su pristali na partizanski uslov i razmjena je bila izvršena.«⁵⁶

Posljednjih dana decembra 1941. godine bataljon »Marko Oreškovi « iz sastava Li ke grupe NOP-odreda držao je pod opsadom talijanski garnizon u Korenici. U njemu je bilo i ustaša i domobrana. Prvog januara 1942. godine u pomo im je krenulo oko 250 Talijana, ali su ih Li ani sa ekali na serpentinama ceste Vrhovine—Korenica, razbili ih i 125 njih zarobili. Nakon toga se broj

zarobljenih Talijana popeo na nekoliko stotina. Budući da su zbog problema prehrane bili veliki opterećenje i za narod i za partizanske jedinice, jednoga su ih dana sve sproveli do Podivala i odatle uputili u Korenicu. U zarobljeništvu je radi razmjene zadržano samo osam viših i nižih oficira.

O njihovoj zamjeni govori Jovan Kokotovi :

»Dobio sam zadatak da preko kurira-civila vodim pregovore s italijanskom komandom u Gospiću, gdje su bili naši zarobljeni drugovi.

Za 8 zarobljenih oficira pristali smo da zamenimo 13 naših terenskih radnika. Bili su među njima Joco Levnai, Stevo Dugandžija, otac Perice Kleuta, nekoliko žena iz AFŽ i još neki drugi.

Trajalo je to neko vreme dok smo se sporazumeli.

Zakazali smo sastanak za 15. mart u Podovima kraj Široke Kule... Dobio sam detaljne instrukcije od druga Jakova Blaževića a...

Oko 8 sati ujutro stigli su u Podove i italijanski pregovarači. Bila su dva kapetana i jedan poručnik. Uz njih je bio i jedan ustaša kao tumač s trakom Crvenog križa oko rukava.«⁵⁷

Želeći i da razgovaraju i o drugim pitanjima, talijanski su parlamentari predložili da odu na pregovore u Široku Kulu, što je Kokotović prihvatio. Naravno, svi pokušaji Talijana da se razgovara o primirju, nenapadanju i sli sličnim temama, nisu u Kokotoviću našli zahvalnog sagovornika i on se nakon izvršene razmjene iz Široke Kule vratio na partizanski teritorij.

U izvještaju Kočevića i Popovića, komandanta Proleterske operativne grupe (1. i 2. proleterska brigada), formirane početkom marta, Vrhovnom štabu, nalazimo i sljedeće podatke o akcijama grupe u istočnoj Bosni od 21. marta 1942. godine:

»U toku poslednjih dana zarobljena su 55 etnika. Oni etnici u Vlasenici i u Milićima sami su se predali, a među ovim zarobljenim je i Raševićev eskadron sa konjima. Osuđeno 15 na smrt, ali kazna nije izvršena nego smo uspeli da ih zamenimo za šest drugova iz Užičkog bataljona, koje su etnici zarobili kod Han Pijeska.«⁵⁸

Dragoslav Rašević, koji se spominje u izvještaju, bio je komandant Cerskog etničkog odreda i još prije prve neprijateljske ofanzive na Mačvu i Pocerinu sabotirao je borbu protiv okupatora (napad na Šabac i dr.)

Ismet Dilberović, borac 1. etničkog Konjičkog (Mostarskog) partizanskog odreda (bataljona), koja je u prvoj

polovini 1942. godine držala položaje iznad Konjica, pri-
a:

»... 21. marta izvršena je razmjena trojice za-
robljenih italijanskih oficira za Franca Novaka i
porodicu Pere Bili a, koji su se do tada nalazili u
zatvoru. Tih dana, prije nego što se obavila raz-
mjena, u eti je vladala posebna atmosfera. Odab-
rana je desetina koja e izvršiti razmjenu, na elu
sa komandrom Radom Špancem. S obzirom na
to da je u eti vladalo šarenilo i raznolikost u po-
gledu odje e i obu e, on je naredio da borci dese-
tine budu jednoobrazno i, što je mogu e više voj-
ni ki obu eni. Dio ete koji je ostao na položaji-
ma, trebalo je da bude spreman za slu aj da se
nešto neo ekivano dogodi. Prilikom susreta, na
fašisti ki pozdrav italijanskog oficira i njegovih
vojnika, Rade Španac i naši borci odgovorili su
našim partizanskim pozdravom stisnutim pesni-
cama.«⁵⁸

U borbi protiv njema ke motorizovane kolone, vo-
denoj 10. marta 1942. godine na Badrlja ama, na cesti
Ljubinje—Stolac (opširnije o tome u drugoj knjizi, u po-
glavlju »Ofanzivna /informativna/ obavještajna služba
u akciji«) partizanske jedinice Komande sektora Ljubi-
nje—Stolac zarobile su 46 njema kih vojnika i preko ta-
lijanskog komandanta garnizona u Stocu ponudile nji-
hovu razmjenu. Više o tome saznajemo iz izvještaja Ve-
like župe Dubrava, sa sjedištem u Dubrovniku, posla-
nog 18. aprila 1942. Ministarstvu unutrašnjih poslova
tzv. NDH u Zagrebu:

»Kotarski predstojnik u Stocu dostavio je prije-
pis pisma koje su partizani uputili talijanskom za-
povjedniku Štoca majoru Barteleu. Iz ovog pisma
se vidi da partizani, prema sporazumu zaklju e-
nom izme u majora Bartelea i politi kog komesa-
ra Branka Šotre, 25. III tek(u e) god(ine) predlažu
razmjenu italijanskih i njema kih vojnika sa
grkoisto njacima-komunistima koji se nalaze u
našim, italijanskim i njema kim logorima i zatvo-
rima. Uz ovo pismo poslali su tri iskaza svojih lju-
di, od kojih jedan sadrži imena 58 muškaraca,
drugi imena 63 žene i djevojke, a tre i imena 10
komunista koje je uhapsila italijanska vojna ko-
manda u Stocu 11. III 1942. godine i odvela u Met-
kovi .

Italijansko zapovjedništvo u Stocu poslalo je
ovo pismo svojoj pretpostavljenoj vlasti, a o tome
je bila obaviještena i njema ka vojna komanda u

Mostaru. Njemačkih zarobljenika kod partizana ima 43. U pomenutom pismu navodi se da su partizani strijeljali 11 italijanskih zarobljenika (10 vojnika i jedan asnik), a kao razlog navode to što su bile paljene kuće njihovog mirnog i nedužnog stanovništva.«⁶⁰

O samom toku partizansko-talijanskih pregovora i postignutom sporazumu svjedoči i Simo Radić, jedan od učesnika tih dogovora:

»Major Barteleo pristao je na pregovore i na ugovoreno mjesto došao sa tumačem — profesorom iz Stoca. Pregovore su ispred naših jedinica vodili Mirko Sikimić i Branko Šotra. Major je sedam dana zadržan u Komandi sektora, gdje su se utvrdili svi uslovi pregovora o razmjeni zarobljenika, preuzimanju poginulih njemačkih vojnika i druge pojedinosti. Jedan od uslova istaknut na pregovorima bio je da se ne smije vršiti nikakva odmazda nad stanovništvom, jer je, u protivnom, svi zarobljeni biti strijeljani. Tok pregovora i utvrđene uslove neprestano je prenosio njemački vojnik u ulozu kurira, krećući se na motociklu i sa bijelom zastavom. Major Barteleo prihvatio je (po odobrenju njemačke komande iz Mostara) postavljene zahtjeve o isporuci hrane, sanitetskog materijala i druge pomoći, jedino nije htio prihvatiti traženu isporuku municije partizanima, jer su mu to zabranili Nijemci.

Kada su pregovori okončani, izvršena je razmjena u kojoj je izvedeno 18 zatvorenih naših građana. Po uhapšenike u Stocu dobrovoljno je pošao komandir Vlahović kome je te Milan Domazet. Time je ta razmjena završena.«⁶¹

Prilikom napada na ustašku posadu u selu Turiji kod Pura i Anina u izmeću 12. i 13. januara 1942. godine zarobljena su tri borca Ozrenskog partizanskog odreda: Cvetko Arsenić, Aleksa Evčević i Petar Stepanović. Saznavši sredinom marta da se oni nalaze u Tuzli i da im se sprema javno sušenje, a znajući da ih ustaše neće htjeti zamijeniti za zarobljene domobrane, čak ni za domobranske oficire ili ustaške milicionere, Štab Odreda naredio je jedinicama koje su djelovale na željezničkoj pruzi Sarajevo—Bosanski Brod da zarobe nekoliko Nijemaca. To je i učinjeno.

»Već 29. marta« — piše komandant Ozrenskog NOP-odreda Tošo Vujašinović — »zarobili smo jednog nemačkog podoficira i tri vojnika. (...) Izvršili smo još nekoliko napada na vozove, a 4 ap-

rila, na sam katoli ki Uskrs ... (zarobili smo) jednog nema kog vojnika... i nekoliko maglajskih milicionera.«⁶²

(Katoli ki Uskrs je 1942. bio 5. aprila — primj. autora.)

Tako su se ve prvih dana aprila 1942. u rukama boraca Ozrenskog NOP-odreda našla etiri njema ka vojnika i jedan podoficir. Tada je Štab Odreda ponudio njema koj komandi u Tuzli njihovu razmjenu za trojicu svojih boraca zarobljenih kod Turije i dva uhapšenika koja su bila u tuzlanskom zatvoru. Nekoliko dana kasnije na Ozren je stigao edo Popovi , kazandžija iz Tuzle, kojega su ustaše još u avgustu 1941. slali da posreduje u razmjeni zarobljenih ustaša. Pomo u njega je utarana eno da se razmjena obavi 9. aprila, što je i u injeno.

Tom je prilikom njema ki major, o igledno pripadnik Abwehra, koji je odli no govorio naš jezik, pokušao da pridobije za saradnju »šefa« partizanskih parlamentara Todora Pani a, zamjenika komandanta Ozrenskog NOP-odreda. Pozivao se pritom na majora Jezdimira Dangi a, pokazivao mu njegovu sliku s posvetom, tražio ponovni sastanak — ali uzalud.

Me utim, u toku pregovora za tu razmjenu dogodilo se nešto potpuno drugo: edo Popovi , kojega su i ustaše i Nijemci smatrali svojim ovjekom i agentom, uspješno je odigrao ulogu partizanskog obavještajca! O tome govori tadašnji komandant Ozrenskog NOP-odreda Todor Tošo Vujasinovi :

»Dok se edo kod mene bavio, uspeo sam da saznam dosta interesantnih novosti. Tako sam, izme u ostaloga, saznao da u Tuzli borave tri tajanstvene li nosti. edo je smatrao da su to gestapovci, među kojima i neki dr Ivo Koli . Taj Koli ga je i poslao da do e do nas. On se negde, pred nekim domobranskim oficirima, hvalio da njih trojica pripremaju kraj Ustanka u Bosni. edo mi je priao da su ta trojica pre nekoliko dana išla sa troja nema ka borna kola na Majevicu i da su tamo sa majevim kim etnicima i njihovim vojvodom Kero vi em utvrdili primirje. Koli je tvrdio da e to postiti i i na ostalim područjima, jer da on svagde ima svoje ljude preko kojih radi. Uveravao je da e se ustanici uskoro po eti da kolju sami izme u sebe. edo me je upozoravao da treba da budemo vrlo oprezni, jer da je gestapo sigurno ve uhvatio neke veze i kod nas.«⁶⁵

Podaci koje je edo Popovi dao Todoru Vujasinovi u bili su ta ni i dragocjeni.

»Tri tajanstvene ličnosti... među kojima i neki dr Ivo Koli « nisu bili gestapovci. »Dr Ivo Koli « bio je pripadnik njemačke vojnoobavještajne službe (Abwehra), odnosno njenog centra u Beogradu. Služio se pseudonimom Ivan Koli, pa se tako i potpisivao, čak i u službenoj prepisci. Inače se zvao Hans Kohl i kao zastupnik neke njemačke firme prije rata je živio u Srbiji i dobro je znao naš jezik. Neposredno je bio podređen kapetanu dru Matlu, šefu odsjeka beogradskog Asta (Abwehrstelle), koji je lično dolazio i u štab Draže Mihailovića na Ravnoj gori da bi pripremio njegove pregovore s njemačkom komandom, do kojih je i došlo 11. novembra 1941. godine u selu Divcima. Nakon povlačenja partizanskih snaga iz Užica u Sandžak, dr Matić je u Užicu formirao, ispostavu beogradskog Asta — Meldekopf Užice — a za šefa postavio Hansa Kohla, alias Ivana Kolića.

Vidjeli smo da je u akciji izvedenoj 4. aprila osim njemačkog vojnika bilo zarobljeno i »nekoliko maglajskih milicionera«. U vezi s njima Štab 1. bataljona Ozrenskog NOP-odreda (komandant Jovo Bajković, politički komesar Fikret Dedić) obratio se 5. aprila »komandantu hrvatske vojske Maglaj«:

»Na dan 4. ovog meseca zarobljeni su od strane naše vojske: jedan domobran, četiri stražara željeznike straže i tri vojnika iz Maglaja, milicije pomenute vojske. Vratite im toj komandi pod uslovom da za svakog zarobljenog pošaljete po 50 kg soli. So uputite jablaničkim putem civilnim licima.«⁶⁴

I ta je razmjena obavljena po već ustaljenoj praksi! U pismu dostavljenom sa Žabljaka Titu u Foča 14. aprila 1942. Šikić (Moša Pijade) između ostalog piše i sljedeće:

»Za Fatija (Andriju Hebranga) mi je jako teško. Ne bi li se moglo preko Hercegovačkog štaba razmeniti za zarobljene Nemce? Imaju ih pedesetak. Ovi naši pametnjaci postreljali su sve zarobljene italijanske oficire, pa sad ne možemo da vršimo zamenu i drugove nam ubijaju na koju su zamenu već pristali.«⁶⁵

O razmjeni Andrije Hebranga opširnije se govori u poglavlju »Slavonska razmjena«, ali o zamjeni na koju su Talijani »već pristali«, a koja nije mogla biti izvršena jer su svi talijanski oficiri postreljani, nismo mogli ništa pobliže da utvrdimo.

I na Baniji je pripremana razmjena zarobljenog domobranskog poručnika za zarobljenog pozadinskog

politi kog radnika NOP-a Janka Šušnjara. Me utim, razloge zbog kojih ta razmjena nije obavljena objašnjava Ranko Miti , politiki komesar Odreda:

»Tada smo kod sebe držali zarobljenog domobranskog poru nika iz Mrakove jedinice. Namjeravali smo ga mijenjati za Janka Šušnjara, koji je bio uhva en kao terenski radnik. Kada smo uli za pogibiju Ga ešinu, izdali smo nare enje da se odmah likvidira poru nik, jer je na nas pucao do posljednjeg metka. Sada su O(kružni) K(omitet) KPH za Baniju i Štab Partizanskog odreda donijeli odluku: mjesec dana osvete za našega prvog komandanta Vasilja Ga ešu.«⁶⁶

Vasilj Ga eša bio je jedan od najpopularnijih organizatora ustanka na Baniji. Kada je formiran Štab Korduna i Banije, postao je njegov lan, a u oktobru 1941. i lan Glavnog štaba NOP-odreda Hrvatske. U decembru je postavljen za komandanta Banije. Poginuo je 29. aprila 1942. godine u selu Brubnom probijaju i se s vodom boraca iz ustaškog obru a. Proglašen je narodnim herojem.

Komande 1. južnodalmatinske i Neretvanske ete poslale su 9. maja 1942. godine Štabu Dinarsko-dalmatinskih NOP-odreda zajedni ki izvještaj o borbi vo enoj 6. maja na sektoru uš a Neretve, u kojoj su zarobili jednog poru nika i 17 vojnika.

»Dana 7 t.m.« — stajalo je u izvještaju o ovoj borbi — »zarobljenike smo saslušali i uputili jednog podoficira zarobljenika kao kurira sa pismom italijanskoj 6. Compagnia Chimica Posta Militare 4 — Metkovi .

Prilažemo tekst pomenutog pisma.«

Uz citirani dio izvještaja Redakcija druge knjige *Narodnooslobodila ka borba u Dalmaciji 1941—1945, Zbornik dokumenata* dala je dvije napomene. U prvoj je rije o prijevodu naziva talijanske jedinice: »Šesta kemijska eta, vojna pošta 39«, a u drugoj Redakcija napominje da su u pismu data imena, prezimena i ostali podaci o zarobljenicima, pa zatim doslovno citira dio pisma:

»Za poru nika Flavio Setin i cap(oracle = kaplar — primj. autora) Parma Enzo (Enco) koji su teže ranjeni, a koji trebaju hitnu bolni ku njegu, tražimo u zamjenu naša dva partizana: Cvitani Antu i Lovri a, koji su uhapšeni 5. maja t. g. izjutra na uš u rijeke Neretve, skupa sa njihovim oružjem. Osim toga za istu razmjenu dostavite nam sanitetski materijal, koji je utrošen sa naše

strane za vaše ranjenike i to kako slijedi: 2 komada 'kaliko' zavoja, 12 mull-zavoja, 3 kutije jodiform gaze, 50 grama jodne tincture, 3 komada burovih obloga, 50 grama hidrogena, deset grama lyzola, 20 dec. gr. vate, jednu kutiju od 3 metra flastera, jednu tubu streptazol tablete, 1 kutiju bor vazelina, 1 kutiju alb vazelina...'

Za zamjenu za ostala tri ranjena vojnika tražena je obuća ili hrana i sanitetski materijal.

Dalje, za zarobljene zdrave vojnike piše: 'Kako je naprijed izneseno ostali su zdravi, te ih zadržavamo uz zahtjev, da im dostavite hranu za jedan mjesec dana, kako im pripada. Ove zdrave Vaše vojnike zadržavamo kao taoce, pa se nadamo, da će na kraju života vaših vojnika prestati zlo inak plaćanje imovine i paljenje kuća pošteni i slobodoljubivih seljaka ovog kraja.'⁶⁷

Šta se dalje događalo, je li obavljena predložena razmjena — nismo mogli utvrditi.

Prva južnodalmatinska eta napala je 13. maja 1942. poslije podne dijelove talijanske divizije »Messina« (»Mesina«) — kolonu od 300 vojnika i jednim tenkom — na cesti Rogotin—Gradac kod Striževa, tj. kod zaseoka Bašine. Ubijeno je pet vojnika i dva oficira, a zarobljeno 15 vojnika i pet oficira.

Kada su se Talijani povukli u selo Rogotin, Komanda eta predložila je da im ranjene zarobljenike preda u zamjenu za sanitetski materijal. Talijanska je komanda prihvatila prijedlog i sutradan su u oslobojeni Gradac uplovila tri talijanska broda. Međutim, kada su ranjenici ukrcani, brodovi su otvorili artiljerijsku vatru po selu: razrušena je 21 kuća i više oštećeno, poginule su tri žene, a tri su ranjene.⁶⁸

Štab Grupe NOP-odreda za Liku postigao je prvih dana jula 1942. sporazum s predstavnikom generala Raffaella Peligrea (Rafaelo Peligre), komandanta divizije »Re«, čije je sjedište bilo u Gospiću, o razmjeni njihovih zarobljenih oficira za osmoricu pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta koji su se nalazili u njihovim zatvorima: Juru Blaževića iz Gospića (oca Jakova Blaževića), Katu Rubčića i Brkljačića i Ružu Brkljačića iz Lešća, Josipa Hadelana, Franju Šuka i Franju Vadjljića iz Zagreba, Janju Kuprešanin i Mirka Oklobdžiju iz Metka.

Dogovoreno je da se razmjena obavi blizu sela Vukave kod Široke Kule, 9. jula 1942. godine u 11 sati. I sve je pošlo kako je dogovoreno, ali, nažalost, završilo se kako nitko nije očekivao.

O tome što se dogodilo, piše dr Nikola Rub i :

»... Osobito me je obradovalo pismo sekretara Oto a kog komiteta... u kojem mi javlja Brico da su moja majka i sestra puštene iz zatvora u Vrhovinama i da su preba ene u Gospi radi zamjene. (...) 9. srpnja 1942. (...) bila je ugovorena zamjena. (...) Talijani je trebalo da dovedu i predaju Štabu Grupe osmoricu interniraca: ...Oni su dovedeni u Široku Kulu velikim talijanskim autom Crvenog križa. Pred tim autom vozio se kao prethodnica motociklist, a iza njega u osobnom automobilu talijanski oficir, sve enik — tuma — i voza pod bijelom zastavom i zastavom Crvenog križa. Automobili su ekali nedaleko od žandarmerijske stanice u Širokoj Kuli dok se izme u parlamentarna ne odredi mjesto zamjene i druge formalnosti. Ustaše su, me utim, odlu ile da te ljude pobiju prije nego se izvrši zamjena. Poznati ustaški krvnik bojnič Ivan Dev i Pivac, zapovjednik V li ke bojne, odmah je organizirao dobrovoljce... i uputio ih na mjesto nedaleko od Kule. A kad je auto s pratnjom krenuo, sa ekali su ga i zatražili od talijanske posade da iza e iz automobila. Talijani su to u inili bez ikakva protesta i otpora. Na to su ustaše otvorile vrata automobila i naložile zarobljenicima da iza u i da se postave na desnoj ivici ceste. Sedam ih je izišlo iz kola, dok se Oklobdžija skrio iza vrata i tamo ostao. Ustaše su otvorile vatru iz strojnicu i ubile Juru Blaževića, Ružu Brklja i , Franju Šuk i Franju Vadlja, dok je Kata Brklja i pala teško ranjena. Samo dvoje je uspjelo pobje i: Josip Hadelan i Janja Kuprešanin.«⁶⁹

Jedna od metoda talijanskih okupatora u borbi protiv partizana bila je odvo enje manjih ili ve ih grupa civila u zatvore i logore. To se doga alo i na sektoru Bosanskog Grahova. Tako se polovinom 1942. godine u talijanskom zatvoru u Kninskoj fortici nalazilo više od stotinu zatvorenika.

»Sa mnom je bilo« — piše David Mandić — »oko 100 zatvorenika u jednoj tjesnoj i mra noj prostoriji. Hranili su nas sa 50 grama hljeba i pola litre vode dnevno.«⁷⁰

Kako se u partizanskom zarobljeništvu nalazilo više talijanskih vojnika, partizanska je komanda odlu ila da ih zamijeni za one iz kninskog zatvora i u vezi s tim

polovinom avgusta 1942. godine s talijanskom komandom u Bosanskom Grahovu ugovorila sastanak u selu Borova i, nekoliko kilometara sjeverozapadno od Bosanskog Grahova. Talijansku je komandu zastupao major (?) Maruši, obavještajni oficir divizije »Sassari«, a partizanski su parlamentari bili Nikola Kotle, pomoćnik političkog komesara Petog krajiškog NOP-odreda i Niko Duri.

Dok je D. Mandić u ostalo u selu da su avgusta 1942. godine »zamijenili (su nas) 75 zatvorenika za 35 Talijana«, Niko Duri, jedan od partizanskih parlamentara, daje malo drukčije brojke zamijenjenih:

»...Dogovorili (smo se) da za svaka 3 naša zatvorenika damo jednog njihovog vojnika« — kaže Niko Duri. — »Sje am se da smo tada razmjenili 36 italijanskih vojnika za naših 108 interniraca, među kojima je bilo i žena, djece i staraca.

(...)

Utana ili smo ... da se zamjena izvrši na mostu kod kuće Jovandića u Borova i. I zaista poslije nekoliko dana javili su dan zamjene, koja je zaista izvršena na ugovorenom mjestu, uz obostrano obezbjeđenje.

Naši internirci su bili veoma iscrpljeni, tako da mnogi nisu mogli si i sa kamiona nego su ih po dvojica pridržavali i jedva su hodali. Italijani su, međutim, bili debeli kao prašina, samo što nisu bili u uniformi nego u našim civilnim seljачkim odjelima; bili su veseli kao i obično.⁷¹

U Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu nalazi se vrlo interesantan dokument o pregovorima pri razmjenama. To je dopis koji je »Štab XIV (narodno) oslobodilačke udarne brigade« 2. septembra 1942. godine poslao »komandi pešadijske divizije — Mostar za kapetana (gospodina) Berlingeri Giulio« (Berlingeri u ličnom). Dajemo ga u cjelini:

»Kao što vam je poznato nalazi se u našem zarobljeništvu veći broj talijanskih vojnika, podoficira i lekara. Na osnovu vašeg dopisa upućenog ovoj komandi na inicijativu gospodina Otta, dali smo raspis svim našim vojnim komandama u Jugoslaviji za prikupljanje podataka o zarobljenim Talijanima. Pošto je tu stvar uzela u svoje ruke naša vrhovna komanda, nadamo se u najskorije vreme dobiti sve potrebne podatke. Ali smatramo da se razmena može vršiti i po grupama, ne čekajući i podatke o celokupnom broju zarobljenika. To bi olakšalo i tehničku stranu razmene.

Budu i da ste voljni vršiti razmenu predložimo prvu grupu od četrdeset i jednog zarobljenika. U prilogu dostavljamo spisak zarobljenih talijanskih vojnika.

Istovremeno šaljem vam spisak onih 109 rodoljuba koje želimo dobiti u razmenu za gornju grupu vaših vojnika. Rodoljube, koje isključivo tražimo, navodimo onim redom kojim želimo da budu uzimani u obzir.

Predlažemo da se zamena zarobljenih izvrši 8-X-1942 negde u blizini Grahova.

Po našem parlamentarcu dostavite vašu konačnu odluku i predloge u pogledu tehnike strane razmene. Pored toga dostavite nam i spisak naših rodoljuba koji se nalaze kod vaših vojnih, civilnih i sudskih vlasti. Taj spisak ćemo iskoristiti za odabiranje naših ljudi u razmenu za sledeće grupe.⁷²

Po svemu sudeći, citirano je pismo mogao poslati samo Štab 10. hercegovačke brigade, jer u to vrijeme u sastavu NOV i DVJ uopšte nije postojala brigada s rednim brojem XIV. (U toku 1942. jedina brigada s tim brojem bila je 14. primorsko-goranska, ali ona je formirana tek 26. novembra 1942. godine!) Prema tome, moglo se raditi samo o namjernoj upotrebi neta i naziva zbog »uvanja vojne tajne« i dezinformisanja talijanske vojno-obavještajne službe.

Popis koji je talijanska komanda poslala iz Mostara »na inicijativu gospodina Otta«, najvjerojatnije je inž. Hans Ott donio i lično predao Štabu Brigade. Naime, on je u avgustu — poslije zarobljavanja u Livnu — u vezi s pregovorima o svojoj razmjeni i razmjeni svojih saradnika, u prvo vrijeme postao parlamentar, i to partizanski i njemački. O toj njegovoj ulozi više ćemo govoriti u poglavlju »Livanjska razmjena«. U sklopu pregovora o razmjeni livanjskih zarobljenika njega je put do Zagreba i natrag uvijek vodio preko Mostara, a s komandom talijanskih trupa u Mostaru morao je da uspostavi i održava tijesnu vezu i saradnju i zato što se u talijanskim logorima i zatvorima nalazila veoma mala osoba koje su partizani u početku pregovora tražili u zamjenu. Put ga je vodio preko teritorija koji je kontrolisala 10. hercegovačka brigada, a i veza s Vrhovnim štabom uspostavljena je preko Štaba te brigade.

Interesantno je, međutim, da je inž. Ott, ovisno o vlastitim pobudama i radi vlastitih obavještajnih kombinacija, ne samo pokušao već i napravio prve korake da se u razmjeni zarobljenika između talijanskih i partizan-

skih komandi unese više »reda« i postigne na elan sporazum na višem nivou.

Možda je druga rečenica dopisa Štaba 10. alias 14. hercegovačke brigade — »dali smo raspis svim našim vojnim komandama u Jugoslaviji« — samo nespretno formulisana. Takvo tumačenje sugerira i sljedeća rečenica da je »tu stvar uzela u svoje ruke naša Vrhovna komanda«. Ipak, postoji mogućnost da je takva formulacija na neki način sugerirala da se i daljnji tok razgovora i pregovora o razmjenama, bar privremeno, voditi preko štaba brigade.

Da su poslije prvog koraka nastavljene pregovori o talijansko-partizanskim razmjenama u okvirima koje je Štab Brigade sugerirao citiranim dopisom, potvrđuju sa uvani, mada nepotpuni, dokumenti: spisak 109 osoba koje su se nalazile po talijanskim logorima i zatvorima što ga je štab talijanskih trupa poslao iz Mostara Štabu 10. hercegovačke, odnosno »XIV n. o. udarne brigade« i »spisak italijanskih zarobljenika koje vam šaljemo za razmjenu«, koji je Štab Brigade poslao talijanskoj komandi. Ti spiskovi nemaju popratnih dopisa, bez potpisa i bez datuma!

Spisak od 109 osoba⁷³ ima rubrike: prezime i ime, ime oca, ime i djevojačko prezime majke, mjesto i datum rođenja. Bilo je tu osoba iz raznih dalmatinskih i bosanskih naselja: Žrnovice, Bosanskog Grahova, Bitele, Tiškovca, Sinja, Otoka, Zabrišća, Livna, Drvara, Korita, Kninskog Polja, Kazanaca...

Od spiska zarobljenih Talijana sa uvani su samo dva lista: jedan s rednim brojevima 1 — 7, a drugi s rednim brojevima 36 — 41, a zarobljenici su pripadali 3. bataljonu 152. puka divizije »Sassari«.⁷⁴

Nismo našli dokumente o izvršenoj razmjeni. Međutim, svjedočuju Davida Mandić i Nike Durić o razmjeni izvršenoj u selu Borova i kod Bosanskog Grahova dozvoljavaju pretpostavku da je ta razmjena bila rezultat opisanih pregovora, jer je obavljena »u blizini Grahova«, kako je Štab Brigade predložio, a prema navodima N. Durića, tom je prilikom zamijenjeno »naših 108 interniraca«. U brigadnom dopisu govori se o »109 rodoljuba«, ali je jedan od razmijenjenih ostao u Kninu. Dakle, razlika je samo u datumu: Štab Brigade dopisom od 2. septembra 1942. predlaže da se razmjena izvrši 8-X. 1942., a D. Mandić i N. Durić u ostalo je u sjećanju da je razmjena izvršena polovinom avgusta. Vjerovatno ih vara sjećanje.

Po etkom novembra 1942. po nare enju Štaba 4. operativne zone NOP-odreda Hrvatske Bra ka se partizanska eta od oko 80 boraca prebacila, ponajprije zbog teško a u prehrani, na planinu Biokovo. Na ostrvu je ostao samo jedan njen vod. A onda...

... »Po odlasku ete Talijani su uspjeli da uhapsu i godišnjice Oktobarske revolucije dva druga — Jozu Bodlovi a i Andriju Jugovi a... Partizanski vod i naši aktivisti brzo su reagirali i odmah postavili zasjedu na moru i na kopnu. U zasjedu je upao talijanski kamion, u kom se nalazio nitko drugi ve komandant talijanske vojske na Bra u sa svojom pratnjom od 13 vojnika. Svi su oni zarobljeni. Da bi oslobodili uhapšene druge, naši su Talijanima ponudili zamjenu. Talijani su je odmah prihvatili, a zatim je i izvršena kod Pražnice.«⁷⁵

Uz taj pasus autor knjige *Dalmacija 1942* Drago Gizdi dao je napomenu:

»1) J. Bodlovi bio je tada lan O(kružnog) K(omiteta) za Bra —Hvar. Poginuo u avgustu 1943. prilikom oslobo enja Bola.

2) A. Jugovi nalazio se na dužnosti predsjednika NOO-a Bol.

3) Talijani su kasnije iz zatvora pustili sve (oko 20) drugova Bra ana, koji su se nalazili u zatvorima na Bra u, kao i one u Splitu i Šibeniku, koje su partizani tražili.«⁷⁸

Bila je to uspješna razmjena. Samo je pitanje jesu li bra ki partizani postupili po direktivi nekog višeg štaba ili samoinicijativno.

Prilikom akcije na Sitnicu, južno od Banjaluke, koju su uspješno izvela etiri bataljona 1. proletherske NOU brigade jedna je eta 3. bataljona 4. krajiške brigade no u izme u 19. i 20. novembra 1942. godine sa ekala dije love neprijateljske posade (jednu satniju domobrana) koji su se povla ili i zarobila 65 domobrana. Tri Nijemca i tri domobrana uspjela su pobje i, ali ih je kasnije, uz pomo seljaka iz sela Sokolova, uhvatio obavještajni oficir 7. krajiške polubrigade.⁷⁷

O tome je Štab 4. krajiške brigade 21. novembra izvjestio Štab 1. udarnog NOU korpusa i Štab 5. NOU divizije:

»Zarobljene domobrane smo uputili u Bos. Petrovac Komandi podru ja da ih uputi njihovim kuama. Dva oficira i tri Nijemca uputili smo isto Komandi podru ja da ih stavi Vrhovnom štabu

na raspolaganje, ukoliko bi bili potrebni za razmjenu.«⁷⁸

Zarobljenici su priključeni već postojećim grupama zarobljenih Nijemaca o kojima je razmjeni Vrhovni štab pregovarao. Međutim, njihova je razmjena obavljena tek u martu 1943. godine, u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

U izvještaju Štaba 3. operativne zone Glavnom štabu NOP-odreda Hrvatske od 20. novembra 1942. godine našao se i podatak da je jedan bataljon I. slavonske narodnooslobodilačke partizanske udarne brigade...

... »postavio zasjedu 200 metara od ulaza u Novu Gradišku«, na koju je »naisao jedan civilni auto ... U automobilu se je nalazila jedna šumarska komisija koja (je) zarobljena i dopremljena u štab Zone ... Zarobljenici su 4 inženjera, od njih dva su inženjerci Ministarstva šuma i ruda, a druga dvojica namještenici šumske uprave u Novoj Gradiški (Sada vodimo pregovore o razmjeni), o čemu će biti riječi u političkom i informativnom izvještaju.«⁷⁹

Mada nismo našli dokumente Štaba 3. operativne zone koji se odnose na pregovore o razmjeni četvorice inženjera, sudeći po svemu, Štab zone poslao je Jovana Bakarca u Novu Gradišku s ponudom za razmjenu. To indirektno potvrđuje telegram Drage Jileka, tadašnjeg zapovjednika UNS-a, poslan u Novu Gradišku »Župskoj redarstvenoj oblasti na ruke upravitelja g. Wagnera« 2. novembra 1942. godine. Dajemo ga dosloveno:

»Lugaru Jovanu Bakarcu dozvoliti i omogućiti pregovore sa partizanskim odredima u pogledu puštanja na slobodu zarobljenih inženjera Kfnoti Loger Knez i Škopac. Rezultat pregovora lugar će obavješavati Redarstvenu oblast u Novoj Gradiški a ova će o svemu najžurnije dostavljati istim putem izvješća potpisanom. Bez prethodnog odobrenja neka redarstvena oblast ništa ne preduzima.«⁸⁰

Deset dana kasnije, 12. novembra 1942, »pro elnik« protukomunisti kod »Odjela III Ureda I UNS-a« dr Aleksandar Benak obračunava se, u vezi sa zarobljenim inženjerima, po Jilekovu naređenju, Župskoj redarstvenoj oblasti u Novoj Gradiški s pitanjem:

»... da li se vode pregovori sa partizanima o njihovom izručenju bilo sa kojom oblast. Broj: 80148.«⁸¹

U međuvremenu je uspostavljena veza između Šta-

ba 3. operativne zone i Župske redarstvene oblasti u Novoj Gradiški. Štab Zone je za zarobljene inženjere, o igledno, u zamjenu tražio više uhapšenih pripadnika NOP-a, dok je zapovjednik UNS-a Jilek insistirao na broj anom reciprocitetu poslavši Župskoj redarstvenoj oblasti u Novoj Gradiški 25. novembra sljede a uputstva i nare enja:

»U predmetu ing. Škopca i drugova jedino je naslov ovlašten za vo enje pregovora. Partizanima odgovoriti da pristajemo na izmjenu jedino na osnovici 4:4. Partizani neka dostave popis dvadesetorice od kojih emo mi izabrati etvoricu. Potrebno je istima diktirati da se sa uva autoritet vlasti. Broj 88813.«⁸²

Zapovjednik UNS-a Drago Jilek, o igledno, nije bio naro ito zainteresovan za razmjenu etvorice inženjera: znao je da oni nemaju pojma o radu ustaške obavještajne službe i njenih agenata u partizanskim redovima ili u redovima ilegalnog NOP-a, njihova radna mjesta nije bilo teško popuniti, a njihovo »radno područje« — šume i rude — ionako je bilo pod partizanskom kontrolom.

Ponudu Štaba 3. operativne zone za njihovu razmjenu Jilek je ipak prihvatio ne žele i da prekine uspostavljenju vezu — zlu ne trebalo! Upozorenje o lišavanju Župskog redarstva u Novoj Gradiški bilo kakvih kompetencija u pregovorima, uz izri ito nare enje da »bez prethodnog odobrenja... ništa ne preduzima«, bilo je posljedica ve izdane »okružnice o zabrani bilo kakvih pregovora sa partizanima«.⁸³

Štab Zone nije pristao na ustašku ucjenu o dostavljanju »popisa dvadesetorice od kojih e... (ustaše) izabrati etvoricu« i pregovori su prolongirani. Budu i da su ustaše insistirale na reciprocitetu 4 :4, naglašavaju i da »to nije priedlog nego zahtjev«,⁸⁴ Štab Zone je prihvatio taj reciprocitet i dopisom od 17. decembra 1942, koji je potpisao politiki komesar zone Marijan Stiljnovi , u zamjenu za zarobljene inženjere tražio Zlatu Šegvi Noru, Anu Paveli Hanu, Maru Šeatovi i Svetozara Bosjer i a. Župska redarstvena oblast je 6. januara 1943. odgovorila da je »Ana Paveli umrla 2. 9. 1942«, »Zlata Šegvi 14. 9. 1942«.⁸⁵

Pregovori su nastavljeni i završeni tek 8. februara 1943. kada su razmjenom zarobljenih inženjera dobiveni Ljubica Buba Jan i , Ljudevit Beloševi , Marija Smiljani i Anka Li ina.⁸⁶

Druga lica i 4. kordunaška brigada 24. oktobra 1942. godine napale su i likvidirale jako neprijateljsko uporište Tušilovi — Brezova Glava, zarobivši 427 neprijateljskih vojnika. Među zarobljenima su se nalazila i dva ustaška potporučnika iz 1. klase ustaške vojne akademije u Zagrebu: Tomislav Stilinović i Božidar Matić. Uplašeni za život, pokušali su, na zaista naivan način, da prevare partizanske rukovodioce i prikažu se pristalicama i aktivistima narodnooslobodilačkog pokreta. Prema navodima Ignjatija Gnjace Perica, tadašnjeg načelnika Komande Kordunaškog područja, Stilinović je tvrdio da je »u estvovao u građanskom ratu u Španiji«, a Matić »da je u estvovao u akciji kojom je oštećena glavna pošta i transformator u Zagrebu«!

Providni pokušaji dvojice ustaških oficira da se lažno predstave brzo su i lako razobličeni i utvrđeno je njihov pravi identitet. Poslije istrage obojica su prebačena u zatvor Kordunaškog vojnog područja.

Glavni štab Hrvatske odlučio je da zarobljene ustaške oficire zamijeni za komuniste Jerka Bakovića i Jožu Horvata, koji su bili u ustaškim logorima. Baković je svojevremeno bio s Radom Konarom i Stipom Ugarčevićem u partijskoj ćeliji koja je rukovodila tehnikom Centralnog komiteta KP Hrvatske. Kada je zagrebačka ustaška policija uhapsila Milana Hupertu, on je, pored ostalih, provalio i Bakoviću, koji je zato završio u logoru Jasenovac. Joža Horvat, pekarski radnik, pao je u ruke ustaške policije početkom 1942. godine, poslije jedne diverzantske akcije i završio je u logoru Stara Gradiška.

Prepiska o toj razmjeni trajala je cijeli novembar i na kraju je dogovorena za 1. decembra 1942. godine. Tog su dana u 10 sati prije podne na most preko rijeke Korane kod sela Barilovića stigli ustaški parlamentari s ustaškim šefom policije u Karlovcu Prohaskom načelniku, a preko Kosijerskog sela došao je partizanski parlamentar Ignjatije Gnjac Perić. Pošto su jedan drugome pokazali svoja punomoćja, obavljena je razmjena. Bila je to prva razmjena ratnih zarobljenika na Kordunu!⁸⁷

Mislili su da su Ignjatije Perić, kako je pisalo u njegovu punomoćju, i Gnjac Perić dva čovjeka, Prohaska je »izrazio želju da bi htio da se sastane sa Gnjacom«, na što je on pristao i o svemu tome napisao:

»U 12 časova zvanim deo zadatka bio je završen, pa smo svi zajedno... krenuli u Kosijersko

Selo. Partizani i narod su i dalje pred licem itave neprijateljske posade i ustaških rukovodilaca iz Karlovca manifestovali i slavili.

Odmakli smo se od mosta jedno stotinjak metara. Nalazili smo se na slobodnoj teritoriji Korduna, a Prohaska je i dalje pitao da li e stvarno imati sre u da se sastane sa Gnjacom Perim. To njegovo esto ponavljanje jednog te istog bilo mi je dosadilo. I — ako još nismo bili stupili na sigurnije tlo, okrenuo sam se Prohaski i ostalima i iznenadno im saopštio da sam ja Gnjacko Peri . Ovo saznanje iznenadilo je prisutne a posebno Prohasku. On mi je kasnije priznao da je o ekivao susret s jednim starijim, snažnijim i oštrijim ovekom, ovekom koji je od po etka ustanka 1941. krstario svojom jedinicom po Kordunu i eš e dolazio u blizinu njihovih garnizona u Karlovcu, Skakavcu, Vukmanovi u i Barilovi u. 'Pa na koncu na ovom terenu Vi ste imali i zapaženih uspjeha', cini no je izjavio Prohaska, 'Eto zbog ega sam želio da se sastanem s Vama'. (...)

Dolaskom u Kosijersko Selo borci i narod ostali su na svojim mestima. Samo mi je komandir e te prišao i raportirao da je stanje redovno, mada nije bio obavezan na taj raport. Za vreme raporta iznenadno se pojavio na belom konju Mili Dejanovi , komesar odreda, što je za ustaše bio još jedan veliki doga aj, jer su želele da se susretnu i s jednim politiki m komesarom. *Prohaska je, onako policijskim o ima, sve to posebno, dobro pratio i nastojao da što više živih slika i doga aja dobro zapamti kako bi po povratku u Karlovac mogao što bolje i vernije ispri ati svojim pretpostavljenim starešinama šta je sve video* (istakli autori). Pre nego što se vratio u Barilovi , zamolio me je za dozvolu da se sa mnom i Dejanovim em fotografije kako bismo mi i on imali trajnu uspomenu na dan našeg prvog sastanka. (...) Nakon dva meseca Prohaska je po jednoj ženi, koja se vra ala iz Karlovca na Kordun, poslao obe ane fotografije.«⁸⁸

Bilo je, eto, i takvih situacija kada se smatralo umjesnim i ak i jednom funkcioneru ustaške policije dozvoliti da osmotri što se doga a na slobodnom partizanskom teritoriju, i da se »za uspomenu na taj doga daj« fotografije s partizanskim obavještajcem i politiki m komesarom!

Poslije oslobo enja Biha a 4. novembra 1942. godine, 4. divizija 1. bosanskog udarnog korpusa orijentisa

la je svoje snage prema utvr enoj neprijateljskoj liniji Bosanski Novi — Ljubija, tzv. odbrambenom pojasu Jugozapad, i u borbama koje su po ele 18. novembra nanijela neprijatelju teške gubitke: 6. ustaška bojna i dvije domobranske satnije bile su razbijene, a jedna bojna 1. domobranske pukovnije — oko 600 ljudi — zarobljena. Jedinice 4. divizije po ele su nakon proboja utvr ene linije i razbijanja neprijateljskih snaga pro ešljavati teren, hvatati i zarobljavati manje grupice raspršenih neprijateljskih jedinica.⁸⁹ Pritom su naišle na grob svoga druga Ilije Maleša, komandira voda u 3. bataljonu 6. krajiške brigade. Njegova je jedinica napadala uporište na trigonometru »Pošta« na Novskoj planini, ali ga nije uspjela zauzeti. Izgubivši, me utim, susjedni položaj na Veljki a-brdu, neprijatelj je ipak bio prisiljen da se povu e. Došavši sutradan na taj položaj, borci su »zatekli (smo) na brisanom prostoru ispred mitraljeskog gnijezda svježiu humku sa krstom od dasaka, na kojem je neko od neprijateljskih vojnika napisao 'Slava palom junaku Iliji Malešu i dvojici nepoznatih drugova«.⁹⁰

O tom pro ešljavanju terena politi ki komesar 4. divizije Dimitrije Bajalica Baja izvijestio je 19. novembra Štab 1. bosanskog korpusa »da su o iš eni Dolovljani prema Eki ima (Bosanski Novi — primj. autora), zarobljeno desetak domobrana, jedan pukovnik i jedan natporu nik«.⁹¹

Bili su to u stvari potpukovnik Ivan Severovi , komandant neprijateljske odbrambene linije Javorak-Braji a Tavan, i natporu nik Teufik Pleteli .

Durica Labovi i Milan Basta u knjizi *Partizani za pregovara kim stolom 1941—1945.* pišu da je...

... »Desetak dana poslije njihova zarobljavanja, kad su pomno ispitani svi zarobljenici, 2. decembra 1942. godine, štab 4. divizije, kojom su komandirali Josip Mažar Šoša i Milinko Kuši , predložio (je) ustaško-domobranskoj komandi da se izvrši razmjena domobranskih oficira za zatvorene pripadnike narodnooslobodila kog pokreta.«

Autori dalje navode da su ustaše »vrlo brzo« odgovorile na prijedlog Štaba 4. divizije, a zatim citiraju taj odgovor:

»U spoju vašeg pisma od 2. decembra 1942. godine (istakli autori) pod brojem 6199, saop avam se da su za zamjenu zarobljenog potpukovnika Ivana Severovi a i natporu nika Teufika Pleteli a zatražene osobe, tj. Mubera Karabegovi i Jelica Herceg. Zatražene su od zapovjedništva banjalu kog zdruga u Banjaluci, i tamo su na raspo-

laganju. Tre a zatražena ženska Zaga Umi evi nije još mogla biti prona ena kod odnosnog etni kog zapovjedništva, te e vam se tako er saopiti im bude na ena. Kako se ova zamjena ne bi oteгла, predlažemo da zamjenu izvršimo odmah, a navedena Umi evi uputiti e vam se naknadno, a ukoliko ne bude prona ena imenujte vi jednu odgovaraju u osobu koja e vam se uputiti...⁸²

Citirani dokument u verziji D. Labovi a i M. Baste zbog neshvatljivih se razloga poprili no razlikuje od originala. To e italac lako uo iti upore uju i njihov tekst s tekstom originala:

»U spoju *našeg pisma od 2. om.* pod O (evidnik) br(oj) 6199, *poslatogpreko naših kurira* (istakli autori) pravcem Glina—Maja—Klasni , koje ste valjda primili saop ava Vam se, da Vam za zamjenu za zarobljenog potpukovnika Ivana Severovi a i natporu nika Teufika Pleteli a zatražene osobe t.j. Mubera Karabegovi i Jelica Herceg stoji kod Zapovjedni tva Banjalu kog Zdruga u Banja Luci na raspolaganju. Tre a zatražena ženska Zaga Umi evi nije još mogla biti prona ena kod odnosnog etni kog zapovjedni tva, te e Vam se tako er ustupiti im bude mogu e.

Kako se ova zamjena nebi oteгла predlažem da zamjenu izvršimo odmah a navedena Umi evi uputiti e Vam se naknadno a u koliko ne bude prona ena imenujte Vi jednu odgovaraju u osobu koja e Vam se uputiti.

O tome je obaviješteno Zapovjedni tvo Banjalu kog Zdruga kao i Vaše Vrhovno zapovjedni tvo preko zrakoplova u Lušci Palanci.⁹⁵

Zbog sintagme *vašeg pisma* umjesto *našeg pisma*, koju su sami napravili, autori su i datum dopisa »Ministarstva hrvatskog domobranstva« (2. decembra) naveli kao datum dopisa Štaba 4. krajiške divizije.

No, nije sve u tome. Vratimo se na po etak doga aja. Potpukovnik Severovi i natporu nik Pleteli zarobljeni su 18. novembra 1942. godine kod Suha e. Tri dana kasnije, 21. novembra (a ne 2. decembra!) Štab 1. bosanskog NOU korpusa (a ne Štab 4. divizije!) šalje dopis pod brojem 597 »gospodinu pukovniku Slavku Petruharu — Bosanski Novi«, nude i zamjenu zarobljenih domobranskih oficira...

... »za Zagu Umi evi , koja je zarobljena između 16. i 17. oktobra t.g. u Srbcu od strane etnika Velimira Banjca, a bila je na saslušanju u štabu etni kog bataljona 'Knez Arsen' u Ilovi, a zatim

vjerovatno poslata na saslušanje u Jošavku, i Berku Karabegovi koja se danas po obavještenjima sa kojima mi raspolažemo nalazi u logoru Bos. Gradiška, Jasenovac ili banjalu ki zatvor, i Jelicu Erceg rodom iz Bos. Novog, koja se nalazi u zagreba kom zatvoru.«⁹⁴

Dopis je potpisao komandant 1. bosanskog NOU korpusa Košta Nad, i to svojim imenom, kao što se uvijek potpisivao.

Iz Bosanskog Novog pismo je stiglo u Zagreb, u kancelariju »Glavnog stožera Ministarstva Hrvatskog Domobranstva«, koji je prihvatio ponudu razmjene zarobljenika i svoj odgovor od 2. decembra poslao »Posadnom zapovjedni tvu« u Glini, s popratnim dopisom:

»Priloženo žurno pismo sa uputama za zamjenu kod partizana zarobljenih astnika a koje je upu eno zapoviedniku I. Bosanskog NO Udrnog Korpusa *Kosti* imade se preko jednog povjerljivog seljaka iz sela Maje predati u selu Klasni odgovaraju oj osobi u svrhu da se odnese najbližem partizanskom zapovjedni tvu posredstvom seljaka iz sela Klasni , kojima je poznato gdje se nalaze partizanski postavi.

Doti no partizansko zapovjedni tvo umoliti, da pismo bude žurno predano njihovu zapovjedni tvu podru ja u s(elu) Žirovac odnosno da dode u ruke zapoviednika *Koste*.«⁹⁵

Gornji dopis nije datiran, ali se iz ve citiranog dokumenta vidi da je pisan 2. decembra 1942. godine, a na njemu se nalazi i potvrda »Zapovjedni tva Petrinjskog zdruga«, da je »po prednjem postupljeno«, uz naznaku »Br.: 1605/Taj., Glina, 5. XII. 1942. god.«.

Iz dopisa od 2. decembra vidi se da je Glavni stožer domobranstva obavijestio Štab 1. bosanskog NOU korpusa, odnosno partizansko »Vrhovno zapovjedni tvo preko zrakoplova u Lušci Palanci« da prihva a ponu enu razmjenu. U arhivi Vojnoistorijskog instituta u Beogradu o pismu ba enom iz aviona nismo našli pismene tragove. Vjerovatno je to bilo 1. decembra jer Glavni stožer domobranstva navodi taj datum i kao dan obavještenja Štaba Korpusa i kao dan kada je izdao nare enje »Zapovjedni tvu Banjalu kog zdruga« da od »odnosnog etni kog zapovjedni tva« traži puštanje Zage Umi evi na slobodu.⁹⁶ »Zapovjedni tvo« je 16. decembra 1942. izvijestilo »Glavni stožer domobranstva« da je 15. decembra »zamjenik etni kog vo e Luka Radi bio (je) osobno u Banja Luci« i da je tom prilikom od njega

zatraženo puštanje Zage Umi evi na slobodu, ali da je on izjavio da...

...« ne može sigurno obećati, jer se imenovana sada nalazi kod svoje tetke u banji Vrućici kod Teslića a Teslić je sada odsječen od etničkih snaga pošto su ovim krajem ovladali partizani.»⁹⁷

U međuvremenu Berka Karabegović i Jelica Herceg su, po naredjenju Ustaške nadzorne službe od 4. decembra 1942. godine, prebačene iz ustaškog logora preko Zagreba, Banjaluke i Prijedora u Sanski Most i 9. januara u okolini Starog Majdana izvršena je razmjena.

Nakon povratka iz zarobljeništva potpukovnik Ivan Severović je u svojoj pismenoj izjavi datoj na zahtjev Glavnog stožera domobranstva pri opisu razmjene dao i sljedeće pasus:

»Prešavši preko Grmeča a još istu večer stigli smo do štaba Korpusa, gdje su nas zadržali sve do 9. siječnja, koga smo dana krenuli radi razmjene prema Starom Majdanu. Kad smo došli na mjesto razmjene ustanovljeno je da su na zamjenu sa naše strane stigle samo dvije osobe, dok su trebale biti i tri. Partizani zbog toga nisu htjeli pustiti natporu Niku Pletelić a vratili su ga natrag s tim da će ga pustiti samo ako se pronađe osoba, koju su oni tražili, odnosno jedna druga riječ su ime dali...«⁹⁸

Zaga Umi evi, sekretar Okružnog komiteta KPJ za srednju Bosnu tom prilikom nije, a nije ni mogla biti zamijenjena. Ona je već bila na slobodi: kada su se jedinice 1. proleterske i 3. krajiške brigade pojavile na području Teslića i 28. decembra zauzele Gusti Teslić, Zaga Umi evi im se pridružila. Pridružila im se i etnički kmet s tog terena, koji je komandir Nedo Nedić štitić Zagu i u kojoj su utočište i zaštitu u najtežim danima našli još neki komunisti.

Uskoro je otpočela i četvrta neprijateljska ofanziva na slobodni teritorij pa zamjena natporu Niku Pletelić a nije obavljena. Sticajem okolnosti našao se među partizanima kao zarobljenik, a zatim je vlastitom odlukom ostao s njima kao saborac. Zalaganjem na radu i hrabrošću u borbi brzo se je snašao u novoj sredini. Kasnije je postao narednik Štaba 8. krajiške brigade.

U prvoj polovini decembra 1942. nekoliko su puta obavljene razmjene s Talijanima u selu Rakićima, šest i po kilometara sjeveroistočno od široke Kule. Za razliku od ličkih partizanskih jedinica, koje nikada nisu osku-

dijevale zarobljenim talijanskim vojnicima, talijanske su jedinice malokad uspijevale da zarobe nekog partizana. Interesantno je kakvim su se sredstvima služile talijanske komande da bi obezbijedile »zarobljenike« za razmjenu. O tome nalazimo podatke u izvještaju Oružni ke postaje Gospi od 12. decembra 1942. godine, u kojemu doslovno piše:

»Dne 8 prosinca u no u Kraljevski Italijanski Karabinjer u Gospi u, postaje 93, u saradnji sa oružnikom ove postaje Stjepanom Crnogorcom i ovdašnjim redarstvenim organima iz Gospi a uhitili su niže navedene osobe pod sumnjom da su komunisti i stavili ih u ovdašnji italijanski zatvor i tO:...«

Pošto je poimenice naveo imena i prezimena 19 muškaraca i 15 žena, »zapovjednik narednik Petar Sabljak« nastavlja svoj izvještaj:

»Sve napred navedene osobe uhitene su i stavljene u talijanski zatvor, a za koje se ima podataka da će sve biti zamjenjene za zarobljenike talijanske kod partizana.«⁹⁹

A Oružni ke postaja Široka Kula dopisom broj 484/taj. od 14. decembra 1942. godine izvještava »Zapovjedni tvo 2. oružni kog krila« u Gospi u:

»Dne 9, 10 i 11 prosinca 1942. došla su 2 talijanska vojni ka samovoza teretna i jedan luksuzni, iz Gospi a u Široku Kulu, u kojim samovozima su Talijani 9. o. mj. dovezli 24 osobe navodno zarobljene partizane što muških što ženskih i iste odvezli u selo Raki i... i tamo ih zamijenili za svoje zarobljene astnike i vojnike kod partizana.

(...)

11. o. mj. opetovano su Talijani dovezli iz Gospi a više gra anskih osoba i odvezli ih u selo Raki i, gdje su dobili 6 talijanskih vojnika, a u zamjenu dali 6 gra anskih osoba.«¹⁰⁰

ini se da Talijani taj put nisu uspjeli baš sve pohapšene Gospi ane da zamijene, jer u citiranom izvještaju gospi ke »oružni ke postaje« nalazimo i ovaj pasus:

»Dne 11. ov. mjeseca Talijanske vlasti zaista su nekuda prema Širokoj Kuli odvezli na samovozu nekoliko navedeni pritvorenika navodno u zamjenu ali su iste povratili nazad, navodno da ih partizani nisu htjeli primiti jer da nisu njihovi pripadnici.

(...)

Istina je »— završava zapovjednik gospi ke žan-

darmerijske stanice —« ima i takovi koji uopće nemaju pojma za ništa.¹⁰¹

U borbi u selu Trijebovu kod Mrkonji —Grada decembra 1942. godine etnici su zarobili Krstu Šegrta i dvije partizanke, borce 10. hercegovačke brigade. Međutim, njih troje ubrzo su, vjerovatno još u decembru, zamijenjeni, jer u izvještaju Štaba Operativnog sektora Jajce—Mrkonji -Grad Vrhovnom Štabu od 4. januara 1943. godine nalazimo i ove retke:

»Zarobljene drugove dobili smo od etnika. Zamjenu smo izvršili za njihove taoce. Jednu su nam drugaricu ubili koja je bila poela bježati. Tukli su ih i maltretirali.«¹⁰²

Tako bi, u najkraćim crtama, izgledao pregled pokušanih i obavljenih razmjena aktivista NOP-a i zarobljenih partizana iz kvislinških i talijanskih zatvora ili logora te onih koji su se našli u etničkim rukama za zarobljene pripadnike neprijateljskih formacija u toku 1942. godine.

Ono što je rečeno za 1941. vrijedi i za 1942. godinu: obje strane u toku pregovora i razmjene dolazile do više ili manje vrijednih obavještajnih podataka o protivniku, ali koliko smo mogli da utvrdimo, pritom još nije bilo ubacivanja vrbovanih agenata u protivničke redove.

Iz ovog pregleda razmjena u 1942. godini izdvojili smo samo dvije: tzv. slavonsku razmjenu (avgust-septembar 1942), u kojoj je razmijenjen i Andrija Hebrang, te »livanjsku razmjenu«, koja se vremenski približno podudarala s prvom i kojom je *de facto* rukovodio Vrhovni štab NOV i DVJ. Pregovori oko tih razmjena isprepleli su se. »Slavonska« je izvršena, ali je vjerodostojnost nekih dokumenata, objavljenih u literaturi o toj razmjeni, posljednjih godina dovedena u sumnju. »Livanjska« je, pak, označila uvod u napore partizanskog Vrhovnog štaba da za svoje jedinice izbori status zarobljene strane, a istovremeno i početak dalekosežne vojno-diplomatske »igre« koja će se nastaviti u martu 1943. godine. Ako je italac pronađen još neki razlog zašto smo »slavonsku« i »livanjsku« razmjenu izdvojili iz konteksta ostalih razmjena izvršenih u 1942. godini, onda je to biti samo dokaz njegove pronicljivosti ili sklonosti kombinacijama koje nisu zasnovane na baš ovim temeljima.

Livanjska razmjena (avgust—septembar 1942)

U maršu prema Bosanskoj krajini grupa udarnih brigada pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba oslobodila je 7. avgusta 1942. godine Livno. Tom je prilikom u partizansko zarobljeništvo pala i grupa Nijemaca: direktor livanjskog biroa berlinske firme »Hansa Leichtmetall A. G.« (Hanza Lajhtmetal A. G.) Anton Jorgo i ekipa za geološko istraživanje — pet buša kih majstora s inž. Hansom Ottom (Ot) na elu. Bila je tu i Jorgova supruga. Svi su oni, premda civili, zajedno s grupom ustaša i domobrana, pružali otpor iz utvr ene zgrade biroa »Hansa Leichtmetall« (ku a dra Mitrovi-a) do posljednje mogu nosti. Tek kada su partizani otvorili artiljerijsku vatru na zgradu, istakli su bijelu zastavu jer se u zgradi nalazilo etiri hiljade kilograma eksploziva.

»Iz zgrade je izašla jedna žena koja je poslata kao parlamentarac, da uje naše uslove. Mi smo zatražili bezuslovnu predaju svih i sveg oružja i druge opreme« — pribilježio je Paško Romac, politiki komesar Omladinske ete 1. proleterske brigade u svojim sje anjima.— »... Komanda odbrane u Mitrovi evoj ku i pristala je na naše uslove. U dogovoreno vreme po eli su izlaziti iz ku e dignutih ruku iznad glave.«¹⁰³

Prema njema kim dokumentima, partizanska je komanda garantovala Nijemcima da e ih tretirati po meunarodnom zakonu — kao zarobljene oficire, a ostalima, domobranima i ustašama, garantovano je vojni ko zarobljeništvo. I jednima i drugima je, prema jednom njema kom dokumentu, najavljena mogu nost zamjene za zarobljene partizane. Opoljeni su se tada predali i nakon toga su odvedeni u manastir Goricu, u blizini Livna, gdje se nalazio Štab 1. proleterske brigade i gdje su podvrgnuti istrazi¹⁰⁴ koju je vodio dr Vladimir Velebit, šef vojno-sudskog odsjeka Vrhovnog štaba.

»U jesen 1942. ispitivao sam skupinu njema kih zarobljenika« — izjavio je dr V. Velebit u jednom poslijeratnom intervjuu. — »Jedan zarobljeni njema ki inženjer predložio mi je da pokušamo razmjenu zarobljenika s Nijemcima. Ponudio je da sām ode do njema kih jedinica, uvjeravaju i nas kako e organizovati razmjenu. Savjetovao sam se s drugom Titom i on je pristao na taj eksperiment, premda je postojala opasnost da se taj inženjer više ne vrati.«¹⁰⁵

Inicijativa za razmjenu zarobljenika došla je i od zarobljenog livanjskog kotarskog predstojnika Marka Šakića, koji je predložio da se oni »nekoliko građana, mahom pripadnika ustaške pripremljene bojne«, zamijene »za 22 lica iz Livna, koji su sprovedeni u Mostar dana 26. VIII. 1942«, a među kojima su bili aktivisti NOP-a Anto Krezo, Dragutin Morović i dr.¹⁰⁶

I njegov je prijedlog prihvaćen.

Tako su pošli »livanjski pregovori« koji će dovesti do prve razmjene zarobljenika u neposrednoj »režiji« Vrhovnog štaba NOV i DV Jugoslavije.

»Danas smo, u sporazumu sa drugom Markom« — javio je komandant 1. proleterske brigade Kosta Popović 12. avgusta Titu — »uputili u Mostar jednog ovdašnjeg građanina i jednog Nemca da posreduje u razmeni zarobljenika.«¹⁰⁷

Drug Marko bio je Aleksandar Ranković, »jedan ovdašnji građanin« — livanjski trgovac Jakov Kaić, a »jedan Nemač« — inž. Hans Ott.

Inž. Hans Ott nosio je spisak jedanaestorice partizana koje je Vrhovni štab tražio u zamjenu za njega i grupu Nijemaca, a Jakov Kaić je nosio pismo »Marka Šakića, bivšeg kotarskog predstojnika u Livnu«, pisano 11. avgusta i upućeno »zapovjedniku 6. pješačke divizije na ime glavaru Stožera (na elnika štaba) podpukovnika Klišanića (Vjekoslava)«. (Kasnije se V. Klišanić našao u redovima partizana i u prvoj polovini 1944. godine postao šef vojno-obavještajnog odsjeka Vrhovnog štaba NOV i POJ!)

Pismo Marka Šakića počinje rečenicom:

»Jao što vam je poznato Livno se nalazi u rukama partizana od noći 4/5 o. m.«

italac ne mora znati psihoanalizu da bi shvatio grešku: u pismu zaista stoji »Jao« umjesto »Kao«! No, za nas je mnogo interesantniji onaj dio pisma Marka Šakića koji se odnosi na sam prijedlog razmjene:

»Ja se nalazim u zarobljeništvu, kao i nekoliko naših građana, kod partizanskih vlasti, a pored toga sam i ranjen. Partizanske vlasti su prihvatile moj predlog da se izvrši zamjena moja i tih nekoliko građana za 22 lica iz Livna...

Molim vas da se odmah, najažurnije stavite u sporazum sa Župskom redarstvenom oblasti u Mostaru, te da ustanovite da li se ti ljudi tamo nalaze. Ukoliko se nalaze tamo, da odmah telefonom izvijestite generala g. Lukića da on traži telefonom od ministra g. Artukovića da istim putem odobri da se razmjena izvrši.«

General Mihajlo Lukić bio je zapovjednik III domobranskog zbora, u čijem su sastavu bile 5. i 6. pješačka divizija, a Andrija Artuković — ministar unutrašnjih poslova tzv. NDH.

S Markom Šakićem vodeni su detaljni razgovori i o tehničkim aspektima realizacije razmjene. To potvrđuje daljnji tekst njegovog pisma Klišani: u:

»Pošto je potrebno odobrenje, molim vas javiti po kuriru koga dana i u koliko sati će biti kamion sa tim licima kod oružnice postaje Studena Vrela. Tu neka se iskrcava Dragutin Morović, a ostali neka produže naprijed dok ne sretnu grupu sa našim ljudima. Ja u toj grupi neću biti, jer ću ostati kao jamstvo da će se razmjena pošteno izvršiti. Kada se ove dvije grupe razmjene, onda ćemo se razmijeniti i Dragutin Morović i ja.

Ukoliko navedena lica ne budu u Mostaru, nego su otpremljena za Sarajevo ili Jajce, onda molim ustanovite gdje su, pa ih potom, kad god ministar odobri razmjenu, dopremite hitno u Mostar i dalje postupite kao naprijed.

Najnužnije je, naročito obzirom na moju ranu, pa vas molim da stvar svršite po mogućnosti u toku jednog dana.

Prilažem osobnu ispravu radi identifikacije potpisa.«¹⁰⁸

Inž. Hans Ott i Jakov Kaić krenuli su iz Livna automobilom do Podhuma, odakle su pješice produžili do Aržana, gdje su prenošili u nekoj gostionici. Sutradan, 13. avgusta, stigli su preko Imotskoga u Mostar s ovlaštenjem partizanskog »komandanta Livno«, zapravo komandanta 1. proleterske brigade Koće Popovića, da razgovaraju o razmjeni zarobljenih Nijemaca i ustaških funkcionera za zarobljene partizane i u Livnu pohapšene pripadnike ilegalnog NOP-a.

Je li inž. Ott u sporazumu s partizanima prije polaska iz Livna poslao kurira do prvog neprijateljskog uporišta s molbom da ono obavijesti zainteresovane u Mostaru o mogućnosti njihove zamjene za zarobljene partizane, ili je to obavio telefonski — nije nam poznato. Međutim da je to na neki način učinjeno, potvrđuje dopis mostarske filijale »Organizacije Todt« (»Organizacija Tot«, skraćeno OT) pretpostavljenoj komandi u Zagreb od 12. avgusta u 10,55 sati, kojim je ta komanda obaviještena da je »u izgledu (je) zamjena Nijemaca zarobljenih u Livnu za zarobljene partizane«. Tu prvu informa-

ciju o mogu nosti razmjene njema ki poslanik u Zagrebu Siegfried Kasche (Zigfrid Kaše) prenio je istog dana svom ministarstvu inostranih poslova.¹⁰⁹

»Gospodin Kai Jakov... donio je danas u 8,45 sati pismo ustaškog predstojnika u Livnu *Šaki Marka*« — izvijestio je 13. avgusta 'velikog župana Velike župe Hum' Petra Zlatara zapovjednik 6. pješa ke divizije pukovnik Franjo Pacak. Istovremeno mu je uputio i Kai a »radi daljeg uređivanja ... pošto se radi o građanskim osobama«.¹¹⁰

Istog je dana veliki župan telegrafski obavijestio »gospodina ministra Benaka u Sarajevu« o Šaki evu pismu. Sutradan, 14. avgusta, stigao je Benakov odgovor:

»Prihvata se predlog o zamjeni i bit će izručeni 22 pritvorenika koji se sada nalaze u Sarajevu uz uvjet, da se nijednoj pritvorenoj osobi u Livnu ništa ne dogodi« — te da će se razmjena obaviti za nekoliko dana, »kad stigne pismeni odgovor iz Ministarstva u Zagrebu«.¹¹¹

I pukovnik Pacak je »kod domobranskih mjerodavnih vlasti pokrenuo pitanje zamjene zarobljenih astnika u Livnu« zatraživši 15. avgusta šifrovanim telegramom od »Glavnog stana Poglavnika« obavještenje »da li se mogu i smiju povesti pregovori o zamjeni zarobljenih astnika«.¹¹²

Odgovor je stigao tek 19. avgusta i bio je vrlo kratak: »Vojskovođa (Slavko Kvaternik — primj. autora) nije usvojio predlog za pregovore sa partizanima.«¹¹³

Trinaestog avgusta navečer inž. Ott doletio je avionom u Zagreb i sutradan, 14. avgusta, prijepodne razgovarao s njema kim generalom u Zagrebu Edmond Glaise von Horstenauom (Glez fon Horstenau) i njema kim poslanikom Kascheom. Poslije razgovora s Ottom, Kasche je razgovarao s »hrvatskom vladom«, a preko generala Glaisea obratio se i komandantu talijanske 2. armije generalu Mariu Roatti (Mario Roata) sljedećom depešom:

»Ekselencijo! Prilikom pada Livna palo je partizanima u ruke osam njema kih državljana. Na zasnu riječ gospodina Otta, oni su ga danas poslali kao pregovarača. Partizani nude oslobođene državljane Reicha (Rajha) ako im predamo zarobljene partizane: Dragicu Pravicu, studenticu, skupinu s njenim bratom, komandira Pleveća, Miru

Popovića, Latifi Šefika, Bari Jozu, Alku i mi-
a, Spahu Grgića, Ivicu Vučanovića, Arifa efu i
Niku Mihajlovića (pravilno: Mihaljevića — primj.
autora).

Najveći broj ovih partizana navodno su uhap-
sile vaše trupe i otpremile u Zadar. Ja ću ove ljude
izručiti kada budu u njemačkim rukama, a o to-
me ću razgovarati i s hrvatskom vladom. Molim
Vas da oslobodite za razmjenu zarobljenike koji
se nalaze kod Vaših trupa. Predlažem da se oslo-
bojeni zarobljenici upute Vašoj diviziji u Mos-
tar...«⁴

Pismo identičnog teksta Kasche je poslao i talijan-
skom poslaniku u Zagrebu Raffaelu Casertanu (Rafael
Kazertano) zamolivši ga da »u interesu spasavanja nje-
mačkih državljana u Livnu, pruži sa svoje strane po-
držku mjerama za njihovo oslobođenje«. U 17,05 sati istog
dana o tome je obavijestio i Ministarstvo vanjskih
poslova Reicha, s molbom da najkraćim putem s time
upozna talijansku vladu da bi ona mogla dati uputstva
da se razmjena što brže provede.

U toku 14. avgusta Kasche je razgovarao s predstavn-
nikom ustaške vlade o razmjeni zarobljenih njemačkih
državljana u Livnu za »zarobljene partizane«. O svemu
tome njemački je vojnoprivredni oficir u Zagrebu, pot-
pukovnik Schardt (Šart), 14. avgusta u 20,30 sati radio-
gramom obavijestio potčinjenog oficira u Mostaru, ka-
petana Heyssa (Hejs), i naredio mu da »poslove oko raz-
mjene pripremi i sprovede u dogovoru s Ottom koji će
se vratiti avionom, vjerovatno, u nedjelju 16. avgusta«,
te da se radi toga poveže s tamošnjim ustaškim velikim
županom župe Hum i talijanskom divizijom u Mosta-
ru.»⁵

Iz citiranih njemačkih dokumenata proizlazi da se u
toku boravka Hansa Otta u Zagrebu, od 13. do 16. av-
gusta 1942, razgovaralo samo o razmjeni jedanaest ak-
tivista NOP-a čija imena poslanik Kasche navodi u svo-
jim depešama! Poslanik Kasche je i s predstavnicima
tzv. NDH razgovarao samo o njima, što se vidi i iz depe-
še potpukovnika Schardta od 21. avgusta:

»Hrvatska vlada nedvojbeno izjavljuje da se je-
danaest partizana, koje je komandant brigade
Livno poimenice naveo i koje traži, ne nalaze u
hrvatskom zatvoru.«⁶

O osobama koje je »komandant brigade Livno« tra-
žio za razmjenu pri Ottovu odlasku u Zagreb nema na-
šeg dokumenta, kao ni podataka o tome zašto su traže-
ne baš te, a ne neke druge osobe. Prema V. Velebitu, ci-

jela je akcija smatrana »eksperimentom«, pa je i sam izbor ljudi, vjerovatno, bio uslovljen neizvjesnoš u ishoda razmjene.

A tko su bile osobe sa spiska za razmjenu?

Dragica Pravica (1919), studentica filozofije, i njen brat Rade, rodnom iz Trebinja, bili su predratni članovi Partije. Dragica je obavljala razne partijske funkcije — od dužnosti sekretara SKOJ-a u Trebinju do člana Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, a Rade je bio politički komesar Štaba sektora Trebinje—Dubrovnik i član Sreskog komiteta KPJ Trebinje. Oboje su zarobili 27. juna 1942. godine. Rade je jedno vrijeme bio i u talijanskom zatvoru u Trebinju. Za Cedu Pleševića i general Roatta je javio Kascheu da se ne nalazi kod njega. Interesantno je, međutim, da su mu Talijani znali i zanimanje i mjesto odakle je: pravnik iz Aranđelovca!"⁷ Za njegovu sudbinu saznajemo iz Titove depeše Moskvi, poslana iz Glamoča 12. septembra 1942. godine:

»Javiti preko 'Slobodne Jugoslavije': u junu uputili smo u Srbiju poznatog političkog radnika Demokratske stranke Cedu Pleševića i Žiku Kostića zajedno s nekoliko izbjeglica iz Srbije. Kod Kalinovika zarobili smo Draže Mihailovića a su ih uhvatili i odveli u Gacko, gdje su ih strijeljali.«¹¹⁸

Pero Morača, Mišo Leković i dr Slobodan Milošević u napomeni broj 50 uz dvanaesti tom Titovih *Sabranih djela* za Cedu Pleševića i Žiku Kostića kažu da su iz Foče krenuli u Srbiju, da su ih na tom putu uhvatili i predali Talijanima, koji su ih 24. juna 1942. godine strijeljali u Nevesinju.¹¹⁹

Ostale osobe sa spiska, među kojima je bilo i predratnih članova Partije, ustaše su pohapsile u Livnu početkom marta 1942. godine. Kasnije su preko Sinja, Splita i Zadra, prebačeni u talijanski koncentracioni logor »Lazaret« na otoku Ošljaku kod Zadra. Šefik Latifi bio je sekretar Okružnog komiteta KPJ u Livnu, a Mirko Miro Popović i Niko Mihaljević članovi OK KPJ. Jozo Barić je bio predratni član KPJ.¹²⁰

Postigavši na elni saglasnost njemačkih organa i osoba mjerodavnih za razmjenu (mada Nijemci do njegova odlaska od Talijana još nisu bili obaviješteni o rezultatima traganja za osobama koje su partizani tražili) inž. Ott je, s obzirom na ugovoreni rok povratka, vjerovatno odletio 16. avgusta dopodne u Mostar, odakle je produžio preko Ljubuškog, Imotskog i Metkova u Livno, da bi izvijestio predstavnike Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda i DVJ o rezultatima zagrebačkih razgovora.¹²¹

Njema ki je poslanik iz Zagreba 17. avgusta, preko zagreba ke Organizacije Todt, poslao kapetanu Heysu u Mostar radiogram:

»Hrvatska vlada je spremna da za razmjenu u Livnu stavi na raspolaganje jedanaest partizana iz zarobljeni kog logora u Sarajevu, koji su iz iste partizanske akcije (zapravo su uhapšeni u istoj akciji kao i oni koje su partizani tražili — primj. autora). Poimeni ni spisak bi e poslan neposredno Direkciji policije Velike župe u Mostaru. Molim vas, ako je to još mogu e, da o tome obavijestite Otta i da se angažuje veliki župan.«¹²²

Posljednja re enica potvr uje da je inž. Ott napustio Zagreb najkasnije 16. avgusta!

Šef politi kog odsjeka Njema kog poslanstva u Zagrebu dr Kreiner pribilježio je 20. avgusta da ga je Miroslav Fulanovi , »glavni pobo nik« Ustaške nadzorne službe, obavijestio da je 19. avgusta sarajevskoj policiji nare eno da »jedanaest partizana koji se nalaze u Sarajevu u zatvoru odmah sprovede u Mostar radi zamjene za njema ke državljane u Livnu« i da je, prema izvještaju iz Sarajeva, to ve u injeno.¹²³ Dr Kreiner je u svojoj zabilješci naveo neta an datum. Ko je pogriješio — M. Fulanovi ili dr Kreiner — ne znamo, ali nare enje o kojemu je rije Zaštitno redarstvo za grad Sarajevo i Župu Vrhbosnu primilo je dan ranije, 18. avgusta i istog dana poslalo u Mostar »Velikoj župi Hum, na ruke g. Velikog župana Petra Zlatara *osobno*« (istaknuto u originalu) sljede i dopis:

»Savezno sa brzoglasnim nalogom *od danas* (istakli autori) Upravitelja Ureda I Ustaške nadzorne službe u Zagrebu g. Vjekoslava Pavera, prepra uju Vam se 22 partizana kojih popis imena prileži, zarobljenih po našim vlastima u Livnu, time, da 11 partizana od pomenutog broja izvolite zamijeniti *prvenstveno* (istaknuto u originalu) za 8 Njemaca iz Livna, koji se nalaze u partizanskom robstvu, a ostalih 11 partizana izvolite zamieniti za što ve i broj partizanskih zarobljenika, Hrvata iz Livna u prvom redu svakako za kotarskog predstojnika iz Livna, g. Marka Šaki a, gvardijana samostana i dalje redom za ostale Hrvate.

Ukoliko e partizani za spomenutu osmoricu Njemaca tražiti za zamienu druge partizane zarobljenike, izvolite im saob iti, da Hrvatske vlasti osim spomenute 22-jice ne raspolažu drugim partizanima zarobljenicima.

Ujedno se umoljavate, da prema gore spome-

nutom nalogu, izvolite nastojati, da se izmiena izvrši ako ve ne u samom gradu Mostaru, a ono svakako na području, koje je u potpunom domaćaju Hrvatskih vlasti.«¹²⁴

U ustaškim dokumentima koji se odnose na livanjske pregovore o razmjeni susrećemo se s neuobičajenim formulacijama: »22 partizana... zarobljena po našim vlastima u Livnu«. Riječ je, međutim, o Livnjacima, članovima Partije i SKOJ-a, pohapšenim 21. jula 1942. godine, koji su poslije hapšenja otjerani u Mostar, u zatvor elovinu, a zatim u Sarajevo, u Belediju.¹²⁵ Bili su to Luka Milanović, radnik; Ibrahim Hodžić, inovnik; Muhamed Šeremet (Meho, Mehmed), tehničar; Jufo Krezo (Jure, Juko) i Ante Krezo, tkalci; Drago Sušić (Darko), stolar; Nurija Halapić, novinar; Dane Mio, penzioner; Nazif Brkić (Zifo), brijač; Ibrahim Seferčević (Ibrica), slastičar; Tomislav Džalto i Perica Džalto, krojači; Kasim Borić, automehaničar; Ante Vidović, električar; Ljuba Propalo (Propadalo), krojač; Mehmed efendić (efo), električar; Muhamed Huskić (Muharem), posjednik; Marko Jazvo, obuvar; Stipo Tustović, kožar; Isak Zirko (Iskan Dirlo), obuvar — svi iz Livna, te Bosiljko Mio, stolar iz Cazina i Dragutin Morović (Šime), agronom iz Filip-Jakova kod Biograda na Moru.¹²⁶

Rafael Brčić i Mile Bogovac u knjizi *Livanjski kraj u revolucionarnom radni kom pokretu i NOB* među pohapšenima ne navode Luku Milanovića, a imena i prezimena koja oni donose, verovatno tačna, na odgovarajućim su mjestima navedena u zagradama.

Na spisku pohapšenih Livnjaka što ga je Velika župa Hum pripremila za potrebe razmjene nalazi se i ime Luke Milanovića, a dati su i detaljniji podaci o svakom pojedincu (mjesto i godina rođenja, ime oca, zanimanje). Razlike su minimalne: za braću Juku i Antu Krezo navodi se da su mutabdžije — zanatlije koji od kostrijeti izrađuju konjske pokrove, vreće i slične predmete — a to, ipak, nije tkalački posao! Za Nuriju Halapića navodi se da je općinski inovnik; za Ljubu da se zvala Ljubica Propadalo, ime se potvrđuje da je posljednji oblik njezina prezimena tačan za Isak, Iskan — pravilan je oblik Ishan, a upotrebljava se i oblik Isak. Ta no prezime glasi Dirlo.¹²⁷

Stavljaju i 22 pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta uhapšena u Livnu na raspolaganje za razmjenu, ustaše nisu mislile na razmjenu svih njih za zarobljene Nijemce, već, kako se iz citiranog dopisa vidi, i na razmjenu za »naše«, to jest njihove funkcionere Livnjake koji su bili u rukama partizana i za koje su bili zain-

teresovani. O tome je Vjekoslav Paver, »upravitelj Ureda I Ustaške nadzorne službe«, još 13. avgusta u 19,24 sata, dakle prije nego što se inž. Ott s Butmira kod Sarajeva avionom prebacio u Zagreb, Zaštitnom redarstvu u Sarajevu poslao telegram:

»U vezi Vašeg današnjeg brzojava Taj. 97/42 odmah javiti koji su to ugledniji taoci iz Livna zarobljeni po partizanima. Javiti Vaše mišljenje u gornjem predmetu o zahtjevima partizana.«¹²⁸

Unato intervencijama na najvišim nivoima i spremnosti generala Roatte da izide Nijemcima u susret, traganje za »partizanima« koji su bili u talijanskom zarobljeništvu odvijalo se prilično sporo:

»2. talijanska armija« — javio je potpukovnik Schardt kapetanu Heyssu 21. avgusta — »izjavila je da je na elno spremna da sprovede i stavi na raspolaganje talijanskoj komandi u Mostaru partizane koje su zarobili Talijani, a koji bi poimeni — no bili traženi, im ih pronađe«, s tim da je obavijesti »koje su od 11 partizana, koje brigadir Livna poimeni — no navodi Talijani zarobili kada i gdje, i gdje se sada nalaze«.¹²⁹

O igledno, ti zahtjevi Talijana nisu obećani ali da se traganje za »partizanima« s popisa brzo okončati i poslanik Kasche se dogovorio s ustašama da partizane nedvosmisleno obavijeste da Nijemci prihvataju pregovore o razmjeni i da su spremni ispuniti partizanske zahtjeve u granicama stvarnih mogućnosti. A da bi se dobilo na vremenu — jer Ott se morao vratiti u Livno — Nijemci su bili spremni da umjesto traženih ponude »erzac-partizane«. Bilo je čak i prijedloga da Eugen Didović Kvaternik naredi hapšenje izvjesnog broja »sumnjivih lica« i da ih zadrži za razmjenu, a da se u Mostaru pohapsi 150 »komunista« i partizanima zaprijeti da će pohapšeni biti strijeljani ako se ne obavi razmjena.¹³⁰

Nakon povratka inž. Otta na oslobođeni teritorij nastavljeni su razgovori i pripreme za razmjenu, u toku kojih je postepeno razjašnjavano i reducirano mnoštvo problema i nejasnoća. Poslovi oko razmjene Nijemaca potpuno su odvojeni od poslova oko razmjene osoba za koje su bile zainteresovane tzv. vlasti NDH i za svaku od te dvije grupe bio je zadužen poseban parlamentar: za prvu inž. Ott, a za drugu Jakov Kaiš. Poslanik Kas-

che stalno je insistirao na tome da se zamjena jednih i drugih obavi istovremeno, te da i 22 »partizana« iz sarajevskog zatvora prvenstveno budu iskorištena za zamjenu njemačkih državljana, ako bude potrebno.¹³¹

U Mostar su prebačena 22 »partizana« iz sarajevskog zatvora, a i Talijani su s otoka Ošlja prebacili šestoricu svojih »partizana«.¹³² Premda je kapetan Heyss javio pukovniku Schardtu da je »preostalih pet navodno stradalo u talijanskom zarobljeništvu«, to ipak nije bilo tačno. Naime, pošto su Jozo Barić, Arif Šefo, Šefik Latifić, Niko Mihaljević, Miro Popović i Ivica Vujanović prebačeni u Mostar, general Roatta je javio poslaniku Kascheu da su pronačena još dvojica: »Cismic Alia pokojnog Bodira, rođen u Livnu 1900, učitelj, musliman« i »Gagić Jafet pokojnog Mahmura, rođen u Livnu 1922, student, musliman«, zamolivši ga za obavještenje jesu li Cismic Alko i Gagić Spaho, koje je on tražio, identični s osobama koje su kod njega registrovane kao Alia Cismic (Alija izmić) i Gagić Jafet (Safet).¹³³

Kasche je dokumentaciju koja se odnosila na to pitanje predao potpukovniku Schardtu da on to sve raščisti i sredi sa Štabom talijanske divizije »Murge« (»Murice«) u Mostaru, ali nedostaju podaci jesu li Alija izmić i Safet Gagić priključeni grupi za razmjenu i jesu li tada razmijenjeni.¹³⁴

S obzirom na to da su inž. Ott i Kaić bili na partizanskom teritoriju, a u Mostaru je sve bilo spremno za razmjenu, kapetan Heyss je 21. avgusta, sporazumno s velikim županom i komandantom divizije »Murge«, poslao u Livno neidentificiranog parlamentara da obavi potrebne formalnosti i dobije saglasnost partizanske komande da se razmjena izvrši, ili, ukoliko u tome ne uspije, da pozove inž. Otta i Kaića da bi se o svemu mogao informisati iz prve ruke i obavijestiti poslanika Kaschea, koji je sve to forsirao.¹³⁵

Budući da su razgovori u Glamoču bili uglavnom već završeni, primivši Heyssovu poruku, inž. Ott i Klaić otputovali su u Mostar.

U međuvremenu su partizanske jedinice zauzele Posušje (17. avgusta) i Studena Vrela (19. avgusta). Kako su se njemački ko-partizanski pregovarači kretali tim pravcem, neke su pojedinosti o tome sačuvane u pribilježbenim sjećanjima mještanki Posušja Ande Durišić, Ivule Jukić i Drage Jukić : «

»Dok su vodile borbe oko Posušja, došlo je u Studenim Vrilima (ikavski oblik — primj. autora) i do razmjene zarobljenih njemačkih oficira za pripadnike partizanskih jedinica i komunista, koji su

se nalazili po zatvorima. Budući da je most na Ri-
ini bio porušen, prevoz pregovarača oko zamje-
ne vršen je u dvije etape: pregovarača iz Livna, po
imenu Kaji, dovezao se do mosta na Ri-
ini, a tu je prešao u kola Šimenka Bakule, koji ga je odatle
prevezio do Mostara i natrag. Prevoz je izvršen u
potpunom redu i na zadovoljstvo pregovarača s
strana.«¹³⁶

Što se u međuvremenu događalo u Glamoču?

U Vrhovnom štabu sastavljen je spisak od 15 članova
KPJ koji su se nalazili u ustaškim zatvorima i logori-
ma. Odlučeno je da se oni traže u zamjenu za zaroblje-
ne Nijemce i da inž. Ott, u pratnji partizanskog parla-
mentara, ponovo otputuje u Zagreb i da nastavi prego-
vore. Za partizanskog parlamentara određen je pred-
ratni komunist i robijaš Marijan Stilinović, koji je za tu
priliku uzeo pseudonim Srećko Šušnjarević.¹³⁷ Taj je se
njegov pseudonim u njemačkim dokumentima najčešće
pojavljivati u raznim izvitoperenim oblicima: Šunje-
varić, Žunarević, Šunjevarević i slično.

U svom ratnom dnevniku Marijan Stilinović je pod
datumom 22. *augusta, subota*, zapisao:

»Glamoč — Uveče su me pozvali drugovi Stari,
Marko, Crni, Dido i Milutin (Josip Broz Tito, Alek-
sandar Ranković, Sreten Žujović, Milovan Dilas,
Ivan Milutinović — primj. autora) i pitali da li sam
voljan da pođem u Zagreb na pregovore s Nijem-
cima radi razmjene zarobljenika. Mi smo u Livnu
zarobili 8 Nijemaca, dva inženjera i šest radnika, i
predložili njemačkoj komandi da ih razmijeni. Ni-
jemci su pristali i sada je valjalo ugovoriti s njima
o licima koja mi tražimo i o samoj proceduri. Po-
red toga Nijemci bi željeli da razgovaraju o još ne-
kim drugim pitanjima (istakli autori). Pristao sam
odmah da pođem u Zagreb koji nisam vidio već
skoro devet godina.

23. *august, nedjelja*

Studena Vrela — Ujutro u 6 sati krenuo sam
autom s Nijemcem Ottom iz Glamoča. Došli smo
u Livno i dogovorili se s komandantom I brigade
Kočevićem o svim pitanjima razmjene. Kod naših na-
stalo je veliko interesiranje za tu razmjenu i svi se
pituju kako ću da putujem u Zagreb, mnogi kimaju
glavom i kažu da se oni ne bi usudili da pođem na
takav put. Oko 10 sati krenuli smo za Duvno i on-

da preko Duvanjskog polja do Studenih vrela gdje je bio štab naše Hercegovačke brigade. S nama je putovao i trgovac i hotelijer iz Livna Kai kojeg smo uzeli kao taoca za onih 22 Livnjana koje su ustaše pohapsili i odveli sa sobom u Mostar. Sada on putuje s nama da uredi s velikim županom to pitanje njihove razmjene.«¹³⁸

Da na putu do Mostara i prilikom ulaska u grad ne bi imao neprilika s ustaškim i talijanskim stražarima, Stilinovi je, na prijedlog Vlade Šegrta, komandanta 10. hercegovačke brigade, poslao inž. Otta i Kai a po kapetana Heyssa, da ga on uvede u Mostar.

Što se dalje događalo, opisuje Milinko Okiljević, komandir 1. čete 1. bataljona 10. hercegovačke brigade:

»Dušan (Grk, zamjenik komandanta 1. bataljona — primj. autora) je 24. avgusta odvezao Vlada Šegrta i Vasa Miškina (zamjenika političkog komesara brigade — primj. autora) u Duvno na zakazani sastanak. Ubrzo su se vratili u Studena Vrela.

Toga dana je nagoviješteno da će jedan njemački oficir posjetiti štab brigade. On dolazi iz Mostara radi pregovora oko zamjene njemačkih vojnika zarobljenih prilikom borbi za oslobođenje Livna.

Parlamentarci su došli do kafane Pila Petrića. Cesta je bila prekopana, pa se automobilom dalje nije moglo. Njemačkog oficira je pratio jedan mještанин iz Mostara. Patrola druge čete dovela ih je u selo Doci.

Oficir je stigao u štab 1. bataljona. (...)

Predstavio se: doktor Ot. Dobro je govorio srpskohrvatski. Drugovi su ga poastili hercegovačkim duhanom i crnom kafom. Oito je bio zadovoljan takvim gostoprimstvom.

Prije rata često dolazio u Mostar i da se dugo u njemu zadržavao. Sklapao je ugovore o eksploataciji boksita. Dobro poznaje hercegovački narod.

Produžio je za štab brigade. Pratio ga je Dušan. Na putu ih je dočekao Vlado Šegrt. Ubrzo su krenuli za Studena Vrela. Vozio ih je Dušan. (...)

U štabu brigade je odlučeno da se zamjena izvrši 5. septembra kod kafane Pila Petrića.«¹³⁹

Nakon toga su M. Stilinovi, inž. Ott i kapetan Heyss krenuli automobilom preko Posušja, Koperina i Širokog Brijega (danas *Listina* — primj. autora) i oko devet sati navečer stigli u Mostar. Odsjeli su u njemačkoj ko-

mandi za eksploataciju boksita i sutradan, 25. avgusta, oko 14 sati produžili automobilom prema Sarajevu. Oko 18 sati stigli su na aerodrom Butmir, odakle su se za sat i 15 minuta prebacili u Zagreb. Inž. Ott odsjeo je u luksuznom zagreba kom hotelu »Esplanade«, a Marijan Stilinovi , koji je na put krenuo u partizanskoj uniformi s crvenom petokrakom na kapi i pištoljem o pojasu, bio je za vrijeme boravka na okupiranom teritoriju pod njema kom zaštitom i stoga je odsjeo u njema koj Feldkommandi. »Redarstveni poru nik-izvidnik na službi kod nadzora hotela« obavijestio je sutradan, 26. avgusta u devet sati prije podne Redarstvo o dolasku i razlozima dolaska inž. Otta i partizanskog parlamentara u Zagreb, ali ime posljednjeg nikad ne e saznati.¹⁴⁰

Što se doga alo sutradan, 26. avgusta, zapisao je Stilinovi u svom dnevniku:

»... U Tuškancu stanuju samo njema ki oficiri, ustaše i gestapovci. Stadosmo pred jednom vilom. Kasnije sam saznao da je to bio stan potpukovnika Schardta.

Kod pregovora su bili prisutni: oberst (pukovnik — primj. autora) von Funk, Oberstleutnant (potpukovnik — primj. autora) Schäfer, Oberstleutnant Schardt, major von Pott, dr Kreiner iz njema kog poslanstva, kapetan Heiss i inž. Ott. Uz tursku kavu i rakiju razgovara se o svemu i sva emu, pri aju se otrcane vicevi — krava travu pase i tome sli no. Stari austrijski oficir Schäfer, koji govori pomalo naški, gurka dr Kreinera da povede razgovor sa mnom o pitanjima koja njih najviše interesiraju. Kreiner ne zna kako da pone. Kona no zapo inju razgovori o razmjeni i brzo se završavaju. Oni su sporazumni sa našim prijedlozima, ali nisu sigurni da e dobiti one ljude koje mi tražimo, jer ipak to je 'nezavisna država' i oni ne mogu njoj da diktiraju i da se miješaju u njezine unutrašnje stvari.«¹⁴¹

Ko su bili Stilinovi evi partneri u zagreba kim razgovorima i koga su predstavljali?

Erwin dr Kreiner (Ervin Krajner), šef politi kog odsjeka poslanstva bio je predstavnik njema kog poslanika Siegfrieda Kaschea, glavnog organizatora razmjene. Pukovnik baron von Funck (fon Funk) i major baron Eugen von Pott (fon Pot) predstavljali su štab njema kog generala u Zagrebu Glaisea von Horstenaua. Prvi je bio na elnik štaba i u toku rada oko razmjene poduzimao je sve što je bilo potrebno preko njema kog oficira za vezu u Štabu talijanske 2. armije, zatim preko

Eugena Dide Kvaternika i potpukovnika Scharhta. Drugi, Austrijanac von Pott, bivši bankovni inovnik, obavljao je dužnost obavještajnog oficira. Potpukovnik Erich Schäfer (Erih Šefer), Austrijanac i dobar poznavalac prilika u Jugoslaviji, bio je šef teritorijalne organizacije vojne obavještajne službe (Abwehra) u tzv. NDH, tzv. Ratne organizacije (Kriegsorganisation — KO), kako su Nijemci nazivali Abwehrstelle (Abverštele — Ast) u neutralnim i savezni kim državama.

Kapetan Heyss, s njim se imenom ponajviše srećemo u vezi s razmjenama, bio je u ispostavi ustanove »njema kog vojnoprivrednog oficira« potpukovnika Scharhta u Mostaru obavještajni oficir. S njim je Stilinovi putovao od Studenih Vrela do Mostara i u Mostaru razgovarao do »3 sata ujutro«, pribilježivši o njemu u svoj dnevnik:

»Ovaj kapetan dobro govori naš jezik. On je Austrijanac, sudjelovao je u prošlom ratu, živio dugo u našim krajevima i školovao se u Ljubljani. Na svršetku 1918. protjerali su ga u Austriju iz Ljubljane kao Nijemca. Zanimanje mu je geodet.«¹⁴²

Neposredni povod za njema ko-partizanske razgovore s njema ke strane stvarno je bila želja da se spase životi i iz zarobljeništva oslobode stru njaci važni za njema ku ratnu industriju. Međutim, kada je veza već bila uspostavljena i kad je došlo do pregovora, njemački se partneri nisu ograničili ili samo na tu, trenutno aktuelnu temu, već su željeli da vezu uspostavljenu s Vrhovnim štabom stave u širi okvir njemačkih interesa i u razgovorima u tom smislu »ispitaju« teren. Društvo u navedenom sastavu sigurno se nije moralo sastajati radi same razmjene. To je i bio razlog što se »razgovori o razmjeni (se) brzo završavaju« i što se prelazi na druge teme, za Nijemce mnogo interesantnije. O tome je Stilinovi u svoj dnevnik pribilježio:

»Po završetku tog dijela razgovora započinje dr Kreiner okolišnim putem govoriti kako nema smisla da se uništavaju ljudi međusobno, kako bi trebalo uspostaviti red u NDH i kako ćemo uskoro vidjeti uspostavljen red u cijeloj Evropi. Postavio sam mu pitanje s kime bi se mi to trebali sporazumjeti, zar u NDH ima nekoga s kime bismo mogli razgovarati. Kreiner i ostali odmah potvrdiše da takvih ljudi ima i da su oni spremni da razgovaraju s nama. Nakon izvjesnog natezanja, da bih saznao što oni zapravo hoće takvim razgovorima, ispostavilo se da Nijemci žele da u Bosni ek-

sploatiraju naše rudnike, naročito boksit, i ako bismo im mi omogućili tu eksploataciju i transport, tada mi možemo sa svoje strane postaviti prijedloge kako da se uredi NDH, i kako da se riješi srpsko pitanje. 'Mi, zaboga, nismo okupatori' — kaže potpukovnik Schäffer — 'i nemamo na Balkanu, a specijalno u Jugoslaviji, nikakvih vojnih ni političkih interesa, nego samo nešto malo privrednih'. Rekao sam im da nemam nikakvog mandata da pregovaram o tim stvarima nego mi je jedino dat nalog da se informiram o čemu se tu zapravo radi.

Tako su se i završili naši razgovori.¹⁴³

Stilinovi se u objavljenom dijelu dnevnika nije upuštao u pojedinosti o predmetu razgovora. Tako je on pribilježio da su mu u Vrhovnom štabu rekli da bi Nijemci, osim o razmjeni, »željeli da razgovaraju o još nekim drugim pitanjima« Ali koja su ta »druga pitanja«, o tome samo ponešto saznajemo iz pribilješke o izlaganjima dra Kreinera (Krajner) i potpukovnika Schäffera (Šefer), mada je logično pretpostaviti da je inž. Ott nakon povratka iz Zagreba morao prenijeti Vrhovnom štabu mnogo više pojedinosti o onome o čemu Nijemci žele da razgovaraju s partizanskim parlamentarom, pa prema tome i Vrhovni štab njega o tome detaljnije informisati.

Marijan Stilinovi o zagrebačkim razgovorima u svom dnevniku više nije pribilježio ni jedne jedine riječi, i s posljednjom rečenicom: »Tako su se završili naši razgovori« završio je i dnevnik. Mada je teško povjerovati da je on nakon te rečenice prestao da bilježi svoje ratne doživljaje i uspomene, Stilinovi nikada više o toj temi nije objavio ni jednu jedinu riječ.

A da su u razgovorima vodenim u vili u Tuškancu razmatrana i razna druga pitanja i da su bar neka od njih nailazila na »razumijevanje« njemačkih sagovornika, potvrđuje i pasus iz pisma što ga je dr Gojko Nikoliš, šef saniteta Vrhovnoga štaba 14. septembra 1942. godine poslao Titu iz Bosanskog Petrovca.

»Druže Tito,

U inili smo znatan propust što nismo dali nikakva uputstva drugu Marijanu (Stilinovi u — primj. autora), povodom njegove misije u Zagrebu, u pogledu nabavke nekih vanredno važnih stvari za sanitet. On priča da je imao *neograničene mogućnosti za to* (istakli autori).

Pošto sam saznao da je u planu još jedna izmena, i to zarobljenika-avijatarima, molim Te da se

ovaj priloženi spisak preda našem eventualnom 'parlamentarcu' s nalogom da ove stvari pod svaku cenu nabavi.«¹⁴⁴

O razgovorima u Zagrebu Tito je 25 dana poslije obavljene livanjske razmjene, 30. septembra 1942. godine, s Mliništa javio Moskvi:

»Jedan naš drug, koji je putovao u Mostar i Zagreb po molbi zarobljenih njemačkih građana radi njihovog zamjenjivanja za naše drugove koji se nalaze u kandžama Gestapoa, ustaša i Talijana, donio je važna obavještenja. (Istakli autori.) Njemačke vojne vlasti htjele su da iskoriste ovaj slučaj za...«¹⁴⁵

Nažalost, tu je depeša prekinuta, a Redakcija Titovih *Sabranih djela* u napomeni konstatuje:

»Kraj depeše nije sačuvan. U tekstu koji slijedi vjerovatno je riječ o želji njemačkih vlasti da održavaju kontakte s Vrhovnim štabom u cilju nastavljavanja pregovora o razmjeni zarobljenika.«¹⁴⁶

Međutim, to je objašnjenje, ali ni se, samo djelomično, jer se nije radilo samo o »održavanju kontakata« i samo o »pregovorima o razmjeni zarobljenika«!

O čemu se, zapravo, moglo raditi u nesačuvanom dijelu depeše?

Djelomičan odgovor na to pitanje nalazimo u Titovoj depeši Moskvi poslanoj sa Oštrelja 14. oktobra 1942. godine. Prenose i u njoj svoj dijalog sa inž. Ottom, on ga završava pasusom:

»Ovaj Nijemac je donio iz Zagreba prijedloge za pregovore predstavnika našeg štaba i jednog njemackog opunomoćenog generala (Glaisea von Horstenaua — primj. autora). Oni su to ponavljali nekoliko puta, ali smo mi odbacili svake pregovore.«¹⁴⁷

Mada je potpukovnik Schäfer poentu svog dijela razgovora u Tuškancu stavljao na »samo nešto malo privrednih interesa«, garniraju ih i njemački zainteresovani »da se riješi srpsko pitanje« (!), želje i planovi Nijemaca bili su neusporedivo dalekosežniji! Potvrdu za to nalazimo u tački 11. pribilješke — podsjetnika generala Glaisea von Horstenaua za »razgovor s vrhovnim komandantom (njemačkih oružanih snaga na Balkanu — primj. autora) gospodinom Löhrom (Ler) U Sofiji 17. 9. 1942«:

»Partizanski parlamentari su u posljednje vrijeme, u toku uspješnih pregovora o razmjeni njemačkih državljana koji su pali u njihovo zarobljeništvo, prenijeli njemačkom generalu (Glaiseu — primj. autora) želju da dođe do razgovora njegovog opunomoćenika s partizanskim komandantom u Bosni, poznatim pod pseudonimom Tito. Takav razgovor, doduše, u nikom slučaju ne bi mogao dovesti do sporazuma, ali bi uvijek pružio uvid u buduće namjere partizana i razjasnio pretpostavke pod kojima bi moglo doći i do obustavljanja njihovog otpora. Molim uputstva za dalji postupak na ovom području.«¹⁴⁸

Glaise piše i o »želji« *partizana* da »dođe do razgovora njegovog opunomoćenika s ... Titom«. Mada se u svakom pojedinom slučaju ne može sigurno ustanoviti o kojoj se inicijativi i prijedlogu radilo, partizanske ili njemačke, što najčešće nije ni imalo osobitu specifičnu težinu, u nizu slučajeva, kada je neosporno bila riječ o njemačkim inicijativama i prijedlozima, general Glaise von Horstenau i poslanik Kasche u svojim su ih izvještajima uvijek pripisivali partizanima. Bila je to, s njihove strane, mjera predostrožnosti i »samozaštite« pred višim instancama i komandama zbog poznatog Hitlerova stava da se s pobunjenicima ne smije pregovarati, da njih treba strijeljati. Na to ćemo se pitanje opširnije osvrnuti malo kasnije.

Ni u našim ni u njemačkim dosad pronađenim dokumentima nema podataka o tome je Tito želio da razgovara s opunomoćenikom njemačkog generala Glaisea, kako je Glaise Horstenau naveo u pribilješci od 17. septembra o temama za razgovor s Löhrom, odnosno, kakve je inž. Ott »prijedloge za pregovore predstavnika našeg štaba (Vrhovnog štaba — primj. autora) i jednog njemačkog opunomoćenog generala« — »donio iz Zagreba«, kako Tito javlja Moskvi s Oštrelja 14. oktobra 1942. godine.

Interesantno je, međutim, da se među partizanima otvoreno pričalo ne samo o odlasku inž. Otta i Marijana Stilinovića u Zagreb, nego i o sadržini ondje vodenih razgovora. O tome svjedoči »Izvješće kotarskog upravitelja Marka Šakića o pregovorima između Nijemaca i partizana«, koje je on poslije septembarske razmjene samoinicijativno podnio u Zagrebu 14. oktobra »Glavnom stanu Ministarstva Hrvatskog Domobranstva«:

»Kako je poznato bio sam prilikom napada partizana na Livno od istih zarobljen, te sam se u robstvu nalazio od 7 kolovoza do 5 rujna o. g. ... Kao kurir Nijemaca iz Livna ... g. Ott ... je tri puta iz Livna išao u Mostar, a dapa e i u Zagreb. Kada je g. Ott tre i put došao na pregovore o zamjeni, pošao je sa njime i partizan Marijan Šunjevri u partizanskoj uniformi sa crvenom petokrakom zvijezdom na kapi i pod oružjem. (...) Šunjevri je navodno imao od partizana odrišene ruke u svrhu priegovora sa Njemcima, i nakon šest do sedam dana se je povratio u Livno sa utvr enim datumom razmjene i sa iskazom lica koja e se za zarobljene Nijemce zamieniti.

Kako je moja rana u poslednje dane robstva se bila pogoršala, jer je bila nastupila flegmona (trovanje), to su me partizani prebacili iz zatvora, u Glamo u, gdje sam se do tada nalazio u bolnici u Livno i tu sam se nalazio zadnjih šest dana pred razmienu. U bolnici sam ležao zajedno sa ostalim ranjenim partizanima te sam i pored toga što je kod mene bila neprekidno straža, imao prilike, da razgovaram sa mnogim ranjenim partizanima, pa i njihovim vode im li nostima, koje su dolazile, da ranjenike obilaze. Po povratku g. Otta i Marijana Šunjevri a iz Zagreba, Partizani jedno-glasno svi su govorili o tome, kako je njihov 'drug' išao u uniformi i pod njihovim znacima u Zagreb i da je u Njema kom poslanstvu u Zagrebu pregovarao sa jednim Njema kim generalom, koji je u svrhu tih pregovora doletio krilašem iz Njema - ke. Pregovori o zamjeni zarobljenih Njemaca da su poslužili samo kao maska drugim pregovorima. U tim pregovorima koje je Šunjevri vodio navodno sa Njema kim generalom, Nijemci su partizanima nudili jednu teritoriju, da se oni kao 'najja a' vojna snaga Balkana primire, da e ih Nijemci tolerirati i na datoj teritoriji, da e partizani biti suvereni, Nijemci su navodno jedino tražili, da im partizani dozvole, da izvoze za Njema - ku rude i ostale zemaljske proizvode. Šunjevri navodno je ovaj njema ki priedlog donio u Livno i tamo ga predao Vrhovnom Štabu koji se nalazi negdje oko Glamo a i Livna...)

Na ove verzije koje su kolale medu partizanima, izjavljivali su mi skoro svi partizani jednodušno, da oni ne mogu pristati na predloge Njemaca jer je njihov cilj, da sa cijelog podru ja bivše Ju-

goslavije protjeraju okupatora, a oni ne e, da se stave u položaj vazala Njema ke, kao što su to u inili Nedi i Draža Mihajlovi , za koga tvrde, da se nalazi u Beogradu i da saraduje sa Nedi em odnosno sa Njemcima.«¹⁴⁹

»Izvješ e* Marka Šaki a upu uje na zaklju ak da je u stvari inž. Ott nakon svog prvog povratka iz Zagreba Vrhovnom štabu prenio želju i prijedlog njema kih ustanova da razgovaraju s predstavnikom Vrhovnog štaba i o »drugim pitanjima«, a ne samo o konkretnoj razmjeni, kao i to u emu je suština tih »drugih pitanja«, te da je to i bio osnovni razlog odlaska Marijana Stilinovi a u Zagreb. Nadalje, što je za našu temu, s obzirom na razne poslijeratne verzije o tim pregovorima, naro ito važno, iz Šaki eva »Izvješ a« se nedvojbeno vidi da ti pregovori nisu bili nikakva tajna za najširi bora ki sastav oko Vrhovnog štaba, kao i to da uop e nisu doveli u pitanje osnovni cilj i zadatak NOV i POJ »da sa cijelog podru ja bivše Jugoslavije protjeraju okupatora«!

Me utim, u vezi s »Izvješ em« Marka Šaki a ipak moramo istaknuti poraznu injenicu za partizansku kontraobavještajnu službu: više od godinu dana od po etka ustanka partizanski borci pa i njihovi rukovodioci još uvijek nisu bili shvatili zna enje uvanja vojne tajne! Bi e, nažalost, pogotovo u vezi s razmjenama, još primjera koji e to ilustrovati.

U svakom slu aju, bez obzira na pripisivanje partizanima nekih vlastitih inicijativa, Glaise Horstenau nastojao je da dobije saglasnost za prolongiranje kontakata s partizanima ne samo od komandanta njema kih oružanih snaga na Jugoistoku, general-pukovnika Aleksandera Lohra, ve i u Vrhovnoj komandi Wehrmachta. Spremaju i se za odlazak s Kascheom i Paveli em u Hitlerov Glavni stan u Vinici (Ukrajina), on je u pribilješci — podsjetniku o kojim pitanjima treba da razgovara pod 3. ta kom pribilježio: »Tito-Popovi -Livno«. Nismo naišli na dokumentarne podatke o razgovoru na tu temu, ali ve i sama injenica da su partizansko-njema ki razgovori o razmjenama nastavljeni i poslije sastanka kod Hitlera (23. septembra 1942) sama za sebe govori dovoljno. O tome je inž. Hans Ott poslije rata izjavio jugoslavenskim istražnim organima:

»S Glaiseom Horstenauom sam imao važan dogovor u njegovom stanu (u Zagrebu — primj. autora)... General mi je pri ao o svojoj posjeti Fire-

rovom Glavnom stanu i o svom razgovoru s generalfeldmaršalom Keitelom (Kajtel) na osnovi izvještaja koje sam mu ja dao. (...) General je kod Keitela tako daleko došao da više nije morao da prekine započete pregovore o razmjenama...«¹⁵⁰

U pismu poslanom godinu dana kasnije, 9. novembra 1943. godine, inž. Hermannu Neubacheru (Hermannu Nojbaheru), opunomoćenom ministru i specijalnom opunomoćeniku Ministarstva spoljnih poslova Trećeg Reicha za Jugoistok, general Glaise svoj stav prema razmjenama precizno obrazlaže:

»Dragi prijatelju!

... Mi već dulje vremena pregovaramo s Titovim ljudima o razmjeni zarobljenika. (...) ovi pregovori nisu samo u interesu razmjene ranjenika i zarobljenika i stoga ih treba i dalje voditi. Kontakti s prominentnim ljudima protivnika omogućavaju interesantan uvid u odnose u neprijateljskom taboru, a isto mogu pružiti i koristan materijal o shvatanju njihovih sljedbenika koji su nacionalno orijentisani i nisu inficirani komunizmom i njihovom pridobijanju.«¹⁶¹

Događaji pokazuju da će se kasniji razgovori odnositi i na ta pitanja. Njemački policijski ataše u Zagrebu SS-major Hans Helm o tome je poslije rata izjavio isljedniku Ozne:

»... Poslanik je već vodio dulje razgovore s ing. Ottom, te zastupao mišljenje da se veze s partizanskim pokretom preko njega ne smiju prekinuti, jer bi u daljnjem slučaju mogle biti korisne. Osim toga poslanik je zadržao isključivo pravo da razgovara s ing. Ottom, odnosno da mu daje naloge. Isto vojni dio pregovora obavljao je ing. Ott po direktivama njemačkog generala (Glaisea von Horstenaua — primj. autora). Sjećam se još da je Ott bio u vezi i s Abwehrstelle. I mene je obavještavao o svojim razgovorima s partizanskim komandantima...«¹⁵²

O svemu tome još ćemo govoriti.

Niti u dnevniku Marijana Stilinovića, niti u dokumentima njemačke provenijencije, pa čak ni u objavljenom sjećanju bilo kojeg direktnog učesnika događaja o kojima je riječ ne spominje se poimeni ni sastav druge liste osoba koje su partizani tražili za zamjenu, već samo brojke uhapšenih aktivista NOP-a koji se traže ili nude u zamjenu za zarobljene Nijemce.

Te brojke nalazimo u »Zabilježci za policijskog ata-

šea« Hansa Helma koju je 27. avgusta 1942. godine napisao dr Anderssen (Andersen):

»Pošto su partizani postavili nove zahtjeve za 15 poimenice navedenih partizana, za njihovu zamjenu mogu do i u obzir šestorica partizana koje su prvi put tražili, a koji se nalaze u Mostaru, i 8 partizana s drugog spiska imena, dok se, prema ve navedenom objašnjenju, spomenuta grupa od 22 partizana u Mostaru ne može koristiti za njema ku akciju razmjene.

Jutros mi je, poslije poziva dra Vidalija (Dan-ko, »glavni pobo nik«, tj. pomo nik Eugena Dide Kvaternika — primj. autora), predana priložena lista od 22 ovjeka, u ijem hrvatskom uvodnom tekstu u stvari stoji da su ovi partizani na raspolaganju za razmjenu za 'naše' /tj. Hrvate/. (Iznad liste imena stajao je tekst: »*Popis* zarobljenih partizana koji su prepra eni od strane ovog Zaštitnog redarstva Velikoj župi Hum u Mostar, radi zamjene sa našim koji se nalaze zarobljeni u Livnu« — primj. autora.

Izgleda da je potrebno razjasniti kako stvari stoje, pri emu bi, po mom mišljenju, pored bezuvjetno potrebne istovremenosti akcija razmjene, odnosno prvenstva njema ke akcije razmjene, trebalo nastojati da za njema ku akciju stoji na raspolaganju što ve i broj imena partizana, pošto se zasad još ne može predvidjeti da li e se 15 ljudi s nove liste i daljih 8 ljudi mo i prona i. — U vezi s ovim, po mom mišljenju, bilo bi naro ito poželjno ako bi i 22 partizana s priložene liste u datom slu aju, mogli biti, kao 'erzacpartizani' stavljeni na raspolaganje za njema ku akciju razmjene.«¹⁵³

Kako vidimo, s prve poimeni no navedene liste osoba koje su partizani tražili Talijani su pronašli šestoricu i oni su se 27. avgusta ve nalazili u Mostaru radi razmjene. Rafael Br i i Mile Bogovac u svojoj ve spominjanoj knjizi navode da su svi pohapšeni Livnjaci »bili zamijenjeni za zarobljene Nijemce firme 'Hansa Leichtmetall' i nekoliko ustaških oficira (zarobljenih — primj. autora) prilikom borbi u samom gradu.«¹⁵⁴ Iako se u njema kim dokumentima govori o šestorici, *njih sedmoricu* — sve osim Dragice i Rade Pravice, e de Ple e- vi a i Alije izmi a — sre emo kasnije ili kao borce partizanskih jedinica, ili kao partijske funkcionere!

Druga je lista (spisak) obuhva ala 11 tako er u Livnu uhapšenih pristalica NOP-a koje su ustaše predložili kao »erzacpartizane«. Dok se za onima s prve liste još

tragalo, i oni su uključeni u treću listu od 22 uhapšenika i svi su poimeni, no poznati. O tome zašto je 11 »erzacpartizana« sa spiska reducirano na osam, nedostaje objašnjenje.

Imena osoba s nove, četvrte liste od 15 ljudi koje su partizani tražili u zamjenu za zarobljene Nijemce nakon povratka Otta iz Zagreba nalazimo samo u knjizi Mile Milatovića a *Služba Andrije Hebranga*, ali ne u tekstu, već u priloženom faksimilu depeše koju je »glavni pobožnik zapovjednika Ustaške nadzorne službe« dr Višić ali 27. avgusta u 10 sati i 10 minuta poslao »Poslanstvu Nezavisne Države Hrvatske, Povjereniku Ustaške nadzorne službe« u Berlinu:

»U Livnu se od partizana nalazi uhićeno osam njemaca od toga dva inženjera to ka Dvadesetšestog na većer njemačko poslanstvo zatražilo da se za te Niemce preda partizanima petnaest članova kompartije već ina centrom i to Andrija Hebrang, Mladen Ivković, Zlata Šegvić, Vlado Lončarić, Heinrich Žnidaršič, Olga Nakić, Hanna Pavelić, Vanda Mates, Beba Ević, Dr Bocak, Dr Gasparini, Hanna Osmo i Ružica Marković to ka Bez obzira da su već ina strijeljani napominjem da u koliko bi se izručili ili partizanima rezultat ciele protukom borbe u Hrvatskoj bio bi iluzoran to ka Posjetite Gruppenführera Müllera (gruppenfirer, šef IV uprave RSHA, tj. Gestapa — primj. autora) i izjavite mu da je sav redarstveni rad nemoguće to ka«.¹⁵⁵

Analiziraju i faksimil te ustaške depeše (jezik, nazive ustaških funkcionera i njihove nadležnosti, uobičajene administrativne naznake na aktima Ustaške nadzorne službe itd.), Zvonko Ivanković Vonta osporava autentičnost tog dokumenta,¹⁵⁹ ali se ne zadržava na pitanju je li parlamentar Vrhovnog štaba Marijan Stilinović prilikom pregovora i razgovora vodenih 26. avgusta 1942. godine u Tuškancu za razmjenu zaista tražio osobe navedene u toj depeši.

Mile Milatović se, osim na Hebrangu, ne zadržava ni na jednoj drugoj osobi navedenoj u faksimilu Vidalićeve depeše, niti se poziva na neke druge dokumente ili izvore. Ipak su se na spisku od 15 osoba koje je Marijan Stilinović tražio nakon dolaska u Zagreb vjerovatno nalazile ako ne sve, a ono bar neke iz tog faksimila.

Pada u oči i broj čista nepodudarnost na koju upozorava Zvonko Ivanković Vonta, izmeću u partizansko spiska osoba traženih u zamjenu za zarobljene Nijemce

(15) i spiska koji daje »glavni pobožnik zapovjednika Ustaške nadzorne službe« dr Višali (13).

Mada ustaški predstavnik nije u estvovao u razgovorima u vili u Tuškancu, Višali je možda mogao i saznati da partizani traže 15 osoba. Koje osobe poimeni - no traže, sigurno je saznao jer su ih Nijemci od organa tzv. NDH poimeni - no i tražili. U tome je udnovata samo njegova formulacija u depeši dostavljenoj 27. avgusta u Berlin da je »dvadesetšestog na ve er njema ko poslanstvo zatražilo da se za te Niemce preda partizanima petnaest lanova kompartije« (istakli autori), jer Njema ko poslanstvo od njega niti je moglo niti je tražilo petnaest uhapšenih komunista!

O emu se radilo?

Samo za dvije osobe sigurno znamo da su bile na partizanskom spisku od 15 osoba, jer su o tome sa uva - ni podaci u njema koj arhivi. Bile su to Vanda Novosel -Mates i dr Olga Dedijer. Budu i da se dr Olga Dedijer, prema podacima što su ih partizani dostavili Nijemcima, nalazila u Beogradu, ili u zatvoru ili u logoru, ona nije mogla biti tražena, a nije ju tražila ni ustaška policija.

Ni predstavnik njema ke policije, tj. njema kog policijskog atašea u Zagrebu, nije prisustvovao sastanku u Tuškancu. A budu i da je u neposrednoj saradnji s ustaškom policijom trebalo obaviti sve poslove oko prikupljanja osoba koje su partizani tražili i koje su se nalazile po ustaškim zatvorima ili logorima, poslanik Kasche je taj dio poslova oko razmjene sutradan, 27. avgusta, prenio na policijskog člaciSBä SS-majora Hansa Helma. Helm je pak taj zadatak povjerio svom pot inje - nom, kriminalisti kom sekretaru, SS-potporu niku He - inzu Stüweu (Hajnc Stive), koji je, u vezi s intervencijom dra Svetislava Popovi a, ministra u penziji, kod BdS-a Beograd da mu se k erka dr Olga Dedijer oslobodi, i prepiske u vezi s tim, 21. novembra 1942. godine napi - sio »zabilješku za gospodina dr Kreinera iz Politi kog odsjeka Poslanstva« u Zagrebu, u kojoj je pisalo:

»Ustanova policijskog atašea je 27. 8. 42. dobila nalog (istakli autori) od gospodina poslanika da se u saradnji s hrvatskom policijom pobrine da se prikupe i budu na raspolaganju 15 uhapšenih komunista, koje su ustanici poimeni - no naveli. Prema listi ustanika treba da se svi nalaze u zatvoru.

Olga Dedijer, na listi pod rednim brojem 15, prema podacima ustanika trebalo je da se nalazi

u Beogradu, ili u zatvoru ili u koncentracionom logoru. Telegram kojeg je poslanik potpisao, poslan je 27. 8. 42. Njema kom poslanstvu u Beogradu, s molbom da se D. u cilju razmjene zarobljenika odmah sprovede.

Nakon toga je BdS u Beogradu 31. 8. 42. Olgu Dedijer prebacio u Zagreb, odakle ju je Wehrmacht, u cilju daljeg transporta, sproveo, navodno, u Sarajevo.

Ustanova policijskog atašea je iz telegrama Njema kog poslanstva u Beogradu, upu enog 2. 9. 42. Njema kom poslanstvu u Zagrebu, saznala da je otac D. nadležnim ustanovama u Beogradu pisao da njegova k erka vodi brakorazvodnu parnicu i da ne e više da zna za svoje komunisti ko opredjeljenje i uvjerenje. Nadalje, prenesena je o eva želja da mu se njegova k erka što je mogu e prije oslobodi.

Prije prijema ove depeše nije bilo poznato da se D. u Beogradu nije nalazila u zatvoru nego na slobodi i da je zbog ovdašnje razmjene zarobljenika morala biti ponovno uhapšena.¹⁵⁷

U svjetlu zabilješke SS-potporu nika Stüwea udnovata je i Vidalijeva konstatacija u citiranoj depeši da je »dvadesetšestog na ve er njema ko poslanstvo zatražilo da se... preda partizanima petnaest lanova kompartije«. Iako nedostaju precizniji podaci u koliko je sati po eo i završio sastanak u Schardtovoj vili u Tuškancu, malo je vjerovatno da je Njema ko poslanstvo 26. avgusta bilo što poduzimalo poslije onoga »na ve er«, iz jednostavnog razloga što taj zadatak poslanstvo nije ni obavljalo direktno ve ustanova policijskog atašea. A prema zabilješci SS-potporu nika Stüwea, njima je taj zadatak povjeren sutradan, 27. avgusta! No, kao što smo ve rekli, ne može se isklju iti ni mogućnost da su ustaše na neki na in bile obavještene, a budu i da taj detalj za našu temu nema poseban zna aj, na njemu se ne emo ni zadržavati.

O ostalim osobama s partizanske liste od 15 ljudi za razmjenu u njema kim dokumentima nismo naišli na bilo kakav trag, a ni Marijan Stilinovi , kako smo napomenuli, nije nigdje ništa objavio ni o njima ni o daljem toku i rezultatima pregovora i razgovora vodenih u Zagrebu poslije sastanka u tuškana koj vili 26. avgusta nave e. Isto se tako ta no ne zna koliko se on zadržavao u Zagrebu, kada ga je i kako napustio i kada je stigao natrag u Vrhovni štab.

Sude i po svemu, inž. Hans Ott i Marijan Stilinovi

napustili su Zagreb 31. avgusta ili 1. septembra prije podne jer su za put Zagreb—Sarajevo—Mostar—Livno bila potrebna dva dana, a Ott je neposredno poslije rata na saslušanju isljedniku Ozne izjavio:

»Prvog ili 2. septembra došli smo u Livno kod Popovića (Košević) i odvezli se odmah dalje u Glamoč, gdje sam upoznao, od drugih ljudi, da je došao komandant partizana Tito. Trećeg septembra uveče pozvan sam na razgovor. U jednoj nusprostoriji nalazilo se 4 do 5 osoba, a među njima i Petrović (Velebit), Dedijer i Lola Ribar. Razgovor je vodio plećat, snažan čovjek od nekih 45 godina, visok 175 cm. Kada mi je ponudio cigaretu primijetio sam trag povrede na kažiprstu desne ruke. Petrović mi je kasnije rekao da je to bio Tito. On je odobravao razmjenu i tom prilikom se, uopće, zadržao sa mnom u razgovoru. Pokazivao je vrlo dobar uvid u njemačke odnose, naročito u unutrašnju strukturu stare austrijske vojske.«¹⁵⁸

U svom vrlo opširnom »Izveštaju o 28-dnevnom partizanskom raju«, u kojemu je kronološki opisala događaje na putu od Jablanice — gdje su njen muž i ona imali pilanu i gdje su ih partizani uhapsili — do Glamoča, gdje su oboje bili priključeni grupi u Livnu zarobljenih Nijemaca, Emma Szedressy (Erna Sedresi) registrovala je i ovaj Titov razgovor s inž. Ottom:

»Sljedećeg dana, 1. septembra, povezli smo se dalje do komande u Glamoču, gdje smo stigli u 8 sati ujutro... Drugog septembra premješteni smo u drugu, veći u sobu gdje se nalazilo sedam Nijemaca iz Hans Leichtmetallwerke. (...) Nakon što smo legli došlo je 6 ili 8 visokih partizanskih funkcionera, među njima, kako smo kasnije saznali, i vrhovni komandant partizana s imenom ili nadimkom Tito. On se upustio u dulji politički razgovor s gospodinom Jorgom na njemačkom jeziku. Razgovor je završio izjavom: 'Najzad, mi ćemo ipak morati gledati da se vi svi uskoro vratite kući.' Ubrzo poslije toga pozvan je gospodin Ott i vratio se vrlo kasno. Sutradan, 3. septembra, gospodin Ott je cijelo prijepodne razgovarao s partizanima o predstojećoj razmjeni 4. septembra.«¹⁵⁹

Pošto je inž. Ott o tim događajima saslušavan poslije rata, a Emma Szedressy je o njima pisala *10. septembra 1942. godine*, s obzirom na datum, prednost treba dati njenom *izveštaju*, prema kojemu je inž. Ott 2. septembra uveče bio u Glamoču.

I Tito je poslije rata, 15. decembra 1947. godine, evocirao svoja sjećanja na te dane. Pribilježio ih je Vladimir Dedijer i objavio u drugoj knjizi *Novih priloga za biografiju Josipa Broza Tita* pod naslovom »Prvi Titov razgovor s Hansom Otom«.

»U Glamo u, gdje sam došao noću, ja sam lično saslušao jednog u Livnu zarobljenog njemačkog pukovnika. Zvao se Oto, bio je Nijemac iz Vestfalije, inženjer-geolog. Na mene je ostavio utisak vrlo pametnog ovjeka. Pozvao sam ga i upitao šta je radio ovdje. Odgovorio je da je istraživao teren, u namjeri da otkrije rude. Pitao sam ga šta je i on je odgovorio da je inženjer. Odgovarao je odmah i tako. Na pitanje zašto je toliko krvi proliveno u Livnu, rekao je: 'Ja sam Nijemac.' 'A zašto se niste predali?' — upitao sam ga ja i objasnio mu da mi ne ubijamo zarobljenike i ne radimo ono što oni rade. (Tada sam ja ponovo bio naredio da se ne ubijaju zarobljeni Nijemci, a u to vrijeme još nismo znali šta su oni uradili sa našima na Zlatiboru). Zatim sam ga upitao, zar misli da će oni dobiti rat. Odgovorio je: 'Dobit ćemo.' 'A na osnovu čega dolazite do tog zaključka?' — pitao sam ja dalje. 'Pa evo, u Rusiji idemo naprijed'. 'Da, ali zapelo je kod Staljingrada i to će biti kraj' — rekao sam mu ja, iako mi nismo znali šta se tamo događalo, iako je i nama bilo tada vrlo teško baš zato, što nismo znali kako je tamo. Zatim sam mu rekao da on, iako inženjer, nije ništa više vrijedan nego običan naš ovjek koji je u njemačkim kandažama. 'Zato ćemo vas mijenjati' — rekao sam mu. 'Dotle je bilo 10 naših za jednog njihovog, ali sam mu ja rekao ipak da ćemo mi za njega tražiti više. 'Kako to više?' — pitao je on. 'Tako, ako hoćete da spasite glavu i da odete kući, napišite pismo!' On je to uradio i mi smo za njega dobili prilično veliku grupu naših ljudi iz logora.

No, interesantno je da su tada svi zarobljeni Nijemci na čelu s njim, kada sam ja došao, stali mirno. 'Pazi, boga mu, on je odmah znao da sam ja Tito'.¹⁶⁰

Interesantan je još jedan detalj iz Titova razgovora s inž. Ottom, koji je pribilježio SS-major dr Heinrich, šef sarajevskog Gestapa, na osnovi razgovora s Ottom poslije njegove razmjene:

»Na rastanku Tito je Nijemca upitao šta misli da radi poslije razmjene i kamo misli da krene. Na njegov odgovor da to zavisi od naredjenja fir-

me, Tito mu je dobronamjerno savjetovao da se ne zadržava južno od Save i Kupe, jer bi, inače, možda, mogao uskoro proslaviti ponovno vide-nje.«¹⁶¹

Događaji su ipak krenuli tim tokom i poslovi su inž. Otta ponovno doveli »južno od Save i Kupe«, na slobodni partizanski teritorij, ali kao parlamentara u njemačko-partizanskim pregovorima, a tu je ulogu on obavljao do kraja rata. A o tome ponešto govori i Tito u produžetku citiranog sjećanja:

»Taj Nijemac htio je poslije da igra neku posredničku ulogu, osjećao se nekako obavezan prema nama. I kad se na Neretvi dogodilo ono opkoljavanje, poručio nam je: Ako je Tito tamo, neka se uva! Može da nastrada, jer se ovdje sprema strašan napad i opkoljavanje. Javio nam je onda kad sam ja već bio doneo rješenje o prelazu, a uz to nas je obavijestio da će još biti velikih i stalnih napada avijacije, kojih treba da se uvažimo. Nesumnjivo, bila je potrebna velika odvažnost da se tako nešto uradi. Tada su se, dakle, oni već malo kolebali u uvjerenju da će pobijediti.«¹⁶²

S obzirom na to da je razmjena zarobljenika bila dogovorena za 5. septembar, grupa zarobljenih Nijemaca i domobrana krenula je dan prije iz Glamoča na mjesto dogovoreno za razmjenu. Pojedini o tome, do sada neobjavljivane, sačuvane su u već spomenutom »Izveštaju o 28-dnevnom partizanskom raj«¹⁶³, nekoj vrsti dnevnika Emme Szedressy, što ga je ona, nakon izvršene razmjene, pedantno rekonstruirala od dana do dana i predala druhu Heinrichu, šefu Gestapa u Sarajevu:

»U petak 4. septembra put za Livno, odakle smo oko jedan sat poslije podne pošli s dva omnibusa za Duvno. Osim nas *10 Nijemaca* (s gospodom Jorgo) bilo je još *12 hrvatskih oficira*, koji su pridošli iz Livna, i *oko 12 domaćih ljudi iz Glamoča i Livna*. Četiri hrvatska avijatičara su u Glamoču kom zatvoru. U Duvnu je čitavo društvo prenošilo u dvije velike sobe. Sjelom smo bili obilno opskrbljeni. (Istakli autori.)

Petog septembra ujutro produžili smo k mjestu razmjene (Studena Vrela). Vozili smo se oko dva sata autom i zaustavili kod neke gostionice uz cestu. Gospodin Ott je otišao još ranije u isturenu partizansku komandu. (...) Nakon dvosatnog eka-

nja kod gostionice, gospodin Ott se vratio s bijelom zastavom, jašu i na konju. Dogovoreno mjesto razmjene je otpalo jer su ga u me uvremenu zaposjeli ustaše. (...) Gospodin Ott je zatim odjahao dalje kao parlamentar. U jedan sat poslijepodne pošli smo i mi pješice. Nakon što smo pješa ili pet kilometara ponovno smo stali. Poslije dvosatnog čekanja, s brda na kojem su bile postavljene straže, dat je znak da dolazi protivna grupa. Mi smo tada produžili, pješa ili oko jedan kilometar i stigli na veliku livadu, gdje je došla i protivna grupa. Komandanti obadviju grupa sastali su se u sredini. S njemačke strane je to bio kapetan Heyss. Tada su bila poznatana imena i razmjenjena je započela. Nijemci su bili zamjenjivani po ključu u 1 : 2, a ostali 1:1. Zatim je uslijedio rastanak i odlazak u oba pravca.«¹⁸³

Dr Vladimir Velebit, jedan od aktera te razmjene, napisao je o njoj poslije rata ove retke:

»... Kad su pregovori uspješno okončani, dogovoreno je tačno mjesto i vrijeme gdje će se razmjena obaviti.

Bilo je to na jednom kamenitom uviku, pokraj same ceste Duvno—Studena Vrela—Posušje. Dotted se pružala naša, partizanska teritorija. Jedinice Desete hercegovačke brigade nalazile su se na toj graničnoj liniji prema neprijatelju. Naši borci bdjeli su na svom tvrdom, stjenovitom položaju, a ja sam sa komesarom brigade vedom Kaporom i još nekim drugovima iz štaba, u ugovoreno vrijeme izišao na određeno mjesto. Vodili smo Nijemce zarobljene u Livnu. U isto vrijeme, s druge strane, pojavila su se dva njemačka oficira (kapetan u uniformi organizacije 'Tot' i poručnik, zapovjednik tog sektora), u pratnji nekolicine vojnika koji su sprovodili grupu ljudi i žena u civilnim odijelima. I mi i neprijateljski vojnici bili smo pod oružjem. Jedan njemački vojnik nosio je podignutu bijelu zastavu.

Vrlo kratko je trajala formalnost. Njemački oficir je poznatano spisak lica koje su doveli, pozivajući ih redom, a mi smo zatim predali njihove. Sve strogo zvanim. Nijemac je saopštio da se među dvadeset tri dovedena lica ne nalazi Vanda Novosel. (Istakli autori.)

— Bolesna je od tifusa i kasnije umro je dati — objasnio je. (Tada sam mislio da je posredi neka

obmana, ali moram re i da sam se kasnije obra-
dovao kada sam uo da su i nju pustili).

Naši drugovi, iscrpeni i izgledniji u njema -
kim i ustaškim muionicama i logorima, smjestili
su se u dva autobusa i odmah smo krenuli ces-
tom, nazad, da bismo se malo kasnije zaustavili
kod štaba brigade, na Studenim Vrelima, gdje im
je pripremljeno nešto za jelo.«¹⁶⁴

Koliko je aktivista narodnooslobodila kog pokreta
stvarno dobiveno za zarobljene Nijemce, hrvatske ofici-
re i »doma e ljude« iz Glamo a i Livna?

Ako su ta ni navodi Emme Szedressy o klju u raz-
mjene, a ini se da jesu, onda su tom prilikom zamije-
njena (oko) 42 pripadnika narodnooslobodila kog po-
kreta koji su se nalazili u ustaškim i talijanskim zatvo-
rima i koncentracionim logorima.

Naime, dr Š. Bali , podžupan, dao je 3. septembra
punomo kapetanu Heyssu »da preuzme(te) iz kaznio-
ne sudbenog stola u Mostaru« 22 poimenice navedena
uhapšenika:

»Sva ova lica« — stajalo je u punomo ju — »ov-
lašteni ste izmieniti za isto toliko lica koja se nala-
ze u zarobljeništvu partizanskih odreda i to u su-
botu 5. rujna (septembra) 1942. u 16 sati na mjestu
kod razrušenog mosta 3 km. sjeverno od Posušja
na glavnoj cesti koja vodi u Tomislav-grad (Duvno
— primj. autora).«¹⁶⁵

A u izvještaju Ministarstvu unutarnjih poslova od 7.
septembra podžupan dr Š. Bali javlja da su »6. septem-
bra izmjenjena (su) sliede a lica sa isto tolikim brojem
partizanskih zarobljenika«, navode i zatim poimenice
devet'osoba iz Livna i etiri osobe iz Glamo a.¹⁶⁶

S obzirom na te podatke, u partizanskom zaroblje-
ništvu nije bilo »12 hrvatskih oficira« i »oko 12 doma ih
iz Glamo a i Livna«, kako je ostalo u sje anju Emmi
Szedressy, ve trinaest Livnjaka i Glamo ana te devet
»hrvatskih oficira«!

U *Prilozima za biografiju Josipa Broza Tita* Vladi-
mir Dedijer o toj razmjeni piše:

»Kada je 1942. godine izvršena prva razmena
zarobljenih nema kih oficira i naših drugova u
tamnicama, u grupi od 38 partizana i partizanki
koji su tada došli na osnovu razmene na oslobo-
enu teritoriju, nalazila se i moja supruga Olga
Dedijer. Kasnije sam bio obavješten da su ideju da
se Olgino ime stavi na spisak osoba koje smo mi
tražili za razmenu, dali Tito i Aleksandar Ranko-
vi .«¹⁶⁷ (Istakli autori.)

U svojim sjećanjima *Ivica Kranželi* opisuje kako je, kao sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a u Zagrebu, uhapšen početkom jula 1942. godine, a zatim kaže:

»... Agenti su me odveli na Trg N (sadašnji Trg žrtava fašizma) i ispitivali. Poslije svih tortura prebačen sam u zatvor na Savsku cestu.

Nakon nekog vremena grupu drugarica i drugova, u koju je bila uključena i dr Olga Dedijer iz beogradskog zatvora, doveli su u njemačku komandu u Gajevoj ulici. Odatle su nas odveli na vlak. Nismo znali što smjeraju s nama i, naravno, pomišljali smo na najgora. Kada smo došli u Sarajevo, doznali smo da idemo na razmjenu za njemačke zarobljenike. Grupom su činili: Olga Kovačević, dr Olga Dedijer, Marica Zastavniković, Krunka Zastavniković (Marijina kćer), Ana Vučetić, Nada Novosel, (sestra dra Ozrena Novosela), Marijana Novosel (Ozrenova supruga), Beba Krajačić, Vlado Radošević, Nikola Cvitaš, Pavao Daskijević, ja i drugi. Njihova imena ne sjećam. Ubrzo je izvršena zamjena kod Duvna u prisutnosti predstavnika Vrhovnog štaba...«¹⁶⁸

Pet dana poslije razmjene kod Studenih Vrela, 10. septembra 1942, Tito je iz Glamoča poslao Centralnom komitetu Komunističke partije Hrvatske sljedeće pismo:

»Dragi drugovi,

Ovih dana izvršena je razmjena njemačke grupe zarobljenika za *dvadeset naših drugova (od kojih 6 Livnjaka)* iz logora i policijskih zatvora. Kako su skoro svi ovi drugovi s vaše teritorije, to vas obavještavamo o njihovom držanju na policiji i u logorima kao i o njihovom rasporedu. (Istakli autori.)

Pavao Daskijević, svršio srednju poljoprivrednu školu, star 22 godine, stupio u Partiju marta mjeseca o. g. i bio član jedne terenske ćelije u Zagrebu. Na policiji se držao izdajnički. Priznavao teret i provalio Ferdu Mandića i Stjepana Bubanića, koji se sada nalaze negdje u partizanima, zatim provalio Vjekoslava Dolinčića, sada u policiji. Odlukom CK KPJ od 8. o. m. isključen iz KP zbog izdajničkog držanja i raspoređen u I proletersku (narodnooslobodilačku) (darnu) brigadu.

2. Nikola Cvitaš, radnik iz Garešnice, star 30 godina, u Partiju stupio maja 1940. u Zagrebu. Prijem mu saopštio Ivan Burija koji se sad nalazi u logoru. Uhapšen 7. VII 1942 u ku i svoga brata gdje je bila smještena štamparija na kojoj su raeni partijski materijali Mjesnog i Centralnog komiteta. Na taj posao došao je kao rejonski tehničar. Teretila ga Cincipinka, a prije toga je priznao članstvo i provalio Daskijevića, Dolinčića i isključenog iz Partije Antona Rihtnera, koji se sada nalazi u logoru. Odlukom CK KPJ isključen je iz Partije zbog izdajničkog držanja na policiji. Upučen je vama radi rasporeda.

3. Vladimir Radošević, auto-mehaničar iz Zagreba, star 17 godina, nije bio član Partije niti SKOJ-a. Nešto je radio u omladini. Učestvovao u paljenju njemačkog slagališta benzina i prilikom polaska u partizane bio uhapšen. U vezi s izvršenom akcijom teretio je Ivana Kranželića i još jednog druga. Šalje se vama na dalji raspored.

4. Anton Alaber student agronomije iz Slavonskog Broda, star 21 godinu. U Partiju stupio 8. juna na Braču a 9. juna uhapšen u istom mjestu zbog održavanja veze s partizanima i s poznatim komunistima. Kako na Braču, tako i na ustaškom redarstvu u Zagrebu nije ništa priznavao. Upučen u PK KP za Dalmaciju radi daljeg rasporeda.

5. Ivan Kranželić, obuarski radnik iz Donje Stubice, star 22 godine. Stupio u Partiju marta 1940. Prijem mu je saopštio Jovo Stričević, koji je sada vjerovatno u partizanima. Prije i poslije stupanja u Partiju radio aktivno u sindikatima i među omladinom. Uhapšen je kao sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a u Zagrebu naletivši na policijsku zasjedu u radionici Martina Pribanića. Teretio je od više njih, ali nije ništa priznavao, nikoga teretio ni provaljivao. Odlukom CK KPJ određen je za Politodjel, tj. po skojevskoj liniji.

6. Mira Paut, srednjoškolica iz Zagreba, stara 16 godina. Od osnivanja NDH poela aktivno raditi u SKOJ-u. Prvog jula o. g. uhapšena zbog veza s partizanima, odašiljanja sanitetskog materijala i drugih potreba. Po svojoj prilici bila je i kurir između u nekih drugova u Zagrebu. Bila je tučena, ali nije nikog teretila niti provaljivala. Upučen je vama na raspored.

7. Marica Zastavniković, inoivnica u Državnom tajništvu za promidžbu, iz Rume, stara 45 go-

dina. Nije član Partije. Prije nego što je uspostavila veze s našim drugovima bila je tajnica Kotarske organizacije HSS-a u Zagrebu, tj. prije kapitulacije Jugoslavije. Provaljena i teretena od Marine Gregorić. Nije ništa priznavala. Zadržana pri Vrhovnom štabu.

8. Krunka Zastavniković, inoivnica iz Zagreba, stara 22 godine. U Partiju stupila marta mjeseca o. g. Prijem joj saopštili drugovi Milovan Urbanović i Ivan Karlić, koji se sada nalaze u logoru, prvi teško bolestan. Uhapšena 14. jula. Teretena od Marine Gregorić, Cincipinke, partizana Dasovića i Vladimira Lončarića. Nije ništa priznavala niti koga teretila.

9. Marijana Novosel, profesor iz Zagreba, stara 30 godina. U Partiju bila primljena 1937. u Zagrebu, a isključena 1939. odlukom CK KPJ kao nepartijski element. Od tada neaktivna, slučajno uhapšena. Uputu je se vama na dalji raspored.

10. Nada Brnić, student iz Zagreba, stara 24 godine. U Partiju bila primljena 1940. godine i odmah se pasivizirala. Nije član Partije. Uputu je se vama na dalji raspored. Uhapšena slučajno.

11. Anka Vučetić, učiteljica iz Brinja, stara 47 godina. Nije član Partije. Uhapšena 15. marta o. g. i sprovedena u logor u Bakru kod Talijana, odakle je puštena i ponovno uhapšena 24. juna. Uputu je se vama radi određivanja nekog posla.

12. Bosiljka Krajačić-Ević, privatna namještenica iz Zagreba, stara 29 godina, stupila u Partiju 1935. u Zagrebu u organizaciji. Uhapšena slučajno na ulici i ispitivana o poslovanju knjižare 'Svjetlost'. Dobro se držala. Odlukom CK KPJ određena za Politodjel.

13. Olga Kovačić, privatna inoivnica iz Zagreba, stara 29 godina. Stupila u Partiju 1935. Uhapšena 28. juna pod sumnjom da održava veze s Bebobom (Bosiljkom Krajačić — primj. autora) i Bakarićem i da je član Partije. Nije ništa priznavala. Odlukom CK KPJ određena u Politodjel.

Po obavještenju mnogih drugova Vlado Lončarić se drži izdajnički, tereti i provaljuje drugove, osim toga dao je policiji i nacrt o strukturi Partije. (U Titovim *Sabranim djelima* taj je pasus izostavljen i umjesto njega stavljene tri tačke — primj. autora.)

Danas smo uputili predstavku Ministarstvu domobranstva za razmjenu zarobljene grupe avi-

jati ara za drugove Hebranga Andriju, Zlatu Šegvi, Lav evi -Luci Ivana, Paveli Anu i Novosel Ozrena, koji se prema naknadnim obavještenjima nalaze na policiji i u logoru. (Istakli autori.)

Drugaricu Vandu Mates dobi emo za koji dan za vjerenicu jednog razmijenjenog Nijemca koja se nalazi u Livnu.

S drugarskim pozdravom

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

10. IX. 1942.

M. P. Tito, s.r.

P.S. Šaljite nam redovno podatke o drugovima koji se nalaze u logorima i u policijskim zatvorima.«¹⁸⁹

Pero Mora a i dr Slobodan Miloševi, koji su radili napomene za dvanaesti tom Titovih *Sabranih djela*, u napomeni 39 uz citirano Titovo pismo CK-u KPH pišu »pušteno je iz zatvora 49 pripadnika NOP-a, me u kojima 21 (a ne 6) iz Livna«,¹⁷⁰ pri emu, o igledno, greše. Iz dokumenata se vidi da je zamijenjenih Livnjaka bilo dvadeset osam: 22 koje su ustaše dovele iz sarajevskog zatvora i priložili njihov poimeni ni spisak, te šest koje su Talijani doveli sa Ošljaka. Tito spominje samo njih šest jer su oni mijenjani za »njema ku grupu zarobljenika«, a ne spominje grupu zamijenjenu za neke mješ-tane i funkcionere ustaške vlasti, zarobljene u Livnu i Glamo u.

Pero Mora a i dr Slobodan Miloševi vjerovatno su se koristili podacima Rafaela Br i a i Mile Bogovca, koji na 236. stranici svoje knjige pišu da je »pet Nijemaca — službenika firme 'Hansa Leichtmetall' bilo zamijenjeno za 49 pripadnika NOP-a, koji su se nalazili u raznim ustaškim i okupatorskim zatvorima i logorima«, a na stranicama 39—40 da je »49 pripadnika NOP-a... zamijenjeno za pet Nijemaca... i etiri-pet oficira NDH (ustaše emigranti Vodopija i Perajica, i domobranski bojnik Križanec i još neki«, uz objašnjenje da je rije o pristalicama NOP-a u logoru Ošljak (a odatle ih je bilo — 6!) i u sarajevskom zatvoru (gdje su bila — 22!).¹⁷¹

U prvom slu aju Br i i Bogovac se za navedenu brojku (49) pozivaju na Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Njema ka arhiva, mikroteka, London, rolna 19, snimci 308811 — 308830, a u drugom u napomeni samo poime-ni no navode 21 (a ne 49) pohapšenih pa zamijenjenih Livnjaka, pozivaju i se pritom na sje anja nekih preživ-jelih iz te grupe.

Kada je rije o brojkama, greške ponekad nastaju prilikom prekucavanja teksta ili njegova slaganja u štampariji, i može se shvatiti da se umjesto ta ne rolne (16) pojavila neta na, (19). Me utim, ni im se ne može opravdati injenica da se navedena brojka (49) ne može prona i ni na jednoj od trideset u napomeni navedenih stranica mikrofilma, pa ak ni u cijeloj rolni od 286 snimaka, kao ni u drugim rolnama (16, 17, 18. i 20), u kojima se nalaze neki dokumenti o tim doga ajima!

Osim ustaškog dokumenta faksimil kojega je objavljen u knjizi Mile Milatovi a, ne postoji, ili bar dosad nije poznato da postoji, originalan spisak 15 osoba koje je Vrhovni štab tražio za razmjenu, niti dokument bilo i je provenijencije u kojemu bi se te osobe poimeni no spominjale. Mile Milatovi — kao što smo ve napomenuli — tom spisku uop e nije pridao nikakvu pažnju, pa ak ni dvanaestorici iz ustaške depeše, niti je naveo neke druge izvore. Sv u je pažnju koncentrisao isklju i vo na Hebranga. Ipak se izvjesni zaklju ci mogu indirektno izvu i.

Da rezimiramo: razmjeni 5. septembra zamijenjeni su sljede i pripadnici NOP-a koji su se nalazili po ustaškim zatvorima i logorima: Anton Alaber, Nikola Cvitaš, Pavao Daskijevi , dr Olga Dedijer, Olga Kova i , Bosiljka Beba Kraja i -Evi , Ivica Ivan Kranželi , Marijana Novosel, Nada Novosel-Brn i , Vanda Novosel-Mates (ostala u Zagrebu u bolnici i naknadno izru ena), Mira Paut, Vladimir Vlado Radoševi , Anka Ana Vu eti , Krunka Zastavnikovi i Marica Zastavnikovi . U ustaškoj depeši spominju se: dr Bocak, dr Gasparini, Andrija Hebrang, Mladen Ivekovi , Evi Beba (Kraja i Bosiljka), Vlado Lon ari , Ružica Markovi , Vanda Mates, Olga Naki , Hanna Osmo, Zlata Šegvi i Heinrich Znidarši .

Kako vidimo, na oba se spiska pojavljuju samo dvije iste osobe: Bosiljka Beba Kraja i -Evi i Vanda Mates (Novosel). Na osnovi svjedo enja i Titova pisma CK-u KPH od 10. septembra 1942. godine, može se smatrati da su na partizanskoj listi od 15 osoba bili i dr Jurica Bocak, Andrija Hebrang, Mladen Ivekovi , Hanna Ana Paveli i Zlata Šegvi .

Mladen Ivekovi u knjizi *Nepokorena zemlja*, objavljenom 1945. godine, piše i o »livanjskoj razmjeni« i o postupku ustaša prema uhapšenima koje su Nijemci tražili radi zamjene. On kaže da su oni znali ponekad jednostavno izvijestiti Nijemce da neke osobe koje su partizani tražili za razmjenu nisu više žive ili da se nalaze na slobodi, ali ih je nemogu e prona i. Uz to, dr

Ivekovi tvrdi da su ustaše i ubijale neke aktiviste NOP-a im bi saznali da ih partizani traže, a dodaje i ovo:

»To je npr. utvrđeno za Zlatu Šegvi, koja je iz logora nestala nekako u isto doba, kad ju je Vrhovni štab tražio. Nije isključeno, da je i dr *Ju-nca Bocak* ubijen tada, kad je zatražen za izmjenu. Nekoliko dana prije, nego što su mene za izmjenu tražili slavonski partizani, tražio me je, u ime Vrhovnog štaba, Marijan Stilinovi (koji je kao izaslanik V Š došao u Zagreb). Ustaše su Nijemcima poru ili, da me ne mogu pronaći. A u stvari su me isti dan, tj. 27. avgusta 1942., potajno iz zagreba kog zatvora po drugi put prebacili u jasenovački logor, gdje su me držali tri tjedna potpuno izolirano od svijeta, u jednoj od šest logorskih samica ili tzv. ćelija smrti.

Sigurno su postojali neki razlozi, što nisam bio odmah ubijen. Ali kad su me već u to vrijeme ostavili na životu, onda je to vjerovatno bilo zato, što su me istodobno tražili za izmjenu slavonski partizani. Ustaše su me tako ja mislim — lakše dali našim Slavoncima, jer su oni imali u šakama Vutuca i Wagnera, dakle dvojicu ustaških glavešina, do kojih im je bilo zaista mnogo stalo. A pošto sam i ja, kao Andrija (Hebrang — primj. autora), bio jedan od rijetkih logoraša, koji smo ostali na životu, dok su drugi, koje su partizani tražili, svi odreda bili pobijeni, ustaše su odmah pristali da me predaju, samo da bi bar koliko-toliko udovoljili zahtjevima partizana. I ja mislim, da je samo ta okolnost, što su me nekako u isto vrijeme tražili i Vrhovni štab i Štab III. operativne zone (Slavonci), u inila, da sam ostao na životu i da sam zamijenjen.«¹⁷²

Ivekovi evi su podaci o postupku ustaša s traženim komunistima ta ni. Ustaše nisu mogle odbiti zahtjev svojih saveznika Nijemaca da im za zamjenu daju potreban broj komunista, ali su na različite načine izbjegavale da im izruče značajnije partijske funkcionere i aktiviste NOP-a. Pritom se mora imati na umu činjenica da oni nisu bili neposredno zainteresovani za »njemačke razmjene«. O njihovim makinacijama u tom smislu još ćemo govoriti u vezi s Ozrenom Novoselom, Vandom Novosel-Mates i drugim uhapšenim komunistima i zarobljenim partizanima koji su kasnije traženi za razmjenu.

Iz citiranog teksta Mladena Ivekovića vidimo da se i

dr Jurica Bocak mogao nalaziti na partizanskoj »livanjskoj listi« od 15 osoba traženih za razmjenu.

A kada je razmjena izvršena 5. septembra kod Studenih Vrela i zamijenjeni drugovi i drugarice prebaeni u Glamo, gdje se nalazio Vrhovni štab, oni su dali podatke o komunistima za koje su znali da su još uvijek živi u zatvoru ili logoru. Tako je Marica Zastavnikovi ispričala kako je saznala da je Andrija Hebrang živ i da je iz zatvora u Zagrebu prebaen u koncentracioni logor u Staroj Gradiški, a i ostali su dali podatke o drugima.¹⁷³

Na osnovi tih podataka, Vrhovni štab, odnosno Štab 1. proleterske NOU brigade tražio je od Ministarstva domobranstva razmjenu zarobljenih avijatičara za Andriju Hebranga, Ivana Lavčevića-Lučića, Anu Pavelić, Zlatu Šegvić i Ozrenu Novosela, »koji se prema nadnim obavještenjima nalaze na policiji i u logoru kako je Tito 10. septembra 1942. godine pisao CK-u KPH.¹⁷⁴

Prema tome, na »livanjskoj listi« vjerovatno su se mogli nalaziti i dr Jurica Bocak, Andrija Hebrang, Mladen Iveković, Beba Krajačić, Ivan Lavčević-Lučić, Ozren Novosel, Vanda Novosel-Mates, Hanna Ana Pavelić, Zlata Šegvić i dr Olga Dedijer.

Podaci o trinaest aktivista NOP-a navedeni u Titovu pismu CK-u KP Hrvatske nesumnjivo su bili rezultat partijske istrage provedene poslije njihove razmjene. A ta je istraga, pored ostalog, trebala da spriječi i eventualni pokušaj protivničke strane da tom prilikom u partijske i partizanske redove ubaci svoje agente.

Međutim, čini nam se da drugovi koji su vodili tu istragu nisu imali na umu, ili bar nisu u konkretnom slučaju dovoljno dobro ocijenili činjenicu da je ustaška policija sva unato širila glasine po zatvorima i logorima, a i izvan njih, o »lošem držanju« pojedinih uhapšenih aktivista NOP-a, o tome kako odaju sve što znaju, kako terete ovoga ili onoga, da bi privolili i neke druge uhapšeničke da pođu »njihovim putem«, a mehanizam u aktivistima NOP-a na slobodi unijeli nemir, nesigurnost, demoralizaciju i mehanizam usobna sumnjičenja.

Pasus iz Titova pisma CK-u KP Hrvatske koji se odnosi na Vladu Lončarića u Titovim *Sabranim djelima*, kao što smo napomenuli izostavljen je i naznačen takama. Ne bez razloga, mada ga je, prema našem shvaćanju trebalo ostaviti i dati potrebno objašnjenje! Lončarić je zamijenjen istoga mjeseca u tzv. slavonskoj razmjeni i pokazalo se da su prvotni podaci o njemu bili

neta ni, a on je iz rata izašao kao general Jugoslaven-
ske armije!

Kontakti oko razmjena omogu avali su i jednoj i drugoj strani da »pipava puls« protivnika, utvr uje stepen njegove odlu nosti i borbenosti, sazna ili naslu ti, osmatranjem koje je esto bilo nemogu e sprije iti ili u razgovorima, mnogo toga o namjerama u neprijateljskom taboru. Dogodilo se to i u slu aju »livanjskih zarobljenika«.

Ve pri prvom dolasku iz zarobljeništva u Zagreb, pošto je iznio svoja zapažanja i sadržaj razgovora vo enih s partizanskim rukovodiocima, inž. Ott je naišao na puno razumijevanje i podršku najviših njema kih vojnih i politi kih predstavnika — poslanika Tre eg Reicha u tzv. NDH Siegfrieda Kaschea i njema kog generala u Zagrebu Edmunda Glaise von Horstenaua.

Veoma inteligentan i vispren, general Glaise von Horstenau je od prvog trenutka nastojao da, pored ostaloga, uz pomo Otta, do e i do obavještajnih podataka o partizanskom vrhovnom komandantu, o njegovim najbližim saradnicima, njihovim pogledima na zbivanja u svijetu i na podru ju okupirane i raskomadane Jugoslavije. Smatraju i ustaški režim osnovnim uzro - nikom situacije nastale na teritoriji tzv. NDH, smatrao je da se ta situacija ne može izmijeniti primjenom samo vojne sile protiv narodnooslobodila kog pokreta, ve kombinacijom te sile s odre enim politi kim mjerama. A za takve mu je poteze bio neophodan mnogo bolji uvid u odnose i zbivanja u partizanskom taboru nego što ga je dotada imao.

A upravo je inž. Ott bio obavještajac takvog profila i formata kakav je generalu Glaiseu von Horstenau odgovarao i on je ubrzo postao njegov najbolji i najsigurniju informator o partizanima uop e, a posebno o partizanskom rukovodstvu, uklju ivši i lanove Vrhovnog štaba. Inž. Ott bio je ovjek, znatiželjan i zainteresovan za sve što se oko njega doga alo, vrlo obrazovan i inteligentan, komunikativan i nenametljiv, izvanredno izoštreneog zapažanja, sposoban da iz mnoštva sitnih podataka napravi selekciju sporednoga od bitnoga te analizom do e do zaklju aka o situaciji i vjerovatnom pravcu razvoja doga aja u doglednoj ili daljoj budu - nosti. Nije se gubio u tr karanju za izvorima informacija, ali je uvijek znao da se postavi i na e ondje gdje e one nai i na njega!

Hans Ott je potekao iz radni ke porodice. U Brohlu

(Brolu) na Rajni proveo je djetinjstvo, a gimnaziju je pohađao i završio u Koblenzu (Koblenc). Poslije prvog svjetskog rata, koji je proveo na zapadnom frontu, zaposlio se u Erkelenzu (Erkelenc), u koncernu za izradu mašina i buša kih garnitura, pohađao i istovremeno tehničku školu u obližnjem Aachenu (Ahen). Školovanje je završio 1928. godine diplomom rudarske akademije i tehničkog fakulteta, kao specijalist za rudarska istraživanja. S takvim zadacima firma ga šalje na Javu, a zatim u Brazil. Nakon povratka angažovan je na »ruskim poslovima«, tj. na njemačkim liferacijama SSSR-u. Nakon dolaska nacista na vlast postao je član NSDAP-a. Po etkom 1938. odlazi u Egipat radi istraživanja rudišta bakra, a zatim ga Wehrmacht angažuje na istraživanju nalazišta vode u njemačkom zapadnom odbrambenom bedemu, tzv. Siegfriedovoj liniji (Zigfrid). Potkraj juna 1941. firma ga šalje da za potrebe njemačke ratne privrede istraži područje Livna.

Rajnlan anin Ott uvijek je znao spretno i okretno prilaziti i najtežim problemima pred koje ga je život stavljao. Znao se prilagoditi svakoj situaciji i s nevjerovatnom se upornošću u boriti za ostvarenje postavljenog cilja, što ubjedljivo potvrđuje cijela njegova biografija. Od zanatlije je postao inženjer i stručnjak koji je i za visokorazvijenu i industrijalizovanu Njemačku znao i cijenu i poželjnost. Upornost i vedrinu, osnovne crte svog temperamenta, znao je unijeti u svaki posao koji bi ga zainteresovao.

Stigavši u Jugoslaviju s određenim zadacima, Ott je nakon dolaska u Zagreb uspostavio vezu s direktorom zagrebačke filijale »Hansa Leichtmetall« i s vojnoprivrednim oficirima potpukovnikom Scharptom. Upoznajući se kod njih detaljnije sa zadatkom i prilikama na terenu na kojemu je trebao da istražuje, Ott je otputovao u Livno, gdje se upoznao s mjesnim rukovodiocem kancelarije »Hansa Leichtmetall«, direktorom Jorgom, i opunomoćnikom vojnoprivrednog oficira za Hrvatsku u Mostaru, kapetanom Heyssom te 17. oktobra 1941. počeo istraživanje opremljen sa šest bušilica.

Ott je prije snježnih meseci, kada je prekinuo radove, postigao dobre rezultate u području Tušnice, ali ispitivanja u Polju nisu ispunila očekivanja. Proljetne i rane ljetne radove onemogućio mu je prodor proleterskih jedinica u to područje, a završio je oslobođenjem Livna i Ottovim zarobljavanjem od partizana, s kojima je otpočela njegova sjajna obavještajna karijera. Iste rezultate visoko cijenile i najviše i najkompetentnije njemačke ličnosti i ustanove. Postao je stručnjak za

partizanska pitanja, zbog čega su ga u Štabu Zapovjednika Wehrmachta na Jugoistoku zvali »partizanskom štukom« (Partisanenhecht).

O Ottovu uspješnom obavještajnom radu svjedoči i pribilješka koju je dr Kreiner napisao o svom razgovoru s njim u njemačkom poslanstvu 15. avgusta 1942, prilikom njegova prvog dolaska u Zagreb kao parlamentara. Zabilješka s naslovom »Situacija u Livnu« u cjelini opisuje držanje Talijana i njihovo povlačenje iz Livna (29. juna 1942), koje je doprinijelo padu tog grada u ruke partizana.¹⁷⁵ Poslije zamjene inž. Ott je tu kratku informaciju 26. septembra 1942. dopunio opširnim izvještajem o odnosu talijanskih trupa prema njemačkim istraživanjima koja je on obavljao u području Livna, o njihovom odnosu prema etnicima i o drugim pitanjima.¹⁷⁸

Nakon povratka s prvog boravka u Zagrebu u svojstvu parlamentara, inž. Ott je svoja zapažanja saopćio Heyssu. Saopćivana je depeša koju je kapetan Heyss 18. avgusta 1942. u 18,30 sati poslao »njemačkom vojnoprivrednom oficiru« u Zagrebu, potpukovniku Schardtu, a on ju je 20. avgusta proslijedio Glaiseu. Ona svjedoči o Ottovoj obavještajnoj aktivnosti tih dana:

»Direktor Ott iz Hansa Leichtmetall A. G., koji je ovdje bio kao posrednik u Livnu zarobljenih, već izvještava da partizani namjeravaju da nadiruju prema Mostaru, da se to vidi i iz pravca njihovog nastupanja prema Širokom Brijegu, i da oni nastoje da tu namjeru prilično brzo ostvare — pa predlaže vojnoprivrednom oficiru u Zagrebu da obezbijedi, ne samo preko Njemačkog štaba za vezu kod 2. talijanske armije, već i preko Zapovjednika oružanih snaga na Jugoistoku, i talijanskog Operativnog štaba, da Talijani *bezuslovno drže liniju zapadno od Koerina*. Uspiju li partizani da ipak prodru preko Koerina i zauzmu boksitne rudnike zapadno od Širokog Brijega, tada će propasti izvoz boksita iz itavog mostarskog bazena. Pošto se prema postojećem programu 25% proizvodnje aluminijuma u Reichu treba da pokriva hrvatskim boksitom, teško se može i procijeniti značaj mostarskog boksitnog područja za njemačke ratnoprivredne interese.«¹⁷⁷

Nakon dolaska grupe razmijenjenih Nijemaca u Sarajevo, s inž. Ottom i Antonom Jorgom razgovarao je, zapravo ih je saslušavao, zapovjednik tamošnje Djelat-

ne komande Sipo i SD SS-major dr Alfred Heinrich (Hajnrh). Na osnovi tih razgovora — saslušanja, Heinrich je napisao opširan izvještaj »Partizani na podru ju Prozor—Glamo —Klju , izgradnja, organizacija, naoružanje i ja ina«, koji je 10. septembra poslao Obavještajnom odjeljenju (Ic) Štaba njema ke 718. pješadijske divizije u Sarajevu, i svojim neposredno pretpostavljenim: zapovjedniku policije bezbjednosti i SD (BdS) u Beogradu SS-pukovniku dru Emmanuelu Schaferu (Emanuel Šefer) i policijskom atašeu pri njema kom poslanstvu u Zagrebu SS-majoru Hansu Helmu. Izme u ostaloga, SS-major Heinrich javljao je da dva njema ka državljanina, koja su prilikom napada partizana na Livno zajedno s ostalim namještenicima »Hansa Leichtmetallwerke« pali u njihovo zarobljeništvo, iznose sljede a svoja zapažanja:

»Pojedine brigade nose imena mjesta iz kojih je ljudstvo regrutovano, odnosno mjesta gdje su bile formirane. Ratna ja ina brigade je oko 2500 dobro naoružanih vojnika, s tim da svaka desetina ima po jedan laki mitraljez... Naoružanje je gotovo isključivo talijanskog i jugoslavenskog porijekla. Njema ke mašinske pištolje šmajsere — (automate — primj. autora) imaju samo pojedinci i to komandanti; nije se moglo ustanoviti da imaju njema ke mitraljeze. Može se pretpostaviti da je ukupna ja ina oko 25.000 dobro naoružanih partizana, od kojih se, razumljivo, samo dio njih može smatrati pravim komunistima.«

Istakavši da su poslije zauzimanja Livna i Varcar-Vakufa (Mrkonji -Grada — primj. autora) partizani objavili podatke o plijenu koji je ukupno iznosio više od 1000 pušaka, 30 lakih mitraljeza itd., »dva njema ka državljanina« primje uju:

»Naravno da e se poslije ovog bogatog plijena u oružju i municiji borbena snaga partizana znatno poja ati na štetu hrvatskih vojnih jedinica.

Nadalje se moglo ustanoviti da su brigade u posljednje vrijeme raspolagale ve im brojem transportnih vozila. Videna su slijede a vozila: 2 velika i 2 mala Mercedes omnibusa, 2 Mercedes teretnjaka i 2 Magirus teretnjaka, 1 Deutz traktor s prikolicom, 1 mali Chevrolet transporter, 1 Horch-cisterna, 1 osobni automobil komandanta Tita, 1 osobni auto DKW i 1 stari Ford kao sanitetska kola. Osim toga partizani s ovog podru ja raspoložu kompletnom talijanskom divizijskom bolnicom, uključujući i potrebna joj transportna vozila.

O borbenoj snazi partizanskih jedinica treba re i da njihovu borbenu vrijednost treba znatno više cijiniti nego domobranskih i ustaških jedinica. Doga aji prilikom napada na Livno to su nedvojbeno dokazali...

Vrhovni štab partizana nalazi se sada u Glamo u, gdje je i sjedište vrhovnog komandanta Tita. Sve pripreme ukazuju na namjeru partizana da se tamo na dulje vrijeme doma inski smjeste. Na itavom podru ju uspostavljene su telefonske linije s centralom u Glamo u, a u Glamo u se uspostavlja i pravi magazin materijala i zaliha. Komandant jedne brigade je jednom prilikom saopio, odnosno primijetio, da e drugi front, ukoliko ne uspije na zapadu, tada biti stvoren na ovom podru ju. (...)

Jedan od dvojice njema kih državljana imao je priliku da duže razgovora s komandantom Titom, kojeg je opisao rije ima: star oko 42—45 godina, energij nih crta lica s isturenom bradom, na kažiprstu desne ruke nema pola nokta. Tito je s Nijemcem opširno razgovarao o organizaciji bivše austrijske vojske i o svjetskom ratu. Pritom je pokazao dobro stru no znanje i besprijekorno vladanje njema kim jezikom, tako da se može pretpostaviti da je Tito bio austrijski oficir. Me u ostalim Tito je rekao da je partizanima lako da se uspješno bore protiv domobrana, ustaša i Talijana. A ako bi Nijemci htjeli da se uspješno bore protiv partizana morali bi angažovati deset brdskih divizija, koje oni u sadašnjem trenutku teško da e mo i imati na raspolaganju.(...)

Podnosioci izvještaja s naro itim naglašavanjem isti u da se s njima za vrijeme zarobljenitva, u svakom pogledu korektno postupalo i da su se udili kako im se *esto puštala upravo velika sloboda. Samoju toju okolnosti može se zahvaliti da su se sprijateljili s dijelom pridodate im straže, te da su ina e imali mogu nost da u sjedištu štaba mnogo promatraju, što je od ve e vojni ke vrijednosti* (istakli autori). Imao se utisak da se ovaj velikodušni postupak svodio na to da i dio partizana koji odlu uje, po svom uvjerenju nije komunisti - ki orijentisan, nego je samo protiv sadašnjeg hrvatskog režima. Oni dapa e djelomi no traže oslonac na Nijemce, a dolazilo je do izražaja i njihovo neprijateljstvo prema Engleskoj i Draži Mihailovi u.

Lojalan postupak u štabu išao je dapa e tako daleko da su Nijemci u nedjelju bili pozvani na ru ak. Stol je bio prekriven bijelim stolnjakom, a posluženje je bilo kao u prvorazrednom hotelu. Tako er je i redosljed jela tome odgovarao.¹⁷⁸

Iz sadržaja tog izvještaja jasno proizlazi zaklju ak da su Heinrichovi sagovornici, Hans Ott i Anton Jorgo, bili iskusni obavještajci. Jedan od njih — onaj koji je imao priliku da »duže razgovara« s Titom — bio je Hans Ott.

SS-major Heinrich citiranom je izvještaju istoga dana, 10. septembra 1942, priklu io nadopunu u kojoj su se našli podaci dobiveni od ostalih razmijenjenih Nijemaca, a iz koje vrijedi navesti:

»O postupku za vrijeme zarobljeništva, Nijemci izjavljuju da njihova li na sloboda gotovo nije bila ograni ena. Bili su internirani u Glamo u u ku u u glavnoj ulici, mogli su se sami snabdijevati i kupovati. U zarobljeništvu su imali mogu nost da razgovaraju sa stražarskim osobljem i priliku da razgovaraju i s pojedinim partizanskim funkcijonerima...« (Istakli autori.)

Dr Heinrich zatim ponovo govori o nekim navodnim izjavama »partizanskog vrhovnog komandanta« datim »prilikom razgovora s jednim Nijemcem« (najvjerojatnije inž. Ottom) o tome kako se saznalo »da je on nakon raspuštanja Komunisti ke partije Jugoslavije, bio ilegalni opunomo enik te partije u Jugoslaviji«, a zatim u jednome od idu ih pasusa dodaje:

»Tito radi svoje stroge discipline uživa veliki ugled u jedinicama.

U razgovoru s drugim licima saznalo se dalje da partizani žele da uspostave vezu s dalmatinskom obalom i da se, po mogu nosti, do epaju podru ja južno od Save i Kupe, te da se u cilju sprovođenja aktivnog uznemiravanja i vršenja sabotaža prije nekog vremena ve uputili u Reich 1200 Slovenaca kao udarnu grupu. Ove udarne jedinice su se, navodno, pod komandom jednog bivšeg talijanskog tenkovskog oficira (Istranina, Slovenca) probile preko talijanskog podru ja u Reich i ve aktivno djeluju.¹⁷⁸

Navodi da je u Reich ve uba eno 1200 Slovenaca kao udarna jedinica bili su prili no ta ni. U našoj *Vojnoj enciklopediji*, u odrednici »Pohodi na Štajersku«, stoji:

»Polovinom juna 1942. Glavni štab Slovenije naredio je da se 2. grupa odreda iz Dolenjskog prebaci preko Notranjskog prvo u Gorenjsko, a zatim u Štajersku. Grupa je 20. juna krenula iz rejonu Muljava, Stina (Dolenjsko) sa četiri bataljona (... 541 borac)...«¹⁸⁰

Gorenjsko i Štajerska tada su bili u sastavu Trećeg Reicha. I dalje u *Vojnoj enciklopediji* stoji:

»Posle dolaska u Gorenjsko štab 2. grupe je planirao da zajedno s jedinicama 1. grupe odreda oslobodi Poljansku dolinu. Međutim, u to vreme u Gorenjskom je po cela nemačka ofanziva. (Nemci su tada imali u Gorenjskom preko 20 000 vojnika). Posle teških borbi u rejonu s. Lučine, Gabrška gora, Pasja ravan od 13. do 17. jula, jedinice 2. grupe odreda po delovima probile su se na području Blegoška (k. 1562) i Mladog vrha, i zatim prešle u napad na nemačka uporišta u Poljanskoj i Selškoj dolini.«¹⁸¹

Komandant 2. grupe odreda bio je Franz Rozman (Stane Mlinar), rođen u Ljubljani 1911, njegov zamjenik Petar Skante (Ivan Skalar), rođen 1914. u Celju, a politički komesar Dušan Kveder (Tomaž Poljanec), rođen u Šentjurukod Celja 1915. godine, tako dajeneta an podatak da je »bivši talijanski oficir Istranin, Slovenac« komandovao partizanskim jedinicama koje su prodrle u Reich. Međutim, sve drugo u Heinrichovim navodima o prodoru slovenskih partizana u Reich bilo je uglavnom tačno. Postavlja se pitanje bez odgovora: kako su podaci o zbivanjima u Sloveniji dospjeli do Nijemaca zarobljenih u Livnu?

Supruga vlasnika parne pilane u Doljanima kod Jablanice Emma Szedressy, koja se s mužem Fritzom našla u partizanskom zarobljeništvu i bila razmijenjena zajedno s Nijemcima zarobljenim u Livnu, već od ranije Heinrichova poznanica i informator, napisala mu je u Jablanici 10. septembra pomalo lirski naslovljen i napisan »Izveštaj o 28-dnevnom partizanskom raju«.

Prije nego što prijeđemo na citiranje veoma interesantnih i, kao što smo već rekli, do sada, koliko nam je poznato, neobjavljenih dijelova njezina izvještaja, potrebno je napomenuti da su se ona i njezin muž Fritz uspješno angažovali u spasavanju Srba koje su ustaše pohapsile 3. avgusta 1941. u Jablanici s namjerom da ih poubijaju. O tom događaju predratni aktivist radničkog pokreta u Jablanici Ibrović napisao je i ove retke:

»U Jablanici su živjeli od prije rata vlasnici parne pilane 'Prenj' Fric i Emma Sedreski (pravilno: Sedreši — primj. autora), ina e porijeklom Austrijanci. Preko njih, a uz pomo najuglednijih Jablani ana, zatraženo je od njema ke komande u Sarajevu da se sprije i likvidacija zatvorenika. I zaista, ve u toku ve eri stigao je njema ki automobil sa dva oficira koji su, pošto su se smjestili u kafanu Muhe Tahirovi a obišli logor i u kasarni popisali i fotografisali sve zatvorenike. Pošto su stavili do znanja ustašama da se likvidacija ne smije izvršiti, sutradan su njema ki oficiri napustili Jablanicu.

Iz logora je puštena jedna grupa za Srbiju, dok su jednu pove u grupu u žicu vezane, ustaše strpale u voz i otpremile u pravcu Sarajeva. Nakon nekoliko dana, iz logora su vezani, na željezni ku stanicu dotjerani ostali zatvorenici i transportom upu eni u pravcu Sarajeva, gdje im se zamio dalji trag.«¹⁸²

Jedan od dvojice njema kih oficira bio je dr Heinrich, šef sarajevskog Gestapa.

Emma Szedressy možda i nije bila Heinrichov agent u uobi ajenom smislu te rije i. Ali kao Njemica odnosno Austrijanka, smatrala je svojom dužnoš u da ga »prijateljski« obavještava o svemu što sazna naslovljavaju i ak i svoj »partizanski dnevnik« *izvještajem* za dra Heinricha. Vjerovatno joj to i nije bio prvi, ali jest jedan od posljednjih. Ona je nakon povratka iz partizanskog zarobljeništva u Jablanicu 8. septembra 1942. godine sestri ili rodaki Idi Hefer u Graz (Mein liebstes Iderl!) napisala: »Naš gestapomajor (dr Heinrich — primj. autora) u inio je za nas sve što je mogao.«

S obzirom na njene bliske odnose s Heinrichom, sumnje u njenu saradnju s Gestapoom imale su realnu podlogu i bile povod njezinu saslušavanju o tome od strane partizanskih kontraobavještajaca. Me utim, zbog njezina angažovanja na spasavanju Srba u Jablanici 3. avgusta 1941. te zbog namjere da se zamijeni za neke zarobljene partizane, prema njoj je primijenjen jednak postupak kao i prema ostalim njema kim zarobljenicima, što joj je, s obzirom na njeno poznavanje prilika i velikog broja ljudi s tog terena, u Mostaru i djelomi no u Sarajevu omogu avalo da prikupi bitne podatke korisne njema koj obavještajnoj službi.

Opisuju i kako je zajedno s mužem dospjela u partizansko zarobljeništvo, ona u osnovnim crtama kaže:

»Jedne lijepe sun ane nedjelje, 9. avgusta 1942.

oko 18 sati, iznenada se kod pilane pojavila banda partizana... Moj muž i ja smo bili kod kuće... 5 ili 6 ih je ušlo unutra, sjeli su i tražili vode. Vjerovatnog komandira grupe oslovljavali su sa 'doktor'. U inio mi se jako poznat i na moje pitanje rekao da smo se vidjeli u Mostaru. Možda se zove Pintol ili sli no (Ahmet Pintul, rođen u Mostaru 1923, član SKOJ-a od 1940. Poginuo u decembru 1943. kod Bradine. Narodni heroj — primj. autora.) ... Tražio je naše puške. (...) Predala sam im obje puške, nakon čega mi je rekao da se vratim u raniju prostoriju, naravno pod stražom. Vraćajući se vidjela sam ing. Josefa Kiltza (Jožef Kile), iz Šumske direkcije u Mostaru, koji je upravo došao da bi označio drvo za rudnik. Sjedio je na panju s Husom Kurtom, jednim od naših radnika, i jednim partizanom (Safet Alagi, prošle godine ustaša i kao takav bio je aktivan u Jablanici u poznatoj akciji 3. avgusta 1941. Od tada on i poznaje SS-majora dra Heinricha). (...) Tada se pojavio, vjerovatno, komandant bande (kako sam kasnije saznala politički komesar Aziz Koluder iz Mostara) i do mene su doprle njegove riječi i da on više ne čeka ni minutu. Zatim sam čula povik 'komora', nakon čega su sve poslovne knjige bile odnesene u pilanu i završene pripreme za njeno paljenje (polivanje petrolejem). Nas troje smo tada svezani i odvedeni. Nakon kraćeg pješaka naš put nam je osvijetljavao plamen zapaljene pilane. Kasnije sam saznala da je stvarni komandant ove bande bio *Leo Bruck* (Bruk) iz Mostara, bivši inženjer Rudnika u Mostaru. Njegov otac je bio učitelj u Dubrovniku, po vlastitom prijedlogu njemačkog porijekla... Dio plijena, naročito iline i jorgane, komandant bataljona *Salko Fejić* iz Mostara (njegov otac je u Mostaru, svojevremeno je bio gradonačelnik ovog grada) podijelio je kao nagradu vlasnicima tovarnih konja... U selu Pidrišu pozdravilo nas je nekoliko ranijih poznanika, među njima i *Ejub Omeragić*, bivši frizer iz Jablanice, *Salko Zeba* iz Jablanice (njegov otac je mesar u Jablanici), *Mustafa Šiber*, bravar na željeznici u Jablanici, *Branko Andrijić* (brat u Jablanici), *Hasan Begović* — radnik u kamenolomu u Jablanici, *Salko Beribak* — bivši brijač u Jablanici, i još neki poznanici, ija sam imena, nažalost, zaboravila. (...) U četvrtak ujutro inženjer Kiltz je odveden na saslušanje i nakon toga pušten. Poslije njega bio je saslušan moj

muž Fritz, a onda sam ja došla na red. Prisutni su bili inženjer *Faslo Alikalpi* (Fazlija Alikalpi — primj. autora), bivši šumarski inženjer u Šumskoj direkciji u Mostaru, kao poru nik bio mobilisan u hrvatsku vojsku iz koje je prešao k partizanima; još i sada nosi hrvatsku uniformu. Njegova porodica se nalazi u Mostaru. Kod partizana on vjerovatno fungira u neku ruku kao generalštabac —, *Salko Feji* (ve ranije spomenut), pravnik, komandant Konji kog bataljona, i *Smajo Grci* politiki komesar (bivši advokatski pripravnik kod advokata dra Spuževi a u Mostaru)... Prije odlaska iz Pidriša sreli smo se još s brigadirom Pete brigade (*Savo Kova evi*, Crnogorac) i morali da izdržimo dulje politiki predavanje, a osim toga i njegova pitanja: kakvo je raspoloženje u Zagrebu, gdje su Nijemci, koliko je Talijana bilo u Jablanici...

Onda smo napustili Pidriš u pratnji jednog partizana (*Sabita Delali a* iz Ostrošca, u enikgraanske škole, prošle godine je bio ustaša)... Saslušavao je komandant mjesta u Prozoru (Joco) s dvojicom pomoćnika. Svi su bili izraziti zloinici tipovi. Nakon kraćeg vremena mi je bila jasna glavna tema tog saslušavanja — 'Gestapo' — kada, gdje i kako sam se upoznala s drom Heinrichom, koliko je on puta bio u Jablanici i kod nas, u kakvom sam ja odnosu s njim. Pokušavano je na svaki način da mi se dokaže tajna pripadnost Gestapou. Nakon što u tome uopće nisu uspjeli, proglasili su me izvanrednom glumicom. (...) 14. avgusta vidjela sam kroz prozor poznata lica iz Jablanice i Doljana, među njima i mladog šumskog uvara (*Asima Ze uJ*, koji su rođaci u Jablanici). Htio mi je kroz prozor dati kutiju cigareta, što sam ja odbila. Kako sam kasnije učula radi toga je bio sumnjivi čin da mi je htio prenijeti tajnu poruku Gestapoa. Sljedećih dva dana proučavali smo partizanski život u Prozoru, koliko se to moglo iz našeg malog vidokruga... Mala soba, u crnoj tapetiranoj fotelji sjedio je komesarije ime, nažalost, nisam mogla saznati (primjedba Štefana Zonsa: mogao bi biti R. Babi, koji se na pismu, koje sam dobio od partizana, potpisao kao politiki komesar). (...) Predsjedavajući mi se obratio riječima: 'Vi se nalazite pred partizanskim ratnim sudom' ... morala sam da opišem svoj život od rođenja do dana kad sam došla u partizanski raj. Sva ostala

pitanja ponovo su se kretala isključivo oko Gestapoa... Glavna tema svakog unakrsnog saslušavanja bio je opet dr Heinrich i bila sam za uđena kako imaju ta ne podatke o njemu. Osim ta nog imena i njegov stan u Sarajevu, njegova putovanja, a i ime Elle Bart (Ela Bart) im je dobro poznato...

Slijedećeg dana (18. 8.) oko 10 sati dopodne ja i moj muž smo ponovo pozvani u štab. (...) Vrativši se u našu sobu bili smo mirni do 6 sati popodne, kada sam ja bila opet odvedena gospodi. Prisutna su bila ista dvojica kao i prijedopodne. Saslušavao me mladi, mislim da se on zove *Branko Jovanovi*. U svakom slučaju on je bio jedan od rijetkih koji je inteligentno i mirno saslušavao... Naravno, opet je glavna tema bio Gestapo. (...) On je htio moje isto, duboko prijateljstvo s drom Heinrichom da povla i po blatu i svede na intimne odnose.¹⁸³

Saznavši da se Emma i Fritz Szedressy nalaze u partizanskom zatvoru u Prozoru, Nijemci su poduzeli mjere za njihovo oslobodjenje iz zarobljeništva i radi toga su u Prozor slali tri deputacije.

»Posljednja — radnička deputacija otišla je u Prozor 19. 8.« — piše Stephan Sonns, službenik Szedressijeve pilane. — »Osim dvojice svi ostali su se sutradan vratili. S njima je došao i inženjer Kiltz (Kile). Od njega sam saznao da je oslobodjenje zarobljenika — Emme i Fritza Szedressy jako nezvjesno. I dvojica zadržanih ljudi iz radničke deputacije došla su 21. 8. Donijeli su od partizana dva pisma: jedno je bilo upućeno talijanskoj okupacionoj komandi u Jablanici a drugo meni. Me ne su obavijestili o sadržaju pisma poslatog talijanskoj komandi, prema kojem je partizanski ratni sud osudio zarobljenog Fritza i Emmu na smrt strijeljanjem kao agente Gestapoa. Ali partizani su bili spremni da ih oboje zamijene za četvoricu poimeni no navedenih partizana koji se nalaze u talijanskom zarobljeništvu. Odmah sam im odgovorio da su Talijani spremni da navedene partizane izruče, ukoliko ih budu mogli naći. Ali to nije bio slučaj. Sve je ovo rađeno u punom sporazumu s talijanskom okupacionom komandom u Jablanici. O svemu sam obavijestio SS-majora Heinricha, koji je također došao 21. 8. u Jablanicu i u Mostar, gdje je kod talijanske komande interveni-

sao radi pronalazjenja i izručenja tražene četvorice partizana.«¹⁸⁴

Do zamjene braće nog para Szedressy za četoricu partizana nije došlo jer su trojica od njih već bila »umrla u talijanskom zarobljeništvu« i stoga se SS-major Heinrich...

...»dogovorio s gospodinom kapetanom Heissom, koji je radio na zamjeni njemačkih državljanina iz firme Hansa-Leichtmetall u Livnu, da vlasnika pilane i njegovu suprugu Emmu uključi u ovu razmjenu...«¹⁸⁵

Poslije te intervencije kapetan Heys je predložio partizanima da se i braći par Szedressy priključe i grupi Hansa Otta, nakon čega je i Emmi Szedressy saopćeno da će biti prebačena u Livno radi razmjene. O daljem toku događaja ona je u svom »Izvještaju« pribilježila:

»...31. 8. kamion je konačno bio osposobljen za vožnju i mi smo se s našim pratiocima *Muhamedom* i *Rabijom* Ljubin i em odvezli u Livno. Pratioci su bili vrlo ljubazni i prihvatili su mi da imaju naređenje da nas odvezu u Livno radi razmjene. (...) oko 11 sati stigli smo u Duvno... nakon dvosatnog zadržavanja produžili smo za Livno, gdje smo saznali da moramo dalje u Glamoč. U Livnu smo prenoćili i o nama je u svakom pogledu vodena brigada. Sutradan, 1. 9. rano, povezli smo se dalje do komande u Glamoču, gdje smo stigli u 8 sati ujutro. (...) Tu su se nalazila i 4 hrvatska avijatičara oficira, među njima jedan major koji je avion prije kraćeg vremena (10 dana) bio srušen kod Kupresa pušanim mecima.

2. 9. poslijepodne došao je u našu sobu, navodno, komandant Glamoča... Poslije toga bili smo premješteni u drugu, prostranu sobu, gdje se nalazilo 7 Nijemaca iz Hansa Leichtmetallwerke... pojavilo se 6 ili 8 visokih partizanskih funkcionera, među njima, kako smo kasnije saznali, i vrhovni komandant partizana, po imenu, ili nadimku, 'Tito'. On se upustio u dulji politički razgovor s gospodinom Jorgom na njemačkom jeziku. Razgovor je završio izjavom vrhovnog komandanta: 'Mi ćemo ipak morati gledati da se svi uskoro vratite kući.' Ubrzo zatim bio je pozvan gospodin Ott. Vratio se vrlo kasno. Sljedećeg dana, 3. 9, gospodin Ott je razgovarao sitavo prijepodne s partizanima i vratio se s veselom viješću o predstojećoj razmjeni na 5. 9. (...) Sljedećeg jutra u 8 sati odvez-

la nas je OT u Mostar. Tamo smo morali da od talijanske komande pribavimo putnice i tom prilikom talijanski komandant grada je pozvao mog muža i on mu je kratko opisao postupak partizana, njihov broj, ja inu, naoružanje itd.

U Jablanicu smo stigli oko 5 sati poslijepodne...«¹⁸⁶

Sutradan, 11. septembra, na izvještaj Emme Szedressy svoje je primjedbe, zapravo dopunu, dao službenik pilane u Doljanima, o igledno stari Heinrichov agent Stephan Sonns (Stefan Zons). Ta je dopuna po njala pasusom:

»Na dan napada na pilanu slu ajno sam bio odsutan i za napad sam saznao tek narednog dana. Kad sam se vratio u Jablanicu opisali su mi itav tok napada. Ponavljanje je suvišno jer je taj opis sadržan u prethodnom izvještaju. Mogao bih samo dodati da je Muho Tahirovi , naš obavještajac (Vertrauensmann) u Jablanici dobio od partizana koji su izvršili napad jednu cedulju kojom mu je bilo nare eno da odmah podijeli radnicima pilane u Jablanici postoje e životne namirnice, koje su oni krvavo zaradili. U protivnom slu aju da e ga zadesiti ista sudbina kao i vlasnika pilane. Na cedulji je bio potpisan *Leon*. Kako sam kasnije mogao utvrditi to je *Leon Bruck*,«¹⁸⁷

O svom angažovanju u razmjeni Emme i Fritza Szedressy SS-major Heinrich je 15. septembra 1942. obavijestio SS-pukovnika dra Schäfera, šefa BdS-a u Beogradu, i policijskog atašea Hansa Helma u Zagrebu:

»Skupa s njema kim državljanima iz Livna zamijenjeni su i vlasnik pilane u Doljanima i njegova supruga Emma, njema ki državljeni iz Graza... Do zamjene je došlo nakon što sam se dogovorio s Talijanima da oslobode etiri partizana. Do ove, prvobitno predvi ene zamjene, naravno, nije došlo jer su trojica partizana koje je trebalo zamijeniti umrla u talijanskom zarobljeništvu. Stoga sam se dogovorio s gospodinom kapetanom Heysom, koji je radio na razmjeni njema kih državljana iz firme Leichtmetall u Livnu, da vlasnika pilane i njegovu suprugu Emmu uklju i u ovu razmje-

nu, tim prije što je kapetan Heys, zbog predostrožnosti ve raspolagao s nekoliko partizana više za razmjenu.«¹⁸⁸

Emma Szedressy je smatrala da treba da nadopuni svoj izvještaj dru Heinrichu, pa je 12. 9. napisala kratak tekst s naslovom »Utisci o partizanstvu«:

»U toku 28-dnevnog putešestvija i promjena mjesta, studirala sam život partizana iako je taj studij esto bio vrlo ograničen malim prostorijama u kojima sam bila prisiljena da boravim. Po mom mišljenju pripadnost partizanstvu je trojaka. Inteligencija je pritom, uglavnom, zadojena fanatizmom, osje ajem bezrezervne pripadnosti Rusiji i Engleskoj, duboko uvjereni da ove sile moraju da pobjede, i ispunjena mržnjom slavenstva prema Njemačkoj. Oni s oduševljenjem pjevaju svoje pjesme 'dole Hitler, Musolini', svi zidovi kuća i soba ispisani su parolama smrt fašizmu, itd. — Drugi dio partizana je sastavljen od ljudi željnih osveti, ljudi koji su prije godinu dana u grozotama ustaških akcija izgubili svoje roditelje i morali da gledaju kako im kolju muža, brata, ženu i djecu i kojima je jedino preostalo da prihvate pušku da bi živjeli za osvetu. — Treći dio je sastavljen od poluodraslih mladića, koji svrhu života prije svega gledaju u tome da ne moraju ništa raditi, koji su ponosni što nose pušku, i da dobiju dovoljno za jelo. Ovi posljednji su najgori za zarobljenike jer nemaju nikakvog ljudskog osjećanja. Ova tri dijela uzeta zajedno na svaki način daju skupinu u kojoj se porast ne može sagledati i koja predstavlja veliku opasnost. Disciplina im se ne može poreći, njihovi zakoni su vrlo strogi. Ko se o njih ogriješi kažnjava se vrlo strogo. Imala sam dvaput priliku da se u to uvjerim. Drugarstvo je vrlo veliko, naročito što se tiče žena, kojima se moral ne može poreći. Uveče sjede svi zajedno, predavanja i pjesma ih sjedinjuju — tako da se mora reći da postoji neki stanoviti smisao u toj stvari. Na svaki način smatraju se pozvanima da spasavaju narod i uvjereni su u to da nije daleko dan kada će mir, rad i blagostanje sve bratski sjediniti, kada će oni ono što danas uništavaju ponovno izgraditi i kada će plug zamijeniti pušku.

Jadni zaslijepljeni ljud! — to su moji lični utisci.«¹⁸⁹

Ko je bio »jadan« i »zaslijepljen«, pokazao je Razvoj

dogaja, a Emma Szedressy je u Grazu imala dosta vremena da o svemu tome ponovo razmišlja.

Iako je SS-majoru dru Heinrichu, došavši poslije razmjene u Studenim Vrelima (5. 9. 1942) u Sarajevo, dao iscrpne podatke o partizanskim jedinicama, inž. Ott je o toj temi vodio razgovore i nakon dolaska u Zagreb, ne zaboravljaju i pritom ni na ljude na koje se oslanjao u svom radu u Livnu. Interesantna je u tom smislu »Zabilježka« dra Kreinera od 12. septembra 1942. godine:

»Gospodin *Ott* mi je saopio da je Petar *Ženik*, upravnik pošte u Livnu, bio vrlo revnostan na svojoj dužnosti za vrijeme partizanskog napada na grad i da je na radnom mjestu izdržao do kraja. Kada je mjesto već bilo neposredno ugroženo od partizana, odnosno djelomično već zauzeto, on je još uvijek održavao vezu za telefonske razgovore biroa 'Hansa Leichtmetall-Werke' u Livnu. Tek pošto su partizani zauzeli grad on je pobjegao i sad se nalazi u Zagrebu kod ing. Borovskog u Gundulićevoj 56. Sada je na raspoloženju i nije dobio novo radno mjesto.«¹⁹⁰

Bila je to nenametljivo podnesena molba inž. Otta njemačkom poslanstvu da se pobrine za njegova ovjeka u novoj sredini, a o rezultatu govori pribilježka na istom dokumentu od 17. septembra da se s predmetom upoznaju ustaški ministar dr Vjekoslav Vrančić.

Čak i najpovršnija analiza citiranih, inače vrlo opširnih i detaljnih izvještaja, kako parlamentara inž. Otta, tako i zamijenjenih njemačkih državljana, pokazuje da su oni sadržavali dragocjene podatke za njemačku obavještajnu službu. Osim toga — i to moramo ponovo naglasiti — ta analiza nedvosmisleno pokazuje nedostatke, pa čak dovodi u pitanje i samo postojanje organizovane partizanske kontraobavještajne službe koja je u granicama svojih mogućnosti morala, i direktno i indirektno, da sprečava dospijevanje vojnih tajni i drugih obavještenja u ruke neprijatelja, koje on, sigurno, nije propustio da itekako dobro iskoristi.

Tako dr Heinrich u već citiranom izvještaju od 15. septembra 1942. javlja SS-pukovniku Schäferu i SS-majoru Helmu:

»Preduzete mjere da se osobe, koje se u iz-

vještaju (Emme Szedressy — primj. autora) poime-
ni no spominju, i njihovi rođaci, pronađu i da se
da podsticaj (Talijanima i ustašama — primj. au-
tora) za njihovo hapšenje.¹⁹¹

Talijanima i ustašama trebalo je dati »podsticaj« za-
to što je već ina ljudi o kojima su Emma Szedressy i os-
tali dali podatke živjela na talijanskom okupacionom
području tzv. NDH, gdje njemačka egzekutiva nije mog-
la djelovati!

Što se tiče partizanske obavještajne (ofanzivne) služ-
be, i ona je, više-manje sticajem okolnosti, putem raz-
mjene livanjskih zarobljenika došla do niza podataka,
naročito onih koji su bolje i više osvjetljavali odnose iz-
me u Njemaca, ustaša i Talijana!

Nema sumnje da je Marijan Stilinovi svoje utiske i
zapažanja nakon povratka na oslobođeni teritorij op-
širno prenio prije svega Titu. Osim njega sigurno su i
Kola Popovi i Vladimir Velebit, kao i drugi koji su bili
službeno zaduženi za razgovore s inž. Ottom i ostalim
njemačkim zarobljenicima i njemačkim parlamentari-
ma, u tim razgovorima dolazili do dragocjenih obavješ-
tenja. Međutim, oni nisu ostavili pisani trag o svojim
zapažanjima, ili ih bar dosad nisu objavili. Ali Tito je na
osnovi vlastitog razgovora s inž. Ottom i obavještenja
koja je dobio od Stilinovića, Velebita, Popovića i ostalih,
napisao detaljan, veoma značajan obavještajni izvještaj
koji je 14. oktobra 1942. godine poslao u Moskvu:

»Za vrijeme razmjene zarobljenih njemačkih
službenika iz Gering-verke (Herman Göring Wer-
ke) u gradu Livnu saznali smo od njih neke deta-
lje o odnosu s Talijanima i drugo. Jedan od njih,
Ot, koji je putovao u Zagreb u vezi s razmjenom,
odgovorio je sljedeće na naše pitanje:

1) Kakvi su odnosi između u Njemaca i Italije?

Odgovor: *Talijani su naši saveznici kao što su
Englezi naši.*

2) Zašto?

*Zato što mi znamo da nam Talijani u Jugosla-
viji stalno i ne smetnje i nastoje da pod svoj uticaj
stave što veći teritoriju i s tim ciljem sada koriste
• etnike Draže Mihailovića u Dalmaciji, Hercego-
vini i Bosni. Znamo da u Italiji struja princa Um-
berta ima snažan uticaj u vojsci i u pozadini i da
su povezani s Engleskom i s raznim krugovima
okupiranih zemalja Evrope.*

3) Šta Njemaca preduzima protiv toga?

*Mi pažljivo pratimo tok događaja i u slučaju
potrebe postupi ćemo energično u Italiji. Treba da*

znate — dodaje taj Nijemac — *da bi u Njema koj bio veoma popularan rat protiv Italije.*

4) Vjerujete li vi u Njema koj u pobjedu nad Rusijom?

Vjerujemo da e se rat protiv Rusije uskoro izvršiti kompromisom, jer Njema ka treba da obruna s Engleskom.

5) Da li u Njema koj ima politiki i vojnih krugova koji su nezadovoljni Hitlerovom politikom?

Ima. To su katoliki centar Bjuninga, koji sarauje s engleskim krugovima i predstavlja opasnost. Osim toga, postoje krugovi u oficirskom koru, vjerovatno s Rundštetom na elu, koji ne e dozvoliti da Hitler sasvim pokopa Njema ku. Dalje, postoje komunisti, koji takode mogu u kriti momentu spasti Njema ku.

6) Kakvo je raspoloženje narodnih masa u Njema koj?

Veoma loše. Naro ito je pogoršano u posljednje vrijeme. Narod u Njema koj kaže: zašto na front ne idu mladi nacisti i gestapovci koji šetaju stotinama hiljada siti u njema kim gradovima i terorišu narod?

7) Kakav je odnos Njema ke prema Hrvatskoj ustaškoj vladi Paveli a?

Mi bismo ih poslali do avola sve i objesili kad bismo mogli u Hrvatskoj da na emo druge adekvatne li nosti zbog toga što su sve budale svojom krvožednom politikom podigle na ustanak ve inu naroda i izazvale nezadovoljstvo.

8) Kakve su vaše namjere u Jugoslaviji?

Nemamo nikakvih teritorijalnih pretenzija, nama su potrebne samo odrene komunikacije i sirovine.

Ovaj Nijemac je donio iz Zagreba prijedloge za pregovore predstavnika našeg štaba i jednog njema kog opunomo enog generala. Oni su to ponavljali nekoliko puta, ali mi smo odbacili svake pregovore.

Napomena. — Ovaj Nijemac nas je pitao zašto naše jedinice nisu zauzele Imotski od Talijana kad su ve došle do samog grada. Nama se ini da vi nemate nekakav sporazum s Talijanima — dodao je taj Nijemac. Iz ovoga se vidi da su saveznici veoma nepovjerljivi jedan prema drugome. U Jajcu smo otkrili dva njema ka gestapovca s ra-

dio-stanicama, koji su nam priznali da su imali zadatak da kontrolišu Talijane i njihove agente u Bosni itd. Oni su prikupljene podatke slali direktno u Njemačku.

Molimo vas da nam javite svoje mišljenje o ovome i da ne objavljujete izvor.«¹⁹² (Sve istaknuto u originalu.)

Je li Moskva javila Titu svoje mišljenje o podacima koje je dao Ott — to nismo mogli utvrditi.

Što se tiče »dva njemačka gestapovca s radio-stanicama« otkrivena u Jajcu, za jednog od njih podatke daje Milovan Đukanović, tada vojnik u 4. bataljonu 2. proleterske NOU brigade, koja je u oslobađanju grada, a koji je vod nakon toga dobio zadatak da obezbjeđuje zatvor:

»U zatvoru se« — piše Milovan Đukanović — »pored deset-petnaest ustaša, nalazio i neki Lazić. Prilikom blokade grada na njega je sa radio-stanicom u jednoj kafani. Bio je rodom iz Slavonije, po zanimanju berberin, Srbin po narodnosti. Njega su gestapovci zavrbovali, a zatim školovali za obavještajni rad i borbu protiv partizana. Njegov je zadatak bio da se ubaci u svako oslobođeno mesto u Bosni i odatle radio-vezom da dostavlja potrebna obaveštenja Gestapou. Izvršavaju i revnosno svoj izdajnički zadatak, on se našao u oslobođenom Jajcu gotovo istog dana kada je u grad stigao i Vrhovni štab sa drugom Titom. Brzo je uhvaćen.«¹⁹³

To je bio Branko Lazić, agent Abwehra a ne Gestapa. Bio je brat Boška Lazića, kojega je istureni centar bečkog Asta njemačke vojnoobavještajne službe (Abwehr) u Celovcu (Klagenfurtu) vrbovao prije rata, kada je kao žandarmerijski narednik bio na dužnosti u Celju.

Celovcu je centar bečkog Asta, zakamufliran pod firmom »Arhiv Wehrmachta« (Wehrmachtsarchiv), pod neposrednim rukovodstvom Andreasa Zitzelsbergera (Andreas Cicelsberger), alias dra Webera (Veber), nakon okupacije Jugoslavije preselio je u Celje i nastavio s obavještajnim radom na području tzv. NDH, nezavisno od svih ostalih organa i organizacija njemačke obavještajne službe. Među najaktivnije saradnike dra Webera u tzv. NDH za vrijeme rata pripadao je Boško Lazić, koji je za Weberovu obavještajnu mrežu, osim mnogih drugih ljudi i žena, vrbovao i vlastitu ženu, ses-

tru, brata, kuma... Pripadnici te njemačke obavještajne mreže bili su snabdjeveni radio-stanicama velikog doмета smještenim u putničke kofere (Kofergerät), pomoću kojih su održavali radio-vezu sa stanicom bez kog Asta.

Premda je Hitler zabranio obavještajni rad protiv Italije, dr. Weber je preko svoje agenture, pod izlikom obrade ustaša, etnika i, naravno partizana, u talijanskoj okupacionoj zoni tzv. NDH intenzivno prikupljao i podatke o talijansko-ustaškim i talijansko-etničkim odnosima i saradnji, odnosno trvenjima i sukobima.

Podatke o drugom gestapovcu nalazimo u postskriptumu dopisa komandanta 1. proleterske brigade Koste Popovića upućenog »komandirima vojnih snaga« u Banjaluci 25. oktobra 1942. u vezi s razmjenom etvorice Nijemaca zarobljenih u Jajcu, o čemu ćemo govoriti malo kasnije:

»Napominjemo da je Otto Bayer (Oto Bajer) bio agent dra Webera iz Slovenije i da je posjedovao radiostanicu tajne obavještajne službe.«¹⁴

Slavonska razmjena (29. septembra 1942)

Dvadeset i sedmog avgusta 1942. godine prije podne, drugog dana nakon dolaska partizanskog parlamentara Srećka Šunjevarića (Marijana Stilinovića) i inženjera Hansa Otta iz Livna u Zagreb (25. avgusta naveče), zbilo se u Slavoniji dogovaj koji je doveo do novih, ovaj put neposrednih partizansko-ustaških pregovora o razmjeni. O tom je dogovaju politički komesar 3. operativne zone NOP-odreda Hrvatske Karlo Mrazović Gašpar 29. avgusta popodne napisao komandantu zone Grgu Janješku, koji se tih dana nije nalazio u Štabu:

»... jedna naša jedinica koja je sastavni dio II. bataljona I. odreda, 27. o. m. j. postavila je zasjedu na cesti Okučani—Lipik. Zasjeda je apsolutno uspješna. Ubijeno je 5 bandita a 2 su uhvaćena živa. Uništena su dva luksuzna automobila, zaplijenjen 1 puškomitraljez sa 6 pištolja i 2 karabina te 8.292,— Kune.

Poginuli banditi su slijedeći: Holšuk Fric, vođa njemačke narodne skupine iz Vinkovaca, Hofman N., okružni vođa njemačke narodne skupine, Cvizak Franjo, zloglasni agent i dvojica šofera. Jedan od šofera je Josip Budisavljević.

Živi su uhvaćeni Vutuc Mirko, natporučnik ustaške nadzorne službe i Wagner Karlo, upravitelj

župskog redarstva u Novoj Gradiški. Zapljenjeni su neki spisi koji se nalaze pri ovom štabu.«¹⁹⁵

Ustaške vlasti u Novoj Gradiški reagirale su i brzo, i neuobičajeno. Ve sutradan, 28. avgusta, poslale su Štabu 3. operativne zone NOP-odreda Hrvatske ponudu za razmjenu Vutuca i Wagnera.

Ko su bili zarobljeni ustaški funkcioneri i zbog čega je njihovo zarobljavanje izazvalo takvu reakciju u ustaškim vrhovima?

Sigurno će njihove biografije malo bolje osvijetliti te događaje.

Mirko Vutuc rođen je u Koprivnici (1913), u siromašnoj zemljoradnici u porodici s osmero djece: četiri sina i četiri kćerke. U rodnome mjestu pohađao je i završio osnovnu školu i gimnaziju, a zatim se 1934. godine upisao na Pravni fakultet Zagrebačkog sveučilišta. Još dok je pohađao šesti razred gimnazije u Koprivnicu su bili protjerani frankovaci omladinci Mijo Bzik i Vlado Singer, s kojima se Vutuc, već poznat kao frankovac, prijateljičio i preko njih se upoznao i povezao s mnogim članovima ilegalnog ustaškog pokreta: Zlatkom Frajsmannom (Frajsman), Nikolom Jasinskim, Ivom Herenićem, Antom Moškovom, Erikom Lisakom, Ivanom Grgićem i drugima, koji su za vrijeme okupacije većinom bili na rukovodnim položajima u tzv. NDH.¹⁹⁸

Mijo Bzik je emigrirao i postao »izvršni tajnik Glavnog ustaškog stana (GUS)«. Učestvovao je, zajedno s Eugenom Didom Kvaternikom i Antom Godinom, 1934. godine u izboru atentatora na kralja Aleksandra Karađorđevića. A kada je Ante Pavelić 1940. obnovio GUS, u njega su, osim Eugena Dide Kvaternika, Godine, Herenića i drugih provjerenih i starih ustaša, ušli i Mijo Bzik i Vladimir Singer sa zadatkom: »uspostaviti kanale sa zemljom, uhvatiti vezu sa istomišljenicima i izvršiti pripreme za upad u Hrvatsku radi prekidanja veze između Zagreba i Beograda«. ¹⁹⁷ Martin Nemeč, koji je Vutucu, skupa s Mijom Bzikom, s Janka Puste donosio ustaške listove »Ustašu« i »Gri«, postao je u tzv. NDH zapovjednik prvog koncentracionog logora, osnovanog potkraj aprila 1941. godine u Koprivnici, koji se zvao »Danica«, po tvornici kemijskih proizvoda u kojoj je prostorijama bio smješten.

Govoreći u svojoj autobiografiji, o svojim predratnim vezama i poznanstvima u ustaškom ilegalnom pokretu, Mirko Vutuc, želeći, očigledno, da im ne prida

ve i zna aj, za Heren i a, Moškova, Lisaka i Grgi a kaže da je s njima bio »samo upoznat i to s Moškovom kad se skrivao pred redarstvom u stanu moje sestre a s Lisakom u njegovom stanu dan prije ili isti dan, kad je odlazio u emigraciju«. A zatim nastavlja:

»Preko mene (istakli autori) bila je s imenovanim i s pok(ojnim) Begovi em upoznata i moja sestra Marija, a Singer, Kostelac i Jasinsky (Jasinski) su i stanovali kod brata ure u Marti evoj ul(ici) 8., gdje je opet sestra bila paziku a odnosno njen muž podvornik 'Dunava' ija je bila ujedno i zgrada. Kostelac i Jasinsky otišli su u zatvor i robiju, Singeru je uspjelo pobje i u emigraciju, a kasnije je u vezi s Orebom i Begovi em i to 17. prosinca otišla u zatvor i sestra Marija i šogor (Stjepan Puši — primj. autora), a trebao sam navodno i ja, ali sam ipak ostao. Šogor je bio ini mi se nakon 3 mjeseca pušten, a sestra je nakon zagreba kog redarstvenog tavana (policijsko mu ilište — primj. autora) bila predana sudu i 1934 osu ena na 10 god(ina) robije.«¹⁹⁸

Petar Oreb i Joso Begovi uhapšeni su u decembru 1933. zbog pripremanja atentata na kralja Aleksandra Karador evi a u Zagrebu, 1934. osu eni na smrt i obješeni, a tre i je lan te atentatorske grupe, Ivo Heren i , uspio da pobjegne u inostranstvo.

Nakon proglašenja tzv. NDH, ve u maju 1941. Singer je zaposlio Vutuca u Ravnateljstvu za javni red i sigurnost (Ravsigur), odakle je, nakon osnivanja »Ustaške nadzorne službe« (UNS) povu en i postavljen za vršiooca dužnosti šefa »Ureda I UNS-a«. U februaru ga je na toj dužnosti zamijenio dr Vukosav, a on je otišao k majci u Koprivnicu, odakle se potkraj marta vratio u Zagreb i ostao, kako je sam doslovno napisao...

...»mjesec dva bez ikakve udjelbe (zaduženja — primj. autora)... Onda je Kvaternik htio osnovati glavno nadzorništvo s ulogom disciplinskog nadzora nad osobljem. Postavio je za glavnog nadzornika Heren i a, a mene dodijelio kao zamjenika. Kad je to na inio, došlo je do imenovanja Heren i a zapovjednikom Željezne ke ustaške vojnice i ja sam ostao sam u tako nero enom Glavnom nadzorništvu i to do danas bez odre enog posla. Kako ne postoji ured Glavnog nadzorništva ni osoblje, ja sam radio do danas na istragama stegovnim (disciplinskim — primj. autora) kad (je) tko na inio kakav prekršaj.

To je moja služba.«¹⁹⁹

Bili bi to kratki biografski podaci uzeti iz »zapisnika sastavljenog dne 30. kolovoza 1942. god(ine) u predmetu saslušanja Mirka Vutuca zamjenika Glavnog nadzornika Ustaške službe u Zagrebu«, tj. dan nakon njegova dovo enja u Štab 3. operativne zone.

Bez obzira na citirano zaglavlje zapisnika, o igledno to nije bilo saslušanje ve je Mirku Vutucu dato da sam napiše svoju biografiju. Budu i da je to uradio obavještajni oficir Štaba 3. operativne zone NOV Hrvatske, Vladimir Majder Kurt je za neka pitanja, koja je najvjerojatnije pismeno formulisao, tražio nadopune jer su odgovori na ta pitanja ozna eni sa »Ad 1)«, »Ad 2)«, »Ad 3)« i »Dodatak na Ad 2)«.

Zašto je bilo tako, vidje emo kasnije.

Na ovom je mjestu potrebno navesti i podatak da su u vrijeme zarobljavanja Mirka Vutuca njegove sestre Marija i Anica radile u kartoteci Ustaške nadzorne službe!

Franjo Wagner, roden u Travniku, imao je s Mostarom Marijom, ro enom Fischer, dvoje djece. U Sarajevu, gdje je bio knjigovo a u pivovari, rodio mu se sin Karlo. Tu je završio osnovnu školu i dva razreda gimnazije. U Brodu, kamo mu je premješten otac, nastavio je i završio gimnaziju. Za vrijeme školovanja Wagner u svojoj biografiji, pisanoj u istim uslovima kao i Vutuc, kaže:

»Politikom se nisam bavio niti sam imao bilo kakovo politi ko uvjerenje, vjerovatno zato što su me kod ku e uvijek odvrta ali od politi kih tema...«²⁰⁰

Nakon završetka gimnazije 1933. godine K. Wagner se upisao na Pravni fakultet Zagreba kog sveu ilišta.

Prema svemu sude i, Karlo Wagner je i kao ak i kao student bio aktivan u redovima desni arskoga, frankova kog omladinskog i studentskog pokreta, mada mu se može vjerovati da se nakon završetka studija politi ki pasivizirao, imaju i na umu ponajprije sebe i svoju karijeru.

Završivši 1938. pravo, otišao je na odsluženje vojnog roka, a zatim se u decembru 1939. zaposlio u gradskom redarstvu u »Brodu n/S«. U ljeto 1940. premješten je »za v(ršio)ca d(užnosti) predstojnika kotarske ispostave B. Brod«. Na toj je dužnosti ostao i poslije aprilskog rata i stvaranja tzv. NDH, sve do 21. juna 1941, kada je dobio rješenje o premještaju u Sisak.²⁰¹

»Istog dana je došao nalog« — piše K. Wagner — »iz Zagreba da se imadu pohapsiti svi evidentirani komunisti što su organi redarstva Sisak, po-

kušali izvesti ali im to nije podpunno uspjelo jer su se neki pod vodstvom Jani Vlade sakrili i odmetnuli.«²⁰²

Iz Siska je Wagner u maju 1942. godine premješten u Novu Gradišku za upravitelja Župske redarstvene oblasti. Svoj »zapisnik spisan dne 30. VIII. 1942« završio je rije ima:

»Na put sam krenuo *po nalogu g. Mirka Vutuca* radi istrage u Sira u, a na tom putu sam zarobljen.«²⁰³ (Istakli autori.)

Dvadeset i etvrtog septembra 1942, dan nakon povratka iz partizanskog zarobljeništva, Mirko Vutuc je dao opširnu izjavu o svome i Wagnerovu zarobljavanju i o svemu što je doživio i zapazio za vrijeme svoga, sticajem okolnosti, kao i u slu aju Emme Szedressy, također 28-dnevnog boravka u partizanskom zarobljeništvu. Izjava je data nekoj njema koj ustanovi uz pomo tuma a i pribilježena je na njema kom jeziku. Na sa uvanom primjerku, objavljenom u tre oj knjizi *Gra e za historiju narodnooslobodila kog pokreta u Slavoniji*, kojim smo se koristili (do originala nismo uspjeli da doemo), nema potpisa ni osobe kojoj je Vutuc dao izjavu, ni Vutucova vlastitog potpisa, ni potpisa tuma a, niti zaglavlja akta, pa samim time ni oznake u kojoj je ustanovi izjava data!²⁰⁴ Logi no bi bilo pretpostaviti, s obzirom na Vutucovu funkciju zamjenika glavnog nadzornika »Glavnog nadzorništva Ustaške nadzorne službe — UNS-a«, i njema ko-ustaške odnose, da je Vutuc bio zamoljen li no ili preko svog pretpostavljenog, Eugena Dide Kvaternika, kojemu je »Glavno nadzorni tvo UNS-a« bilo neposredno pot injeno, da posjeti Njema ko poslanstvo u ijem je sastavu bio i policijski ataše Hans Helm. Mada u literaturi susre emo podatak da je rije o »zapisniku sastavljenom kod Gestapoa 24. 9. 1942«,²⁰⁵ gotovo je nevjerovatno da bi iz Helmove kancelarije mogao iza i takav dokument bez ikakvih oznaka. Osim toga, na tim je pitanjima kod Helma radio SS-potporu nik Stüwe, iza kojega je ostalo mnogo zabilježaka, ali nijedna sli na ovoj ni po na inu pravljenja, ni po jeziku, ni po re eni nim konstrukcijama! Sama zabilješka po inje rije ima: »Pozvan pojavi se Mirko Vutuc...« (Bestellt erscheint Mirko Vutuc...), a njen sadržaj po nizu elemenata podsje a na izjave uzimane u Ic odjeljenjima njema kih operativnih jedinica!

M. Vutuc je detaljno opisao svoje i Wagnerovo zarobljavanje:

»Kad smo 27. 8. prolazili kroz Okučanu, policijski agent (Franjo Cvizek — primj. autora) je upitao tamošnju oružničku stražu da li je slobodan put prema Lipiku. Odgovorili su mu da je put slobodan i da je baš maloprije jedan ustaša došao iz Lipika na motorkota u... Produžili smo vožnju. Iza Caga morali smo usporiti pošto se iznenada pred autom pojavila krava, a i put se dalje vijugao u serpentinama. Potpuno neokrivano otvorena je na nas vatra sa svih strana. Viknuo sam: 'Gas!' Već smo skoro prošli zasjedu kada je na nas otvorena puškomitraljeska vatra sa svih strana. Meni je metak okrznuo krvni sud na lijevoj podlaktici. Šofer (Josip Budisavljević — primj. autora) i policijski agent su bili teško ranjeni. Auto je odletio u jarak. (...) Partizani su nas već opkolili na cesti s bajonetama na puškama. Morali smo se predati. U tom trenutku pristizao je i drugi auto. Imali smo utisak da je htio da se okrene. (...) Partizani su sad otvorili vatru na drugi auto. Već smo ušli naredbu da se oba automobila zapale. Partizani su se jako žurili pošto su se bojali da će ih napasti ustaše iz Okučane ili Bijeće Stijene. Ukupno je bilo preko 40—50 partizana s 2 puškomitraljeza...«²⁰⁶

Prema Vutućevu opisu događaja, u prvom su se automobilu nalazili on i Karlo Wagner sa šoferom Josipom Budisavljevićem i policijskim agentom Franjom Cvizekom, a u drugom Ludwig Ritz (Ludvik Ric), okružni vođa njemačke narodne skupine, koji je vozio, SS-oficir Hofmann (Hofman) i Fritz Holzschuh (Fric Holčsu), vođa njemačke narodne skupine okruga Sava—Dunav. Osim Wagnera i Vutuće, ostali su poginuli ili su teško ranjeni.

Istog dana kada su Vutuć i Wagner zarobljeni, 27. avgusta, njemački poslanik i njemački komandant opunomoćenom generalu u Zagrebu, Siegfriedu Kascheu i Edmundu von Glaise-Horstenau, dostavljena je zabilješka:

»Gospodin Stüwe, SS-potporučnik kod policijskog «**ISG**», telefonirao mi je da je automobil predsjednika policije Karla Wagnera jutros između 10 i 11 sati bio napadnut pred naseljem Kernakovo (treba: Trnakovac — primj. autora). Predsjednik policije je mrtav, također i zamjenik Eugena Kvaternika, poimenice Mirko Butez, i jedan detektiv iz Nove Gradiške.«²⁰⁷

Pored ostalih, ni podaci o sudbini Wagnera i Vutuće

u ovoj zabilješci nisu bili ta ni, ali je ta greška brzo ispravljena.

Vutuc u svojoj izjavi datoj u nepoznatoj njema koj ustanovi ili štabu dalje navodi da su ih partizani s mjesta zasjede odmah odveli u šumu i pošto su se udaljili 300—400 metara od ceste, svezali.

»Jedno dva sata smo išli stalno kroz šumu« — kaže on — »ne nailaze i nigdje na selo. (...) Prvi put su nas kod jednog potoka saslušavali posve primitivni partizani. Dalje su nas sprovodila četiri stražara u pratnji trojice kurira. Kod jedne uzvisine, ve se bilo smrklo, jedan kurir je otišao naprijed. Nakon sat vremena došao je komandant s dva širita i jednom zvijezdom. I on nas je kratko saslušao. Pitao nas je samo za ime i položaj, ne ulaze i u pojedinosti. Tada smo krenuli nazad u pravcu Bobare. Ve je bilo 11 sati uve e. Preno ili smo na poljani, u blizini sela, pod vedrim nebom. Seljaci su donijeli mlijeka. Bili smo zajedno vezani. Tu smo ostali do sutradan u 10 sati prije podne. Tada je došao neki drugi komandant s jednim širitom i jednom zvijezdom. On nam je uzeo prstene i nalivpera. Marširali smo nakon toga itav dan i itavu no.«²⁰⁸

U to vrijeme u NOP i DVJ nisu postojali inovi ve samo oznake zvanja i funkcija. »Komandant s dva širita i jednom zvijezdom« koji je »kratko saslušao« Vutuca i Wagnera mogao je biti komandir ete (ako su širiti na rukavu bili uspravni) ili zamjenik komandanta bataljona (ako su širiti bili vodoravni). »Drugi komandant s jednim širitom i jednom zvijezdom« bio je zamjenik komandira ete.²⁰⁹

»Slijede eg jutra« (29. avgusta — primj. autra) — nastavlja Vutuc — »došli smo u Cicvare (12 km isto no-sjevero-isto no od Lipika). Tu je jedan kurir otišao i doveo komandanta Groma (Uroš Popara, zamjenik komandanta 1. odreda — primj. autora). I on nas je kratko saslušao. Odavde smo produžili šumskom prugom preko Bu ja i Budi a (24 i 26 km sjeverno od Nove Gradiške) i dalje do štaba u blizini Zajle (32 km sjeverno od Nove Gradiške) i Zve eva (34 km sjeverno od Nove Gradiške).

Tu smo stigli 29. avgusta. Ta no mjesto ne mogu re i. Tu je velika livada kroz koju protiče potok. Uz livadu je bila šuma u kojoj su se nalazile dvije barake. U njima je bio Glavni štab (Štab 3.

operativne zone — primj. autora). Osim baraka tu se nalazio i šator. U blizini nije bilo kuća.²¹⁰

Vidjeli smo da su se u toku 1941. i sve do avgusta 1942. godine, s više ili manje uspjeha, vodili pregovori o razmjeni zarobljenika i s njemačkim, a naročito s talijanskim vojnim komandama. Međutim, naišli smo samo na dva sluaja pregovora s ustaškim vlastima. Bio je to pokušaj tuzlanskih ustaških vlasti da razmijene braću u Pipale i šarajevsko-romanijska razmjena zarobljenih domobranskih oficira. U prvoj se kao pokreta pregovora nisu pojavile ustaške vlasti već »građani Tuzle«, a u drugom sluaju pokreta je bio štab Romanijskog NOP-odreda, a pregovore je prihvatila domobranska komanda u Sarajevu. Nismo našli dokumente iz kojih bismo saznali da li je u posljednjem sluaju to bila razmjena sa znanjem i odobrenjem Ministarstva domobranstva tzv. NDH. Međutim, koliko nam je poznato, bila je to prva i jedina razmjena s organima ustaške tzv. NDH, ne računajući i lokalne razmjene zarobljenih milicionera u Bosni za vreću u soli.

ini se da su se ustaške vlasti odlučile na razmjenu u vlastitoj režiji tek kada su od njih, u sklopu livanjske razmjene, pomoć zatražili najviši predstavnici Trećeg Reicha u tzv. NDH: njemački poslanik Kasche i njemački general u Zagrebu Glaise-Horstenau.

Za razliku od partizanskih jedinica u mnogim drugim krajevima Jugoslavije, slavonski partizani nisu ni pokušavali razmjenjivati zarobljenike za pohapšene aktiviste NOP-a u gradovima ili za zarobljene partizane. Na njihovom sektoru u tom smislu nije bilo inicijative ni od strane njemačkih ni od strane ustaških vlasti. To potvrđuju i dva dokumenta. Prvi je izvještaj Velike župe Baranja, poslan ustaškom Ministarstvu unutarnjih poslova:

»Dana 14. kolovoza o. g. (1942 — primj. autora) u 4,35 sati jedna grupa od oko 100—150 naoružanih partizana napala je osobni vlak broj 1346 na pruzi Zagreb—Osijek na željezničkoj postaji Vučkosavljevići, 10 kilometara zapadno od Virovitice i to kada je vlak na postaji stao. — Partizanski napadači su sve putnike istjerali iz vlaka, a među putnicima bilo je i lanova ustaša, ustaških asenika i arhivara i jedan viši njemački dužnostnik te 20 domobrana. — Domobrane su partizani razoružali i skinuli im odore te ih potom pustili, dok su sve ustaše i njemačkog političkog dužnostnika razoružali, povezali i otjerali sa sobom u šumu. — Među ustašama nalazio se i zamjenik stožernika Veli-

ke župe Baranja a prijašnji stožernik g. Anton Hamš, koji je po partizanima tako er povezan i otjeran u šumu. Za sudbinu odvedenih još se do sada ne zna, a potjeru za napada ima i potragu za odvedenim ustašama vodi na terenu stožernik ove Velike župe g. iril Kralj sa ustašama.«²¹¹

Stigavši u Zagreb istoga dana, 13. avgusta nave e, kao partizanski parlamentar inž. Ott je vodio razgovore s njema kim poslanikom Kascheom i njema kim generalom Glaise-Horstenauom o razmjeni Nijemaca zarobljenih u Livnu!

Zašto ni ustaške vlasti ni Nijemci nisu tražili niti izrazili spremnost da razmijene svoje poprili no visoke funkcionere zarobljene u Slavoniji za aktiviste NOP-a koji su se nalazili u njihovim zatvorima i logorima? Na to pitanje nema odgovora.

A u izvještaju Glavnog štaba NOP-odreda Hrvatske Vrhovnom štabu NOP i DVJ od 7. oktobra 1942. godine nalazimo i sljede u re enicu:

»Slavonski su drugovi, prilikom svojih akcija, pohvatali znatan broj istaknutijih ustaških funkcionera, koji su najve im dijelom likvidirani.«

Tek poslije te konstatacije Glavni štab Hrvatske obavijestio je Vrhovni štab o prvoj ponudi ustaških vlasti za razmjenu njihovih zarobljenika u Slavoniji:

»Nedavno su pak zarobili (»slavonski drugovi« — primj. autora) dvojicu viših ustaških funkcionera, Karla Wagnera, upravitelja župske redarstvene oblasti i Mirka Vutuca, nadporu nika ustaške nadzorne službe i glavnog zamjenika nadzornika U.N.S, za koje je *sa strane župske redarstvene oblasti u Novo] Gradiški zatražena zamjena.*«²¹² (Is-takli autori.)

Ve na po etku ovog poglavlja citirani izvještaj dostavljen Grgi Jankesu, komandantu 3. operativne zone, o zarobljavanju Vutuca i Wagnera, politi ki komesar zone Karlo Mrazovi Gašpar završio je rije ima-

»Dana 29. VIII. o.g. to no u 12 sati primili smo dopis iz Nove Gradiške pisan 28. kolovoza u kome nam ustaške vlasti predlažu pregovore po predmetu zamjene za neke naše drugove. U listu *oni ne navode imena* ve nam pružaju mogu nost da stavimo svoje predloge. Akt potpisan od strane stožernika velike župe Livac—Zapolje, zamjenika velikog podžupana X. (tj. nepoznatog imena i prezimena — primj. autora) kotarskog predstojnika i upravitelja u zamjeni župskog redarstva. (Sve istakli autori.)

Mi smo u tom smislu poduzeli neke korake, t.j. napisali smo im jedan dopis u kome ne spominjemo njihov dopis.

Tvoj dolazak kao i dolazak druga Kurta o ekujemo im prije.«²¹³

Predratni komunist i španski borac Vladimir Majder Kurt bio je obavještajni oficir Štaba 3. operativne zone.

Dopis predstavnika ustaških vlasti iz Nove Gradiške, o kojemu je riječ, donio je u Štab zone aktivist NOP-a Milan Krnjaji, koji je radi toga pušten iz novogradiškog zatovra. On je krenuo iz Nove Gradiške 28. avgusta oko 10 sati prije podne i stigao u Štab zone sutradan »to no u 12 satu. Tog istog dana u Štab zone stigli su i Wagner i Vutuc, ali se ni iz pisma Karla Mrazovića ni iz kazivanja Vutuca ne vidi je li se to dogodilo prije ili poslije dolaska Milana Krnjajića. Međutim, spisi zaplijenjeni prilikom njihova zarobljavanja već su bili tu!

Dopis ustaških vlasti koji je donio M. Krnjaji bio je adresiran i upućen Štabu partizanskog odreda u Pšunju i nosio je četiri pečata i četiri potpisa: ustaškog stožernika inž. Milivoja Sažunića, zamjenika velikog župana Velike župe Livac—Zapolje podžupana Zlatara, kotarskog predstojnika Ivana Bertolovića i zamjenika upravitelja Župskog redarstva Dragutina Draženovića! Konstatuju i da je dan prije toga, 27. avgusta oko 11 sati, partizanski odred kod sela Trnakovca sa ekao dva automobila i »tom prilikom putnike poubijao, a dvojicu sobom odveo«, oni su, ne spominjući i ni imena ni funkcije Vutuca i Wagnera, pisali:

»Mi želimo da Vi ovu dvojicu zarobljenika pustite na slobodu u koju svrhu Vam nudimo puštanje na slobodu stanovitog broja Vaših drugova, koji se nalaze u zatvoru. Radi toga Vam šaljem iz zatvora ovog Vašeg druga donosioca pisma da Vam isto preda i da nam od Vas donese pismeni protuprijedlog i uslove za eventualno pregovaranje naročito u pogledu vremena i mjesta pregovaranja u koliko su odvedeni još u životu. (Istakli autori.) U koliko mi odmah prihvatimo Vaš pismeni protuprijedlog saobit ćemo Vam to po ovom istom donosiocu pisma i staviti prijedloge u pogledu vremena i mjesta izmjene zarobljenika, a za slučaj da Vaš pismeni prijedlog ne bismo mogli odmah prihvatiti predvidite u Vašem pismenom protuprijedlogu mogućnost pregovaranja kako smo gore naveli.

Slobodno predvidite sve mjere opreza u Vašim

protuprijedlozima za pregovaranje u pogledu sigurnosti Vaših izaslanika kao što ćemo i mi preduzeti potrebne mjere opreza iako Vam možemo reći i da nas pri tome ne vodi nikakova zakulisna misao nego poštena namjera da izvršimo ponuđen Vam posao.

Kako bi se izbjeglo nepotrebno odugovlačenje pregovora predlažemo, da izaberete vrijeme i mjesto pregovaranja koje bi bilo jednako pogodno za sigurnost pregovarača i objiju strana.«²¹⁴

Što je navelo Sažunića, Zlatara, Bertolovića i Draženovića da tako brzo i tako širokogrudo ponude »puštanje na slobodu stanovitog broja« pohapšenih komunista u zamjenu za puštanje na slobodu »dvojice zarobljenika«?

Oni su, nesumnjivo, postupili po naređenju dobivenom s najvišeg mjesta iz Zagreba, a tom najvišem mjestu, odnosno lično zapovjedniku UNS-a i ravnatelju Ravnateljstva za javni red i sigurnost Eugenu Didi Kvaterniku bilo je dobro poznato da su slavonski partizani do tada strijeljali sve zarobljene ustaše. A Vutuc i njegova porodica, otac, braća i sestre, pripadali su među najuži krug najzaslužnijih pripadnika ustaškog pokreta još iz prvih godina nakon Pavlečeva odlaska u emigraciju. Osim toga, logično je pretpostaviti da je Kvaternik računao i s tim da bi partizani primjenom »oštrog saslušavanja« mogli dobiti, prije svega od Vutuca, a zatim i od Wagnera, podatke koji im nikako nisu smjeli dospjeti u ruke. *Radilo se, vjerovatno, o ustaškim agentima ubaenim u partizanske redove ili me u ilegalce, aktiviste NOP-a u okupiranim gradovima!*

Ovo posljednje samo je logična pretpostavka za koju u raspoloživim ustaškim dokumentima nismo našli izravne dokaze, premda je u tom smislu prilično indikativna i »dešifrirana brzojavka iz Nove Gradiške, predana 5—VIII u 10,10 sati«, koju je »upravitelj redarstva Wagner« poslao Ustaškoj nadzornoj službi, Uredu I, u Zagrebu, tri nedjelje prije nego što je pao u partizansko zarobljeništvo:

»S tajnim poslovima potrebit mi je dolazak u Zagreb. Tajni broj 1855.«²¹⁵

Uostalom, Vutuc je nakon povratka iz zarobljeništva izjavio:

»Naročito su se interesovali (partizani — pri-

mj. autora) da li mi imamo špijuna u njihovim redovima, o čemu ja ipak nisam ništa znao.«²¹⁶

To da Vutuc o tome nije »ništa znao«, ne zvuči ni malo ubjedljivo! Bila je to informacija namijenjena, o igledno, Nijemcima, kojima je davao tu izjavu.

I strijeljanje zarobljenog Vutuca i Wagnera te njihove nepoželjne izjave na saslušanju mogli su se spriječiti samo brzim uspostavljanjem veze s partizanskim štabom i ponudom zamjene zarobljenika za komuniste i partijske funkcionere iz ustaških zatvora i logora.

Ne spominju ni, iz nama nepoznatih razloga, prijem dopisa predstavnika ustaških vlasti iz Nove Gradiške, politički komesar 3. operativne zone Karlo Mrazović Gašpar poslao je po svom kuriru Veljku Markoviću Grgiću iz sela Crevara istoga dana, 29. avgusta popodne, pismo ustaškim vlastima u Novoj Gradiški. U njemu je zahtijevao da se ne provode represalije nad civilnim stanovništvom zbog akcije u kojoj su zarobljeni Vutuc i Wagner — navode i njihove funkcije — te izrazio spremnost za zamjenu »spomenute zarobljene gospode za one rukovodeće borbe Narodnooslobodilačke fronte koji se nalaze u rukama ustaških vlasti.«²¹⁷

Pismu poslanom ustaškim vlastima u Novu Gradišku K. Mrazović je priložio i privatna pisma Mirka Vutuca i Karla Wagnera njihovim suprugama, najvjerojatnije napisana na sugestiju Štaba zone, s naglaskom da se izbjegavaju represalije zbog njihova zarobljavanja. Oba pisma nose datum 29. kolovoza 1942. godine.

Mirko Vutuc se kratko obratio supruzi Jagodi riječima:

»Javljam Ti toliko, da sam potpuno zdrav i molim Te da o tome obavijestiš Didu (Kvaternika — primj. autora) i da ga molim, da u vezi s našim zarobljavanjem spriječi i svaku represaliju, jer bi se na taj način položaj samo pogoršao. Kako postoje preduvjeti da se vratim, a o čemu i on dobiti prijedlog najbolje (je) pustiti (da) stvar ide svojim (tokom) i (da se) završi korisnim posljedom.«²¹⁸
(Tekst u zagradama dodali su autori.)

Karlo Wagner je bio malo opširniji. Jedno je pismo napisao »dragoj i ljubljenoj mojoj ženici«, a drugo »Župskoj redarstvenoj oblasti — Nova Gradiška«.

Supruzi piše:

»Nalazim se živ, zdrav i neranjen u robstvu kod partizana. Postupak je zaista u svakom pogledu ispravan, a hrana veoma dobra.

Javio sam danas na Žup(sku) red(arstvenu) oblast u Novu Gradišku, da obavijesti sve potrebne

faktore, da se ne poduzimaju nikakove protuakcije, jer e se za mene i za g(ospodina) Mirka Vutuca biti stavljen prijedlog za izmjenu, t.j. tražiti e za zamjenu neki partizani.

(...)

Odmah nazovi Ivu na telefon 7352 Zgb i obavjesti ga o tome, a on neka obavjesti g.g. Ravnatelja Kvaternika i Ministra Artukovi a, time da ovaj zadnji obavjesti Poglavnika.«

U pismu svojoj ustanovi, koje je i potpisao kao njen upravitelj, stajalo je:

»Kako je naslovu ve poznato potpisani je zapao u robstvo partizana. Postupak prema potpisanoj je lijep u svakom pogledu. Budu i e biti postavljen prijedlog za zamjenu potpisanoga sa kojeg uhi enikom koga partizani žele dobiti, molim, da se ne poduzimlja nikakova sredstva odmazde za u injeno djelo, jer bi to moglo samo pogoršati mogućnost povratka potpisanog.

Sa potpisanim se nalazi ovdje g. Mirko Vutuc zamjenik glavnog nadzornika U.N.S. za kojeg e tako er biti stavljen ovakav prijedlog. Obojica smo potpuno zdravi bez rana.«

Poslije ovog dijela pisma, koje je potpisao uz naznaku svoje funkcije, Karlo Wagner je u produžetku, u svojevrsnom postskriptumu što ga je potpisao samo sa »Karlo«, nastavio:

»Ovo dostaviti odmah putem tekli a (kurira — primj. autora) na priepisu 1.) Eugenu Kvaterniku zapovjedniku UNS i R Z J (Ravnateljstvo za javni red i sigurnost primj. autora) 2.) g. Mirko Luburiu Ustaškom) bojniku. 3.) Mili Oreškovi u ustaškom) Nadporu niku. (4.) Ustaškom zdrugu Lipik 5.) Zapovjedniku mjesta Nova Gradiška, Koparskim) oblast(ima) 1—8, time da o tome obavjesti sve podru ne oružane jedinice.«²¹⁹

Nismo raspolagali originalom citiranih dokumenata ve ovjerovljenim prijepisom, a u njemu su posebna pisma — porodici i Župskoj redarstvenoj oblasti — najvjerojatnije data jedno u produžetku drugoga.

Na kraju obaju dokumenata, na lijevoj strani nalazi se tekst: »F. d. R. Buämer«, što zna i da je doti ni »Buämer« te dokumente prepisao te za potrebe neke njema ke komande ili ustanove, ili ih je, eventualno, prepisao netko drugi, a on samo ovjerio ta nost prijepisa (Für die Richtigkeit). Ne može se sigurno znati ni tko je napravio greške pri prijepisu — naši prepisiva i ili Bu-

ämer, jer je malo udnovat oblik tog njema kog prezimena i vjerojatnije mu je pravi oblik Bäumer.

No, sve je to u granicama pretpostavki, a nije ni bitno. Uglavnom, pisma su data ta no onako kako glase ovjerovljeni prijepisi što se nalaze u arhivi CK SK Hrvatske. Za naše je razmatranje zapravo značajan podatak da su Vutuc i Wagner ta pisma slali istog dana kada su kao zarobljenici stigli u Štab zone. Drugim riječima, odluka o njihovoj zamjeni uslovljavala je i odnos i postupak prema njima od prvog susreta u Štabu zone. A posljedica uspostavljanja takvih odnosa bila je da su oni sutradan dobili pisane mašine ili daktilografkinje kojima su diktirali tekstove svojih zapisnika o saslušanju, zapravo autobiografije koje smo već citirali.

Odgovor ustaških vlasti iz Nove Gradiške — koji je ovaj put potpisao samo zamjenik upravitelja Župske redarstvene oblasti Dragutin Draženović — uslijedio je već sutradan, 30. avgusta a u njemu je stajalo:

»... Pismo koje je naslov uputio ovoj oblasti dana 29. VIII 1942. pod Str. pov. brojem 167—1942 primljeno je po donosiocu.

Savezno sa tim Vašim pismom odgovaramo naslovu u pogledu zarobljenika Vutuc Mirka nadporučnika U.N.S. i glavnog zamjenika nadzornika U.N.S. i Wagner Karla upravitelja Župske redarstvene oblasti, da do danas nismo upotrebljavali nikakve represalije na celom području ove župske redarstvene oblasti, u tom smislu upozorili sve područje ne Ustaške i redarstvene oblasti da se nebi dogodile nikakve represalije protiv partizanskih zarobljenika.

Pripravni smo da stupimo u pregovore sa izaslanicima naslova po pitanju zamjene zarobljenika. U tom smislu uputili naslovu još u petak dne 28. VIII. 1942. pismo kojega u prijepisu prilažemo po jednom od Vaših suboraca. Prema tome može se vidjeti, da imamo najozbiljnije i najpoštenije namjere, jer smo to pismo uputili po jednom od uglednih članova partizana.

Pregovori koji će se voditi između Vaših i naših izaslanika odobreni su od Zapovjedništva Ustaške nadzorne službe te se mogu smatrati službenim. (...)²⁰

Slijedilo je zakazivanje mjesta i vremena sastanka izaslanika (2. septembra u 10 sati prije podne), a da pri-

tom ponovno nisu bili spomenuti ni broj ni imena osoba koje bi došle u obzir za razmjenu.

Kada je citirano Draženovi evo pismo od 30. avgusta stiglo u Štab 3. operativne zone, tu se ve nalazio i komandant zone Grga Jankes, pa su on i Karlo Mrazovi *1. septembra* odgovorili »Župskoj redarstvenoj oblasti u Novoj Gradiški«:

»U vezi sa Vašim dopisom broj V. T. 35/1942 od 30. kolovoza 1942 g. koji je upu en nama istog dana u 13 sati, odgovaramo slijede e,

Štab III. Operativne zone N.O.P.O. Hrvatske spreman je da stupi u službene pregovore sa predloženom od Vaše strane delegacijom o predmetu izmjene zarobljenika i zatvorenika.

U pogledu izmjene predlažemo da nam se za g. Mirka Vutuca natporu nika U.N.S. i zamjenika glavnog nadzornika U.N.S. i Karla Wagnera upravitelja župske redarstvene oblasati izru e sljede i narodni borci:

1). Andrija Hebrang, privatni namještenik, roden u Ba evcu mjeseca velja e ili po etkom ožujka, to nije uhapšen u Stenjevcu.

2) Henrik Žnidari (možda Žnidar i ili Žnidarši) mjernik ro en u Splitu, uhapšen u Zagrebu u ožujku mjesecu o.g.

3). Mirko Bukovac, tvorniki radnik u I.Hrv. tvornici ulja ro en u Nedeliš u, Me umurju, uhapšen u ljeto 1940. g. u Zagrebu i otjeran u konc. logor u Lepoglavu, gdje ga je zatekla okupacija naše Domovine. Sada se navodno nalazi u konc. logoru u Staroj Gradiški.

4). Marijan Kraje i , student arhitekture, nastanjen u Zagrebu, uhapšen i otpremljen u Lepoglavu u konc. logor zajedno sa Mirkom Bukovcem. Sada se navodno nalazi u konc. logoru u Staroj Gradiški.

5). Dr. Mladen Ivekovi , nastanjen u Zagrebu, uhapšen mjeseca velja e o. g. u Zagrebu.

6) Ivana Komar, student agronomije na zagreba kom sveu ilištu, uhapšena mjeseca svibnja o. g. u Vrbovcu i sprovedena u Zagreb.

7). Dana Popovi , u iteljica u Ljeskovici, gdje je uhapšena mjeseca svibnja o. g. Nalazi se u konc. logoru navodno u Staroj Gradiški.

8). Julius Eker, obu ar iz Bjelovara, uhapšen ljeti 1941. g. poznati pristalica HSS.

9). Pero Prodanovi , u itelj iz Bujavice, srez

Pakrac, uhapšen u proljeće o. g. u Bujavici i sproveden u Pakrac.

10). Vlado Lonar ing. šumarstva iz Pakraca, uhapšen mjeseca prosinca 1941. god. Navodno se nalazi u konc. logoru u St(aroj) Gradiški.

11). Bogdanka Podunavac iz Pakraca, student prava, uhapšena mjeseca prosinca 1941. g. u Tomašu kraj Bjelovara i sprovedena u Pakrac. Nalazi se u konc. logoru navodno u Staroj Gradiški.

12). Prof Sarajdžić iz Osijeka, tamo uhapšen mjeseca prosinca 1941. Nalazi se navodno u konc. logoru u Staroj Gradiški ili Jasenovcu.

13). Stevo Šabić, umirovljeni asnik nastanjen u Daruvaru uhapšen u Bjelovaru ljeti 1941 g.

14). Olga Kohn iz Pakraca, supruga trgovca iz Pakraca, uhapšena mjeseca prosinca u Pakracu.

15). Milan Torbica, učitelj u Kukunjevcu, tamo uhapšen mjeseca travnja o.g.

Vaš prijedlog o mjestu pregovora ne možemo prihvatiti jer nam isti ne pruža dovoljno garancije da pregovori neće biti smetani sa Vaše strane i zato Vam predlažemo kao mjesto pregovora mjesto na cesti Buko—Kamensko—Voćin kod mlina Joce Šejatovića a kod porušenog mosta na cesti. Mi Vam predlažemo da pregovori otpočnu 5. rujna o. g. u 10 sati prije podne.

Na mjesto pregovora obje strane dolaze sa bijelom zastavom veličine 1 :0,50 m. Pregovaraju obje strane moraju biti u sastavu od po dva lica. Od mjesta pregovora 3 km u poluprečniku ne smije biti nikakvih oružanih snaga ni sa jedne strane.

Uvjeravamo Vas da su naši prijedlozi najiskreniji i jamčimo Vam da sa naše strane neće biti nikakvih ispada ili provokacija.

Izvolite nam odgovoriti i obavijestiti nas o Vašem stavu naprama gore navedenim prijedlozima što hitnije na adresu, koju smo Vam dostavili u našem prvom dopisu od 29. VIII. o. g. Str. pov. broj 167/1942. Na pregovore dolazimo samo u slučaju, ako dobijemo od Vas pismeni odgovor.²²¹

U prezimenima Marijana Krajičića, Ive Sarajevića i Vlade Lonara vjerovatno je riječ o greškama daktilografa.

Izuzevši prijedlog Moše Pijade Titu od 14. aprila 1942. godine o tome da se Hebranga pokuša zamijeniti za pedesetak Nijemaca zarobljenih u Hercegovini, citirano pismo Štaba 3. operativne zone, koje je Grga Jankeš potpisao samo svojim imenom, koliko nam je po-

znato, *datumski je prvi dokument* u kome se spominje ime Andrije Hebranga u vezi s njegovom razmjenom.

Uslijedili su dalji pregovori izme u Štaba 3. operativne zone i Župske redarstvene oblasti Nova Gradiška, odnosno zastupnika »Ustaške nadzorne službe« dra Aleksandra Benaka, pro elnika protukomunisti kog »Odjela III Ureda I UNS-a«. Ustaška je nadzorna služba 15. septembra 1942. godine šifriranom depešom obavijestila Župsku redarstvenu oblast Nova Gradiška da

»... za izmjenu gg Vutuca i Wagnera stoje na raspolaganju dolje navedena lica koja se nalaze u zatvoru Zaštitnog redarstva: Šoštari Vilma, stud(ent), agron(omije), Komar Ivanka stud(ent) agronom(ije), Tuhtan Aleksandra drž(avni) inovnik, Dejanovi Dušan, Poljak Pavao, Poslek Viktor, kroja (ki) pomo nik, Vinovrški Dragutin upravlja samovoza, Dasovi Stjepan in(ovnik) min(istarstva) zdravstva, Lon ari Vlado, zvan »Nos«, posebni ki in(ovnik), Pribani Martin, sekretar III. raj(onskog) komiteta u Zagrebu, Arvaj Lili, Gerovac Ana, Husenik Josip, kroj(a ki) pomo nik), Bahun Tomislav, trg(ova ki) pomo (nik), Vaks Paula, ku anica, Gabrieli Miloje, posebnik, Ljubi Ivan, veterinar, Maglajli Ekrem, veterinar, Šoli Stjepan, Zderi Mihajlo, posebnik, Labevi Stojan, posebnik, Bakar in Eugen, trgova (ki) pomo (nik), Matker Mirko, posebnik, Franceti Nikola, posebnik, Weis Pana, ku anica, Gottlich Miroslav, Špoljari Josip, posebnik, Tucakovi Stanko, posebnik, Dosti i Petar, trg(ova ki) pomo nik), Presi Ivan, elektri ar, Mesari Ivan, trg(ova ki) pomo (nik), anak Jovan, Simovi Nikola, željezni ar, Moguš Franjo, posebnik, Grbni Vilko, posebnik i Kajin Adolfin, ku anica i Slari Josip, trg(ova ki) pomo (nik).«²²²

Depešu je za »Ured I UNS-a« potpisao Ivan Šaban, upravitelj »Ureda II UNS-a« (ustaška obavještajna služba).

U citiranoj depeši — rije je o kopiji — oblici nekih imena i prezimena nisu sigurno ta ni, jer njenu desnu ivicu nije pokrivao indigo-papir, pa u ve ini redaka nedostaje po jedno ili dva slova. To su sljede a prezimena, odnosno imena:

G..ni . Nije jasno je li drugo slovo »e« ili »r« ili je to »er« odnosno »re«, jer su slova »e« i »r« otkucana jedno

preko drugoga. Od tre eg slova u kopiji vidi se samo vertikalna (vjerovatno) slova »b«, tako da prezime može biti Gebni , Grbni ili Grebni . U drugom spisku od 21. septembra, o kome emo još govoriti, pojavljuje se »Krbeni Vinko«. Vjerovatno je u pitanju ista osoba. Među aktivistima NOP-a u Zagrebu i široj okolini susre emo osobe s prezimenima Grbeni , Grbini i Grdeni , te i »Vinko«, odnosno »Vilko« najvjerovatnije ima jedno od tih prezimena. Sli an je slu aj i sa Franjom Mogušem. Takvo prezime ne susre emo, ali postoji oblik »Mogus« i vjerovatno je i Franjino prezime takvo. Sli an je slu aj i s osobom prezimena »Weis«. Na kraju retka vide se samo slova »Pa« i po etak, vjerovatno slova »u«, a u sljede em retku nastavak »na«. U istoj se depeši pojavljuje i »Vaks Paula«. I za jednu i za drugu navodi se da su »ku anice«, tj. doma ice. Vjerovatno je rije o istoj osobi. U drugom se spisku ne pojavljuje ni »Vaks Paula« ni »Weis Pa.na« (možda Paulina?). Poslije »Maglajli Ekrema, veterinara«, nalazio se »Kova evi Stjepan«, ali je znakom »x« precrtan.

Pri popisu zanimanja termin »posebnik« ima zna enje privatnik. To se vidi i iz zanimanja Vlade Lon ari a, za koga je navedeno da je »posebni ki in(ovnik)«, to jest privatni inovnik. Za ostale osobe »posebnike« mogao bi se upotrijebiti izraz »privatnik«, ali ni s tim zanimanje nije ništa odre enije.

Na tom se ustaškom dokumentu našlo, dakle, 37 odnosno, ako su Weis Pa.na i Vaks Paula ista osoba, 36 ljudi. Me utim, među njima su bili samo dvoje: Ivan(k)a Komar i Lon ar(i) Vlado s liste od 15 aktivista NOP-a koje je tražio Štab 3. operativne zone pismom od 1. septembra!

Na stranicama teksta »Iz koncentracionog logora k partizanima«, što ga je »napisao (sam) 1942. godine u Biha u za dnevnik Vladimira Dedijera« dr Mladen Ivekovi , koji se u septembru 1942. godine nalazio u eliji smrti logora Jasenovac, piše i ovo:

»17. septembra 1942., poslije podne, dolazi Cividini: 'Uzmite sve stvari, brzo, brzo:' Pokupio sam stvari i izišao. Napolju su ekali najgori ustaški krvnici: Matkovi , zamjenik Luburi ev, Majstori - vi , zapovjednik logora, i Ljubo Miloš, natporu - nik-krvnik. Ova su trojica svojim rukama poklali hiljade ljudi.

Sada je na meni red.

Ljubo Miloš veže mi ruke lancima. Želim, da sve to što brže svrši. Ali napolju eka auto. Strpa - ju me unutra. Kraj mene sjeda dželat Matijevi ,

naprijed Matkovi . Putujemo, nepoznato kuda; dakle zasada me ne namjeravaju ubiti...

Svi šute. Putem me Matijevi pokriva nekom ponjavom preko glave. Ne smijem, dakle, znati, kojim putem se vozimo.

Kad smo ušli na vrata logora *Stara Gradiška*, bio sam uvjeren, da su me ovamo doveli radi preslušanja. Kad je Matkovi u kancelariji naredio, da se pozove *Andrija Hebrang*, bio sam siguran, da sam upleten u neku novu provalu zajedno s Andrijom.

Padala su, me utim, nare enja: *'Pripravi dvadeset najboljih ustaša i teretni auto!'* Zaklju ujem, da se ima još nešto izvanredno dogoditi. Dovedi su Andriju i Olgu Kohn, koju nisam poznavao. Andrija se bio nekako usitnio, mnogo je oslabio, pustio je brkove.

Odveli su nas i strpali u veliki kamion. Sjeli smo na pod vezani lancima. Oko nas do zubi nauružani ustaše, naprijed puškomitraljez. Kad smo krenuli, zapitao sam šapatom Andriju, da li su ga zbog mene preslušali. Nisu! On ništa ne zna. Sumnjivo nam je bilo i to, što su nas posadili zajedno i što možemo razgovarati. Spremaju nam neke ve e stvari, ubiti nas odmah ne e. Tako kombiniramo.

Stigosmo u Novu Gradišku pred Župsko re-darstvo. Skidaju nas i vode u kancelariju, gdje nam jasenova ki krvnici skidaju lance. Predani smo na uvanje dvojici agenata, koji su preko svakog o ekivanja ljubazni. — Nude nas cigaretama, oslovljavaju nas sa 'gospodo'. Snebivali smo se, što treba da zna i takav nagli preokret. Sprema se, o ito neka zamka!

Gladan sam. Andrija vadi jedan itav kruh, koji sam s velikim apetitom po eo uništavati. Ali agent mi kaže, da ne jedem puno, jer da e sti i iz gostione ve era. Kakve to on nama burgije pri a! Ve era iz gostione, tko da mu to vjeruje?

Ali ve era je zaista došla. I to kakva ve era! Zagonetka postaje sve zamršenija. Na pitanja, šta sve to ima da zna i i šta e biti s nama, agenti tajanstveno odgovaraju, da e 'sve biti dobro', bolje, nego što se možemo i nadati.

Tko da još agentu vjeruje!

Sjedili smo tako do kasno uve e. Onda su Andriju i mene strpali u jednu eliju, Olgu u drugu. Na rastanku nam još agent kaže, da smo bliže slo-

bodi, nego što se i nadamo. Ne vjerujemo, razumije se, ni u jednu njegovu riječ. Ali zagonetka je postala to veća, što su Andriju zatvorili zajedno sa mnim. Zna i, ne može nas preslušavati po zajedničkoj stvari, jer imamo priliku, da se o svemu dogovorimo. Bit će nešto drugo.

Baš smo se te noći od srca narazgovarali Andrija i ja. Te kako je bilo ovo, te kako je bilo ono, šta je bilo poslije našeg rastanka u Zagrebu, šta je s ovim drugom, šta je s onim... Nikad kraja. Stotinu smo kombinacija prođiskutirali o tome, šta će biti s nama. Hoće li biti prijeki sud ili predaja Gestapou ili prosto ubistvo, kojem treba zamesti svaki trag, ili nešto deseto.

U razgovoru smo tako došli ekali jutro ne riješivši zagonetku.

Ni slutili, dakle, nismo, kakvo nam iznenađenje ustaše spremaju...

Kad se Andrija — nakon što su nas odveli u kancelariju — vratio iz sobe Draženovića, zamjenika ravnatelja Župskog redarstva, i kad nam je rekao, da 'stvari ne stoje tako loše', jer da smo ovamo dovedeni zato, da budemo *zamijenjeni Ža dvojicu ustaških glavešina, koje su zarobili slavonski partizani*, našem iznenađenju nije bilo kraja.«²²³ (Tri to kice na dva mjesta citiranog teksta nalaze se u originalu i ne označavaju izostavljeni tekst — primj. autora.)

Istog dana, 18. septembra, kada je Hebrang saopćio Mladenu Ivekoviću da će njih dvojica i Olga Kohn biti zamijenjeni za dvojicu zarobljenih ustaških funkcionera, Župska redarstvena oblast Nova Gradiška poslala je »Štabu III. Operativne zone nar(odno) oslobodilačkih) partizanskih odreda Hrvatske« sljedeći dopis:

»Savezno sa dopisom ove oblasti od 17. rujna 1942. broj gornji kao i savezno dopisom Naslova od 16. o. mj. Str. Pov. bb. izvješćujemo da su nastupile promjene, prema kojima smo prinudeni staviti novi predlog glede izmjene zarobljenika.

Prema nalogu predpostavljenih nam oblasti moramo izmjenu izvršiti tako, da se u istom predaju naši uhišteni odnosno zatočnici za zarobljenike gg. Vutuca i Wagnera, a ne da se izmjenu vrši po skupinama.

Prema tome voljni smo odmah predati sljedeće osobe:

- 1.— Andriju Hebranga,
- 2.— Dr. Mladena Ivekovića,
- 3.— Bogdanku Podunavac,
- 4.— Olgu Kohn,
- 5.— Lonari Vladimira,
- 6.— Komar Ivanku, t.j. one osobe koje je Naslov sa svoje strane predložio i za koje ne postoji tehnička zaprieka da ih se izruči.—

Za ostale osobe koje su navedene u dopisu Naslova od 1. rujna 1942 broj Str. Pov. 206/42 nismo u stanju izmijeniti jer se ne nalaze na životu.—

Prema tome u savezu sa našim ranijim ponudama voljni smo predati osobe koje su kvalitativno donekle isto tako vrijedne kao i po Vama ponuđene, a povrh toga dajemo daljnjih 15 osoba koje prema svojem dosadašnjem radu u partiji odnosno za partiju mogu Naslovu poslužiti možda i bolje nego oni kojih nema.—

Navodimo popis tih osoba:

- 7.— Šoštari Vilma, studentica agronomije, veza sa rednim brojem 6.
- 8.— Tuhtan Aleksander, inovnik simpatizer komunizma,
- 9.— Deanovi Dušan, inovnik, simpatizer komunizma)
- 10.— Ljubeti Juraj, član M(jesnog) K(omiteta) Daruvar
- 11.— Pavlovi Dušanka, uhićena zajedno sa rednim brojem 4
- 12.— Wagner Ana, uhićena zajedno sa jednim brojem 4 i 3.
- 13.— Poslek Viktor, krojač pomoćnik Zagreb, glavna veza K(omunističke) P(artije) H(rvatske) i partizanskih odreda.
- 14.— Dasovi Stjepan, inovnik ministarstva zdravstva, kandidat za C(entralni) K(omitet) član K.P.H. komunista iz vremena Jugoslavije.
- 15.— Pribani Martin iz Zagreba, sekretar III rajonskog komiteta.—
- 16.— Gerovac Anka, glavna veza izmeću Zagreba i Štaba I Zone, sestra poginule partizanke Dušanke, koje ime nosi III. bataljon I. operativne zone
- 17.— Baka i Eugen, trgovač pomoćnik član K.P.H.
- 18.— Schrempf Franjo, osuđivan za vrijeme Jugoslavije radi komunizma, iz Osjeka.

19.— Mileti Stjepan, glavni član rukovodstva S.K.O.J.

20.— Salihodži Safet iz Brčkog, komunista iz vremena Jugoslavije, osuđivan 1932. godine

21.— Maži Stjepan, komunista još iz vremena Jugoslavije.

22.— Šimi Rudolf, Španjolski dobrovoljac, glavni organizator URS-a

23.— Jarec Stjepan, Španjolski dobrovoljac,

24.— Špoljari Josip iz Zagreba član K.P.H.

25.— Mesari Ivan, trgovački pomoćnik iz Zagreba član udarne grupe

26.— anak Jovan, trgovački pomoćnik iz Zagreba, član udarne grupe

27.— Šimovi Nikola, željezničar, član rukovodstva na željeznici u Zagrebu.

28.— Mokus Stjepan, privatnik, simpatizer komunizma,

29.— Grbeni Vinko, privatnik, simpatizer komunizma, i

30.— Slari Josip, privatnik, simpatizer komunizma.—«⁴

Dakle, ustaše su u mešovitu »pronašle« šest osoba koje je Štab 3. operativne zone tražio svojim dopisom od 1. septembra 1942, a osim njih u zamjenu za Wagnera i Vutuca ponudili su još 24 osobe.

Tu je, najzad, i depeša UNS-a (ponovo s potpisom »Ured I Upravitelj u.z. Šaban«) poslata 21. septembra 1942. Župskoj redarstvenoj oblasti Nova Gradiška:

»Danas je izdat nalog zapovjedni tvu sabirnih Logora Jasenovcu i Zaštitnom redarstvu u Zagrebu da naslovu radi izmjene Vutuca i Wagnera preprati sljedeće osobe: Lončari Vladimira Komar Ivanku Šoštari Vilima Tuhtan Aleksandra Deanovi Dušan Ljubeti Juraj Pavlovi Dušanka Vagner Ana Poslek Viktor Dasovi Stjepan Pribani Martin Gerovac Anka Bakar i Eugen Schrenpf Franjo Mileti Stjepan Salihodži Safet Maži Stjepan Šimi Rudolf Jarec Stjepan Špoljari Ivan Mesari Ivan anak Jovan Šimovi Nikola Mokus Stjepan Krbeni Vinko Slari Josip. Gornje se dostavlja na znanje i postupak.«²²⁵

Dakle, iz logora Jasenovac i zagrebačkih zatvora prebačeno je (na depeši stoji napomena »Provedeno«, uz ne itak potpis), najvjerojatnije 22. septembra, Župskoj redarstvenoj oblasti u Novoj Gradiški 26 osoba.

Uz pretpostavku da su osobe u jednoj listi navedene kao Dejanovi, Grbeni Vinko, Moguš Franjo i Špolja-

ri Josip identiteta ne osobama navedenim u drugoj listi kao Deanovi, Krbeni Vinko, Mokus Stjepan (u ovom slučaju je slovo »g« ispravljeno u »k«!) i Špoljari Ivan, onda je s liste od 37, odnosno 36 osoba iz depeše od 15. septembra nedostajalo sljede ih dvadeset osoba: Arvaj Lili, Bahun Tomislav, Dosti i Petar, Franceti Nikola, Fresl Ivan, Gabrieli Miloje, Gottlich Miroslav, Husenik Josip, Kajin Adolfina, Labevići Stojan, Ljubić Ivan, Maglajlić Ekrem, Matkar Mirko, Poljak Pavao, Šoli Stjepan, Tucaković Stanko, Vaks Paula, Vinovrški Dragutin, Weis Paulina (Pauna?) i Zderić Mihailo.

Međutim, na listi od 28 osoba pojavljuje se devet onih koje se nisu nalazile na listi od 37, odnosno 36, i to: Jarec Stjepan, Ljubetić Juraj, Mažić Stjepan, Miletić Stjepan, Pavlović Dušanka, Salihodžić Safet, Schrempf Franjo, Šimić Rudolf i Vagner Ana.

O toku pregovora između Štaba 3. operativne zone i ustaških vlasti dr Pavle Gregorić Brzi, tada član Povjerenstva KPH za Slavoniju, napisao je u jednom nedatiranom pismu Dragutinu Sailiju, također članu Povjerenstva CK KPJ koji se nalazio na radu u Zagrebu:

»Dragi Korla!

Stvari su sa izmjenom tekle ovako:

(...)

... Pregovori su započeli preko Nove Gradiške. Najprije su ustaše nudili u zamjenu za svoje zarobljene funkcionere, desetak seljaka za koje su rekli da su partizani. Štab III Operativne zone tražio je da mu se isporuče 15 drugova i drugarica iz zatvora i koncentracijskih logora. Popis ovih drugova i drugarica dajem na kraju ovog dopisa. Ustaše su, međutim, odgovorili da iz tehničkih razloga ne mogu izručiti sve zatražene, nego samo četvoricu, jer da se ostali ne nalaze više u životu. Bili su spremni izručiti sljedeću u četvoricu sa kojima su još raspolagali.

Andriju Hebranga, Mladena Ivekovića, Olgu Kohn i Bogdanku Podunavac, a za ostale koje su poubijali ponudili su novu četvoricu, tako da je broj za izmjenu određenih drugova i drugarica narastao na 30. Nakon podužih pregovora o izmjeni i mjestu izmjene i nakon toga što su ustaše zaprijetili da će primijeniti represalije protiv drugova koji su bili određeni za izmjenu, Štab je prihvatio ponudu pa je dne 23. IX 1942. kod mjesta Čage došlo do izmjene zarobljenika sa našim drugovima.

Dokumente o izmjeni, prepisku i ostalo u vezi

s time šalje Štab III Operativne zone Glavnom štabu. Ovo toliko da si informiran Ti i drugovi u Zagrebu. Znaš i sam kako je to veliki uspjeh za slavonske partizane i kako se oni tim svojim podvigom ponose.«²²⁶

U jednom drugom pismu Dragutinu Sailiju, poslanom u Zagreb također poslije zamjene Vutuca i Wagnera, 21. oktobra 1942. godine, dr Pavle Gregori Brzi kaže:

»10) Ovo je bio spisak narodnih boraca koje smo mi predlagali za izmjenu: 1. Franjo Šremf, 2. dr Stjepan Policer, 3. Rudolf Hrozni ek, 4. Elizabeta Pelzl, 5. dr. Pavleti, 6. Mila Herzog, 7. Veljko Maleti, 8. Stanisavljevi Piljo, 9. Marko Paukovi, 10. Lida Zlati, 11. Mirko Suki, 12. Milutin Mio Podunavac, 13. Stjepan Funari, 14. Rudolf Domani, 15. Nikola Basi, 16. Erih Druker. Zatim smo tražili posebnim dopisom Andriju Hebranga, Henrika Znidari a, Mirka Bukovca, Marijana Kraja i a, Mladena Ivekovi a, Ivanu Komar, Danu Popovi, Juliusa Eckera, Peru Prodanovi a, Vladu Lon ara, Bogđanku Podunavac, procesora), Saraj i a, Stevu Šabi a, Olgu Kohn, Milana Torbicu. Dobili smo one koje smo Vam ve spomenuli, za ostale su nam javili da nisu na životu iako to ne odgovara stvarnosti bar za jedan dio spomenutih.«²²⁷

Iz dopisa Župske redarstvene oblasti Nova Gradiška Štabu 3. operativne zone od 18. septembra vidi se da je u prethodnim pregovorima bilo govora o razmjeni po grupama, jer ustaše u zahtijevanom roku nisu mogle da »prona u« sve tražene uhapšeničke. Me utim, Župska je redarstvena oblast, »po nalogu predpostavljenih«, morala izvršiti razmjenu »u isti as... a ne da se izmjena vrši po skupinama«. Zato dr Pavle Gregori i piše o dvije grupe osoba traženih za razmjenu: o prvoj, koja je tražena »posebnim dopisom« (rije je o ve citiranom dopisu Štaba 3. operativne zone od 1. septembra), a zatim o drugoj, u kojoj se nalazilo 16 osoba i koje je dr Pavle Gregori u citiranom dopisu poimeni naveo.

Kojim je dopisom i kada Štab 3. operativne zone ustaškim vlastima poslao spisak od 16 »narodnih boraca koje smo mi predlagali za izmjenu«, nismo mogli utvrditi.

Postoji i verzija toka pregovora oko razmjene zarobljenog Vutuca i Wagnera, koju je 13. novembra 1942. godine beogradskim publicistima Draganu Markovi u i Savi Kržavcu dao sam Grga Jankes, nekadašnji komandant 3. operativne zone Hrvatske:

»U zasedi uhvatili smo dvojicu ustaških oficira u automobilima. Jedan je bio Pavelićev savetnik dr Vutuc, a drugi funkcioner okružnog redarstva dr Vagner. Naši su ih dočekali u zasedi i ostale članove komisije i njihovu pratnju pobili. Vutuc i Vagner su digli ruke i predali se. Vutuc je bio lakše ranjen u šaku, kuršum ga je samo ogrebao.

Nekoliko dana posle toga, kod mene je došao jedan domobranski oficir sa ponudom za razmenu zarobljenih ustaša za naše ljude koji su bili u ustaškim logorima i zatvorima. Poslali su ga iz ustaške komande. Rekao sam mu da smo spremni na razmenu, ali je trebalo utvrditi uslove, pa sam ugovorio i drugi susret. To je bila naša prva razmena, dotle nismo imali nekih iskustava u tom pogledu. Sve se to dogodilo po etkom avgusta 1942. godine.

U me uvremenu smo napravili spisak drugova koje ćemo tražiti. U spisku je bilo nekoliko članova CK KP Hrvatske, među ostalima i imena Mirka Bukovca, Antuna Čučinčevića, Rika Znidaršića, pa i samoga Andrije Hebranga.

(...)

Kad smo ustašama dali prvi spisak za razmenu, odgovorili su nam da neki koje tražimo — Bukovac, Čučinčević, Znidaršić — nisu živi. Tada smo mislili da ubacimo imena drugih naših poznatih komunista, ali nismo znali pod kojim su imenima uhapšeni, pa smo se plašili da ih ne gurnemo još u ve u nevolju.

Tri puta je spisak menjan i dopunjavan. Konačno sam poslao svoga kurira u Staru Gradišku sa spiskom. Tražili smo petnaestoricu drugova. Oni su nam dali trideset troje, jer su nam umesto nekih drugova koje smo tražili, a nije ih bilo, dali po dvojicu-trojicu više. Razmena je izvršena 23. septembra 1942. godine.«²²⁸

Dokumenti koji bi potvrdili navode Grga Jankesa u nizu detalja koji nisu u skladu s onim što je rečeno o toku pregovora o razmjeni Vutuca i Wagnera — nismo pronašli. Isto tako nigdje nismo naišli na podatak da je Štab 3. operativne zone tražio i Antuna Čučinčevića. Govo-

re i o predratnom partijskom komitetu za četvrti zagrebački rajon, Antun Biber Tehek kaže:

»Za sekretara je izabran Antun Čušnjak, a za članove Nada Heiligstein (Hajligštajn), Mihajlo Martinović, Jelka Šimenić (Suknai) i Antun Biber. Antun Čušnjak je ujedno bio i član MK. Poginuo je poslije napada na SSSR. Na ulici ga je prepoznao jedan ustaški agent, koji je na njega pucao kod Švarcova doma i ranio ga, a kasnije su ga na policiji ubili.«²²⁹

Dogodilo se to 1941. godine.

Međutim, podatak Grge Jankesa o 33 (a ne 30) aktivista NOP-a dobivena za Wagnera i Vutuca potvrđuje i »Politički izvještaj za period od 14. septembra do zaključno 8. oktobra 1942. god(ine)«, što ga je Štab 3. operativne zone NOP-odreda Hrvatske 8. oktobra 1942. godine dostavio Glavnom štabu Hrvatske:

»Nazad dvije nedjelje izvršili smo razmjenu pohapšenih ustaških bandita za naše drugove koji su se nalazili u ustaškim zatvorima i koncentracijskim logorima. Za dva zarobljena ustaška dužnostnika dobili smo 33 druga i drugarice. (Istakli autori.) Ovo smatramo za veliki uspjeh pošto smo našeg krutog neprijatelja primorali da pregovara s nama kao sa jednim moćnim faktorom, kao i da popusti i kapitulira pred našim zahtjevima. Ujedno vam prilažemo prepise cjelokupne prepiske sa ustaškim vlastima prilikom ove razmjene, iz koje možete vidjeti razvoj rada oko razmjene.«²³⁰

Postoji jedan interesantan detalj o razmjeni izvršenoj 23. septembra. Naime, još 1. jula 1941. godine »Ravnateljstvo za javni red i sigurnost za Nezavisnu Državu Hrvatsku« dostavilo je svim župskim redarstvenim ravnateljstvima akt kojim se »raspisuje potraga za slijedećim komunistima u bjehu«:

»1.) Dr Pavao Wertheim (Verthajm)...

2.) Zdenko Štambuk...

3.) Petar Grubor...

4.) Andrija Hebrang, rođen 21. X 1899. u Bavecima, općina Gradina, kotar Virovitica, sin Andrije i Cecilije (rođene) Strasser, neoženjen, r(imo)k(a)t(olik), trg(ova)ki putnik.«²³¹

Slijede podaci o Radi Konjariću, dru Pavlu Gregoriću, a onda tekst:

»U slučaju pronalaska imaju se navedeni pod sigurnom stražom uputiti redarstvenom ravnatel-

jstvu u Zagrebu pozivom na broj 7396/41. Za dom spremni. Predstojnik političkog odsjeka *Vutuc*.²³²

Tu potjernicu, na kojoj se nalazi i ime Andrije Hebranga, potpisao je onaj isti Mirko Vutuc, kojega su partizani etrnaest mjeseci kasnije zarobili i zatim zamijenili, među ostalima i za tog istog Andriju Hebranga!

Kada je riječ o razmjeni Vutuca i Wagnera, pažnju zaslužuju još neki reci dra Mladena Ivekovića, zapisani u Bihaću u 1942. godine, dva mjeseca poslije zamjene:

»Šest dana ostali smo u Novoj Gradiški. Šest dana postupali su s nama dželatili kao sa svojim dragocjenim gostima. Hrana je i dalje dolazila iz gostione, svaka nam je želja bila odmah ispunjena. Neki ustaški poručnik bio nam je dodijeljen na službu.

Ali noć su nam ipak vezali lancima. Bili smo sada zajedno u jednoj dvorišnoj ćeliji: Andrija, Olga, Seka Podunavac i ja.

Međutim su trajali pregovori između slavonskih partizana i ustaša. Partizani su zarobili *Vutuca*, zamjenika ravnatelja Ustaške nadzorne službe, i *Wagnera*, šefa Župskog redarstva iz Gradiške. Partizani su tražili 15 drugova u zamjenu. Od tražene petnaestorice samo nas četvero bili smo na životu. Drugi su bili poubijani u logorima i zatvorima. Ustaše su u zamjenu ponudili tridesetoricu logoraša, i nakon pregovora od nekoliko dana partizani pristaju na ponudenu listu. Bilo je tu nekoliko potpuno nepoznatih lica.

Iz Zagreba i logora stigli su u Gradišku oni, koji treba da se zamijene. Bio je tu i Vlado Lončarić, Ehem Maglajlić, Puba Schrempf, Maja Komar, Dasovi ... (to kice su i u originalu — primj. autora)

23. septembra, vezani po dvojica, prebaćeni smo najprije željeznicom do Okučana, a poslije kamionom do Čaga, mjesta zamjene.

Na brdašcu je, prema utanki, lepršala bijela zastava. Uz cestu bile su postrojene njemačke čete. Gore, na brdašcu, sigurno osiguravaju naši partizani sve putove.

Polazimo u koloni prema bijeloj zastavi. Tamo su se već pojavili zarobljenici Vutuc i Wagner s jednim partizanom pregovaračem. Stoji nas trideset prema dvojici. Kod bijele zastave! Zarobljenici

se smješčaju. Prvi partizan, kojega smo vidjeli, Slobodan, politkom. II. bataljona I. slavonskog odreda, vodi s agentom, koji nas je doveo na brdašce, posljednje pregovore o na inu izmjene.

Sada nam tek odvezuju ruke.

Slobodni! Kre emo brzim koracima dalje uzbrdo. Kad sam se osvrnuo, vidio sam Vutuca i Wagnera, kako su iz svih sila potr ali nizbrdo, prema cesti, gdje su ih ekali ustaše i Švabe.

(...)

Ustaški su banditi poslali za nama drugog dana avione u potjeru. Sva sela, kojima smo prolazili, bila su bombardirana, ali sa zakašnjenjem...²³³

O povratku iz partizanskog zarobljeništva M. Vutuc je u izjavi datoj Nijemcima rekao i ovo:

»Grga (Jankes — primj. autora) nam je 20. septembra održao na rastanku govor. Napomenuo je da ne emo mo i re i, kada se vratimo svojim, da su partizani s nama loše postupali, te da se u svako doba možemo vratiti partizanima. (...) Krenuli smo nazad. Ponovo smo išli preko Bu ja i Cicvara. Na Papuku smo prošli kroz još dva sela. Da li su to bili Zajle i Zve evo — ne mogu re i. Nakon toga smo prošli kraj sela Bjeljajci, Budi i, Bobare i Rogolji. Kretali smo se uglavnom no u i no u prolazili kraj naselja. U Budi ima smo bili danju. Mogle su se primijetiti seoske straže. Prema Cagama, gdje je trebalo da budemo zamijenjeni, pratilo nas je 20 ljudi. Osim njih, lijevo i desno, kretale su se razne grupe kao osiguranje, koje sam ja samo povremeno mogao da vidim. Moglo se raditi o 2—300 ljudi.«²³⁴

Kasnije, u partizanima, kao lan Izvršnog odbora AVNOJ-a, dr Mladen Ivekovi vodio je dnevnik, pa je pod datumom 31. marta 1943. komentarišu i pregovore koji su tada vodeni s Nijemcima o razmjeni, zapisao i OVO:

»Oni dakako pristaju na sve naše zahtjeve, ali je neprilika u tome, što u Hrvatskoj nemaju oni zatvore i logore u rukama, nego ih imaju ustaše. Ustaše pak sabotiraju predaju zatvorenika ili logoraša, i to na vrlo jednostavan na in. Prosto izvijeste Nijemce, da taj ili taj (koji je od naše strane zatražen) nije više na životu, da je umro, ili ak da je na slobodi, ali da se ne može prona i. I ne samo to, nego je utvr eno, da su oni odmah ubili neke naše drugove, koje su partizani tražili za izmjenu.

To je na pr. utvrđeno za *Zlatu Šegvi*, koja je iz logora nestala nekako u isto doba, kad ju je Vrhovni štab tražio. Nije isključeno, da je i dr *Jurica Bocak* ubijen tada, kad je zatražen za izmjenu. Nekoliko dana prije, nego što su mene za izmjenu tražili slavonski partizani, tražio me je, u ime Vrhovnog štaba, Marijan Stilinovi (koji je kao izaslanik VŠ došao u Zagreb). Ustaše su Nijemcima poručili, da me ne mogu pronaći. A u stvari su me isti dan, t.j. 27. augusta 1942., potajno iz zagrebačkog zatvora po drugi put prebacili u jasenovački logor, gdje su me držali tri tjedna potpuno izolirano od svijeta, u jednoj od šest logorskih samica ili tzv. ćelija smrti. Sigurno su postojali neki razlozi, što nisam bio odmah ubijen. Ali kad su me već u to vrijeme ostavili na životu, onda je to vjerovatno bilo zato, što su me istodobno tražili za izmjenu slavonski partizani. Ustaše su me — tako ja mislim — lakše dali našim Slavoncima, jer su oni imali u šakama Vutuca i Wagnera, dakle dvojicu ustaških glavešina, do kojih im je bilo zaista mnogo stalo. A pošto sam i ja, kao i Andrija, bio jedan od rijetkih logoraša, koji smo ostali na životu, dok su drugi, koje su partizani tražili, svi odreda bili pobijeni, ustaše su odmah pristali da me predaju, samo da bi bar koliko-toliko udovoljili zahtjevima partizana. I ja mislim, da je samo ta okolnost, što su me nekako u isto vrijeme tražili i Vrhovni štab i Štab III. operativne zone (Slavonci), učinila, da sam ostao na životu i da sam zamijenjen.«²³⁵

Podnošenje zahtjeva za razmjenu *Zlate Šegvi*, o kojoj govori dr *Mladen Iveković*, spominje i Tito u svom pismu Centralnom komitetu KP Hrvatske od 10. septembra 1942. O dru *Juriju Bocaku*, predratnom članu zagrebačke sveučilišne ćelije KPH poznato je samo to da je uhapšen u prvoj polovini 1942. i ubijen u logoru *Jasenovac*.²³⁶

Ko se sve nalazio među zatvorenicima i logorašima dobivenim 23. septembra 1942. godine u zamjenu za *Vutuca* i *Wagnera*? O tome u sjećanjima (pa i u dokumentima!) nalazimo različite podatke.

Dr *Pavle Gregorić* u svojim sjećanjima piše:

»Zamjena je izvršena 23. septembra. Ustaške vlasti nisu nam predale dobar dio drugova i drugarica koje smo tražili, jer su već bili ubijeni (*Mirko Bukovac*, *Marijan Krajačić*, *Julius Eker*, *Pero*

Prodanovi, Vlado Lonari, Stevo Šabi, Milan Torbića, Dana Popovića). Prof(esor) Ivo Saraj i i Rudi Šimić bili su otpremljeni u logor u Austriji (Wiener-Neustadt), odakle su pobjegli i stigli u Slavoniju gdje su se odmah povezali s oslobodilačkim pokretom.

(...)

Za zamjenu ustaške su nam vlasti uputile 35 logoraša od kojih smo samo Andriju Hebranga, Mladena Ivekovića, Bogdanku Podunavac, Olgu Kohn i Ivanku Komar mi tražili. Ostale su nam uputili kao 'naknadu' za one koje smo tražili, a bili su već ubijeni.²³⁷

S obzirom na Vladu Lonara, zapravo Lonarića, dr Pavle Gregorić griješi: on nije bio ubijen, već se nalazio u logorašima i zatvorenicima zamijenjenim za Vutuca i Wagnera. Pri formiranju 1. slavonske NOU brigade i reorganizacije postoje ih partizanskih odreda 11. oktobra 1942. Vlado Lonarić, kao iskusan španski borac, postavljen je za operativnog oficira Štaba I odreda 3. operativne zone, a kraj r^Qta došao je kao politički komesar 28. slavonske divizije.²³⁸

I Grga Jankes i ostali autori brojku 33 objašnjavaju navodom da su ustaše umjesto nekih ljudi koje nisu mogli pronaći za svakog od njih dali po dvojicu drugih. S obzirom na izvještaj Štaba 3. operativne zone Glavnog štabu Hrvatske od 8. oktobra, iako se u njemu ne obrazlaže brojka 33, ni ta se cifra ne može isključiti kao konačan broj pristalica NOP-a oslobođenih iz ustaških zatvora i logora.

Ured I Ustaške nadzorne službe poslao je 23. septembra 1942. godine pod »Taj. BROJ: 68360-III/1942.« svim župskim redarstvenim oblastima ovakav dopis:

»Dana 23. rujna 1942. izvršena je od strane naših vlasti predaja sljedećih zatočenika-partizanima — i to: 1) *Vladimir Lonarić*, ro (en) 12. VI. 1908. u Selcima, kotar Crikvenica, rkt. (rimokatolik — primj. autora), sin Nikole i Katarine, trg(ovački) pomoćnik; 2) *Ivanka Komar*, ro (ena) 14. VI. 1920. u Gospiću, rkt. k i Alojza i Marije, slušaica agronomije; 3) *Aleksandar Tuhtan*, ro (en) 27. II. 1907. u Koparu, Istra, sin Josipa i Marije, inovnik državne riznice; 4) *Stjepan Dasović*, ro (en) 28. VIII. 1919. u Podlapcu, kotar Udbina, sin Petra i Kate, rkt. inovnik higijenskog zavoda u Zagrebu; 5) *Martin Pribanić*, ro (en) 29. IX. 1909. u Bukovlju, kotar Garešnica, sin Ivana i Mandice, rkt. krojač; 6) *Ana Gerovac*, ro (ena) 25. II. 1915. u

Jezeranama, kotar Brinje, k i Mile i Anke, rkt., kroja ka pomo nica; 7) *Eugen Bakar i* , rod(en) 21. II. 1916. u Sušaku, sin Eugena i Katice, rkt., sluša medicine; 8) *Stjepan Mileti* , rod 26. XII. 1922. u Županji, sin Ivana i Jane, rkt., ak; 9) *Franjo Mokus*, rod., 2. VI. 1905. u Škarevici, kotar Jastrebarsko, sin Dure i Kate, rkt.; 10) *Vilko Grbeni* , rod. 26. VII. 1909. u Brestovcu, kotar Daruvar, sin Stjepana i Ane, rkt., postolar; 11) *Josip Solari* , rod. 5. III. 1917. u Potoku, kotar Kutina sin Mije i Marije, rkt., stolarski pomo nik; 12) *Dušan Dejanovi* , rod. 29. XII. 1922. u Karlovcu, sin Rade i Bare, vjere pravoslavne; 13) *Viktor Poslek*, rod. 13. III. 1920. u Desini u, kotar Pregrada, sin Antuna i Vere, rkt., kroj(a ki) pomo nik; 14) *Schremppf Franji*, rod. 1917. u Fiumi, sin Franje i Magde, rkt. mehani ar; 15) *Salihodži Safet*, rod. 1906. u Br kom, sin pok(ojnog) Fehima i Hamife, islamske vjere, stolar; 16) *Stjepan Jarec*, rod. 21. III. 1912. u Sv. Ivan Zelina, rkt., mesarski pomo nik; 17) *Jovan anak*, rod. 1922. u Medarima, pravoslavac; 18) *Mladen dr. Ivekovi* , rod. 1903. sin Bogdana i Zdenke, inovnik obrtne komore u Zagrebu- 19) *Olga Kohn*, rod. 1913. u Pakracu, žena Markova, doma ica, Židovka; 20) *Bogdanka Podunavac*, rod. 1922. u Pakracu, k i pok(ojnog) Danila, doma ica, vjere pravoslavne; 21) *Ana Wagner*, rod. 1918. u Pakracu, žena Alojzijeve, doma ica, vjere grko-isto ne; 22) *Vilma Šoštari* ; 23) *Juraj Ljubeti* ; 24) *Dušanka Pavlovi* ; 25) *Andrija Hebrang*; 26) *Stjepan Maži* ; 27) *Nikola Simovi* ; 28) *Rudolf Šimi* ; 29) *Josip Špoljari* i 30) *Ivan Mesari* .

Predaja je izvršena kod Oku ana u zamjenu za gg. Vutuc Mirka, Zamjenika glavnog nadzornika redarstva u Hrvatskoj i Wagner Karla, upravitelja Župske redarstvene oblasti u Novoj Gradiški, koji su po partizanima bili zarobljeni.

Kako postoji mogu nost da gore navedeni komunisti, među kojima imade vrlo opasnih, napuste partizansko podru je i nastave svojim ilegalnim radom, to se naslov upozorava, da svojim podru nim vlastima izda potrebna uputstva, kako bi se navedeni komunisti, prilikom možebitnog prielaza na podru je te oblasti, uhitili i prepratili Zaštitnom redarstvu za grad Zagreb i Veliku župu Prigorje.«²³⁹

Po nalogu upravitelja Ureda I UNS-a taj je raspis potpisao dr Aleksandar Benak, pro elnik protukomu-

nisti kog Odjela III, neposredno pot injenog Uredu I UNS-a.

Jesu li s gornjeg spiska tri osobe »otpale« pa zamijenjene sa šest drugih i ako jesu, koji su to poimenice »otpali« a koji umjesto njih uneseni u novu listu zamijenjenih — nismo mogli utvrditi.

Mirko Vutuc je u dopuni svoje biografije, pisane u partizanskom zarobljeništvu, naveo da su ustaški agenti u ilegalnom NOP-u Cincipinka, Hupert i bivši španki borac Bobi (to je bio Štetner) jer je znao da su njihove izdaje i služenje ustašama bili partizanima veoodavno poznati. Me utim, s njim su sigurno voeni razgovori o raznim temama, naravno s težištem na podruju njegove djelatnosti. Vjerovatno su o tim razgovorima napravljene i zabilješke jer Glavni štab NOP-odreda Hrvatske, izvještavaju i 7. oktobra 1942. godine Vrhovni štab o »slavonskoj razmjeni«, piše: »... šaljemo i zapisnike saslušanja Wagnera i Vutuca koji predstavljaju interesantne dokumente«. Saslušanja koja su Vutuc i Wagner sami pisali nisu naroito »interesantna dokumenta«,²⁴⁰ me utim, druga saslušanja nismo uspjeli da pronamo!

Za vrijeme boravka u partizanskom zarobljeništvu Vutuc je imao priliku da upozna ne samo članove Štaba 3. operativne zone, ve i niz ljudi koji su u prištapskim službama obavljali razne dužnosti, te neke članove komandnog kadra odreda koji su dolazili u Štab zone ili su nailazili s drugih podruja. On je u svom saslušanju u neidentifikovanoj njemačkoj ustanovi, odnosno komandi, za dvadesetak rukovodilaca različitog nivoa naveo kratke podatke, uglavnom njihove nadimke i funkcije. Pod pravim imenom spomenuo je samo Žarkovića, »ranije liječnika u Novoj Gradiški« (dr Grujica, šef saniteta 3. operativne zone), Zmajića, »studenta agronomije« (Josip, sekretar Povjerenstva PK SKOJ-a za Slavoniju), Gezu Bogdanovića, »bivšeg žandarmerijskog vodnika u vrijeme Jugoslavije« (Gedeon, operativni oficir 3. bataljona 1. odreda 3. operativne zone), i Mazalicu, »nazvanog Killer, koji se prema nama (Vutucu i Wagneru — primj. autora) naroito pristojno ponašao, a osjeća se više velikosrbinom nego komunistom«. Ta nost te Vutucove ocjene Nikole Mazalice Killera, komandira voda, potvrđuje i napomena Redakcije treće knjige zbornika *Građevina za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji* da je Mazalica »potajno sa-

radivao s etnicima na Motajici radi toga su ga partizani strijeljali«.

»Š nama je postupano vrlo dobro« — izjavio je Vutuc. — »Bezuvjetno su nas htjeli pridobiti i čak su nam nudili visok položaj. Šta više, bilo nam je ponuđeno da budemo ljudi za vezu s drugim partizanskim grupama u Njemačkoj i dalje u Francuskoj. Gašpar (Karlo Mrazovi — primj. autora) vrlo dobro je ocijenio moju biografiju i smatrao da je šteta što nismo u njihovim redovima. Hranu smo dobivali tri puta dnevno. I inače je hrana u Glavnom štabu bila dobra. Svakog dana je bilo mesa. Na ishranu se ne može požaliti. Na nas se izrazito htjelo ostaviti dobar utisak.

(...)

Nas je saslušavao neki 'Vladimir'. Izgleda da je tamo rukovodio policijskom službom i vodio istrage i saslušavao. Došao je u februaru-martu iz Njemačke. Pokazao mi je pasoš iz Njemačke. Tek letimično sam vidio ime Kurt. Biće da je i to lažno ime.«²⁴¹

Citirani pasus, u kome M. Vutuc, oigledno, izmišlja tvrdnje kojima želi da istakne svoju i Wagnerovu nepokolebljivu privrženost ustaškom pokretu, on dopunjava podacima o čemu je sve bio saslušan: *o talijanskim i njemačkim rukovoditeljima ljudima u Zagrebu, o brojnom stanju njemačkih, ustaških i domobranskih trupa te o organizaciji obavještajne službe u Zagrebu, o Gestapu i ustaškim špijunima u partizanskim redovima*, da bi na kraju naglasio kako su partizani »s naravnim zadovoljstvom pokazali pasoš s pečatom hrvatskog poslanstva u Beču i uopće falsifikovane pasoše«.

Vutuc je u svom saslušanju pred Nijemcima, pored ostaloga, nastojao i da isključi svaku primisao o ustaškoj odgovornosti za pogibiju dvojice rukovodilaca njemačke narodnosne skupine u tzv. NDH. U tom sklopu treba posmatrati i sljedeću njegovu izjavu:

»Pretpostavljam da su partizani bili obaviješteni o našem nailasku. To sam kasnije saznao od 'Kurta', koji mi je rekao da, kada treba nekamo da se vozimo, ne treba ni u o tome telefonski razgovarati. Stvarno, no ranije, oko 23,30 sati, gospodin Holzschuh je o putu u Lipik telefonski razgovarao s gospodinom Wagnerom. S druge strane izjavili su da su oni propustili jednu pticu (mislili su na ustašu na motorkotaču) da bi nas mogli napasti.«²⁴²

U to vrijeme partizanska obavještajna služba nije

praktikovala uključivanje niti je raspolagala sredstvima i znanjem za uključivanje na međugrađanske i uopće neprijateljske telefonske linije. U materijalima o zasjedi u kojoj su Vutuc i Wagner zarobljeni nigdje se ni jednom jedinom riječju ne spominje nešto slično! A što se tiče propuštanja »jedne ptice«, općenito je pravilo svake zasjede bilo da prethodnicu propusti i sačeka glavninu kolonu. Ako je ta glavčina bila nesrazmjerno jača i, eventualno, motorizovana, trebalo je da propusti i nju i napadne za njom!

Nakon izvršene razmjene formirana je partijska komisija sa zadatkom da ta ne utvrdi prošlost i držanje logoraša i zatvorenika razmijenjenih za Vutuca i Wagnera na policiji, jer, kako je napisao dr Mladen Iveković, »bilo je tu nekoliko potpuno nepoznatih lica«. Trebalo je za sve njih istragom ustanoviti kada su, zašto, gdje i kako uhapšeni, kako su se držali u toku istrage itd.

Komisiju su sačinjavali Andrija Hebrang, Pavle Gregorić i Vladimir Majder Kurt, obavještajni oficir 3. operativne zone. Već samo prisustvo Vladimira Kurta u komisiji upozoravalo je na to da je jedan od njenih glavnih zadataka bio da ne dozvoli da ustaše putem te razmjene u partijske redove ubace svog agenta.

Prema podacima Mile Milatovića, na osnovi nalaza komisije, »trojica su odmah streljani, i to dvojica zbog izdajničkog držanja na ustaškoj policiji, i jedan kao ubačeni agent UNS-a — Stipe Dasović«. ²⁴³

Stipe Dasović bio je sekretar partijske ćelije u zagrebačkom Higijenskom zavodu na Zvijezdi. ²⁴⁴ Prvih mjeseci okupacije član Mjesnog komiteta KPH u Zagrebu Vojo Kovačević održavao je s njim vezu preko svoje vjerenice Božene Brle ić. ²⁴⁵ Kada su Kovačevića 2. septembra 1941. godine uhapsile ustaše i kad je ne odavši nikoga, ubijen, Božena Brle ić se povezala s Andrijom Hebrangom i služila mu, osim sa ostalima, kao kurirska veza i sa Stipom Dasovićem, ²⁴⁸ sve do Hebrangova hapšenja. Malo kasnije uhapšen je i Dasović.

Stipe Dasović je, najvjerovatnije, identifikovan s »partizanom Dasovićem«, za koga Tito u 3. pismu Centralnom komitetu KPH od 10. septembra 1942. navodi da je u policijskoj istrazi teretio Krunku Zastavnikovića, koja je bila zamijenjena u »livanjskoj razmjeni«. ²⁴⁷

Grga Jankes je u već spomenutom razgovoru s beogradskim publicistima Draganom Markovićem i Sa-

vom Kržavcem, vodenim 13. novembra 1972. godine, rekao i ovo:

»Komisiju su sa injavali Karlo Mrazovi Gašpar, komesar Tre e operativne zone, zatim Vlado Kurt — obaveštajni oficir u štabu Zone, Pajo Gregori , koji nije ostao do završetka rada komisije i Andrija Hebrang.

(...)

Komisija je donela odluku da se strelja jedan drug, sekretar Sreskog komiteta KP iz Gorskog Kotara. Rekli su da se izdajni ki držao i da su ga ustaše podmetnule kao svoga špijuna. Kazali su da je izdao neke drugove i nacrtao položaj partizanske bolnice.«²⁴⁸

Karko Mrazovi Gašpar nije bio lan komisije koja je ispitivala razmijenjene aktiviste NOP-a, a kako se zvao »sekretar Sreskog komiteta KP iz Gorskog Kotara«, o kojemu govori Grga Jankes, nismo mogli da utvrdimo. Isto tako ni u jednom sa uvanom dokumentu, ustaškom ili njema kom, nismo naišli na trag o tome da je pri razmjeni izvršenoj 23. septembra 1942. godine kod sela Cage u Slavoniji u partizanske redove uba en neki agent.

U izvještaju koji je 21. oktobra 1942. u ime Povjerenstva CK KPH za Slavoniju i Srijem Centralnom komitetu uputio Pavle Gregori Brzi našli su se i reci:

»VI. Na sjednici Povjerenstva koja je bila održana 14. X. 42. pretresano je pitanje držanja na policiji i u konc. logorima lanova Partije i SKOJ-a koji su stigli u Štab zone kao zamjena za dva ustaška bandita.«²⁴⁹

Umjesto teksta koji bi se mogao o ekivati i koji bi malo bolje osvijetlio rezultate i zaključke izvedene na osnovi razmatranja »držanja na policiji i u konc. logorima« zamijenjenih komunista, autor je stavio samo tri ta ke.

Ni mi ne možemo u initi ništa drugo.

Ponovno u Bosanskoj krajini

Pošto je 5. septembra u Studenim Vrelima izvršena razmjena i Vrhovni štab saslušavanjem razmijenjenih pripadnika NOP-a saznao da su neki od traženih ali nerazmijenjenih komunista, suprotno ustaškim tvrdnjama da više nisu živi, ipak živi i da se nalaze u ustaškim

zatvorima i logorima, naredio je Štabu 1. proleterske NOU brigade da predloži neprijatelju razmjenu domobranskih avijata i zarobljenih prilikom obaranja njihova aviona nad oslobođenim teritorijem kod Kupresa za pet komunista koji su se nalazili u zatvorima i logorima. Postupaju i po tom naređenju, Štab 1. proleterske NOU brigade 10. septembra 1942. poslao je Ministarstvu domobranstva u Zagrebu i Velikoj župi Humu u Mostaru dopis:

»Kao što vam je poznato nalazi se u našem zarobljeništvu posada jednog oborenog bombardera, koja se sastoji od pilota Romea Aduma zrakoplovnog bojnika, Božidara Bagnera zrakoplovnog poručnika izvišara, mehaničara i mehaničara Franje stožernog narednika i mehaničara Džemira Kažnića stožernog narednika.

Budući da ste nedavno bili voljni da vršite izmenu zarobljenika, koja je usledila dne 5 ovog meseca, to vam predlažemo da izvršimo zamenu po nama zarobljenih avijata i avijata za sledeća lica koja se nalaze u zatvoru kod vaših policijskih vlasti:

1. Hebrang Andrija, uhapšen u Zagrebu i sada se nalazi na Ustaškom redarstvu.
2. Šegvi Zlata, uhapšena u Zagrebu i sada se nalazi u logoru u Gradišci
3. Lavčević -Lucić Ivan, uhapšen u Splitu
4. Pavelić Ana, uhapšena u Zagrebu sada u logoru u Gradišci.
5. Novosel Ozren, uhapšen u Zagrebu, sada u logoru u Gradišci.

Prema tim obavještenjima kojima raspolažemo sva se gore navedena lica nalaze na životu u navedenim zatvorima i logorima.

U pogledu vršenja izmene zarobljenika predlažemo da ova usledi na isti način, kao i ona od 5. oktobra. O mestu i vremenu izvolite nam staviti konkretne predloge preko našeg izaslanika.

10-IX-1942

Komandant I proleterske n. o. u. brigade

P. S. Naši izaslanici otkrivaćemo 5 dana u Mostaru na pristanak vaših vlasti u narednih 5 dana. Posle ovog roka oni se imaju vratiti sa konkretnim vašim predlogom. Od današnjeg dana pa do dana razmene ne sme proći više od 10 dana.«²⁵⁰

Još u toku pregovora o razmjeni livanjskih ustaških funkcionera za pohapšene Livnjake, pristalice NOP-a, Stožer 6. pješačke divizije u Mostaru je »pokrenuo pita-

nje zamjene zarobljenih astnika u Livnu, kod mjerodavnih domobranskih vlasti«, ali je 14. avgusta »primio obavijest da prijedlog stožera za pregovore sa partizanima od mjerodavnih nije odobren«. ²⁵¹ O igledno je Ustaška nadzorna služba sve poslove oko njihove razmjene zadržala isključivo u svojoj nadležnosti, tako da je i dopis Štaba 1. proleterske NOU brigade od 10. septembra Ministarstvu domobranstva i Velikoj župi Hum u Mostaru sigurno završio u centrali Ustaške nadzorne službe. Me utim, odgovor te centrale na ponu enu razmjenu zarobljene posade oborenog aviona nije stigao.

U me uvremenu su proleterske i krajiške brigade 25. septembra 1942. godine oslobodile Jajce. Tada im je, osim bogatog plijena, »naoružanje i oprema dva oja ana bataljona« ²⁵² palo u ruke i osoblje preduze a »Elektro-Bosna«, koje je radilo za njema ku ratnu industriju: dipl. inž. Othmar Siegelhuber (Otmar Ziglhuber), Otto Bayer (Oto Bajer), trgovac-optičar, inž. Franz Leinschütz (Franc Lajnšić) i Theresa Reza Mehr (Tereza Mer), inovnica i sekretarica folksdoj erske organizacije. ²⁵³

Neprijatelj je nastojao da što prije vrati Jajce. To je dovelo do žestokih borbi jedinica NOV protiv njema -kih, ustaških, domobranskih i etni kih snaga na tom prostoru. Prodiru i s dijelovima 714. pješadijske divizije od Mrkonji -Grada, a dijelova 718. divizije od Donjeg Vakufa, Nijemci su 4. oktobra ponovo zauzeli Jajce. Prije odstupanja partizanske su snage uništile tvornice postrojenja i elektri nu centralu, a folksdoj ere Siegelhubera, Bayera, Leinschütza i Theresu Mehr kao taoce sproveli u Glamo , odakle su ih potkraj oktobra prebacili u Drvar, a zatim potkraj novembra u Bosanski Petrovac. ²⁵⁴

U toku spomenutih borbi nestali su komandant 3. (sandža ke) proleterske brigade Vladimir Knežević Volok, zamjenik političkog komesara te brigade, Rifat Burdžović Trša i komandant njenog 4. bataljona Tomaš Žižić. Me utim, tek je kasnije utvr eno da su svu trojicu etnici zarobili no u izme u 2. i 3. oktobra 1942. godine u selu, Trnovu kod Mrkonji -Grada, zaklali ih i bacili u Gruju a jamu na Bara kom brdu. ²⁵⁵

Nakon odlaska Tita i Vrhovnog štaba te Centralnog komiteta KPJ iz Glamo a na Mliništa (14. septembra 1942), Aleksandar Ranković je ostao u Glamo u, odakle je održavao vezu i s Titom i s jedinicama, brinu i isto-

vremeno i o zarobljenim Nijemcima i o domobranskim oficirima te o pitanjima njihove razmjene.

ini se da prvi podaci o nestanku Kneževića, Burdževića i Žižića nisu isključivi mogu nost da su ih zarobili Nijemci. Zato je A. Ranković 9. oktobra poslao Titu kratko pismo.-

»Druže Stari,

Predlažem da se preduzmu hitne mere za razmenu: 4 Nemca, 4 avijatičara i 7 domobranskih oficira koji se nalaze ovde (u Glamoču — primj. autora) u zarobljeništvu. Pored ostalih za Nemce bi tražili još i Mošu Tomića (Momir — primj. autora), Ivana P(okrajinskog) K(omiteta), biv(šeg) sekretara Okr(užnog) K(omite)-ta u Šabcu i kandidata CK KPJ koji se još od kapitulacije nalazi u nemačkom zarobljeništvu kao jugoslovenski vojnik.«²⁵⁸

Dan prije toga, 8. oktobra ujutro, Tito je s članovima Vrhovnog štaba i CK KPJ napustio Mliništa i automobilom se prebacio preko Rora, Prekaje i Drvara na Oštrelj, gdje je ostao sve do 25. novembra 1942. godine.²⁵⁷

Sa Oštrelja je A. Ranković primio pismo (»Druže Marko«) koje je uglavnom govorilo o rasporedu brigada, borbama i situaciji na pojedinim sektorima, obezbjeđenju pojedinih pravaca, evakuaciji ranjenika i materijala itd., ali u kojemu se nalazio i pasus koji je bio odgovor na njegovo pismo Titu od 9. oktobra:

»Što se tiče razmjene, potrebno je da se dogovorite koga treba mijenjati. Drug Stari (Josip Broz Tito — primj. autora) kaže da treba tražiti od Nijemaca Tršuću i Voloču za Nijemce. Drugovi Hebrang, Iveković i Lončari su zaista zamijenjeni u Slavoniji, što je potvrđeno od hrvatskog Glavnog štaba.«²⁵⁹

Pismo je pisano u Oštrelju oktobra 1942. bez oznake datuma, a prema istraživanjima Pere Moravca, Miše Lekovića i dra Slobodana Miloševića »po nalogu Tita ovo pismo je napisao Arso Jovanović.«²⁵⁹ S obzirom na to da je Glavni štab NOPO Hrvatske u svom »Operativnom izvještaju br. 19« od 7. oktobra izvijestio o zamjeni drugova koje Tito spominje, te da se u pismu (»Druže Marko«) navodi da je jedna eta 2. dalmatinske brigade »u Peuljama, 9. oktobra napadnuta od Talijana i četnika iz Grahova«, i ovaj je dopis Rankoviću pisan poslije prijema njegova dopisa od 9. oktobra. Nakon toga pokrenut se vešuhodani mehanizam: Štab 1. proleterske brigade, koji je i u »livanjskoj razmjeni« bio potpisnik prijedloga za zamjenu, ponovo krenuo u akciju. Koga Popović

25. oktobra šalje Komandi njema kih vojnih snaga u Banjaluci dopis:

»U našem zarobljeništvu nalaze se četvorica građana njemačke narodnosti (Volksdeutsche) i to:

1) Siegelhuber Otmar sin Georga, rodom iz Tešnja, elektroinženjer, po zanimanju direktor fabrike 'Elektro-Bosna' u Jajcu.

2) Leinschütz Franz sin Franza, rodom iz Maribora, po zanimanju inženjer u fabrici 'Elektro-Bosna' u Jajcu.

3) Bayer Otto sin Emanuela rodom iz Jajca, gdje je bio asovni ar i trgovac.

4) Mehi Terezija k i Petra rodom iz Vinkovaca, privatna inovnica u fabrici 'Elektro-Bosna' u Jajcu.

Predlažemo vam da se izvrši razmena ovih zarobljenika sa licima koja se nalaze u vašem zarobljeništvu i to:

1) Kneževi Vladimira

2) Burdžovi Rifata, partizana III. proleterske N. O. U. brigade, koji su zarobljeni izme u Mrkonji grada i Jajca

3) Obradovi Milene

4) Rudi Milene

5) Tušti Zorke

6) Juriševi Lenke

7) Šuti Jelke, partizanki III. proleterske N. O. U. brigade zarobljene na Manja i

8) Žiži Tomaš, partizan III. proleterske N. O. U. brigade, zarobljen izme u Mrkonji grada i Jajca

9) Brat Stipe Bilana iz Jajca.

Svi se ovi zarobljenici nalaze ili u Travniku ili Banjoj Luci.

10) Tomi Momir kroja ki radnik iz Prijedora kod a ka, zarobljen je kao jugoslavenski vojnik u aprilu prošle godine i otpremljen u Njema ku u zarobljeni ki logor, otkuda se je i javljao svojoj porodici. Izgleda da se u spisku zarobljenika vodi pod drugim imenom, te je stoga potrebno da se potraži po svim logorima i pri tome naglasi da ga se traži radi razmene.

11) Novosel Ozren, lekar iz Zagreba, nalazi se u zatvoru kod ustaške policije

12) Kokot Stjepan, kroja iz Zagreba, nalazi se u zatvoru kod ustaške policije ili u nekom logoru.

Napominjemo da njemačke vojne vlasti nisu u

celosti izvršile obvezu preuzetu prilikom prošle razmene zarobljenika kada su zamenjeni direktor Jorgo i Hans Ott. Tom prilikom predali smo nema kim vojnim vlastima direktora Jorgu uz obvezu da nam naknadno pošalju i predaju Novosel-Mattes Vandu iz Zagreba, koja se nalazi kod ustaške policije u Zagrebu. Ovoj obvezi me utim nije do danas udovoljeno, pa prema tome tražimo da se ona kao trinajsta pridruži ostalima kod obavljanja ove razmene.

Po izaslaniku ing. Leinschütz Franzu predložite nam mesto i vreme razmene, a sama razmena neka se vrši na isti na in kao i prošli put.

Za vršenje ove razmene predvideli smo rok od 10 dana, u kom se mora povratiti poslati izaslanik.

Za komandanta«²⁹⁰

Tu je doslovno citirana kopija dopisa upu enog Komandi njema kih vojnih snaga, koja nije potpisana, a nalazi se u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu. U njema kom prijevodu originala tog dopisa nalazi se potpis Ko e Popovi a i ispod njega napomena koje na ovoj kopiji nema. Rije je o napomeni iz koje se vidi da je drugi njema ki agent koji je zarobljen u Jajcu s radio-stanicom bio Otto Bayer i da...

...»Postoji mogućnost da su Kneževi Vladimir, Burdžovi Rifat i Žiži Tomaš (na listi pod rednim brojevima 1, 2 i 8) pali u ruke Drenovi evim etnicima te ih stoga treba i tamo tražiti.«²⁶¹

Vrhovni štab je, dakle, zauzeo stav da se razmjena obavlja po klju u 1:3! Me utim, Nijemci nisu htjeli prihvatiti taj klju (premda je Otto Bayer bio zna ajan agent njema ke vojnoobavještajne službe) jer se radilo o civilima, a ne o vojnim osobama, a i ustaše su bile za razmjenu 1:1.

Franz Leinschütz, kojega Štab 1. proleterske brigade pogrešno naziva inženjerom, bio je knjigovo a u »Elektro-Bosni«. Iako ro eni Maribor anin (1901), nije bio folksdoj er ve njema ki državljanin. Bio je oženjen i imao je dvoje djece.

Po zadatku Štaba brigade Leinschütz je krenuo u Banjaluku 31. oktobra²⁶² i predao pismeni prijedlog za razmjenu Štabu 714. pješadijske divizije. U gradu na Vrbasu nije se dugo zadržavao, ali obavještajni oficir divizije ipak nije propustio da pribilježi svoja zapažanja na partizanskom teritoriju i u partizanskom zarobljeništvu. Na drugom saslušanju, iju je kopiju štab njema ke divizije 9. novembra poslao Poslanstvu Tre eg Reic-

ha u Zagrebu, pa je zato i sa uvana, dopunjavaju i podatke o svom razgovoru sa partizanskim funkcionerom Vladom, o igledno date ve na prvom saslušanju, Leinschütz je izjavio:

»Kada sam upitao Vladu kako treba da postupim ako neki od poimeni no navedenih partizana više nije živ, Vlado mi je odgovorio da su oni ta - no obavješteni da li je neko živ ili nije.

Marko se prema kazivanju partizana ne nalazi u Drvaru nego u Vrhovnom štabu. Njegovoj pratnji je dano pismo da ga ponese do Sretice i tamo preda da bi ga prosljedili Marku. Pretpostavljam da se Vrhovni štab partizana, koji se ranije nalazio 18 km od Glamo a u pravcu Mliništa, sad mora nalaziti u okolini Sretice.

Kad sam još u Jajcu bio, u Komandi područja, sa mnogom su u sobi bili i neki nepoznati mi domobranski oficiri. U razgovoru sam saznao da su prilikom zarobljavanja u Vincu primijetili da su partizani jako raspoloženi, a uzrok tome je bila pojava jednog njihovog kurira, koji je stigao direktno iz Zagreba. Jedan domobranski oficir je rekao da nije nikakvo udo što partizani postižu uspjehe kada u Zagrebu imaju svoje obavještajce s kojima stalno održavaju kurirske veze.

Nepoznati mi politiki komesar izjavio je u Drvaru da oni sada imaju svoje ljude u Zagrebu u vrhovima hrvatskih nadleštava, ustaša i domobranstva.«²⁶³

O Vladi i Marku Leinschütz je vjerovatno dao iscrpnije podatke u prvom saslušanju jer se radilo o Vladimiru Velebitu i Aleksandru Rankoviću, koji su u to vrijeme pripremali razmjenu folksdoj era zarobljenih u Jajcu. A tekst o partizanskom kuriru »koji je stigao direktno iz Zagreba« i bio »uzrok da su partizani jako raspoloženi«, najvjerovatnije se odnosi na Ivana Stevu Kraja i a. Naime, on je, zajedno s Ivom Lolom Ribarom i njegovim ocem Ivanom, budu im predsjednikom AVNOJ-a, došao iz Zagreba u Vrhovni štab na Mliništa posljednjih dana septembra 1942. godine i odmah zatim posjetio oslobo eno Jajce.

Od pet traženih partizanki iz 3. (sandža ke) proleterske NOU brigade u zarobljeništvu njema ke 714. pješadijske divizije nalazile su se etiri i Štab divizije bio je spreman da ih ponudi za razmjenu. Me utim, kasnije se u dokumentima sre e samo ime Jelke Šuti , ali i nju

traže u logoru Jasenovac. Vjerovatno je Štab divizije zarobljene partizanke poslije saslušanja predao ustaškim vlastima, kao što je bilo i dotada uobičajeno.

Štab 714. pješadijske divizije je o dolasku Leinschütza s partizanskom ponudom za razmjenu jaja kih folksdoj era istog dana obavijestio generala Glaisea von Horstenaua. To potvrđuje zabilješka H. Skale, inženjera Privrednog odsjeka Njemačkog poslanstva, napisana za savjetnika Poslanstva dra Kreinera 9. novembra 1942. godine:

»U vezi s razmjenom pripadnika 'Elektro-Bosne' koje su partizani zarobili prilikom napada na Jajce, stupio sam u subotu, 31. prošlog mjeseca, u vezu s majorom Pottom. On mi je saopćio da je već poduzeo potrebne mjere, da divizija radi na tome, a da su se i Hrvati (pukovnik Tomljenovi) uključili u taj posao, preduzeli odgovarajuće korake i već pronašli neke partizanke koji se traže u zamjenu. Uostalom, čeka se na dolazak folksdoj era Franza Leinschütza koji je iz Banjaluke otišao dalje i treba da stigne ovamo 2. ili 3. novembra.«²⁶⁴

Leinschütz je iz Banjaluke otputovao u Sarajevo i tamošnji je njemački konzul Gördes (Gerdes) 2. novembra javio poslaniku Kascheu da se on »još nalazi u Sarajevu«, ali da Štab 718. divizije »dosada nije imao nikakve mogućiosti da uspostavi vezu s partizanima Titove grupe radi razmjene.«²⁸⁵

četvrtog novembra konzul Gördes je telegramom obavijestio Poslanstvo da trojica s partizanske liste koje su etnici zarobili »po svojoj prilici više nisu u životu«; da su ustaše nedavno odvele Zvonka Bilana iz Sarajeva u Jasenovac; da je Ozren Novosel vjerovatno u zatvoru zagrebačke ustaške policije, a Stjepan Kokot ili u policijskom zatvoru, ili u logoru.²⁸⁶

Najzad je Leinschütz 5. novembra stigao iz Sarajeva u Zagreb, u ustanovu Glaisea von Horstenaua, koja ga je uputila policijskom atašeu Poslanstva Hansu Helmu s pismom:

»Donosioca ovog pisma, gospodina Franza Leinschütza, komunisti su opunomoćili da pripremi razmjenu folksdoj era zarobljenih u Jajcu za zarobljene partizane.

Molim Vas da gospodinu Leinschützu pružite podršku u radu na ovom zadatku, da bi se zarobljeni folksdoj eri mogli osloboditi.«²⁸⁷

Četiri dana prije toga, 1. novembra 1942. godine, Glaise von Horstenau obavijestio je »vrlo poštovanog

Poglavnika« da ga je »Führer i vrhovni komandant s današnjim danom postavio za 'njema kog opunomo enog generala u Hrvatskoj' (dotada je bio samo 'njema - ki general u Zagrebu' — primj. autora) u rangu komandanta vojnog okruga««, te da e »u smislu Hitlerove direktive ubudu e (njegova) isklju iva dužnost biti da kod hrvatske vlade i hrvatskog vojnog rukovodstva zastupam) interese njema kog Wehrmachta i potrebe cjelokupnog vodenja rata«. ²⁶⁸ Stoga i gornji policijskom atašeu SS-majoru Hansu Helmu pripada među prve akte »njema kog opunomo enog generala u Hrvatskoj«! Zastupaju i na elnika Štaba, potpisao ga je major Eugen von Pott.

Istoga dana, 5 novembra, dr Kreiner je napravio ovu zabilješku:

»Danas kasno poslije podne, gospodin Leinschütz se pojavio s priloženim pismom, upu enim policijskom atašeu, a zatim preadresiranim na Politi ki odsjek Poslanstva i saop io slijede e:

Od dvanaest osoba koje su partizani tražili za razmjenu dosada su spremne za razmjenu samo etiri. Radi se o etiri komunistkinje koje se nalaze u zatvoru naše divizije u Banjaluci. Dvojica komunisti treba da se nalaze u logoru Jasenovac. Brat partizanskog komandanta Bilana, koji je na listi za razmjenu naveden na prvom mjestu (Žvonko Bilan je bio deveti na listi — primj. autora), prema obavještenju ustaških policijskih vlasti u Sarajevu, preba en je 31. prošlog ili 1. ov.mj. iz Sarajeva u Jasenovac. Leinschützu su potrebni ta ni podaci o mjestu boravka ove trojice komunisti, koji se navodno nalaze u Jasenovcu, i zbog toga je danas došao avionom iz Sarajeva. Iz ustanove njema kog generala (Kreiner još ne upotrebljava novu titulu Glaisea von Horstenaua — primj. autora) upu en je Poslanstvu. On moli da se ubrza postupak pošto se ve sutra ujutro vra a avionom u Sarajevo, jer se partizanima mora javiti u subotu, najkasnije u nedjelju.« ²⁶⁹ (Dana 7. ili 8. novembra — primj. autora.)

Leinschütz je Njema kom poslanstvu predao njema ki prijevod partizanskog dopisa potpisanog »za komandanta« i dostavljenog Komandi njema kih vojnih snaga u Banjaluci — bio je to zapravo dopis Štaba 1. proleterske brigade — i obavijestio ga da Štab 714. divizije ima malo više od 18 zarobljenika koji bi mogli biti stavljeni na raspolaganje za razmjene, ali da bi partiza-

ni najviše četvoricu prihvatili. S obzirom na Momira Tomića, koji je na listi traženih za razmjenu bio pod rednim brojem 10, sve njemačke vojne ustanove smatrale su da je bezizgledno bilo kakvo traganje za njim po njemačkim zarobljeničkim logorima kad mu se ne zna pravo ime i prezime.²⁷⁰

U vezi sa zahtjevom Štaba 1. proleterske brigade da se izvrši »obaveza preuzeta prilikom prošle razmene zarobljenika kada su zamenjeni direktor Jorgo i Hans Ott«²⁷¹ i da se NOVJ izruči Vanda Novosel-Mates, Nijemci su 5. novembra — istoga dana kada je Leinschütz stigao u Zagreb s dopisom Štaba 1. proleterske brigade — poduzeli odgovarajuće mjere.

»Provjeravanja u Zagrebu i Banjaluci pokazala su« — izvijestio je policijski ataše Hans Helm 11. januara 1943. godine dra Kreinera — »da je podoficir Harner s još jednim pripadnikom Vojne žandarmerije, po naređenju majora Knehe (Knee) iz Feldkommandanture Zagreb, 5. novembra 1942. godine odveo Mattesovu iz Infektivne bolnice na Zelenom Brijegu i prebacio u Sarajevo u zatvor 718. pješadijske divizije.«²⁷²

O svom putovanju iz Zagreba u bolnice do partizanskog slobodnog teritorija Vanda Novosel je ispričala:

»Iz bolnice su me direktno odvezli na željezničku stanicu i zatim vozom do Sarajeva u njemački zatvor. Tu sam bila u istoj ćeliji s majkom Bilana iz Jajca. Zatvor je bio pun političkih uhapšenika. Dvaput su me saslušavali: jednom samo formalno — generalije, a drugi put u vezi s kojim pismom koje je donio neki Nijemac. Pitali su me da li poznajem Ko u Popoviću, da li želim da budem razmijenjena, gdje mi je muž itd. Ponašali su se vrlo pristojno. Pet-šest puta su me na moje traženje stražarno vodili do liječnika radi opravke zuba. Hrana je bila odlična.

U Sarajevu sam ostala najmanje petnaest dana, a zatim krenula s Nijemcem koji je došao s Koćinom pismom vozom preko Bosanskog Broda do Sanskog Mosta, odakle smo produljili pješice do štaba neke naše brigade. Tu smo dobili volovska kola i s njima se odvezli u Bosanski Petrovac, gdje sam zatekla Koćinu u Popoviću. Oko 12,00 sati do Koćine su stigli kolima Lola, Dedijer i Vlatko, pa sam poslije toga otišla na Oštrelj do Tita. Njih su

dvojica razmatrali plan napada na Jajce. Oko 20,00 sati vratili smo se u Bosanski Petrovac.«²⁷³

S obzirom na podatak da su Tito i Kopač Popovi »razmatrali plan napada na Jajce«, te da je Jajce oslobojeno 26. novembra, ta ni su navodi Vande Novosel da je »u Sarajevu (sam) ostala najmanje petnaest dana«.

Iako je još u avgustu postignuta saglasnost o izručenju Vande Novosel-Mates partizanima u sklopu »livanjske razmjene«, njen »nestanak« iz Zagrebačke Infektivne bolnice izazvao je reakciju ustaške policije pa je Ministarstvo vanjskih poslova tzv. NDH uputilo 12. decembra Njema kom poslanstvu notu, u kojoj je, poslije uobičajenih uvodnih fraza, stajalo:

»Prema saopćenju Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost dvojica vojnika Vojne žandarmerije potražili su 5. novembra 1942. u 18,00 sati u Infektivnoj bolnici na Zelenom Briegu u Zagrebu uhapšenicu Vandu Mates, koja se tamo nalazila pod policijskom kontrolom, i automobilom ju odvezli. Navodno treba da se nalazi u Felkmandanturi u Banjaluci.

Napominjemo da se u slučaju Vande Mates radi o evidentiranoj komunistkinji koja je osuđena na šest mjeseci prisilnog boravka u logoru Stara Gradiška, a koja joj je kazna zbog njenog ponašanja u logoru morala biti produžena za još šest mjeseci.

Prethodni dogovor njemačkih vojnih organa s odgovarajućim hrvatskim ustanovama mora u svakom slučaju biti stalan i MIP se ne može uzdržati a da od Njemačkog poslanstva ne traži da u ovom slučaju posreduje na odgovarajućem mjestu.«²⁷⁴

Nakon što su policijski ataše SS-major Hans Helm i komandant mjesta major Knehe o slučaju Vande Novosel-Mates podnijeli izvještaje, Kasche je ustaškom Ministarstvu vanjskih poslova nakon mjesec i po dana, 28. januara 1943, uzvratio notom da je »Vanda Mates u toku akcije za razmjenu njemačkih državljana koje su komunisti i bande svojevremeno zarobile, bila tražena za razmjenu« i da je do te akcije došlo u saradnji s odgovarajućim ustaškim policijskim ustanovama, te da, prema tome, »nije postojala namjera da se imenovana odvede radi razmjene bez znanja tih ustanova.«²⁷⁵

Nakon Leinschützova dolaska u Zagreb Njemačko poslanstvo, odnosno SS-poručnik Stüwe, koji je u usta-

novi policijskog IG 1 Hansa Helma bio zadužen za održavanje veze s Ustaškom nadzornom službom (UNS) i forsirao predaju uhapšenika Ozrena Novosela, Stjepana Kokota, Zvonka Bilana i Jelke Šuti, prihvatio se odmah posla. Međutim, već prvih dana »traganja« za imenovanima u Banjaluci, Sarajevu i Zagrebu, Lein-schütz i Stüwe su stekli utisak da njemačke vojne ustanove nisu pokazale zainteresovanost za taj posao: bile su neodlučne i izbjegavale su ga.

Bila je to, sigurno, posljedica na elnog distanciranja Vrhovne komande Wehrmachta od pregovora s partizanima zbog Hitlerova stava prema tom pitanju. Nismo našli dokument kojim je taj stav prenesen štabovima njemačkih divizija u tzv. NDH, ali da su oni s takvim stavom bili upoznati, usmeno ili pismeno, može se zaključiti i iz izvještaja SS-majora dra Heinricha, šefa sarajevskog Gestapa, o pregovorima za zamjenu posade oborenog ustaškog aviona, poslanog BdS-u u Beograd 24. novembra. U njemu doslovno piše:

»Pregovori za zamjenu preduzeti su prije nekoliko nedjelja po izričitoj želji ovdašnje 718. pješadijske divizije. A sada kada su pregovori došli u odlučujućem stadiju, divizija se povlači i izjavljuje da bi u daljnim pregovorima trebao da se angažuje konzul Goerdes u Sarajevu, jer se radi o zamjeni civilnih lica. Obavještajni oficir divizije je izjavio meni lično, a i kapetanu Heyssu, da je zamjena stradalih hrvatskih avijatačara naročito poželjna jer su oni letjeli prilikom njemačkih akcija protiv Titove grupe na području Jajca. Osim toga navodno se radi o stvarno pouzdanim i provjerenim avijatačima. Zašto 718. pješadijska divizija odjednom odustaje od pregovora i pokazuje svoju nezainteresovanost za njih — nije poznato.«²⁷⁶

A što se tiče UNS-a, s razmjenama je bilo još gore!

Stüwe je tek 9. novembra uspio da uspostavi kontakt sa zapovjednikom UNS-a Dragom Jilekom, koji je na toj dužnosti naslijedio smijenjenog Eugena Didu Kvaternika. Zamolio ga je da radi razmjene iz logora prebaci Ozrenu Novosela, Stjepana Kokota, Zvonka Bilana i Jelku Šuti.

»Zabilješka« o razgovoru s Jilekom i njegovim saradnicima, koju je Stüwe napravio 12. novembra i predao Helmu i Kascheu, vrlo reljefno ilustruje odnos ustaških policijskih funkcionera Drage Jileka, dra Aleksandra Benaka, »proletnika III (protukomunističkog) odjela« Ureda I UNS-a, Dragutina Gregorića, upravitelja Zaštitnog redarstva za grad Zagreb i Veliku župu

Prigorje, dra Zvonimira Petruš aka, njegova zamjenika i drugih prema razmjenama u njema koj režiji, te njihovu ulogu u tim razmjenama, pa ćemo je zbog toga dati u širim izvodima:

»Po Jilekovom nare enju dr Benak me je 11. 11. 42. obavijestio da su Novosel i Kokot preba eni iz Jasenovca i da se nalaze u zatvoru UNS-a na raspolaganju ustanovi policijskog atašea. Pod rednim brojem 3) navedeni Bilan, za kojeg su u po etku javili da se nalazi u Jasenovcu, po naknadnom Benakovom obavještenju sada je također na raspolaganju i bi e najkasnije do 12. 11. 42. preba en u Zagreb. Pod 4) navedena Šuti dosada nije mogla biti prona ena u Jasenovcu. Njeno sadašnje boravište je npoznato.

Po Jilekovom nare enju dr Benak me je 12. 11. 42. ponovno nazvao i saop io mi da su ga upravo sad telegrafski obavijestili da je Zvonko Bilan, prema izvještaju uprave logora, 26. 10. 42. umro. Na moju primjedbu da mi ta stvar izgleda nekako udnovato, pošto je Bilanov dolazak u Zagreb ve bio najavljen, dr Benak je bio istog mišljenja, ali je rekao da poduzimanje daljnjih koraka ne obe a va uspjeh pošto je u telegramu izri ito navedeno da je Bilan 26. 10. 42. umro.

Poslije razgovora s Benakom dogovoreno je s Jilekom da se trojica drugih ustanika stave na raspolaganje za razmjenu. Radilo se o slijede im zarobljenicima koji se sad nalaze u Jasenovcu:

1) Momi Milan, ro en 1895. u Laktašima, zemljoradnik, oženjen, otac troje djece, uhapšen 10. 8. 42. u Laktašima kao partizanski kurir:

2) Mihajlovi Predrag iz Vukosavaca, ro en 1922, zemljoradnik, oženjen, izbjeglica iz Srbije. Uhapšen pred otprilike 3 mjeseca u okolini Višegrada;

3) Papri Dor e iz epina, ro en 1921, zemljoradnik, neoženjen, uhapšen pred oko 2 mjeseca, za vrijeme akcije u Bjelovaru.«²»

ini se da je dr Kreiner u me uvremenu bio obavješten da se 12. novembra može o ekivati prebacivanje Novosela i Kokota iz UNS-ova zatvora u zatvor zagreba ke Feldkommandanture 725, gdje e biti na raspolaganju Politi kom odsjeku Poslanstva.

Što se dalje doga alo, pribilježio je 13. novembra SS-poru nik Stüwe:

»12. 11. 1942. u 17 sati krenuli smo ja i tuma Nonnemacher (Nonemaher) u UNS-ov zatvor, da

bismo, kako je prethodno bilo dogovoreno s drom Benakom, od nadležnog šefa odjeljenja Gregori a preuzeli uhapšene. U prisustvu Gregori a, koji je trebalo da bude obavješten o našem dolasku, predmet je bio predan njegovom zamjeniku dru Petruš aku. Petruš ak je izjavio da nema nikakvo uputstvo u pogledu puštanja iz zatvora Novosela i Kokota i da ih stoga ne može ni predati. On nam je tada pokazao listu o prispje u uhapšenika i na osnovu nje tvrdio da je doti ni kroja ki pomo nik Stjepan Kokot preba en iz Jasenovca ovamo i da se, prema zabilješci, mora nalaziti u zatvoru Ustaške nadzorne službe. Raspituju i se nakon toga za Novosela u ku nom zatvoru UNS-a i u zatvoru na Savskoj cesti, dr Petruš ak je bio obaviješten da je preba eni Kokot 12. 11. 42. ujutro, po pismenom nare enju šefa odjeljenja Pavera, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (Ured I), bio pušten na slobodu, a da uhapšenik Novosel dosada još nije preba en u Zagreb. Dr Petruš ak je tada u mom prisustvu i u prisustvu tuma a Nonnemachera pro itao nare enje koje je Paver potpisao 9. 11. 42, a koje je glasilo da se uhapšenici Novosel, Kokot, Bilan i Šuti , po prebacivanju iz logora Jasenovac u zatvor UNS-a u Zagrebu, po dolasku u Zagreb odmah puste na slobodu. Kokot je bio jedini od navedenih lica koji je dosada bio preba en u Zagreb, i prema toj naredbi navodno je bio pušten. Kokot je potpisom otpusnice potvrdio svoje puštanje na slobodu i naveo da e otputovati roditeljima u Dugo Selo. Ja sam poslije toga odmah pokušao da telefonski razgovaram s drom Benakom, odnosno Jilekom, ali nijednog nisam mogao dobiti. Tada sam zamolio dra Petruš aka da neodložno preduzme potrebne korake da se Kokot ponovno uhapsi. To mi je obe ao. Na kraju obavijestio sam majora Helma o stanju stvari. Nakon toga su Helm i potpisani podnijeli izvještaj poslaniku. Da bi se razjasnilo kako stvari stoje gospodin poslanik je naredio da se o predmetu raspravi s upraviteljem UNS-a Jilekom, a u slu aju da ishod razgovora ne bude zadovoljavaju i, da treba razgovarati s drom Zimpermannom (Cimperman). 13. 11. 42. dopodne nije se moglo dobiti ni Jileka ni Zimpermannna. Obojica su navodno bili pozvani na razgovor kod Paveli a. Usljed službenog puta otpali su daljnji pokušaji da do e do razgovora. Helm je informisao poslanika o svemu i poslanik

je zamolio da mu se pošalje pribilješka.«²⁷⁸

Benak je 13. 11. 1942. obavijestio Helma da je Kokot zabunom pušten i da bi ga trebalo ponovno uhapsiti i staviti na raspolaganje za razmjenu.²⁷⁹

Dr Kreiner je 12. 12. 1942. pribilježio da nijedan od trojice traženih za razmjenu (Bilan, Kokot, Novesel), za koje je već javljeno da stoje na raspolaganju, prema posljednjem obavještenju stvarno nisu bili na raspolaganju i da ustaše umjesto njih nude drugu trojicu, konstatuju i da je riječ o sabotaži razmjene i da su o tome obaviješteni Konzulat u Sarajevu i general Glaise von Horstenau, a poslanik iscrpno. Primivši 13. 11. 1942. tu Kreinerovu zabilješku, Kasche je na njoj pribilježio:

»Helm me je 12. 11. informisao. Rekao sam mu da razgovara sa zamjenikom šefa UNS-a Jilekom, a zatim i sa šefom policije Zimpermannom. Ja ću se sresti s Z(impermannom) u subotu.«²⁸⁰

Nismo našli pismene tragove o Kascheovu razgovoru s drom Zimpermannom, koji je poslije smjenjivanja Eugena Dide Kvaternika preuzeo jednu od njegovih funkcija — dužnost ravnatelja Ravnateljstva za javni red i sigurnost, ali već sam povod da se njih dvojica nadu u subotu, 14. novembra 1942, jasno govori o čemu su sve mogli razgovarati.

Dva dana kasnije, 16. novembra, Stüwe je razgovarao sa šefom UNS-a Jilekom i sa Benakom te skrenuo Jileku pažnju da »dr Novosel još uvijek nije stigao u Zagreb« mada mu je »bilo saopćeno da je on iz Jasenovca već prebačen u Zagreb«. Šef UNS-a mu je na to odgovorio da je već četiri puta razgovarao s Jasenovcem, ali da uprava logora s tim odugovlači i izbjegava njegovo upućivanje u Zagreb. A da bi Stüweu dokazao svoju spremnost da izruči Novosela, on je pred Jilekom ponovno nazvao Jasenovac i naredio da Novosela odmah sprovedu u Zagreb.²⁸¹

Na Stüweovo insistiranje da se ubrza prikupljanje ljudi koje partizani traže za razmjenu, a i da bi sebi obezbijedio manevarski prostor, Jilek je 16. novembra za poslove razmjene zadužio dra Aleksandra Benaka.²⁸²

Istoga dana, 16. novembra, u 19,30 sati Kokot je prebačen iz ustaškog zatvora u zatvor Feldkommandanture 725 u Vilsonovoj kasarni, »kao uhapšenik policijskog atašea«, i po naredjenju dra Kreinera trebalo ga je prebaciti u Sarajevo.²⁸³

Međutim, sve je to bio dio vrlo providne ustaške igre zavaravanja i otezanja, da bi se dobilo neophodno po-

trebno vrijeme i da se pokaže »dobra volja«, a slu aj Novosela definitivno skine s dnevnog reda. Me utim, kako ustaše više nisu mogle da nastave svoju »igru« s Ozrenom Novoselom, dr Benak je »po nare enju zapovjednika UNS-a« Drage Jileka sutradan, 17. 11, obavijestio SS-poru nika Stüwea da je od komande koncentracionog logora Jasenovac primio dopis sljede eg sadržaja:

»U vezi s naredbom naslova da se dr Ozren Novosel odmah pusti iz logora, odnosno da se sprovede Zaštitnom redarstvu za grad Zagreb i Veliku župu Prigorje, izvještavam vas da je potom nare enju odmah postupljeno i imenovani upu en na stanicu. Prilikom sprovođenja imenovani je pokušao pobje i i da bi se to sprije ilo stráža je otvorila na njega vatru i ubila ga.«²⁸⁴

»Prema tome« — pribilježio je Stüwe — »postalo je jasno da je uprava logora Jasenovac, da li sa znanjem ili bez znanja Jileka, nasilno sprije ila izru enje Novosela. Ovu sumnju podijelio je sa mnom i dr Benak.«²⁸⁵

Koliko su i na koji na in ustaše bezo no lagale i izbjegavale izru iti tražene komuniste, dokazuje i Stüweova pribilješka od 25. 11, u kojoj navodi da mu je dr Benak 18. 11. saop io da ga je Uprava logora Jasenovac obavijestila da su od tri osobe koje su prije uzete u obzir za razmjenu (Novosel, Kokot, Bilan) dvije u me uvremenu umrle, ali da je Uprava logora propustila da o tome ranije obavijesti Centralnu kartoteku UNS-a u Zagrebu.²⁸⁶

Benak je tada napomenuo Stüweu da se može ra unati s tim da e Uprava logora javiti da je i tre i umro, te mu predložio da se umjesto navedene trojice za razmjenu uzmu Viktor Ku an, Grdiša Stjepan i Marko E im, koji se nalaze u Zagrebu u zatvoru.²⁸⁷

Sutradan, 19. 11. 1942, dr Benak je javio Stüweu da za razmjenu s partizanima iz Zaštitnog redarstva može preuzeti Viktora Ku ana, uhapšenog u septembru 1942. u Bjelovaru zbog veze s partizanima, Stjepana Grdišu, stolara iz Klin a-Sela (Jastrebarsko), uhapšenog također u septembru 1942. zbog veze s partizanima i Marka E ima (1912), zemljoradnika iz sela Dvorišta, uhapšenog u akciji na Kozaru.²⁸⁸

Benakova je ponuda prihva ena i 20. 11. 1942. Viktor Ku an, Stjepan Grdiša i Marko E im preba eni su iz ustaškog zatvora na Savskoj cesti u zatvor Feldkom-

mandanture 725. Helm je o tome prije toga obavijestio Feldkommandanta majora Knehea, skrenuvši mu pažnju da se »bez saglasnosti Njema kog poslanstva u Zagrebu uhapšenici ne smiju niti pustiti niti nekoj drugoj ustanovi staviti na raspolaganje«.²⁸⁹

Budu i da je veza s partizanima održavana preko Štaba 718. pješadijske divizije u Sarajevu, Njema ko je poslanstvo 21. 11. telegramom obavijestilo Konzulat u Sarajevu da Bilan i Novosel više nisu u životu, da se Kokot nalazi u zatvoru Feldkommandanture 725, te da su ustaše kao zamjenu za Bilana, Novosela i Šuti ku ponudili Ku ana, Grdišu i E ima te da se te četiri osobe mogu upititi u Sarajevo kada budu pozvane.²⁹⁰

»Ve razmjena u Livnu zarobljenih njema kih državljana iz Hansa-Leichtmetall« — pribilježio je Stüwe 25. novembra 1942. godine — »pokazala je da ustaška policija nerado pristaje da izru i tražene rukovodioce bandita, odnosno komunisti ke funkcionere. Ovakav stav, uslovljen policijskom borbom protiv antidržavnih elemenata, i sadašnjim stanjem ustanka, potpuno je razumljiv. Prilikom razgovora s referentom Vaškom 19. 11. 42. u vezi s jaja kom razmjenom, on je ponovno ukazao na štetne posljedice ovakvih razmjena. Za Vaška i inovnike njegovog referenta bilo je svojevremeno neshvatljivo da se tada pristalo na traženje ustanika i među ostalima bio im izru en jedan lan CK, (Andrija Hebrang — primj. autora) te još jedan koji je tako er vrlo vjerovatno bio lan CK (dr Mladen Ivekovi — primj. autora). Njegovi ljudi, to je Vaško naglasio, nisu bili daleko od toga da dignu ruke od svog posla, odnosno da se pobune. Naro ito se mora voditi ra una o tome da esto tek nakon sitnog i mnogostrukog rada koji godinama traje tek slu ajno po e za rukom da se uhapsu ljudi iz CK. A poslije toga inovnici odgovaraju eg referata imaju priliku da takve funkcionere danima i nedjeljama saslušavaju.«²⁹¹

Upravo citirana Stüweova interpretacija razgovora s Tiborom Vaškom demantuje ne samo Vaškove navode date u toku poslijeratnih saslušanja pred organima OZN-e, nego i sve ono što je Vjekoslav Cen i u knjizi *Enigma Kopini*, pa i neki drugi autori napisali o njemu i, posebno o njegovoj ulozi u »slu aju Hebrang«.

Vaško je, prema Stüweovim navodima, govorio zatim i o klju u razmjene, rekavši mu da ustanici za Nijemce traže omjer 1:3, a da su u slu aju Wagner — Vu-

tue za jednoga tražili 16 svojih i da je taj njihov uslov ispunjen («slavonska razmjena»),

»Nedavno su ustanici ponudili razmjenu dvojice ustaških zastavnika, zarobljenih kod Karlovca, za 30 poimenice navedenih bandita. S ponudom je, po izjavi dr Benaka, u zadnjoj instanci upoznat Poglavnik, koji ju je odlučno odbio. U budućim pregovorima o razmjenama, navodno po naređenju Poglavnika, može se primijeniti samo odnos 1:1.«

U ovom slučaju riječ o dvojici ustaških potporučnika — Tomislavu Stilinoviću i Božidaru Matiću — o kojima je razmjena (1. decembra 1942) već bila govora.

»Za dosadašnji postupak hrvatske policije mora se reći« — zabilježio je dalje Stüwe — »da je sramotan. Unatoč toga što je Jilek dao svoju riječ, proces izručivanja uhapšenika koji su prvo registrovani kao pronađena lica, ili je uprava logora Jasenovac kasnije javljala da su strijeljani, odnosno da su umrli, ili ih je upravitelj ureda Paver po kratkom postupku puštao iz zatvora (slučaj Korkot).«²⁹²

U nadležnost Njemačkog poslanstva pripadali su samo poslovi koji su se odnosili na prikupljanje uhapšenika, a nisu su razmjenu partizani nudili njemačkim komandama. Poslanstvo je te poslove preko ustaških policijskih vlasti obavljalo sporazumno s policijskim atašeuom SS-majorom Helmom. Operativni dio tih poslova bio je povjeren Helmovu službeniku Stüweu, a sam Helm i pojedini funkcioneri Poslanstva, a ponekad i lično poslanik Kasche, angažovali su se na odgovarajućem nivou. Naravno, poslanik je snosio i odgovornost za eventualne političke reperkusije razmjena. Međutim, sama razmjena, od trenutka kada se osobe predviđene za razmjenu našle u Vilsonovoj kasarni, u zatvoru Feldkommandanture 725, pa do njihova izručivanja partizanima, pripadala je u nadležnost njemačkih vojnih ustanova, odnosno njemačkog opunomoćenog generala u Hrvatskoj Glaisea von Horstenaua i štabova pojedinih divizija.

I kada su na kraju jednomjesečnog natezanja, zavlada- nja, izbjegavanja i sabotiranja izručivanja traženih komunističkih iz ustaških zatvora i logora partizanima, i kad su, najzad, bila obezbijeđena četvorica pripadnika NOP-a za razmjenu, na sceni se, u završnoj fazi, pojavio predstavnik Njemačkog poslanstva. Bio je to savjetnik Herbert von Troll-Obergfell (fon Trol-Obergfel), nekadašnji austrijski generalni konzul koji je dobro po-

znavao prilike u Jugoslaviji i govorio srpsko-hrvatski. On je 1. decembra 1942. obavijestio generala von Horstenaua da su nadležne ustaške vlasti od osoba traženih za razmjenu dosada pronašle žive samo Stjepana Kokota, a umjesto ostalih ponudile Viktora Kuna, Stjepana Grdišu i Marka Eima, te da su njih četvorica 19. odnosno 20. novembra prebačena u zatvor Feldkommandanture 725 u Vilsonovoj kasarni. Von Troll-Obergfell moli Glaisea da se ti uhapšenici ubrzo u određenom vremenskom roku, u sporazumu s Političkim odsjekom Njemačkog poslanstva, prebace diviziji u Sarajevo.

Istovremeno von Troll-Obergfell obavještava Glaisea von Horstenaua da je o svemu tome obaviješten Konzulat u Sarajevu, ali da do sada iz Sarajeva još nije stigao zahtjev da se ti uhapšenici upute tamo.

Von Troll-Obergfell svoj dopis završava pasusom:

»Pri iznalaženju i obezbjeđenju osoba traženih za razmjenu u saobraćaju s nadležnim hrvatskim policijskim vlastima dolazi do velikih teškoća. Da bi se ubuduće sli ne poteškoće izbjegle bi se Wehrmachtu predloženo da dio svojih zarobljenika u ofanzivnim operacijama zadrži za razmjenu, a da hrvatskoj policiji obezbijedi njihovo saslušanje. Da bi se u pojedinim slučajevima ipak spriječila izručenje važnih komunističkih funkcionera, izgleda da je potrebno, a i razumno uključivanje Njemačkog poslanstva — policijskog atašea.«²⁹⁴

Iako je sve bilo spremno za razmjenu navedenih pripadnika NOP-a, ona se zbila tek u martu 1943. godine!

Na pismenu ponudu Vrhovnog štaba od 10. septembra 1942. godine, poslanu preko Štaba 1. proleterske brigade Ministarstvu domobranstva u Zagrebu da se zarobljena posada aviona zamijeni za uhapšene Andriju Hebranga, Zlatu Šegvi, Ivana Lavčevića i Lučicu, Anu Pavelić i Ozrenu Novosela, odgovor nije stizao. Stoga je članovima posade aviona sugerirano da sami intervenišu. Bojnik Romeo Adum je, »koristeći se odobrenjem vrhovnog suca istražitelja partizanske vojske da mu se ovim putem javi«, 15. oktobra pisao potpukovniku Rogulji, zapovjedniku 2. zrakoplovne luke u Rajlovcu, da »pregovori oko njihove razmjene do sada nisu urodili plodom«, pa ga moli da se zauzme za njihovu razmjenu, naglasivši mu da je »najvažnije da se u Zagrebu za razmjenu dadu osobe koje se odavde traže jer

e ina e pregovori da se produže u beskona nost a postoji mogu nost i da se sasvim prekinu«.

Istovremeno je odlučeno da se jedan od članova posade uputi u Zagreb. Bojnik R. Adum piše potpukovniku Rogulji:

»Sutra ili prekosutra (znači: 16. ili 17. oktobra — primj. autora) jedan od nas četvorice (vjerovatno stožerni narednik Kažini) odlazi kao kurir u Zagreb radi nastavljanja pregovora. Dali će isti imati mogućnosti da navrati u Rajlovac ne znamo, jer nam još nije poznato put i pravac kojim će isti krenuti. Zato koristimo priliku da Vam pošaljemo ovo pismo po zrakoplovnom (ovnom) prijetvornom natporu nik Ivanu Božiću, koji odavde odlazi u Rajlovac... Nadalje Vas molim da našem kuriru ostavite na raspolaganje zrakoplov kao prevozno sredstvo radi što bržeg obavljanja posla...«²⁹⁴

Osim dopisa potpukovnika Rogulje od 27. oktobra 1942, kojim je proslijedio prijepis Adumova pisma »III Domobranskog područja u Sarajevu«, ²⁹⁵ nismo pronašli dokumente iz kojih bismo saznali je li Kažini putovao u Zagreb i koliko je ta intervencija uopće dala neki rezultat. Najvjerovatnije se sve svelo na to da kapetan Heyss povede s partizanskom komandom pregovore i o njihovoj razmjeni.

Vidjeli smo da je njemački konzul Gördes u toku pregovora o razmjeni Nijemaca zarobljenih u Jajcu 2. novembra 1942. godine javio iz Sarajeva Njemačkom poslanstvu u Zagrebu da Štab 718. pješadijske divizije »dosada nije imao nikakve mogućnosti da uspostavi vezu s partizanima Titove grupe radi razmjene«. ²⁹⁶ Nedostaju podaci o tome na koji je način ta veza ipak uspostavljena, ali nije isključeno da su u tome neku ulogu mogli imati Adumovo pismo potpukovniku Rogulji, odnosno »prijetvornom natporu nik Ivan Božić«, ili stožerni narednik Kažini, ukoliko je otputovao iz Glamoča u Zagreb. Sigurnih podataka o tome nema, ali činjenica je da je veza uspostavljena i da je sastanak njemačkih i partizanskih parlamentara bio zakazan za 17. novembra 1942. godine u okolini Livna, koje su neprijateljske snage u međuvremenu, 24. oktobra, ponovno zauzele.

Njemačku stranu na tom sastanku zastupali su kapetan Heyss i inž. Ott, a pridružio im se, u uniformi kapetana Wehrmachta i pod pseudonimom Kulich (Kulih) i SS-major dr Alfred Heinrich, šef sarajevskog Gestapa, vrlo iskusan i sposoban obavještajac. On je na-

mjeravao da upozna partizanske pregovarače i u razgovoru s njima stekne vlastite utiske i saznanja o njima, o partizanima i njihovu vojnom i političkom rukovodstvu uopće. Partizanski su parlamentari bili dr Vladimir Velebit, koji se u kontaktu s Nijemcima služio pseudonimom dr Petrović, i kapetan Mihovil Tartalja Mišo.

Kapetan Heyss, inž. Ott i SS-majordr Heinrich krenuli su 17. novembra automobilom iz Livna prema Glamoču i nakon nekoliko kilometara vožnje naišli na školsku zgradu koju su partizani prilikom povlačenja zapalili da se neprijatelj ne bi mogao u njoj utvrditi. Produživši još nekoliko kilometara, naišli su na partizansku stražu koja ih je otkrivala i zaustavila da bi obavijestila partizansku komandu o njihovom dolasku, a zatim su prešli i posljednjih nekoliko stotina metara do mjesta ugovorenog za sastanak.

Međutim, kada su tamo stigli, partizanskog parlamentara nije bilo. Stigao je nakon pola sata i izvinio se zbog zakašnjenja, objasnivši da je još uvijek bio u Bihaću i da se sinoć, djelomično jaše, djelomično pješake, vratio u Glamoč, gdje je saznao da je za danas zakazan sastanak...

Na osnovi Velebitova opravdanja, SS-majordr Heinrich pogrešno je zaključio da se Vrhovni štab još uvijek nalazi u Glamoču, a ne u Drvaru, kako je on 13. novembra, izvijestio Schäfera i Helma, napomenuvši da ni podaci njemačke i ustaške vojske o tome nisu bili tačni.

Ubrzo su prešli na »dnevni red«. Dr Velebit je predložio da se razgovara o razmjeni:

- četvorice avijatača
- grupe Nijemaca zarobljenih u Jajcu
- 19 domobranskih oficira i 860 domobrana zarobljenih u Bihaću
- grupe ustaških funkcionera, također zarobljenih u Bihaću.

Pošto se u međuvremenu saznalo da je Andrija Hebrang razmijenjen u Slavoniji, a da Ivan Lavrenčić, Zlata Šegvić i Ana Pavelić više nisu živi, dr Velebit je u zamjenu za avijatače tražio »10 djevojaka na čelu sa Olgom Nakić, koje se nalaze na dobrovoljnom radu u Neukirchenu kraj Beča, Dr Ozrena Novosela i još jednog djevojka, ako nema Dr. Novosela onda traže nekog Kokota«.²⁹⁷

Olga Nakić, supruga Svetozara Vukmanovića i Tem-

pa, jer o igledno je o njoj rije , bila je uhapšena u velikoj provali sarajevske partijske organizacije. Kojih je devet djevojaka radilo »na dobrovoljnom radu u Neukirchenu kraj Be a«, nismo mogli ustanoviti.

Za Nijemce zarobljene u Jajcu pregovori o razmjeni ve su bili u toku i moglo se samo tražiti da se sav postupak ubrza i završi.

Za razmjenu ustaških funkcionera iz Biha a traženo je: za podžupana dra Saliha Hadžiali a 10 ljudi, za stožernika Rokonji a 10 ljudi, za logornika 5 ljudi i za ravnatelja redarstva i njegova zamjenika po jednog ovjeka.

Za oficire, podoficire i ostale civile iz Biha a ponuena je razmjena u odnosu 1:1, s tim da se iz razmjene izuzme 4—5 oficira koji su izrazili želju da ostanu u partizanskim redovima. U slu aju povoljnog ishoda pregovora i ako se razmjena obavi, dr Velebit je izjavio da su partizani spremni da puste zarobljene domobrane bez ikakve zamjene.²⁹⁸

U ime njema kih parlamentara glavnu je rije vodio kapetan Heys. On je bio za to da se pregovori ograni e na grupu avijati ara i grupu jaja kih Nijemaca o kojima su pregovori preko Leinschütza ve bili pokrenuti. Nije htio da prihvati razmjenu 1:3, objasnivši da nije rije o Nijemcima »borcima«, ve o privatnim osobama, civilima, i da je za njih prihvatljiva samo razmjena u omjeru 1:1. Velebit o tom pitanju nije mnogo raspravljao jer je takav omjer ve bio prihva en i u pregovorima vo enim preko Leinschütza u Zagrebu. Prihvatio je Heyssov prijedlog, ali pod uslovom da Nijemci obezbijede razmjenu onih osoba koje partizani traže.

Tako su se i pregovori sveli na razmjenu devet zarobljenika: pet Nijemaca iz Jajca i etiri avijati ara, a budu i da je prihva en i omjer razmjene 1:1, na spisku osoba koje su partizanski parlamentari tražili za razmjenu moglo se na i samo devet osoba.

Kojih se devet »komunista«, odnosno »pripadnika Titove ustani ke grupe« našlo na tom spisku?

ini se da se pri razmjeni jaja kih Nijemaca ostalo u granicama razgovora vo enih preko Leinschütza u Zagrebu, a o razmjeni posade domobranskog aviona dr Heinrich je pribilježio da je »za hrvatske avijati are protivna strana tražila dvije odre ene ženske osobe koje se sada nalaze na radu u Njema koj, ukoliko su iste spremne da se dobrovoljno vrate«.²⁹⁹

Koje su to dvije žene bile, nismo mogli ustanoviti.

»Protivna strana« — da ponovo citiramo dra Heinricha — »vodila je pregovore u svakom po-

gledu s predusretljivoš u i stvarni dogovor, s konkretnim prijedlozima, bio je za pola sata pismeno formulisan. (Istakli autori.) udnovato je bilo kako je dr Petrovi bio dobro obavješten o držanju pojedinih hrvatskih ustanova, kako je bio mnogostruko bolje obaviješten kada su i gdje Hrvati neta no odgovorili na naša traženja odre enih osoba. On je pokazao originalna pisma hrvatskih ustanova s kojima je dokazao svoje navode. Pored ostaloga on je, na primjer, prigovorio gospodinu Ottu: 'Ja sam prije osam dana li no razgovarao s ovjekom za koga ste mi vi prilikom posljednje razmjene kazali da više nije u životu. Prije nekoliko nedjelja njega su ustaše sami ponudili za razmjenu.'³⁰⁰

Iako dr Heinrich u svom izvještaju ne navodi ime ovjeka s kojim je dr Velebit »prije osam dana li no razgovarao«, a za kojeg mu je prilikom »livanjske razmjene« inž. Ott izjavio da »više nije u životu«, o igledno je to bio Andrija Hebrang. Pismo koje je Tito 10. novembra poslao sa Oštrelja Centralnom komitetu KPH po inje rije ima: »Prilikom dolaska Andrije (Hebranga)... kod nas...«³⁰¹ što bi odgovaralo navodu dra Velebita da se s Andrijom Hebrangom sreo »prije osam dana«. A da se zaista radilo o Andriji Hebrangu, jer se i Mladen Ivekovi u to vrijeme mogao nalaziti u Biha u, potvr uju nam još neki podaci. Naime, Mile Milatovi je o prvim pregovorima Marijana Stilinovi a u Zagrebu, napisao:

»Pod pritiskom pregovara a koji uporno dokažu da je Andrija Hebrang živ i da se nalazi u logoru, nema ki poslanik Kasche li no odlazi kod Paveli a da interveniše. Paveli se Kascheu izvinjava da se tu ne može ništa u initi, pošto je Hebrang mrtav.«³⁰²

A u pismu »Zapovjedni tva 6. pješa ke divizije Glavnog stožeru domobranstva« u vezi »razmjene zarobljenika«, poslanom 26. novembra 1942, »glavar stožera glavnostožerni satnik Šimokovi « koji je »po nare enju zapovjednika« potpisao taj dopis, pripisuje kapetanu Heyssu, koji ga je poslije sastanka s partizanskim parlamentarima 17. novembra u okolini Livna, posjetio u Mostaru, sljede e rije i:

»Po sluaju zadnje razmjene naših i njema kih zarobljenika kod partizana u Livnu, Poglavnik je njema kom poklisaru, preuzvišenom g(ospodinu) Kasche izjavio, da su osobe koje su partizani tražili u zamjenu za njema ke zarobljenike, streljane odnosno da ih nema. Me utim, dne 21. IX. prigo-

dom izvršenja razmjene zarobljenika, te iste osobe zamijenjene su od naših vlasti za naše zarobljenike kod partizana. Pri ovome se ograničava (kapetan Heyss — primj. autora) i izdaje, da je Poglavljenik sigurno obmanut od mjerodanih dao takvu izjavu njema kom poklisaru.«³⁰³

Navedeni izvodi iz dokumenata pokazuju, dakle, s kojim je uvijekom Velebit »prije osam dana li no razgovarao« i koje je dokumente pokazao kapetanu Heysu, a istovremeno potvrđuju činjenicu da je na partizanskoj listi od 15 osoba traženih za razmjenu u avgustu 1942. godine bio i Andrija Hebrang!

Nakon što su pregovori o razmjeni završeni i partizanski prijedlozi *pismeno formulisani*, preostalo je da kapetan Heyss preko nadležnih ustanova, zapravo preko njema kog poslanika i njema kog opunomoćnog generala u Hrvatskoj pronađe i prikupi osobe koje su partizani tražili, pa da se obavi razmjena na mjestu koje će biti naknadno sporazumno određeno. S obzirom na nastale zimske prilike, bolje reći i neprilike, dr Velebit je predložio da se mjesto za razmjenu izabere u blizini Zagreba, jer su glavni pokreti i koncentracije partizanskih snaga bili u sjevernom pravcu.³⁰⁴

Pregovori vođeni 17. novembra 1942. imaju poseban značaj, s obzirom na to da su tijesno povezani s kasnijim događajima, a naročito s partizansko-njemačkim pregovorima koji su se vodili u martu 1943. godine. Tada su se u Štabu njemačke 717. pješadijske divizije u Gornjem Vakufu pojavili partizanski parlamentari Milovan Dilas, Kosta Popović i Vladimir Velebit. Oni su bili opunomoćnici da pregovaraju s Nijemcima:

- »1. O razmeni zarobljenika,
2. O pitanju primene meunarodnih ratnih pravila u odnosu prema Narodno-Oslobodilačkoj Vojski Jugoslavije sa strane njemačkih vojnih vlasti,
3. O svim ostalim pitanjima koja će postaviti ova delegacija a o kojima je već bilo rečeno sa gospodinom kapetanom Hejssom prilikom posljednje razmene zarobljenika u Livnu 17. novembra 1942. godine.«³⁰⁵ (Istakli autori.)

U sastavljanju punomoćni, obzirom, nije učestvovao dr Velebit, jer se u tom slučaju ne bi potkrale greške u njegovoj posljednjoj rečenici. Naime, pregovori nisu vođeni u Livnu, jer je ono bilo u rukama ustaša, već na oslobođenom teritoriju između Livna i Glamoča, i tada nije

bila izvršena nikakva razmjena. No, za pitanje koje želimo razmotriti, a sadržano je u tre ojoj ta ki punomo i, to nije ni bitno.

Mišo Lekovi u svojoj knjizi *Martovski pregovori 1943.* na tri se mjesta osv r e na novembarske pregovore 1942. o razmjenama. Na 49. stranici piše da je 17. novembra bilo govora o 1. i 2. ta ki navedenoj u punomoi, pa zaklju uje:

»Kako nema ki pregovara i nisu bili ovlaš eni da o tim pitanjima razgovaraju, to su im *partizanski delegati uru ili pismo Vrhovnog štaba za nema kog opunomo enog generala u Hrvatskoj general-potpukovnika Edmunda Gleza fon Horstenaua. Pismo nije sa uvano, ali je izvesno da je u njemu, pored pitanja koja su se odnosila na razmenu zarobljenika, bilo re i i o zahtevu za priznanje Narodnooslobodila ke vojske Jugoslavije kao zara ene strane. Na to pismo, me utim, od Nemaca nije stigao odgovor.*« (Istakli autori.)

Njema ki parlamentari kapetan Heyss i inž. Ott bili su ovlaš eni da vode pregovore o razmjenama i o tome prenose partizanske zahtjeve generalu Glaiseu von Horstenau i poslaniku Kascheu. Me utim, oni su bili i pokreta i razgovora o pojedinim pitanjima što su ih inicirala ta dvojica žele i da saznaju stav Vrhovnoga štaba o njima. Ve smo vidjeli koja su pitanja u prvim razgovorima Marijana Stilinovi a u Zagrebu, u Tuškancu, u vili pukovnika Schardda, pokretali njegovi sagovornici. Prema tome, »neovlaš enost« kapetana Heyssa i inž. Otta ni u kom slu aju nije mogla biti razlog za »uru i vanje pisma Vrhovnog štaba za... general-potpukovnika Gleza fon Horstenaua«. No, o tom »pismu« još e biti govora.

A kada na 83. stranici opisuje razgovore opunomonika Vrhovnog štaba u Štabu 717. divizije i iznosi izlaganje dra Velebita, koji je, kao najbolji znalac njema kog jezika, govorio u ime delegacije, Miša Lekovi navodi da je dr Velebit »potanko upoznao generala« Dippolda, komandanta divizije, »sa pitanjima o kojima je delegacija ovlaš ena da vodi razgovore«. On zatim piše da je dr Velebit, obrazlažu i tre u ta ku punomo i govorio

»... o politi kim pitanjima o kojima je *ve razgovarano 17. novembra 1942.* na sastanku koji su kod Livna održali partizanski i nema ki pregovara i (*sva ta pitanja bila su izložena u pismu /istakli autori/ koje je sa partizanske strane bilo istog dana upu eno Nema kom opunomo enom*

generalu u Zagrebu /treba: »u Hrvatskoj« — primj. autora/ — Glezu von Horstenau).«

Još jedanput, posljednji put i najopširnije, M. Lekovi piše o novembarskim razgovorima na 86. stranici svoje knjige, navode i obrazloženje koje je delegacija dala u vezi s 3. ta kom punomo i. Naravno, stav delegacije iznio je dr V. Velebit:

»Delegacija je potom prešla na obrazlaganje predloga o tre em, glavnom pitanju, koje ima 'politi ki karakter'. Po njenom mišljenju o tom se pitanju moglo razgovarati i ranije, tim pre što je ono bilo predmet *neobavezuju ih razgovora na sastanku* koji je, povodom pregovora o razmeni zarobljenika, održan *17. novembra 1942*, kod Livna i na kome su sa nema ke strane u estvovali vojno-privredni oficiri kapetani Hejs i Kulih i ve pomenuti inženjer Hans Ot. *O tom pitanju bilo je re i i u pismu koje je tada bilo upu eno nema kom generalu u Zagrebu Glezu Horstenau* (istakli autori) i na koje nije dobijen odgovor.« Delegacija, obrazložio je dalje Velebit, »stavlja do znanja da Vrhovni štab ne vidi razloga da se neprijateljstva sa nema kim oružanim snagama i dalje nastavljaju. Partizanske jedinice vode borbu protiv nema kih trupa, jer su prinu ene da se brane. Narodnooslobodila ki pokret predstavlja nezavisan pokret koji niko sa strane ne potpomaže. On se, doduše, u svojoj propagandi oslanja na Sovjetski Savez, ali sa Londonom, koji podržava jugoslovensku izbegli ku vladu i njenu etni ku vojsku u zemlji, ne želi da ima nikakvu vezu.«

Kako vidimo, Vladimir Velebit je na sastanku u Gornjem Vakufu izložio stav partizanske delegacije, a on je i 17. novembra vodio, kako M. Lekovi piše, »neobavezuju e razgovore« sa spomenutim njema kim parlamentarima. Ovdje je, vjerovatno, pri štampanju rukopisa nastala greška, pa je ispalo da je Kulih »vojnoprivredni oficir« iako autor za njega ranije navodi ta ne podatke: »Alfred Hajnrih (Alfred Heinrich), specijalni referent Ajnzackomande policije i službe bezbednosti (Einsatzkommando Polizei und Sicherheitsdienst) u Sarajevu koji se prestavio kao Kulih (Kulich).«³⁰⁶

O partizansko-njema kim pregovorima od 17. novembra 1942. godine poznati ameri ki histori ar jugoslavenskog porijekla Jozo Tomasevich napisao je u svo-

joj knjizi *etnici u drugom svjetskom ratu 1941—1945* sljede i tekst:

»Još prije nego je operacija *Weiss* (etvrta neprijateljska ofanziva — primj. autora) otpočela, partizani i Nijemci vodili su pregovore, a 5. septembra i 17. novembra razmijenili su zarobljenike. (17. novembra nije vršena nikakva razmjena — primj. autora). Tom su prilikom partizanski predstavnici *uruli pismo za generala Glaisea* (istakli autori), njemačkog vojnog opunomoćenika u NDH, u kojem su objašnjavali da Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije nije banda, već nezavisna oružana sila s vojnom disciplinom, i predložili su uzajamnu primjenu propisa meunarodnog ratnog prava s osobitim obzirom na zarobljenike i ranjenike, redovnu razmjenu zarobljenika i neku vrstu primirja između obje strane za te prilike.¹³¹ Ne samo Glaise nego i Kasche, njemački poslanik u Zagrebu, a i zastupnici njemačkih ekonomskih organa, bili su za takav kontakt i razmjenu zarobljenika, kako bi na taj način izvukli neke korisne obavještajne podatke. Tako su htjeli neki *modus vivendi* s partizanima, jer su se na teritoriju koju su oni oslobodili nalazili neki važni rudnici. Uopće, nadali su se smirenju hrvatskog teritorija južno od Save i prestanku sabotaze na vitalnoj željeznici koja pruži Zagreb—Beograd. Međutim su Hitler i von Ribbentrop bili protiv svakog *modus vivendi*. Njihovo je mišljenje, naravno, prevladalo i partizanski prijedlozi ostali su bez odgovora.«

U napomeni broj 131 J. Tomasevich je pribilježio:

»Na žalost, nisam mogao naći i kopiju tog pisma, ali svoje znanje o njemu zasnivam na tekstu izjave koju su partizanski predstavnici dali 11. marta, a koja u mnogome ponavlja pismo od 17. novembra.«³⁰⁷ (Istakli autori.)

Iz citiranih tekstova Lekovi u knjizi proizlazi sljedeće:

1) dr Velebit je 17. novembra predao kapetanu Heysu »pismo Vrhovnog štaba za njemačkog opunomoćenog generala«;

2) Pismo nije sačuvano, »ali je izvesno da je u njemu« bilo govora o pitanjima »razmene zarobljenika« i »priznanja NOVJ kao zarađene strane«;

3) 17. novembra je razgovarano i »o političkim pitanjima« i »sva ta pitanja bila su izložena u pismu«;

4) dr Velebit je 17. novembra vodio i »neobavezujuće razgovore«, ali je i o pitanjima tih »neobavezujućih razgovora« — »bilo (je) reči i u pismu«.

M. Leković je zaista vrlo temeljito i dokumentovano obradio martovske pregovore. Međutim, iako konstatuje da »pismo« nije sačinjavano, on, na osnovi razgovora vodenih u martu 1943, zaključuje što je sve sadržavalo to »pismo«, ne navodeći i za te tvrdnje nijedan izvor niti svjedočenje, iako je iskoristio »sve tada dostupne izvore, i pismenu izjavu Vladimira Velebita, glavnog partizanskog pregovarača, koju je za tu svrhu napisao«.³⁰⁸ Za svoje tvrdnje -u vezi s *pismom* nigdje ne citira dra Velebita, a on je, navodno, »pismo Vrhovnog štaba za nemačkog opunomoćenog generala« predao kapetanu Heyssu! Istina, dr Velebit je u jednom intervjuu izjavio da se tih događaja slabo sjeća i da su mu izbljedjeli. Ali mora se imati na umu i sama činjenica da se on toga ne sjeća. Na pisanje J. Tomaseviča ne može se posebno osvrnuti jer on sam piše da nije »mogao naći i kopiju tog pisma« i da svoje »znanje o njemu zasniva na tekstu izjave koju su partizanski predstavnici dali 11. marta (1943. godine — primj. autora), a koja u mnogome ponavlja pismo od 17. novembra« (1942. godine). Bez odgovora Ostaje samo pitanje kako je J. Tomasevič mogao zaključiti da se u »izjavi koju su partizanski predstavnici dali 11. marta... u mnogome ponavlja pismo od 17. novembra« kada sam tvrdim da to pismo nije pronašao?!

udnovato je da je tako vrsnim, pedantnim i savjesnim historičarima kakvi su, bez sumnje, i M. Leković i J. Tomasevič ostao nezapažen podatak naveden u 3. tački punomoćenosti koju je Vrhovni štab dao partizanskim parlamentarima, a u kojoj doslovno piše da se oni ovlašćuju da razgovaraju...

»3. O svim ostalim pitanjima koja će postaviti ova delegacija a o kojima je već bilo reči sa gospodinom) kapetanom Heyssom... 17. novembra 1942.« (Istakli autori.)

S obzirom na sve okolnosti koje su dovele do martovskih pregovora, a koje je M. Leković s izvanrednom sistematizovanošću i pedanterijom obradio, Vrhovnom je štabu bilo izuzetno stalo do uspostavljanja kontakata i pregovaranja, a sigurno bi punomoćenost imala mnogo veće težine da se Vrhovni štab u njoj pozvao na svoje *pismo*

upu eno generalu Glaiseu von Horstenau nego na »re-
i sa g(ospodinom) kapetanom Heysom«!

Ono što se sigurno može tvrditi jest ovo: *pismo* je po-
stojalo, ali to nije bilo *pismo Vrhovnog štaba*, a pošto
ga ni mi nismo pronašli, možemo samo re i da u nje-
mu, najvjerovatnije, nije bilo ono što navode M. Lekovi
i J. Tomasevich, ili bar ne sve to.

O razgovorima vodenim 17. novembra 1942. godine,
koliko smo mogli utvrditi, sa uvana su samo etiri do-
kumenta: izvještaj »Zapovjedni tva 6. pješa ke pukovni-
je« u Mostaru od 26. novembra 1942. i tri izvještaja šefa
sarajevskog Gestapa SS-majora dr Heinricha.

Za analizu doga aja od 17. novembra naro ito su
zna ajni izvještaji dra Heinricha kao u esnika pregovo-
ra i razgovora. On je o tim razgovorima svojim pretpo-
stavljenima poslao tri izvještaja:

— dva 23. novembra 1942 (broj 654/42 i broj 655/42) i
— jedan 24. novembra 1942 (broj 658/42).³⁰⁸

Svim trima izvještajima jedan se od autora ove knji-
ge davno koristio (Slavko Odi , *Neostvoreni planovi*,
Zagreb, 1961). M. Lekovi u je to promaklo iz vida, mada
je u pregledu upotrijebljene literature naveo i tu knji-
gu.

U prvom izvještaju od 23. novembra (broj 654/42) dr
Heinrich govori isklju ivo o razmjenama i konstatuje,
da ga ponovno citiramo:

»Protivna strana (dr Velebit — primj. autora)
vodila je pregovore u svakom pogledu s predus-
retljivoš u i stvarni dogovor, s konkretnim prijed-
lozima, bio je za *pola sata pismeno formulisan.*«
(Istakli autori.)

Zna i, nije se radilo o nikakvom »pismu Vrhovnoga
štaba za nema kog opunomo enog generala«, ve o
pismenom rezimeu — zaklju cima u vezi s razgovori-
ma o razmjenama zbog kojih su se obje strane i sastale.

Nešto od onoga što navode M. Lekovi i J. Tomase-
vich zaista je inilo »neobavezuju e razgovore« o koji-
ma je dr Heinrich istoga dana, 23. novembra, napisao
poseban izvještaj s brojem 655/42 kao dopunu izvještaju
broj 654/42.

Da politi ka pitanja nisu bila predmet pisma formu-
lisanog pola sata nakon pregovora, dr Heinrich po-
tvr uje prvom re enicom svog izvještaja broj 655/42:

»*Poslije pregovora* vo enih s Titovim opuno-
mo enikom radi razmjene zarobljenika pružila se

prilika za jedan *dulji politi ki razgovor* s dr Petrovi em.« (Istakli autori.)

Dr Heinrich je pribilježio i svoje utiske o dru Velebitu, kao i sve što mu je on u razgovoru rekao. Vrijedno je citirati bar nešto od toga:

»Dr Petrovi govori perfektno njema ki i li no ostavlja najbolji utisak, samo ne utisak jednog ubije enog fanati nog komuniste. On je pravnik i bez sumnje jedan od najbližih Titovih savjetnika. Njegova politi ka shvatanja koja je iznio o sadašnjem stanju u hrvatskom prostoru, s obzirom na hrvatsko državno rukovodstvo i na njegove organe, potpuno je ispravno. Njima je poznato bankrotstvo tog rukovodstva i pozadina toga i stvar je 'partizana' da te greške propagandisti ki iskoriste i da vlastitim korektnim postupanjem dokažu da su oni, tj. 'partizani', jedini koji mogu ponovno da obuhvate Hrvate, Slovence i Srbe i da ih dovedu do ujedinjenja. Oni ne e ponavljati greške koje su pravili jugoslavenski režimi, nego e znati da otklone ono što bi dovelo do toga da se u budu oj državi s jednom od tri grupe 'drugorazredno' postupaju. Ovu su grešku prvo pravili Srbi u bivšoj jugoslavenskoj državi prema Hrvatima, a djelomi - no i prema Slovencima, a sada tu istu kratkovidnu grešku prave Hrvati, tj. ustaše — to je naro ito naglasio da bi istakao razliku izme u ovih i upotrebljivih ali po strani stoje ih Hrvata — u njihovoj novoj državi. Oni, tj. partizani — ja moram da upotrebim ovaj izraz jer ga je dr Petrovi za vrijeme razgovora upotrebljavao s naro itim naglašavanjem (SS-major Heinrich opravdava upotrebu rije i partizan jer je Himmler zabranio njenu upotrebu u izvještajima — primj. autora) — mogu da budu zadovoljni sa svojim dosadašnjim uspjesima u pravcu ponovnog ujedinjavanja slaven - skih elemenata. ... (Partizani) namjeravaju da uspješno napreduju i u slovenskom području, a iz nagovještavanja dr Petrovi a moglo se razabrati da oni poseban zna aj pridaju upravo prodiranju prema sjevero-zapadu i sjeveru u pravcu njema - ke granice, pa i preko nje. Dobio se utisak da je dr Petrovi naro ito dobro obavješten o položaju u Zagrebu — u najmanju ruku moglo se naslutiti da je izvanredno obaviješten o stanju po ministarstvima. S tim u vezi on je predložio da se za budu - e pregovore izabere neko mjesto u koje se može lakše sti i iz Zagreba.

O op em političkom položaju dr Petrović je rekao da Njemačka u Rusiji i dalje ima dobro opremljenog i hrabrog protivnika i da je za Njemačku u Rusiji najznačajnije da ove godine nije mogla da osvoji petrolejske izvore. Poteškoće koje će Njemačka zbog svoje jake mehanizacije imati upravo radi pomanjkanja goriva uskoro će se pokazati. Uslijed prodiranja Amerikanaca i Engleza u Africi, Njemačka će biti prisiljena da Afriku potpuno napusti a to će onda biti trenutak za angloameričku invaziju Italije, što je već znak približavanja sloma. U Italiji postoje jake suprotnosti između vojske i fašizma. Osim toga Italija — nešto što ona ne razumije — već dugo vremena sarađuje sa etničima Draže Mihailovića koji je istovremeno ministar rata u Vladi u Londonu. Upitao je kako Njemačka može da to dopusti. Dr Petrović je uvjeren da Njemačka ubuduće neće moći da izađe na kraj s poteškoćama koje se svuda pojavljuju. Njemačka nije u stanju da od bilo kuda izvuče snage da bi ih ubacila tamo gdje su joj potrebne za odlučujuć i udarac, na pr. ovdje na Balkanu, ili za sprečavanje raspadanja Italije.«

Već smo govorili o tome da su opunomoćeni general u Hrvatskoj Glaise von Horstenau i poslanik Kasche svoje vlastite inicijative, zbog stava OKW i Ribbentropa prema pregovorima s partizanima (a i jedan i drugi su smatrali da su ti kontakti vrlo korisni), prikazivali kao prijedloge koji su potekli od partizana. To nedvojbeno potvrđuje i SS-major Heinrich na kraju tog izvještaja:

»Njemački poslanik je predložio ing. Ottu da on u ličnom razgovoru s pregovaračima ima protivne strane sugerira protivnoj strani da ona predloži njemačkim ustanovama uspostavljanje neutralne zone, da bi se u obostranom interesu otklonili sukobi s njemačkim trupama.«

Dr Heinrich je svoje izvještaje dostavljao zapovjedniku policije bezbjednosti i službe bezbjednosti u Beogradu SS-pukovniku i pukovniku policije dr Schäferu ili zamjeniku i policijskom atašeu Njemačke kog poslanstva u Zagrebu. A budući da se podrazumijevalo da je prepiska unutar Glavnog ureda bezbjednosti Reicha i njegovih ustanova povjerljivog karaktera, uz naznaku broja akta nikada nije stavljena neka posebna oznaka (tajno, strogo tajno itd.). Takve oznake nema ni na citiranom dopisu dra Heinricha uz broj 655/42. Međutim, taj je dopis izuzetak s kojim se prvi put srećemo. Na njego-

voj tre o j stranici, koja po inje upravo citiranom re enicom, dr Heinrich je crvenim mašinski otkucanim slovima napisao »Tajno«! (Geheim). Nakon primitka dopisa i SS-pukovnik Schäfer je na prvoj stranici izvještaja crvenom olovkom napisao »tajno!«, ak to crvenom olovkom još potcrtao! A kada je prvi izvještaj dra Heinricha od 23. novembra (broj 654/42) stigao SS-potpukovniku Schäferu, on je na njega crvenom olovkom približio: »To je nemogu e!« Taj je izvještaj, kona no stigao i u Berlin. Zamjenik Müllera, šefa Ureda IV (Gestapo) u Glavnoj upravi bezbjednosti Reicha, SS-general-lajtnant Panzinger, uputio je 21. januara 1943. godine SS-pukovniku Schäferu depešu:

»SS-major dr Heinrich se angažovao u pregovorima s ustanicima za zamjenu zarobljenika. Šef Ureda IV smatra da je nezgodno da on u estvuje u tome. Policijski ataše u Zagrebu tako er je instruiran da ne u estvuje u ovim pregovorima, pa makar to njema ko poslanstvo želi.«³¹⁰

Schäfer, za kojeg je cijeli taj slu aj bio ne samo »nemogu «, nego i vrlo neprijatan jer su prigovori na adresu njegova pot injenog, dra Heinricha, bili indirektno upu eni i njemu, požurio je da se opravda i 26. januara 1943. godine poslao Panzingeru depešu:

»Do u eš a SS-majora dr Heinricha u pregovorima s predstavnicima ustanika u novembru 1942. godine došlo je bez moga znanja, ali na izri itu želju 718. pješadijske divizije. Kada me je Heinrich dopisom od 24. 11. 1942. upoznao s tim, zabranio sam odmah svako daljnje u estvovanje u pregovorima.«³¹¹

Da bi se shvatila ta reagovanja dra Schäfera i Müllera, treba imati na umu injenicu da je u Hitlerovu Glavnom stanu 18-19. 12. 1942. održan sastanak s na elnicima njema kog i talijanskog generalštaba i ministrima spoljnih poslova Njema ke i Italije, na kojem je dogovoreno izvo enje velike operacije protiv NOV i POJ. Naravno, odgovaraju i razgovori i izvještavanje na tu temu, a zatim izvjesne pripreme provedene su u Njema koj i prije, a to se i te kako odrazilo na stavove njema kih ustanova i operativnih jedinica i u tzv. NDH i u Reichu.

No, da se vratimo na *tajni* dio Heinrichova izvještaja od 23. novembra i vidimo kako je inž. Ott naveo partizanskog parlamentara dra Velebita na razgovor o temi koju mu je sugerirao poslanik Kasche.

Budu i da mu je bilo poznato da se Žunarevi (Marian Stilinovi — primj. autora) radi važnih zadataka koji su mu povjereni nalazi u Sloveniji, on se, ne našavši prikladniji na in, o igledno, poslužio varkom. Saopio je dru Velebitu da je njemu (!) Žunarevi u Zagrebu, prilikom razgovora o »livanjskoj razmjeni« predložio »saradnju s njema kim trupama — sli nu saradnji Talijana s tzv. 'antikomunistima' (etnicima — primj. autora) u Hercegovini« i predložio tu temu za razgovor. »Dr Petrovi je« — pribilježio je dr Heinrich — »smatrao da se i sada može razgovarati o saradnji po stanovitim pitanjima, ali je rekao da se on o tome prije svega mora informisati. U svakom sluaju oni su (partizani — primj. autora) i sada kao i ranije neprijatelji D. M. (Draže Mihailovi a — primj. autora) i angloameri kih plutokrata.«

U sklopu tog razgovora inž. Ott je onda naveo razgovor i na pitanje »neutralne zone«, na što ga je »dr Velebit upitao da li bi Nijemci bili spremni da partizanima liferuju i oružje?« kao što rade Talijani etnicima.

»To je bilo negirano« — piše dr Heinrich — »ali mu je bilo stavljeno do znanja da bi neutralizacijom stanovitih područja partizanske snage bile oslobojene za akcije na drugim područjima, na pr. protiv 'antikomunista' i da bi tamo imale mogućnost pribavljanja oružja (razoružavanjem etnika — primj. autora). Dr Petrovi je na to primijetio da bi se njima (partizanima — primj. autora) moralo priznati jedno znatno područje i da e on pribaviti o tome prijedlogu informacije i direktive te da e prilikom slijedeeg sastanka iznijeti partizanske prijedloge.«

Iz svega izloženoga može se izvući i samo jedan zaključak: Vrhovni štab nije uputio generalu Glaiseu von Horstenau nikakvo pismo i nije bio inicijator razmatranja »politi kih pitanja«, što mu pripisuju M. Leković i J. Tomasevič: bio je to njema ki poslanik Siegfried Rasche! Zbog toga, naravno, na nenapisano pismo nije ni mogao stati i odgovor. A o martovskim pregovorima još e mo govoriti u etvrtom tomu knjige *Partizanska obavještajna služba 1943—1945*.

Poslije novembarskih razgovora nije bilo novog susreta predstavnika Vrhovnog štaba s opunomoenicima generala Glaisea von Horstenaua i poslanika Kaschea, a i pregovori o razmjeni koji su prije otpočeli (oktobar—novembar 1942) nisu realizovani!

Nakon povratka u Mostar, s pregovora vodenih 17. novembra izme u Livna i Glamo a, kapetan Heyss je posjetio »Zapovjedni tvo 6. pješa ke divizije« i obavijestio ga o pregovorima i ponudi partizana da se u Biha u razmijene zarobljeni pripadnici oružanih snaga tzv. NDH, funkcioneri organa vlasti i ustaške stranke. Štab divizije je 26. novembra poslao odgovaraju i izvještaj Glavnom stožeru domobranstva, a »Ministarstvo Hrvatskog Domobranstva O Odjel« 1. decembra 1942. prosljedilo ga je Ustaškoj nadzornoj službi, Uredu I s napomenom:

»Obzirom na zapovjed Poglavnika od 1. o. m. (naš 6199/taj. od 1. o. m.) i na stanovište Glavnog Stana Poglavnika da se zamjene izvrše molim u sporazumu sa ovim odjelom poduzeti potrebne korake za izvršenje ovih zamjena.«³¹²

Nismo naišli na dokumente iz kojih bi se vidjelo je li i što je po ovoj napomeni poduzeto u decembru 1942.

Me utim, pregovori o razmjeni partizana zarobljenih u Livnu u oktobru 1942. najvjerovatnije su vo eni neposredno izme u neke partizanske komande i ustaških vlasti u Livnu i prije njema ko-partizanskih pregovora 17. novembra. O tim pregovorima saznajemo iz izvještaja zapovjednika 5. oružni ke pukovnije pukovnika Stjepana Tome broj 2312, ali bez naznake datuma. On je, u stvari, Ustaškoj nadzornoj službi u Zagrebu i njenim Uredima I i II, »Zapovjedni tvu III. domobranskog zbora« u Sarajevu te nizu drugih komandi i nadležtava prenio izvještaj »Oružni kog voda Livno« o »zamjeni partizana za naše ljude«:

»Dana 21. studenog 1942. izvršena je zamjena zarobljenih partizana u mjestu Livno sa taocima Hrvatima koje su odveli partizani iz Livna prilikom povla enja.

Zamjenjeno je 27 osoba i to sjeverno od Priluka 1 km. a udaljeno od Livna 8 km. Predstavnik naših vlasti bio je ustaški satnik Lovrin i Krunoslav zapovjednik VII. ustaške bojne, a sa partizanske strane Karlo Leonardi Dr. prava rodom iz Trogi-ra.

Pri razmjeni prisustvovala je sa partizanske strane jedna grupa crnogoraca.«³¹³

Nedostaju detaljniji podaci o toj razmjeni, kao i o osobama koje su tada razmijenjene.

Bila je to posljednja razmjena na terenu Bosanske krajine 1942. godine.

Pregovori o razmjeni posade domobranskog aviona i stru njaka preduze a »Elektro-Bosna« iz Jajca, me utim, zbog o igledne ustaške sabotaze njema ko-partizanskih razmjena nisu se privodili kraju. U tom smislu uop e nije koristilo ni pismo njema kog vojnoprivrednog oficira pukovnika Schardta, poslano 14. decembra 1942. godine njema kom opunomo enom generalu u Hrvatskoj Glaiseu von Horstenau, zapovjedniku njemskih trupa u Hrvatskoj generalu Rudolfu Lüttersu (Liters) i Vojnoprivrednom štabu Wehrmachta na Jugostoku:

»Po povratku prokuriste firme iz Jajca (Leinschütz — primj. autora) dobiven je prvi izvještaj o novom razaranju fabrike. Iako su razaranja djelomi no jako velika, firma e nastojati da tvornicu što prije opravi i osposobi, da bi se što prije mogla ponovo staviti u pogon. Ali... preduslov je za to da se osoblje koje se nalazi u zarobljeništvu ustanička, razmjenom ponovo stavi firmi na raspolaganje.

Prilikom prvog zauzimanja Jajca u zarobljeništvu su pali ing. Otmar Siglhuber, knjigovo a Franz Leinschütz i gospo ica Resi Mehr. Prilikom napda u novembru, zarobljeni su ing Bruno Škrivani , šef elektri ne centrale i kemi ari ing Ivan Erdelji, ing. Ivan Mlakar, profesor Nebodar Škarića i majstor Franjo Konopek.

Vojnoprivredni oficir smatra da se bez povratka inženjera i kemi ara tvornica ne može ponovno osposobiti i da se, bez sumnje, takvi stru njaci ne e mo i iz Reicha staviti na raspolaganje. Stoga se moli da se Siglhuber i ostali što je mogu e brže razmijene, a razmjena 5 lica — Škrivani i ostali — što prije pokrene.«³¹⁴

Unato toj intervenciji na najvišim mjestima, ipak su pregovori oko razmjena zbog po etka velike etvrte neprijateljske ofanzive privremeno prekinuti.

Me utim, kako u toku priprema, tako i u toku same ofanzive, njema ki su se štabovi obilato koristili obavještajnim podacima što su im ih dostavljali do tada razmijenjeni zarobljenici i, još više, posrednici u razmjenama.

ZAGREBA KE ISPREPLETENE OBAVJEŠTAJNO-DIVERZANTSKE MREŽE

formiranje i rasformiranje Vojnog komiteta — prvi obavještajni podaci i veze — likvidacija Ljudevita Tiljka — »inženjerska obavještajna grupa« — sje anje• sekretara zagreba kog Mjesnog komiteta — umjesto u Moskvi, u Španiju — diverzanti ili obavještajci — bjekstvo iz francuskog logora — nedoređeni i proturječni podaci — povratak u Zagreb — nešto nije u redu s datumima — neosnovane tvrdnje — diverzantski kursovi — ipak rad i na obavještajnom planu — Kraja i ev odlazak u Zemun i Beograd — ko je bio Ivan Srebrenjak Antonov — dva važna svjedočenja — prvi ratni dokument o Antonovu — zagonetni »Bak« — dok istraga traje, odluka se odlaže — Antonov »raspušta svoju vojsku« — V. Bakari nije bio oduševljen — hapšenje Antonova i Hebranga — Ivan Kraja i se vraća u Zagreb — Antonov nikoga nije izdao — ko je bio »šef« — još jedna Kraja ieva funkcija — Valdes i Stela u Sloveniji — Fisherov obavještajni izvještaj Moskvi — Stevan je, ipak, bio Stevo — na zahtjev »direktora« natrag u Zagreb — ko je bježao od istine »kao vrag od tamjana« — dva vremenski pogrešno locirana događaja — »punkt« u tvornici likera »Beker« — organizacija i rad partijske obavještajne službe u Zagrebu potkraj 1942. godine

Po etkom 1941. u Zagrebu, koji je tada imao oko 220 000 stanovnika,¹ djelovalo je, pod rukovodstvom Mjesnog komiteta Komunisti ke partije Hrvatske i šest njegovih rajonskih komiteta, oko pet stotina lanova Partije.²

Prvih dana maja 1941. godine Tito je u Zagrebu organizovao savjetovanje KPJ kojem su prisustvovali delegati iz svih krajeva okupirane i raskomadane Jugoslavije, osim iz Dalmacije, iji je predstavnik bio sprijeen, te iz Makedonije, iji je »P(okrajinski) K(omitet) otkazao održavanje veza s nama i povezao se s KP Bugarske odmah u po etku okupacije Makedonije«. ³ Na savjetovanju je odlučeno, pored ostaloga, da se, kako je to definisao Tito, »pri svim rukovodstvima KPJ formiraju vojni komiteti sa zadatkom da prikupljaju oružje, pripremaju ljudstvo za oružane formacije, *organiziraju obavještajnu službu itd.*“⁴ (Istakli autori.)

Odmah poslije majskog savjetovanja pri Centralnom komitetu KPH (Andrija Hebrang, Ivan Rukavina, Marko Simeni) osnovan je Vojni komitet, a potkraj tog istog mjeseca Vlado Popović i Andrija Hebrang formiraju i Vojni komitet Mjesnog komiteta KPH za grad Zagreb. Me utim, »do napada Hitlerove Njema ke na Sovjetski Savez rad Komiteta je bio dosta neorganiziran, više individualan« i »tek nakon napada na SSSR... postao je organiziraniji« — napisao je poslije rata Šime Balen, jedan od lanova tog komiteta.⁵

»Koncem srpnja ili po etkom kolovoza 1941. raspušten je Vojni komitet, jer se smatralo da M(jesni) K(omitet) KPH kao štab Partije mora biti, u stvari, vojni komitet koji treba da vodi sve borbene akcije« — napisao je drugi lan tog komiteta Ante Milković.⁶

Odluka o raspuštanju Vojnog komiteta MK KPH bila je, vjerovatno, nakon povratka Vlade Popovića iz Beograda (6. jula), uslovljena i formiranjem Operativnog rukovodstva, koje je zamijenilo dotadašnji Vojni komitet CK KPH, kao i općim razvojem događaja u Zagrebu. U ostalim je gradovima, kada su za to postojali uslovi, nastavljeno formiranje i aktivnost vojnih komiteta, što se pokazalo korisnim, naročito s obzirom na njihovu obavještajnu aktivnost.

Kada je Ivan Božićević, član Mjesnog komiteta KP Hrvatske u Zagrebu od marta do kraja decembra 1941. godine, otišao u partizane, detaljnije je objasnio rad zagrebačkih komunista i aktivista NOP-a na obavještajnom planu:

»Partija je bila informirana o svemu što se događalo u gradu, u tvornicama, školama, nadležnostima. Nijedan važniji transport nije mogao proći kroz Hrvatsku, a da komunisti i simpatizeri zaposleni na željeznici ne bi o tome obavijestili Partiju. Pa i u organima vlade NDH i u policiji Partija je imala svoje suradnike.«⁷

Nažalost, Božićević nije rekao kome su iz Partije dostavljani podaci o »važnijim transportima kroz Hrvatsku« odnosno kako su oni u to vrijeme (1941) bili korišteni. Isto tako ne imenuje nijednog saradnika Partije »u organima vlade NDH i u policiji«!

Malo konkretnije podatke o korištenju podataka o željeznim transportima govori se u sjećanjima grupe predratnih članova KPJ, koja je djelovala na Zagrebačkom kolodvoru:

»Karel Korošec je uspostavio telegrafsku vezu s Novskom, Capragom, Križevcima i drugim stanicama, pa su mu njegovi drugovi, dogovorenim šiframa, javljali s terena o sastavu transporta. Također je i on njima javljao o transportima koji su prolazili kroz Zagreb, dolaze i iz Njemačke, a kretali su se u pravcu istoka ili u Bosnu. Neki su se transporti formirali na stanicama u Zagrebu. Korošec je svojim vezama na terenu to javljao kako bi one mogle obavijestiti partizanske jedinice da poduzimaju odgovarajuće mjere. Tada bi u akciju stupili partizanski diverzanti.«⁸

Jednog od saradnika Partije koji su radili u ustaškoj policiji spominje samo Ivan Denac, koji se, kao član Ražnjaškog komiteta KPH na Trešnjevci, potkraj aprila ili

po etkom maja 1942. povezao s Grgom Jankesom, španskim borcem, tada povjerenikom Biroa CK KPH u Zagrebu:⁹

»Odlu eno je da odem na slobodni teritorij s Jankesom. Naš odlazak je bio izveden pod posebnim okolnostima. Grga Jankes dobio je vezu s drom Vel i em, koji je bio zamjenik šefa privredne policije u Zagrebu. Pomo u njega organizirao je da mi idemo kao neka policijska inspekcija u Novi Vinodol, koji je bio pod administracijom NDH. Dr Vel i je izradio dokumente za Jankesa, a ja sam dobio legitimaciju studenta Pravnog fakulteta kao praktikant na policiji. Ja nisam znao kakva je to veza s Vel i em. Jankes mi je rekao da moramo biti oprezni, jer da on nudi usluge za NOP i da želi i i u partizane, ali da mu je sumnjiv. Krenuli smo kolima i došli do Ogulina oko kojeg je bila neka lokalna ofenziva na partizane. Organi NDH su tražili od nas da u emo u Ogulin da bi u policijskoj stanici provjerili tko smo, jer im je bilo udno kako se mi usu ujemo, kao ustaška policijska ekipa, da tako kuražno idemo kroz Gorski kotar gdje je bilo partizanskih zasjeda. U Ogulinu je policija telefonirala u Zagreb. Mi smo ekali ispred stanice, a dr Vel i je bio u stanici s policajcima. Poslije izvijesnog vremena je izišao, pošto je sve bilo u redu, pa smo krenuli dalje...«¹⁰

Navode Ivana Denca potvr uje i pismo Konspiratora (Dragutina Sailia), rukovodioca Povjerenstva CK KPH u Zagrebu, poslano Vladi Popovi u, sekretaru CK KPH, 6. maja 1942. godine. Konspirator u tom pismu, izme u ostaloga, javlja da je policija saznala za boravak Grge Jankesa u Zagrebu, da je pod policijskom »pas-kom (je) Ljubljanska ulica gdje su navodno Dr i Grga bili na košti«, te da su »zbog toga (smo) Grgu sklonili«, a njegove je poslove preuzeo Stevo Kraja i .

Redakcija druge knjige edicije *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB ...*, u kojoj je objavljeno Konspiratorovo pismo, u napomeni objašnjava da je Dr, u stvari, u-ro Vel i .¹¹

Mjesec dana kasnije, 6. juna 1942, Vlado Popovi piše Brki (Ivanu Kraja i u Stevi) i Konspiratoru da je »prije neki dan stigao (je i) Fric sa još jednim drugom« na oslobo eni teritorij.¹² Fric je bio pseudonim Grge Jankesa, a »jedan drug« s kojim je Fric stigao bio je Denac.

» uri koji je doveo Frica« — piše dalje Vlado — »trebate platiti utrošen benzin. Radi se o 120 li-

tara. U ostalom on ima za sav utrošak pismenu potvrdu. Koristite veze s njim, ali je potrebno da budete oprezni. Na putu s Fricom pokazao se dobar i vrlo spretan.«¹³

Rezervisanost prema uri Vel i u izražava i Ivan Kraja i u pismu Centralnom komitetu KPH od 20. juna 1942. rije ima:

» uro koji je vozio Frica tie može se za drugo ništa iskoristiti nego za takove svrhe u ostalom sve je to linija Marine (Marina Gregori — primj. autora) kojoj ja vrlo oprezno pristupam.«¹⁴

U primjedbama na rukopis Paje Gregori a, pisanim 16. 12. 1976, Bogdan Crnobrnja tako er spominje Vel i a, ali kao Velj i a. Taj dio primjedaba glasi:

»... govoriš da si sreo nas nekolicinu u Gornjem Daruvaru 15. marta (tu sam prvi put vidio i uo za Velj i a). Trebalo bi nešto re i, zašto se toliki broj nas okupio t.j. o svrsi susreta. Dodajem da je bio prisutan i Karlo Mrazovi , Grga Janke i Maja Komar. Da te podsjetim, Grga i Maja su otišli sa Velj i em u Daruvar i tamo 'legalno' u hotelu prespavali i zatim produžili na bjelovarski teren. Maja je ubrzo zatim uhapšena. Taj je susret bio nešto kasnije — koncem marta. Gašpar i ja smo došli do tebe u Jamu pa smo zajedno proslijedili u Gornji Daruvar. Mi smo na sastanak bili pozvani kao komandant i politi ki komesar I odreda, a ostali drugovi kao partijski rukovodioci na terenu.«¹⁵

Što se kasnije dogodilo s drom Vel i em, nismo utvrdili.

U Zagrebu se, kao i u ostalim gradovima okupirane Jugoslavije, uspješna aktivnost partizanskih obavještajaca odvijala u toku ljeta 1941, ponajprije, ako ne i isključivo, na kontraobavještajnom planu. I pritom su se, kao i drugdje, nastojali prije svega zaštititi vlastiti redovi od neprijateljskih agenata. O prvoj ve iti akciji te vrste piše tadašnji lan Mjesnog komiteta KPH u Zagrebu Blaž Mesari :

»U ljeto 1941. godine u Zagreb je došao policijski agent Ljudevit Tiljak, koji je nanio mnogo zla beogradskoj partijskoj organizaciji. Njegov je zadatak, o igledno, bio da se infiltrira u partijske redove, da osmatra djelatnost organizacije i da joj u pogodnom trenutku zada težak udarac. Me utim, primijetila ga je i pratila partijska organizaci-

ja da bi se ustanovilo gdje zalazi i s kim se povezuje. Budući da je ocijenjeno da njegova djelatnost postaje opasna za partijski aktiv, on je uhvaćen, saslušan i likvidiran.«¹⁶

Taj je pothvat izvršen usred Zagreba početkom jula 1941. godine. Nije utvrđeno koliko su u tome mogla biti iskorištena obavještenja što ih je Tiljak dao u toku saslušanja.

Zagrebačka željeznička radionica, sa oko dvije hiljade zaposlenih imala je važnu ulogu u borbi zagrebačkog proletarijata za sve vrijeme postojanja Kraljevine Jugoslavije i u svim je situacijama bila snažno uporište Komunističke partije. Ona je svoju revolucionarnu tradiciju nastavila i u najtežim uslovima nastalim rasparavanjem Jugoslavije u aprilskom ratu i stvaranjem »Nezavisne Države Hrvatske«, svrstavajući se u prve redove protiv okupatora i ustaških kvislinga. U njoj je već u drugoj polovini 1941. godine djelovala specijalna obavještajna grupa poznata pod nazivom Inženjerska obavještajna grupa, o kojoj je *dr Ivan Oskarić*, član te grupe, 1983. godine napisao i ovo:

»Uskoro poslije formiranja grupe imali smo veći i prve rezultate obavještajnog rada. Prilikom jednog dolaska ustaša uspjeli smo obavijestiti sve drugove koji su bili pod sumnjom, i oni su se sklonili sa svog radnog mjesta. Ustaše su obično hapsili drugove na radnom mjestu. Tom prilikom nisu našli one zbog kojih su došli. Jedan od onih koji je tada spašen bio je Mutak. On je, kad sam mu javio da idu ustaše, odmah napustio radno mjesto u odjelu i sakrio se u skladište drva, odakle je kasnije izišao i od tog vremena je postao ilegalac i uskoro bio prebačen u partizane. Međutim, njegov sretan bijeg imao je jedan tragičan slučaj. Naime, ja sam dobio zadatak da o njegovom spasavanju obavijestim njegovu ženu koja je stanovala na Pongraevu. O tome sam rekao, kad smo išli s posla, članu svoje ćelije Vjekoslavu Bergantu koji je stanovao na Pongraevu nedaleko od Mutaka. Bergant je predložio da će on prenijeti poruku Mutakovoj ženi, na što sam pristao. Kasnije smo saznali da je Bergant u Mutakovu stanu nabasao na zasedu, bio uhvaćen i kasnije u logoru likvidiran.

Na slici na strani, kao Mutak, bilo je spaseno još dosta drugova od hapšenja.«¹⁷

Rije je o Vladimiru Mutaku, tada sekretaru željezni kog partijskog rukovodstva, a Inženjersku su obavještajnu grupu, osim Ivana O aka, sa injavali radnici i službenici zagreba ke Željezni ke radionice Franjo Dominik, Dušan Doder, inž. Boris Prikri, inž. Petar Šegovi ...

Dr inž. Boris Prikri je o radu te obavještajne grupe napisao i ovo:

»U toku svoga rada 1941. i 1942. godine, kao i kasnije, grupa je izvršavala mnoge i raznovrsne zadatke. Nazvana 'inženjerskom obavještajnom grupom', ona je neprekidno i intenzivno prikupljala i dostavljala mnogobrojne podatke o kretanju transporta, popravcima lokomotiva i vagona, mjerama na uspostavljanju isporuka, o gradnji oklopljenih vagona i oklopljenih vlakova u radionici sa svim detaljima konstrukcije i naoružanja, o direktivama koje je željeznica dobivala u okružnicama ministarstava, detaljima s konferencija rukovodstva radionice, restrikcijama, personalnim promjenama na svim važnim mjestima, o mjerama koje su planirane protiv sabotaza, aktivnostima ustaških grupa u radionici, lozinkama, planovima rada za idu i mjesec, o imenima radnika koje je uprava smatrala nepouzdanim i protiv kojih sa pripremane mjere, o naprednim radnicima, na koje se moglo ra unati i o mnoštvu drugih pojedinosti.

Osim toga, grupa je svakodnevno prikupljala brojne druge informacije o zbivanjima u vladi, u ministarstvima, u zagreba kim komandama i drugdje, što se moglo uti u razgovorima s važnim ljudima u radionici koji su to znali službeno zbog svojeg prisustvovanja u tim ustanovama ili privatno po ro a koj liniji, jer su neki u radionici bili u uskom srodstvu s važnim politi kim osobama. Tim ljudima posve ena je pažnja svakodnevnim navo enjem na razgovore.

Osim redovne obavještajne djelatnosti, grupa je imala i niz drugih zadataka.«¹⁸

A inž. Petar Šegovi je napisao:

»Vjerovatno je to bilo po etkom jeseni 1941. godine kada je Ico O ak formirao jednu organizaciju u kojoj sam i ja bio zajedno s Borisom Prikriom, Dušanom Doderom i Franjom Dominikom. (...) Da bi se uspješnije odvijala i razvijala borba protiv okupatora i kvislinga, zaduženi smo da skupljamo sve interesantne podatke za koje do-

znajemo, bilo u Željezni kol radionici ili izvan nje od poznatih ili drugih ljudi koji će biti korisni za NOP, da ih predajemo, odnosno da informiramo o svemu svoju vezu Icu O aka. Pod njegovim rukovodstvom odvijao se naš rad. Davao sam opis značajnijih ljudi u Zagrebu, podatke o njihovom političkom uvjerenju i ponašanju. Zatim, sve moguće podatke o ustaškoj žandarmeriji na Donjem Kraljevcu, kao i mnoge druge zanimljive informacije (detalja se više ne sjećam). Otkako je u početku naše djelatnosti prisustvovao na nekoliko sastanaka. Ubrzo smo se sastajali sami, a najvišu funkciju u grupi imao je Boris Prikrič. On je neprekidno održavao vezu s Icom O aka. Mi ostali smo samo u slučaju vrlo važnih stvari (bilo nam je, naime, objašnjeno što je to) mogli tražiti višu vezu, to jest izravan kontakt s O aka.«¹⁹

Lutvo Ahmetović, član Mjesnog komiteta KPH u Zagrebu, a zatim do odlaska na oslobođene teritorije u jesen 1942. godine sekretar MK, u svojim sjećanjima prilično opširno govori i o obavještajnom radu:

»Partijska organizacija stvarala je u Zagrebu i odbore NOP-a među pripadnicima domobranskih jedinica. Zadaci su im bili da politički djeluju među domobranima, pripremaju ih za prijelaz na stranu partizana ili izravni odlazak u partizane, da skupljaju oružje i odjeću, a posebno vojne podatke o snagama, naoružanju i planiranim akcijama protiv NOV-a. U davanju podataka vojnog karaktera osobito je bilo dobrih rezultata.« (Istakli autori.)²⁰

Lutvo Ahmetović zatim objašnjava da je najviše partizanskih obavještajaca među domobranskim oficirima potjecalo iz redova rezervnih oficira jugoslavenske vojske, ali ne spominje nijedno ime. O konkretnim rezultatima tog obavještajnog rada kaže:

»Bilo je veoma korisnih informacija, osobito o dislociranju i snagama okupatorskih jedinica u NDH, o pokretima tih jedinica, o planovima obrane Zagreba, o vojnim transportima i o planiranim akcijama. U sjećanju su mi ostali podaci koje smo dobili o planiranim akcijama na Petrovu goru i Kozaru. Ti podaci su bili toliko i dostavljeni su desetak dana prije akcije.«²¹

Ti poslijeratni navodi Lutve Ahmetovića poprilično se razlikuju od onoga što je on sam napisao u izvještaju

dostavljenom 12. maja 1942. Centralnom komitetu KP Hrvatske u ime zagreba kog Mjesnog komiteta:

»Naše veze s vojskom nisu zadovoljavaju e. Svode se uglavnom na davanje nama veoma esto zastarjelih podataka i informacija i po par metaka i sli no.«²²

Ipak, kada je rije o podacima o akciji planiranoj na Petrovu goru, odnosno na oslobo eno podru je Korduna, ako su se oni odnosili na domobransko-ustašku ofanzivu poduzetu u martu 1942. godine, onda je, sude i po izjavama tadašnjeg komandanta 1. kordunaškog NOP-odreda anice Opa i a, Lutvo Ahmetovi , ini se, u pravu. Naime, anica Opa i o toj ofanzivi kaže:

»Martovska neprijateljska ofanziva, dobro pripremljena nije nas iznenadila. Partizani po narenju Glavnog štaba mijenjaju taktiku. Ne staju frontalno u odbranu oslobo enog teritorija, nego izmiruju neprijatelja neprekidnim bo nim napadima, zasjedama i prebacivanjem iza leda. Ustaše i domobrani prekrstariše cio Kordun, pa ak i Petrovu goru, ali ne uspješe razbiti ni jednu našu jedinicu.«²³

Me utim, podaci o ustaško-domobranskoj ofanzivi na Petrovu goru, koja je uslijedila odmah nakon toga, po etkom maja 1942, nisu stigli do odgovaraju ih partizanskih štabova. Ponovo emo se poslužiti rije ima anice Opa i a:

»Neposredno poslije ofanzive (martovske — primj. autora) novi komandant ustaških snaga Moškov prire uje nam teško iznena enje. Naša obavještajna služba nije bila dorasla situaciji, pa ni mi komandanti i komesari odreda i Štaba grupe KNOP odreda. Nastojimo da nam se premorene jedinice odmore, a nemamo pojma šta nam se sprema. Ni Glavni štab Hrvatske ne zna za to. Tako Moškov uspjeva koncentrirati do tada najve e snage koje je Paveli uspio upotrijebiti u jednoj operaciji bez u eš a okupatorskih jedinica. Oko 3000 ustaša i domobrana svrstanih u nekoliko elitnih ustaških bojni i preko 2000 vojnika iz obližnjih garnizonskih jedinica i muslimanske milicije iznenada opasuje Petrovu goru. Na sve strane dolazi do okršaja. Naše jedinice, kao za vrijeme martovske ofanzive, postavljaju zasjede i razbijaju itave ete ustaških prethodnika. No još uvijek o ustaškom planu nemamo pojma. I tako se odjednom na osmo u obru u.«²⁴

Dogodilo se, najvjerovatnije, upravo ono na što upo-

zorava i Lutvo Ahmetovi govore i o podacima do kojih su dolazili partizanski obavještajci Zagreba:

»Nekada se te obavijesti nisu mogle iskoristiti, jer su dobivene neposredno pred akciju, pa se zbog slabih veza nisu mogle proslijediti dalje.«²⁵

Nešto se sli no dogodilo, ini se, i s podacima o majskoj neprijateljskoj ofanzivi na Petrovu goru kojima je raspolagao i Karlova ki vojni komitet: veze s Okružnim komitetom i partizanskim štabovima bile su prekinute i ti podaci nisu mogli da im budu dostavljeni!

Majska ofanziva na Petrovu goru ipak je doživjela krah: 14. maja u zoru partizani su razbili ustaško-domobranski obru i istog je dana Petrova gora bila potpuno slobodna.²⁶

U svom kazivanju o radu zagreba kih partizanskih obavještajaca Lutvo Ahmetovi na jednom mjestu daje veoma važan podatak:

»Sve važnije veze tog karaktera i informacije predavali smo preko Ivana Kraja i a Steve.«²⁷

Ivan Kraja i Stevo (1906—1986) bio je, bez sumnje, jedna od najistaknutijih li nosti partizanske obavještajne službe. Zaposlio se u Željezni koj radionici u Zagrebu kao radnik, strojobravar, i tu je 1931. postao lan SKOJ-a, a 1933. lan KPJ. Ubrzo je partijski funkcioner: sekretar etvrtog rejonskog komiteta i lan Mjesnog komiteta KP u Zagrebu, a 1935. je kooptiran za lana Pokrajinskog komiteta KPJ za Hrvatsku.

Kada je u Zagrebu provaljena partijska organizacija i uhapšen Marko Belini , Marija Rauševi i Antun Mrak, Kraja i je prešao u ilegalnost, a ubrzo zatim, po etkom aprila 1936, Partija ga šalje u jednogodišnju »politi ku školu u SSSR«. Na putu za Moskvu, preko Be a, prvih dana maja stigao je u Prag. Adela Bohunicki ga se sje a iz Praga:

»U maju iste godine stigao je u Prag Ivan Kraja i , kog niko nije upoznao, jer je bilo potrebno da ostane u strogoj ilegalnosti: održavao je vezu samo sa Peri em.«²⁸

Marko Peri je po etkom 1936. godine kao emigrant došao u Prag, gdje je preuzeo partijsku tehniku, održavao vezu sa CK KPJ i radio u partijskoj organizaciji jugoslavenskih studenata, koje je kasnije otpremao u Španiju.

Nakon izbijanja fašisti ke pobune generala Franka, umjesto u Moskvu, Ivan Kraja i na vlastiti zahtjev u oktobru odlazi u Pariz, odakle se, zajedno s Karlom Mrazovi em i Matijom Vidakovi em, koji su onamo stigli iz SSSR-a, potkraj istog mjeseca, prebacio u Špa-

niju. Pod imenom Esteva Verde kao borac se priključuje 13. internacionalnoj brigadi, bataljonu »apajev«. Kada je bataljon poslije teških borbi i gubitaka na teruelском frontu u januaru 1937. godine povučen, Ivan Kraja i se dobrovoljno javio za »neke specijalne zadatke na jugu« i tako stigao na diverzantski kurs.

»Polovinom jula« — piše Lazar Udoviki — »uputili su me ... u Valensiju — u sovjetski štab. Tamo su došli ruski oficiri — instruktori i jedan od njih ... je bio određen za savetnika u gerilskim jedinicama...

U to vreme je blizu Valensije bila škola gerilskih jedinica gde se ušlo u rukovanje eksplozivima, pravljenju, postavljanju i aktiviranju mina za rušenje železnih pruga i puteva, mostova i drugih objekata u pozadini neprijatelja. U ono vreme to je vršeno konspirativno, tako da ni Španci o tome nisu znali, jer su te jedinice ... stajale pod rukovodstvom Komunističke partije. Nešto posle mog dolaska one su priznate od španske vlade kao regularne.

U školi sam bio svega jedan dan, a zatim sam otišao u selo Herensijas, blizu Talavere, gde je bilo sedište jedne gerilske grupe. Tu sam mogao da je pre mene u toj grupi bio Stevo Kraja i ...²⁹

Nakon završetka kursa Kraja i se s jednom diverzantskom grupom, pod komandom sovjetskog generala Pavlova, prebacio na jug Španije, na teritorij zaposjednut trupama generala Franka.³⁰

General Dimitrij Pavlov bio je tenkovski oficir i kada su Frankove trupe u decembru 1936. godine ugrozile Madrid, preuzeo je komandu nad tenkovima pristiglim iz Sovjetskog Saveza i nad dvije internacionalne brigade.³¹ Kraja i je u redovima španske republikanske armije napredovao do čina kapetana.

U razgovoru sa zagrebačkim novinarom Darkom Stuparićem u julu 1974. Ivan Kraja i je indirektno nagovijestio da jednog dana namjerava da »po ne(m) skupljati sje anja«, a deset godina kasnije, u intervjuu objavljenom u »Vjesniku« 28. oktobra 1984, Darko Stuparić piše da »posljednjih godina Ivan Kraja i , uz suradnju publicistkinje Dare Janekoviće, radi i na sje anjima«. U prvoj knjizi zbornika *Ratna se anja iz NOB 1941—1942* štampanom 1981. godine, objavljen je njegov članak *Osvrt na rukovođenje internacionalnim bri-*

gadama u španjolskom građanskom ratu, u kojemu obrađuje svoj boravak u emigraciji i u Španjolskoj u španjolskom građanskom ratu. U trećoj knjizi istog zbornika nalazi se njegov članak *Ilegalni rad u Zagrebu od 1941. do avgusta 1943.* Tri godine kasnije, 1984, taj isti članak, s manjim izmjenama i dopunama, ponovo je štampan u *Zborniku sjećanja — Zagreb 1941—1945*, a zatim i u ediciji *Veze u NOB-u 1941—1945*.

Sušтина onoga što je Ivan Kraja rekao u tom članku, odnosno u govorima, kao i u intervjuu Darku Stupariću, rekaže se na sljedeći način: nakon sloma španske republike on se 9. februara 1939. prebacio u Francusku, kao i ostali borci internacionalnih brigada. U logoru u koji su bili smješteni Jugoslaveni dolazilo je do razmirica između dobrovoljaca koji su u Španiju došli iz SSSR-a i onih koji su stigli iz Jugoslavije: prvi nisu htjeli da se vrate u Jugoslaviju:

»... Govorili su« — kaže Kraja — »kako su oni članovi SKP(b), građani SSSR-a i da će se vratiti u Moskvu. Kad bismo o tome raspravljali i pozivali ih da se vrate u Jugoslaviju, znali bi mi predbaciti: 'Pa što ti ne pođe prvi.' I, slučaj je htio da sam pošao prvi. Najprije u Le Havre, a poslije toga u Pariz.«³²

Kraja se u intervjuu Stupariću ne zadržava na svom »slučaju« niti objašnjava zbog čega je išao u Le Havre. Međutim, drugi izvori omogućuju djelomičnu rekonstrukciju tog perioda njegove djelatnosti.

Pomalo udni, ali su i indikativni navodi dra Gojka Nikoliša u njegovu sjećanju na boravak u logoru Jugoslavena u Francuskoj nakon sloma Španske Republike:

»Već februara, ili marta 1939., misteriozno je nestao 'Stevo Verdi'. Pošto sam ga ja zapazio po izrazitoj pasivnosti i nezainteresovanosti za nevolje logoraša, smatrao sam da je njegovo bjekstvo akt demoralisanosti. Tek kasnije sam doznao da je Stevo Verdi u stvari Ivan Kraja, funkcioner Partije. Tek kasnije sam saznao da je njegova pasivnost bila taktika da ne upadne u ruke francuske policije, da mu ne osujeti bjekstvo.«³³

Još dok se Kraja nalazio u Španiji, Tito je 5. decembra 1937. godine poslao iz Pariza u Moskvu Wilhelmu Pičku (Vilhelm Pik), članu Sekretarijata Izvršnog komiteta Komunističke internacionale, odgovornom za balkanske zemlje, opširno pismo u kojemu su napisane i rečenice:

»Karakteristiku za Stevana šaljem zbog toga što smo odlučili da ga pošaljemo k tebi na specija-

lizaciju njegove profesije, koju on sada kod Andrejeva vrlo dobro obavlja. Za drugog kandidata Vokšina karakteristika se nalazi kod vas.»³⁴

Stevan je bio Ivan Kraja i , Vokšin — Josip Kopini , a Andrejev (Boris Andreev) — Božidar Maslari .

U svjetlu te Titove depeše ne čini se nimalo slučajnim da je Ivan Kraja i »pošao prvi« iz logora. Njemu je nekim partijskim vezama vjerovatno javljeno da pobjegne. To indirektno potvrđuju događaji koji su se zbili u logoru Argeles sur la mer 14. marta 1939. godine:

»Tog dana, predveče, stigla je povelja grupa naoružanih gardmobila, sa jednom velikom 'maricom'« — piše Svetislav Dordević. — »Došli su u naš deo logora i proitalijski spisak 14-torice drugova, i to: Abramović, Josip-Ludek, Dapević, Petar-Peko ... Kurt Vladimir-Majder, ... Jurani, Oskar ...

Pošto su nas prozivali, narediše nam da pokušamo stvari i da odmah dođemo. Niko od nas nije pokušao da se sakrije ili da izbegne hapšenje. Uostalom, nismo ni znali šta misle da urade sa nama.»³⁵

O istom događaju piše i Pavle Vukomanović Stipe:

»Dok sam boravio u bolnici, došlo je do hapšenja drugova Peke Dapevića, Matije Uradina, Abramovića, Juranića, Lekića, Kurta i još nekoliko drugih. *Drug Kraja i je uspio pobjeći.* Ostali su zatvoreni u tvrđavi kod Koljura.« (Istakli autori.)³⁶

U rukovodstvu logorske partijske organizacije osim Pavla Vukomanovića Stipe, Vlade Popovića i još nekih drugova nalazio se — suprotno tvrdnji dra Gojka Nikolića — i Ivan Kraja i . Ukoliko je to tačno, onda je jasno da je riječ o organizovanom bijegu Kraja i a — po zadataku Partije!

U luci Le Havre pristajali su sovjetski teretni i poluteretni brodovi kojima su se u SSSR prebacivali pripadnici internacionalnih brigada i Španci, borci republikanske Španije. Da li je zbog toga i Kraja i a nakon bjekstva iz logora put vodio u tom pravcu? Ili nije bilo broda kojim bi se prebacio, ili se u međuvremenu odustalo od prvobitne namjere?

Taj »slučaj« Ivana Kraja i a malo bolje osvjetljava članak *Osvrt na rukovođenje u internacionalnim brigadama u španjolskom građanskom ratu 1936—1939:*

»U tome logoru ostao sam oko tri tjedna. Zatim sam bio pozvan od Partije da, s pasošem našeg ekonomskog iseljenika koji je iz Kanade došao da se bori i poginuo u Španjolskoj, odem iz logora u L'Havre. Tamo je trebalo da ispunim putni list za

ukrcavanje u jedan brod (više se ne sjećam imena) što je plovio u Kanadu.

(...)

Pošto sam obavio posao u L'Havreu, stigao sam u Pariz na javku koju sam dobio prije putovanja u L'Havre.«³⁷

Citirani podaci, tako formulisani, nedoređeni su i zbog toga protivurjevi ne traže objašnjenja koja ne možemo naći u lanku Ivana Kraja i a: ako je trebalo da iz Le Havrea otplovi u Kanadu, zašto se nije ukrcao u kanadski brod koji je bio usidren u luci? Ako je trebalo da otplovi u Kanadu, zašto je još u logoru dobio javku u Parizu? Zašto je i kada nastala promjena njegove maršrute? Kakav je to »obavio posao u L'Havreu«? Itd.

S obzirom na rečeno, preostaje nam samo pretpostavka da posao koji je I. Kraja i »obavio ... u L'Havreu« nije bio neposredno vezan za njegov »službu«, pa se na njemu nije ni zadržavao niti je smatrao potrebnim da o njemu napiše redak više u svom lanku. A odlazak u Pariz, umjesto u Sovjetski Savez, upućuje na zaključak da je sovjetska obavještajna služba naknadno organizovala dopunsku obuku diverzanata i u Parizu te da je otpala potreba da Ivan Kraja i otputuje u Sovjetski Savez.

No, na trenutak se ponovo vratimo Titovu pismu Wilhelmu Piuku od 5. decembra 1937. godine. Uz citirani pasus iz tog pisma dr Pero Damjanović i Julijana Vrinac u *Sabranim djelima Josipa Broza Tita* (u tomu 4) dali su napomenu:

»Ivan Kraja i i Josip Kopini su se u Španiji bavili vojnoobavještajnim poslovima i prema ranijem dogovoru trebalo je da krenu u SSSR na školovanje. J(osip) Kopini je u SSSR otišao sredinom 1938, dok je I(van) Kraja i ostao u Španiji, odnosno u logorima Francuske sve do 1939, kada se vratio na partijski rad u zemlju.«³⁸

Kao što smo vidjeli, Ivan Kraja i ne spominje da se u Španiji bavio »vojnoobavještajnim poslovima« niti da je »prema ranijem dogovoru trebalo da krene u SSSR na školovanje«.

Kada je Kraja i krenuo u Le Havre, a zatim u Pariz, nije morao znati, a najvjerojatnije nije ni znao, što se s njim planira i kakav ga zadatak čeka. Međutim, u intervjuu objavljenom u zagrebačkom »Vjesniku« 4. novembra 1984. godine on poriče i navode dra Pere Damja-

novi a i Julijane Vr inac i tvrdi da je u Španiji bio »obi- an borac, diverzant i ništa više. Nikakav obavještajac«.

A u biografiji Božidara Maslari a, koji je iz Moskve došao u Španiju, datoj u istom prilogu toma Titovih *Sabраниh djela* itamo:

»U Španiju odlazi 1936; ranjen 5. novembra iste godine; 1937. postaje komandant II bataljona 63. španske brigade, a poslije pogibije B. Parovi a prelazi na rad u Bazi Interbrigada i kao predstav- nik KPJ pri KP Španije. Vra a se u SSSR 1939.«³⁹

U knjizi *Narodni heroji Jugoslavije* o Božidaru Mas- lari u nalazimo i ove podatke:

»Posle kra eg boravka u Madridu, u Petoj re- gimentu, upu en je da organizuje gerilske grupe u Estramaduri. U borbama se isticao hrabroš u. Ranjen kod sela Vilar de Rene, 5. novembra 1936. godine. Kada je, posle le enja, napustio bolnicu — ponovo se našao u prvim borbenim redovima. Januara 1937. godine imenovan je za komandanta bataljona Šezdeset druge španske brigade.«⁴⁰

O igledno, Ivan Kraja i je u pravu kada kategori - ki tvrdi da on u Španiji nije bio »nikakav obavještajac«! To vrijedi i za Kopini a (Valdes Roman), i za Maslari a (Boris Andreev) te za mnoge Jugoslavene koji su pripa- dali gerilskim, diverzantskim grupama u Španiji, koje su kasnije bile objedinjene u pukove pa ak i u diviziju! Potrebno je još jedanput naglasiti da se ta »linija« nije bavila obavještajnim radom, ve je izvodila diverzant- ske akcije! I mada i taj sektor aktivnosti organizaciono pripada vojnoobavještajnoj službi, njegova se djelat- nost ne može nazivati »vojnoobavještajnom aktivnoš- u« niti njeni akteri »vojnim obavještajcima« u uobi a- jenom zna enju tog termina! U Nijemaca je to bila Gru- pa II Abwehra, koja je imala ak i sekciju »K« za parti- zansko ratovanje (Kleinkrieg), pa ak i svoju, u drugom svjetskom ratu po zlu uvenu diviziju »Brandenburg«.

Kao što smo vidjeli Ivan Kraja i je iz Le Havrea ot- putovao na javku u Pariz. O tome što se zatim doga a- lo, Kraja i piše u spomenutom lanku:

»... stigao sam u Pariz na javku koju sam dobio prije putovanja u L'Havre. U Parizu sam bio ras- pore en na izu avanje nekih novih eksplozivnih materija koje do tada nisam poznavao, iako sam bio u diverzantskim odredima. Radilo se o prav- ljenju (prema uputstvima) nekog jakog eksploziva

u što ja baš nisam mnogo vjerovao. Ali slušao sam i u isto misle i da bi to možda moglo uspjeti, a onda i koristiti kad se vratim u zemlju, gdje ćemo se sigurno boriti protiv fašizma.

Uskoro zatim pripremio sam se za povratak u domovinu. Bio sam drugi (iza Marka Oreškovića) od Jugoslavena španjolskih boraca na putu u zemlju.⁴¹

Sredinom 1936. Ivan Srebrenjak Antonov doputovao je u Pariz, gdje radi za sovjetsku obavještajnu službu. Tri godine kasnije sreo se i s Ivanom Kraja i Stevom, koji o tome (1984. godine) kaže:

»Izlaskom iz logora u južnoj Francuskoj, što je Partija organizirala, Antonov sam upoznao u Parizu kada mi je, na javici, rekao da će me poučiti nekim diverzantskim stvarima. Bilo je to uz suglasnost CK KPJ. Znao sam da je rat na pragu i rado sam pristao da nešto naučim i potom s takvim iskustvom pođem u domovinu. Antonov se predstavio kao predstavnik Crvene armije i organizator diverzantskih grupa. Do Pariza ga nisam poznao, niti o njemu čuo.«⁴²

Stevo Kraja i je iz Pariza stigao u Zagreb 5. maja 1939. »s putnicom iskusnog ilegalca s belgijskih, pariških i praških ulica«!⁴³

»Kad sam se vratio« — priča Ivan Kraja i novinari Stupariću — »dr Srđan Budisavljević (koji je poslije mog odlaska u inozemstvo 1936. branio onu grupu komunista među kojima su bili Belinić, Raušević, Mrakpa i drugi) bio je ministar socijalne politike. Držao sam ga drugim Politeom, premda nije bio tako dobar odvjetnik kao ovaj, a i nije branio toliko komunista kao Politeo. Kod Budisavljevića me najavio August Cesarec. Ilegalno sam oputovao u Beograd, posjetio ga i rekao mu: 'Molim Vas, sada moram obaviti dosta poslova, tek bih se u jesen prijavio policiji i odslužio mjesec dana zbog ilegalnog prelaska granice. Ako vam se ne javim ili ako me policija ne pronađe do tada, molim vas vodite računa da mi ne dodaju koji mjesec više...' Odgovorio je da će sve biti u redu, ali neka ne kažem da sam boravio u Španjolskoj. Tako je i bilo. Bez veštaka ostao sam do jeseni na ilegalnom radu i onda se javio policiji i odležao mjesec dana.«⁴⁴

Sve je to jasno i razumljivo, ali nešto nije u redu s datumima. Ili je Kraja i stigao u Zagreb kasnije nego što se sjeća ili je njegova posjeta Budisavljeviću u bila e-

tiri mjeseca nakon povratka iz Pariza. Naime, dr Srđan Budisavljević postao je ministar socijalne politike i narodnog zdravlja tek u vladi Cvetkovića-Maček, formiranoj 26. avgusta 1939. godine!⁴⁵

Svoj članak o ilegalnom radu u Zagrebu Ivan Krajačić u svim edicijama počinje istovjetnim pasusom:

»Nakon povratka iz Španjolske 5. svibnja 1939, nastojao sam se zaposliti na željeznici, što sam dosta teško uspio, i to u Ložionici u Zagrebu, odakle se mogao imati pregled kretanja željeznih kompozicija u raznim pravcima, a osobito onih što su išle prema istoku naše zemlje. U 1940. godini pojavili su se u tom pravcu nastali pokreti vojnih kompozicija Hitlerovih oklopnih jedinica. Iako je bio potpisan pakt o nenapadanju između Hitlerove Njemačke i SSSR-a, mi nismo sumnjali da te trupe neće biti upotrijebljene za napad na Sovjetski Savez, pa smo o tim pokretima, prema našim mogućnostima, upozoravali i obavještavali na vrijeme, kako bi se o tome vodilo računa u SSSR-u.«⁴⁶

Drugi svjetski rat počeo je 1. septembra 1939. godine napadom nacista na Njemačku na Poljsku, a *kopneni* rat na Zapadu završio je 25. juna 1940. godine kapitulacijom Francuske. Poslije toga Hitlera su ponovo pojavili zaokupljati njegovi stari planovi obračuna sa Sovjetskim Savezom. Već u julu 1940. on u razgovoru s najvišim vojnim rukovodiocima Trećeg Reicha otvoreno iznosi svoje ratne ciljeve na Istoku, naglasivši da nije riječ samo o osvajanju teritorija, već i o temeljnom razbijanju sovjetske države. Nakon nekoliko nedjelja ponovo se vraćao na tu temu u razgovoru s najužim krugom visokih vojnih rukovodilaca.

Teško je pretpostaviti da su ta Hitlerova izlaganja, mada iznesena pred najbližim saradnicima, dugo mogla ostati isključivo u tom krugu. Uz to, Vrhovna komanda Wehrmachta već je početkom avgusta počela izvjesnu operativnu razradu Hitlerovih ratnih ciljeva na Istoku. U početku se na tome radilo pod šifrom »Izgradnja Istok« (Aufbau Ost), a zatim pod šifrom »Operacije Istok« (Ostoperationen). Petog decembra 1940. na elniku Vrhovne komande vojske odnosno suvozemnih snaga (OKH) izvještava da će za prebacivanje trupa na Istok biti potrebno osam nedjelja i da se ti pokreti već »od početka ili polovine aprila više neće moći prikriti«; 6. de-

cembra po etak »Operacije Istok« predviđena se najranije za polovinu maja 1941. godine; istog su dana date i osnovne smjernice za izradu nacrtu Direktive Nr. 21, a sama operacija tada dobiva šifru »Pothvat Fritz-Operacije Istok«. Nacrt je završen 12. decembra, a 17. decembra šifra »Fritz« zamijenjena je šifrom »Barbarossa«. Sutradan, 18. decembra, Hitler potpisuje Direktivu Nr. 21 za napad na SSSR (»Plan Barbarossa«).⁴⁷

U vezi s izloženim tokom zbivanja postavlja se logično pitanje: kako su »u 1940. godini« mogli uopće da ponude »pokreti vojnih kompozicija Hitlerovih oklopnih jedinica« prema istoku?

I još nešto: kakve su to željezike kompozicije »Hitlerovih oklopnih jedinica« u to vrijeme mogle da idu »prema istoku naše zemlje«?

Naime, sve do trenutka potpisivanja dokumenta o pristupanju Trojnom paktu Jugoslavija je bila neutralna i nije dozvoljavala prolaz bilo kakvih ili bilo kojih vojnih transporta preko svog teritorija!

Takav stav jugoslavenske vlade potvrđuju i razgovori i pregovori koje su joj Nijemci nametnuli, a koji su počeli 4. decembra 1940. godine. Nastojanje jugoslavenske vlade da izbjegne pristupanje Trojnom paktu konačno je, nakon tromjesežnog natezanja, prekinuto sastankom Hitlera s princem Pavlom 4. marta 1941. u Berghofu. Svi dotadašnji nesporazumi upravo su se i kretali oko pitanja transporta njemačkih trupa i materijala preko Jugoslavije. Kako je poslanik Richter (Rihter) iz Ribbentropova Ministarstva vanjskih poslova izjavio 13. marta, Jugoslaveni smatraju da takav zahtjev »protivurije i mentalitetu naroda i Jugoslavija ga prema tome za sada potpuno odbija«. Tom prilikom Richter je također rekao da »Führer s punim poznavanjem želja vojske, odbija njen zahtjev, s obzirom na veliki politički značaj pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu« i da prolazak njemačkih trupa kroz Jugoslaviju ne dolazi u obzir« u slučaju da bi taj zahtjev mogao dovesti u pitanje pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu«. A pošto je jugoslavenska vlada na tome insistirala, Nijemci su pristali i na elni Operativnog štaba Wehrmachta obavijestio je odgovarajući komande Wehrmachta »da ne mogu računati s transportovanjem trupa preko jugoslavenskog područja«.⁴⁸

I tek kada je to pitanje skinuto s dnevnog reda, Krunski je savjet 17. marta odlučio da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu. Odmah zatim, 25. marta, u Beogradu je potpisan odgovarajući i sporazum.

Istog dana, 25. marta 1941, ministar spoljnih poslova Tre eg Reicha Joachim von Ribbentrop dostavio je predsjedniku jugoslavenske kraljevske vlade Dragiši Cvetkovi u posebnu notu koja je, radi umirenja javnosti, odmah i objavljena. U njoj je stajalo:

»... da vlada sila Osovine u toku rata ne e zatevati od Jugoslavije prolaz svojih trupa ili prevoz materijala preko njene državne teritorije.«⁴⁹

U skladu s iznesenim injenicama u citiranom je tekstu Ivana Kraja i a Steve datiranje opet pogrešno: do »u estalih pokreta vojnih kompozicija Hitlerovih oklopnih jedinica«, ukoliko je toga bilo, moglo je do i samo poslije okupacije Jugoslavije, a nikako 1940. ili 1941. godine, prije 6. aprila!

Vidjeli smo da se Ivan Kraja i nakon dolaska iz Pariza u Zagreb, 5. maja 1939, zaposlio u zagreba koj Željezni koj radionici. Iako je u to vrijeme, o igledno, radio i obavještajno, to ipak nije bio njegov osnovni zadatak. To je on nedvosmisleno potvrdio i u razgovoru s novinarom i publicistom Darkom Štupari em rekavši:

»Ispunjavaju i zadatak koji sam dobio (stvarati grupe i razbijati protivni ke vojne baze u danom vremenu) formirao sam nekoliko grupa... S istim je zadatakom 1940. godine iz Moskve (gdje je nakon Španjolske bio na lije enju) došao Mato Vidakovi . Mislim da su to bili zadaci dobiveni od sovjetskog generalštaba.

Sve što sam nau io u Španjolskoj i u Parizu pokušao sam prenijeti tim grupama, ali nikome nisam preporu io da prije mene iskušava teku ine za pravljenje eksploziva, jer je to bio vrlo složen posao, pa sam se bojao da netko ne strada (što se kasnije i dogodilo drugovima koji su radili u Beogradu).«⁵⁰

O radu na formiranju »nekoliko grupa« i njihovu obu avanju Ivan Kraja i ni u lancima ni u intervjuu s Darkom Štupari em ne govori ništa, tako da o toj njegovoj djelatnosti, do odlaska u Zemun i Beograd, u avgustu 1941, znamo samo toliko da se »s po etkom borbe ve ina (se) drugova iz tih grupa uklju ila u ustanak«, ali ne znamo koji su to drugovi bili. O njima samo možemo naga ati. Naime, Mladen Pavlovi piše da je polovinom avgusta 1941. zagreba ki student Josip Steiner došao na Viševicu, a da je...

»... prije toga ... završio diverzantski te aj u Zagrebu. U to je vrijeme došao u Vinodol (Grižane) i

Slavko Blašković, koji je neposredno prije toga također završio diverzantski tečaj u Zagrebu.⁵¹

Jesu li Steiner i Blašković završili diverzantski tečaj u grupama koje je obučavao Stevo Kraja ili neki drugi — pitanje je koje je, najvjerojatnije, ostati bez odgovora.

Ivan Munitić, koji je također u Parizu završio diverzantski tečaj i zatim se vratio u zemlju i vršio diverzije na brodovima u Rijeci, izjavio je...

«... da se po povratku u Jugoslaviju sastajao s drugom Stevom Kraja i em, Slavkom Blaškovićem i s drugom '... koji je isprva imao konspirativno ime Stefanović, a nakon kapitulacije Jugoslavije dobio je novo konspirativno ime Ivanović.»⁵²

Ivanović je bilo jedno od konspirativnih prezimena Ivana Srebrenjaka Antonova.

Prema *Zapisu o kazivanju Ivana Kraja i a Mladenu Pavloviću* u...

»Drug Ivan Kraja i Stevo je potvrdio pripadništvo I. Munitića diverzantskoj organizaciji u Hrvatskoj tokom 1941.g.«⁵³

I to bi bilo sve što je dosad poznato o diverzantskoj aktivnosti Ivana Kraja i a prije odlaska iz Zagreba u Zemun i Beograd!

Ivan Kraja i Stevo ni u jednom članku ne govori o svojoj obavještajnoj djelatnosti (osim u Zagrebu kod Željezničarke radionici) prvih mjeseci okupacije, odnosno do odlaska u Zemun. Međutim, iz drugih izvora saznajemo da je on u to vrijeme bio vrlo aktivan i kao organizator obavještajne službe u Zagrebu. Na primjer, Ljudevit Gerl, aktivni kapetan I klase, kojega je kapitulacija i proglašenje tzv. NDH zateklo u Zagrebu, o svojim prvim danima u domobranstvu piše:

»Nas nekoliko oficira i podoficira 'Protuzračne odbrane Zagreba' pozvali smo da se sastajemo i da otvoreno razgovaramo o situaciji u zemlji i svijetu. Bili smo jedinstveni u svom antifašističkom stavu, ali što dalje idemo?

Na našoj telefonskoj centrali radio je vojnik — nažalost, ne sjećam se ni imena ni prezimena — s kojim sam već razgovarao i uvjerio se da smo istomišljenici. Jednog dana, početkom ljeta 1941. godine, on mi je rekao da u gradu postoje ljudi, civili, koji pripremaju akcije protiv ustaša i Nijemaca i da bi me mogao s nekim od njih povezati. Pristao sam i ubrzo zatim se uključio u orga-

nizovanu ilegalnu borbu protiv ustaša i njemačko-talijanskih okupatora naše zemlje. Sastao sam se na zakazanom mjestu s ovjekom koji mi se predstavio samo kao radnik — metalac. (...) Kada sam mu ispriao da ve imam grupu oficira, podoficira i vojnika spremnih da se uključe u borbu protiv ustaša i okupatora, bio je ugodno iznenađen.

— Mora u te povezati s drugom koji je specijalno zadužen za rad s domobranima. Ja za to nisam nadležan — rekao mi je i zakazao mi novi sastanak.

Nekoliko dana kasnije taj radnik-metalac me je upoznao sa svojim drugom 'Stevom', s kojim u ubudu će sarađivati. Tek kasnije sam saznati njegovo pravo ime: Ivan Krajačić.

Stevo, koji me je intimno zvao Lujo, dao mi je pseudonim 'Petrić' i kada se uvjerio u istinitost svega što sam mu ispriao, poslije izvjesnog vremena me je upoznao sa svojim bliskim saradnikom Ivicom Šnidarševićem, direktorom tvornice liskera 'Badel', koji se povremeno pojavljivao u ustaškoj uniformi, Augustom Cilićem, poznatim glumcem, i izvjesnim Markovićem, to jest Josipom Kopinićem...

Postupaju i po Stevinim uputstvima, sve više sam širio svoju obavještajnu mrežu...⁵⁴

O obavještajnom radu Ivana Krajačića u Zagrebu u to vrijeme svjedoči i Vlado Lončarić, španski borac, predratni član KPJ, koji je iz Zagreba održavao mnogobrojne veze s drugovima na terenu:

»... Ja sam sve te zadatke i direktive« — piše Lončarić — »prenosio tim našim vezama, a od njih primao izvještaje koje sam prenosio Ivanu Krajačiću.

Stalno sam održavao vezu s Ivanom Krajačićem, Grgom Jankesom i ostalim drugovima. Sjećam se da smo se preko Krajačića povezali s dvojicom ustaških oficira koji su radili na nekoj školi. Mnogo su nam pomogli u ilegalnom radu. Naime, oni su bili bivši jugoslavenski oficiri, pa su kao takvi najprije služili u domobranstvu, a kasnije su bili nastavnici na nekoj vojnoj ustaškoj školi. Nosili su ustašku uniformu, ali su bili antifašisti. Oni su čak tražili da ih Krajačić uputi u partizanske jedinice, ali on na to nije pristao uvjeravajući ih da će mnogo više pridonijeti NOP-u ako i dalje ostanu u Zagrebu. Oni su disciplinirano ostali i da-

lje na svojim mjestima i radili za NOP sve ono što se od njih tražilo. Kraja i je, sje am se, održavao neke veze i s oficirima u avijaciji, pješadiji i ostalim rodovima vojske.«⁵⁵

Jedan od »ustaških oficira« koji su radili na nekoj školi bio je kapetan, odnosno satnik Sre ko Brana, pri-sni drug Ljudevita Gerla još iz vojne akademije. On je u Topni koj vojarni u rnomercu obu avao neke ustaše emigrante. Drugog »ustaškog oficira« nismo identifikovali. Možda je to bio Ljudevit Gerl, iako on nije radio u školi.

Dok je Kraja i boravio u Zagrebu, Matija (Mato) Vi-dakovi se nakon dolaska iz SSSR-a, poslije kra eg bo-ravka u Crnoj gori, nastanio u Beogradu, gdje je orga-nizovao grupe koje je obu avao diverzantskim poslovi-ma, pravljenju eksploziva i rukovanju njime po »receptu« dobivenom na obuci kod Srebrenjaka u Parizu.

Nakon njema kog napada na Sovjetski Savez Mati-ja Vidakovi je pokušao da sa svojim beogradskim sa-radnicima stupi u akciju. Me utim, stradao je ve na prvom koraku 4. jula 1941. prave i specijalni eksploziv u Draga evskoj ulici broj 17a, gdje je pod imenom Mi-tar Dobanovi stanovao kod Danice Maglajli , sekreta-ra Upravnog suda. U iznenadnoj eksploziji izgubio je obje ruke, uhapsila ga je Specijalna policija i ubrzo je, ne odavši nikoga, strijeljan.⁵⁶

»Ostavši bez obje ruke« — piše Stevo Kraja i — »prevežen je u beogradsku bolnicu. Drugovi su htjeli organizirati otmicu i izvu i Matu iz bolnice, ali je on to odbio poru ivši da više nikome ne mo-že biti od koristi, a najmanje Partiji. Tako je ostao u bolnici gdje ga je neprijatelj likvidirao.«⁵⁷

O tome svjedo i i Spasenija Cana Babovi , tada lan PK KPJ za Srbiju:

»Tada su u Beogradu postojale mnogobrojne i dobro organizovane desetine, tj. naoružane grupe koje su vršile razne akcije sabotaže. (...)

Baš tokom jula imali smo formiranu jednu takvu grupu od dvadesetak odabranih drugova. Naime, bila je pripremana akcija spasavanja Ma-te Vidakovi a iz opšte državne bolnice. Bilo je ne-koliko pokušaja da se Vidakovi oslobodi, pa je ak u nekoliko mahova bilo zakazano i vreme za akciju. Postojali su povoljni uslovi da se uspe, no, koliko se se am, najve a otežavaju a okolnost za izvršenje napada je bila Vidakovi eva pasivnost u

odnosu na ono što je on sam u ovakvim situacijama mogao da učini. Zbog toga se ova akcija nije mogla ostvariti.«⁵⁸

Tada je 29. jula 1941. ta grupa angažovana za oslobodjenje Aleksandra Rankovića, člana Politbiroa CK KPJ, koji je uhapšen dva dana prije toga, i smješten u pritvorenički odjeljenje beogradske Općine klinike. Akcija je potpuno uspjela.

Potkraj jula i početkom avgusta 1941. ista se nesreća pri pravljenoj eksploziji dogodila i Vidakovićevim saradnicima — bivšem španskom borcu, inženjeru Lazaru Simiću, i njegovoj supruzi Raheli Baruh, te inž. Ivanu Perišiću.⁵⁹

O prvom događaju Tito je iz Beograda, preko Kopinića, u prvoj polovini jula 1941. poslao Djedu (Izvršnom komitetu Kominterne) radiogram:

»Za Manija.

U Bgd. je 5. jula teško ranjen Zanj kovski (Vidačić) — kod eksperimentisanja njemu je otrglo obje ruke. On je sada u rukama Gestapo-a i u bolnici. Valter.«⁶⁰

Manić je bio Dimitrije Manuilski, sekretar Prezidijuma Izvršnog komiteta KI, a Zanj kovski (Vidačić) — Matija Vidaković.

Usljedila je Titova intervencija. U opširnom pismu »Za Brku (Radu Konjara) i Vladu (Vladimira Popovića)«, potpisano sa člana CK KPJ i poslanom iz Beograda u Zagreb 4. septembra 1941. našle su se i rečenice:

»Stevo neka dođe, jer je potrebno, pošto je Vidakovićev drugi saradnik isto tako kod eksplozije) nastradao prije par dana i sada je u rukama Gestapo-a. Ovi ljudi strašno nespretno barataju eksplozivom), a stalno govore da znaju svoj posao.«⁸¹

Ivan Krajačić i Stevo tvrde da je on tada već bio u Zemunu:

»U kolovozu 1941. pošao sam u Zemun i Beograd pod imenom inženjera Jovana Kokanovića iz Hrvatske Kostajnice, da radim u Organizaciji Todt na obnovi i popravku bombardiranog savskog mosta. Dakako, to je bio zaklon za pravi posao: na zemunskom aerodromu ostalo je vrlo mnogo avionskih bombi na otvorenom skladištu i trebalo ih je uništiti. Kako sam imao u Zemunu drugove koji su radili u tvornici 'Ikarus', nastojao sam da neki od njih ostanu i dalje tamo raditi, a druge sam spremao da mi pomognu u diverziji na aerodromu. Budući da sam službeno radio u Or-

organizaciji Todt, iznajmio sam sobu sa štednjakom u hotelu gdje su stanovali gestapovci i oni koji su radili u Organizaciji Todt.«⁶²

Ivan Kraja i je u Zemunu pokušao da primijeni znanje ste eno u »specijalnoj grupi« kod Antonova u Parizu, ali rezultati su bili mršavi. Nešto nije bilo u redu s eksplozivnom smjesom koju je pravio pa je na zemunskom aerodromu »u zrak (je) odletjela samo kuca koja je stajala uz poslagane bombe«.⁶³

Sredinom septembra 1941. Kraja i se preko veze obratio Titu, koji se upravo spremao za odlazak iz Beograda na oslobojeni teritorij zapadne Srbije, što je i učinio 16. septembra.

»On mi je« — piše Kraja i — »ceduljicom odgovorio da ide na teren i da će mi javiti što da radim«⁶⁴

Tako ni tog puta nije došlo do njegovog susreta s Titom.

U petoj knjizi Titovih *Sabranih djela*, u hronologiji koju je izradio dr Pero Damjanović, nalazimo podatak da se Tito u drugoj polovini maja 1940. godine »u pratnji Branke Savi ... u ljetnjoj bašti na Savi kod starog mosta sastaje s Ivanom Kraja i i em-Stevom«.⁶⁵

Međutim, čini se da taj podatak nije tačan. Naime, prema Kraja i i evu sjećanju, on je prvi put vidio Tita i s njim razgovarao tek u septembru 1942. godine u Bosanskoj krajini, na Mliništu, kamo je, zajedno s Ivom Lolom Ribarom, iz Zagreba doveo dra Ivana Ribara.

»Bio je to vrlo simpatičan susret« — ispričao je Kraja i . — »Jedan od onih koje uvijek može ubrojiti u najdraže. Drugi Tito me nije iznenadio. Takvog sam ga po slici i zamišljao. Nisam mislio da bi mogao biti drukčiji.«⁶⁶

Kraja i se potkraj septembra 1941. »preselio« iz Zemuna u Beograd i smjestio u kućicu na južnoj periferiji grada. Pokušao je da po neznatno izmijenjenom receptu, dobijenom još u Parizu, napravi snažniju eksplozivnu smjesu i njome, preko svojih saradnika, minira veliki riječni brod koji je Dunavom prevozio njemačke ranjenike s istočnog fronta. Međutim, i tog je puta njegov eksploziv samo neznatno ošteti brodsku strojarnicu.⁶⁷

Ko je bio Antonov koji je Ivana Kraja i a Stevu i Matu Vidakovića poučio u Parizu »nekim diverzantskim stvarima«?

Najiscrpnije podatke o njemu nalazimo u drugoj knjizi toma II *Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (objavljenoj 1954. godine), u napomeni Redakcije uz Titovo pismo poslano Radi Konaru i Vladi Popovi u 17. avgusta 1941. godine iz Beograda u Zagreb. Napomena glasi:

»Odnosi se na Ivana Srebrenjaka, obu arskog radnika iz Slavenskog Broda. On je 1929. god. napustio Jugoslaviju i u Francuskoj se povezo sa Alešom Beblerom, koji se po partijskom zadatku tada nalazio u Parizu. Posle izvesnog vremena Srebrenjak je upuen u SSSR, gdje je studirao na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada (KUNMZ), u jugoslovenskoj sekciji. Za vreme studija upoznao se sa Francikom Kline, koja je 1930. god. došla u Moskvu kao politemigrant.

Godine 1934 Srebrenjak je zavrbovan od NKVD i upuen na kurs obaveštajne službe. Sa svojom prijateljicom Kline, bio je upuen u Irkutsk, gdje je pripreman za odlazak u inostranstvo. Ponovo su vraeni u Moskvu na studije. Zatim je Srebrenjak poslan u Francusku i Španiju. U Parizu, 1936. god., on je organizovao sovjetski obavještajni centar za zapadne zemlje. Francika je završila radiotelegrafski kurs, pa je i ona upuena u Francusku. Godine 1939 Srebrenjaku je naredeno da napusti Pariz i poe za šefa obavještajne službe za Balkan. Došao je u Jugoslaviju sa Francikom, kao svojom ženom. Srebrenjak je živio ilegalno, a Francika se prijavila sudu i bila deset dana u zatvoru.

Po kapitulaciji bivše Jugoslavije Srebrenjak je iz Beograda prešao u Zagreb. U to vreme zadatak mu je bio da organizuje diverzantske akcije, a održavao je vezu i sa CK KPJ...«⁸⁸

Podaci o Srebrenjaku dati u napomenama Titovih *Sabranih djela* nepotpuniji su od upravo citiranih i mada su obogaeni izvjesnim detaljima, u nekim su slučajevima djelomični i netačni. Tako se u hronologiji etvrtog toma Titovih *Sabranih djela* (Beograd, 1977), koju su sastavili dr Pero Damjanović i Julija Vrinac, nalazi podatak da se Tito potkraj februara 1939. godine u Parizu sastao »s Ivanom Srebrenjakom, koji je u to vrijeme radio na specijalnim zadacima Kominterne«. ⁹⁹ A u registru imena istih autora data je i Srebrenjakova (uz taan oblik njegovog prezimena!) kratka biografija:

»... radio je u aparatu Kominterne do 1940. Tada se vratio u Jugoslaviju. Ubile su ga ustaše u Zagrebu.«⁷⁰

Me utim, u hronologiji uz peti tom Titovih *Sabranih djela* (Beograd, 1978) dr Pero Damjanovi piše da u »drugoj polovini maja« 1940. godine...

... »Tito, zajedno s J. Kopini em, dolazi u stan bra nog para Branke i dr Pavla Savi a (u Ma vanskoj ulici br 22), koje je upoznao još u Parizu 1938... Tom prilikom P. Savi informiše Tita da Ivan Srebrnjak (Antonov) ima namjeru da ga angažuje na nekim specijalnim zadacima, ali da on to nije mogao prihvatiti prije nego što se ne posavjetuje sa sekretarom Partije. Tito odobrava Savi ev stav i saopštava mu da je za njega predvidio druge zadatke...«⁷¹

Branka Savi , supruga dra Pavla Savi a, pri a kako se odmah nakon izbijanja rata, dakle septembra 1939, vratila s djetetom iz Pariza u Beograd i dodaje:

»Posle etiri meseca vratio se i Pavle. Njega je Boris Kidri , još dok je bio u Parizu, upoznao s Antonovom Srebrnjakom, rukovodiocem sovjetske obavještajne službe za Balkan, što ja onda nisam znala. Srebrnjak je hteo da angažuje Pavla za svoj rad, ali mu je Pavle rekao da za to mora pitati Starog, koji e uskoro do i.

Sakrij me u drugu sobu kad Stari do e — rekao je Srebrnjak.

— U mojoj ku i se nikad nije prisluškivalo odgovorio mu je Pavle.

Ubrzo zatim došao je Tito u naš stan u Beogradu, u Ma vansku ulicu broj 19, zajedno sa Josipom Kopini em Valdesom i Pavle mu je rekao za Srebrnjaka. Ne bih znala da citiram Titov odgovor, ali je smisao bio taj da Srebrnjak ne može da uzima gotove ljude iz Partije, ve treba da ih sam traži i izgra uje.

Pavle je ostao na li noj Titovoj vezi.«⁷²

U registru imena petog toma Titovih *Sabranih djela* dr Pero Damjanovi daje i opširniju biografiju Srebrnjaka:

»*Srebrnjak Ivan* (Antonov), obu arski radnik iz Slavonije. Poslije zavo enja šestojanuarske diktature emigrirao; više godina živio u SSSR-u i izvršio vojno-obavještajnu školu. Od 1939. nalazi se u Jugoslaviji kao šef sovjetske obavještajne službe za Balkan. Poslije kapitulacije Jugoslavije prešao iz Beograda u Zagreb, gdje je u februaru 1942. pao

u ruke ustaške policije. U zatvoru imao slabo držanje; strijeljale su ga ustaše.«⁷³

Dalja traganja za podacima o Ivanu Srebrenjaku Antonovu potvrdila su uglavnom ta nost podataka te biografije, osim onoga da je »u zatvoru imao slabo držanje« i uz napomenu da se radilo o diverzantsko-sabotažnoj grani obavještajne službe, pa prema tome i o njemu kao šefu sovjetske diverzantske službe na Balkanu! (To više iznenađujuća činjenica da u sedmom, devetom /Beograd, 1979/ i desetom /Beograd, 1980/ tomu Titovih *Sabranih djela* ponovo nalazimo njegovu *netu* - nu biografiju objavljenu u četvrtom tomu!?)

Za vrijeme boravka u Moskvi Srebrenjak se upoznao i oženio s Fran iškom Kline, bivšom ženom sekretara CK SKOJ-a Pere Popovića Age, koji je 1930. poginuo u Zagrebu u borbi s policijom. Fran iška je tada, pobjegavši iz Jugoslavije, studirala na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada (KUNMZ).

Braća i par Srebrenjak 1939. ili 1940. dolazi u Beograd, a ubrzo je, po nekim podacima prije, a po drugima odmah poslije aprilskog rata i kapitulacije Kraljevske jugoslavenske vojske, prešao u Zagreb. Međutim, s obzirom na izjavu Ivana Munitića da se u Zagrebu sastajao s drugom »koji je isprva imao konspirativno ime Stefanović, a nakon kapitulacije Jugoslavije dobio (je) novo konspirativno ime Ivan i«, ⁷⁴ a bili su to pseudonimi Ivana Srebrenjaka, o igledno je da je Srebrenjak napustio Beograd i doputovao u Zagreb prije aprilskog rata. (Istakli autori.) Potvrdu za to nalazimo i u pismenoj izjavi Andrije Hebranga, datoj potkraj jula 1941. godine Komisiji CK KPJ, koja je vodila istragu o sukobu Kopinić - CK KPH.

Na osnovi prilično šturih podataka o Srebrenjakovu radu u Parizu, Beogradu i Zagrebu, može se zaključiti, kao što smo već rekli, da njegova aktivnost nije obuhvaćala obavještajno područje već da je, po zadacima sovjetske obavještajne službe, radio na formiranju i obuci diverzantskih grupa i pripadnici krenuti u akciju »u danom vremenu«, kako je to precizirao Ivan Krajačić Stevo. A tada je, naravno, s rukovodiocima diverzantskih grupa trebao održavati vezu, usmjeravajući njihovu aktivnost i o svemu preko radio-stanice izvještava svoj rukovodeći centar u Moskvi.

Bez obzira na ono što je u knjizi *Enigma Kopinić* o Ivanu Srebrenjaku Antonovu i njegovoj ženi Fran iški napisao Vjenceslav Čenić, pa i veoma ubjedljivu repliku Milenka Doderića (*Kopinić bez enigme*), zadržati ćemo se uglavnom na do sada objavljenim dokumentima i

svjedočenjima u kojima je riječ o Srebrenjakovim aktivnostima u Zagrebu.

Prema izjavi Ivana Munitića, on je 1938. u Parizu pohađao 15-todnevni diverzantski kurs s kojega je donio i pismena uputstva o tome kako se prave zapaljive i eksplozivne naprave. Sve je to bilo napisano nevidljivim mastilom. Pošto se u Zagrebu povezo sa Srebrenjakom, Munitić ga je »povremeno, pismima 'šifriranog' sadržaja, izvještavao o svojoj djelatnosti«, a njegova supruga Ljubica »sjeća se, da je njen suprug još u doratno vrijeme primao iz Zagreba zlatnike 'napoleondore' za potrebe diverzantskog djelovanja.«⁷⁵

O Srebrenjakovoj djelatnosti u susjednim zemljama nema nikakvih podataka. Da je i u njima radio na formiranju diverzantskih grupa, pa nešto i uradio, potvrđuje depeša koju je Ivan Kraja i Stevo 4. oktobra 1942, za vrijeme boravka na Mliništu u Vrhovnom štabu poslao Direktor:

»Antonov je imao nešto u Italiji preko Budoka koji je prošle godine strijeljan, ali ja nemam nikakve veze s tim ljudima. On je također rekao da ima nešto u Bugarskoj ali ni s njima nemam veze.«⁷⁶

Bivši robijaš iz Sremske Mitrovice i član zagrebačkog Vojnog komiteta, formiranog već potkraj maja 1941, Šime Balen u svojim sjećanjima pisanim 1961. i dopunjenim 1981. godine piše o događajima koji su se zbivali u junu, a zatim i u julu 1941. godine:

»... Rade Konar me uputio na diverzantski kurs kod nekog meni nepoznatog čovjeka, koji je stanovao u Klaićevoj ulici, a koga smo nazivali Kemičarem. (Kasnije sam, već u partizanima, doznao da se taj čovjek zvao Ivan Srebrenjak-Antonov, i da je bio jedan od povjerenika Kominterne, dok su drugi tvrdili da je radio za sovjetsku vojno-obavještajnu službu.) Kod njega sam naučio, među ostalim, kako se korda na eksplozivu pali pomoću u sumporne kiseline i mješavine šećera i kalijeve klorida (ili klorata) — više se ne sjećam. On mi je dao zadatak da nabavim što više mogu toga klorida (ili klorata), s time da jedan dio zadržim za zagrebački Vojni komitet a drugi da dadem njemu. Uspio sam nabaviti nekoliko kilograma toga materijala preko jedne ljekarne u tadašnjoj Trenkovoju ulici (danas Ulica 8. maja), u kojoj je radio kao farmaceut Viktor Tomić, brat mog robijaškog druga Dinka Tomića, koji me je i uputio na nj. Znatno sam kilograma dobio i od Milana Stanića

koji je radio u Bartoli evoj ljekarni na Dolcu. (Po velikim koli inama koje je Kemi ar tražio za se, smatrao sam da on podu ava i neke druge ljude; i, zaista, u partizanima mi je pripovijedao Pero Grubor, da je on prošao diverzantski kurs kod 'Kemi ara'.)

Svoje novoste eno iskustvo prenio sam na sastanku održanom u svom stanu na ostale lanove Vojnog komiteta. Tada smo odlu ili da po nemo akcije. Prva je trebala biti na Radio-stanicu, a trebali su je izvršiti ešnjak (Anton) i Mato (Šnerberger). Akcija je samo djelomi no izvršena, vjerovatio zbog nedovoljnog iskustva drugova. Mislim da im se bio zapalio samo dio trotila. Drugu akciju trebao je izvršiti Ante Milkovi na Glavnom kolodvoru, odnosno na željezni koj pruzi. Za akciju na Kolodvoru ne znam kako je uspjela, ali se sjeam da je s uspjehom izvršio akciju na željezni - koj pruzi negdje kod Podsuseda, i, ako se ne varam, jednu na pruzi prema Sisku.

Kratko vrijeme po svršetku diverzantskog kursa, Rade Kon ar mi je 9. ili 10. srpnja — sje am se zbog plakata o strijeljanju Price, Adžije, Keršovanija i dr. — dao zadatak da odem uzduž pruge Zagreb—Rijeka i da osnujem diverzantske grupe u usputnim mjestima. On me osobno povezao sa Zdenkom Petrovi , drugaricom inž. Bartola Petrovi a iz Karlovca, koja me je odvela u svoj stan u Karlovcu. Tu sam se povezao s Krašom, koji mi je dao grupu ljudi da ih uputim u rukovanje trotilom (koji sam, kao i sav ostali materijal donio iz Zagreba). Poduka se održavala u jednoj ku i na periferiji Karlovca... (Kasnije mi je, u partizanima, drugarica Fanika Milašin i rekla da je to bilo u njezinoj ku i.)«

Šime Balen zatim govori o nezgodi koja se dogodila prilikom prve probe u rukovanju trotilom, koja se završila bez posljedica, i o tome kako je toj probi prisustvovao i sam Kraš. Zatim kaže:

»Ostavio sam mu nešto trotila i ostalog materijala, a ja sam s Ivom Marinkovi em i Bartolom Petrovi em, u njegovu autu, otišao za Ogulin. Tu sam tamošnje drugove, od kojih se sje am jednog imenom — Mladini , nau io paljenje trotila bez šibica... U Srpskim Moravicama, kamo sam otputovao sam (jer su Petrovi i Marinkovi morali oti i na drugi zadatak), nisam uspio prona i javku... Ni u Delnicama nisam našao nikoga. U Fuži-

nama sam se, pomoću Jože Brn i a, uspio povezati s drugovima Markom Šimcem (ili Štimcem) i Draganom Manceom, na koje sam prenio svoje znanje i dao im u zadatak da osnuju diverzantsku grupu. I njima sam ostavio nešto eksploziva i ostalog materijala... U Zagreb sam se vratio za nekih sedam-osam dana.«⁷⁷

Prema navodima Šime Balena, u vrijeme, uoči i odmah nakon njemačkog napada na Sovjetski Savez Antonov nije sjedio u Zagrebu skrštenih ruku — bar ne što se diverzantske djelatnosti tiče. A o bilo kakvom isključivo obavještajnom radu nema nikakvih podataka, a nije mu radila ni radio-stanica za vezu s Moskvom.

Drugo svjedočenje o radu Antonova u Zagrebu 1941. daje Neda Rukavina-Prohaska, koja je 1941. bila student zagrebačkog Tehničkog fakulteta (kemijski smjer). Već prvih dana okupacije ona je, prema vlastitom kazivanju, sa svojim kolegama Brankom Semelićem, Zoranom Vučelom i nekima drugim, pored ostaloga, krala kemikalije iz fakultetskog laboratorija, a zatim:

»Postepeno sve više surađujem s Brankom Semelićem, koji me upoznaje s Ivom Srebrnjakom, Ivanom Krajačićem i Stevom i nekima drugim. Pomalo prestajem raditi s ostalom omladinom, a s Brankom intenzivno eksperimentiram izradu kapsla, upaljača, detonatora i zapaljive smjese. Nabavljala sam kemikalije u prodavaonicama boja i u apotekama, a kod kuće i u nekim stanovima (Maksimirskoj ulici, Babonićevoj itd.) radili smo upaljače od staklenih epruveta, zavarenih staklenih kapalica i punili razne kutije pripremljenim zapaljivim smjesama ('Frank' cikorijske, i si.). Sve dovršene upaljače i kutije odnosio je Branko. Jednom smo radili pokuse s nekom smjesom, koja je već u vrlo malim količinama i na najmanji dodir bila vrlo eksplozivna. Unatoč svim nastojanjima, nismo je mogli tempirati, pa smo nakon jedne detonacije u mojoj kuhinji napustili tu smjesu i jedva se riješili 'sirovina' za nju. Pravili smo i upaljače od žica i električnih zvonaca, specijalno pripremane za podmetanje eksploziva ispod željeznih tračnica itd., itd.

U to doba dobivala sam intenzivnu poduku o konspiraciji i metodama obavještajnog rada od Srebrnjaka. Sjećam se da sam često upravo strepila od sastanaka s njim, jer me je uvijek 'saslušavao' da li sam zapamtila što me je već podučio, da li to primjenjujem u svom radu. Uvijek me iznena-

divao ne im novim, kao i instrukcijama o ponašanju, izoštravanju opažanja, zbunjivao me iznenadnim promjenama tema pri mimoilaženju s prolaznicima, na inom sastajanja i dogovaranja, trikovima pri izbjegavanju agenata. Iako prili no zbunjena i prestrašena svim tim uputama i zahtjevima, nisam prestajala s aktivnostima, ve obratno, svakim sam se danom osje ala sve sigurnija. To je bila veoma dobra škola za sav moj kasniji rad.«⁷⁸

Datumski prvi dokument u kome se u tom periodu spominje Srebrenjak Antonov jest pismo potpisano sa a a (CK KPJ), pisano u Beogradu 17. jula 1941. i poslano po »drugu N. Špancu« (Blagoju Neškovi u) »hrvatskom a i«, tj. Centralnom komitetu KP Hrvatske. Blagoje Neškovi je tada putovao u Zagreb kao »povjerenik CK KPJ« sa zadatkom da, zajedno s Vladimirom Popovi em, koji se ve nalazio u Zagrebu, ispita i podnese izvještaj o sukobu do koga je bilo došlo izme u CK KPH, s jedne, te rukovodioca tamošnjeg centra Kominterne Josipa Kopini a i Mjesnog komiteta KPH za Zagreb, s druge strane. Posljednji pasus pisma koje je nosio Blagoje Neškovi glasio je:

» uli smo da tamo harangira neki Antonov, Stipe i Grub... Te tipove treba strogo pritegnuti i onemogu iti da dalje rovale. Oni su se pokazali nesposobnim da vrše svoje poslove za koje su bili odre eni i sada krive za to Partiju i vode borbu protiv pojedinih ljudi. Danas se više ne može trpjeti takva šteto inska rabota i treba radikalno postupati protiv takvih sabotera. a a.«⁷⁹

U sedmom tomu Titovih *Sabranih djela*, u tekstu citiranog pisma, Redakcija je dala tuma enje da je Stipe bio Stipe Ugarkovi , što nije ta no. Bio je to saradnik Antonova Stipo akovi , najstariji sin Dure akovi a, jugoslavenskog revolucionara ubijenog 1929. godine, a Grub... je bio Petar Grubor, tako er saradnik Antonova. I Ugarkovi i Grubor su, kako se kasnije dokazalo, tada bili nevini optuženi.

Premda je to pismo uvršteno u *Sabrana djela* Josipa Broza Tita, neke pojedinosti navode na pitanje je li ga pisao li no Tito ili neko od lanova CK po njegovim uputstvima. Naime, Tito je dobro poznavao Ivana Srebrenjaka Antonova i ne vidimo razloga zašto bi napisao » uli smo da tamo harangira neki Antonov...« Nadalje, u tom se istom pismu nalazi i re enica »Drug Tito ne

može do i tamo iz više krupnih razloga...«! No, sve te pojedinosti ne isključuju Titovo autorstvo, jer je Redakcija Titovih *Sabраниh djela*, najvjerojatnije, o tome konsultovala Tita.

Radomir Vujošević, koji je za taj tom Titovih *Sabраниh djela* obavio »nau na istraživanja, napomene, hronologiju, registre i celokupnu pripremu za štampu«, u napomeni broj 111 uz tekst tog pisma kaže i ovo:

»Tito je, na osnovu informacija što ih je dobio iz različitih izvora iz Zagreba, sazvaо sjednicu Politbiroа 16. jula u Beogradu na kojoj je donesena odluka da se formira istražna komisija (Blagoje Nešković i Vlado Popović) koja će ispitati slučaj i Politbirou podnijeti iscrpan, dokumentovan izvještaj.«⁸⁰

A Radomir Vujošević u hronologiji piše:

»Sredinom jula. Neko iz *hrvatskog partijskog rukovodstva* informirao je Tita o problemima nastalim u CK KPH, u njegovim odnosima sa MK KPJ za Zagreb...«⁸¹ (Istakli autori.)

S pravom se može postaviti pitanje ko je iz Zagreba informisao Tita o zbivanjima u CK KPH. Redakcija Titovih *Sabраниh djela* ne daje nikakav odgovor na to pitanje, premda se odgovor, djelomično, nalazi u samom pismu, u rečenici kojom počinje drugi pasus:

»Pretresaju i ovaj slučaj 16. jula, tj. poslije dolaska druga Bak., mi smo zauzeli sljedeći stav koji smatramo jedino mogućim u ovoj situaciji...«⁸²

Očigledno je drug Bak. upoznao Tita ili nekog od članova Politbiroа CK KPJ sa zbivanjima u Zagrebu, poslije čega je 16. jula sazvana sjednica Politbiroа.

U citiranom tomu Titovih *Sabраниh djela* uz taj tekst nema nikakva objašnjenja kratice »Bak.«, a u prvoj knjizi edicije *Dokumenti centralnih organa KPJ...*, koju je za štampu također priredio Radomir Vujošević, uz kraticu Bak. ispod teksta dokumenta stoji napomena, ali ne Radomira Vujoševića već Redakcije:

»Vjerovatno se odnosi na Mitra Bakića, koji je stigao iz Crne Gore u Beograd.«⁸³

Na osnovi čitavina pisma (CK KPJ) od 17. jula hrvatskom članu (CK KPH) i napomena Radomira Vujoševića, tvrdnja Redakcije prve knjige *Dokumenata centralnih organa KPJ...* da je Mitar Bakić obavijestio Tita, odnosno CK KPJ, o zbivanjima u Zagrebu, teško bi mogla izdržati istorijsku verifikaciju jer je događaj tih dana u

Zagrebu mogao poznavati samo onaj ko je tih dana bio u Zagrebu, a ne Mitar Baki »koji je stigao iz Crne Gore u Beograd«!

Poređenjem sa ina pisma (CK KPJ) od 17. jula s dokumentima nastalim poslije tog datuma u vezi s njim, nameće se pretpostavka da je drug Bak. mogao biti Vladimir Bakari . Na takvu pretpostavku upućuju dokumenti koji se odnose na rad »istražne komisije« (Blagoje Nešković i Vladimir Popović), koju je CK KPJ formirao da »ispita(ti) slučaj i Politbirou CK KPJ« podnese »iscrpan dokumentovan izvještaj«.

A u tim dokumentima nalazimo sljedeće podatke:

— u »Zapisniku sa sastanka članova Centralnog komiteta KPH i Komisije CK KPJ«, održanog 26. jula 1941. Bakari je citiran četiri puta, ali uvijek s kraticom »Ba«,⁸⁴

— u »Bilješki Komisije CK KPJ sa sastanka s članovima Mjesnog komiteta KPH Zagreb«, također od 26. jula, Vladimir Bakari se spominje tri puta: dva puta s kraticom Ba i jedanput s kraticom Bak(!),⁸⁵

— u »Bilješki sa sastanka Komisije CK KPJ i Operativnog rukovodstva Hrvatske« od 27. jula Bakari se spominje samo jednom kraticom — Ba,⁸⁶

— u pismenoj izjavi Antuna Roba, sekretara MK KPH za Zagreb, predatoj Komisiji CK KPJ »krajem jula 1941.« Bakari se spominje jedanput — s kraticom Ba,⁸⁷

— u saslušanju Lea Matesa i Vande Novosel »krajem jula 1941.« Bakari se spominje 15 puta — uvijek s kraticom Ba,⁸⁸

— Brko (Rade Konar) u pismenoj izjavi datoj Komisiji CK KPJ krajem jula samo jedanput spominje Bakari a, i to kao »Vlada Bak«,⁸⁹

— u »Odluci Politbiroa CK KPJ o kaznama u KPH«, Beograd, 10. avgusta 1941. o Vladimiru Bakari u piše: »4. Bak(ari) Vladimir: ukor zbog kolebljivosti i nedovoljne partijske budnosti prema elementima gruparstva«. ⁹⁰

— u izvještaju Centralnom komitetu KPJ od 16. avgusta 1941. Brko (Rade Konar) i Vlado (Vladimir Popović), javljaju i da su upoznali drugove s kaznama koje im je izrekao CK KPJ, pišu:

»4. Bak(ari) prima kaznu«;⁹¹

— na kraju, u izvještaju koji su Brko (Rade Konar) i Vlado (Vladimir Popović) poslali Centralnom komitetu KPJ iz Banjaluke potkraj avgusta 1941. godine, nalazimo rečenicu:

»Mi smo zaključili ili da Bak(ari) radi uglavnom sa skojevcima...«⁹²

S obzirom na to da je u svim citiranim dokumentima rije o rukovode im ljudima KPH, a me u njima, bar u sklopu razmatranog slu ajna, osim Bakari a nije postojao nijedan ije bi prezime po injalo sa »Ba« ili »Bak«, logi no je pretpostaviti da je drug Bak., koji se spominje u pismu a e (CK KPJ) od 17. jula hrvatskom a i (CK KPH) bio Vladimir Bakari !

Josip Kopini Vazduh, ija je uloga u zagreba kim doga ajima poslije njema kog napada na Sovjetski Savez dovoljno objašnjena u našoj historiografiji, naro ito u knjizi Ive Jeli a *Tragedija u Kerestincu*, dao je, potkraj jula 1941. godine izjavu Komisiji CK KPJ, u kojoj je stajalo i ovo:

»XI. Br(ko) i Š(ilja) vezali Šof(era) sa Ant(ono-
vom), And(rija) se povezao na ul(ici) sa Ant(ono-
vom) i povezao ga sa CK (KPH) — Ant(onov) po-
vez(an) sa Gest(apom).«⁹³

Brko je bio Rade Kon ar, politi ki sekretar CK KPH i lan CK KPJ, Šilja — Pavle Pap, kandidat za lana CK KPJ, Šofer — Branko Maleševi , lan MK KPH za Zagreb i šofer CK KPJ u Zagrebu, Andrija — Andrija Hebrang, lan CK KPH, a Antonov — Ivan Srebrenjak.

U pismenoj izjavi Andrije Hebranga, tada lana najužeg rukovodstva CK KPH, datoj Komisiji CK KPJ, stajalo je:

»Antonova poznajem od prije 16 godina. Kad sam se prije nekoliko mjeseci vratio u Zagreb (Hebrang je izišao s robije 15. februara 1941 — primj. autora), slu ajno sam ga jednog dana sreo... Kasnije sam ga vi ao s vremena na vrijeme. Jednom zgodom u razgovoru, kad je od mene tražio neke savjete, vidjeo sam da se njegov rad i interesovanje kre u po specijalnoj liniji. U njegovom društvu vi ao sam par puta neke naše ljude. Krtija mi je jednom zgodom govorio da ga zna izvana i da je 'dobar de ko'...

2. Poslije poruke Tita da s Antonovim trebamo sara ivati, ja sam ga, u cilju te saradnje, povezao s Brkom, koji ga do sada nije poznavao. Iz razgovora, koje sam poslije Titine poruke imao s Antonovim, ja i ostali drugovi, smatrao sam u prvi mah da bi naša saradnja mnogo koristila našoj stvari. Kasnije sam uvidjeo da sam se prebacio u ocjeni, jer kada je došlo do konkretiziranja stvari, pokazalo se da je njegov aparat, ukoliko ga ima,

nespreman i nesposoban za stvari koje su ovaj čas aktuelne.

3. Poslije napada na S(ovjetsku) U(niju), kad smo ve s Antonovim održavali službenu vezu u cilju saradnje, zamolio me jednom zgodom, da mu dadem jednog stru njaka za goluba, jer je njegov golub zatajio, zbog ega je ostao bez veze sa svojim šefovima gore.(...)

4. Na sjednici od 13. VII, kojoj je prisustvovao onaj iz vazduha (Josip Kopini) prvi put sam uo da Antonov ima veze sa GESTAPO-om. Kad je to onaj iz vazduha ustvrdio, naveo je za dokaz da je Antonov bio zatvoren u glavnja i i pokazao neki prsten, koji je Antonov navodno (neznam u koju svrhu) poslao iz glavnja e nekome. Tada sam ja na sjednici ispri ao otkad poznajem Antonova, kao i to, pod kojim je on okolnostima pušten iz ovdašnjeg zatvora poslije dolaska u zemlju. To o puštanju iz zatvora ispri ao sam onako, kako mi je jednom prikazao Antonov. Napominjem, da onaj iz vazduha nije znao te stvari do one sjednice, na kojoj sam to ispri ao poslije njegove optužbe Antonova. Poslije te sjednice navodi on moju pri u kao neki dokaz za svoju optužbu.

5. Ja nisam povjerovao u osnovanost i istinitost optužbe protiv Antonova prvo zbog toga što argumenti onog iz vazduha niti su mi izgledali dovoljni, niti pak provjereni i ozbiljni, a zatim zbog toga što je on kao provokatore osumnji io i neke ovdašnje funkcionere, o emu se po elo priati okolo ('U CKH ima provokatora') ...«⁹⁴

Dakle, Hebrang je poznao Ivana Srebrenjaka Antonova prije njegova odlaska u SSSR, a Marko Oreškovi Krtija, tada lan CK KPJ, upoznao ga je kao »dobrog de ka« u Parizu, prilikom odlaska ili povratka iz Španije. No za našu je temu najznajajija Hebrangova tvrdnja da je saradivao s Antonovim i povezao ga s Radom Kon arom »poslije poruke Tita« da s njim treba saradivati, koju je primio prije njema kog napada na Sovjetski Savez. »Golub« o kojemu je rije bila je Srebrenjakova radio-stanica za vezu s obavještajnim centrom Generalštaba Crvene armije u Moskvi, odnosno s Direktorom.

Opovrgavaju i ni im opravdana sumnji enja Josipa Kopini a Vazduha, Rade Kon ar je u svojoj pismenoj izjavi, predatoj Komisiji CK KPJ u drugoj polovini jula 1941. godine, napisao:

»... Sumnji i me se i zato da sam se povezao s

nekakvim Antonovom i da sam pod njegovim utjecajem. Iz zajedničkog pisma vidi se da ga ja uopće nisam poznao, već da me je Fati s njim povezo. On je, taj Antonov, napadao Starog i partiju da se ga je sabotiralo, pa sam rekao Vladi Šp(ancu) kad je pošao u Beograd da to javi Starom, što je Vlada i učinio.«⁹⁵

Fati je bio Andrija Hebrang, a Vlada Šp(anc) — Vladimir Popović, koji se 6. jula 1941. vratio iz Beograda u Zagreb i prenio Centralnom komitetu KPH odluku Politbiroa CK KPJ od 4. jula o dizanju ustanka.

Potvrdu Hebrangovih navoda u vezi s Antonovim, pa i više od toga, nalazimo i u pismu CK KPH Centralnom komitetu od avgusta 1942. godine:

»Centralni voj(ni) kom(itet) je smatrao poslije napada na S(ovjetsku) U(niju), da bi se trebalo povezati a Antonovim radi zajedničke saradnje o pitanju diverzije, obavještanja itd. Nekako u isto vrijeme tražio je i on vezu s nama zbog iste stvari. Dva člana tog komiteta razgovarali su s njime. Ti razgovori nisu dali pozitivnih rezultata. Jedina pomoć, koju nam je stvarno pružio, bila je u tome, što nam je poduio devet ljudi za diverziju. Dogovorili smo se da njegovi ljudi podu na određene pruge kao organizatori diverz(antskih) grupa. On se nije držao našeg dogovora. Koliko mi znademo, on nema ljudi za takav rad na terenu, osim sebe i još jednog ovdje a niti ima potreban materijal. Brko uopće nije poznao Antonova. Poslije poruke Tita da treba s njima saradivati, Fatty je povezo Brku s Antonovim u cilju saradnje.«⁹⁹

I dalje:

»Nama nije poznato da Stipe (Daković) i Grub(or Petar) harangiraju. Za Antonova znademo što je o Titu i 'sabotaži' govorio nekim rukovodiocima.

Da li je Antonov to govorio i nekome okolo, to nam nije poznato.«⁹⁷

Desetog avgusta 1941. uslijedila je odluka Politbiroa CK KPJ o kaznama, donijetim na osnovi partijske istrage što ju je provela Komisija (B. Nešković i V. Popović). U njoj se na dva mjesta govori i o Ivanu Srebrenjaku Antonovu:

»5 — Fati: skreće se pažnja da bude budniji prema ljudima na koje se sumnja (Antonov).

9 — Antonov: da se obrazuje komisija nad njim i da se utvrdi: a) zašto je zatajio njegov aparat, b) grupaštvo i harangiranje protiv pojedinih

part(ijskih) funkcionera) i c) njegovo finansijsko poslovanje (160.000 din).«⁹⁸

Istovremeno s tom odlukom Tito je 10. avgusta 1941. Centralnom komitetu KPH dostavio popratno pismo u kojemu stoji:

»Nad Antonovim stavljamo istragu jer ima dosta sumnjivih stvari, a osim toga zašto je u potku napada na SSSR njegov aparat potpuno zatajio, iako je taj uvijek dobijao ogromne sume novca za pripreme. Ja sam javio gore da nemam u njega povjerenja i tražio njegovo smjenjivanje jer, ako ništa drugo, on je kao organizator potpuno nesposoban, a sve akcije i onako organizuje i vodi naša Partija.«⁹⁹

Poslije samo šest dana, 16. avgusta, Rade Konar i Vladimir Popović potvrđuju prijem odluke CK KPJ o kaznama i Titovo popratno pismo te kažu:

»9) Komisija je obrazovana da ispita Antonova po postavljenim pitanjima, već se razgovaralo s njim, izveštaj komisije slede i put.«¹⁰⁰

Još prije nego što je primio upravo citirano pismo, Tito je iz Beograda (17. avgusta) Radi Konaru i Vladi Popoviću, daju i im opširna uputstva za rad, skrenuo pažnju i na sljedeće:

»U vezi sa Antonovim saslušajte sve ljude, a u prvom redu Stipu, Grubora i druge.«¹⁰¹

Konačno, u vezi s Ivanom Srebrenjakom Antonovim Tito (a a — CK KPJ) 4. septembra piše Radi Konaru i Vladi Popoviću:

»Po istrazi nad Antonovim nećemo još donositi nikakvu odluku dok se ne vidimo tamo. O tome da je naša Partija pravila smetnje njemu nema govora. Ja sam morao zabraniti da on uzima ljude iz Partije koji su u rukovodstvu i važni za nas, a to i on vrlo dobro zna što mu je gore zabranjeno. Radi se o njegovoj nesposobnosti da naše ljude izvan Partije, pa je zato htio da pretvori Partiju u svoj aparat i zbog toga je vodio harangu protiv rukovodstva. Elementi moga nepovjerenja su sasvim druge prirode. O tome se mora govoriti opširno i ja ne mogu Djedi ukratko objasniti. Njemu treba dati pomoć ako ju treba dok se ta stvar gore ne raširi.«

Ako smatrate da je Stipe običan haranger i neprijateljski elemenat, onda ga možete isključiti, jer je on još uvijek član naše porodice (Partije), i spada pod disciplinu i kontrolu naše Partije.«¹⁰²

To je datumski posljednji dokument u kojemu je ri-

je o istrazi nad Antonovim. »Dok se ne vidimo tamo«, napisao je u njemu Tito misleći na već zakazano savjetovanje koje će se održati 26. septembra u Stolicama, na oslobođenom teritoriju zapadne Srbije, kojemu je prisustvovao i Konar i Popović.

Titov oštar stav o uzimanju »ljudi iz Partije koji su u rukovodstvu i važni za nas«, rezultirao je iz predratne odluke Kominterne da sovjetska obavještajna služba u stranim zemljama ne smije za sebe angažovati partijske kadrove bez odobrenja njihovih najviših partijskih foruma. A u takvim slučajevima ti su kadrovi isključivani iz partijskog rada da u slučaju hapšenja ne bi kompromitovali Partiju.

Na kraju citiranog teksta Tito napominje da se Stipe (Daković) može isključiti iz KPJ jer je, bez obzira na to što je saradnik Antonovljeve diverzantske grupe, »još uvijek član naše familije«. (U finansijskim obrascima Mjesnog i Okružnog komiteta KPH za Zagreb nalazimo podatke da je u septembru Stipi za »izdavanje« dato 1 000, a u oktobru 1941. 1 500 kuna. Znači, bilo je i slučajeva da su pojedini pripadnici sovjetskih diverzantskih grupa, ipak, ostajali članovi KPJ.¹⁰³

Međutim, u našem slučaju mnogo više pažnje zaslužuje činjenica da CK KPJ, odnosno Tito, s punim autoritetom poziva na odgovornost, pred partijsku komisiju, *šefa sovjetske diverzantske službe za Balkan*, kao što je, uostalom, učinio i sa *šefom centra za vezu Kominterne u Zagrebu — Josipom Kopinićem!*

U uslovima partizanskog rata koji se već u julu 1941. rasplamsavao širom Jugoslavije, obuhvaćajući i sve oblike djelovanja, nije bilo razloga za postojanje i aktivnosti bilo kakvih sovjetskih diverzantskih grupa na tom prostoru. Zbog toga, i ostaloga što je već rečeno o Srebrenjaku Antonovu i njegovoj diverzantskoj mreži, prvih dana avgusta 1941. Tito je odlučno intervenisao kod Djeda:

»Aparat Antonova potpuno nesposoban za akcije. U Antonova nemamo povjerenja. Sve diverzije i sabotaze rukovodi i organizuje Partija. Naredite da Antonov preda sve ljude Partiji koja će ih iskoristiti za tu svrhu.

Isto tako tražimo da se stave pod rukovodstvo Partije i oni ljudi koje smo dali Vidakoviću, jer su sami potpuno nemoćni.« (Istakli autori)¹⁰⁴.

Tito u to vrijeme nije imao direktnu radiotelegrafsku vezu s Moskvom, mada je pokušavao da je uspostavi.

vi. U produžetku citirane depeše o Antonovu Tito je javio Djedu da nije mogao pronaći i skrivene radio-stanice poginulog Matije Vidakovića.

»Drugu stanicu (Braš) smo instalirali, ali se od vas niko ne javlja. Javite se!«¹⁰⁵

Rije je o radio-stanici Miše Brašića (»Pavlodar«), o čemu smo govorili u poglavlju »Obavještajna saradnja s Moskvom«.

Ne uspijevši da uspostavi direktnu vezu s Djedom, Tito je tu nedatiranu depešu poslao Kopini u (Valdesu) da je on otpremi Djedu. Bilo je to svakako prije 8. avgusta jer je Tito istovremeno javio:

»Valdes! Molim te da od 8. VIII u 12 uvek paziš i kontrolišiš da li se dobro uje naš golub...«¹⁰⁶

Je li riječ o teškoćama u održavanju veze Zagreb—Moskva ili o nečemu drugom, teško je reći, ali sačuvani dokumenti pokazuju da se ponekad prilično dugo čekao odgovor iz Moskve. Tako je na Titov zahtjev za »hitno smjenjivanje Valdesa... i njegovo stavljanje na raspolaganje našoj Partiji«,¹⁰⁷ poslan iz Beograda 17. septembra 1941, kada je Tito već bio na putu za oslobođeni teritorij, Kopini u Zagreb da ga otpremi Djedu, odgovoreno tek 29. septembra!¹⁰⁸

Čini se da se i odgovor na Titov zahtjev u vezi s Antonovim čekao prilično dugo — skoro četiri i po mjeseca. Djed i Centralni Centar (Kominterni i Vojnoobavještajna služba SSSR-a) poslali su Kopini u »16—17. decembra 1941« tri depeše. Dvije je potpisao Centralni. U jednoj stoji:

»Preko ranijeg veziste predajte (adresa, ranije lozinke). 1) Antonov (već predano). 2)...«¹⁰⁹

Sadržaj depeše nerazumljiv je za onoga ko ne poznaje materiju u cjelini. Ali, ono »već predano« najvjerojatnije je Kopini bila primjedba kojom on, prilikom prenošenja depeše, obavještava Tita da je Antonovu predao odgovarajuće naredbe Centralni-a.

Vladimir Popović je na tu depešu pribilježio: »Mi primili 20. XII VI (adimir).«¹¹⁰

S obzirom na kasnije događaje, nije isključeno da je Centralni tek tom depešom reagovao na Titov zahtjev da Antonov »preda sve ljude Partiji« i javio Antonovu da postupi u tom smislu, jer je Ivo Lola Ribar odmah nakon dolaska s Romanije, preko Sarajeva u Zagreb, 12. januara 1942. u pismu CK-u KPJ javio i ovo:

»... Antonov je raspustio svoju 'vojsku' i poslao ih u partizane. I on sam govori da bi otišao tamo. Javite kuda da ga šaljemo u tom slučaju...«¹¹¹

Srebrenjak je, vjerovatno, brzo postupio po naredbu poslanom »16—17. decembra 1941«. Na takav zaključak upućuje i izvještaj komesara Glavnog štaba NOP-odreda Hrvatske Vladimira Bakarića Centralnom komitetu KP Hrvatske od 2. januara 1942. godine, u kojemu piše o dolasku Antonovljevih ljudi na oslobođenu teritoriju. On kaže:

«... Troje sam ja uputio u Petrovu Goru, pa još ne znam do kuda su došli (onaj kemičar — student Antonovljev, Stipe Dugog sestra i njen drug).»¹¹²

Kemičar — student bio je Branko Simelić, student Kemijskog odsjeka zagrebačkog Tehničkog fakulteta, a Stipe Dugić — Stipe Daković. Ime njegove sestre i njenog muža nismo ustanovili.

Bakarić u svom izvještaju daje niz primjedaba o Srebrenjakovim ljudima koji su na oslobođenu teritoriju, u selo Zbjeg, gdje se nalazio Glavni štab NOP-odreda Hrvatske, stigli u zadnjoj trećini decembra 1941. godine, i to preko ilegalnog punkta za vezu u Plaškom, na željezničkoj pruzi Zagreb — Ogulin — Split. Prilikom polaska iz Zagreba spremili su se kao da idu na izlet, a ne u partizane. »Prtljag« im je brzo otežao pa su usput ostavljali stvari da se pošalju za njima. U štabu su se poeli bahato ponašati, kao zasebna grupa, suprotno već ustaljenom partizanskom načinu života i ponašanja, na što su ih morali upozoriti, a izvjesni postupci i kratko, vojnički zabraniti.

»Ne sviđaju mi se ovi Antonovljevi ljudi« — pisao je Bakarić. — »Vrlo hohštaplarski izgledaju, a dolaze i po porodnoj liniji (na pr. Stipina sestra i njen suprug). (...)

... Danas saznajem u selu kako se onaj suprug Stipine sestre hvalisao, da će on biti komandant, a nešto je čuo na radio i B. Popović. On se raspričao kako je bio u Srbiji i to dosta spretno, da bi uvijek mogao pomisliti kako je neka zvijerka. Tim više, što je donio sobom ogroman pištolj, što ga upotrebljavaju tankisti. Stipu smo odlučili poslati u Drežnicu, jer je ipak ponešto politički iskusan... Među njegovima je bilo i takvih, koji su tvrdili kako su došli po specijalnoj liniji i da im je naloženo da njega čekaju. Mi smo ih međutim odmah ekspedirali s napomenom štabovima, da nikakve specijalne linije nema, nego da idu u partizane gdje ih treba provjeriti.«³

Nismo našli podatke ni o poimeni naznačenom sastavu Srebrenjakove »vojske« koja je otišla u partizane, ni o

daljoj sudbini veine njih. Zna se da je Glavni štab NOP-odreda Hrvatske uputio Stjepana Stipu Dakovića u Primorsko-goranski NOP-odred. Prema poslijeratnoj izjavi Ivana Kraja i Davida Steve, on je »otišao zajedno sa ženom Ivicom Švarc u partizane i stradao«,¹¹⁴ a prema napomeni Redakcije *Zbornika*, Daković je »upao u žandarmerijsku zasjedu na putu za Kapelu kod Ogulina i bio ranjen, a kasnije ubijen od ustaša«.

Prema Bakarićevu izvještaju, moglo bi se zaključiti da je i Bogdan Popović pripadao Srebrenjakovoj »vojsci«. Međutim, prema drugim izvorima, bio je to stari predratni komunist, grafički radnik, robijaš, koji je »nakon ulaska okupatora i ustaša u Zagreb ... otišao u Beograd«, odakle se kasnije »ilegalno (se) vratio u Zagreb« i pošto je »uspostavio u Zagrebu vezu za odlazak na oslobođeni teritorij, krajem studenog 1941. godine«, iskoristivši »ilegalnu željezničku propusnicu s putnim nalogom... i radno odijelo«, prebacio se u partizane, gdje je kasnije organizovao štampariju Glavnog štaba NOP-odreda Hrvatske i u njoj radio.¹¹⁵

Antonov je ostao u Zagrebu, iako je, prema depešama Ive Lole Ribara Titu od 12. januara 1942, »i on sam govori(o) da bi otišao tamo« — to jest u partizane.

Zašto?

Dok je Tito u Kopinićevu slušaju tražio od Djeda ne samo »hitno smjenjivanje«, već »i njegovo stavljanje na raspolaganje našoj Partiji«, u slušaju Antonova tražio je samo da mu se naredi da »preda sve ljude Partiji«! Tito je pritom svakako mislio na članove KPJ koji su bili dodijeljeni Antonovu za rad. A budući da se njegova djelatnost protezala i izvan granica Jugoslavije, njegovo uključivanje u NOP nije dolazilo u obzir. Prema tome, iako ne znamo što je Centrom njemu lično naredio, logično je pretpostaviti da sam Antonov nije mogao odlučivati o svom daljnjem radu i postupcima te da je njegov ostanak u Zagrebu bio posljedica odgovarajućeg stava i narednja Centra tj. obavještajnog odjeljenja Crvene armije.

Srebrenjak je, dakle, ostao u Zagrebu i nastavio svoju aktivnost. O tome se u pismu Ive Lole Ribara i Edvarda Kardelja, poslatom Titu iz Zagreba 1. marta 1942. godine, našla rečenica:

»... kod njega je bila neka provala skoro.- on je tvrdio da ga *ne može* ugroziti.«¹¹⁶

Međutim, upravo ga je ta provala, sudeći po svemu, koštala slobode, a konačno i života.

O čemu se radilo?

Prema poslijeratnoj izjavi Tibora Vaška, nadstojnika Protukomunisti kog odsjeka (IIa), ustaškog »Zaštitnog redarstva za grad Zagreb i Veliku župu Prigorje«, isljedniku UDB-e za Hrvatsku, provala Ivana Srebrenjaka potekla je iz pod torturom iznuđenog priznanja njegovog saradnika Slavka Dukića, bivšeg jugoslavenskog oficira, uhapšenog u Rumi pri izvođenju jedne sabotažne akcije. On je, naime, izjavio da njegov šef živi u Zagrebu, da nosi nadimak Doktor, da ima direktnu vezu s Moskvom i uz njegov lični opis dao podatak da živi u jednu kuću u Palmotićevoj ulici...

Kada je dopis s Dukićevim priznanjem stigao iz Rume u Zagreb, za slučaj se zainteresovao upravitelj ustaškog Zaštitnog redarstva Josip Rukavina, koji je vodio istragu nad sekretarom Mjesnog komiteta KPŽ u Zagrebu i članom Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Hrvatsku, Jocom odnosno Josipom Dakovićem, najmlađim sinom Dure Daković, uhapšenim 11. novembra 1941. Nažalost, prema sačuvanom ustaškom dokumentu, Josip Daković se od prvog trenutka veoma loše držao pred policijom i odao mnogo drugova.⁷ Saznajući od Rukavine da ustaška policija traži za Doktorom (bio je to, zaista, jedan od Srebrenjakovih nadimaka), Daković je priznao da ga poznaje i dodao da on skoro svakodnevno dolazi u Zagreb preko mitnice u Stenjevcu (Ranomercu). Sljedećeg ili jednog od narednih dana Daković je na mitnici prepoznao Doktora i pokazao ga policajcima s kojima se nalazio »u zasjedi«.⁸ Tako je 25. februara 1942. Doktor pao ustašama u ruke. Budući da je kod njega pronađena lična karta na ime Ivana Srebrenjaka s adresom stanovanja, uslijedio je redovan postupak, ukratko opisan u izvještaju Općinskog poglavarstva Stenjevec, dostavljenom 26. februara 1942. Kotarskoj oblasti Zagreb:

»Izveštaj se, da su jučer dne 25. veljače o. g. došli u ured ovog poglavarstva od Ustaškog redarstva iz Zagreba, nadzornik detektiva Ivan Birki sa još 5 drugova i tražili podatke o Srebrenjak Ivanu, koji navodno stanuje u Perjavici u kući i Grabari Ernesta broj 4. Kada su se legitimirali podaci su istima dani, kao i općinski stražar, koji ih je do navedene kuće vodio. Nakon jednog sata povratio se je Ivan Birki nadzornik detektiva ranjen u desnu nogu izjavio, da treba brzu pomoć, jer da će mu drugovi svi poginuti, pošto je iz te kuće prema njima nastala paljba, a njega je njihov samovoz odpremio u bolnicu. Nakon pola sata

došla su još 3 samovoza, redarstvenih službenika na elu upravitelja Ustaškog redarstva Josipa Rukavine, koji su otišli do navedene kuće, da mogu uspješnije provesti određeni zadatak.«¹¹⁹

U daljem tekstu tog izvještaja opisano je hapšenje Andrije Hebranga, tada sekretara CK KP Hrvatske, koji se tih dana krio u Srebrenjakovu stanu, i Srebrenjakove žene Frančiške Kline.

»Ne zna se još ta no kako je do svega došlo« — javili su Titu Ivo Lola Ribar i Edvard Kardelj 1. marta — ali je verovatno da je policija naišla na Fatia traže i Antonova.«¹²⁰

U tom pismu Titu Ivo Lola Ribar i Edvard Kardelj javili su i OVO:

»5.) Sada nas je... Zadesio nov i najteži udar. Pre tri dana pao je *Fati*. Uхватili su ga u stanu Antonova, gde je živio zadnjih dana (a i ranije još jednom u decembru) otkada su mu drugi stanovi bili ugroženi.«

I dalje:

»6.) Služaj s Antonovom ugrozio je i Vazduha, jer su ovaj i njegova žena znali (lepa konspiracija!) za stan V(azduh)a. Sada ga selimo što brže u novu kuću. Istu smo morali kupiti (pošto je Vazduhu tamo bilo otkazano) i platili 500.000 kuna!... Ukoliko, naravno, položaj Vazduha bude ozbiljno ugrožen, mora ćemo ga poslati tebi iako bi bilo šteta jer bi umesto dve veze (s Moskvom — primj. autora) ostala — jedna...«¹²¹

Na to pismo Tito je ve 6. marta odgovorio iz oslobojene Foče:

»Strašno nas je pogodila vijest da su pali Fati, Antonov i drugi. Preduzmite hitne mjere da se provala ne širi. Vazduha odmah sklonite. Njegova nekonspirativnost je za najveću osudu. (...) Ako se Vazduh ne može održati tamo, onda ga treba poslati negdje na oslobođenu teritoriju ili ovamo. Preduzmite mjere da se ova moja porodica, jer nije isključeno da mogu sada doći i do nje. Isto tako uvajte i sebe, jer ne znam kako će se držati Ant(onovljeva) žena. Budite oprezni!! Preduzmite mjere da se prekine s malograđanskim, familijarnim posjetama i sastancima, kao što je to služaj kod Vazduha.«¹²²

Tri dana kasnije, 9. marta, iz Foče je odaslan radiogram Džedu u Moskvu:

»Iz Zagreba nam javlja drug Birk da je tamo ovih dana uhapšen Antonov sa ženom. U njego-

vom stanu takode je uhapšen član CK KPH drug Hebrang. Opasnost prijeti tako je i Valdesu, jer su Antonov i žena znali njegov stan, gdje se nalazi muzika. Preduzmite mjere predostrožnosti.«¹²³

Birk je bio pseudonim Edvarda Kardelja u prepisci s Moskvom, a pod »muzikom« se razumijevala radio-stanica.

Prije hapšenja Ivana Srebrenjaka Antonova Ivan Kraja i Stevo nalazio se u Beogradu, gdje je pokušavao, manje-više bezuspješno, da pomoću smjese koju je naučio da pravi na tečaj u Parizu izvede neke diverzantske akcije... O daljem toku događaja on sam kaže:

»Kad sam se napokon uvjerio da tu ipak nešto nije u redu, tražio sam da idem na prijašnji raspored i dobio sam obavijest od CK KPH da se javim u Zagreb na jednu adresu u vili kraj Stenjevca.

(\ 124

Zapravo, Kraja i Stevo je od dra Blagoja Neškovića, sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, s kojim je održavao vezu u Beogradu, tražio da se vrati u Zagreb i Nešković je njegov zahtjev prenio Ivi Loli Ribaru i Edvardu Kardelju, koji su se od prve polovine januara 1942. godine nalazili u Zagrebu. Je li to bilo 7, 14. ili 19. februara, ne može se utvrditi jer ta pisma nisu sačuvana, a Kardelj i Lola Ribar su u pismu od 22. februara javili Neškoviću:

»Primili smo tvoja pisma od 7, 14. i 19. o. m. zajedno sa dva pisamceta za F(ishe)ra.«¹²⁵

U jednom od ta tri pisma bilo je preneseno traženje Ivana Kraja i Steva da se vrati u Zagreb i u vezi s tim Kardelj i Lola Ribar su u istom pismu odgovorili Neškoviću:

»7.) Po tvom pitanju u vezi sa Stevom Špancem uredi ćemo s Hrvatima pa ćemo ti idući put javiti.«¹²⁶

Sedam dana kasnije, 1. marta 1942, Ivo Lola Ribar i Edvard Kardelj javili su Titu u Foča:

»2.) U vezi sa ranijim direktivama Vrh(ovnog) štaba Hrv(atskom) štabu, a i sa narastanjem partizana, mi smo reorganizirali štab Slavonsko-Sremske operacione zone, u koji su ušli: Steva Španec (koji je radio za Antonova) kao komandant...«¹²⁷

Tog istog dana i Vlado Popović je, također iz Zagreba, u izvještaju poslanom Centralnom komitetu KPJ napisao:

»... Slavonski štab u kom je Ortega *te kad do e Stevo (Anton/ovijeva/linija)* mo i e uzeti na sebe odgovornost povezivanja i organizacije i u vrš enja odreda u III operativnoj) zoni koja se po vašoj naredbi ima protezati sve do B(eo)g(ra)da.«¹²⁸ (Istakli autori.)

Ortega je bio Karlo Mrazovi , a Stevo — Ivan Kraja i .

Tri dana kasnije, 3. marta 1942. godine, I. L. Ribar i Kardelj ponovo pišu Blagoju Neškovi u:

»3.) Ovde je pao Antonov, provalom po svojoj liniji. Preduzmite mere opreza ako je potrebno. Uz njega pao je — slu ajno — i naš Fati.

(...)

8.) *Steva Španac* (javi mu da mu je šef pao!) treba da dode *odmah*. Neka se ravna po priloženoj cedulji od VI.«¹²⁹

VI. je bio Vladimir Popovi .

Kada je to pismo stiglo Blagoju Neškovi u, Stevo Španac se više nije nalazio u Beogradu. Zašto nije e kao odgovor na svoj zahtjev, objašnjava dr Blagoje Neškovi u pismu a i (Centralnom komitetu KPJ odnosno Loli Ribaru i E. Kardelju) od 7. marta 1942. godine:

»Jako mi je žao zbog pada Fatija. Na žalost, St(evo) Šp(anac) je ve otputovao *k vama* još pre 3—4 dana. *Nije mogao da eka vaš odgovor, jer ga je zvao Antonov*. Nadam se da mu se ne e desiti ništa, jer sam mu obratio pažnju na provale koje su kod vas, pa, mada nije znao o padu Antonova, možda ne e nasesti. Javite mi, molim vas, ako dođe do vas ili ako što saznate. Ja sam mu rekao da tamo traže i odgovorne drugove (mislio sam da e tako do i do vas) kaže da ga ja šaljem (Mihajlo).«¹³⁰ (Istakli autori.)

Budu i da je Edvard Kardelj Bevc u me uvremenu otputovao u Ljubljanu, Ivo Lola Ribar 20. marta iz Zagreba sam javlja Blagoju Neškovi u u Beograd:

»... U Slavoniji i Zagorju, gdje je partiz(anski) pokret još znatno mla i, po inju tako er zna ajnije akcije. Za novog komandanta ove zone postavljen je Steva Šp(anac), koji je ovde sretno stigao i — stari konspirator nije odlazio svome i šefu dok se nije video s nama. On ovih dana ide na teren i mnogo te pozdravlja.«¹³¹

Ivan Kraja i Stevo, »stari konspirator«, svoj dolazak iz Beograda u Zagreb opisuje ovim rije ima:

»U Zagreb sam stigao po etkom velja e 1942. godine, ali po obi aju i pravilu opreznosti, navra-

tio sam kod svojih nekompromitiranih znanaca, gdje sam ostao nekoliko dana da ispitam je li kuća slobodna i da uhvatim vezu s Partijom. Prvo što sam doznao bilo je to da su prije kratkog vremena policija i ustaše blokirali taj kraj, pa čak i pucali prilikom hapšenja 'nekih nepoznatih ljudi'.

Za nekoliko dana uhvatio sam vezu s Vladom Popovićem koji je bio vrlo zadovoljan što nisam išao na vezu, kako je tražio u obavijesti. Naime, on je bio poslao i drugu obavijest koju nisam primio, a u kojoj je pisalo da se javim na drugu javku, tj. adresu.«¹³²

Na osnovi citiranog pisma dra Blagoja Neškovića, Ivana Kraja i Stevo o igledno je iz Beograda otputovao početkom marta, a ne februara, kako mu je ostalo u sjećanju.

Iz citiranih dokumenata jasno se vidi da je Ivan Srebrenjak Antonov, rukovodilac sovjetske diverzantske službe u Jugoslaviji i nekim susjednim zemljama, bio šef Ivanu Kraja i u Stevi, premda on svoj odnos prema Srebrenjaku poslije rata nije tako prikazao. Tako je u već citiranom intervjuu objavljenom u zagrebačkom »Vjesniku« rekao:

»... Znam da je neke grupe formirao Srebrenjak, da je obučavao za diverzantske akcije...

Zapravo, tu je nešto, po toj osnovi, petljao u Zagrebu, ali mnogo o tome ne znam. Smatrao sam da su naši zadaci slični i nisam razmišljao je li i njemu CK KPJ nadređen kao što je meni bio. Dje-lovali smo protiv istog neprijatelja, i to je bila boja raspoznavanja.«¹³³

Kako su se držali Ivan Srebrenjak Antonov i njegova žena Francka (Frančiška ili Frančiška) Kincl na ustaškoj policiji?

Prošle su tri nedjelje od njihova hapšenja kada je Ivo Lola Ribar o tome, u pismu od 17. marta, obavijestio Tita u Fofi:

»6. Ovdajnja provala još traje. Fati je na Savskoj cesti, Antonov i njegova žena na ustaškom redarstvu. Kod Fatija nisu našli ništa, jer je u toku borbe uspio sve da spali. Po Antonovoj liniji još nema ništa što bi ukazivalo da govori. No, uprkos tome, mi još držimo sve mjere predostrožnosti, kako sa Vazduhom tako i sa drugaricom Starog itd. Ovo utoliko više što prema pismu koje je iz tvora poslao jedan naš (inače se držao izdajnički,

možda i prodao) 'Antonov sve pri a'. Ovo primamo s rezervom, jer ga injenice još ne potvrđuju, ali vodimo strogo rauna.«¹³⁴

Fati — Andrija Hebrang — tada je bio u zatvoru na Savskoj cesti u Zagrebu. Vazduh je pseudonim Josipa Kopinića, a »jedan naš« koji je poslao pismo iz zatvora bio je Milan Hupert, do hapšenja, 21. 12. 1941, rukovodilac ilegalne tehnike CK KPH. On se u zatvoru zaista držao izdajnički i prodao se ustašama, o čemu je Ivo Lola Ribar, kao što vidimo, bio obaviješten.

Međutim, kao da baš nije funkcionisala veza između Ive Lole Ribara i Ivana Kraja i Steva, koji se nakon dolaska iz Beograda već desetak dana nalazio u Zagrebu. Naime, dok Ivo Lola Ribar u pismu Titu od 17. marta kaže: »mi još držimo sve mjere predostrožnosti kako sa Vazduhom tako i sa drugaricom Starog«, Ivan Kraja i Stevo samo je dan kasnije, 18. marta, preko Kopinićeve radio-stanice i preko Moskve poslao svoju prvu dosada registrovanu radio-depešu Centralnom komitetu KPJ u Beogradu:

»Nedavno je u Zagrebu uhapšena Herta pod imenom i prezimenom Marija Šarić. Ona je napravila neuspjeli pokušaj samoubistva. Preduzimamo mere za njeno oslobođenje. Miško je van opasnosti.«¹³⁵

Herta je bila Titova supruga Herta Has, a Miško njihov sin star nekoliko mjeseci. Je li Hertino hapšenje bilo u vezi s držanjem Ivana Srebrenjaka i Francike Kincl na policiji, to nismo mogli utvrditi.

Sljedeći dokument na koji nailazimo u vezi sa Srebrenjakom—Antonovim jest pismo Ivana Kraja i Steva Centralnom komitetu KPJ od 11. maja 1942. godine:

»Nešto novo, ali vrlo interesantno. Tridesetog aprila je puštena na slobodu Antonova žena, koja mu sada nosi hranu. Ona je nakon mjesec dana prebačena na Sav(sku) cestu u žensku kaznionicu te odande puštena. On je rekao za novac gdje ga je imao sakrit. Oni su 42 zlatnika zadržali za sebe a 900 dolara dali njoj, vrlo zagonetna stvar? Nastojte da sve potanko doznam, pa mi u vam javiti, jer je tamo na čeno pol 'goluba' brz. itd. (...)¹³⁶

Prema Redakciji edicije *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB i socijalističkoj revoluciji*, Ivan Stevo Kraja i obavijestio je CK KPJ da je policija u Srebrenjakovu stanu našla »pol(ovinu) 'Goluba' brz(ojav) i td.«. Prema Redakciji edicije *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija 1941—1945*, policija je našla »por(uku) 'Goluba' brz(ojav) itd.«. S obzirom na Kraja i čevu depešu Direk-

toru od 4. oktobra 1942, kao i na ostale dokumente o kojima ćemo još govoriti, nije riječ o »poruci« već o »polovini Goluba«! To istovremeno potvrđuje i činjenicu da Srebrenjak nije imao radio-stanicu za održavanje direktne veze s Moskvom, odnosno s Direktorom, što znači da je ustaška policija uz pola radio-stanice pronašla i neku depešu koju je on primio iz Moskve od Centra.

Što je Ivan Kraja i Stevo naknadno »potanko doznao« o Srebrenjakovoj ženi Frančiški, njenom držanju na policiji i uslovima pod kojim je puštena iz zatvora?

Iz depeše koju je Kraja i 4. oktobra 1942. godine preko radio-stanice Vrhovnoga štaba, u kojemu se nalazio od 29. septembra, poslao Direktor vidi se da je on i prije tog datuma pomoću radio-stanice izvještavao Direktora o hapšenju Srebrenjaka i njegove žene i primao od Direktora odgovore, direktive i slično. S obzirom na to da je to posljednji dokument o slučaju Srebrenjaka, a uz već citirani izvještaj poslan Centralnom komitetu KPJ 11. maja 1942. godine, i jedini do sada poznati, da ćemo ga u širem izvodu:

»5. marta u 13 sati Antonov je uhapšen na gradskoj mitnici u Bernomercu. Tog istog dana u 16 sati policijski agenti su opkolili stan Antonova, gdje su se u to vrijeme nalazili Andrija Hebrang i Antonovljeva žena — Klimova (tako su je u Moskvi zvali — primj. autora).

Hebrang je pružio otpor, ali je poslije trodnevnih borbi bio ranjen i uhapšen zajedno sa ženom Antonova. U stanu je policija našla nedovršenu radio-stanicu, vojnu uniformu, radiogram direktora na ruskom i t.d. Poslije 14 dana Antonov je odao policiji mjesto gdje je bio sakriven novac — zlato i dolari. Prema izjavi Klimovine agenti su je izveli pred službenika policije Vaška, kod koga se već nalazio Antonov, koji je pred njom objasnio policajcu gdje se nalazi skriveni novac. Nakon toga je službenik policije automobilom poslao agente i Klimovu i oni su donijeli novac. Poslije dva mjeseca Klimova je bila puštena kao nevinna i službenik Vaško joj je vratio 700 dolara s riječima: 'Uzmite, novac vam je potreban', a osim toga dobila je dozvolu da Antonovu donosi hranu u zatvor. Nakon oslobođenja Klimova se sreća sa mnom.

Tražio sam od nje da napiše izvještaj o tome šta su je pitali na policiji. Ona je odgovorila da nema šta da piše, jer je nisu mnogo ispitali. Rekla je, tobože, policiji da se s Antonovom upoznala u Francuskoj i da uopće nije znala šta Antonov radi

iako je s njim svo vrijeme živjela. Za Hebranga, kada su je pitali zašto nije prijavljen, kazala je da je on obećao da će se sam prijaviti gdje stanuje. Za vojnu uniformu je rekla da je to uniforma njenog rođaka Frangeša. Više mi ništa nije htjela reći, a isto tako ništa nije htjela da napiše. Mjesec dana poslije hapšenja Antonova uhapšen je i željeznički radnik Lazi, koji je radio s nama, a odmah poslije njega feldbebel Frangeš, koji je također radio s nama. Lazi nije nikoga izdao. Nije poznato ko je izdao Frangeša. Antonov je javio iz policije da je on tobože uspio da pridobije za sebe službenika policije Vaška. Ali to nije tačno, jer je taj službenik zabranio da se Antonovu nosi hrana i poeo je da ga muči da bi priznao vezu sa direktorom. Nije nam poznato kako se držao. Ja sam predlagao Klimovoj da ode u partizane ali je ona odbila i otišla je rođacima Antonova da regulišu pitanje svoje djece. Na osnovu svega ovoga ja sam vam predlagao da se ona likvidira jer je sumnjiva.¹³⁷»

Dok se za Frangeša kaže da »nije poznato ko ga je provalio«, o provali i hapšenju Lazi a Ivan Kraja i u citiranom izvještaju uopće ne govori. Vidimo također da su ustaše mu čile Srebrenjaka da bi priznao »vezu sa direktorom«, ali da nije uspio saznati »kako se držao«.

Ustaška je policija imala ne samo dijelove radio-stanice i depešu na ruskome primljenu iz Moskve, već i Dukića koji je radio u njegovoj diverzantskoj organizaciji, provalio ga je čereto, te čakovići, koji ga je dobro poznavao. Prema tome, Srebrenjak se našao u najnepovoljnijem položaju u kojemu se ilegalac može naći. U takvoj situaciji i ne postavlja se pitanje je li »propjevao« ili ne, to jest je li policiji priznao izvjesne stvari ili nije, već samo pitanje je li svojim priznanjima omogućio policiji da proširi provalu organizacije i pohapsi ostale njene članove. Očigledno je da je i za istragu i za Srebrenjaka ključno pitanje bila pronađena Direktorova depeša. Budući da nije raspolagao radio-stanicom, mogao se braniti da nije održavao vezu s Moskvom, ali se svakako postavljalo pitanje ko mu je onda prenio pronađenu depešu. S obzirom na citirani tekst o tome da ga Vaško »muči da bi priznao vezu sa direktorom«, nameće se zaključak da se Srebrenjak dobro držao, a činjenica da policija nikada nije dolazila u Kopinjev stan potvrđuje da je njegovo držanje ostalo do kraja dobro i da ga je na kraju platio životom.

Za Srebrenjaka je karakterističan i Titova depeša

Kardelju i I. Loli Ribaru od 6. marta 1942. godine, u kojoj im, saznajući za hapšenje Srebrenjaka i Hebranga, skreće pažnju na budnost, »jer« — kako je javljao — »ne znam kako će se držati Ant(onojljeva) žena«. U držanje Srebrenjaka o igledno nijednog trenutka nije sumnjao jer ga je dobro poznao.¹³⁸

Da Tito nije pogriješio u ocjeni Srebrenjaka, potvrđuje i sačuvana, prilično oskudna, ustaška arhiva, iz koje saznajemo da je Srebrenjak priznao da je bio...

»...po predlogu Trebinjca upućen u političku školu u Moskvi i to u godini 1934., gdje je... svršio politički kurs, te je godine 1935. od Kominterne preko Milana Gorkog, član CK KPJ, upućen u Pariz radi nabavljanja oružja za španjolski komitet u Parizu.«¹³⁹

Čini se da je Srebrenjak za vrijeme boravka u Moskvi i pohađanja predavanja na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina zapada (KUNMZ) upoznao Tita (ukoliko ga nije otprije poznao) i o njemu u toku istrage u ustaškom zatvoru dao djelomične podatke. Naime, u jednom njemu kom dokumentu, u stvari prijevodu ustaškog originala, za Tita se kaže da je po etkom 1935. godine na KUNMZ-i držao predavanja o sindikatima, uz napomenu da ti podaci potječu od »osobe, koja je prisustvovala tim predavanjima«.¹⁴⁰

Iako su se Tito i Srebrenjak dobro poznavali, ipak je Srebrenjak za Tita rekao da se zove Ivan Brozović, a ne Josip Broz. Tako se u jednom ustaškom dokumentu Srebrenjaku pripisuju sljedeće riječi:

»Nakon raspada revolucije kaže da se je zabavio sa KPJ, tj. Titom ili Brozović Ivanom, pa je jednom preko izaslanika Kominterne Cihovskog bio upućen natrag u Pariz, gdje je ostao sve do 1940. godine, kada se je vratio u Beograd.«¹⁴¹

Pod »raspadom revolucije« ustaški je zapisničar razumijevao poraz španske republikanske armije u građanskom ratu.

Na drugom mjestu Srebrenjak ponovo daje iste podatke o Titu, navodeći da su...

»...sadašnji članovi CK KPJ Tito, tj. navodni Brozović Ivan, Popović dr Vlado, Hebrang Andrija, Pijade Moša, Konar Rade...«¹⁴² i drugi.

Poslije rata Uprava državne bezbjednosti (UDB) Hrvatske vodila je istragu protiv Tibora Vaška, pa, između ostaloga, rasvjetljavala i slučaj Srebrenjaka i njegove žene u ustaškom zatvoru, jer je Vaško jedno vrijeme vodio istragu protiv njega. A tada, i godinama kas-

nije, ministar unutrašnjih poslova Hrvatske bio je Ivan Kraja i Stevo. On je, dakle, i li no bio zainteresovan da se i taj, kao i mnogi drugi slu ajevi iz perioda okupacije, raš isti, a mogao je da ima uvid i u sve sa uvane dokumente. U intervjuu s novinarom i publicistom Darkom Stupari em on je o Srebrenjakovu držanju na ustaškoj policiji izjavio:

»Je li Antonov odavao? Ne znam. Ali tvrdim da nitko nije pao poslije njegova hapšenja od onih kod kojih je zalazio. Na primjer i danas je živ August Frangeš-Plavi kome je u ku u dolazio. Nije ga provalio. Nije bio provaljen ni Dometrovi koji je umro iza rata, a i njemu je Srebrenjak dolazio u ku u. Naposljetku nisam provaljen ni ja, a i mene je mogao odati... ja ne mogu tvrditi ni jedno ni drugo. Kolale su o tome raznorazne verzije, ali nitko nema pouzdane podatke o tome kako se držao. Uostalom Kopini evi i Srebrenjakovi su se dobro znali. O tome piše i Lola Ribar Titu 1. ožujka 1942. (...) I kad je pao Srebrenjak, Kopini evi su boje i se ak napustili Zagreb. Koliko znam, njihov stan nije bio provaljen. A u njihovoj ku i izvjesno vrijeme stanovao je dr Ivan Ribar, sve dok ga nismo Lola i ja paveli na oslobo eni teritorij. I sada kada piše Kopini o Srebrenjakovim izdajama, bez vrstih dokaza, to je onda ipak pitanje za istraživanje historičara.«¹⁴³

Raspoloživi dokumenti i sje anja Ivana Kraja i a Steve ne daju dovoljno elemenata za kona an i siguran zaključak. Za temeljitiju analizu posebna je teško a u nekoliko slu ajeva ve ilustrirana nesigurnost Kraja i evih sje anja o datovanju pojedinih doga aja. To se ponavlja i u slu aju Srebrenjaka. On, na primjer, depešu poslanu Direktorcu iz Vrhovnog štaba 4. oktobra po inje re enicom: »Petog marta u 13 asova Antonov je uhapšen«. A iz sa uvanog smo ustaškog dokumenta vidjeli da je Antonov uhapšen 25. februara! U istom izvještaju on piše da je »poslije dva mjeseca Klimova (je) bila puštena«, da je »dobila (je) dozvolu da Antonovu nosi hranu u zatvor«, da se sreo »s njom pošto je izišla iz zatvora«, da je Vaško poslije »zabranio da se Antonovu nosi hrana i po eo da ga mu i da bi priznao vezu sa direktorom«, a u izvještaju CK KPJ od 11. maja 1942. piše: »Tridesetog aprila je puštena na slobodu Antonova žena«!¹⁴⁴

Me utim, u jednom ustaškom dokumentu o Srebrenjaku nalazimo podatak...

»...da je saradivao na specijalnoj liniji komu-

nisti kih partija i održavanju izravnih veza sa SSSR, te da je odredio izvršavanje vojne sabotaže«,¹⁴⁵ te da je strijeljan 17. aprila 1942. godine!

Podatak da su ga ustaše teretile za »izravne veze sa SSSR-om« sam za sebe govori da nije odao Kopini a! Me utim, iz njega vidimo i to da je Srebrenjak u ustaškom zatvoru bio od 25. februara do 17. aprila 1942. godine, dakle — ukupno 51 dan(!), te da mu, prema tome, Klimova, izišavši iz zatvora 30. aprila, nije mogla nositi hranu, odnosno da je ona ili puštena ranije, još za Srebrenjakova života, ili je sve bila nekakva ustaška »igra«!

No u svemu tome mnogo je značajnija činjenica o brznoj likvidaciji Srebrenjaka. Taj podatak nameće zaključak, ili barem pretpostavku, da je on, najvjerojatnije, upornim odbijanjem, davanja podataka o organizaciji i poznatim ljudima, podlegao mučenju u ustaškom zatvoru. Naime, nijedna policija, svjesna znaenja uhapšenika kakav je bio Srebrenjak, a ustaše su dobro znale koga imaju u rukama, ne bi strijeljala takvog uhapšenika nakon 51 dan!

Osim toga, prema Klimove o odnosu ustaške policije prema njoj, zatim o tome da je »nisu mnogo ispitali«, te činjenica da je relativno brzo puštena iz zatvora, kod najneupućenijega bi morala izazvati u najmanju ruku pozorenje i sumnjičavost, tako da su ocjene i stav Ivana Kraja i Steve prema njoj potpuno razumljivi.

Me utim, o držanju Klimove u ustaškom zatvoru nije sačuvan nijedan dokument, a svjedočanstva, izuzmemo li istražni materijal Tibora Vaška, na koji se namjerno nismo nigdje pozvali, samo je jedno. A i ono ne ide u prilog njenim tvrdnjama. Prema jednom izvoru, Vlado Sirovatka, ustaški policijski agent, čovjek koji je istovremeno obavještajno radio i za Nijemce, jednoga je dana izveo Klimovu zajedno s jednim njemačkim obavještajnim rukovodiocem iz ustaškog zatvora i odveo je u kancelariju tog Nijemca, gdje su je dulje saslušavali i zatim ponovo vratili u ustaški zatvor.¹⁴⁶

S hapšenjem i ubistvom Ivana Srebrenjaka prestala je ne samo da djeluje, nego i da postoji sovjetska diverzantska organizacija na tlu Jugoslavije. O tome je Ivan Kraja i u već citiranoj depeši od 4. oktobra 1942. godine javio Direktor:

»Vi ste u jednom vašem telegramu predlagali meni da nađem ljude koji su radili u našoj grupi. Koliko ja znam kod nas više nije ni jedan čovjek ostao na slobodi, jedan dio je uhapšen, drugi dio strijeljan, a neki se nalaze u partizanskim odredi-

ma. Antonov je imao nešto u Italiji... nešto u Bugarskoj ali ni s njima nemam veze.

Po mom mišljenju KPJ, koja je od početka rata organizovala ne samo partizanske odrede već i diverzantske grupe, i u ovoj stvari ima ogromne uspjehe. Ja sam Antonovu predlagao da radi zajedno s KPJ i da pođe na teren, ali on se nije složio. Injenice govore da su partizani, osim vojnih, postigli ogromne uspjehe i u diverzantskom radu, najviše u rativoj kapitalističkoj Evropi.

Nalazim se pri Vrhovnom štabu i ako bude potrebno javljajte mi se preko Tita.«⁴⁷

Nakon povratka iz Beograda u Zagreb početkom marta 1942. Ivan Kraja i nije odmah produžio na teren i preuzeo dužnost komandanta slavonskih i zagorskih partizana.

»Po odluci CK KPJ« — napisao je — »ostao sam u Zagrebu da pripremam i organiziram slanje uglednih građana na oslobođene teritorije. Osim toga, preuzeo sam i našu ilegalnu vojnu obavještajnu službu u Zagrebu, koju sam stvarao prije odlaska u Beograd.«¹⁴⁸

Kako je izgledala partizanska »ilegalna vojna obavještajna služba u Zagrebu« koju je Kraja i stvarao još prije odlaska u Beograd u avgustu 1941. i kako se dalje razvijala?

Sve do februara 1942. Tito nije bio zadovoljan aktivnošću u na tom sektoru. To se vidi iz njegova pisma poslanog 6. marta 1942. iz Foče Edvardu Kardelju (Bevcu) i Ivi Loli Ribaru (Fišeru) u Zagreb:

»Prava je sramota za naše drugove u Hrvatskoj da u vojsci tako slabo stoje, a postoje tako sjajni uslovi. Pritisnite na njih da svu pažnju posvete vojsci, odnosno glavnu pažnju.«¹⁴⁹

Stvari su se mijenjale nabolje i I. L. Ribar je 17. marta iste godine u pismu Titu mogao da napiše i ove retke:

»... S druge strane, pohvatane su i neke veze koje će nam biti vrlo značajne u pogledu informacija. Jednu od tih informacija — precizan plan dislokacije njemačkih trupa u NDH — vam šaljem, a poslaću vam i dislokaciju domobranskih i ustaških jedinica, kao i druge stvari koje budemo dobijali i koje će baš vama biti od koristi.«¹⁵⁰

I Lutvo Ahmetović, sekretar Mjesnog komiteta KPH u Zagrebu u toku 1942, zapisao je:

»Više kontakata između MK i predstavnika Centralnog komiteta KPH bilo je od ožujka kada se u Zagreb vratio Ivan Kraja i koji je uz svoj

specijalni posao, održavao i eše radne kontakte sa sekretarom Mjesnog komiteta.«¹⁵¹

Najzad, o Kraja i evoj obavještajnoj aktivnosti govori i poznati zagrebački glumac August Cili, koji je u toku 1942. postao jedan od njegovih najvažnijih saradnika.

Interesantno je napomenuti da je Stevo Kraja i osim intenzivnog partijskog i obavještajnog rada u Zagrebu povremeno odlazio i »na teren« (Kalnik), me u partizane. Tada je pod pseudonimom Brko obavljao dužnost komandanta II operativne zone Hrvatske. S koliko uspjeha, vidi se i iz pisma Iana Povjerenstva CK KPH za Zagreba ku oblast Dragutina Sailija Konspiratora, poslanog 27. aprila 1942. godine Centralnom komitetu KPH:

»Prema informacijama koje smo dobili iz policije) svi uličnjaci (policijski agenti koji su bili zaduženi za kontrolu pojedinih ulica — primj. autora) imadu slike Vlade (Popovića), Konspiratora), Bakar(i)ća), i sada od Frica (Grge Jankesa) kojeg tereti jedan nedavno uhapšeni a koji ga poznaje od prije po njegovom pravom imenu. Zbog toga smo ga uputili u III. operativnu zonu, da uspostavi kontakt kojeg nismo imali ve dva mjeseca. Tamo je sretno stigao i javio se. Po povratku ne e mo i vršiti one funkcije koje je do sada vršio zbog opasnosti hapšenja. Taj posao za sada vrši Stevo jer je on jedini koji se može kretati po vani. Mnogo bi koristilo kad bi Stevo (Ivan Kraja i) ostao ovdje i ostao na položaju komandanta IV. (treba II — primj. autora) operativne zone jer je ve dosadašnjim kratkim prisustvom imao vidnog uspjeha a ujedno predlažem da bi bilo plodonosno kad bi on preuzeo komandu i III. operativne z(ona), jer iako se ove terenski dodiruju, krivnjom tamošnjih odgovornih drugova (Brzi — Pavle Gregori — i Ortega — Karlo Mrazovi) skoro dva mjeseca (su) bile prekinute veze! Vide i rad druga Steve držim da bi on savladao za sada taj posao i da bi uspio disciplinirati partiz(anske) redove što bi nema sumnje u najskorije vrijeme imalo vidnih rezultata.«¹⁵²

Prijedlozi Dragutina Sailija Konspiratora nisu mogli biti usvojeni, bar ne odmah.

Zašto?

Prilino zagonetan odgovor na to pitanje nalazimo u pismu koje s oslobodenoj teritoriji I operativne zone (Lika, Kordun, Banija) 6. juna 1942. Vlado (Vladimir Po-

povi) šalje Brki (Ivanu Kraja i u) i Konspiratoru (Dragutinu Sailiju) u Zagreb:

»(S) obzirom na nemogu nost dužeg održanja Frica (Grge Jankesa) u Zagrebu, odlu ili smo da ga pošaljemo na rad u Slavoniju. On e tamo preuzeti komandu (3. operativne) zone, a drug Gašpar (Karlo Mrazovi) e biti polit(i ki) komesar. U Zagreb emo na njegovo mjesto poslati druga Slavka (Ivu Marinkovi a) im se ukaže prva mogu nost. Do dolaska druga Slavka, neophodno je potrebno da drug Brko (Ivan Kraja i) obavlja sve poslove koje je vršio Fric. Prema našem ranijem zaklju ku, trebalo je (da) drug Brko ide za komandanta u Slavoniju. Za svaku je osudu aljkavost tamošnjih drugova, koji nisu našli na ina da tu odluku sprovedu u život. Me utim kada nas je Friz obavijestio, da Brka traži šef, to otpada za sada (mi emo nastojati da on ostane kod nas), jer ne znamo kako bi dugo mogao obavljati tu dužnost. Ukoliko se šef saglasi da Brko ostane kod nas, u tom slu aju e preuzeti komandu III i II operativne zone, ve prema prilikama. Ako u tom pogledu dobijete kakvo riješenje, hitno nas obavijestite. U svakom slu aju Brko ostaje u Zagrebu do dolaska druga Slavka, a ako bi šef u me uvremenu ponovo postavio pitanje Brka — mi emo snositi odgovornost.«¹⁵³

Ko je bio šef koji je tražio Brku (Ivana Kraja i a), o emu je Fric (Grga Jankes) obavijestio CK KPH?

Redakcija zbornika *Dokumenti centralnih organa...* daje objašnjenje da je rije o Titu. Me utim, jedan od dokumenata koje nalazimo u tom zborniku to izri ito opovrgava. Rije je o pismu što ga je dvadesetak dana kasnije, oko 25. juna, Ivan Kraja i iz Zagreba poslao »Titu ili Fišeru« (Ivi Loli Ribaru), a u kojemu se nalazi i re enica:

»Ja se nalazim još za sada ovdje, pošto je Fric morao oti i a nitko nije došao još do sada ovamo. Šef je tražio izvještaj kojeg sam predao te obrazložio da vidi kakvo je stanje ovdje. Napisa u Vam o tome pitanje ukoliko je potrebno, javite.«¹⁵⁴

O igledno je da je »šef« bio neko iz Moskve, najvjerojatnije Direktor, tj. rukovodstvo Obavještajnog (etvrtog) odjeljenja Generalštaba Crvene armije.

Najzad, to potvr uje i Dragutin Saili, rukovodilac Povjerenstva CK KPH u Zagrebu u izvještaju poslanom Centralnom komitetu KPH 1. jula 1942. godine:

»Pošto je sada kako ste nam javili, drug Friz

(Grga Janke) definitivno dodijeljen na rad u Slavoniju, to njegovu funkciju vrši drug Brko (Ivan Kraja i) koji osim toga ima i *drugih dužnosti koje od njega traži Šef tako, da tek djelomi no može koristiti partizanima.*¹⁵⁵

Tridesetog juna 1942. u selu Gornja Prosjenica kod Trnova održana je sjednica CK KPJ. Zapisnik te sjednice vodio je Ivo Lola Ribar i bio je veoma kratak:

»Prisutni: Walter (Josip Broz Tito), Marko (Aleksandar Rankovi), Beli (Sreten Žujovi), Milutin (Ivan Milutinovi), Veljko (Milovan Dilas), Fisher (Ivo Lola Ribar).

Posle diskusije u kojoj su uzeli u eš a svi prisutni, odlučeno je:

(...)

d) *Za odgovornog rukovodioca organizaciono-tehničkog punkta CK — Steva Španca (Ivana Kraja i a)*¹⁵⁸ (istakli autori).

Tako je Ivan Kraja i Stevo, alias Brko, dobio još jednu funkciju!

Potkraj juna 1942. dogodilo se još nešto: Valdes (Kopini) je sa ženom Stelom napustio Zagreb i otišao u Sloveniju. O tome je Krištof (Edvard Kardelj) obavijestio Luku (Franca Leskoška), sekretara CK KP Slovenije 17. juna:

»*Narednih dana do i e sam Vazduh (Josip Kopini) iz Zagreba. Do i e partizanskim putem i odmah e se javiti najpre vama. Ja u ostati ovde dok ne do e da se dogovorimo o kravi, a zatim idem za tobom. Zato neka se Valdes (Josip Kopini) ne zadržava tamo. Odmah ga pošaljite, a zatim e se ina e vratiti sa mnom k vama da opširnije razgovaramo.*¹⁵⁷ (Istakli autori.)

Nakon odlaska Vazduha i Stele zagreba ka je radio-stanica Kominterne prestala raditi, a zamijenila ju je »Krava« odnosno radio-stanica na osloboenom teritoriju Slovenije, preko koje je nastavljeno održavanje veze s Moskvom, a preko nje i s Vrhovnim štabom NOV i POJ, odnosno CK KPJ.

Bra ni par Kopini — Vazduh i Stela — ostali su u Sloveniji do druge polovine avgusta, kada su se preko Zumberka vratili u Zagreb i nastavili raditi.¹⁵⁸

Uz pomoć saradnika u domobranstvu tzv. NDH — ponajprije Ljudevita Gerla, Franje Balona i Viktora Gonzia¹⁵⁹ — Ivo Lola Ribar i Ivan Kraja i su u kasno ljeto 1942. prebacili iz Zemuna, odnosno iz Beograda u Zagreb, a zatim na oslobođeni teritorij Lolina oca dra Ivana Ribara, budućeg predsjednika AVNOJ-a. Zajedno s njim stigli su u Vrhovni štab NOV i POJ, koji se nalazio na Mliništu blizu Jajca.¹⁶⁰

27. oktobra 1942. Tito je dostavio Moskvi radiogram:

»N 14

29. septembra (1942) došao je u naš štab drug Stevo Španac, koji je ranije radio s Antonovim. On je bio privremeno imenovan za komandanta II operativne zone u Hrvatskoj. On će sada ostati u našem štabu jer namjeravamo da ga kooptiramo u CK KPH i CK KPJ. U Hrvatskoj su fašisti uništili sav naš viši rukovode i part(ijski) aktiv — poginuo je cio politbiro od 7 članova i zato je potrebno uzdizati nove provjerene kadrove na rukovode a mjesta. Kao član CK drug Stevo će od nas dobiti zadatak po obavještajnom radu i pomagati u radu za direktora.«¹⁶¹

U razgovoru s Darkom Stuparićem, uoči njegovog odlaska u emigraciju, Ivan Kraja i je o tom izvještaju — depešom rekao:

»— Nisam siguran da je to moja depeša, ali... Naime, sumnju mi stvara to što opisujem hapšenje Srebrenjaka i Hebranga, a kada se to dogodilo nisam bio u Zagrebu. No, i datum tog hapšenja je pogrešno naveden. Uhapšeni su u veljači. Je li do greške moglo doći i u prijepisu? No, najviše me iznenađuje potpis — Stevan jer sam se potpisivao Stevo. Dopuštam da je to moja depeša, možda sam ono o hapšenju pisao na osnovi neke depeše, znam da sam sa Srebrenjakovom ženom razgovarao, i to može biti... Znam da postoje još neke moje depeše i depeše upućene meni... Ali sve to treba još istražiti. Ja sam slao neke depeše, ali koliko i što sve — ne sjećam se.«¹⁶²

Iako se Ivan Kraja i ne sjeća, nepobitno smo utvrdili da je depeša potpisana »Stevan« ipak njegova. Na kraju originala maloprije citirane Titove depeše broj 14 nalazi se rečenica: »Dajemo Stevin odgovor«, a zatim, na kraju odgovora koji slijedi, u produžetku, nalazimo ne samo potpis Stevan, nego i Valter!

Desetak ili malo više dana nakon što je 4. oktobra 1942. s Mliništa poslao u Moskvu, »za direktora«, upravo citirani izvještaj, sa zahtjevom za pomoć, u ime Titovog štaba (hotimi no ili neho-

tice napisanim?!) nizom pogrešnih datuma, pa logi no i vremenski pogrešno datovanih događaja, posebno u vezi »služaj« Ivana Srebrenjaka i njegove žene Frančiške, Ivan Kraja i Stevo je napustio Vrhovni štab NOV i DVJ, koji se u međuvremenu premjestio na Oštrelj, te otputovao nazad za Zagreb. Učinio je to, po svemu sudeći, nevoljno, ali morao je da izvrši naredbe koje je stiglo iz Moskve od Direktora. O postojanju tih naredbi govori Titova depeša poslana 30. oktobra 1942. s Oštrelja:

»Za direktora

Drug Stevo je otputovao u Zagreb u vezi sa vašim zahtjevom (istakli autori) o organizovanju punktova. On će se vratiti. Valter.«¹⁶³

Koliko se taj Direktorov zahtjev uklapao u Titov prijedlog da se Stevo Kraja i kao član CK KPH i CK KPJ »raditi po obavještajnoj liniji i pomagati u radu za direktora«, teško je reći, kao što je teško i precizno odgovoriti na pitanje o organizovanju kakvih punktova (za potrebe Direktora!) se radilo? Na ta se pitanja možda odgovoriti tek kada javnosti budu dostupne odgovaranja iz moskovske arhive, kao i depeše koje je, iz ovih ili onih razloga, Tito i poslije rata zadržao kod sebe.

Put je Ivana Kraja i Stevu s Oštrelja vodio preko oslobojenog teritorija Like i Korduna. Prešavši rijeku Kupu, produžio je, uz pomoć veza Kotarskog komiteta KPH za Pisarovinu, u Zagreb. Prema vlastitim navodima, onamo je stigao bolestan.

»Imam sam prezdravio« — kaže on — »po sebi sam raditi.«¹⁶⁴

U izvještaju Centralnog komiteta KP Hrvatske poslanom 14. novembra 1942, deset dana nakon oslobođenja Bihaća, Centralnom komitetu KPJ na kraju je zapisano i ovo:

»P.S. Stevo je sretno i bez poteškoća stigao u Zagreb.«¹⁶⁵

Što je sve Ivan Kraja i Stevo radio u Zagrebu u periodu novembar-decembar 1942, poslije povratka iz Vrhovnog štaba NOV i POJ, koje je i kakve punktove organizovao, koga je pridobio za rad u tim punktovima i za obavještajnu saradnju na sovjetskoj i partizanskoj liniji? Da bismo pokušali da bar djelomično odgovorimo na ta pitanja, moramo pogledati kako se u našu javnost i historiografiju u poslijeratnom periodu probijala istina ili »istina« o njemu. To je zanimljiv, višestruko indikativan i poučan pogled.

ini nam se da se jedan od prvih članaka o obavještajnom radu I. Kraja i a pojavio u »Komunistu« od 31. decembra 1959. iz pera beogradskog novinara Save Kržavca. U njemu nije poimenice spomenut nijedan Kraja i ev saradnik u tom poslu, premda su detaljno opisani i njegov op i rad i dva posebna pothvata izvršena nakon »što (je) ranije na Mliništu dobio od druga Tita specijalni zadatak da radi na organizovanju ilegalnog pokreta u okupiranom Zagrebu«. Upravo o ta dva pothvata bi e još dosta govora.

Podugo poslije toga u zagreba kom se »Vjesniku« od 14. maja 1964. u povodu dvadesetogodišnjice formiranja OZNE pojavio *Razgovor s predsjednikom Sabora' SR Hrvatske Ivanom Kraja i em*, koji je vodio novinar M. Singer, ali se u tom razgovoru ništa ne govori o konkretnom djelovanju obavještajne službe i samog Kraja i a.

Deset godina kasnije, u julu 1974, novinar Darko Stupari u dva nedjeljna broja zagreba kog »Vjesnika«, u sklopu feljtona »Revolucionari — i bez funkcija«, objavljuje razgovor s Ivanom Kraja i em, tada ve penzionerom. U njegovim odgovorima bio je uglavnom sadržan kompletan, mjestimi no doslovan kostur, pa i više od toga, članak koji se kasnije pojavio me u njegovim člancima u mnogim edicijama o NOR-u.¹⁶⁶ Tu se ve spominje i Kraja i eva posjeta ministru Budisavljevi u, opis obavještajnog rada na zagreba koj željezni - koj Ložionici od jeseni 1939, odlazak u Zemun i Beograd u avgustu 1941... Tek kao kroz maglu naziralo se i priznanje o radu za sovjetsku obavještajno-diverzantsku službu:

»Nastoje i ispuniti zadatak koji sam dobio u Parizu« — kaže Kraja i — »organizirao sam nekoliko specijalnih grupa, ali kad je Partija dizala ustanak, mi smo se svi priklju ili u borbu. S istim zadatkom 1940 godine iz Moskve (gdje je bio nakon Španjolske na lije enju) došao je u Jugoslaviju i Mato Vidakovi .«¹⁶⁷

Malo iza toga I. Kraja i opisuje svoj diverzantski rad u Zemunu i Beogradu, a D. Stupari njegove sljedeće rije i isti e u antrfileu:

»Po etkom 1942. stigla je poruka da se vratim u Zagreb za komandanta III operativne zone. Nisam se javio na adresu u poruci, ve poslao znanicu da vidi ima li šta novo u Stenjevcu. I bilo je. Bilo je pucnjave u ku i u koju sam se trebao javiti, i te su no i uhapšeni Hebrang, Srebrenjak.«¹⁶⁸

Slijedili su opisi famozne Kraja i eve posjete ustaškom pukovniku Gali u i ministru mornarice tzv. NDH...

Prošlo je još deset godina. Zagreba ki »Vjesnik« u broju od 28. oktobra 1984. po inje da objavljuje feljton, ponovo iz pera Darka Stupari a, »Narodni heroj Ivan Kraja i Stevo« iji prvi nastavak (*Istina mora da pobijedi sve nakazne laži*) po inje rije ima koje objašnjavaju njegovu pojavu:

»Nije *Ivan Kraja i* tajanstvena li nost (neobi ne obavještajne prošlosti) kako se to u posljednje doba — od Kopini evih spornih memoara preko Dedijerovih 'Novih priloga...'^{18B} do nebuloznih lanaka kao npr. u 'Dugi' od 7. listopada u tekstu 'Komesar za ishranu radoznalih' — nastoji pota i radoznalost u onih koji za sve traže neko drugo objašnjenje bježe i od istine kao vrag od tamjana.

A istina je, u pravilu, uvijek dostupna i o igledna.«

U tom prvom nastavku feljtona nalazi se i Kraja ieva *Skica za biografiju*, u kojoj, nažalost (ko zna koji put moramo da upotrijebimo tu rije), itamo kako je on dospio iz Španije »u logor Algires sur de mer u Francuskoj«, a zatim:

»Tu je ostao oko tri tjedna kada po partijskoj direktivi sa tu im pasošem, napušta logor i ilegalno se vra a u domovinu na partijski rad.«¹⁷¹

I dalje, u istoj *Skici za biografiju*, nakon podatka o Kraja i evu odlasku na oslobo eni teritorij, zajedno s Ivom Lolom Ribarom i njegovim ocem, slijedi tekst:

»Neposredno nakon što je stigao na oslobo eni teritorij, Tito ga ponovo šalje u Zagreb, jer se pokazalo da nema pogodnije li nosti za tako složene zadatke kao što je bila obavještajna služba NOP-a u Zagrebu koja je zaslugom Kraja i a tada ve bila obuhvatila i sve rodove neprijateljske vojske.«¹⁷²

Zar i ovdje — u svjetlu Titove depeše za Direktora od 30. oktobra 1942, koja je objavljena u dvanaestom tomu njegovih *Sabranih djela* — ne bismo mogli upotrijebiti Stupari evu sintagmu o bježanju od istine »kao vrag od tamjana«! A emu to kad je sam Ivan Kraja i , odgovaraju i na tvrdnju Vladimira Dedijera, ljudski i pošteno rekao upravo Darku Stupari u:

»Uostalom, podvalu da sam još od 1936. zavrbovan za sovjetsku obavještajnu službu mogao je Dedijer s jednakim razlozima proširiti na cijelu KPJ, na sve njezine lanove, ne izuzimaju i ni sebe.

Notorna je, naime, istina da su svi članovi KPJ subjektivno i objektivno bili i smatrali se sastavnim dijelom meunarodnog komunizma kojeg pokreta i da su u SSSR i SKP(b) gledali uzor-zemlju i uzor-partiju, te da su se smatrali po čemu su radili za svjetsku stvar komunizma koja se u ono doba nije odjeljivala od stvari prve zemlje socijalizma. Ali Dedijer gubi iz vida činjenicu da smo mi, čak i u takvim okolnostima, sve svoje djelovanje izvodili uz znanje i suglasnost KPJ i njezinih rukovodstava, kao njezini članovi, a ne kao zavrbovani ili zakleti sovjetski agenti.¹⁷³

Napokon, odmah nakon smrti Ivana Kraja i a »Borba« u šest nastavaka, od 15. do 20. septembra 1986, donosi feljton novinara Joze Petrievića »Ilegala kao zanat«. U njemu se malo drukčijim riječima ponavlja ono što je napisano u navedenim feljtonima i *jedinom linku samog Kraja i a*, štampanom u edicijama *Ratna serija iz NOB 1941—1942*, knjiga treća, izdanje VIZ, Beograd, 1981; Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knjiga druga, izdanje Liburnija—Mladost, Rijeka—Zagreb, 1981. i *Zbornik serija Zagreb 1941—1945*, knjiga treća, izdanje Školske knjige, Zagreb, 1984...

Moramo spomenuti na in na koji Petriević prikazuje i objašnjava razlog Kraja i eva povratka s oslobođenog teritorija u Zagreb u oktobru 1942. godine. Opisavši put dra Ivana Ribara s Lolom Ribarom i Ivanom Kraja i em »od Zumberka do Mliništa«, on doslovno kaže:

» im su stigli do druga Tita, Lolo i Stevo su mu podnijeli opširan izvještaj. Tito se zadržao sa svom trojicom u veoma dugom razgovoru. Pri kraju, Tito upita Stevu:

—Kamo bi ti sada išao?

—Tamo gdje je najteže.

—Zna i, ponovo u okupirani Zagreb?

—U Zagreb!

Kraja i je bio svjestan ozbiljnosti povjerenog zadatka, a prihvatio ga je u uvjerenju da će ga do kraja uspješno obaviti.

Jedan od najdelikatnijih poslova svakako je i proširenje starih i osnivanje novih vojnih komiteta i partijskih ćelija u kvislinškoj vojsci, na čemu je Vrhovni komandant naročito inzistirao.¹⁷⁴

I u saopćenju Tanjuga u povodu smrti Ivana Kraja i a Steve o njegovu se obavještajnom radu kaže samo OVO:

»Po nalogu Vrhovnog štaba NOV i POJ, Politbiro(a) CK KPJ i druga Tita u Zagrebu je organizovao specijalnu obavještajnu službu koja je tokom celog rata dostavljala vrhovnom štabu, CK KPJ, CK KPH i Glavnom štabu NOV i POJ dragocene podatke i informacije.«¹⁷⁵

Me utim, ni u prvom ni u drugom izdanju naše *Vojne enciklopedije* pod odrednicom »Kraja i Ivan« o njegovoj obavještajnoj aktivnosti u Španiji ili Jugoslaviji nema ni jedne jedine rije i!

U jedinom lanku Ivana Kraja i a objavljenom, kao što je ve re eno, u navedenim edicijama i svim feljtonima o njemu opisana su dva doga aja iz njegova ilegalnog rada u Zagrebu koja zahtijevaju, historijske istine radi, izvjesna objašnjenja, pogotovo zato *što se opis tih doga aja pojavljuje i u mnogim knjigama i lancima*, u svim intervjuima vo enim s Kraja i em i u skoro svim opširnijim nekrolozima posve enim njemu.

Prvi doga aj

»Za vrijeme ilegalnog rada u Zagrebu ja sam se, osim s ostalima, sastao i s ustaškim pukovnikom Vladom Gali em, komandantom Paveli evog Tjelesnog zdruga i komandantom grada Zagreba, u njegovom stanu, u Petrovoj ulici. Taj sastanak uprili ili su moji suradnici: Ljudevit Šinko, pok. Sre ko Brana i Ljudevit Gerl.

Gali a su stalno uvala dva ustaška stražara. Sa mnom su do njegove vile došla dva naša suradnika, glumac August Cili i Ivica Šnidarši , tadašnji direktor Tvornice likera 'Becker' u Branimirovoj ulici. Pred Gali evom rezidencijom oni su ekali ako kojim slu ajem sve ne bi bilo kako smo predvidjeli. Cili i Šnidarši bili su doista civilni stupovi u našem radu s neprijateljskim vojnim formacijama za svo vrijeme okupacije Zagreba.

Na pukovnika Vladu Gali a ja sam, ini mi se, ostavio iznena uju i utisak.

— Pa zar su partizani takvi? — rekao mi je.

Nakon nekoliko konvencionalnih re enica o vremenu i zdravlju, upoznao sam ga sa me unarodnom situacijom i uslugama koje se od njega traže. Pukovnik je, o ito, bio uznemiren, bilo mu je jasno da se upetljao u opasne poslove.

— Saznao sam — rekoh mu — da ste štampali letke o padu Staljingrada. Kako vam je to moglo pasti na pamet? Nasjedate njema kim lažima.

Znate li vi, molim vas lijepo, kakva je snaga Crvene armije? Ja vam kažem da Staljingrad ne može pasti. Zasio sam ga nizom dokaza i argumentima da Staljingrad ne može pasti. Rekao sam mu da je to propagandni manevar Nijemaca, iako tada nisam bio obaviješten da je uistinu tako. Ali vrsto sam vjerovao u herojsku borbu Crvene armije.

— Morate svakako sprijeći da se ti leci rasture! — rekao sam mu.

— Ali kasno je — pokušao se pukovnik opravdati.

— Nije. Leci su još uvijek na skladištu u štampariji.

Na rastanku, poslije večere, kasno noću, Galim dobaci:

— Udni ste vi komunisti. Govorite i nastupate tako slobodno kao da vam ne prijete nikakva opasnost...

Kasnije su ustaše otkrili i strijeljali pukovnika Galija kao suradnika NOP-a.¹⁷⁹

Njemačka Vrhovna komanda naredila je 12. septembra 1942. godine Grupi armija B i 6. armiji, koje su snage već bile izbile na Volgu sjeverno i južno od Staljingrada i ušle u njegovu predgrađinu, da u snažnom nalletu, uz podršku 4. vazdušne flote od oko 1000 aviona, zauzme grad.¹⁷⁷ Slijede i Göbbelsovu propagandu, u kojoj je bilo sigurno da će ova naredba biti izvršena u najkraćem roku, ustaški Državni je promišljeni benički ured u Zagrebu već sutradan, 13. septembra, štampao letak koji je dijeljen po Zagrebu i drugim gradovima tzv. NDH i iz aviona bacan na oslobođena partizanska područja, te relativno brzo preko Vatikana, odnosno Švajcarske i Portugala stigao i do jugoslavenske izbjegličke vlade u London. A glasio je:

»Staljingrad je pao! — odjeknulo je danas kratko i snažno posvuda. Zvuk kratak, snažan, odsječan, odrezan i bez ikakvog tumačenja, ali baš u toj njegovoj kratkoći i leži njegova važnost. Pao je grad Staljinov, pao je sam Staljin!

Palo je najvažnije tvornice i trgovačko mjesto crvene Rusije, pala je najvažnija ruska tvrđava i najvažnije središte ruskih puteva! Pao je ključ, kojim se odključavaju i zaključavaju mrtvački grobovi boljševizma, komunizma, židovstva i masonstva!

Ogromne tvornice ratnih i priradnih strojeva (topova, bojnih kola i traktora) kao i tvornice strijeljiva ulja i nafte izmakli su iz ruku crvenoj zvjeri. Gospodstvo nad cilim područjem izmeću u Crnog

i Kaspijskog Mora punim najbogatijih svjetskih vrela nafte i ulja, punih prirodnih i ratnih tvornica kao i punim svega drugog prirodnog bogatstva zemlje, žita i stoke sa Staljingradom palo je u ruke pobjednika — vojske Nove Evrope!

Svi putevi izme u Crnog i Kaspijskog mora, Kavkaza i Moskve i obratno isto su u rukama pobjednika i njihovih hrabrih eta; otvoren im je put na sve strane, na Kaspijsko more i u Moskvu.

Južno je krilo ruske vojske potpuno uništeno, a nepobjedive ete naroda Nove Evrope: Njemačke, Italije, Rumunjske, Finske, Hrvatske, Slovačke, Madžarske itd. drže sada boljševi ku neman opkoljenu sa svih strana. — odsje enu od svakoga kao bogalja bez nogu, zabivši joj u Staljingradu, nad kojim se vije pobjedni ka njema ka zastava, nož u srce.

Hrvatski narode, budi sretan, što su i Tvoji sinovi pridonieli svoj obol uništenju ovoga najvažnijeg grada — boljševi ke zvijezde, budi ponosan što sa hrabrim i nepobjedivim vojskama Nove Evrope zidaju joj temelje i Tebi i njoj osiguraju di no i dostojno mjesto!

Neka živi Nova Evropa i njeni nepobjedivi sinovi!

Neka živi hrvatski narod i njegovi neustrašivi borci!

Neka živi ustaška Hrvatska i njen veliki Poglavnik!¹⁷⁸

U toku prve faze bitke za Staljingrad (avgust-novembar 1942) Ivan Kraja i se nalazio na osloboenom partizanskom teritoriju. Zna i da je ustaškog pukovnika Vladu Gali a mogao posjetiti tek nakon povratka s Mliništa, kamo je, zajedno s Ivom Lolom Ribarom, odveo dra Ivana Ribara, tj. u periodu novembar 1941 — kraj januara 1942, kada je Staljingradska bitka završena. A u tom periodu bitka za Staljingrad bila je ve poprimila za Nijemce potpuno nepovoljan obrt. O tome u knjizi *Drugi svjetski rat* piše:

»Devetnaestog novembra 1942. Crvena armija je na širem sektoru Staljingrada prešla u silovitu kontraofanzivu koja e se završiti totalnim njema kim porazom i predajom njenih opkoljenih snaga (2. februara 1943) u Staljingradu i okolini na elu sa feldmaršalom fon Paulusom!¹⁷⁹

Prema našem mišljenju njema ki poraz kod Staljingrada bio je težak, *do tada najteži poraz i ustaške propagande* upravo zbog letka koji je štampala i rasturala

sredinom septembra 1942. godine. Nije nam jasno zašto je Ivan Kraja i , koji je » vrsto (sam) vjerovao u herojsku borbu Crvene armije« intervencijom kod pukovnika Gali a nastojao da sprije i taj poraz! Jer zadatak nijedne obavještajne službe nije da sprije i neprijatelja da po ini glupost ve naprotiv, da ga na to navede. (Danas je to jedan od najvažnijih oblika specijalnog rata!). No, možda je za svoj postupak s pukovnikom Gali em Stevo Kraja i imao neke razloge u sklopu svojih širih kombinacija.

Drugi doga aj

»Osim s pukovnikom Gali em i nekima drugima, u okupiranoj sam se Zagrebu sastao i s komandantom mornarice Gatinom, u Gunduli evoj ulici. *Bilo je to 1943. godine.* Pred zgradom Ministarstva Mornarice NDH u Zagrebu zaustavio se vojni automobil i iz njega sam izišao ja kao 'privni zrakoplovni nadsatnik', dakle, u avijati arskoj oficirskoj uniformi. vrsto kora aju i, uputio sam se ulazu Glavnog stana (štaba) mornarice NDH. Stražari su me pozdravili i propustili.

Najprije sam potražio oficira Miha Markija, svog suradnika i znanca, da me najavi komandantu. Nekoliko trenutaka kasnije našao sam se u njegovoj sobi. Ne obaziru i se na vojne propise, prišao sam mu, pružio ruku i kratko rekao:

— Dolazim kao izaslanik Vrhovnog štaba Narodnooslobodila ke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije i druga Tita!

Komandant Mornarice se zaprepastio, lice mu se zacrvenjelo, znoj ga oblio, ustajao je od stola pa sjedao, otvarao usta, ali rije i nisu dolazile. Takav posjet zaista nije o ekivao.

Pošto smo sjeli, ja sam mu mirno pri ao o razvoju partizanske borbe te — kao uzgred — spomenuo da je u Vrhovni štab stigla engleska vojna misija (znaju i da je komandant mornarice prije rata bio poznat kao prijatelj Engleza). Uslijedio je i kratak dijalog: *govorio sam mu kako ne bi trebalo dopustiti da se stare rije ne topovnja e osposobe za novu ofenzivu koja se priprema na Kozaru.*

— To je nemogu e, one su ve spremne — rekao je.

— Nisu. Obavješten sam da topovske cijevi i ostali dijelovi još nisu stigli iz Njema ke u Zagreb. Kad stignu, bit e poslana u artiljerijski puk u Karlovac, a ne u Slavonski Brod,, gdje se topovnja-

e trebaju popravljati. Dok se greška ispravi, ofenziva je pro i.

Komandant se suprotstavljao, ali je najzad popustio, shvativši da je 'greške' na početku simpatizirao partizanske borbe.

Odlaze i, zastao sam na vratima kabineta komandanta mornarice NDH i rekao mu:

— Pazite, vaši čuvari na porti imaju moju fotografiju iz civila i ako dođe do nekoga, vi me ne poznajete. Nisam bio kod Vas. Nikada se nismo videli!

Ležerno sam izišao iz mornaričkog štaba, ušao u kola i odvezao se.

Zadatak je obavljen i te topovnjače se nisu pojavile u ofenzivi. Za prvu ofenzivu na Kozaru bile su posuđene maarske topovnjače.⁸⁰ (Sve istakli autori).

Sva naša istraživanja pokazuju da je maarska riječ na flotila samo dva puta u estvovala na Savi u operacijama protiv partizana: prvi put u septembru-oktobru 1941, za vrijeme velike njemačke ofanzive na oslobojeni teritorij Mačve, a drugi put za vrijeme velike njemačke ko-ustaške ofanzive na Kozaru od 10. juna do kraja jula 1942. godine. Prema tome, Ivan Kraja i je mogao posjetiti komandanta mornarice tzv. NDH Gatina samo posljednjih dana maja ili u prvoj dekadi juna 1942, a ne, kako to nalazimo zapisano u svim edicijama, 1943. godine.

Mislimo da ne treba sumnjati u suštinu Kraja i jevih navoda ni u prvom, ni u drugom slučaju. Oni su istiniti, ali je pogrešno vrijeme njihovih zbivanja. A to je upravo ono na što su autora morale da upozore prije svega redakcije ili urednici edicija u kojima nalazimo njegov napis, a zatim i novinari koji su ga intervjuisali! Naime, Kraja i je mogao imati susret i razgovor s ustaškim pukovnikom Galim — onakav kakvim ga je opisao — samo u avgustu 1942. (prije polaska s Lolom i drom Ivanom Ribarom u Vrhovni štab NOV i DVJ), a razgovor s ministrom mornarice tzv. NDH samo u maju ili u prvoj sedmici juna 1942. godine, uoči velike njemačke ko-ustaške ofanzive na Kozaru. Zašto tako nije navedeno, pitanje je koje se ne postavlja samo u ovom slučaju već je bolna tačka naše cjelokupne historiografije NOR-a.

U svom članku o obavještajnom radu u Zagrebu osim pomenutih Augusta Čilića, Ivica Šnidaršića, Ljudevita Šinka, Ljudevita Gerla, Srećka Brane, Mihe Markića, Ivan Kraja i kao svoje »najpouzdanije saradnike« spominje i mnoštvo drugih pojedinaca, ali o njihovu konkretnom radu govori veoma, veoma malo. Uostalom, evo što je rekao o svakome od njih:

»*Franjo Pire*, zrakoplovni dopukovnik, na čelnik Štaba komande NDH, potpukovnik bivše jugoslavenske vojske, prvi koga sam poslao na oslobođeni teritorij. Prije toga s njime sam imao više razgovora o njegovu odlasku u NOB. Po odlasku u partizane, određeni je za prvog komandanta JRZ. Umro je kao penzionirani general-potpukovnik JNA u Ljubljani.

Matija Petrović, zrakoplovni bojnik, kapetan I klase bivše jugoslavenske vojske. Kao novinar, urednik časopisa 'Hrvatska krila', on je po svojoj službenoj dužnosti povremeno prisustvovao sastancima u Hitlerovoj ambasadi u Zagrebu, gdje je uz vojnog atašea prisustvovao i sam ambasador Von Kasche, pa je dolazio do vijesti koje su nam bile vrlo korisne. Kod njega je neko vrijeme stanovao Titov sin Mišo. Kao penzionirani pukovnik JNA umro je 1979. godine u Zagrebu.

Srećko Brana, ustaški satnik, kasnije domobranski nadsatnik (kapetan I klase bivše jugoslavenske vojske), suradnik obavještajne grupe. Zbog suradnje sa NOP-om u Karlovcu osuđen je na dugogodišnju robiju. Za vrijeme povlačenja ustaše su ga likvidirale.

Ivan Čvenek, bojnik, komandant aerodroma 'Borongaj', član KPH. Suradnik NOP-a od 1941. godine. Uoči oslobođenja Zagreba prebacio je na naš partizanski teritorij kompletnu avijaciju NDH, koja je tada bila u Zagrebu. Umro je kao pukovnik JNA u Zagrebu.

Ljudevit Gerl, domobranski satnik, artiljerijski kapetan I klase bivše jugoslavenske vojske, jedan od najistaknutijih članova obavještajne grupe NOP-a u vojsci NDH. Nosilac Partizanske spomenice 1941. godine. Kao pukovnik JNA u mirovini, živio je u Zagrebu.

Ivan Knežević, oficir bivše jugoslavenske vojske, domobranski bojnik, u Karlovcu suradnik obavještajne grupe. Poticao domobrane da pružaju pomoć partizanima i da odlaze u NOV, prikup-

ljao pomoć za partizane, održavao vezu s obavještajnom grupom u Zagrebu itd. Otkriven i zbog suradnje s NOP-om osuđen na smrt i strijeljan 1. srpnja 1943. u Zagrebu.

Nikola Obuljen, pukovnik vojnog zrakoplovstva NDH, suradnik obavještajne službe, član KPH. Bio je direktno zadužen u Komandi zrakoplovstva kod generala Krena za Istočni front. S njime sam se nekoliko puta dogovarao o prebacivanju aviona u SSSR. Zbog suradnje s NOP-om uhapšen i zvjerski mučen. Likvidiran od agenata UNS-a 23. prosinca 1944.

Vlado Galić, ustaški pukovnik, komandant Pavleva tjelesnog zdruga i komandant grada Zagreba, otkriven i zbog suradnje sa NOP-om strijeljan od ustaša.

Frane Biondić, oficir bivše jugoslavenske vojske, domobranski bojnik u Karlovcu, predsjednik tajnog Vojnog komiteta NOP-a, član obavještajne grupe (član KPH), glavna veza Zagreb—Karlovac — oslobođeni teritorij (i obratno). Kad je otišao u partizane, postao je vijek ZAVNOH-a. Kao pukovnik JNA živio u Zagrebu u mirovini.

Nenad Stefanović, zamjenik načelnika Operativnog odjeljenja generalštaba NDH. Od njega je Vojni komitet u Karlovcu (Biondić) dobivao važne podatke. Umro je u Zagrebu.

Đorđe Novak, profesionalni vojnik oficir bivše jugoslavenske vojske, zapovjednik svih trupa u kasarni Rnomerec, suradnik obavještajne grupe. Prebacio na oslobođeni teritorij više desetaka domobrana i ve u kolu oružja i municije. Umro kao pukovnik JNA 13. listopada 1967. u Zagrebu.

Miha Markić, mornarički oficir bivše jugoslavenske vojske, suradnik obavještajne grupe, organizirao susret s komandantom mornarice u njegovu štabu u Zagrebu. Otkriven zbog suradnje sa NOP-om i strijeljan.

Đemetar Varda, potporučnik austrougarske vojske, kapetan I klase bivše jugoslavenske vojske, domobranski bojnik u Varaždinu i komandant topničkog sklopa artiljerijskog divizionu u kasarni Jalkovac (kod Varaždina). U ožujku 1942. godine sastao se u Zagrebu s Ivom Lolom Ribarom, sa mnim i Dragutinom Sailijem. Tom prilikom dogovoreno je da cijeli divizion prijeđe u NOV (to je i ostvareno 1943. godine). Poslije rata bio pomoćnik komandanta grada Zagreba. Kao

pukovnik JNA umro 20. rujna 1969. u Zagrebu, a sahranjen 23. rujna 1969. u rodnom Karlovcu.

Prof. Anita Drobni, medicinska sestra i horska pjevačica, članica specijalne obavještajne grupe. Radila je i na specijalnom zadatku u Italiji za vrijeme drugoga svjetskog rata. Poslije rata bila članica Zbora RTV Zagreb. Umrula u Zagrebu.

Jože Kropar, zrakoplovni bojničnik, kapetan I klase bivše jugoslavenske vojske, suradnik obavještajne grupe, kasnije penzionirani potpukovnik JNA.

Ljudevit Šinko, domobranski stožerni nadporučnik, generalštabni kapetan I klase bivše jugoslavenske vojske, suradnik obavještajne grupe. Kasnije je živio kao umirovljenik u Opatiji.

Franjo Balon, domobranski poručnik, poručnik bivše jugoslavenske vojske. Vojnim kamionetom prebacio na poluoslobođeni teritorij 1942. godine dra Ivana Ribara, Lolu i mene. Suradnik NOP-a od 1941. godine. Umro 20. prosinca 1974. u Zagrebu kao potpukovnik Jugoslavenske ratne mornarice.

Emilio Žeželi, domobranski poručnik, radio-vezist, član specijalne obavještajne grupe, davao Ivici Šnidarši u i meni dragocjene i vrlo povjerljive podatke. Preko svoje radio-stanice prenosio važne novosti Vrhovnom štabu NOV i POJ.

Zvonimir Hečimovič, oficir bivše jugoslavenske vojske, domobranski pukovnik, šef odsjeka u obavještajnom odjeljenju MINORS-a, davao značajne vojne i druge podatke Ivanu Cveneku i Ivici Šnidarši u. Tragi no poginuo 1963. godine u Zagrebu.

Josip Horvat, podoficir u zrakoplovstvu NDH, član specijalne obavještajne grupe. Suradnik NOP-a od 1941. godine. Sa Stjepanom Rutim i Ivanom Jakovlićem uinio velike usluge za NOP. Kao major JNA u penziji živio u Zagrebu.¹⁸¹

O pojedinim obavještajnim saradnicima Ivana Kraja i a i njihovoj aktivnosti govori se manje ili više u nekim poglavljima ovih naših knjiga. Ne možemo ulaziti u neke, uglavnom nevažne greške na koje nailazimo u citiranom tekstu, ali moramo konstatovati činjenicu da neke od nabrojanih Kraja i ovih »najpouzdanijih saradnika« Ivan Cveni u knjizi *Enigma Kopini* navodi kao Kopini i ve obavještajne saradnike. To su Franjo Pire, Petrović Mato, Šinko Ljudevit i Žeželi Ljudevit, kojega Cveni naziva Zdenko! Moguće je da su oni is-

tovremeno obavještajno saradivali i s jednim i s drugim.

Govore i o svom napuštanju Zagreba i odlasku na oslobođeni teritorij u jesen 1943, Ivan Kraja i kaže:

»Naravno, prethodno sam se pobrinuo za one koji će moći nastaviti započeti posao i obaviti sve ostale zadatke. Zamijenili su me poznati komičar, glumac Hrvatskog narodnog kazališta, August Cili i direktor Tvornice likera 'Becker' Ivan Šnidaršić.«¹⁸²

Upravo je August Cili, osim Ljudevita Gerla, jedini Kraja i obavještajni saradnik koji je ostavio zapisana svoja sjećanja. Ona objašnjavaju neke detalje iz rada njegova zagrebačkog centra, pa čak donekle objašnjavaju i način isprepletanja, uslovno rečeno, Kopiničeve i Kraja i obavještajne mreže.

U oktobru 1941. godine u gostionici Ede Vrapca u selu Senkovcu aktivistkinja NOP-a Nevenka Tepavac povezala je poznatog zagrebačkog glumca komičara, ve izrazito naprednog, antifašistički orijentisanog, s Markom Belinićem, tada članom Mjesnog komiteta KPH za Zagreb. Od tada Cili skuplja novane priloge za NOP i bezuspješno pokušava da organizuje grupu liječnika i bolničarki, Židova, te da ih prebaci u partizane, među klesarima na zagrebačkoj Grobnoj cesti priprema grupu aktivista... Međutim, u ljeto 1942. Belinić povezuje Cilića s Ivanom Kraja i Stevom.

Što se zatim događalo, opisuje sam August Cili:

»Ivan Kraja i Stevo mi je rekao da ja, s obzirom na svoju popularnost glumca, moram obavljati strogo povjerljive i odgovorne zadatke. Zato sam prekinuti sve svoje dotadašnje veze. Jedino sam trebao uvrstiti grupu klesara na Grobnoj cesti.«¹⁸³

Kraja i je zatim dao zadatak Ciliu da pronađe »neki siguran punkt«, stan ili nešto slično, gdje bi se po potrebi moglo neopaženo sastajati. Cili se sjetio da bi se za to mogao koristiti uredom svog predratnog prijatelja, simpatizera NOP-a Ivana Šnidaršića, direktora Tvornice likera »Beker« u Branimirovoj ulici i obratio mu se »u vezi s punktom«:

»Objasnio sam mu« — piše Cili — »da sam sa mnom došao i jedan gospodin, moj ujak, koga ja pripremavam za kazalište. I tako je stvar bila perfektna. Poslije sastanka sa Šnidaršićem, imao sam sastanak sa Stevom, kod mog brata Viktora

u njegovoj radionici na Grobnoj cesti. Brata sam obavijestio da nam ne smeta, a mi ćemo gledati spomenike, kao da smo mušterije. Tu sam Stevi sve opisao i ispričovijedao razgovor sa Šnidaršićem. Tada smo se uputili u tvornicu da se pregleda situacija. Stevi se ona dopala, i tako je pošlo na tome punktu.

Na njemu se razvilo široko polje rada, jer je kancelarija direktora Šnidaršića služila gotovo isključivo našem radu, a mušterije koje su dolazile po poslu u vezi s tvornicom u prednjoj je sobi primala inovnica jer je 'gospodin direktor' uvijek kada bi tko njega tražio imao važnu konferenciju s 'gospodinom savjetnikom' iz Ministarstva socijalne skrbi. Naime, drug Stevo je bio predstavljen, kad bi nas tko iznenadio, kao gospodin savjetnik. Ja sam imao dužnost da se svaki dan prije sastanka informiram da li je sve u redu, a onda bih sačekao Stevu na dogovorenom mjestu. Tada bismo zajedno dolazili u kancelariju Geistu (jer sam Šnidaršića prozvao Geist) zato da bude u skladu s njegovom tvornicom. Stevo je dobivao sve više povjerenja u Geistu i davao mu sve odgovornije zadatke: pronalaziti ljude iz ustaških redova koji su bili Stevi potrebni i razviti obavještajnu službu do maksimuma. Tu su dolazili razni ljudi. Neprijateljski oficiri, ustaše, domobranci itd. Poslije svakodnevnog sastanka razjurili bismo se po gradu da izvršimo dogovorene zadatke.

Punkt je poprimao sve važnije značenje jer su se tu sastajali naši najviši rukovodioci. Osim Ivana Kraja i ja, dolazili su Dragutin Salić, Ivo Lola Ribar, Lepa Perović, Josip Kopini i drugi.¹⁸⁴

Interesantno je da A. Cilić u svojim sjećanjima za Šnidaršićevu kancelariju stalno upotrebljava izraz »punkt«, koji nalazimo u Titovoj depeši »za direktora«, u kojoj se govori o Stevinu odlasku u Zagreb u vezi njegova, Direktorova, zahtjeva »o organizovanju punktova«. Vjerovatno je Cilić taj izraz nehotice preuzeo od Ivana Kraja i ja Steve. A je li on u Zagrebu imao još punktova slika njih onome u kancelariji tvornice likera »Beker«? Vjerovatno jest, ali o tome ni on sam, ni bilo ko drugi, koliko smo mogli utvrditi, u svojim sjećanjima ne govori. Istina, postoji Titovo pismo poslano s Oštrelja 23. oktobra 1942. »drugom Mihailu«, tj. Blagoju Neškoviću u, sekretaru Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Na kraju pisma stoji:

»P. S. Ako drug Stevo pošalje nekoga ili sam

do e, nastoj da mu pomogneš što najviše možeš, jer stvar o kojoj se radi vrlo je važna. Imaj povjerenje.«¹⁸⁵

Istraživanja, napomene i pripreme za štampu dvanaestog toma Titovih *Sabranih djela*, u kojemu se nalazi to pismo, napravili su Pero Mora a, Mišo Lekovi i dr Slobodan Miloševi , a u napomeni uz citirani tekst dopisali:

»Rije je o Ivanu Kraja i u Stevi, lanu CK KPH i komandantu II operativne zone, koji je u toku septembra i oktobra 1942. boravio u Vrhovnom štabu (u Mliništima i na Oštrelju). Njega je Tito vratio u Zagreb da bi nastavio rad na ilegalnom organizovanju obavještajne službe i na pridobijanju pripadnika kvislinške vojske za NOP. Po istom zadatku trebalo je da uskladi djelatnost s PK KPJ za Srbiju u Beogradu.«¹⁸⁸

S obzirom na Titovu depešu Izvršnom komitetu Komunisti ke internacionale od 4. oktobra, na izvještaj Stevana, tj. Steve Kraja i a »za direktora« pod istim datumom i, kona no, na Titovu depešu »za direktora« od 30. oktobra 1942. godine, ta se napomena ne bi mogla prihvatiti kao ta na.

Interesantno je još nešto u Cili evu kazivanju, što je, zapravo, mnogo važnije od upotrebe izraza »punkt«: to je njegova posljednja re enica koju smo citirali, a koja upu uje na totalnu isprepletenost obavještajnih mreža koje su tada postojale u Zagrebu — i Kraja i eve, i Kopini eve, i partijske!

Otkuda Lepa Perovi me u onima koje August Cili dovodi ili sre e u Šnidarši evoj kancelariji?

Zbog neslaganja u radu Povjereništva PK KPJ za Bosansku krajinu i na zahtjev Dure Pucara Starog te Osmana Karabegovi a, lanova tog Povjereništva, CK KPJ je Lepu Perovi , tako er lana Povjereništva PK za Bosansku krajinu, povukao i stavio na raspolaganje Centralnom komitetu KP Hrvatske, koji ju je u novembru 1942. godine, zajedno s Milutinom Balti em i Pericom Dozetom, kao lana Povjerenstva CK KPH poslao na ilegalni rad u Zagreb. U svojim sje anjima ona, pored ostaloga, doslovno kaže i ovo:

»Prilikom našeg dolaska zatekli smo obavještajnu mrežu u prili nom rasulu uslijed hapšenja. Ali ubrzo nam je uspjelo da je ponovo uspostavimo i može se re i da nije bilo ni vojne ni civilne,

ustaške i domobranske, organizacije ili institucije, u kojoj ne bismo mogli uspostaviti naše obavještajne punktove. Teško a je bila više u nemogu - nosti da sve to organizaciono obuhvatimo, jer smo bili pod stalnim udarcima ubistava i hapšenja.

Naša obavještajna služba bila je organizovana preko normalnih partijskih veza i drugih ilegalnih organizacija. To je bilo veoma jednostavno. Svaki pripadnik neke organizacije, koji je imao nešto da dostavi rukovodstvu Partije, zapisivao bi to na malu cedulju i potpisivao nekim svojim uvijek istim znakom. Te su ceduljice putovale ilegalnim kanalima i dospijevale u Mjesni komitet. Pokazalo se da se ubrzo na taj na in toliko proširio krug obavještajaca, da je bilo na desetine i desetine ljudi koji su nam dostavljali materijal, uglavnom veoma dragocjen. Imali smo uspostavljene i veze sa svim rodovima domobranske vojske. Na primjer, vojni dokument o odbrani Zagreba u slučaju napada partizana imali smo sutradan u svojim rukama, im je bio dat najpovjerljivijim putem odgovaraju im vojnim komandantima.

Vrlo brzo smo preko veza u domobranskoj vojsci i preko naših obavještajnih kanala, saznavali za koncentraciju neprijateljskih trupa protiv pojedinih djelova naše oslobo ene teritorije u Hrvatskoj. Ali, teško a je bila u tome što nismo imali pri ruci radio-stanicu da bismo na vrijeme mogli te poruke da javimo našoj partizanskoj komandi. Nismo imali ni posebnu vojno-obavještajnu partizansku službu u Zagrebu.

Prilikom mog polaska u Zagreb, drugovi su mi rekli da e uskoro biti poslat jedan naš oficir sa radiostanicom, koji e preuzeti sve vojne obavještajne veze u Zagrebu, kako bi se obrazovala posebna vojno-obavještajna služba. Ona bi bila odvojena od partijskih organizacija i stanicom povezana direktno sa partizanskom komandom na slobodnoj teritoriji.¹⁸⁷

Neki upravo citirani navodi Lepe Perovi mogu se prekomentarisati na razne na ine, no injenica je da ona govori ponajprije o *partijskoj obavještajnoj službi* i na tom planu pruža upe atljivu sliku njene organizacije i metoda rada. Na taj na in ona popunjava veliku prazninu u mozaiku zagreba kog obavještajnog centra i omogu uje da se on sagleda u cjelini.

Do uspostavljanja radiotelegrafske veze zagreba -

kog obavještajnog centra s Glavnim štabom NOV i PO Hrvatske te sa CK KP Hrvatske, kao i do izvjesne reorganizacije u njegovu radu — do i e tek 1943. godine.

OBAVJEŠTAJNA AKTIVNOST KARLOVA KOGA VOJNOG KOMITETA

*osnivanje i veze s Ivanom Kraja i em — oslobo e-
nje Tušilovi a — nekoliko verzija jednoga prethodnog
doga aja — kako se dolazilo do obavještenja — još je-
danput o formiranju Komiteta — zagonetni dokument
— kako je razbijen Komitet — sudbine obavještajaca*

Karlovački vojni komitet, koji je djelovao od proljeća 1942. do proljeća 1943. godine, bio je tijesno povezan sa Zagrebačkim obavještajnim centrom, kojim je rukovodio Ivan Kraja i Stevo (»Brko«). Niz važnih obavještajnih podataka koje je Kraja i slao Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske i, preko Josipa Kopinića, Moskvi, nesumnjivo je potjecao od članova i saradnika upravo tog komiteta.

O obavještajnom radu Karlovačkog vojnog komiteta opširnije su pisali neki ratni karlovački partijski funkcioneri. Tako Vlado Novaković kaže da je »prvi tajni sastanak domobranskih oficira, simpatizera NOP iz karlovačkog garnizona, od kojih je kasnije formiran vojni komitet« održan u proljeće 1942. godine u stanu pukovskog liječnika Milana Mikana. Bili su prisutni:

»... Frane Biočić, pješadijski bojnik, Antun Miheć, pješadijski satnik, Drago Diebalo, inženjerski poručnik, Ivan Frleta, inženjerski poručnik, Srećko Brana, artiljerijski satnik, Milan Mikan, sanitetski satnik, Vitale, natporučnik-magistar, Olga Mikan, zubar, domaćica sastanka.«¹

Tom je prilikom zaključeno da Srećko Brana, koji je već bio povezan s Ivanom Krajačem i Stevom u Zagrebu (vidi poglavlje »Zagonetni Srećko Brana«), nastavi da održava vezu s njim i u ime Karlovačkog vojnog komiteta te da Diebalo i Brana u vrste veze i s Okružnim komitetom KPH za Karlovac. U Vojni komitet tada su ušli: Frane Biočić kao predsjednik, Ivan Frleta kao sekretar te Drago Diebalo i Srećko Brana kao članovi. Kasnije su u taj komitet ušli Franjo Mudronja, narednik, Stjepan Cvietić, vodnik i Zlatko Pintar, natporučnik. »Konkretniji i intenzivniji rad« — isti je V. Novaković — »osjetio se nakon što je Stevo Tomić Ura, kao predstavnik Mjesnog komiteta, počeo dolaziti na sas-

tanke Vojnog komiteta.« Po Novakovi evim navodima, osim Sre ka Brane u Zagreb su na sastanke sa Stevom Kraja i em odlazili i Frane Bio i , Ivan Frleta, Stevo Tomi , Desimir Ka avenda, Pavao Jurmi ... Prema nje-govu mišljenju...

... »Kraja i je radio na širem povezivanju viših domobranskih oficira, vjerovatno s namjerom da formira viši vojni komitet, koji bi radom i aktiv-noš u pokrivaio itavo podru je NDH, pa i šire od toga.«²

Osim veza s Mjesnim partijskim komitetom i sa Stevom Kraja i em, preko kojih su obavještajni podaci dostavljani partizanskim štabovima, Karlova ki je vojni komitet ubrzo uspostavio i direktnu vezu s Okružnim komitetom KPH za Karlovac, koji se nalazio na oslobo-enom teritoriju Korduna. Istovremeno je nastojao i us-pijevao da u okolnim domobranskim posadama orga-nizuje mrežu saradnika radi prikupljanja obavještenja i pripremanja njihove predaje partizanima. Našavši se u ljeto 1942. godine sticajem okolnosti u domobransko-ustaškoj posadi Brezova Glava, kod Tušilovi a, na ces-ti Karlovac—Slunj, Sre ko Brana se povezao s domob-ranskim natporu nikom Franjom Molekom i pridobio ga za NOP. Premda je Brana napustio Brezovu Glavu, Molek je s grupom domobrana, simpatizera NOP-a, iz-vršio sve potrebne obavještajne i druge pripreme za lik-vidaciju tamošnje posade. O tome V. Novakovi piše:

»Napad na to uporište izveden je u jesen 1942. Gubitaka je bilo s naše strane jer se u posadi nalazilo 107 ustaša na koje se nije moglo utjecati i pripremati ih na predaju. Me utim, s obzirom na brojno stanje i naoružanje posade (107 ustaša i 322 domobrana naoružanih s 2 topa, 4 teška mitralje-za, 13 puškomitraljeza i oko 350 pušaka) i na stra-tešku važnost tog uporišta ono je zahvaljuju i našim vezama kapituliralo bez naro ito velikog otpora.«³

U jednom ustaškom »izvješ u« o likvidaciji posade u Brezovoj Glavi, nalazimo sljede e podatke:

»Današnjim svojim izvješ em dostavlja Vrhov-no oružni ko zapovjedni tvo prema podacima oružni kog krila Karlovac, da su tokom no i od 23. na 24. o. mj. partizani jakim snagama napali našu posadu u Brezovoj Glavi, koja je brojila 600 ljudi. U Karlovac su stigla samo 23 lana posade, dok se za sudbinu ostalih ne zna. Topni kom vat-rom iz Karlovca naše jedinice tuku neprijatelja.«⁴

A u knjizi *Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije* nalazimo tekst:

»23/24. oktobra 2. i 4. brigada su zauzele Tušilovi , u kome se nalazilo oko 500 ustaša, domobrana i žandarma i odbile neprijateljsku intervenciju iz Karlovca.«

Uz taj tekst u napomeni su dati ovi podaci:

»U Tušilovi u je ubijeno 55 a ranjeno i zarobljeno 427 domobrana, ustaša i žandarma, a zaplenujeno 17 mitraljeza, 350 pušaka, 30.000 metaka i dr.«⁵

Tu partizansku pobjedu, dotada jednu od najvećih na teritoriju Korduna, *Hronologija* uopće nije registrovala!

Prije likvidacije ustaško-domobranskog uporišta u Brezovoj Glavi (Tušilovi u) Franjo Molek je po direktivi Okružnog komiteta KPH za Karlovac 29. avgusta 1942, uz pomoć simpatizera NOP-a u domobranskim redovima, likvidirao četnike kolovođe Milića i Rakinića i Martinovića, koji su iz Karlovca i Brezove Glave pokušavali da pronađu u svoje istomišljenike na Kordunu i povežu se s njima. (Vidi poglavlje »Partizanska obavještajna služba i četnici pokret Draže Mihailovića«.) Kako se to odigralo i što se poslije uništenja neprijateljske posade u Brezovoj Glavi i oslobođenja Tušilovića događalo, zabilježio je Vladimir Dedijer u svom dnevniku 28. oktobra na osnovi kazivanja Franje Moleka:

»S nama ide poručnik Molek, okretan čovek, tridesetih godina, plavih očiju, meke retke bradice, krivih nogu, i još dva domobranska oficira od kojih je jedan lekar. Svi su naši simpatizeri još od ranije. Pričaju kako su ubili Rakinića. Doktor je napisao 'partizansko' pismo, a Molek je naredio da se Rakinić odmah strelja. Molek je s pismom otišao kod Mecgera, zapovjednika Trećeg zdruga, Švabe iz Osijeka, koji je bio instruktor u Janku Pusti. Mecger ga je pohvalio:

— Fi to toproučini!

Nastradao je bojnič Pušić, tvorac plana za uništenje partizana na Kordunu preko četnika. On se, po savetu Italijana, povezo s Rakinićem. Molek je u 'pismu' naznačio: 'Mi ćemo uskoro napasti Tušilovića'. Sada je Pušić odgovarati što je palo 'neosvojivo utvrđenje' i što se povezo s banditom Rakinićem.

Pošto su Molek i ostali oficiri izvođeni svezani pred domobrane koji se puštaju kućama, Mecger

e verovati da su streljani:

— Još će me proglasiti satnikom *post mortem*, i dati mi titulu viteza! — veli Molek u šali.⁸

Postoji i druga verzija događaja koji je opisao V. Dedijer u svom dnevniku. Dao ju je kordunaški prvoborac Zuhdija Žali pozivaju i se na navodno kazivanje Stanka Anice Opa i a:

»Rakini je izgubio glavu godine 1942. u Tušilovi u. Tako svjedo i Stanko Opa i Anica, koji je rješavao o Rakini evom slušaju. Komandant te bojne domobrana bio je Pušić, koji je bio na bolovanju u Zagrebu. Zamjenjivao ga je Franjo Molek, koji je u dogovoru sa Stankom Opa i em Anicom, osam dana prije pada Tušilovića, dvojicu izdajnika Rakinića i Martinovića iz Krstinje likvidirao na taj način što su ih bacili u bunar Števe Gaše, kod zadružnog doma u Tušilovi u.⁷

Zuhdija Žali griješi jer Anica Opa i Anica, koji je svakako bio upoznat s nastojanjima partizanske obavještajne službe da se likvidiraju Rakini i Martinovi, nije održavao vezu s F. Molekom. Ipak, u jednome je u pravu: nakon strijeljanja izdajnici Rakini i Martinovi bačeni su u isušeni bunar u Tušilovi u.⁸

Tadašnji obavještajni oficir Kordunaškoga vojnog područja Savo Bogdanović o slušaju Rakini-Martinovi govori drukčije i od Dedijera i od Žalija. Na osnovi vlastitog sjećanja, kazivanja drugih u esnika i sa uvaženih dokumenata o likvidaciji poručnika Milića i Rakinića i bivšega općinskog bilježnika iz Krstinje Martinovića (a ne Marka Mrkića, kako stoji u nekim izvorima), on opisuje kako su njih dvojicu ustaše uputile iz Karlovca u Tušilovi, odnosno na Brezovu Glavu i kako im se priključio partizan dezertar Ljubišić, rodom iz sela Cerovca na Kordunu. Bogdanović zatim govori o likvidaciji dezertera Ljubišića uz pomoć djevojke iz Tušilovića u koju se Ljubišić zaljubio i o povezivanju Drage Vučkovića, obavještajnog oficira 2. partizanskog bataljona, koji je bio orijentisan prema Tušilovi u, te o povezivanju sa Franjom Molekom, i dodaje:

»Kada je Ljubišić likvidiran, Rakini je postao oprezniji i vodio je mnogo razgovora o tome u kakvom se društvu kreće. Ali je prijetio partizanima da će im se osvetiti za likvidaciju Ljubišića. Ali, on nije tada znao da se i oko njega i Martinovića veple mreža koju je poela da stvara naša mlada obavještajna služba. Samo je trebalo čekati povo-

ljan trenutak u kome će se uloviti...

Teško je su savladane onog momenta kada je dužnost komandanta posade u Brezovoj Glavi preuzeo domobranski natporu nik Franjo Molek, jer je dotadašnji komandant posade ustaški bojničnik (Pušić — primj. autora) otišao na odmor u Karlovac... došlo je do sastanka između Vukića i Moleka. Na tom sastanku dogovorili su se da Vukić napiše pismo Martinoviću i Rakiniću u ime NOP-a, u kome će im savjetovati da budu još otvoreniji i agresivniji u svojoj neprijateljskoj propagandi protiv NOB-e kako bi se mogli što bolje plasirati i unjedriti u redove neprijatelja, i slati informacije o jačini, rasporedu, broju vojnika i oružja ustaških i domobranskih jedinica. U pismu je naglašeno da su ove informacije dragocjene i da oni time svjesno vrše svoju patriotsku dužnost. Dogovoreno je da će pismo takvog sadržaja Vukić poslati po jednoj ženi, koju je opisao kako će izgledati, a koja ne će znati za sadržaj pisma. Tu ženu treba da presretne domobranska patrola, da je pretrese i da uzme od nje zatvoreno pismo s motivacijom da će ga predati Martinoviću i Rakiniću, a ženu da pusti da se vrati. Prije predaje pisma ovoj dvojici, vođa patrola će pismo predati natporuniku Moleku, kome će se pismo uiniti sumnjivo, pa će ga otvoriti i vidjeti sadržaj, a odmah iza toga stupiti u akciju.

Kako je dogovoreno, tako je i učinjeno. Kada je pismo došlo u ruke Moleka i kada je, tobože, vidio što u njemu piše, odmah je naredio da se uhapsu Martinović i Rakinić, a on je na motor-kota u otišao u Karlovac do bojnika i zapovjednika posade da ga upozna sa sadržajem pisma i da što više usmeno optuži Martinovića i Rakinića za 'partizansku' djelatnost.⁹

Dobivši od bojnika Pušića odobrenje da formira Vojni sud koji će suditi Rakiniću i Martinoviću, Molek se, zadovoljan, vratio u Tušilović, odnosno u Brezovu Glavu...

»Bio je sretan kada je mogao Vukića da izvjesti kako je kombinacija vrlo dobro realizirana i da je dva izdajnika manje« — kaže Savo Bogdanović, i, opisavši kratko napad na Brezovu Glavu, dodaje:

»Odmah nakon završetka akcije i dolaska na oslobođeni teritorij, Molek mi je detaljno opisao njegovu i Vukićevu akciju u likvidaciji izdajnika Martinovića i Rakinića,«¹⁰

Prema nekim izvorima, Karlova ki vojni komitet je uz pomoć domobranskog bojnika Nenada Stefanovića, koji je službovao u Zagrebu, dobijao i kopije povjerljivih izvještaja što su ih najviši vojni komandanti tzv. NDH dostavljali »vojskovo i« Slavku Kvaterniku, a on ih zatim prosljeđivao partijskom rukovodstvu ili partizanskim štabovima. Sačinavano je nekoliko takvih izvještaja. U jednome od njih stajalo je:

»Stanje u pogledu hrvatskih vojnih jedinica neizmjenjeno od prošlog izvještaja. Talijana došlo u Karlovac još 2000. Što se tiče ustaškog pukovnika Magaša iz Zagreba, za njim još nisu stigli podaci. On sa oduševljenjem govori kako primjenjuje drugu taktiku protiv partizana, naime da je naredio podinjenim zapovjedništvima ustaških bojnika da moraju po svojoj inicijativi vršiti neoprezne i opkoljavanja neopreznih partizana.«

A u izvještaju od 4. januara 1943. Karlova ki vojni komitet obavještava Okružni komitet KPH za Karlovac:

»Na večeri koju je pripremila špijunka Šantićka u Karlovcu bio je prisutan šef policije, a tu se je nalazila i Štefa Holjevac. Šef policije stalno je govorio nešto u prilog partizana, vjerovatno da bi isprovocirao Štefu Holjevac. Nakon njegovog odlaska drugi dan u Zagreb uslijedilo je hapšenje. Između ostalih uhapšena je i Štefa Holjevac i njena majka. U cilju oslobođenja ustaškog pukovnika Francetića, Šantić Elizabeta je preko jednog domobranskog oficira htjela poslati pismo Komitetu, ali je ovaj to odbio.«¹²

U tom trenutku u rukama partizana nalazio se zloglasni ustaški pukovnik Jure Francetić. Njegov je avion oboren potkraj 1942. godine kod sela Zbjega, ali je on prilikom zarobljavanja teško ranjen i poslije nekoliko dana umro u oslobođenom Slunju.

I Slavko Kovačić, karlova ki partijski aktivista, a zatim sekretar Mjesnog komiteta KPH u Karlovcu, opisuje, ali malo drukčije od ostalih, nastanak Karlova koga vojnog komiteta. Po njemu, akcija (u tom smislu) je potekla u proljeće 1942. godine iz prijateljstva i međusobnog povjerenja poručnika Drage Dijebala i profesora Zlatka Pintara. Slavko Kovačić doslovno piše:

»Zlatko Pintar saznao je od pukovnika Otmara Erdeljca, tada zapovjednika Popunidbenog zapovjedništva Karlovac s kojim je bio u porodičnom prijateljstvu, da će se izvršiti premetina

kod nekih domobranskih oficira. Pintar je s tim upoznao Dijebala. I kad je naišla vojna policija, zahvaljuju i pravodobnoj obavijesti, kod Dijebala nisu uspjeli na i ništa kompromitiraju eg, za im su tražali. (...)

Dijebalo i Pintar radili su u istoj kasarni i tamo povezivali rad nekolicine oficira i podoficira u 3. obkopsarskoj bojni. Tu je radio i natporu nik Ivan Frleta, kasnije sekretar Vojnog komiteta, rezervni natporu nik Juraj Kuzmi , ina e u itelj u D(onjoj) Kup ini, i narednici Franjo Mudronja, Bartol Pecoti i Vjekoslav Stip evi . Kasnije u drugom kasarnskom krilu djeluju i nadsatnik Josip Vranji i domobran Stanko Rožman. (...)

S vremenom je obavljen popis svih kasarni, nazivi jedinica u njima, njihovo brojno stanje i naružanje, zatim popis vojnih ustanova u gradu i njegovoj okolini. Trebalo je proširiti djelatnost i na druge jedinice i razviti intenzitet sli an onom u 3. obkopsarskoj bojni. Tako su se stvarali povoljni uvjeti za djelovanje organizacije u vojnim jedinicama na širem području. Za kratko vrijeme razvili smo djelovanje još i u Posadnoj bojni, Do asni koj školi, Vojnoj bolnici, Popunidbenom zapovjedništvu i Komandi grada. Jednom prilikom prenio sam zahtjev O(kružnog)K(omiteta) da se izradi detaljan plan Karlovca o fortifikacijskim objektima i to nim podacima o rasporedu jedinica u garnizonu. Taj je zadatak besprijekorno izvršen. Ta se karta danas nalazi u Vojnom muzeju u Beogradu.«¹³

Prema Kova i evim navodima, Karlova ki vojni komitet ponikao je iz jezgre koja je postojala u Tre oj obkopsarskoj bojni i u prvom trenutku u njega su ušli...

«... natporu nik Ivan Frleta kao sekretar, zatim poru nici Drago Dijebalo i Zlatko Pintar i stožerni narednik Franjo Mudronja kao lanovi. Zadatak im je bio da se on proširi predstavnicima iz drugih kasarna i jedinica i da po nu samostalno organizirano raditi po svim zadacima koje e dobiti od viših rukovodstava preko Mjesnog komiteta. Jedan od prvih zadataka bio je da stupe u kontakt s bojnikom Franjom Bio i em, komandantom Posadne bojne, i da mu predlože da ude u Vojni komitet, što je s vremenom i u injeno. (...)

Koliko se sje am, u vrijeme primopredaje mojih veza s našim aktivistima u jedinicama karlova kog domobranskog garnizona, dakle koncem

studenog i početkom prosinca 1942. godine, Vojni je komitet djelovao u sastavu: bojnik Franjo Biondi, predsjednik, natporučnik Frleta, sekretar, a članovi su bili poručnik Zlatko Pintar, stožerni narednik Franjo Mudronja i kapovodnik dr Stjepan Cvjetičanin (...)

U zapovjedništvu grada bio je Pajo Luketi, kandidat KP, tada osobni šofer zapovjednika garnizona Tomaševića. Od njega smo dobivali podatke o Tomaševićevu kretanju i razgovorima koje je vodio u automobilu s drugima.¹⁴

U Arhivu Vojnoistorijskog instituta sačuvan je i jedan, donekle i zagonetan dokument potpisan sa »Karlovački vojni komitet«, koji bi, da je u cjelini tačan, mogao razbiti u paramparčad sve do sada izloženo o vremenu nastanka i aktivnosti Karlovačkog vojnog komiteta u toku 1942. godine. Na prvoj stranici tog dokumenta netko je naknadno stavio datum »22. I. 1942« i kao adresata dodao *Karlovački odred*.

Međutim, dopisani datum nikako ne može biti tačan jer se u dokumentu govori o tome da su iz Zagreba po kuririma upućeni darovi hrvatskim, njemačkim i talijanskim legijama, ali:

»Sa njemačkom (hrvatskom) legijom uopće nisu mogli uhvatiti vezu pošto je cijela opkoljena kod Staljingrada.«

Slijede detalji o tome kako je uništena hrvatska legija na istočnom frontu itd., a historijska je činjenica da se to nije zbilo u posljednjoj fazi Staljingradske bitke zimi 1942/1943. godine! Prema tome, spomenuti je obavještajni izvještaj mogao biti pisan eventualno 22. januara 1943. godine, a oznaka da je upućen »Karlovački odred« potpuno je deplasirana jer je taj odred formiran tri mjeseca kasnije — 17. aprila 1943!

Ipak, zabunu izazivaju prvi reci tog izvještaja:

»Primili smo Vaše pismo broj 1 kao i prepis i dopunu istog. Zadocnili smo s odgovorom iz razloga što su se prvi put od ovog novog komiteta tražili neki podaci, a za dobiti podatke trebalo je prije naći ljudi. Nešto se našlo i povezalo a nadamo se da će slijediti pismo biti potpunije.«¹⁵

Tko je pismom »br. 1... prvi put od ovog novog (istakli autori) komiteta« tražio podatke, nismo mogli utvrditi. Mogao je to biti Štab Kordunaškog NOP-odreda, Štab 13. proleterske NOU brigade »Rade Končar«, koja je djelovala na Žumberku, Mjesni komitet ili, najprije,

Okružni komitet KPH za Karlovac. No, ti su podaci zaista bili veoma opširni i precizni. Prije svega, u izvještaju se daju »podaci o vojsci u Karlovcu«, a zatim slijedi karakteristika najbližih saradnika »Zapovjednika operativne zone Karlovac«, pukovnika Ivana Tomaševića. U tekstu je za rad jednog vojnog komiteta karakteristična rečenica: »U stožeru ima satnika Klepca (nije naš) i nadporučnika Barlovića (radi se na tom da bude naš).« Slijede podaci za III staju i ustaški zdrug. Za njegova komandanta pukovnika Antuna Magaša, bivšega jugoslavenskog majora, kaže se da bi »svakom vragu služio ako mu konvenira«, a onda dodaje:

»Vide i da se situacija okreće protiv osi poželio je vezu sa partizanima. (Kaže, ali laže da je protiv svoje volje određen u ustaše). Dogovarao se sa ustaškim aspicima u Zagrebu: Galićem i Bakotom i u prosincu je otkivao vezu (pismo) iz šume za vezu sa partizanima. Istu nije dobio. Pokvareno ambiciozan, veoma marljiv.«⁶

U tekstu o Magašovoj vezi s Galićem vjerovatno je riječ o ustaškom pukovniku Vladi Galiću, komandantu Pavelićeva Tjelesnog zdruga i komandantu grada Zagreba, kojega je Stevo Krajić posjetio u Zagrebu, u njegovu stanu, i pridobio za saradnju s narodnooslobodilačkim pokretom (o tome opširnije vidi u poglavlju »Zagrebački obavještajni centar«).

U izvještaju se opširno govori o okolnim posadama, magazinima municije, hrane, prehrani štabova i ljudi, stanju odjeće, naoružanju itd. Citiramo samo podatke koji, čini nam se, zaslužuju posebnu pažnju, i to redom kako su dati:

»Ustaški zdrug je imao ranije svoju rezervu u Karlovcu, ali to je bila bojna koja je u Krašici uništena.«¹⁷

Napad na Krašicu izvršile su 13. proleterska NOU brigada »Rade Končar« i 4. kordunaška NOU Brigada i oslobodile ga noću u izmeću 1. i 2. januara 1943. godine.

Slijede citati iz izvještaja:

»3) Željeznika stražarska bojna — izvještaj o njoj poslat je prije par dana. (U Karlovcu samo stožer).

4) Prometni ustaški sat — izvještaj o njoj poslat je prije par dana.

5) 1. i 2. posadni sat oko 600 pušaka. Starija godišta; raspoređena po Karlovcu i Jamadolu kao straže.

6) 3. pukovnija: Zapovjednik: pukovnik Kubelić; pomoćnik: bojnik Bijić. Slunjski sat: 77 pušaka i

3 stroje puške. Pohodni sat 80 pušaka i 1 mitraljez. Zapovjednici protivnici u vojarni 3 pukovnije.«⁸

Ta ka 3) i 4) donekle su u suprotnosti s prvim citiranim pasusom ovog izvještaja. Me utim, najve u pažnju privla i injenica da njegov autor ne zna pravo prezime Frane Bio i a, ve piše »Bijo i «!?

Slijedi pasus:

»Taljanska vojska u Karlovcu. Prema brojnom stanju na hrani ima ih 4.700 (na dan 10. sije nja) ukupno u svima jedinicama; detaljno ne znamo: prema nesigurnom izvještaju imaju 24 tenka od toga 1 za bacanje plamena.«⁹

Interesantni su i ovi podaci:

»Veza: Možemo poslati ljude za u svima pravcima, samo javite kod kojih se ljudi u obližnjim mjestima može slati materijal i ljudi za vezu. Da bi bio marljiviji rad seljaka kod kojih bi se veza sastajala itd. javite nam ako želite da nekom seljaku oslobodimo iz vojske sina ili sli no, ako služi u Karlovcu, Ozlju, Delnicama, Ogulinu, Dugoj Resi, Barilovi u i to u 3. pukovnji, jer jedan narednik radi na tome.

Jednoga — 2 — 3 — 5 — 10 — 20 lica možete u grupama slati u domobranstvo u Karlovac i gore navedena mjesta, ali samo možemo ga (ih) rasporediti u do asni kim inovima i kao domobrane. Ovo možete odmah po eti. Neka se u Karlovcu javi kome iz komiteta, a najbolje izravno onom licu što vam je predloženo za lana antif(ašisti - kog)-vije a.

... U Karlovcu raspoložemo za sada sa oko 15 astnika i do asnika i 60 domobrana koji su povezani, a simpatizera ima više. Ako vam trebaju imena javi emo imena, a naslov e biti 'Iskaz ljudi koji se nisu ogrešili o partizane, ali ne simpatišu partizane'.

Poslat vam je sastav Komiteta od 3 lana — ako ste ga primili.

Pokret se širi i organizuje, pažnja od strane policije, ustaša i zapovjednika Tomaševi a je pove ana, pošto znaju injenicu da ima dosta ljudi u vojsci koji su naklonjeni partizanima. Naro ito poslie Diebalova bijega.

Por(u niku) Diebalu, je bio poslat traženi materijal u Žumberak, ali pošto je bio pregled proslaznika detaljan, to je materijal uništen.

asnici u drugim garnizonima koji su naši i kojima se potpuno pouzdano možete — (otvoreno)

obratiti Dragani Slavko, boжник — zapovjednik domobranske bojne u Sinju i njegov pobožnik.

Knika Josip satnik — u stožeru divizije (između ove i sljedeće riječi u originalu je ostavljen prazan prostor — vjerovatno za naziv divizije — primj. autora) Kostajnica

Vlada Pejašinski — poručnik IV bojne 1. pukovnije — Trbuk kod Doboja.²⁰

Nismo mogli utvrditi tko je bio lice »predloženo za lana antif(ašisti kog)-vijeća«.

Sa zapovjednikom domobranske bojne u Sinju, odnosno u Kninu, božnikom Slavkom Draganiem veza je bila uspostavljena. O tome je Splitski obavještajni centar u izvještaju od 10. septembra 1942. obavještavao Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju:

»I. Ac^, javlja: U razgovoru sa domobranskim majorom Draganiem doznao da je po naredbi Kvaternika komandant domobrana u Kninu izdao etnicima kninskim 100 pušaka, 6 teških i 3 laka mitraljeza. Isti Dragani želi da bude u kontaktu sa partizanima da bi ih na vrijeme obavještavao o akcijama koje bi se vodile protiv njih. Tvrdi nadalje da je više puta (jednom kod Kr i a!) naredio patrolama da mu hicima i svjetle om raketom javu kad naiđu na partizane i kad bi mu bilo javljeno da je više od sata razmještao mitraljeze i borbene jedinice i time dao vremena partizanima da se povuku. Posla u javku za njega ukoliko bi se po provjeravanju došlo do zaključka o potrebi kontakta sa njim. On je stalno u Kninu.«²¹

Za satnika Josipa Knika i poručnika Vladu Pejašinski i a nismo mogli utvrditi da li su, kada i kako, zahvaljuju i tom izvještaju Karlova koga vojnog komiteta, uspostavili vezu s narodnooslobodilačkim pokretom.

Velika četvrta neprijateljska ofanziva na oslobođeni teritorij »Bihaćke republike«, odnosno na »Titovu državu«, kako su je Nijemci nazivali (Tito-Staat) i u svojim službenim dokumentima, počela je 20. januara 1943. godine. Nekoliko dana prije toga u Karlovcu i okolini koncentrisala se SS-divizija »Prinz Eugen«, koja je odavde i krenula u napad. Da je izvještaj o kojemu smo upravo govorili pisan 22. januara te godine, onda bi on morao sadržavati i bar neke osnovne podatke o toj njemačkoj diviziji. Međutim, o tome u njemu nema ni jedne jedine riječi!

Zašto?

Na to pitanje, kao i na neke druge nedoumice o kojima smo govorili, nemamo odgovora, odnosno objašnjenja.

nja. Mogu e su razne kombinacije. Kada je u maju 1943. provaljen Vojni komitet u Karlovcu, pohapšeni i optuženi domobranski oficiri držali su se upravo iznijete verzije o vremenu formiranja i po etka njegova rada spomenute u izvještaju o kojemu govorimo! Tako su se u obrazloženju presude Ratnog suda I domobranskog zbornog područja u vezi s natporu nikom Ivanom Frletom našli i ovi reci:

»U prosincu mjesecu 1942. god. i sje nju mjesecu 1943. god. u Karlovcu, prisustvovao je sastancima na kojima se raspravljalo o organiziranju VK KPH u Karlovcu (Vojnog komiteta u Karlovcu — primj. autora). Jedan takav sastanak održan je i u njegovom (Frletinom) stanu, a nakon toga održani su sastanci u stanu Bio i Franje. Na sastanku održanom u stanu bojnika Bio i a 6.1 1943. g. organiziran je VK KPH u Karlovcu . Na tom sastanku prisustvovali su osim Bio i a, satnik Brana Sreko, narednik Mudronja Franjo i radnik Tomi Stevo, zvan 'Ura' lan MKK (Mjesnog komiteta Karlovac — primj. autora). On je (Frleta) bio odre en za sekretara VK. Taj komitet održao je nekoliko sastanaka u stanu Bio i a. U taj VK je naknadno uveden vodnik Cvieti Stjepan, a kona no i natporu nik Pinter Zlatko.«²²

Vlado Novakovi tvrdi da je »Gestapo u saglasnosti s ustaškom obavještajnom službom i vojnom komandom NDH«, što nije vjerovatno jer je to prije svih mogla uiniti samo domobranska kontraobavještajna služba, u prolje e 1943. uputio u Karlovac domobranskog bojnika Lavoslava Masarinija, koji se odmah povezao s Ivanom Frletom za kojega su ve sumnjali da je aktivist NOP-a. Prema Novakovi u, dalji tok doga aja bio je ovakav:

»Masarini se povjerio Frleti kao simpatizer NOP-a izražavaju i želju za suradnju. Frleta mu ukazuje povjerenje i prihva a suradnju, jer je vjerovatno doznao da je Masarini ve prije toga bio povezan u Zagrebu s bojnikom Ivanom Kneževićem (bliskim saradnikom Ivana Steve Kraja i a — (primj. autora). S obzirom na to Frleta nije imao razloga da mu ne iskaže povjerenje. Kroz kontakte s Frletom Masarini otkriva i ostale ljude s kojima Frleta saobra a. Svoja zapažanja i otkrića Masarini prenosi Gestapou i ustaškoj obavještajnoj službi. Privrženost i suradnja s NOP-om

bili su samo varka da bi se što uspješnije uključio u rad Vojnog komiteta i upoznao njegov rad, članove i simpatizere. Kada su stvari sazrele, dolazi do hapšenja, istrage i suđenja pripadnicima Vojnog komiteta i ostalim suradnicima koji su s Vojnim komitetom bili povezani.

Ustaške vojne vlasti fingiraju hapšenje Masarinija da se ne otkrije kao agent. Među prvima je uhapšen kurir Josip Ivan i Vidak, a zatim ostali. Tom provalom zahvaćen je i taj Vojni komitet, a djelomično i Mjesni komitet. Na oslobođeni teritorij uspjeli su ispred hapšenja pobjeći Frane Biočić, Stevo Tomić, Zlatko Pintar, Slavo Kovačić i Stjepan Cvijeti. Bio je to ujedno i kraj rada Vojnog komiteta kao veće, uspješne i organizirane aktivnosti članova Partije i simpatizera NOP-a u domobranskim vojnim jedinicama.«²³

Verzija Slava Kovačića, tada sekretara MK KPH u Karlovcu o padu Karlova koga vojnog komiteta prilično se razlikuje od upravo prikazane verzije Vlade Novakovića. On doslovno kaže:

»I ja po svojoj liniji, a i članovi Vojnog komiteta, saznali smo prvih dana svibnja 1943. godine da u Ustaškom stanu znadu za postojanje 'komunističke organizacije u jedinicama karlova kog garnizona, da se u njoj nalaze viši domobranski oficiri i da su povezani s komunističkom organizacijom u gradu, a preko nje sa NOP-om' i da pripremaju velika hapšenja. Od poznanika Viktora Pačuga, purgera karlova kog, ali vezanog za ustaški pokret, igrom slušanja saznao sam da se s tim u vezi priprema i hapšenje mene.

Informacije me nisu iznenadile. Još negdje krajem 1942. ili u siječnju 1943. godine prof. Marijan Šašek upozoravao je na nedostatak konspiracije oko djelovanja Vojnog komiteta, jer da mnogi oficiri govore između sebe o njegovu postojanju i o tome da mu je na čelu bojnik Biočić. U to smo vrijeme i preko veza s oficirima u zagrebačkom garnizonu saznali da je u karlovački domobranski garnizon premješten bojnik Lavoslav Masarini, ali da misle da je ubačen kao provokator sa zadatkom da otkrije organizaciju. Masarini je nastojao i uspio vezati se sa sekretarom Vojnog komiteta Ivanom Frletom, prikazujući se gorljivim simpatizerom NOP-a. Iako upozoreni na to da se više

nego naslu uje da je Masarini uba eni provokator, u Vojnom komitetu nisu bili na oprezu. Prof. Zlatko Pintar je upozoravao na opasnost s te strane, ali drugi članovi nisu prihvatili njegova upozorenja, tvrde i da se u Masarinija može imati povjerenja. Takva situacija nagnala je Zlatka Pintara da o svemu obavijesti Okružni komitet mimo Vojnog komiteta i Mjesnog komiteta.

Kad je sazrelo vrijeme za provalu, sreća je bila što smo na vrijeme saznali za nju. Odluka je bila da se članovi Mjesnog komiteta i Vojnog komiteta pod hitno prebace na oslobođeni teritorij. I svi aktivisti uže vezani uz Vojni komitet bili su upoznati s provalom, da se pripremaju hapšenja, da treba oti i iz grada i da se organizira prebacivanje u oslobođenu zonu. No, na žalost, svi nisu prešli.«²⁴

Ratni sud I domobranskog zbornog područja u Zagrebu izrekao je 28. juna 1943. godine presudu koja se odnosila i na neke članove Karlovačkog vojnog komiteta i njihove saradnike. U presudi je stajalo:

»... dne 1. srpnja 1943. izvršena je kazna strijeljanjem: nad domobranom Rožmanom (Stankom) u 15,00 sati, nad stožernim narednikom Stip evićem (Vjekoslavom) u 15,06 sati, nad nadporunikom Kuzmićem (Jurajem) u 15,15 sati, nad satnikom Vranićem (Josipom) u 15,20 sati i nad bojnikom Kneževićem (Ivanom) u 15,25 sati.

... Miloš u Poglavnika pomilovani su ...:

a) bojnik Vićan (Ivan), kojem je smrtna kazna zamjenjena kaznom doživotne teške tamnice,

b) nadporuNIK Frleta (Ivan), kojem je smrtna kazna zamjenjena kaznom od 20 godina teške tamnice,

c) pri (uvani) domobran Gr ević Ivan, kojem je smrtna kazna zamjenjena kaznom od 20 godina teške tamnice,

d) narednik Mudronja (Franjo), kojem je smrtna kazna zamjenjena kaznom od 10 godina teške tamnice,

e) vodnik- ak Novak (Ivan), kojem je smrtna kazna zamjenjena kaznom od 10 godina teške tamnice — svima uz gubitak čina.

... Gornje valja proglasiti dnevnim zapovjedima svim pripadnicima oružanih snaga, i to momentalno osobama uz potrebnu pouku o strogosti zakonske odredbe o ratnim sudovima.«²⁵

Ni »miloš u Poglavnika pomilovani« nisu doživjeli kraj rata: pobile su ih ustaše prilikom povlačenja iz Sremske Mitrovice.²⁸

Ostali su članovi Karlovačkog vojnog komiteta, njihovi saradnici i partijski aktivisti Karlovca, zahvaćeni provalom do koje je *uslijed nedovoljne budnosti* došlo u maju 1943. godine, stigavši sretno na oslobođenu teritoriju Korduna ili Karlovačkog NOP-odreda, raspoređeni u partizanske jedinice i ustanove. Predsjednik Komiteta bojnik Frane Bio i proveo je kratko vrijeme u Štabu Karlovačkog NOP-odreda u Bosiljevu, govorio na nekoliko narodnih zborova održanih na oslobođenoj teritoriji, a zatim otišao u Liku, u Glavni štab NOV i PO Hrvatske²⁷ ...

SPLITSKI OBAVJEŠTAJNI CENTAR

Titova depeša Moskvi — prisluškivanje razgovora na jednom sastanku — dvije verzije o formiranju splitskog MOC-a — što je najviše teretilo Radu Konara — djelimi ni uspjeh Vule Deli — istina izgovorena u bunilu — MOC po inje da funkcioniše — o partizanskim obavještajcima u Dalmaciji — sa uvani obavještajni izvještaji — hapšenje i ubistvo Ivana Lu i a Lav evi a — R. Primorac nije bio Ka i — i »krležijanci« su bili sumnjivi — je li »kurir — aktivist« stigao u Kairo — bojni je otrov upotrijebljen — posljedice pogrešnog izvještaja — detalji koji govore sami za sebe — prano je i kretanje pojedinaca — novi šef MOC-a i novi obavještajci — i talijanska je obavještajna služba znala da djeluje efikasno — denuncijacije poslano poštom ne stižu do policije — likvidacija etnika Paje Popovi a — izvještaji su stizali u Štab 4. operativne zone

Telegramom br. 27 od 18. avgusta 1942. Tito je javio u Moskvu:

«... Mi smo vrlo dobro organizovali našu obavještajnu službu u Dalmaciji. Informacije slijede. Valter.»¹

Što se, zapravo, krilo iza tog telegrama?

Osvrnu emo se prije svega na dvadesetak sa uva-
nih izvještaja o radu splitskih obavještajaca koji su bili
okosnica partizanske obavještajne službe u Dalmaciji.
Iz tih izvještaja vide se i obim i metode njihova rada te
širina podrške koju su imali — te na in i dubina njihova
prodora u neprijateljske redove...

Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju dostavio je
10. oktobra 1941. izvještaj u kojemu se nalazi i ovaj pa-
sus:

»U posljednjem smo vam listu pisali o narod-
nim izdajnicima, pravoslavnom popu Urukalu,
dru. Desnici i bivšem banu Bui u, koji pregovara-
ju s Talijanima u pitanju zajedni ke borbe protiv
nas. Oni se skrivaju iza toga, što navodno žele za-
štititi Srbe od ustaša. Nadalje smo saznali, da je u
Splitu prije nekoliko dana održan sastanak izme-
u Nike Bartulovi a, Ilije Bir anina, etnika i su-
radnika Koste Pe anca, dra. Mimice i Gr i a. Na
sastanku je zaklju eno, da se u prvom redu mora
voditi borba protiv komunizma i u tu svrhu treba
putovati u sva mjesta (Gr i je ve otputovao u
Mostar), jer su komunisti krivi za teror, što ga
okupatori provode nad narodom, jer komunisti
stvaraju nemire.»²

Taj je dokumenat pao Nijemcima u ruke i oni su ga
preveli, pa je ovo prijevod prijevoda. Kome je izvještaj

upu en, nije nazna eno, ali sude i po svemu, upu en je CK-u KP Hrvatske jer u njemu, pri kraju, nalazimo i re- enicu: »Pišite nam konkretno i opširno o našim zadaci- ma...«

Pravoslavni pop Sergije Urukalo, dr Branko Desni- ca, bivši ban Primorske banovine dr Mirko Bui , dr To- ma Mimica, Radmilo Grdi i Niko Bartulovi , predratni desno orijentisani jugoslavenski nacionalisti — u naj- gorem smislu te rije i, okupljeni oko Ilije Trifunovi a Bir anina, djelovali su s pozicija etni kog pokreta Draže Mihailovi a. Njihov sastanak, odnosno razgovor voden u ku i dra T. Mimice prisluškiuala je aktivistki- nja NOP-a Blaženka Mimica i o tome podnijela izvještaj Partiji.³

Poslije u eš a na savjetovanju u Stolicama 26. i 27. septembra 1941. Rade Kon ar Brko, sekretar CK KP Hrvatske i lan Politbiroa CK KPJ, vratio se u Zagreb, gdje se zadržao kra e vrijeme, a odmah zatim otputo- vao u Split, kamo je stigao sredinom oktobra. Sa uvan je, tako er prijevod, njegova prvog izvještaja poslanog desetak dana kasnije CK-u KP Hrvatske u Zagreb. Taj izvještaj sadrži i dva pasusa bitna za organizaciju parti- zanske obavještajne službe.

Prvi je pasus glasio:

»7. Do sada se posvetilo vrlo malo pažnje voj- noj liniji. Bila su odre ena tri druga koji treba da se brinu za vezu sa talijanskim vojnicima. *Tako- er smo odredili jednoga druga koji e biti odgo- voran za obavještajnu službu.*«⁴ (Istakli autori.)

Drug »koji e biti odgovoran za obavještajnu služ- bu« bio je Dalibor Jakaša Malj ik, stari lan KPJ, koji je neko vrijeme boravio na školovanju u SSSR-u, a tada obavljao dužnost sekretara jednog od splitskih rajon- skih komiteta. Istovremeno je u samom Pokrajinskom komitetu za taj sektor rada, zapravo za davanje direkti- va, primanje i dalje slanje izvještaja bio zadužen Ivan Lu i Lav evi — Bori , lan KPJ od 1926, koji je od 1928. do 1935. godine tako er, bio u SSSR-u na školova- nju.⁵

Drugi pasus u posljednjem poglavlju izvještaja us- tvari je bio Kon arov zahtjev:

»Pitajte beogradsku organizaciju za Marasovi- a, 4-godišnjeg robijaša, kakav je, kako se držao na policiji i u zatvoru. Fati neka nešto kaže o nje- mu. Drugovi su ga primili ovdje na rad u tehnici i misle, da postane glavni tehni ar.«⁶

Rije je bila o Anti Marasovi u-Mirku koji je uskoro, osim rada u partijskoj tehnici, imao i značajnu ulogu u partizanskoj obavještajnoj službi u Splitu. A Fati je bio Andrija Hebrang.

Dr Ivan Ojak i Jovo Popović tvrde da su se Rade Konar Brko i Dalibor Jakaša Maljick prvi i jedini put sreli u oktobru 1941, »onih dana kad PK odlučuje da se oformi obavještajna služba«,⁷ a Maljick u svojoj izjavi datoj njima dvojici 8. juna 1974. kaže:

»...Ne sjećam se tko mi je od drugova zakazao sastanak s njim. Sastanak je bio u jednoj od splitskih kavana. Pitao me bih li ja preuzeo obavještajnu službu, i to me zbunilo. Htio sam da se ne primim; mnogo je drugih zadataka, kažem. Brko onda kaže: to traži Ce-Ka. E, ako Ce-Ka naređuje, to je drugo...«⁸

Drago Gizdić, istaknuti splitski partijski rukovodilac, me utim, malo drukčije opisuje nastanak partizanske obavještajne službe u Splitu:

»Tu se već uoči rata razvija preko Dalibora Jakaše Maljicka obavještajna služba i već 1941. formira se Mjesni obavještajni centar (MOC). MOC je s MK Splita održavao veze preko 11-godišnje Bistre Mader i omladinke Milene Ružić ...

Već god(ine) 1941. u Splitu nije bilo neprijateljske ustanove i organizacije, iz koje se ne bi preko pojedinih ljudi dobivali podaci za našu obavještajnu službu.«⁹

Tko je u pravu: Maljick ili Gizdić? Teško je na to pitanje odgovoriti, ali to nije ni bitno.

Nakon malo više od mjesec dana boravka u Dalmaciji Radu Konara je 17. novembra 1941. u Splitu uhapsila talijanska policija. O tome je odmah obaviješten CK KP Hrvatske, a zatim je uslijedio opširniji izvještaj Boriša (Ivana Lučića i Lavčevića), u kojemu je riječ o nastojanjima partizanskih obavještajaca da utvrde tačno mjesto gdje je smješten ranjeni R. Konar te poduzmu postupke za njegovo oslobođenje:

»Sada vam, drugovi, pišemo šta je sa drugom Brkom. Uspjelo nam je doći s njim u vezu i tako saznati gdje se nalazi, nakon što su ga prevezli u vojnu bolnicu. Drugarica, koja je dva puta išla u bolnicu, da navodno posjeti talijanske vojnike, nije ga mogla ni jednom naći. Drugarica, koja se namjerno povezala s jednim oficijom — liječnikom — iz bolnice, da nešto sazna, navela ga je na raz-

govor o Brki, ali oficiru se to činilo sumnjivo i tako je morala razgovor skrenuti u druge vode. Danas poslije podne rekao mi je drug Jovi da mu je zagarantirano da se može za 5.000 lira osloboditi koga god se želi iz zatvora direktno preko vođe Fašija u Splitu. Zaista kod Talijana vlada velika korupcija i mi dopuštamo da se to može dogoditi. Odlu ili smo da mu odmah isplatimo 5.000 lira a nakon oslobođenja Brke želimo isplatiti još 5.000 lira. Mi ne štedimo, samo ako je moguće da ga oslobodimo. Ništa drugo ga ne tereti osim falsificiranih propusnica i legitimacija. Time bi imao taj fašista formalnu motivaciju da ga pusti na slobodu. Vrlo nam je teško što vam ne možemo bolje vijesti saopćiti o Brki, ali učinili smo sve da ga oslobodimo iz ruku fašističkih krvnika.«¹⁰

I taj je dokument sačuvan u njemačkom prijevodu! Jovi je bio pseudonim Vicka Krstulovića, sekretara PK KPH za Dalmaciju,¹¹ a pokušaj podmičivanja »vođe Fašija« (organizacije fašista — primj. autora) nije uspio.

Podatak da Radu Končara »ništa drugo (ga) ne tereti osim falsificiranih propusnica i legitimacija«, nažalost, nije bio tačan. To se najbolje vidi iz izvještaja Kraljevske kvesture u Splitu, tj. kvestora Giuseppea de Litala (Duzepe de Lital), dostavljenog 26. februara 1942. »vojnomo kraljevskom i carskom prokuratoru specijalnog suda za Dalmaciju« u Zadru, koji je »predmet: Teroristička aktivnost Komunističke partije u Splitu, atentat na njim bombama počinjen protiv odjeljaka vojničke divizije 'Alpinski lovci'«.¹²

U tom izvještaju opširno se govori o događajima i istraživanjima poslije napada na talijansku Muziku u Splitu 7. novembra 1941. i u vezi s tim spominje se Ivan Reić. Zatim slijedi pasus:

»Ovaj je u mjesecu studenome prošle godine bio označen ovoj R. Kvesturi, iz povjerljiva izvora, kao sumnjivi element, kojemu su 25. istoga mjeseca bili poslani agenti ove vojničke jedinice u njegov stan, kako bi se uvjerali o tome. U prisutnosti agenata ovaj je strelovitom kretnjom skočio kroz prozor i dao se u bijeg.«¹³

Nakon opisa ranjavanja i hvatanja Ivana Reića, tj. Rade Končara, govori se o njegovim falsifikovanim legitimacijama i propusnici, o njegovu upornom odbijanju »da dade bilo kakva objašnjenja u pogledu različitih dokumenata«, a onda slijedi ono najgore:

»Prilikom pretrage sobe, koju je poduzeo isti činovnik — u njegovoj sobi u jednom ušivenom

džepi u, u džepi u njegove majice, pronađeni su listi i popisa s napisanim bilješkama, dijelom na hrvatskom, a dijelom na talijanskom, koje se ti u brodovlja smještenog u mjesnom brodogradilištu, s grubim opisom samog brodogradilišta i smještaja nekih brodova veće tonaže, kao i bilješkama o cisternama što postoje u blizini Beča.¹⁴

Na scenu je smjestila se i talijanska kontraobavještajna služba. Zatvorenik je prebačen u »Vojnu bolnicu (Campo 48) da se olakša mogućnost ispitivanja i da se izbjegn timeri i vanjski kontakti.«¹⁵

Ali, tu je i splitska partizanska obavještajna služba: za spašavanje druga Brke PK KPH za Dalmaciju zadužio je njezina rukovodioca Dalibora Jakašu Maljika. On angažuje lijepu dvadesetogodišnju studenticu, skojevku, Vulu Delić. Evo njezina djelomično skraćeno, ali veoma interesantnog sjećanja:

»Maljika kaže: »Što hoćeš, ali mi moramo saznati gdje je drug Brko!... Znala sam mu nadimak (Brko) i da ima legitimaciju na ime Ivana Reića i da ima jedan zlatni zub. To su bili svi podaci o drugu kojega sam morala pronaći. Prvi mi je problem bio moj mladić, sada moj suprug: kako da njemu objasnim druženje s talijanskim vojnicima i fašistima. Drugi problem: obitelj i drugovi. Starija sestra, Drina, bila je zatvorena. A mlada sestra, Marija, na sav glas me psuje: 'Bruka ku u, skita se s Talijanima!' ... Zatim: skojevci — progonili su me po gradu, pa me Maljika morao zaštitivati. Maljika je riješio problem i s mojim mladićem: otišao je k njemu u trgovinu, rekao mu je da je komunist i da sam ja na partijskom zadatku i — Julije je sve to shvatio, čak nam je i pomagao, mnogo nam je pomagao... A put do Konara, do druga Brke, bio je zaista mučan. Ja sam primila zadatak, povezala sam se s jednom fašistkinjom, nekom Jolandom Ingravale. Ona i njezin muž Belotti, koji je znao nešto o kavanu mogao, na obali, dok je Talijani nisu zatvorili, pomahnitali su poslije okupacije: uselili su u novi stan, pogospodili se... Tako ja na em tu donu Jolandu i nas dvije se prijavimo za posjet bolesnicima i ranjenicima. Nakupovale smo kojekakvih darova i eto nas u Ospedale da campo (poljska bolnica — primj. autora). Kako sam dobro znala talijanski, lako nam se bilo sporazumjeti. Do e-

kao nas je osobno direktor te poljske bolnice, kapetan Giovanni Ferrari (Dovani Ferari). Uz njega, nekoliko lije nika. Jedan od njih, nizak, krivonog, iz Verone, zvao se Amadeo Lavagnolli (Lavanjoli), prilijepio se za me; prava uš. A ja ljubazna, po zadatku. Obilazimo sobe, smješkam se ranjenicima, dijelimookoladu, to imo naran adu, nutkamo ih slatkišima... A za sve to vrijeme promatram: nije li negdje drug kojega tražim, s nogom u gipsu, sa zlatnim zubom. Primijetim li takvoga, trebala sam samo šapnuti: 'Brko?' Tako je rekao Malj ik. Ali nije bilo nikoga nalikog na druga Brku, ni u jednoj sobi. Kad smo odlazile, ostavila sam boce od naran ade: razlog da opet do em. A dr Lavagnolli presretan, stalno pripitkuje ho u li još dolaziti. Ja tada njega upitah: jesmo li obišli sve sobe. Uvjeravao me da jesmo...

Kad sam 'išla po boce', sa mnom je bila jedna naša drugarica. Tada mi je dr Lavagnolli zakazao sastanak u gradu: da prošetamo. Dugo smo hodali, i stalno sam svra ala razgovor na bolnicu i ranjenike, a moj krivonogi kavaljer bi da hofira. Dosadilo mi je sve to i ja ga izravno upitam: Što je s onim koji se bacio s prozora drugoga kata? Je li i on kod njih? Lavagnollijevo lice je bilo izbezumljeno. Buljio je u mene nekoliko trenutaka, a onda promućao:

—Mama mia, zar ste i vi komunista?

Jedva sam ga smirila. Ne, kažem, nego govori se o tome u gradu, pa eto tako, zanima me koliko je u svemu tome istine. Pri tome sam mu pokazala pismo fašisti ke organizacije. (Il segretario provinciale Romolo Franceschini je pisao: '... Bit emo sretni da se upoznamo i da vam damo poneki zadatak koji biste mogli korisno obaviti...') A moje je pitanje ostalo bez odgovora. Nekoliko dana kasnije, na ve eri kod done Jolande, dr Lavagnolli me ponovo pitao kada emo malo prošetati. Odbila sam. Bio je tužan. Tražio je razlog. Otvoreno sam mu rekla, poluglasno:

— A o onome koji se bacio kroz prozor ništa ne znate?

Zagrcnuo se:

— Ne govorite ovdje o tome...

Kasnije, kad smo ostali sami, rekao mi je sve o 'mom bolesniku': da je u nekom sobi ku kraj WC-a, na drugom katu, sjeveroisto ni ugao bolnice, prozor prema istoku... Saznala sam da straže u

bolnici kontrolira jedan stari reaktivirani maresciallo (marešalo), neki Rovat, koji je bio komandir straža i u zatvoru kod moje sestre. Sve mi se čini da je radio za englesku obavještajnu službu. Ponekad sam s tim starim maresciallom razgovarala, jer Važna je svaka riječ, govorio je Malj iko. Jednom mi tako rekao:

— Idem obiti i moje karabinjere?

— Ima li mnogo opasnih zatvorenika?

— Jedan. Težak. Vrlo težak. Neki Reičić, koji nije Reičić ...

Odmah sam to javila Malj iku. Inzistirao je da se sve učini kako bismo se povezali s Reičićem 'koji nije Reičić'. Za vezu sam izabrala mog doktora Lavagnollija. Dala sam mu olovku i papir i jednostavno zamolila:

— Predajte to uvijek prebijene noge, onome koji je skakao s drugog kata...

Po Malj ikovom savjetu tada sam doktoru obećala da ćemo zajedno pobjeći iz Splita. Obećala bih mu svašta, samo da me poveže s drugom Brkom. Otišao je zadovoljan: 'Sutra ću vam donijeti pismo od vašeg bolesnika'. Ali to pismo nije nikad stiglo, kao što ni moja olovka i papir nisu predani drugu Brki. Naime, upravo te noći zapaljena je bolnica u logoru broj 48. Tko je i kako podmetnuo požar, nikad se nije saznalo. Ali ja sam uvjeren da je požar netko organizirao, jer zašto bi inače u vatrogasne cijevi baš te noći bio ubačen pijesak! Tenente Vacca (Vaka), što znači: krava, opasan fašista, koji se izživljavao nad zatvorenici, odmah je organizirao izvlačenje druga Brke iz zapaljene bolnice. Nije brinuo o ranjenicima: mislio je samo na 'Reičića koji nije Reičić'. Izvukli su ga na sporedna vrata i prebacili u zatvor Sv. Roko. Meresciallo Rovat ga je odvezao u kamionu. A meni je rekao, ljutit:

— Niste to smjeli učiniti ... Sad mu ne možete pomoći!

To je sve što sam mogla učiniti...«¹⁶

Veza s R. Konarom ipak je bila uspostavljena i on je iz bolnice Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju poslao pismo pisano u trećem licu, o kojemu smo već pisali.

Podvrgnut teškim mučenjima, Konar je u jednom trenutku, sudeći po svemu, pokušao da izvrši samoubi-

stvo: skoro je 22. novembra s drugog sprata bolnice. U talijanskom dokumentu stoji da je tom prilikom zadio »prijelom desne tjemena i ostale povrede zbog kojih ... se nalazi u neposrednoj opasnosti po život.«¹⁷

U ve spomenutom izvještaju kvestora De Litala od 26. februara 1942. o onome što se zatim dogodilo u vezi sa zatvorenikom Ivanom Reim stoji:

»Kad je ponovo bio podvrgnut kirurškoj operaciji, za vrijeme grozni avog delirija spomenuti je inovnik uspio kroz nesuvisle re enice sabrati korisne elemente, koji su dopustili našim vlastima u Zagrebu, koje je ova R. Kvestura zainteresirala, da ga identificiraju kao opasnog komunisti kog vo u Kon ara Radu, sina Gece i Kon ar Stanke, ro ena 28. 10. 1911. u Kon arevu Kraju, op ina Plitvi ka Jezera, kotar Korenica.«¹⁸

Dr Jovan O ak i Stevo Popovi pronašli su interesantan dokument o kojemu kažu i ovo:

»Upravnik splitske okupatorske policije Scaminaci (Skamina i), u jednom telegramu generalnoj direkciji policije kaže da je Kon ar 'poslije pokušaja samoubojstva u grozni avom bunilu nesuvislo izgovorio rije i koje su se odnosile na veliku Jugoslaviju, slobodnu Dalmaciju i na Antu Pavelića, pobudivši time sumnje da bi mogao biti emisar doti nog Pavelića.«¹⁸

Glupa teza da bi uhapšeni I. Reim »mogao biti emisar doti nog Pavelića« upu en u Split »da bi organizirao propagandu za pripajanje Dalmacije Hrvatskoj« brzo je pala u vodu.

Sudbina Rade Kon ara, uprkos daljim naporima partizanske obavještajne službe i Pokrajinskog komiteta KP Hrvatske za Dalmaciju, poduzimanih uglavnom radi njegove razmjene, bila je zape a ena. Osu en na smrt od talijanskoga vojnog suda u Šibeniku, umro je smr u heroja.

U knjigama *Dalmacija 1941 i Dalmacija 1942*, napisanim u formi dnevnika, istaknuti dalmatinski prvoborac i partijski rukovodilac Drago Gizdi (u drugoj knjizi) u »Dodatku« donosi poglavlje »Obavještajna služba u Dalmaciji«. U tom poglavlju kaže da je na tom sektoru posebna pažnja bila pridana Splitu, gdje je, kao što smo ve rekli, u toku 1941. pomo u Dalibora Jakaše Malj ika formiran i Mjesni obavještajni centar (MOC).²⁰

Glavni Malj ikov pomo nik sve do njegova odlaska za Zagreb odnosno u Glavni štab NOP-odreda Hrvat-

ske u junu 1942. bio je Mirko Srdeli , koji ga je tada i zamijenio na dužnosti šefa splitskog MOC-a.

Prema Gizdi evim navodima, D. Jakaša Malj ik...

»... u po etku stoji u vezi s PK, preko njegova org. sekretara Ive Amuli a, a kasnije preko Ante Marasovi a Mirka. Obavještenja o radu fašisti ke organizacije u Splitu dobivala su se preko drugarice Vule Deli , a o radu 'Srpskog odbora', odnosno etni kog (Bir aninova) 'Nacionalnog komiteta' i o stanju među bivšim jugoslavenskim oficirima davali su obavještenja Rudi Primorac, Gojko Božani i još neki.«²¹

Kao uspjehe splitskog MOC-a Gizdi navodit

— šifrirane kartoteke »o radu svih neprijateljskih funkcionera na zna ajnijim položajima«;

— montiranje (ve 1941) specijalnih naprava u podrumu, u strojarnici talijanske Prefektore, kojima su »prisluškivani svi razgovori prefekta Zerbina« kao i naprava »u Glavnoj pošti«. Ure aj »u strojarnici Prefektore« montirao je » lan Partije koji je tu bio namješten«, kaže Gizdi , ali ne spominje njegovo ime. O osobi ili osobama koje su u Glavnoj pošti postavile »naprave za prisluškivanje u korist NOP-a« ne kaže ni toliko.

O ostalim gradovima Dalmacije Drago Gizdi kaže:

»Obavještajnom službom u Šibeniku po njenom formiranju rukovodi Lukica Belamari -Stevvo. U toj službi u Šibeniku su se isticali Petar Roncevi , sudac Josip Košta, Frane Friganovi i drugarica Šuri .

Na terenu Primošten—Rogoznica obavještajnim radom rukovodio je Jure Perat.

Ante Šori -Golub prvi je, koji u Zadru radi na obavještajnoj službi.

U Kninu se isti u obavještajnim radom Ivan La a, Slavko Jeli (do odlaska u partizane), zubar Ili i Dušanka Jeli .

U Drnišu prvi rade u obavještajnoj službi Slavko Kušpili i Zlatko Cota.

Obavještajna služba Sinja spadala je me u najbolje u Dalmaciji. Tu je od po etka NOB postojala mreža obavještajaca. Me u njima su bili: Petar Pavi , koji i rukovodi tom službom do svog odlaska u partizane, Milivoj atipovi , koji zamjenjuje Pavi a po etkom 1942., pa Predrag Grabovac, Ivan Boko, Grgo Maras, Zlata Vu emilo i Ivani a Mati . U Sinju je obavještajna služba redovno dobivala po jednu kopiju nare enja, koja su izdavale ustaške vlasti. Tajnik op ine Mirko Jad-

rijevi u Vrlici bio je tamo glavni obavještajac u 1941—1942.

U Omišu su se najviše isticali obavještajci Jozo Maruši -Pjesnik i Filip Bau i . I tu je naša obavještajna služba imala svog ovjeka u svakoj neprijateljskoj ustanovi i organizaciji ('Velikoj župi' Cetina, Kotarskom na elništvu, žandarmeriji i t.d.). U Solinu su prvi koji rade na obavještajnoj službi Stipe Maruši i Zivko Draškovi . Dalje su se isticali Pavao Lozo na podru ju Imotskog, Martin Veži i Ivan Rafaneli u Makarskoj, Jozo Martinac-Grgin i Zdenka Dilipetar u Vrgorcu, Sergije Petrovi u Plo ama, Ante Bartulovi na Hvaru, Ivica Jeri evi - ompo na Kor uli, a na Pelješcu Jozo Pleho i Niko Milat.«²²

Gizdi kaže da je »obavještajna služba u Dalmaciji zauzela (je) od prvog dana NOB vidno mjesto u toj borbi« i dodaje da »ve god. 1941. u Splitu nije bilo neprijateljske ustanove i organizacije, iz koje se ne bi preko pojedinih ljudi dobivali podaci za našu obavještajnu službu«.²³

Rije je, dakle, naro ito kada je u pitanju Split, bila o »svenarodnoj partizanskoj obavještajnoj službi« ije je postojanje, u specifi nom obliku, bez obzira na obrazloženja i tuma enja, morao da prizna i etni ki vojvoda Ilija Trifunovi Bir anin napisavši »dragom bratu« Draži Mihailovi u 9. maja 1942. iz Splita:

»U Splitu, cijeloj Dalmaciji, pa i Hrvatskoj, a naro ito u ovom glavnom mestu na primorju kao da je 90% komunista...«²⁴

I Talijani su morali da priznaju to isto. U dokumentu koji nosi datum 5. maja 1942. i naslov »Razmišljanja o subverzivnom komunisti kom pokretu u Splitu« stoji:

»Subverzivni elementi najve im dijelom su ostali u sjenci. Na njihovu stranu svrstali su se skoro svi Jugoslaveni grada.

Podsjetit emo tako er i na rije i federala na jednoj drugoj zatvorenoj smotri: 'Ovdje nemate nikog osim neprijatelja: stoga morate od ovog momenta kao neprijatelje smatrati i vaše poznanike, kao i vaše prijatelje koji nisu Talijani'.«²⁵

A u izvještaju Provincijske komisije ratne cenzure od 15. juna 1942. nalazimo i pismo koje je gospoda Amilia Reberscheg-Calle (Amilija Reberšek-Kale) iz Zadra uputila potporu niku Reberschegu Arrigu iz pješadijskog puka »Bergamo«:

»(...) na svaki na in budi obazriv, nemaj povjerenja ni u koga, ne upuštaj se u veze s mještani-

ma, niti primaj pozive u ku u ni kod koga jer je na taj na in nestalo nekoliko oficira, bježi od žena ti-su u kilometara daleko, sve su špijunke i u službi komunisti, neka ti o i budu otvorene, a pamet budna.«²⁶

Kada smo ve kod knjiga Drage Gizdi a — dragocjenih ne samo za historiju NOB-a u Dalmaciji nego i šire — spomenu emo slu aj koji veoma dobro ilustruje metode rada partizanske obavještajne službe u Splitu. Pod datumom »ponedjeljak 30. novembra« 1942. on piše o formiranju tzv. Gra anskog bloka u Splitu, koji je trebao da bude protuteža Gradskom NOO i s tim u vezi daje kratku, ali indikativnu napomenu:

»Miloš Jelaska ušao je u Gra anski blok' u suglasnosti s rukovodstvom NOP-a, da bi nas obavještavao o aktivnosti bloka.«²⁷

Šesnaest godina nakon objavljivanja Gizdi evih knjiga *Dalmacija 1941* i *Dalmacija 1942* štampan je 1975. u Beogradu, u izdanju VIZ-a JNA, deseti tom edicije *1941—1942 u svedo enjima u esnika NOB* i u njemu opširni Gizdi ev lanak na više od 35 stranica (232—269) s naslovom »Razvoj narodnooslobodila ke borbe u Dalmaciji u 1942. godini«. U tom se lanku našlo i poglavlje »Obavještajna služba«, sadržajno veoma sli no, a mjestimi no i istovjetno s »*Dodatkom Obavještajna služba u Dalmaciji*«, objavljenom u njegovoj knjizi *Dalmacija 1942*, što smo ga opširno citirali. Me utim, ovaj put autor nije spomenuo ni jedno jedino ime ili prezime nekog partizanskog obavještajca, premda govori o njihovim funkcijama, zaposlenjima, pothvatima... Zašto? To je još jedno pitanje na koje nemamo odgovor.

Sa uvani su originali 13 izvještaja rukovodioca ili rukovodilaca Splitskoga obavještajnog centra iz posljednjih mjeseci 1941. i prvih mjeseci 1942. godine. Rekli smo rukovodioca ili rukovodilaca zato što su tri izvještaja (prvi, drugi i etvrti) potpisana pseudonimom Duško, ostali pseudonimom Ka i , a mogu e je, zapravo je vjerovatno rije o istoj osobi — Daliboru Jakaši Malj iku! Izvještaji su ozna eni brojevima (nedostaju »Izvještaj br 6« i »Izvještaj br. 7«), ali ni na jednome nema datuma. Ipak, približno vrijeme njihova pisanja mogu e je utvrditi na osnovi njihova sadržaja.

Da krenemo u malu avanturu i pokušamo bar djelomi no analizirati neke dijelove tih »anonimnih« izvještaja, — daju i citirane tekstove doslovno — utvrditi zna enje podataka koje su sadržavali te pomo u njih

ilustrovati metode rada partizanskih obavještajaca...

»Izvještaj br. 1« s potpisom Duško, po inje rije ima:

»1) Ovaj je plan ta an. Cedula br. I i II. služi kao objašnjenje.—«

Nažalost, plan o kojemu je rije , kao ni spomenute »Cedule«, nismo pronašli, ali se, o ito, radilo o preciznim i provjerenim podacima.

U to kama 9) do 13) tog izvještaja stoji:

»9) Longo-Novakovi kod kojega je bio neki izaslanik Paveli a vodili su neke pregovore i tu je zagarantovano imanje Longa sa strane ustaša.

10)— B. Andelinovi se povratio iz Ljubljane i sada se nalazi u Splitu.

11)— Jevdevi se pred tri dana vratio iz Milana u Split.

12)— Major Kurajica je izjavio i najzad priznao da je sjedio na dve stolice, da je pregovarao s nama i da je bio vezan sa Longom i jedan dan pre nego je imao otputovati u Knin bio je uhapšen. To je priznao u jednom intimnom razgovoru kad je ve bio uhapšen. Dalje je izjavio da se je razoarao ako se ikada povrati da e iskreno pre i na stranu partizana, jer da se je kona no sada uverio kuda vodi politika Longa i komp. (naime je saznao za pregovore Talj. i etnika).

13)— etnici i Talj. su vodili 8 dana pregovore u nekom selu kod Nevesinja, sa strane Taljana bili su l. obaveštajne službe, a glavni pregovaraoc etnika bio je neki Petkovi iz Beograda koji je specijalno za to doputovao, etn. su bili odjeveni u odorama etnika, ak darovali jednu etni ku monturu jednom pregovaraocu. Postignut je sporazum o stvaranju jednog zajedni kog odbora za saradnju i postignut sporazum o zajedni kom istupanju etnika i talijana protiv partizana, etnici moraju uspostaviti vezu i tobožnju saradnju sa partizanima a o svemu obavještavati Taljane koji e po podacima koje dadu etnici do ekivati part, i likvidirati ih.«

A sam izvještaj završava ovako:

»Za sada dosta pozdravlja Duško.

P.S. O sporazumu etnika i Talj. oprezno sa objavljivanjem, da nebi uništio vezu koja nam je vrlo važna i za budu i rad.«²⁸

Dr Niko-Longo Novakovi , velikosrpski orijentisani političar, predratni poslanik za kninski srez, brzo je našao zajedni ki jezik i s talijanskim okupatorom i s usta-

šama kada je bila u pitanju njegova poprili no velika imovina.

Kad je rije o »objavljivanju« dijelova ovog izvještaja, Duško nesumnjivo misli na glasilo PK KPH za Dalmaciju »Naše vijesti«, koje je od juna 1941. ilegalno štampano u Splitu.

»Izvještaj broj 2«, s potpisom Duško, na prvome mjestu donosi razgovor autora s jednim majorom bivše jugoslavenske vojske ije se ime ne spominje. Doti ni mu je major dao podatke o držanju nekih oficira, a zatim:

»Izjavio mi je da se idejno slaže s nama, da nam stoji na raspoloženje, da on ne postavlja nikakove zahteve nego je spreman izvršiti sve ono što budemo od njega tražili.

Ja ga mislim iskoristiti po liniji obaveštajnom a time ga i proveriti, a ako Vi smatrate da ga za nešto treba iskoristiti — samo me obavestite. Kao major-vojn timer je dobar specijalista. Ti me o ovom izvesti.«

Iz ta ke broj 2 izvještaja (koja slijedi) vidi se da je partizanska obavještajna služba odli no funkcionisala i u najvišem talijanskom splitskom štabu. Vjerovatno se radilo o prisluškivanju razgovora u kancelariji prefekta Zorbina ili o podacima dobijenim od talijanskog oficira o kojemu e biti rije i malo kasnije. Naime, tu su i re enice:

»Iz Splita ovih dana odlazi itav korpus i to u Dubr(ovnik), a zatim u borbu za likvidaciju partizana u Bosni. Ju er su bilježili u Štabu punkte na karti i ozna ili mjesta gdje se nalaze partizani (sa crvenom to kom) etnici (sa zelenom), a crvenom crtom gdje se nalaze ribeli.«

(»Ribeli« je talijanski izraz za ustanike).

Sude i po upravo citiranim podacima, taj je izvještaj pisan u martu ili po etkom aprila 1942, u toku priprema za tre u neprijateljsku ofanzivu.

U ta ki 4) stoji:

»4) Danas sam žurno izvešten da se sprema okruživanje i iš enje Solina, odmah sam izvestio i poduzeti su potrebni koraci.«

Ta ka 5) baca interesantno svjetlo na neke ponekad primjenjivane metode rada i na organizaciju partizanske obavještajne službe:

»5) Jedan talj(anski) oficir koji nas o svemu obaveštava odlazi skupa sa gener(alom) Dalmazio (treba Dalmazzo — Dalmaco — primj. autora) u Dubr(ovnik) i traži da ga se tamo poveže sa ne-

kim našim ovjekom, ali ne da figurira kao komunistu nego kao anglofil, on vjeruje da i sada ima vezu i da radi sa anglofilima. On je nas povezati sa nekim oficirom koji je do i u Split na njegovo mjesto isto tako sa generalom ili njegovim a u tantom koji je do i u Zadar, ali uvek kao anglofil. Zato u Dubrovniku treba svakako na i nekog inteligentnog ovjeka, instruktirati ga kako treba raditi i treba da zna talijanski, o tome se žurno pobrinite. Ja sa tim ovjekom moram isto biti povezan, razume se posredstvom P. K.« (Pokrajinski komitet — primj. autora.)

Možda je netko danas re i kako je bilo nepošteno obmanjivati talijanskog oficira i ostavljati ga u uvjerenju da radi za Engleze. Ali, poštenje i obavještajna služba po esto nisu išli, niti idu, ruku pod ruku! To je vjekovna istina.

Napokon, posljednja re enica upravo citiranog pasusa nedvosmisleno govori da je obavještajnom službom u Dalmaciji rukovodio P. K., tj. Pokrajinski komitet KPH.

Sljede i tekst tog izvještaja ve im dijelom govori upravo o organizacionim pitanjima:

»6) Sa odlaskom profesora ostao sam ja i 'Ciko' sam jeli da tako ostane?

7) Rukovodioc intelektualaca bio je profesor sad nema koga, zato mislim da bi trebalo primiti u partiju Zunka on radi vrlo aktivno u toj grupi ve dugo vremena i trebalo bi ga ve jednom primiti u partiju, javi mi što pre, — jer trebam rukovodioca. (...)

Pozdrav Duško

II. P. S. Javi 'Ciku' da sazna kakav je ovjek E. F. radio kod Gece Kona u Beogradu kao novinar sad je u Splitu, trebaju mi podatci o tom ovjeku, zatim neka ispita tko je i što radi Dr Z. on je ovde u Splitu, kod njega zalazi esto marsallo karabini- era Ernest Ravot, to mi isto treba žurno znati, ali oprezno o ovom poslednjem.«²⁹

Tko je bio profesor, tko Ciko, tko Zunko, tko E. F., tko Dr Z.? Sigurno možemo odgovoriti samo na jedno od ovih pitanja: E. F. je bio Eli Finci, još prije rata poznati novinar i pozorišni kritičar.

Me utim, zabunu unose podaci koje daje Drago Gizdić, u knjizi *Dalmacija 1942*, uz datum »petak, 16. oktobra«:

»Eli Finci kao predratni član KP morao je ljeti 1941. pobjeći iz Sarajeva u Split. U Splitu je radio

po zadacima Agitpropa. Predavao je na sastancima partijskih organizacija i po odluci Partije održavao vezu s Jev evi em. U prolje e 1942. Finci je uhapšen, pa nakon puštanja iz zatvora u junu iste godine odlazi u partizane. Potom na Dinari i u Livnu radi u Agitpropu PK.«³⁰

Pitanje je kako to da rukovodilac Splitskoga obavještajnog centra nije znao tko je Eli Finci kojega je Pokrajinski komitet još u jesen 1941. zadužio da održava vezu s jednim od etni kih perjanica u Dalmaciji, Dobrosavom Jev evi em, poznanikom, vjerovatno, još iz Beograda. A ta je veza svakako imala i svoju obavještajnu komponentu. Me utim, u uslovima stroge ilegale kada svatko zna samo ono što mora znati, i to je bilo mogu e.

»Izvjestaj br. 3«, prvi koji nosi potpis Ka i , svojim sadržajem najpribližnije upu uje na vrijeme kada je pisan. Njegova prva re enica glasi:

»1) uo sam da se u bolnici nalazi Bori , ako je to istina *treba odmah poduzeti mjere za njegovo oslobo enje.*«³¹

Bori je bio nadimak Ivana Lu i a Lav evi a, lana PK KPH za Dalmaciju. On je od 1928. do 1935. boravio u SSSR-u na školovanju, a zatim se vratio u Split. Bori i Malj ik su se dobro poznavali, najvjerovatnije još iz SSSR-a, a zatim su potkraj 1940. držali predavanja na istim partijskim kursovima u Splitu.³²

Ve potkraj aprila 1941, odmah nakon okupacije, pri PK KPH za Dalmaciju formirana je Vojna komisija sa I. Lu i em Lav evi em na elu, i tada je za rad po njezinoj liniji za sektor Solin, Trogir i Kaštel odre en Drago Gizdi .³³

Dana 23. juna 1941. po eo je izlaziti najprije svakodnevno, a zatim svaki drugi dan list »Naš izvještaj«, o ijoj prvoj Redakciji Drago Gizdi kaže:

»Redakciju 'Našeg izvještaja' sa injavali su drugovi:

Ivo Lu i -Lav evi , Leo Gerškovi -Marin, Ante Marasovi -Mirko i Zlata Šegvi . A. Marasovi do-lazi u Split iz Sarajeva u maju 1941. g.«³⁴

U svom prvom izvještaju upu enom nakon dolaska u Split, 22. oktobra 1941, CK-u KPH Rade Kon ar Brko napisao je, kao što smo ve vidjeli, da je PK, osim ostaloga, odredio jednog druga »koji e biti odgovoran za službu izvještavanja«. ³⁵ Taj je drug, prema nekim izvorima bio Ivan Lu i Lav evi . A upravo je on, pod pseudonimom Bori , ta no mjesec dana kasnije, 22. novem-

bra 1941, dostavio CK-u KPH izvještaj o hapšenju Rade Kon ara Brke!³⁶

A onda je 9. februara 1942. u 15,10 sati prefekt Splita Zerbino uputio »gubernatoru Dalmacije« u Zadar depešu:

»Predmet: Hapšenje navodnog Lu i a Iva.

Br. 01030. — No u 7/8. ovog mjeseca, agenti mjesne Kvesture, nastavljaju i poznatu djelatnost koja je u toku, iznenadili su u ku i Bošnjaka Mirka Jakova nepoznatog navodnog Lu i a Nikole i Poliko Vinke Ivu, ro enog 23. 12. 1905. godine u Starome Gradu, i kod njega našli osobnu kartu na ime Bojani a pok. Ivana Petra.

Sko ivši kroz prozor stana, imenovani je nastojao izbje i hapšenje od strane agenata koji su, da bi ga u tome sprije ili, ispalili dva metka iz pištolja — bez posljedica.

Agenti su Lu i a uhvatili i smjestili u mjesni zatvor.

Istraga se nastavlja.³⁷

Prema tome, Drago Gizdi griješi u datumu kada u svojoj ve spomenutoj knjizi *Dalmacija 1942* pod »Subota, 7 februara« piše:

»Prošle no i oko tri sata upali su karabinjeri u stan druga Jakova Bošnjaka u Klarinoj ul. br. 16 u Splitu. Kod Bošnjaka su se nalazili na spavanju drugovi Ivo Lu i -Lav evi -Bori i Ante Jurjevi -Baja te su obojica pali u ruke neprijatelja.«³⁸

Uz taj tekst D. Gizdi je dao napomenu:

»Karabinjeri su došli hapsiti J. Bošnjaka zato, što ga je pod batinama pokazao Jozo Dumani . Dumani je zapravo pokazao bunker, jer ga je sam radio. Traže i jednog, našli su trojicu, Karabinjeri toga asa nisu znali, koga su uhapsili.«³⁹

Sredinom maja 1942, nakon neuspjelih pokušaja spasavanja R. Kon ara i Lu i a Lav evi a, više od 70 uhapšenih aktivista NOR-a, zajedno s njima dvojicom, preba eno je iz Splita u Šibenik na su enje.

Nekoliko dana kasnije, »21/5/42 14,50 h«, guverner Dalmacije Bastianni uputio je u Rim »za Ducea« (Du e) šifrirani brzoglav:

»Za Ducea

Obavještavam vas Duce da su poznati procesi nad splitskim teroristima, zapo eti ju er ujutru, završeni jutros u 6,30 s ukupno 28 osuda na smrt od kojih e 26 biti izvršene im pro e 24 sata, poslije ega presuda stupa na snagu, a 2 su ukinute u vezi kojih se uzdržavam da referiram.

Devetorica okrivljenih je razriješeno, a ostali su osuđeni na različite kazne zatvora.

Do sada nikakva reakcija komunista.

(...)

Bastianni.«⁴⁰

Među 28 osuđenih na smrt nalazio se i Rade Konar. Njih 26 strijeljano je 22. maja, a za ostalu dvojicu u popisu Uprave Istražnog zatvora Šibenik piše:

»27. Ugrin Andrija (Toma)... osuđen na smrt vješanjem, prevezen u Šplit u istražni zatvor.

28. Krstulovi Ante (Ivan) ... osuđen na smrt vješanjem, a nalazi se u istražnom zatvoru u Šibeniku.«⁴¹

Redakcija druge knjige *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941—1945.* stavila je uz ime Andrije Ugrina napomenu:

»Nije strijeljan jer je lažno optuživao i prokazivao svoje drugove.«⁴²

Na kazne zatvora, prema zvanom popisu Uprave Istražnog zatvora u Šibeniku, osuđeni su i »odvedeni u tamnicu Kopar« osobe od broja 29 do broja 53, dok je:

»54. Župa Desanka osuđeni na zatvor i odvedeni u splitski zatvor.«⁴³

U vezi s Najevim Ivanom Redakcija je dopisala napomenu:

»Blaže kažnjen jer je kao i Ugrin svjedočio protiv svojih drugova.«⁴⁴

Istovremeno, za Župa Desanku Redakcija je napisala: »Špijun i provokator«, a zatim i to da je »osuđeni na zatvor i odvedeni u splitski istražni zatvor gdje je i dalje korištena kao špijun.«⁴⁵

Partizanska kontraobavještajna služba nije zapazila špijunsku aktivnost D. Župe. To se vidi iz depeše koju je kvestor Splitske Scaminaci (Skamina) 20. maja 1942. uputio »Guverneratu Dalmacije Glavnoj upravi policije«, u kojoj se o njoj, pored ostaloga, kaže da je »stara 18 godina, domaćica, nastanjena u Splitu« i da ju je 26. oktobra 1941. uhapsilo Političko odjeljenje splitske kvesture. Zatim slijedi tekst:

»Ona je dala važne detaljne podatke koji su omogućili veoma obiman i koristan razvoj ove naše istrage na području komunizma. Naročito je kroz uzastopne povjerljive i spontane izjave Desanke Župe uspješno da se postepeno identificiraju na stotine imena komunista, od kojih se nekoliko nalazi u zatvoru, a im dijelom treba narednih dana uhapsiti.

U toku ove naše istrage protiv komunista koji-

ma se sada sudi, našlo se i ime Desanke Župe, zbog čega je ona morala biti optužena.

S obzirom da je riječ o osobi koja se može još iskoristiti za ciljeve policije, moli se Vaša ekselencija da se ovo, uz rezervu, saop i Specijalnom sudu u cilju ublažavanja kazne a da se kasnije, po mogućnosti, pomiluje.⁴⁸

A što se dogodilo s Jakovom Bošnjakom, Antom Jurjevićem Bajom i Ivanom Lučićem i Lavom Lavićem, koji su uhapšeni zajedno s njom? J. Bošnjak je u Šibeniku osuđen na kaznu zatvora i odveden u tamnicu Kopar, a I. L. Lavić i A. Jurjević, sa još osam optuženih, »oslobodeni (su) zbog nedostatka dokaza i odvedeni u Split na raspolaganje Javnoj sigurnosti«, kako stoji u već citiranom popisu Uprave Istražnog zatvora u Šibeniku.

Zašto?

Na to pitanje Drago Gizdić odgovara:

»Drugovi Ivo Lučić i Lav Lavić i Ante Jurjević nisu tada osuđeni i strijeljani u Šibeniku zato, što je uspješno pomoć u nekog jugonacionalista s Hvara, kojemu je opet išao na ruku neki fašist u Zadru, uništiti njihove spise. Tako, kad su oni došli pred sud, njihovih spisa nije bilo, pa su ih ponovo s još devetoricom vratili u Split.«⁴⁷

Ante Jurjević Baja uspio je poslije nekoliko mjeseci da pobjegne iz zatvora, a Ivan Lučić i Lav Lavić, iako je bilo u planu sve da bude zamijenjen za jednoga zarobljenog talijanskog oficira, ličnog Musolinijeva prijatelja, ostao je kod Talijana. Saznavši koga ima, splitska policija nije htjela da ga razmijeni, premda je iz Rima stigla saglasnost za to, već ga je podvrgla strahovitome mučenju ne bi li od njega dobila neke podatke. Međutim, Ivan Lučić i Lav Lavić ostao je nijem pred svojim mučiteljima. U strahu da bi ga pod pritiskom vojnih vlasti ipak morali zamijeniti za zarobljene talijanske oficire, fašisti koji su ga policajci 23. decembra u šest sati uveče, izmrcvarenoga, izveli iz bolnice i ubili u baš i tvrde i da su to učinili u trenutku kada je pokušao da pobjegne.⁴⁸ Tog je dana Ivan Lučić i Lav Lavić upravo napunio 47. godinu.

Još za vrijeme rata, 15. decembra 1944. godine, Ivan Lučić i Lav Lavić proglašen je narodnim herojem. Međutim, o njegovoj aktivnosti i smrti u našoj historiografiji vlada prava zbrka.

U petoj knjizi edicije *Dokumenti centralnih organa...* nalazimo, naprimjer, izvještaj Vlade (Vladimira Popovića), delegata CK KPJ u Hrvatskoj, poslan 5. maja 1942. Centralnom komitetu KPJ, u kome stoji:

»U Splitu nedavno bila provala. Pohapšeno je oko 80 partijaca i simpatizera, a nedavno je uhapšen i drug (Ivan) Lav evi -(Lu i)... Lav evi se prema pri anju druga dobro drži. PK je njegovim padom mnogo izgubio.«⁴⁹

Uz taj tekst Redakcija daje podatke:

»*Ivan Lav evi -Lu i* je kao član Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju dao veliki doprinos u pripremama i dizanju ustanka 1941. godine u splitskom kraju. Usled stalnih potera okupatora i njegovih saradnika, esto je menjao stanove, a naro ito posle hapšenja u Splitu Rade Kon ara. U no i izme u 6. i 7. novembra 1942. godine fašisti su upali u njegov ilegalni stan, ali je Lav evi uspeo da pobjegne. Me utim, naleteo je na italijansku stražu koja ga je, posle dužeg svirepog mu enja, ubila 23. decembra 1942. godine.«⁵⁰

U stvari, Vladimir Popovi nije bio u pravu kada je 5. maja 1942. pisao da je »nedavno (je) uhapšen i drug Lav evi « jer se to dogodilo *puna tri mjeseca prije toga, u no i izme u 7. i 8. februara*. A Redakcija edicije *Dokumenti centralnih organa...* umjesto da ispravi taj propust, koji je nesumnjivo bio uslovljen sporim vezama izme u PK-a za Dalmaciju i operativnog rukovodstva CK KPH, pomakla je datum njegova hapšenja u novembar iste godine i dala objašnjenje prema kojemu je Ivana Lav evi a Lu i a »posle dužeg svirepog mu enja« ubila »italijanska straža« na koju je naletio(!?).

No, vratimo se »Izvještaju br. 3«.

U vezi sa »sekretarom jed(inice — partijske) na željeznici«, koji je pod pritiskom najbližih članova porodice potpisao akt »da se ne e politikom zanimati«, Ka i izvještava da ga je »odmah od rada u jed(inici) suspendovao«, i dodaje:

»Sad ekam vašu odluku i to što pre, imamo u subotu re-ski (rejonski — primj. autora)... odmah javi šta u s njim...«⁵¹

A u »Izvještaju br. 12« »Ka i « moli da ga se »privremeno... oslobodi dužnosti rejonskog sekretara«.

Zna i, napomena Redakcije tre e knjige zbornika dokumenata »*Narodnooslobodila ka borba u Dalmaciji 1941—1945*. uz re enicu iz pisma PK KPH za Dalmaciju od 19. avgusta 1942. godine »Ako se vratio drug Ka i ...« i uz ono da se taj nadimak »*Vjerojatno odnosi na Rudolfa Primorca*« otpada. Naime, Rudolf Primorac za vrijeme boravka u Splitu nije mogao biti partijski funkcioner jer nije bio ni član Partije.⁵² U Vojnoj enciklopediji stoji da je u esnik NOP-a od 1941, a član KPJ od ok-

tobra 1943. godine.⁵³ Uostalom, kada je on napustio Split i izašao na oslobođeni teritorij, »Štab IV operativne zone« dostavio je »Glavnom štabu Hrvatske« 5. avgusta 1942. dopis u kojemu su se našle i ove rečenice:

»8. U štab ove zone stigao je major bivše jugoslavenske vojske Primorac, dobar borac i rodoljub. Kako nam je za vrijeme svoga boravka u Splitu služio kao obavještajac, to nam je po dolasku u ovaj Štab dao neke informacije u pogledu etnika i samog Biranina.«⁵⁴

I sama Redakcija druge knjige iste edicije, donose i obavještajni izvještaj od 15. februara 1942, upućen »Žanu« i potpisan sa Karlo, daje objašnjenja da se nadimak Žan »vjerojatno (se) odnosi na Ivana Amulića, organizacionog sekretara Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju«, a nadimak Karlo vjerojatno na Rudolfa Primorca,⁵⁵ dokazuju i to upravo citiranim pasusom iz pisma Štaba IV operativne zone od 5. avgusta 1942. godine!⁵⁹

A kada već govorimo o Rudolfu Primorcu, istaknutom splitskom partizanskom obavještajcu i, poslije rata, general-pukovniku JNA, treba ponoviti riječi i Drage Gizdića:

»R. Primorac jedini je od bivših oficira iz Vojnog komiteta u Splitu radio za NOP od prvog dana formiranja toga komiteta (avgusta prošle godine), dok su ostali (Povasovi i Kuraica) pod uticajem etnika Biranina i za njega rade.

Rudi Primorac jedan je od rijetkih jugoslavenskih oficira, koji je u danima napada na Jugoslaviju — aprila prošle godine — bio voljan i spreman da se bori protiv okupatorske vojske. On je u svojstvu komandanta bataljona sa svojom jedinicom 10. aprila prošle godine vodio borbu protiv ustaša na terenu Čapljine, a zatim je otjerao ustaše iz Mostara. On se bori i poslije sramotne kapitulacije. Po izlasku iz talijanskog zarobljeništva Primorac je došao u Split i tu se povezao s NOP-om. R. Primorac sa ženom nije prije otišao u partizane, kako mu je bila želja, zato što je bio potreban u Splitu, s obzirom na ugled, koji je uživao među bivšim oficirima, i s obzirom na političko raspoloženje među njima.«⁵⁷

Vojni komitet koji spominje Drago Gizdić osnovali su u Splitu ubrzo poslije okupacije oficiri bivše jugoslavenske vojske, koji su na ovaj ili onaj način uspjeli da izbjegnu zarobljavanje.

U »Izvještaju br. 3« šefa Splitskoga obavještajnog

centra Ka i a, pisanom potkraj februara ili početkom marta 1942. godine, nalazimo i tekst koji ilustruje ime se sve morao baviti i tko je sve još u to vrijeme smatran nedostojnim da u estvuje u NOP-u. Uostalom, evo tog pasusa koji dovoljno govori sam za sebe u kojemu nije potreban komentar:

»2) Šaljem Ti ovu izjavu Papi a in(ovnika) na Hip(otekarnoj) B(anci) ti eš za njega znati, ja sam s njim pred 4—5 mjeseci razgovarao po nare enju P(okrajinskog) K(omiteta) t.j. Bori a, jer je on tražio da želi raditi, ali sam istovremeno saznao da se on izjasnio kao Krležijanac, ja sam s njim se sastao i ispitao ga i savjetovao ga da pro ita i izu i Književne Sveske da bi vidio i upoznao se sa stavom partije po pitanju Krleže, a posle nek se izjasni. On mi je tada još kazao da je izmenio svoje gledište u odnosu Krleže, ali ja sam mu ipak kazao da to nije dosta, nego neka izu i i napiše izjavu. Sad mi on šalje ovu izjavu, a ja ju šaljem Tebi, a Vi donesite odluku. On veli da bi išao i u partizane.

Ja neznam kako je stvar s tim ovjekom, ti eš bolje znati, pa mi javi.«⁵⁸

Augustin Papi je još kao u enik Trgova ke akademije u Banjaluci pripadao naprednome omladinskom pokretu, a pošto je i pismenom izjavom potvrdio »da je izmenio svoje gledište u odnosu na Krležu«, kasnije se našao i me u svojim drugovima u partizanskim redovima. Iz rata je izišao živ i postao jedan od istaknutih jugoslavenskih finansijskih stručnjaka.

U »Izvještaju br. 4«, također potpisanim sa »Duško«, dominantno mjesto zauzimaju podaci o dolasku » generalštabnog kapetana Rapoteca«, podmornicom iz Kaira u Split, o emu smo opširnije pisali u poglavlju »Misije britanske Uprave za specijalne operacije (SOE)«. Slijede zatim, pored ostaloga, još tri veoma zanimljive informacije:

»6) Naš ovjek koji radi kod Jugosl(avena) ima priliku da otputuje u Kairo i to kao kurir da tamo radi — javite mi što Vi mislite da uredim sa njim i da ga pošaljem u Kairo? *Odmah mi to javite.*«⁵⁹

Ta je informacija potekla iz izvještaja Karla (Rudija Primorca) dostavljenog 20. februara 1942. godine Žanu, a glasila je:

»3) Kurir — aktivista sklonio je Rapoteca da ga povede u Kairo. Veli da je to najlakša stvar. Zna i

da moj plan o uvla enju našeg agenta u emigrant-
ske krugove u Kairu ima mogućnosti, jedino još
ostaje otvoreno pitanje pristanka partije i veze
Kairo-Split. O tome ćemo usmeno raspraviti, *ali
po mogućnosti što prije*. (Istaknuto u originalu).

Kurir — aktivista dobio je pohvalu od Rapote-
ca da je stvar sa Kor ulom izvršio kako treba. Da
zna kako cijela stvar te je ugrizao bi se za usnu.«⁶⁰

Nije nam poznato je li kombinacija s »kurirom-akti-
vistom« realizovana.

Ostale dvije informacije u »Izveštaju br. 4« glasile
su ovako:

»9) Talijani imaju namjeru da u proljeće likvi-
diraju s partizanima u Dalm(aciji) i Bosni u tome
cilju se spremaju upotrebiti najdrastičnije mjere,
u tom broju i otrovne plinove, hemijski odjeli za
upotrebu otrovnih plinova dolaze na proljeće u
Dubrovniku.

Toliko na znanje i za poduzimanje potrebnih
mjera. Po Splitu izgleda ima gasmaska, treba od-
mah sakupiti i poslati u gore.«

»13.) Na Klisu se nalazi jedan konfident, znak
prepoznavanja je: velika brazgotina na licu.«⁶¹

I, napokon, jedna Duškova molba:

»Nadi te mi stan ali neki dobar buržujski — to
traži karakter mog rada, ovako mi onemoguće
razvijati obavještajni rad. Mene traži milicija po
slici — to je malo gore.«⁶²

Koliko god to izgledalo nevjerovatno, *Talijani su u
toku drugoga svjetskog rata upotrijebiti bojni otrov sa-
mo u Dalmaciji, a partizanska je obavještajna služba
uila njihove pripreme da to učine*.

U »Izveštaju br. 14«, vjerovatno pisanom u maju
1942, Kačić javlja:

»6) U Splitu su stigli i dalje prosljedili neke ta-
lijanske kemijske jedinice i bacači plamena, koji
su određeni za borbu protiv partizana.«⁶³

A u »Izveštaju od 30. VI. 1942« Splitskoga obavještaj-
nog centra nalazimo i rečenicu:

»Jedan talijanski oficir je izjavio da su njego-
ve kolege mišljenja da se mora upotrebiti plinove
protiv partizana.«⁶⁴

O istom pitanju govori se i u »Izveštaju od 2. IX 1942.
g.«, odnosno u dijelu tog izvještaja s naslovom »III Vijes-
ti iz fašističkih krugova«:

»5. Mallardo je u Rimu predlagao da se upot-

rebi plin protiv partizana. Predlog nije primljen po njegovim vlastitim rije ima.«⁶⁵

Ko je bio Mallardo, nismo mogli da utvrdimo.

A onda na elnik štaba Više komande oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija«, tj. 2. armije, 21. septembra 1942. u 20 sati dostavlja generalu Mariju Roatti (Roata) zabilješku:

»Pukovnik Simeoni — Kemijska direkcija — od strane generala Ziglia (Dzilja) — referira da je 18. kemijska eta, prema višem nare enju, upotrijebila prije 4—5 dana 250 kg iperita za kontaminiranje veoma neprohodne zone (Mosora?) blizu Splita, 18. eta je pot injena 18. armijskom korpusu.«⁶⁶

Nastala je uzbuna. Svjestan kakve bi dalekosežne posljedice za Italiju mogla imati upotreba bojnog otrova, komandant Više komande oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija«, zloglasni i nemilosrdni general Mario Roatta, šifriranom depešom smjesta nare uje:

»Komandantu 18. armijskog korpusa

Br. 18880. Javljeno je da je prije etiri-pet dana Kemijska eta toga korpusa kontaminirala iperitom zonu u blizini Splita. Teško mogu da povjerujem da se to desilo. U svakom slu aju ostaje kako slijedi. Prvo: da se izvrši dekontaminacija zone. Drugo: izvjestiti me zašto i po ijem nare enju je upotrijebljena pomenuta eta. Tre e: upotrijebi iperita i dekontaminiranju dati karakter obu avanija. O ekujem hitno obavještenje u vezi toga.«⁶⁷

Komandant 18. armijskog korpusa general Umberto Sfigo pokušava da se opravda dva dana kasnije, 22. septembra, i šifrovanom depešom odgovara Roatti da je bojni otrov iperit ba en u nekoliko špilja koje služe kao uobi ajeno sklonište partizana »u cilju vježbi« i da je dekontaminacija u toku.

A najkra a definicija iperita glasi:

»Najizrazitiji predstavnik dugotrajnih bojnih otrova i plikavaca... vrlo postojan na zemljištu. Izaziva jake ozlede i plikove po koži, a para ozleuje o i i organe za disanje...«⁶⁸

Plikavac su prvi put upotrijebili Nijemci u prvome svjetskom ratu, u borbi za belgijski grad Ypres (Ipr) u zapadnoj Flandriji (flamanski: Iper) i po tom je gradu taj bojni otrov i dobio ime.

Nizom me unarodnih konvencija zabranjena je upotreba bojnih otrova u ratu. S tim u vezi u prvom izdanju naše Vojne enciklopedije pod odrednicom »Bojni otrovi«, nalazimo zapisano:

»Sem pojedinih me usobnih optužbi, nema

dokumentovanih podataka, da su B(ojni otrovi) primenjeni u II S(vjetskom) r(atu), verovatno zbog toga što su obe zarađene strane od njih zazirale. Upotrebili su ih svega jednom Nemci 1942. na Ker u; ali su prestali kada su Saveznici zapretili da će odgovoriti istom merom.«"

Pod istom odrednicom u drugom izdanju naše Vojne enciklopedije nalazimo malo drukčiji tekst:

»U drugom S(vetskom) R(atu) B(ojne otrove) su upotrebili jedino Nemci, i to svega jednom, 1942. na Ker u, jer su saveznici zapretili da će odgovoriti istom merom.«⁷⁰

Poluostrvo, grad i luka Ker nalaze se na Krimu, na jugu SSSR-a. Sudeći po toku borbi, Nijemci su na tom pravcu upotrijebili bojne otrove ili početkom januara, ili sredinom maja 1942.

U najmanju ruku za nas je činjenica da podatak o upotrebi bojnog otrova od strane Talijana u okolini Splita (na Mosoru?), gdje je u septembru 1942. imala svoje baze Mosorska partizanska četa, koja je uskoro prerasla u bataljon, naša Vojna enciklopedija — pa ni ostale edicije — nije uopšte registrovala! A mi smo rekli: bio je to jedini slučaj te vrste koji su u drugome svjetskom ratu poduzeli *Talijani!*

No, kad ćemo govorimo o upotrebi bojnih otrova u drugome svjetskom ratu, moramo registrovati slučaj koji se zbio na jugoslavenskom ratištu potkraj 1942. Tada, poslije napada 1. slavonske brigade i oslobođenja Orahovice (20. decembar 1942) Ivan Kraja i Stevo dostavio je iz Zagreba, vjerovatno preko Moskve, Vrhovnom štabu NOV i POJ u Ostrožac kod Bihaća ovakvu depešu:

»Prošle nedjelje njemačka vojska je upotrebila otrovne gasove u borbi protiv partizana u Orahovici. Mi smo pretrpjeli značajne gubitke

Stevo

Tempo stigao u Zemun

Stevo«⁷¹

Ta je depeša stigla u Vrhovni štab 16. januara 1943. Najozbiljnije shvativši dobijene podatke, Tito je već sutradan, 17. januara, javio Glavnom štabu NOV i POJ Hrvatske:

»Kao što je poznato tome štabu, neprijatelj je početkom ovog mjeseca upotrijebio bojne otrove u borbi protiv naših jedinica kod Orahovice u Slavoniji.³⁹⁷ Tom prilikom mi smo imali osjetne žrtve.

Vjerovatno je da će neprijatelj i u budu im okr-
šajima s nama primjenjivati bojne otrove.³⁹⁸

U cilju odbrane i zaštite naših jedinica od po-
novne upotrebe bojnih otrova od strane naših ne-
prijatelja,

Propisujem

'Uput za zaštitu od bojnih otrova', koji se do-
stavlja u prilogu.³⁹⁹

Ovaj uput trebate dobro proučiti, razraditi i
umnožiti u vašim jedinicama, tako da ga ima bar
svaka četa odnosno baterija.

U duhu ovoga uputa preduzeti odmah izvođe-
nje nastave i obuke kod svih starješina i boraca
vaših jedinica.

Ovaj uput je dokumenat trajne vrijednosti i po-
vjerljive prirode, te ne smije pasti neprijatelju u

Uz taj tekst date su, kao što se vidi, tri napomene od
kojih su prve dvije važne za temu o kojoj je riječ :

»³⁹⁷Obavještenje o upotrebi bojnih otrova pro-
tiv jedinica NOV i POJ kod sela Orahovice, u Sla-
voniji, dobio je Vrhovni štab 14. januara 1943. iz
Zagreba. Provjeravaju i ovaj podatak kroz arhiv-
ske dokumente, priređivač nije mogao ustanoviti
sa sigurnošću da li je neprijatelj stvarno upotre-
bio tada bojne otrove protiv jedinica NOV i POJ.
Obavještenje o njihovoj upotrebi nije poticalo od
operativnih jedinica, pa su svi izgledi da je nepri-
jatelj upotrebio neka specijalna artiljerijska zrna,
ali ne i otrovna.

³⁹⁸Tito ima u vidu letak koji je januara 1943. iz-
dao poglavnik Nezavisne Države Hrvatske Pave-
lić u kojem se pozivalo na opštu borbu protiv par-
tizana i prijetilo da će u borbi protiv jedinica NOV
biti upotrebljena 'sva moguća sredstva koja po-
znaje ratna tehnika'.⁷³

Međutim, *na istoj stranici*, u napomeni br. 401, uz Ti-
tovu depešu Moskvi, o kojoj ćemo tek pisati, nalazimo
doslovan tekst:

»Podatak o upotrebi bojnih otrova kod Oraho-
vice nije bio tačan.«⁷⁴

!?!

Dobivši od Ivana Kraja i čitiranu depe-
šu koju je prosljedila Titu, Moskva je sigurno tražila
potvrdu navoda o upotrebi otrovnih gasova. Na taj upit
Tito je 19. januara odgovorio:

»Potvrđuje se činjenica da su Nijemci u Slavo-
niji kod Orahovice upotrijebili otrovne gasove
protiv naših jedinica. To za nas predstavlja veliku

opasnost, jer nemamo sredstava za borbu protiv toga.

Molimo vladu Sovjetskog Saveza, Engleske i Amerike da nam na bilo koji na in pomognu i da opomenu Nijemce na posljedice, isti u i da je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije saveznica tih država. Molim da nam hitno javite vaše mišljenje.

(19. januar 1943, Ostrožac)

U ime Vrhovnog štaba NOV I POJ Tito.⁷⁵

Redakcija trinaestog toma Titovih *Sabranih djela* dala je tu depešu u »Prilozima« umjesto u redovnom tekstu i iz nje izostavila dvaput potcrtanu rije »Hitno«!, a po etak: »Potvr uje se injenica...« prevela sa »Potvr ujemmo podatak...«

Zašto je tako postupila?

Mislimo da je uz tu depešu trebalo ista i da je Tito — bez obzira na to što su podaci koji su mu dostavljeni bili pogrešni, pokušao da iskoristi datu situaciju za afirmaciju NOV I POJ kao ravnopravne zara ene strane. Bio je to dalekovidan potez državnika.

Ponovo je rije o citiranom Ka i evu »izvještaju br. 5«, u kojemu se govori o prebacivanju narednika Stjepana Šinka i radiotelegrafista Stanislava Rapoteca sa Mljeta na Kor ulu, a zatim slijedi podatak:

»5). U Splitu je osnovana grupa oficira na elu sa Bir aninom, uži odbor te grupe sastao se je pred par dana i sastavio rezoluciju etni kim vodama u okolici Knina. Taj odbor sa injava Bir anin kapetan, Božovi i još neki kapetan 'naš' jedan ovjek. U toj rezoluciji oni izjavljuju da bi se odmah njihovi oficiri pridružili etni kim odredima, ali samo pod uvjetom bezuslovne saradnje sa partizanima i zajedni ke borbe jednih i drugih protiv svih okupatora. Ovaj naš ovjek možda e postati adutant glavnog komandanta u Kninu i on veli da e uvla iti naše ljude, za svaki slu aj pripremite dva sposobna ovjeka da ih uguramo, ako uspije ono što ja mislim a o emu u vam docnije javiti.

Dalje veli da Bir anin kaže da u odredima etnika oko Knina ima do 20.000 ljudi u što sumnjam.

Javite mi moguli i trebam li razgovarati sa Bir aninon, razume se bez ikakvih obe anja — odmah mi javite.«⁷⁸

Kakav je bio odgovor PK, nismo mogli da utvrdimo, ali, sude i po razvoju doga aja, bio je negativan.

Kao što smo već rekli, Izvještaji br. 6 i 7 nedostaju, a Izvještaj br. 8, kao i svi ostali koji slijede, nose potpis Ka i . Taj izvještaj uglavnom govori o S. Rapotecu, ali sadrži i ovaj podatak:

»6). Neka žena koja radi u oficirskoj menzi veli, kako oficiri znaju da se u Splitu nalaze neki ranjeni partizani i da e oni pregledati ku e da ih prona u. Vodite o tome ra una — dobro bi bilo da ih se premesti ili otpravi negdje.«⁷⁷

Izvještaj br. 9 i 10 uglavnom se odnose na aktivnost etnika u Splitu, Kninu i okolini. U onome koji nosi br. 10. u ta ki 4. stoji:

»4). Iz Splita je poslan u Ljubljanu u nekom narotom poslu narednik Janez Kržišnik, ovaj isti Kržišnik vrbuje oficire za etnike i veli da je on od tuda došao dobivši dopust i da Mihajlovi Draža ima 7 pukova redovite vojske, odevena u vojnoj Jugosl. odje i. Izgleda da laže, jer u stvari etnici su me usobno nepovezani, a ak i neki zava e ni.«⁷⁸

Nije se radilo o Janezu nego o Alojzu Kržišniku, koji je poslije kapitulacije Italije, koriste i se svojim vezama sa etnicima, pod pseudonimom Kreuzer (Krajcer), radio za splitski centar njema ke vojnoobavještajne službe (Meldekopf) ne samo u Splitu, ve i na terenu Sinja, Kaštela i Omiša.

»Izvještaj br. 11« po inje rije ima:

»Šaljem ti prevod mjese nog raporta od politi kog fašia Ruzziera (Rudziera).

I. Mjese ni raport od 15. II do 14. III 42. XX.«⁷⁹

Posljednja oznaka XX (rimski dvadeset) ozna avala je dvadesetu godinu »fašisti ke ere« i stavljena je na sve zvani ne dokumente iz 1942. godine jer su fašisti došli na vlast dvadeset godina prije (1922).

O igledno je Splitski obavještajni centar u kancelariji organizaciji fašisti ke stranke za splitsku provinciju imao svog saradnika. Izvještaji dobijeni iz te kancelarije omogu avali su uvid u ocjenu politi kog stanja u provinciji, u rezultate djelovanja antiokupatorskih snaga i si.

Interesantna je i ta ka II tog izvještaja, koja sama za sebe dovoljno govori:

»II. Jedan istaknuti fašista funkcioner koji je povezan sa jednom 'našom' curom pri a: 'kako oni imaju namjeru, da ovih dana okupiraju Bosnu. To rade sklapaju i sa nekim Srbima paktove u kojima obe avaju Srbima, da e istrijebiti Muslimane. Tako emo mi o istiti od partizana Bosnu,

a Bugari Srbiju, da bi o istili i osigurali sebi zale-
e kad bude napadnuta Turska.«⁸⁰

No bile su to ipak samo pretpostavke jednoga tali-
janskog oficira.

Nesumnjivo na osnovi prisluškivanja pomo u apa-
rature ugra ene u podrumu talijanske prefektore u
Splitu, u tom su se izvještaju našli i reci:

»V. Danas u ponedjeljak stiže incognito s jed-
nim 'Motoscafo' (motorni amac — primj. autora)
Bastianini u 5 sati popodne prire uje kod sebe
Zerbino sve anu ajanku, na kojoj e prisustvova-
ti 50 uzvanika.«⁸¹

Na kraju tog izvještaja K(a i) je napisao:

»P. S. Moram s Tobom razgovarati javi mi gde
i kada i u koji sat što pre.«

Budu i da je Ivan Lu i Lav evi Bori bio ve odav-
no (7/8. februara) uhapšen, pitanje je kome je »Ka i «
preko kurira dostavljao svoje izvještaje. Bio je to, sigurno,
isti onaj lan Pokrajinskog komiteta kojega moli za
razgovor. Mogu e je re i samo toliko.

Posljednji sa uvani Ka i ev »Izvještaj br. 15« u cjeli-
ni se odnosio na stanje u etni kim redovima i sadržavao
je podatke koji su bili potpuno ta ni. Posebno su in-
teressantna prva dva njegova pasusa:

»Rad 'nacionalnih' vo a je poprimio isto vojni
karakter. Bir anin je dobio od Draže Mihajlovi a
naimenovanje za vrhovnog komandanta na pod-
ru ju Dalmacije, Hercegovine i Like, te je u vezi s
time, formirao i svoj štab.

On e sa izvesnim brojem oficira krenuti na
podru je etni ko-Dinarske Divizije, gdje namje-
rava otpo eti prvi vojno operativni rad, koji e svi
oficiri i ljudi oti i s njim, ne zna se još sviju, ali ovi
sigurno je ve poznato: ...«⁸²

Sude i po svemu, ubrzo nakon odašiljanja tog iz-
vještaja Ka i je napustio Split.

Koliko je Splitski obavještajni centar uspijevao da
prati i kretanje pojedinaca, govore podaci na eni u ve-
em broju izvještaja. Ovi koje nalazimo u »Izvještaju br.
12« nisu nikakva iznimka, ve ilustruju svakodnevna
zbivanja:

»1.) U vezi sa onim ranijim opisom kretanja
Krstulovi a sa Ljoti evcima sada Te mogu izvesti-
ti da je bio u Zagrebu ovih dana i odmah poslije
dva dana nego je stigao otišao je u Omiš. U Omišu
je bio u audijenciju kod Lueti a zajedno sa ustaš-

kim oficijom Rogli em. Poslije dolaska iz Omiša bio je na šetnji sa Paškom Kaliternom i jednim nastavnikom zove se Boris, a bio je član H. S. S. i pripadao je desnici u H. S. S. Ovaj isti Boris nešto se viđa u razgovoru i šetnji sa Ivanom Duli em.«⁸³

Lueti (Ante) bio je veliki župan Velike župe Cetina, sa sjedištem u Omišu, Krstulović (Vojko) i Paško Kaliterna desno orijentisani HSS-ovci, pristalice saradnje s ustašama...

Iz tog se izvještaja indirektno vidi da je Ka i zaista Dalibor Jakaša jer on piše:

»Doznao sam još iz jednog izvora da me je onaj gad izdao Kvesturi i ne samo to da je kazao moje ime i prezime kao i funkciju nego i gde sam bio 11 godina i sad su agenti u potragu za mnom. Radi svega ovoga mislim da bi bilo potrebno pa makar i privremeno *da me se oslobodi dužnost rejonskog s-tara* (istakli autori) i kretanje po ulicama svesti privremeno na minimum, inače u teško izbjeći da ne budem uhapšen, tim više što je Kvestura u posjedu moje fotografije, još kada sam legitimaciju pravio.«⁸⁴

O kojem je gadu — nesumnjivo bivšem članu Partije — riječ, nismo mogli utvrditi, ali je poznato da je Dalibor Jakaša izmeću dva rata više godina proveo u SSSR-u.

Nakon odlaska Dalibora Jakaše Maljika dužnost šefa Splitskoga obavještajnog centra, po navodima Drage Gizdića, preuzeo je Mirko Srdelić. Sudeći po nekima od dvadesetak saopćenih obavještajnih izvještaja tog centra iz druge polovine 1942. godine — svi su bez oznake adresata — on se potpisivao sa »M« ili sa Marko, ali u tom se periodu u Splitu pojavljuje niz novih partizanskih obavještajaca s raznoraznim pseudonimima koje nije bilo moguće dešifrovati. No, ponovo po imenom redom, od izvještaja do izvještaja; ovog puta posao je nam olakšati činjenica da svi oni nose datume kada su pisani.

Prvi od njih nosi datum 2. juna 1942, ali nema nikakva potpisa. Pod ta kom 1. nalazi se tekst u kojemu izvještava Grof dopunjuje svoje prethodne izvještaje o odlasku jugoslavenskih oficira iz Splita u četničke štabove »Knin, Bos. Grahovo, Drvar« te daje njihova imena i prezimena. Pod ta kom 2, izmeću ostaloga, predlaže »da se on otiđe i ako treba li no« u četnički štab Paje Popovića. »U slučaju da bude rešeno da on ode«, stoji da-

lje u izvještaju, Grof zahtijeva »da ga Partija prebaci« zato što nema mogu nosti, kao dotad, da to sam u ini jer mu » etni ki krugovi iz Splita« više ne vjeruju.

O Paji Popovi u emo kasnije više re i.

Sude i po tome i po tekstu o pogibiji majora Boška Todorovi a, koji slijedi, Grof je bio bivši jugoslavenski oficir.

U »Izvještaju od 6. VI. 1942«, pod ta kom »A etni ki sektor«, stoji:

»1.) 2.VI. Otišao je iz Splita za Knin i stigao u štab Duji a, Ilija Bir anin. Otputovao je u pratnji 2 Tal(ijanska) oficira talijanskim automobilom. Cilj njegovog odlaska: formalno preuzimanje komande nad etni kim odredima Like, Dalmacije, Hercegovine i Zapadne Bosne. Njegov štab e se do 'o iš enja' planine Dinare od partizana nalaziti u selu Strmici 20 km. daleko od Knina, na putu za Bos. Grahovo. U tom selu treba ovih dana da se izvrši zakletva svih etni kih boraca i voda na vjernost Petru i Draži Mihajlovi u.«⁸⁵

To je odlomak iz izvještaja Grofa. Nakon toga slijede izvještaji »B. Kretanje parobroda«, s potpisom »Izvještaj ljudi sa obale«, i, napokon »C. Fašisti ki sektor«, u kojemu Simpatizerka javlja o zbivanjima u »tvornici za konzerviranje ribe na Visu«, o posjeti nekih fašisti kih funkcionera »otprilike prije mjesec dana« Kninu, Livnu i Drvaru te njihovu zaklju ku:

»... o krasnim mogu nostima iskoriš avanja prirodnih bogatstava Hrvatskog Splitskog zale a koje sada leži potpuno neiskoriš eno.«⁸⁶

Na tom je izvještaju potpis »M«.

»Izvještaj od 30. VI. 1942« (bez potpisa) po inje pasusom:

»1. etni ki sektor

1. Jev evi je ponovo u Splitu. U subotu je bila konferencija kod Bir anina kojoj je i on prisustvo vao. U ponedjeljak je ponovo išao kod njega. Ostaje u Splitu nekoliko dana, pošto mu dolazi ženska

U poglavlju »Kretanje brodova i pošiljaka« dan je detaljan pregled, ini se, svih brodova koji su uplovili u splitsku luku u periodu od prethodnog izvještaja, uz detaljne podatke o tovarima koje su prevozili, a zatim u poglavlju »Razno« piše:

»1. 'Jack' javlja: Marinko Iva i (priložena slika) pojavio se u Trogiru 28/6 na segetskom groblju preko nekog poznatog Sege anina. Poru io da mu do u brat i otac. Kad su ovi došli došao je s njima u Fašio i denuncirao sve drugove koji su bi-

li sa njim, a koji su nenaoružani ekali na odre e-
nom mjestu odakle su trebali kretati u partizane.
Taj Iva i koji je navodno partizan Prve Primoš-
tenske ete, odveo je fašiste na to mjesto gdje su
poubijali oko 14, ranili 13, a oko 15 zarobili.«⁸⁸

Tko je bio Jack, ne znamo, a o emu se radilo, govori
izvještaj koji je prefekt Splita Zerbino 1. jula 1942. dostavio
"Guvernatoratu Dalmacije i na znanje Ministarstvu
unutrašnjih poslova«:

»Br. 010944/Jav.sig. — Na dan 28. ovog mjese-
ca, oko 18.45 sati, Kr. karabinjeri, zajedno s crno-
košuljašima bataljona skvadrista 'Toscana' i pri-
padnicima financijske straže, sukobili su se na
podru ju Trogira s partizanskim jedinicama.

U borbi je ubijeno 14 partizana, 3 je ranjeno i
14 zarobljeno. Zaplijenjeno je: jedna puška 'Mau-
zer', jedan pištolj, stotinjak metaka, nekoliko kaci-
ga, bajoneta, razna oprema, životne namirnice i
pet pila, o igledno namijenjenih za prepilavanje
telefonskih stupova.

Na našoj strani nije bilo gubitaka.«⁸⁹

U mnogim talijanskim dokumentima nailazimo na
podatke koji direktno ili indirektno govore o djelovanju
njihovih agenata me u ilegalcima NOP-a na neoslobo-
enom teritoriju i u gradovima, kao i u partizanskim je-
dnicama. Na primjer, Komanda karabinjera Dalmaci-
je 12. januara 1942. javlja Guvernatoratu Dalmacije i
OVO:

»Situacija na podru ju Kistanja kao i namjere
ustanika bile su, na temelju podataka primljenih
od doušnika, ve poznate ovoj komandi...«⁹⁰

Komanda trupa Zadra 25. jula 1942. javlja komandi
XVIII armijskog korpusa:

»Zanemaruju i izvjesne nepogodnosti uslijed
injenice da se esto moraju koristiti obavještajci
skromnih intelektualnih mogu nosti, nesposob-
nih da izdvoje stvarno od prividnog, korisno od
nekorisnog, sklonih da prikupljaju i razglase ne-
dovoljno provjerene podatke. Obavještajna aktiv-
nost u cjelini dala je do sada dobre rezultate.

Akcija jedinica je skoro uvijek ovisila od poda-
taka koji su ranije prikupljeni, i oni su više puta
bili od velike koristi za ciljeve doti ne akcije.«⁹¹

Komanda XVIII armijskog korpusa 9. avgusta 1942.
izvještava Višu komandu oružanih snaga »Slovenija-
-Dalmacija« (2. armija):

»Iz neprovjerenih ali pouzdanih izvora se saz-
naje da se jedna partizanska jedinica ja ine 450

ljudi nalazi u rejonu Uništa...

Pouzdana dostavlja izvještava da je u rejonu Uilica (SR-EH) koncentrirano 1000—1500 partizana sa zadatkom da iz Stžišta (TI-DV) istjeraju etnike i našu posadu, zatim presjeku komunikaciju izme u Knina i Bos. Grahova, i da tako izoliraju ovo središte, kako bi ga se moglo napasti s više strana.«⁹²

Ista komanda 15. septembra 1942. obavještava spomenutu Višu komandu:

»2. — Obavještajci su javili, da ima nekoliko dana kako su 62 partizana naoružana puškama, bombama i s 3 mitraljeza, došavši iz Kolarne (PI-CM), prošli kroz zonu Dazline i pošto su preno ili na brežuljku kod Gradina (PI-CO), uputili su se ka Vodice (PN-CK).«⁹³

I dalje:

»Ta aktivnost se može dovesti u vezu s onim što obavještajci javljaju u povodu jednog skorog napada, iji je glavni cilj Bos. Grahovo, a sporedni Zrmanja-Otri .«⁹⁴

Ista komanda ponovo izvještava 22. oktobra 1942. Višu komandu:

»Pouzdana izvor javlja, da bi trebalo da je u sprovo enju jedna vrsta mobilizacije partizanskih snaga. Zone regrutacije su uglavnom otoci koji se nalaze prema Pirovcu (ON-CO) i sav obalski pojas izme u Vranskog jezera (NH-OI-CU/CS) i rijeke Krke južno od Skradina (QO-CO). injenice se potvr uju i bjegstvom mnogobrojnih mladi a.

Isti izvor javlja „«⁹⁵

Itd. itd.

I u slu aju o kojemu je pisao partizanski obavještajac u »Izvještaju od 30. XI 1942« i koji je prefekt Splita Zerbino opisao u svom izvještaju od 1. jula o igledno se radilo o talijanskom agentu Marinu (ne Marinku) Iva i u zvanom ankin, uba enom u partizanske redove. To potvr uje komanda Kaštelanskoga partizanskog voda »Bepo« (Babin Josip) u izvještaju upu enom 5. jula 1942. komandantu etvrte operativne zone:

»Kad pred ve er dobivam pismo od druga Dušana da ne šaljem ljude daje u Kambelovcu blokada, neka ih uputim u donji odred gdje im ne prijete nikakva opasnost, a istu ve er su naše straže primjetile oko osam i pol sati tri kamiona fašista koji su se uputili kroz donje kaštelansko polje put našega logora. I tako dok su se drugovi misle

sklonili na sigurno mjesto, vratio se *ne dezertar nego špijun Cankin* koji je otkrio sve logore od Rogoznice do Solina. Tako da su dva druga ubijena a 3 ranjena od novih uhvaćena za koje vas je sigurno trogirski organizacija već izvijestila. *Taj isti špijun* je otkrio i dao uapsiti sila drugova po okolnim mjestima, tako da vlada strah i pred našim špijunima čak i kod nas u Kaštelima jer kaže narod ali se ne može naći i kod vas špijun pa nas očitovat koji dajemo za narodnu pomoć. Neznam kakva je to partijska organizacija u Trogiru daje taj špijun otkrio sve one koji (su) u mjesnim organizacijama za narodnu pomoć i sli no pa čak i doktora iz Trogira.«⁹⁸ (Sve istakli autori.)

Bio je to porazan slučaj uspješne aktivnosti talijanskog agenta kojega partizanska kontraobavještajna služba nije uspjela da uoči.

»Izvještaj od 3.7.1942«, potpisan sa Marko, sadrži manje važne podatke, koje sa »fašističkog sektora« dostavljaju obavještajni saradnici Gorka i Dijana, a Grof i Petar javljaju novosti sa »etničkog sektora«. Tu je, na primjer, podatak:

»3. Ovih dana je boravio u Zadru Duičev agent u-tant potporu Nik Veljko Ilić. Bio je primljen kod guvernera, a cilj posjete je bila nabavka oružja.«⁹⁷

Međutim, veoma je značajno da se u tom izvještaju prvi put pojavljuje podatak o tome da je partizanska obavještajna služba uspjela da uspostavi kontrolu nad splitskom poštom. Taj podatak, dat pod tačkom »Razno«, dovoljno govori sam za sebe. Iz njega proizlazi da Gorka prilaže denuncijaciju zaustavljenu na pošti«!

U nepotpisanom »Izvještaju od 11. VII. 1942« nalazimo i ove podatke:

a) Prije nekoliko dana boravio je u Splitu Popović i održao nekoliko konferencija sa Biraninom i Komp.

b) Jedina od glavnih agenata talijanske obavještajne službe u Kninu je nekakva Zadović kako izvještava 'L 21'.«⁹⁸

A zatim, pod »Razno«, slijedi:

»b) Dostavljam vam dvije denuncijacije, zadržane na pošti.«⁹⁹

I u nizu idućih izvještaja »M«-a nailazimo na podatke o sve većem broju »denuncijacija zaustavljenih na pošti«. U jednome (od 13. avgusta 1942.) čak doslovno piše:

»Šaljem u prilogu 16 (šesnaest) denuncijacija zadržanih na pošti.M.«¹⁰⁰

Ipak nam se čini, iako ne znamo konačan rezultat, da je jedan od najznačajnijih pothvata partizanskog obavještajca koji je zadržavao pisma s denuncijacijama, upućena talijanskoj policiji, bio onaj koji »M« spominje u izvještaju od 23. jula 1942:

»Kao drugi prilog dostavljam dvije denuncijacije zadržane na pošti. Denuncijacija od dr. Ivaniševića mogla bi biti interesantna utoliko što bi trebalo provjeriti toga doktora, pa (ga) eventualno poslati gore.«¹⁰¹

»Poslati gore« značilo je nesumnjivo, poslati u planine, tj. u partizane.

U izvještajima »M«-a, slatim svakih desetak dana osim dotadašnjih pojavljivali su se i novi saradnici s pseudonimima: Petar, Saša, Oficir, Gorka, Aca, Jack, Bepo itd. Oni su dostavljali obavještenja iz raznih izvora i relativno različito značenje.

Uglavnom treba ista i da u izvještajima o prometu brodova kroz splitsku luku nalazimo npr. i ovakav podatak:

»25. VII. M.J. 'Fidex' krenuo sa 10.000,- kg. dinamita za Omiš (tehnička direkcija) Dinamit će biti pohranjen u magazinu Sekcije povrhu Omiša.«¹⁰²

U izvještaju od 27. jula(?) 1942. godine stoji:

»1. 'Grof obavještava: otpočeo je odlazak biv. jug. oficira u četničko-talijanski štab Kninskog regiona. (...)

2. U zgradi preko puta Galerije staništanuje Biranin. U petak ga je dva puta posjetio Jevčević. Budući da je odbio da se prijavi paziku i, to izgleda želi da mu stan bude nepoznat ...«¹⁰³

U prvi mah sitni detalji, ali detalji koji dopunjuju mozaik ukupnih zbivanja daju i mu cjelovitu sliku.

U »Izvještaju od 2. IX. 1942« Splitskoga obavještajnog centra — o igledno s prilikom zakašnjenjem — našli su se i ovi podaci:

»1. Šaljem 2 letka četnička koja je poslao jedan biv. jug. oficir sada u četničko-talijanskom štabu. U pismu koje piše objašnjava svome prijatelju kako je Paja ubijen od svojih ljudi 'koji su sa njim hleb jeli' i da je Tripalo bio poslat Paji s tim da ga

'špijunira', a da je sad isti operativni oficir part, odreda. To pismo ukoliko ima važnosti mogu poslati...

Kao prilog šaljem fotografiju izdajnika Paje Popovi a koja je poslata u spomenutom pismu.«¹⁰⁴
O čemu se zapravo radilo?

Prate i aktivnost pro etni kih elemenata u Splitu, Splitski je obavještajni centar od prvih dana ustanka pratio i djelovanje i razvoj etništva na prostoru tromeđe Bosanska krajina — Lika — Dalmacija, pa i na Kosovu polju, gdje je u selu Biskupiji djelovao štab etni kog odreda, kasnije puka, pod komandom mještanina Paje Popovi a. Čini nam se da je njegovu najbolju karakteristiku dala Redakcija druge knjige *Zbornika dokumenata Narodnooslobodila ka borba u Dalmaciji 1941 — 1945. napisavši:*

»Voda etnika koji je svestrano sura ivoao s talijanskim okupatorom u borbi protiv NOP. U tom cilju pokušao je da ponekad stupi, preko kakve sitnije usluge ili obećanja, u kontakt s partizanima, pa bi to koristio za nove izdaje.«¹⁰⁵

Istovremeno je Paja Popovi , kao sin istaknutog borca protiv Austrougarske Monarhije Onisima Popovi a, strijeljanog 1914. u Sinju, bio najveći suparnik drugome etni kom lideru na sektoru Knina — popu odnosno raspopu Momčilu Dujiću. Zato je Pajina pogibija za njega značila veliko olakšanje, ali to mu nije smetalo da je iskoristi u propagandnoj borbi protiv partizana.

Historičar Dušan Plenić ovako je opisao akciju protiv etnika Paje Popovi a, koja je, o igledno, s obavještajne strane bila odlično pripremljena:

»Odmah po formiranju (18. 6. 1942.) 1. dalmatinski udarni bataljon odbio je zadatak da izvrši napad na etnike Paje Popovi a u s. Biskupija. U tom selu postojala je partijska ćelija — sekretar Mijo Bukorović. Zajedno s njim izrađeno je plan razoružanja etnika i štaba Paje Popovi a koga je trebalo pridobiti na saradnju sa partizanima.

Sekretar etni kog štaba, kao i Mijo Bukorović, po zadatku partije radili su među etnicima Paje Popovi a. M. Bukorović je čak postao vodnik (razvodnik) njegove tjelesne straže. U noćni napada 18/19 juna u određeno vrijeme simpatizeri NOP-a 1 članovi Partije preuzeli su stražarska mjesta. U 21 sat Udarni bataljon je opkolio s. Biskupiju i bez teškoća, pored stražara, ušao u selo... Paja Popovi je poginuo prilikom pokušaja bjekstva, a ovom akcijom njegovi etnici su razbijeni. Već 19. 6. do-

brovoljno je stupilo u partizane oko 120 boraca s. Biskupije i s. Orli a.«¹⁰⁶

Prema dokumentu koji je objavio Štab 4. operativne zone, likvidacija Paje Popovi a izgledala je malo druk- ije:

»Dne 19. juna ove godine Prvi dalmatinski udarni bataljon dobio je zadatak da dovede u Štab Paju Popovi a, komandanta nekakvog etni kog puka da bi ga saslušali povodom njegovih javnih izjava, da želi suradnju s partizanima, a s druge strane povodom sigurnih dokaza, koje je ovaj Štab posjedovao, da on sura uje s Talijanima.

Tom prilikom, kada je njegova soba bila puna naših komandira i boraca, na poziv da po e s nji- ma, Paja Popovi je zgrabio puškomitraljez, koji mu je bio pri ruci. Zbog toga je na mjestu ubijen.

U štabu puka i njegovoj okolini našli su se slije- de i: 1. Aleksandar Jovi , komandant bataljona Pajina 'puka'; 2. Bogdan Ljakovi , komandant Pa- jina 'puka'; 3. Branko Beri , sudski pripravnik; 4. Ante Monti, posjednik; 5. Petar Bjegovi , trgovac; Nenad Sinobad, profesor; 8. Davor Tripalo, ak.

Oni su skupa s arhivom dovedeni u ovaj Štab. Pregledavaju i arhiv našli su se zanimljivi doku- menti, koji su pokazani gore spomenutima.

Na temelju toga materijala oni su se našli po- nukani da dadu slijede u

Javnu izjavu

Iz svih dokumenata dobili smo vrsto i nepo- bitno uvjerenje:

1. da je Paja Popovi , t.zv. 'komandant etni - kog puka', najobi niji talijanski agent;

2. da je imao stalne i bliske veze sa svim tali- janskim funkcionarima, a naro ito s talijanskim obavještajnim oficirom Lu i em;

3. da je s ovim posljednjim održavao stalne ve- ze i višemjese no dopisivanje, gdje mu se Lu i zahvaljuje za obavještenja i usluge, iz kojih se vi- di, da su oni 'rješavali' veliki broj zajedni kih po- slova;

4. da je od talijanskih vlasti dobivao nov ane i materijalne nagrade;

5. da su se Talijani redovito brinuli za jedin- stvo svih etni kih voda na bosansko-li ko-dal- matinskoj Trome i, a naro ito Paje Popovi a, Mom ila Duji a i Brane Bogunovi a, i uzimali

u eš e u njihovim zajedni kim savjetovanjima

107

Medu onima koji su poslije pogibije Paje Popovi a i razbijanja njegova » etni kog puka« prišli partizanima našao se i njegov brat Dušan, koji je do kraja rata u estvovao u NOB-u obavljaju i odgovorne funkcije.¹⁰⁸

Na kraju opširnoga obavještajnog izvještaja od 7. oktobra 1942, potpisanoga sa »M«, prvi put nalazimo napomenu: »Da je prepis veran originalu, tvrdi Na elnik štaba: Terzi .«¹⁰⁹ Bila je to potvrda da su izvještaji Splitskoga obavještajnog centra stizali do štaba etvrte operative zone NOV i PO Hrvatske, iji je na elnik tada bio Velimir Terzi , i da su otuda proslje ivani dalje...

Reorganizacija, zapravo prijelaz na jednoobraznu organizaciju partizanske obavještajne službe i u vojnim jedinicama i na terenu, provedena potkraj 1942. godine na osnovi posebnoga Titova uputstva, zahvatila je, logi no, i Splitski obavještajni centar, što je samo pospješilo njegov rad, kao i rad partizanskih obavještajaca u Dalmaciji uop e.

SARAJEVSKI VOJNO-OBAVJEŠTAJNI KOMITET

i Pokrajinski i Mjesni komitet organizuju obavještajnu službu — profesor Galeb »stupa na dužnost« — saradnici u policiji, Glavnoj pošti, Direkciji željeznica... — šta se dogodilo potkraj januara 1942 — komitet je ipak, formiran — izdaja kurira Kigija — aprilska provala i pad Vojno-oba vještajnog komiteta — kratkotrajna renesansa — Tito: »prekinite sve veze sa Sarajevom.«

Sarajevo, grad na obalama Miljacke, između Ozrenja i Trebevića, imao je 1941. godine oko 80 000 stanovnika.¹ Nakon okupacije i stvaranja tzv. Nezavisne Države Hrvatske, tu su se osim Štaba 738. puka njemačke 718. pješadijske divizije s jednim bataljonom i jednim artiljerijskim divizionom,² njemačke feldkomandanture s pratim jedinicama, ispostava Abwehra, Tajne vojne policije i Glavnog ureda bezbjednosti Reicha, smjestili i viši štabovi novoformiranih domobranskih i ustaških jedinica i policijskih službi s potčinjenim jedinicama i organima. Grad je postao i sjedište Velike župe Vrh-Bosne...

Tih prvih dana stvaranja i organizovanja nove države u Sarajevu se nalazilo oko 280 članova Komunističke partije Jugoslavije i oko 500 članova SKOJ-a. Osim mjesnih komiteta Partije i SKOJ-a tu su bila i sjedišta Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu s njegovim organima (Vojnim komitetom, Vojnim obavještajnim komitetom, Partijskom tehnikom i Finom partijskom tehnikom) i Pokrajinskog komiteta SKOJ-a.³

S legitimacijom u Italiju, Muslimana, pobjeglog iz Prijepolja, početkom jula 1941. godine iz Beograda je u Sarajevo stigao delegat CK KPJ Svetozar Vukmanović Tempo i Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu prenio odluku Politbiroa CK KPJ o oružanoj borbi donijetu 4. jula.⁴ Na tom sastanku nije razgovarano o stvaranju posebnog tijela koje će se baviti obavještajnim radom već su postojeće veze te vrste s domobranskim oficirima u sarajevskom i okolnim garnizonima te u sarajevskoj policiji uglavnom ostale u rukama onih članova Pokrajinskog komiteta koji su ih i do tada održavali: Avde Hume, Uglješići Danilovići i Boriše Kovačevići.

I sarajevski Mjesni komitet KPJ se od prvih dana ustanka aktivno bavio pitanjima obavještajne službe. Lepe Perovi, koja je iz Beograda došla u Sarajevo i preuzela dužnost sekretara Mjesnog komiteta KPJ, napisala je:

»Naš MK radio je poslije okupacije aktivno na svim sektorima. (...)

Bila je, međutim, jedna bitna promjena — uveden je vojni sektor u partijski rad, a njegov zadatak je bio pripremanje oružane borbe ... i veze sa ljudima iz novih kvislinških vojnih formacija itd.«⁵

Olga Marasovi, koja je od početka ustanka bila »na specijalnim zadacima i pojedinačno lično vezi«,⁸ a zatim, od polovine oktobra 1941. godine,⁷ nakon odlaska Esada Engića, nasljednika Lepe Perovi, sa dužnosti sekretara Mjesnog komiteta u partizane, i sama sekretar tog komiteta,⁸ napisala je:

»Na redovnim sastancima Mjesnog komiteta i partijskih organizacija, pod tačkom dnevnog reda — politička situacija u gradu, iznosili su se podaci do kojih su drugovi raznim vezama dolazili, a odnosili su se na namjere i akcije policije i oružanih formacija okupatora. To je, također, bio put kojim se dolazilo do dragocjenih podataka. Lično veze i poznanstva simpatizera i pripadnika pokreta sa ljudima koji su radili u policiji i drugim ustaškim nadležstvima, bili su dosta sigurni izvori najraznovrsnijih informacija, koje su uvijek bile dobrodošle. Tako su u početku spontano, a kasnije i planski, na interesantnim punktovima stvarani za ovi obavještajne službe NOP-a.«⁹

Međutim, ustanak koji se razbuktavao širom Bosne i Hercegovine zahtijevao je zaista odlučne mjere i organizovaniji pristup problemu obavještajne službe. O tome je Avdo Humo napisao ove retke:

»Mi smo odmah poslije kapitulacije stare Jugoslavije radili na tome. Imali smo neke oficire u domobranstvu, a među njima je bio i izvjestan broj mobilisanih rezervnih oficira sa kojima smo održavali vezu. Sa nekima je vezu održavao Svetozar Vukmanović dok je bio sam u Sarajevu, također i Uglješa Danilović, a poslije je predao Borišu Kovačeviću. Međutim, to nije bila sasvim organizovana veza. Zbog toga se postavilo pitanje stvaranja organizacije koja bi imala redovne veze i kontakte sa oficirima. U prvom redu trebalo je pribavljati informacije o pripremama i kretanju

domobranske i ustaške vojske, kao i saznati njihove namjere.«¹⁰

U, vjerovatno, prvom izvještaju poslanom Titu iz Sarajeva u Beograd, bez oznake datuma, Svetozar Vukmanović Tempo napisao je i ove riječi:

»4. Drug po specijalnoj liniji vrlo je malo uradio i žali se s pravom na part(ijsku) org(anizaciju) da mu nije pružila dovoljno pomoći. Samo i do njega samoga je velika krivica.«¹¹

Samo toliko. O kakvoj je »specijalnoj liniji« riječ, da li je to bio rad za sovjetsku obavještajnu službu ili nešto drugo i ko je za to bio zadužen — nismo mogli utvrditi.

Organizovanim obavještajnim radom s oficirima i podoficirima sarajevskog domobranskog garnizona me u prvima je bio zadužen član KPJ, profesor matematike i fizike na Trgovačkoj akademiji, Branko Galeb. U opširnom pismu Esadu Periću, pisanom 1969. godine — dvije godine prije smrti — Galeb je napisao i ovo:

»Zadaci za koje sam bio zaduživan u toku 1941. i 1942. godine u Sarajevu bili su vojne prirode: radilo se o prikupljanju materijala i podataka potrebnih za oružani narodni ustanak.

Za ovo mi se, prvo, obratio Uglješa Danilović koji je — kako sam kasnije saznao — po zadatku Partije, izgleda sredinom 1941. godine, bio stupio u vezu s nekim višim oficirima hrvatske domobranske vojske koji su bili pouzdani i od kojih se moglo očekivati da se dobiju izvjesni potrebni vojni podaci ili druga pomoć. (...)

S pukovnikom Sulejmanom Filipovićem imao je neki kontakt — ako se ne varam — drug Uglješa Danilović, a s potpukovnikom Kazimirom Pojevićem bio je povezan Jovo Stojanović. — Pomenuto je da treba stupiti u vezu s artiljerijskim podoficijerom Faleskinijem (ini mi se da mu je bilo ime Branko), kao i nastaviti vezu s nekim mladim avijatorkim oficirima iz Rajlovca, s kojima je već bio povezan drug Branko Španac. To su bili poručnici: Mustafa (»Mi o«) Radašević, Enver Rezaković i još dvojica, čiji se imena sad ne sjećam. — Kako je izgledalo da iz razloga konspiracije ne bi trebalo ići s ovom akcijom odviše u širinu, zaključeno je da, za prvo vrijeme, ja preuzmem vezu s Faleskinijem, kao i s oficirima iz Rajlovca, a da onda poslije stupim i u vezu s K. Pojevićem i eventualno S. Filipovićem. — Im prikupim neke korisne podatke,

treba da ih dostavljam na određeno mjesto: trebalo ih je donositi (to je dogovoreno kasnije — inimi se) u stan inž. Veljka Vukovića, koji je bio u prizemlju jedne zgrade blizu Tvrtkove ulice. U istoj zgradi je u mansardnom stanu stanovao drug Avdo Humo s drugaricom Olgom, i sa njima sam se povremeno viđao.

Dva-tri put sam imao s drugom Avdom sastanke koji su se odnosili na rad s avijacijskim oficirima iz Rajlovca. Jednom smo, u vezi s tim, održali i zajednički sastanak — na kome je bio i drug Tempo — u stanu Envera Rezakovića u Hajduk-Veljkovoj ulici.¹²

Pukovnik Sulejman Filipović, aktivni oficir bivše jugoslavenske vojske, bio je u to vrijeme komandant 7. domobranske pješake pukovnije sa štabom u Sarajevu,¹³ li potpukovnik Kazimir Poje radio je u intendanturi 3. domobranskog zbora i imao uvid u brojno stanje, raspored i pokrete domobranskih jedinica na cijelom teritoriju Trećeg zbora.¹⁴

Pravo prezime Branka Španca, člana KPJ i dobrovoljca španske republikanske armije, bilo je Špasić, a sa Galebom je od vazduhoplovnih oficira u Rajlovcu osim Envera Rezakovića i Mustafe Radaslića direktno saradivao i Vlado Janković i natporučnici iz protivzračne artiljerije Branko Vegar i Dragutin Sopić.¹⁵

Inž. Veljko Vuković, u čiji je stan inž. Galeb donosio prikupljene obavještajne podatke, bio je predratni član KPJ.

Obavještajne veze u domobranstvu tzv. NDH nisu bile jedine kojima je NOP u Sarajevu raspolagao.

»Imali smo veze i sa policijom« — zapisao je Avdo Humo. — »Iz policije smo dobijali i originalne propusnice. Naš najbolji saradnik bio je visoki funkcioner u policiji — pravnik Arif Balta (umro je poslije rata). Policija ga je kasnije otkrila i poslala u logor. U početku smo mu davali i nešto novaca, a kasnije je radio dobrovoljno.

Postojala je i veza sa policijskim stražarima koji su radili po zatvorima i uvali zatvorenike. Od njih smo saznavali šta se dešava u zatvoru i kako se ko drži.«¹⁸

O Arifu Balti malo drukčije svjedoči Šemsudin Šemso Dizdarević »Strateg«, mlađi brat Ahmeda Dizdara, vlasnika brijačnice zvane »Konzulat« na sarajevskoj Bašaršiji, koja je do sredine marta 1942. godine bila važan

punkt ilegalnih partijskih veza. On kaže da ga je u jesen 1941. godine Dane Olbina zadužio da me u policijskim inovnicima koji dolaze u Ahmedovu brijanu pronađe nekoga ko bi mogao da nabavlja propusnice i legitimacije za ilegalce NOP-a i dodaje:

»Ocijenili smo da bi bilo najbolje kada bi za ovaj posao mogli pridobiti Arifa Baltu. Bio je pravnik, Mostarac, koji se još prije rata zaposlio u Upravi sarajevske policije kao policijski pristav. Poslije stvaranja tzv. NDH, ustaške vlasti su ga postavile za zamjenika ravnatelja Sarajevske policije, a bio je odgovoran za kriminal i poslove na izdavanju legitimacija i propusnica. Još od zaposlenja u Sarajevu, Baltu je isto navrao u »Konzulat«, pa smo se dobro upoznali, a sa Ahmedom se i sprijateljio. Odavao je utisak ovjeka koji je, osim vjerskog opredjeljenja, bio politički nezainteresovan, ali revnosan službenik. To, kao i činjenica da je opšta politička situacija, a posebno situacija na sovjetsko-njemačkoj ratištu, bila u to vrijeme nepovoljna, onemogućila nam je da mu otvorenije pridemo sa zahtjevom za saradnju. Stoga smo, u početku, iskoristili njegovo prijateljstvo sa Ahmedom i tražili poneku legitimaciju ili propusnicu za naše prijatelje, poznanike, muhadžire i slične. Kasnije smo se osmjelili i tražili ta dokumenta 'za neke naše prijatelje Srbe i Jevreje', i opet nam je nabavio. Zapazili smo da bi rado primio novac za usluge koje nam pružimo. Od Partije sam, preko Dane Olbine, dobio novac da mu pružim kao nagradu za pružene usluge, uz obrazloženje da mu taj novac šalju naši prijatelji koji su dobili legitimacije ili propusnice. Usluge ove vrste, ali sve više za novac, u Sarajevu su i trajale sve do mog i Ahmedovog hapšenja polovinom marta 1942. godine. Na ovaj način smo dobili veliki broj legitimacija i propusnica. Baltu su, u jednoj kasnijoj provali u Sarajevu, otkrile ustaše i optužile za saradnju sa NOP-om, iako je on usluge pružao, u početku, više iz prijateljstva i poznanstva sa Ahmedom i samim sobom, a kasnije više za novac. Osuđen je i odveden u koncentracijski logor, Jasenovac. Poslije rata držao se lojalno u odnosu na naš pokret.«¹⁷

A sam Dane Olbina, 1941 — 1942. član Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu, potvrđuje navode Šemsudina Dizdara i obrazlaže značaj »saradnje« s Baltom:

»Izrada legitimacija i propusnica za kurire i kadrove koji su putovali u unutrašnjost ili za par-

tijske kadrove koji su preko Sarajeva odlazili u druge krajeve zemlje, vršena je u tzv. Finoj tehničkoj Pokrajinskog komiteta, a bila je povjerena Josipu Sigmundu, tehničaru. Njega je držao na vezi Avdo Humo. Sigmund je to radio u garsonijeri, u Fra-Juki a ulici. Taj posao obavljao je veoma stručno, ali, ipak, mogla se uočiti razlika između pravih propusnica i legitimacija i onih koje je on izrađivao. Da nisu prave, moglo se lako utvrditi kontrolom djelovodnog protokola u policiji, jer je na izrađene propusnice i legitimacije proizvoljno stavljan datum i broj protokola. Stoga je trebalo pronaći način da se dobijaju originalne, bijele propusnice i legitimacije sa danom izdavanja propisno zavedenim u policijski protokol. Nakon dužeg traganja uspjeli smo i to riješiti. Takve legitimacije i propusnice dobijali smo preko Šemse Dizdara, od zamjenika šefa sarajevske policije Arifa Balte. On je, inače, za novac sve prodavao, naročito propusnice. Pošto ga je policija kasnije otkrila, bio je odveden u koncentracioni logor. Tek poslije rata, Balta je saznao da je i nama prodavao legitimacije i propusnice.«¹⁸

»Imali smo veze i sa glavnom poštom u kojoj je radio dobar komunist, Krvavac« — kaže Avdo Humo. — »On je sa partijskom službom vršio prislušničku službu i bio direktno vezan sa Glavnom Gradskom policijom Vladom Perićem. Njihova prisluškivanja su isto bila vrlo dragocjena za nas. Prisluškivana je policija koja je vodila međusobne razgovore i razgovore sa raznim ustaškim institucijama. Tako smo dolazili do važnih informacija.«

O jednom sarajevskom partizanskom obavještajnom punktu u svojim sjećanjima govori i Nikola Cvijetić, koji je došao na ilegalan rad u Sarajevo u ljeto 1941. i preko Avde Hume »Kulturnog« povezo se sa Glavnom Mjesnom policijom Danom Olbinom. On kaže:

»Naš obavještajni punkt nalazio se u kafani Mate Franićevici. Kafana je bila na pogodnom mjestu u Kranjčevici a ulici u neposrednoj blizini vojnog logora. U kafanu su dolazili njemački vojnici, ustaše, domobranci, policajci i radnici iz pirotehnike i ciglana. Stalni gosti kafane su bili Ante Bobeti — ustaški povjerenik za špediciju i Joco Ivanović, građevinski preduzetnik. Ta dvojica su inače imali veliki utjecaj u gradu. U kafani, uz piće, svi su komentarisali mnoga pitanja i razne do-

ga aje. Mi smo te komentare i razgovore vješto koristili preko Mate i žene njegovog brata Anke, koja je stalno radila u kafani. Ona nas je upozoravala kojih se ljudi moramo uvati i obavještavala kada vrše racije i blokade pojedinih ulica i kvartova.«²⁰

A ratni sekretar sarajevskog Mjesnog komiteta KPJ Olga Marasovi napisala je poslije rata o obavještajnom radu nekih partijskih aktiva i, posebno, o Džemalu Džemi Krvavcu:

»Na odre enim punktovima i u ustanovama gdje nije bilo partijske elije postojali su partijski aktivni, sastavljeni od lanova Partije i bliskih simpatizera. Takvi aktivni su postojali u Željezni koj direkciji, Pošti, Opštinskoj upravi, Elektrani i si. Njihovo djelovanje, osim opšteg politi kopropagandnog rada i sakupljanja materijalne pomo i, bilo je usmjereno i na druge zadatke, vezane za rad tih ustanova. Tako je aktiv Pošte obavještavao Mjesni komitet o svim interesantnim depešama koje su stizale iz Zagreba i drugih gradova NDH. Džemo Krvavac je rukovodio partijskim aktivom u Pošti. Kako je Pošta radi održavanja telefonskih vodova, morala biti snabdjevena sekcij skim kartama svog podru ja, Džemo je snabdijevao partizanske jedinice svim potrebnim sekcij skim kartama. Preko aktiva Direkcije željeznica, dobivane su informacije o transportima neprijateljskih trupa, transportima uhapšenih za logore. Preko aktiva u Elektrani, mogle su se, u datom momentu i prema potrebi, ostaviti bez svjetla pojedine etvrtri grada i si.«²¹

U pismu poslanom Titu deset dana nakon njegova povratka s Romanije u Sarajevo, 24. januara 1942. godine, Svetozar Vukmanovi Tempo je napisao:

»U Zagrebu su opet neke provale. Pale su neke drugarice koje su držale vezu sa Sarajevom. Pala je i drugarica koja je bila ovdje kao kurir, pa kad je došla u Zagreb, uhvatili je na stanu kod drugarice koja je bila poslala — na zasjedi. Mi smo ovdje preduzeli sve mjere da se eventualno ta provala ne proširi i na nas.«²²

Me utim, preduzete mjere ipak nisu sprije ile ono što se zbilo nekoliko dana kasnije a o emu je Svetozar Vukmanovi Tempo 2. februara iste godine pisao Titu:

»Druga stvar koja nas je strahovito pogodila jeste provala iz Zagreba. Tamo su pale drugarice koje su držale vezu sa Sarajevom (Vladova drugarica i još jedna). Neka od njih uveliko provaljuje. Provalila nam je dvije javke u Sarajevu (glavnu i rezervnu). Kako je Kulturni javke dao na onim stanovima koji su bili određeni za stanovanje drugova iz PK i koji su samo u tu svrhu bili namijenjeni, to smo sada ostali bez stanova. Za malo pa da nijesmo popadali i ja i Kulturni. Zahvaljuju i samo gluposti policije mi smo uspjeli da izmaknemo. Iz Zagreba su nam javili da su pale te dvije drugarice i mi smo promijenili bili javke i evakuisali stanove. To je trajalo desetak dana, pa su nam iz Zagreba javili da se više ništa ne plašimo, da se drugarice dobro drže i da će nam uputiti kurira sa poštom za Vas kroz 2 dana. I zaista kroz dva dana dolazi jedan obavještaj na staru glavnu javku, ali ga ovaj nije primio, pošto smo mu bili kazali da više niko neće dolaziti. Istoga dana poslije podne dolazi isti obavještaj na rezervnu staru javku i ovaj ga primi. (Ovo je u stvari protivno naređenju). Taj obavještaj (to je bio agent) zatražio je da ga hitno povežu sa Kulturnim jer mu mora li no predati jedno pismo. I zakažu ta no vrijeme (kroz 20 min.) kada imaju da se nadu sa Kulturnim. Kad je javka to javila Kulturnom, Kulturni naredi da svi pobjegnu i tako se svi spasu. Agenti su kasnije upali u stan i pravili zasjede, a i na drugi stan gdje sam ja stanovao. Uхватili su tako na stanu 2—3 druga a među njima, kako izgleda, i druga koji je držao vezu sa oficirima. Na taj način pogubili smo sve veze sa oficirima i tek ih uspostavljamo novo.«²³

Ko su bile »drugarice koje su držale vezu sa Sarajevom« i šta se, zapravo, dogodilo u Zagrebu i Sarajevu potkraj januara 1942. godine?

U Zagrebu su na kraju decembra 1942. godine uhapšene Zlata Šegvi (»Vladova drugarica«, tj. supruga Vladimira Popovića, delegata CK KPJ u Hrvatskoj) i Anka Ankica Serti »Cincipinka«, član Mjesnog komiteta KPH u Zagrebu. Zlata Šegvi se na policiji dobro držala, ali je Cincipinka, koja je u Zagrebu radila u tehničkom aparatu CK KPH²⁴ zajedno s profesoricom Zlatom Šegvić, Hanom Pavelić i Milanom Hupertom, ubrzo nakon hapšenja »propjevala«, tj. sve priznala.

Vera Jurić, kurir Centralnog komiteta KPH, pribilježila je 19. decembra 1942. godine u svoj dnevnik da se

srela s Hupertom, a tri dana kasnije, 22. decembra, zapisala je:

»Danas mi nitko nije došao na vezu. Ni Cincipinke nema. U banku mi je došla Hana Paveli. Uhapšeni su Hupert i Cincipinka i oni se da provaljuju. Treba biti oprezan...«²⁵

A 28. decembra je zapisala:

»Danas sam došla na vezu Doktoru (Vlado Popović) biciklom. Zgodno je to kako s biciklom prolaziš lakše. Nekako te i ne primijete. Baš je vraški hladno. Doktor mi je kazao da Cincipinka i Hupert, navodno, 'pri aju'...«²⁶

Cincipinka — u ovom policijskom kartonu piše da je »uhi ena 23. XII. 41.«(!) — ispričala je ustaškoj policiji sve što je znala, pa je, između ostaloga, odala i »dvije javke u Sarajevu« za koje je saznala dolaze i u Sarajevo kao kurir CK KP Hrvatske.²⁷ Prva i glavna javka bila je kolonijalna radnja Josipa Pajića »Maltara«, koja se nalazila u glavnoj ulici (danas Ulica maršala Tita), nedaleko od Alipašine džamije. Osim toga što je radnja služila kao javka, i njegov stan u ulici Kranjčevića, stepenište br. 4, bio je jedan od najsigurnijih stanova za sklanjanje ilegalaca. Kod njega se nakon bjekstva iz ustaškog zatvora skrivao Nisim Albahari, a tu su odsjeli i Ivo Lola Ribar, Edvard Kardelj i Ivan Maček kada su u januaru 1942. godine iz Vrhovnog štaba sa Romanije krenuli u Zagreb.

Druga, rezervna javka bio je stan inž. Veljka Vukovića na Marijin-dvoru, u Ulici Kralja Tvrtka 11c. Osim javki, Ankica Sertić Cincipinka je provalila i Olgu Marasović, s kojom se slučajno jednom prilikom srela u Zagrebu, u stanu sestara Ljubice, Nevenke, Dragice i Katice Filipović, a inače su bile stare, predratne poznanice iz Bijeljine.²⁸

Ustaše su s policijskim organima i oružnicima blokirali Marijin-dvor. Međutim, neposredno ugroženi su se, zahvaljujući pravovremenom obavještenju CK KPH, navrijeme sklonili. Ostavši u prvi mah praznih ruku, policija je odlučila da kompromitovane adrese javki stalno kontroliše, sačekajući dolazak inž. Veljka Vukovića i preko njega pokušajući da dođe do »glavnog govjeka Partije« u Sarajevu.²⁹

I Josip Pajić je obaviješten o provali: javljeno mu je da zatvori radnju i prijeđe u drugi stan, a potom, zajedno s Veljkom Vukovićem, krene u partizane.³⁰

Prema navodima Avde Hume Kulturnog, Veljko Vukovi se u drugoj polovini januara nalazio na službenom putu, pa nije mogao biti upozoren da ne prima nikoga ko mu s ugovorenom lozinkom dođe kao kurir iz Zagreba.

Istog dana kada se inž. Vukovi vratio u Sarajevo u njegov je stan, rano popodne došao nepoznati ovjek i s ispravnom mu se lozinkom predstavio kao zagrebački kurir. Tražio je da ga poveže s glavnim ovjekom Partije u Sarajevu kome treba da preda poštu i prenese usmene poruke. Inž. Vukovi je pristao i dogovorio se s nepoznatim da malo kasnije ponovo dođe k njemu u stan.

Kada je »zagrebački kurir« otišao »da donese poštu upućenu iz Zagreba«, ³¹ Vukovi se popeo na četvrti sprat zgrade u kojoj je stanovao i u garsonijeri u kojoj je ilegalno živjela supruga Avde Hume, Olga, našao Avdu, kome je odmah bilo jasno da je »zagrebački kurir« zapravo agent ustaške policije... Obojica su odmah napustila kuću. Nekoliko dana kasnije inž. Vukovi je otišao u partizane, gdje je preuzeo dužnost člana Okružnog komiteta Partije za teritorij partizanskog odreda «Zvijezda». (Maja 1942. godine Veljka Vukovi a su ubili etnici.) ³²

Iste večeri kada su Avdo Humo i Veljko Vukovi napustili kuću u kojoj su stanovali na vrata inž. Vukovi a pozvonio je »drug koji je držao vezu sa oficirima«, profesor Branko Galeb...

Branko Galeb je bio teški plućni bolesnik, primao je obostrani pneumotoraks, ali je ipak, osim predavanja koja je kao profesor držao u Trgovskoj akademiji, u popodnevним časovima davao i instrukcije iz matematike kleriku dra Hugu Gördesa (Gerdes), njemačkog generalnog konzula u Sarajevu, koji je — usput rečeno — još prije rata na području Bosne i Hercegovine obavještajno radio za Abver! ³³

O svom dolasku u stan Veljka Vukovi a Branko Galeb je napisao:

»Došao je kraj januara 1942. — Jedne večeri sam umoran odlazio sa instrukcije i uputio se prema Marijin-Dvoru da odnesem neke podatke (koji su bili šifrovani na ceduljici i nalazili se u mom novčaniku) u stan inženjera Veljka Vukovi a. Ve sam ranije nekoliko puta svrao u ovaj stan, pa sam i sada mirno pozvonio, ne sluteći ništa zlo. Pao sam u klopku jer su u stanu već bili agenti us-

taške policije, dok se Veljko (kako sam kasnije saznao) na vrijeme bio sklonio (ini mi se, u jedan stan na Crnom Vrh). Uhapsili su me i odveli u jedan zatvor kod Vije nice ('Hasan-Kula').«³⁴

Ustaška policija nije mogla profesoru Galebu da dokaže da je nekom ilegalnom komunisti kom linijom povezan s Veljkom Vukovi em i on je desetak dana kasnije, na intervenciju njema kog generalnog konzula Gerdesa, pušten iz zatvora.

Zahvaljuju i pravovremenom obavještenju o zagreba koj provali što ga je Avdo Humo primio iz Zagreba, sarajevska je partijska organizacija slanjem na osloboeni teritorij inž. Veljka Vukovi a i Josipa Paji a, ije je adrese kao javke Cincipinka jedino znala, izbjegla teški udarac koji joj je pripremala i pokušala da nanese ustaška policija. A puštanjem iz zatvora profesora Branka Galeba policija je izgubila i posljednju mogućnost da iskoristi Cincipinkinu izdaju u borbi protiv sarajevske partijske organizacije.

0 zbivanjima u Sarajevu Svetozar Vukmanovi Tempo je 12. februara 1942. godine ponovo izvijestio Tita:

»Situacija ovdje, poslije svih onih hapšenja, progona i provala, znatno se poboljšala. Iz ove hajke izašli smo relativno dosta dobro, kako smo mogli pro i da je policija imala malo više iskustva. Sve je to naravno bilo mogu e usljed organizacione zbrke u pogledu održavanja veza koja je postojala ovdje u Sarajevu. Javke za Zagreb su davane na stanove za stanovanje, tu (je) upletena i vojna linija (drug koji je održavao vezu sa vojskom pao je na stanu koji je služio kao javka za Zagreb a gdje je stanovao i Kulturni i part. org. itd.) Pa ipak, zahvaljuju i nespretnosti policije, nijesmo imali težih gubitaka, upravo policija je ostala uglavnom praznih šaka. Naravno da smo sada odmah preduzeli mjere da se sve te tehni ke veze odvoje od part(ijske) org(anizacije), vojne linije i dr. i da se u vrste.«³⁵

1 dalje, o naporima da se obavještajni rad uprkos svemu obnovi i organizaciono u vrsti:

»Uveo sam sada još jednog druga u taj rad i sada mislim da itav taj rad postavim na vrš u organizacionu osnovu i tako u kratko vrijeme osposobim to rukovodstvo za samostalan rad.

Podaci koje sam prikupio od njih dosada ne-

maju neke naročite važnosti. (...) Ja sam ti pisao u prošlom pismu da bi trebalo da izađem iz Sarajeva i u tvom pismu vidim da se ne slažete za sada. Ja svakako ne bih izašao dok ne uredim tu vojnu liniju i kanale, te prema tome situacija mi je nalagala da ostanem još u Sarajevu.«³⁶

Dva dana kasnije, 14. februara, Svetozar Vukmanović i Tempo ponovo piše Titu i između ostaloga kaže:

«... sada ja i Kulturni idemo na teren Istočne Bosne. Samo smo ostali ovdje još 3—4 dana dok konačno ne uvrstimo i vojno rukovodstvo, o čemu sam ti javio u prošlom pismu. Kao što sam ti javio u prošlom pismu, ovdje je reakcija malo popustila. Zahvaljujući i vašim akcijama gore, i oficiri su se malo po malo opet počeli ohrabrivati. Obadva pukovnika obećali su da se sastanu sa mnom i da drže stalni kontakt sa nama. Postavio sam u zadatak da prodremo u te njihove krugove, jer svaki od njih ima po nekoliko oficira uz sebe. Sa njima sam se trebao sastati u toku jučerašnjeg dana, ali zbog izvjesnih tehničkih razloga odložismo za sutra. Za ova 3—4 dana izvrši u sa njima i postavi ti malo solidnije vojničko rukovodstvo, pa u oči na teren.«³⁷

»Obadva pukovnika« o kojima Tempo piše bili su Sulejman Filipović i Kazimir Poje. A kako je tekao proces uvršćivanja »vojne linije i kanala«, proces iz kojega je proizašao konačno formacijski uobličen sarajevski Vojno-obavještajni komitet, objasnio je njegov sekretar Branko Galeb u već citiranom pismu iz 1969. godine:

»Nakon desetak-petnaest dana apstinencije u obavljanju mojih obavještajnih zadataka poslije hapšenja i zatvora iz kojeg sam se nekako izvukao, zatekao sam jednoga dana, kada sam se vratio kući (mislim da je to bilo u drugoj polovini februara 1942.), drugove Tempa i Avdu Huma koji su me čekali radi daljih dogovora. Nakon kraćeg razgovora o svemu što mi se desilo, drug Tempo je izložio stav da veze na vojnoj liniji sa domobranskim oficirima koje smo dotada imali, treba još pojačati i da radi toga meni treba za pomoć dodati još dva druga kako sve te veze ne bih sam održavao. Za to su bili određeni inženjer Julije Stipeti i sudija Ismet Milavić. — Nakon ovoga na temelj dogovora, održan je (mislim, krajem februara) sastanak u stanu ing. Deska Bukvića u Hajduk-Veljkovoj ulici na kome je, osim drugova Tempa, Avde i mene, bio i ing. Stipeti, koga sam

tada upoznao. Dogovoreno je da Stipeti preuzme od mene veze s oficirima iz protuavionske jedinice (sa do asnikom Faleskinijem, nadporu nikom Sop i em i nadporu nikom Vegarom), Milavi sa višim oficirima Suljom Filipovi em i Kazimirom Poje, dok bih ja zadržao vezu sa oficirima iz Rajlovca i imao bih zadatak da kao sekretar ove grupe skupljam sve podatke i dalje ih dostavljam (preko drugarice Olge Marasovi) za Vrhovni štab.«³⁸

Olanovima sarajevskog Vojno-obavještajnog komiteta: profesoru Branku Galebu, sudiji Okružnog suda Ismetu Milavi u i direktoru sarajevske plinare inž. Juliju Stipeti u Avdo Humo je napisao da su bili »nepoznati policiji kao komunisti, a pored toga imali su smisla za taj posao. Radili su ga svesrdno i sa punom ozbiljnoš u, ulivaju i autoritet i domobranskim oficirima«.³⁹

Dvadesetog februara 1942. Tempo je, neposredno prije odlaska na osloboeni teritorij u selo Srednje, gdje se nalazilo sjedište Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Glavnog štaba NOV i DV za BiH, poslao Titu u Fo u svoj posljednji izvještaj iz Sarajeva. Obavijestivši Tita, pored ostalog, i o tome da su neki njema ki oficiri, koji su »popravljali... zube kod jednog našeg simpatizera«, zatražili »da im kako bilo svrši posao« jer »odmah moraju da putuju za Beograd«, Tempo piše:

»Po vojnoj liniji rad ne ide onako kako je izgledalo da e i i. Obadva pukovnika odbila su da se sastanu sa mnom. Prvo su kazali ovim drugovima koje sam poslao do njih da ho e da se sastanu i odredili dane kada treba da se sastanemo. Ali prvi se pokolebao i poslao dan prije do tog našeg druga poruku da ne e da se sastane sa mnom. Ovaj drug je odmah otišao do njega da vidi šta je sa tim. On mu je odgovorio da on ho e prvo da sazna ko sam ja i da se li no uvjeri da sam pošten ovjek. Kada ga je ovaj upitao kako on to misli da se li no uvjeri, on mu je odgovorio da ho e li no da ga poznaje. U istom smislu bilo je i sa drugim pukovnikom, samo što me je više zavla io odgajaju i sastanke da bi mi na kraju isto odgovorio. Stvar sa mla im oficirima ve je bolja. Samo i oni se još uvijek plaše povezivanja sa drugim oficirima koji su njihovi školski drugovi. Me utim ima u oficirskom koru puno oficira koji su neprijateljski raspoloženi prema ustašama i jug(oslavenski) ori-

jentisani a koji su prilično povezani baš za ova dva pukovnika. Zato smo ovdje formirali rukovodstvo za rad među oficirima i podoficirima, u koje su ušla tri druga koji su poznati u aršiji i koji će zadovoljiti sve zahtjeve tih oficira. Njima je stavljeno u dužnost da se vrsto povežu i to lično sa svim tim oficirima, da organizuju dobro obavještajnu službu, da dobiju što više municije i oružja od njih i da na svaki način organizuju preko oficira i rez(ervnih) oficira na terenu prelazak na stranu partizana. Sekretar vojnog rukovodstva izvještava vas direktno i redovno. Njegovo partijsko ime je Omer. Osim toga stavljeno je u zadatak i hitavoj part(ijskoj) org(anizaciji) povezivanje sa oficirima preko svojih ličnih veza i dobavljanje municije.«⁴⁰

»Partijsko ime Omer« imao je Branko Galeb. O mjerama prije polaska iz Sarajeva na oslobođeni teritorij Avdo Humo je poslije rata napisao:

»Kurirske stanove i veze sa ostalim gradovima u BiH, kao i sa Zagrebom, predali smo Olgi Marasovi, sekretaru Gradskog komiteta, a veze i kanale sa okolnim partizanskim odredima Dani Olbini, članu Gradskog komiteta. Vojno-obavještajni centar smo povezali preko profesora Galeba direktno sa dvojicom kurira Glavnog štaba i Pokrajinskog komiteta: Mustafom Dovadžijom i Avdom Hodžićem, koji su stalno komunicirali sa Sarajevom. U slučaju hitnosti i izuzetne važnosti, jedan od dvojice kurira predavao bi informaciju Olgi Marasovi, ukoliko Galeb ne bi bio u Sarajevu. Ovo dvoje članova Gradskog komiteta kojima smo predali sve veze namjeravali smo da zamijenimo sa dvojicom drugova koje bismo poslali iz partizana, s tim da Olga Marasovi ostane i dalje u Sarajevu kao sekretar Gradskog komiteta.«⁴¹

Dvadeset dana nakon odlaska Svetozara Vukmanovića i Avde Hume na oslobođeni teritorij dogodilo se ono što je Olga Marasovi u pismu Centralnom komitetu KPJ i Vrhovnom štabu u Foča opisala riječima:

»Kurir Kigi, napravio je strašnu izdaju. Premda smo vas u dva pisma opomenuli na njegove negativne karakteristike i poslali vam drugog druga da ga koristite za te poslove, Kigi je i dalje bio kurir i nosio svu poštu. Pošta koju ste poslali po njemu nalazi se kompletna u policiji zajedno sa nekom privatnom poštom. Izdajnika vode po

ulicama i hapse sve ljude koje je on poznao, a znao ih je mnogo.«⁴²

Navode Olge Marasovi potvrdio je i Svetozar Vukmanović u pismu koje je 2. aprila 1942. godine poslao Vrhovnom štabu:

»Iz Sarajeva izašao je drug Peri, sekretar rukovodstva, i saopštio mi je da kurir koji je pao nije bio uopšte određen za tu dužnost. Štaviše, rukovodstvo je dva puta pisalo vama da se taj kurir uopšte ne upotrebljava. Ja se sam da, kad smo određivali kurire, prilikom reorganizacije koju sam izvršio, (da) se nije uopšte uzimao u obzir taj kurir, jer su svi kazali da je nepovjerljiv i nepouzdan... Po izvještajima koje je drug Peri donio, svi se drugovi dobro drže i M.O. se sreće uje.«⁴³

»Peri« kojega Tempo spominje jest Vladimir Peri Valter, koji je tada bio član sarajevskog Mjesnog komiteta KPJ, a M.O. je kratica za Mjesnu organizaciju. Podatak da se »drugovi dobro drže« i da se »M.O... sreće uje«, nažalost, nije bio tačan.

Padom kurira Kigija u ustaške ruke poela je velika policijska provala u redove sarajevske partijske organizacije. Pohapšeno je mnogo komunista, članova Partije i SKOJ-a i još više građana, pristaša NOP-a, koji su na različne načine sudjelovali u njegovu ilegalnom radu.

A kako je sve pošlo?

Kurir Vrhovnoga štaba i CK KPJ Arsenije Jovanović Kigi uhapšen je 12. marta 1942. godine oko osam sati uveče.⁴⁴ Došavši iz oslobođene Foče u Sarajevo, umjesto da odmah odnese poštu u stan Tempove supruge Olge Naki Male,⁴⁵ on je pošao svojoj kući u ulici Bistrić medresa broj 11. Na putu ga je presrela patrola, jer je poeo policijski sat, i uhapsila. Isto veče, u toku prvih saslušanja, Kigi je ispričao sve što je znao i pristao je na saradnju s ustaškom policijom. No, svojom izdajom nije otkupio glavu: kasnije su ga odvezli u logor, najprije u Njemačku, a zatim u Norvešku.

Sutradan ujutro, 13. marta, ustaški su agenti krenuli s Kigijem pokušajući da obiđu mjesta gdje su se ilegalci sastajali, predavali ili primali razne poruke, materijal i si. Najprije su navratili u »Ambasadu« — kafanu porodice Grebo, i Kigi je od Azre, koja je vodila kafanu, zatražio da ga hitno poveže »sa Vladimirom Perićem Valterom ili nekim drugim«. Azra mu je rekla da sačekaj i otvori se »Konzulatu« — brijunke radnje Ahmeda Dizdara, gdje je zatekla Džemala Džemu Muminagića, člana Mjesnog komiteta, i rekla mu da Kigi traži vezu.⁴⁷ Muminagić je odbio taj kontakt i napustio »Konzulat« u

koji su ubrzo upali policijski agenti. I Muminagi i Azra uspjeli su da pobjegnu. Ustaše su uhapsile braću u Ahmeda i Šemsu Dizdara i kalfu Ismeta Handžića...⁴⁸ Pošto je oko Kigija brzo uočen i broj policijskih agenata, njegova je izdaja bila svakom jasna i policijska akcija nije postigla željeni i očekivani efekat. Muminagi se brzo našao s ostalim članovima Mjesnog komiteta, koji su već bili saznali za Kigijevu izdaju.

Kigijevom provalom uhapšeno je 13. i 14. marta oko pedesetak Sarajlija, među kojima i jedanaest članova Partije i SKOJ-a. Unatoč velikom broju uhapšenih, zahvaljujući brzom reagovanju i preduzetim mjerama, te dobrom držanju uhapšene Olge Nakić i Ljiljana Mjesnog komiteta Adila Grebe, provala je bila zaustavljena⁴⁹ i Olga Marasović je 27. marta 1942. godine mogla da javi Titu:

»Izdajnika još vodaju po gradu ali do sada nije uspio doći do novih žrtava. Preduzeli smo sve mjere da nam ljudi ne padaju. Naši drugovi u zatvoru drže se odlično. To se naročito odnosi na jednog druga iz MK i drugaricu koja je držala kurir (riječ je o Adilu Grebić i Olgi Nakić — primj. autora)... Organizacija je u toku srećivanja i nadamo se, ukoliko ne bude nekih nepredviđenih događaja, da ćemo stvari potpuno kontrolisati...«⁵⁰

Prilike su, ipak, za desetak dana izmakle kontroli jer je došlo do očekivanih i »nepredviđenih događaja«: do nove, još teže izdaje nego što je bila Kigijeva!

Riječ je o Savi Bogdanoviću. O njemu je Džemal Muminagi, poslije rata napisao i sljedeće rečenice:

»Prvog aprila 1942. godine uhapšen je u svom stanu Savo Bogdanović, radnik — bravar u Sarajevskom vodovodu, član Mjesnog komiteta KP i rukovodilac Mjesnog odbora Narodne pomoći, glavni vinovnik ove — jedne od najvećih provala i izdaja u partijskoj organizaciji Sarajeva u toku rata. U septembru 1941. godine je kandidovan, a nakon dvadesetak dana i primljen u Partiju. Petog decembra 1941, na sastanku MK KP, saopšteno mu je da je član tog najvišeg partijskog tijela u gradu. Tu mu je povjereno i rukovođenje Narodnom pomoći.«⁵¹

Premda je znao da ga Kigij poznaje, Savo se nije pridržavao direktive Komiteta da se ponaša u ilegalnosti. Naprotiv, on je došao u svoj stan u kojemu je 1. aprila 1942. godine i pao u ruke ustaške policije. Za razliku od

ve ine aktivista i simpatizera NOP-a pohapšenih zbog Kigijeve izdaje, Bogdanovi se veoma brzo pokolebao i pristao na saradnju s policijom. Njegova je izdaja bila još teža nego Kigijeva: u toku aprila pohapšeno je i kasnije otpremljeno u logore oko tri stotine Sarajlija i Sarajki. Izme u ostalih, u ruke ustaške policije pala je 16. aprila, u trenutku kada se spremala da iza e na osloboeni teritorij, i Olga Marasovi ." Njeno hapšenje imalo je pogubne posljedice za sarajevski Vojno-obavještajni komitet.

Zašto?

To objašnjava sekretar komiteta Branko Galeb:

»U me uvremenu je došao zahtjev od Vrhovnog štaba (prenijela mi je drugarica Olga Marasovi) da im se dostavi izvještaj o stanju naših veza s domobranskim oficirima. Napisao sam taj izvještaj, izloživši sažeto, ali potpuno stanje i karakter svih naših veza koje smo tada održavali nastoje i ujedno da pojedina imena po mogu nosti šifrujem. U tome sam mogao samo djelomi no uspjeti jer za ovo nismo imali detaljniji dogovor, a stvar je bila hitna. — Izvještaj, koji sam naslovio na druga Tempa, predao sam drugarici Olgi Marasovi u jednom stanu u Dobrovolja koj ulici (ili možda u Skenderiji?) iz koga se ona spremala da zajedno s Vukicom Princip iza e na oslobo enu teritoriju i ponese sa sobom ve i svežanj pošte, a s tim i ovaj izvještaj.

U to vrijeme (prva polovina aprila 1942.) bio je ve uhapšen naš saradnik Julije Stipeti . Stipeti je ranije bio zadužen za skupljanje Narodne pomo i, a njega je, kao i ve i broj drugih, u vezi s tim odao — ini mi se — Savo Bogdanovi koji je, u ovo vrijeme, bio u zatvoru. Stipeti nije davao na saslušanju nikakva iskaza o našem radu sve dok ga nisu o tome po eli ispitivati. A povod za to dobili su u mome izvještaju koji su našli u svežnju pošte koja je zaplijenjena kod drugarice Olge Marasovi i Vukice Princip prilikom pokušaja njihovog bijega. U tom izvještaju je bio i prilog: itav spisak odziva i lozinki za cijeli mjesec april za sve straže na prilazima Sarajeva. (Ove je podatke Stipeti bio dobio od nadporu nika Sop i a.) Ubrzo, pošto je ovaj izvještaj zaplijenjen, ispitali su Julija Stipeti a, od koga su saznali dovoljno podataka tako da smo brzo bili u zatvoru i ja i Ismet Milavi , a i pojedini domobranski oficiri redom. Li na stradanja i fizi ke muke na saslušanjima, koje je

kod ovoga uvijek morao podnijeti, nisu ustašama osjetno pomogle. Svi, koji smo bili zatvoreni prilikom ovih hapšenja, uskoro smo bili upućeni (mislim da je to bilo 8. V. 1942.) u logor Jasenovac.«⁵³

Šef sarajevske Djelatne komande (EK) Policije bezbjednosti i službe bezbjednosti (Sipo i SD) SS-majordr Alfred Heinrich (Hajnrh) obavijestio je 17. aprila o hapšenju Olge Marasovi⁵⁴ svoga šefa SS-potpukovnika dr Emanuela Schäfera (Šefer), zapovjednika Djelatne grupe Sipo i SD u Beogradu, dostavljajući i kopiju akta i novoimenovanom policijskom atašeu u Poslanstvu Treger Reicha u Zagrebu SS-majoru Hansu Helmu. Iako taj izvještaj nije saopćen, iz novog izvještaja što ga je SS-major dr Heinrich 18. aprila dostavio na iste adrese vidi se da je uz njega bio priložen prijepis pisma koje je potpisao Omer i da je Omer ustvari »profesor Galeb iz Sarajeva«, koji je već uhapšen. Heinrich zatim dodaje da je Galeb vlastoručno pisao to pismo i adresirao ga na »Tempa«, Crnogorca, zamjenika poznatog, Tita«, nadalje da je »Pero« koji se u pismu spominje »neki inženjer iz Sarajeva«, da je i on uhapšen i da je priznao, te da »sekretarica organizacije, Olga Marasovi«, kod koje je pismo nađeno, već dva dana simulira umobolnicu.

»Profesor Galeb« — javljao je Heinrich — »priznaje da je glavni u organizaciji. On je tako erimenovao vojničke (hrvatske) veze koje se u pismu više puta spominju. On tereti i vojničko rukovodstvo u Zagrebu. Hrvatska policijska direkcija već je preduzela korake za dalju istragu i danas se očekuje da iz Zagreba avionom stigne uvijek opunomoćen za istragu.«⁵⁴

Dr Heinrich istovremeno obavještava svog pretpostavljenog, SS-potpukovnika Schäfera, da će »i sam pristupovati odgovarajućim dogovorima i saslušavanju, i da će stalno biti o svemu obavještavan«, završavajući svoj izvještaj riječima:

»Profesor Galeb je, uostalom, dugogodišnjikućeni u Italiji kod njemačkog konzula dra Gördesa, i prije dva mjeseca, kada je već bio uhapšen, bio je pušten na slobodu na osnovu konzulove intervencije.«⁵⁵

Tako je aprila 1942. godine razbijen Vojno-obavještajni komitet Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Branko Galeb i Ismet Milavić prebaćeni su poslije kraćeg vremena iz logora Jasenovac u gestapovski logor na Sajmištu, odakle je Galeb odveden u zatvor Gestapa u Beograd, a Milavić u jedan od logora u Norveškoj, gdje je ubijen ili je umro. Galeb je po et-

kom avgusta 1942. godine pušten iz zatvora i kraj rata je došao u Beogradu. Inž. Julije Stipeti, je vjerovatno, završio život u nekom logoru u Njemačkoj, ali nedostaju pojedinosti o njegovoj smrti.

On je saslušan, i za vrijeme boravka u Njemačkoj, naročito o svom radu za AM-aparat.⁵⁶

Prema sačuvanim dokumentima Ustaške nadzorne službe (UNS), zahvaljujući Kigijevoj i Bogdanovićevoj izdaji, ustaška je policija pohapsila oko tri stotine članova Partije, skojevaca i drugih aktivista i pristasa NOP-a. Bile su provaljene javke u Banjaluci, Mostaru, Tuzli i Zagrebu i prekinute sve veze s partijskim organizacijama u tim gradovima, kao i veze Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, Glavnog štaba NOPO BiH, Vrhovnog štaba i CK KPJ. Sarajevska partijska i skojevska organizacija ostale su bez svojih mjesnih komiteta i bez Odbora Narodne pomoći, a PK KPJ za BiH bez svog Vojno-obavještajnog komiteta: članovi tih organa bili su pohapšeni ili su, da bi izbjegli hapšenje, napustili Sarajevo i prebacili se na oslobođeni teritorij. Tako je ilegalni narodnooslobodilački pokret Sarajeva krajem vrijeme ostao bez svojih rukovodstava!

Sredinom jula 1942. na oslobođeni teritorij istočne Bosne, u selo Šehoviće, gdje se nalazilo sjedište Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH i Glavni štab NOV i DVJ za BiH, došao je Muhamed Sadiković Škrab, sekretar tuzlanskog Mjesnog komiteta, i saopštio da je u Tuzlu stigao kurir iz Sarajeva s porukom da tuzlanska partijska organizacija pošalje od pet do sedam delegata na pokrajinsko partijsko savjetovanje koje će se održati u Sarajevu za dvadesetak dana. Svi su bili zaprepašeni. Niko u Pokrajinskom komitetu nije imao pojma o takvom savjetovanju!

Bilo je odmah jasno da je to obavještajna igra ustaške policije i da se mora hitno intervenisati. Na sjednici Pokrajinskog komiteta odlučeno je, pored ostalog, da u Sarajevo, s nekoliko partijskih aktivista, ponovo ode Avdo Humo, utvrditi o čemu je riječ, poduzme odgovarajuće mjere i oživi partijski i obavještajni rad u gradu, koji je od aprilske provale bio potpuno zamro. Zadatak te grupe bio je utoliko teži što Pokrajinski komitet od aprila nije imao vezu s gradom; to su mu onemogućavali četnici koji su pučevski došli u partizanskim odredima oko Sarajeva i neprekidni pokreti i borbe.

S Humom su iz Šehovića potkraj jula, u Sarajevo krenuli Zaga Blažić, Remzija Omanović, Šahin Šahin-

paši i Mladen Kneževići Traktor. U blizini Prae podijelili su se u dvije grupe...

Stigavši u Sarajevo vozom preko Prae, obuen u podromanijskog seljaka — Muslimana i u pratnji Zage Blaži, Avdo Humo se uputio u stan profesora Branka Galeba! Samo je površno znao za veliku aprilsku provalu i nije mu bilo poznato je li u toku nje uhapšen i Galeb. Ako se to i dogodilo, vjerovao je, od tada je prošlo suviše vremena da bi njegov stan još uvijek bio pod policijskom maskom. Bližila se noć i »policijski čas«, pa nije ni imao velik izbor.

U stanu Galebovih Humo je našao Brankove roditelje koji su ga srdačno primili.

Uporedo s obnovom Mjesnog komiteta KPJ tekao je i rad na oživljavanju obavještajne službe NOP-a. O tome Avdo Humo piše:

»Preko Mustafe Avdića, koji je bio rezervni domobranski poručnik, sada sam pokušavao da uspostavim veze sa domobranskom vojskom. Za rad u vojsci bila su određena još dvojica drugova. Drugi uvijek koga sam uveo u obavještajni punkt bio je Agan Bostandžić, a treći, kome sam ranije rekao da će raditi na tom sektoru, bio je Ibro Kapetanović. Tako sam ponovo formirao grupu koja će raditi sa vojskom. Formalno ih nisam sastavio kao grupu, nego sam sa svakim od njih držao pojedinačnu vezu. Smatrao sam da nije potrebno formirati Vojno-obavještajni komitet dok se ne razgrana rad.

Ova grupa je postepeno počela stupati u vezu sa vojskom, i to najprije preko aerodroma Rajlovac. Ostala su dva oficira letaka koji nisu bili provaljeni u aprilu. Zatim smo stupili u vezu sa još nekim oficirima, i to najprije sa onima koje je znao Avdić, a poslije preko njih sa onima koji su na određena radili za nas ranije, ali su se pasivizirali zato što je veza bila prekinuta.

Ja sam se sastao sa pukovnikom Sulejmanom Filipovićem, koji je bio izišao iz zatvora. Neko je u aprilskoj provali spomenuo njegovo ime, navodno da je partizanima davao informacije obavještajne prirode, pa su ga ustaše uhapsile.⁵⁷ Mnoge intervencije kod vrhova ustaške države izvukle su ga iz zatvora. Osjetio sam da u tom trenutku nije bio spreman da se za bilo koga veže, ali je dao neka imena na koja možemo računati. Prihvatio je da se nalazi sa mnom.«⁵⁸

Istovremeno se i novoformirani Mjesni komitet (Džemal Bijedić, Adem Bućina, Mladen Knežević, Reuf Gološević) aktivirao na obavještajnom planu. Jedan od njegovih članova Mladen Knežević kaže:

»Svi članovi komiteta bili su zaduženi da na neki način uspostave neku vezu u policiji, obavještajnim centrima neprijatelja, neprijateljskoj vojsci i raznim ustanovama, radi upoznavanja sa akcijama i namjerama neprijatelja.(...)

Posebno smo raspravljali o situaciji u neprijateljskoj vojsci, te o načinu političkog rada među njima, kako bi se pridobili vojnici za aktivan rad za NOP, te da bi prikupljali obavještenja o vojnim operacijama koje su planirali njihovi štabovi, oružje, municiju, odjeću, pribavljali propusnice, objave za putovanja i dostavljali podatke o lokaciji vojnih jedinica i slično. U to vrijeme smo imali vezu sa nekim oficirima u domobranstvu.

Raspravljali smo o namjerama policije i obavještajne službe, te smo nastojali da ili ubacimo naše drugove u te službe ili da neke od pripadnika te službe pridobijemo da rade za nas. Uvećani slušajeva vezivali smo te ljude idejno za NOP, a ne na materijalnoj osnovi. Partijske i skojevske organizacije su se osvrtnale na rad neprijatelja i nastojale saznati za njegove namjere, pa o svemu su obavještavale Mjesni komitet.«⁵⁹

Po etkom oktobra 1942. godine u Sarajevo je, na putu za Vrhovni štab, s Majevice svratio Svetozar Vukmanović Tempo.

»Zadivio ga je sistem veza i obavještajnih informacija« — piše Avdo Humo. — »Parcijalna obavještenja koja sam slao Pokrajinskom komitetu nisu davala sliku kakvu je sada zatekao. Rekao sam mu da mi je Vrhovni štab tražio dva puta izvještaj o njihovim borbama na Majevisi i vojno-političkoj situaciji u tom kraju isto u Bosni. Ja sam od Pokrajinskog komiteta tražio izvještaj i nisam ga dobio.

— Ali sam ga ipak poslao. A evo kako: prikupio sam materijal od domobranskih oficira naših simpatizera, koji pripadaju našem obavještajnom centru, dobio sam iz Tuzle pismo o situaciji na terenu i čitao novine u kojima je pisalo o borbama na tom terenu. Iz svega toga mogao sam izvući određene analize i zaključke i poslati ih Vrhovnom štabu.

— Sada u ga ja detaljno obavijestiti — odgovorio je Tempo na to.⁶⁰

Ti navodi Avde Hume pokazuju da je partizanska obavještajna služba znala da koristi i klasične metode rada koje su, napokon, od pojave štampe bile i ostale na snazi: da se, prate i pisanje neprijateljskih novina, do i do korisnih informacija.

Me utim, policija je budno pratila obnovu rada Partije preko svog agenta u njenim redovima: bila je to Nada Vranković, studentica medicine, sekretar partijske organizacije na području Kovačevići—Marijin-dvor i član Mjesnog odbora žena antifašistkinja! Ona je bila veoma agilna i preduzetna, tako da je trebalo da postane i član Mjesnog komiteta Partije. Srećom, slučajno se saznalo da je višena s funkcionerom ustaške policije, rukovodiocem UNS-a, Slavkom Štimcem. Mjesni komitet je odmah preduzeo mjere da ustanovi je li Nada Vranković bila uhapšena u aprilskoj provali. Utvrdilo se da jest i da je bila brzo puštena na slobodu. Uz saglasnost Avde Hume, koji se kao član Pokrajinskog komiteta od kraja jula stalno nalazio u Sarajevu, kretao se gradom u uniformi domobranskog satnika, član Mjesnog komiteta Adem Bužević pozvao je Nadu na sastanak i saopštio joj da Partija zna da je ona pod batinama pristala da radi za policiju, ali da će joj oprostiti izdaju i prebaciti je u partizane ukoliko pomogne u likvidaciji Slavka Štimca ili njegovu odvojenju na oslobođeni teritorij. Priznavši da je postala policijski agent, pa čak i Štimčeva ljubavnica, da je imala zadatak da se uve u Mjesni komitet pa, ako bude moguće, i u neki viši partijski forum, ona je pristala. Me utim, dani su prolazili i postajalo je sve očiglednije da Nada izbjegava da ispunji svoje obećanje. Mjesni komitet je tada formirao svoj sud koji ju je osudio na smrt.⁸¹ Nakon toga Adem Bužević je zakazao Nadi novi sastanak. Otišli su razgovaraju i išetaju i uz Koševsku ulicu do ispod bolnice. Pratili su ih Edo Ambrozi, kurir Pokrajinskog komiteta, u uniformi njemačkog vojnika, i jedan skojevac u civilu. Decembarska je noć bila pala, a bolnica je ulica bila prazna. Edo je prišao Buževiću i Nadi i od njih zatražio legitimacije. Dok je Nada pružala svoju, on je izvadio pištolj i jednim je metkom ubio. Bužević i on odnijeli su leš na obližnje groblje, a Bužević je zatim otišao na već zakazani sastanak partijske ćelije u kojoj je sekretar bila Nada. Nosio je sa sobom novac i propusnice pomoću kojih su svi oni s kojima je ona saradivala rano ujutro napustili

Sarajevo. Idućeg je dana po gradu dijeljen letak Mjesnog komiteta KPJ o izvršenju smrtne kazne nad izdajnicom Nadom Vranković.

No u izmeću 11. i 12. decembra u ruke ustaške policije pao je član novog Mjesnog komiteta Reuf Gološević, a zatim, desetak dana kasnije, i Adem Bućur. Podvrgnut strašnom mučenju, Gološević je govorio o mnogo čemu što je znao, a Bućur je izvršio samoubistvo skočivši kroz prozor dok su ga vodili na saslušanje. To se dogodilo nekoliko dana poslije likvidacije Nade Vranković čija smrt kao da je bila signal za novu seriju hapšenja koja su uslijedila. O atmosferi koja je zavládala u gradu na Miljacki talijanski generalni konzul Alberto Rossi (Rosi) javio je depešom svom ministarstvu spoljnjih poslova 5. decembra 1942. godine i ovo:

»... No, gospodarenje nad živcima nije pokazano odmah poslije kad je za osvetu nad ubojstvom jedne žene, obavještajke ustaškog redarstva, redarstvo smatralo svojom dužnošću u upotriebiti mjere velikog stila koje toliko uznemiruju ovo stanovništvo i povećavaju njegovu odvratnost prema režimu. Zaista je uhićeno u noć i preko 300 muškaraca i žena, osumnjičenih da su sudjelovali kod ubojstva ove žene.«⁶²

U situaciji koja je nastala decembarskom provalom i nakon nje nije moglo biti ni govora o značajnijoj aktivnosti sarajevskih komunista i drugih pripadnika NOP-a ni na političko-propagandnom ni na obavještajnom planu. Čak je i Tito lično smatrao potrebnim da 17. januara 1943. godine iz Ostrošca kod Bihaća pismeno upozori Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu: »Prekinite sve veze sa Sarajevom dok Vam se drug Kulturni ne javi.«⁶³

Renesansa, u punom smislu riječi, sarajevskog Vojno-obavještajnog komiteta započela je tek u septembru 1943. godine, kada je na njegovo čelo, u novim uslovima, došao Vladimir Perić Valter, koji je postao legendarni partizanski obavještajac.

POGOVOR AUTORA

*Uglavnom o onome što nije i o tome zašto nije re-
eno na stranicama prethodnih triju knjiga i još pone-
mu što nije na odmet da bude spomenuto kada je rije
o uslovima u kojima je nastajala i u prvom periodu
(1941—1942) djelovala partizanska obavještajna služba
kao i o uslovima u kojima smo o tome pisali*

Tek u toku rada na temi »Partizanska obavještajna služba 1941 — 1942« postali smo svjesni da ne možemo do i do svih dokumenata, bez obzira na njihovu provenijenciju, pa ni do mnogih sje anja — svjedo enja koja u cjelini ili parcijalno govore o toj temi. Razlog je jednostavan: naši arhivski fondovi koji se odnose na ratni period još uvijek nisu sre eni, a rasuti su »diljem« Jugoslavije. Isto smo tako tek u toku rada postali svjesni i injenice da nailazimo na podatke koji bacaju novo svjetlo na poneko svjedo enje (sje anje) koje smo, postupaju i — ne baš dosljedno — po principu »Testis unus, testis nullus« (Svjedok jedan kao nijedan), ili zbog nekog drugog razloga ve bili odbacili. Konkretni primjer e to, vjerovatno, najbolje objasniti.

U Zborniku dokumenata *Narodnooslobodila ka borba u Dalmaciji 1941—1945* naišli smo na izvod iz glasila Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju »Naš izvještaj« od 9. avgusta 1941. godine.

»...U jednom selu kod Sinja župnik je njuškao i ispitivao odakle seljacima vijesti, ali svi su šutjeli kao ribe. Me utim, na umoru je bila jedna djevojka. Ogavnom inkvizitoru sinula je lukava ideja. Otišavši do bolesnice da je ispovijedi, rekao je: 'Draga erko, ne smiješ stupiti pred lice onoga, koga ja ovdje zastupam, s nijednim grijehom ni tajnom. Kaži dijete od koga vi u selu primete vijesti?' Pošto se jadna djevojka ustru avala, on upotrebi svoje zadnje oružje: 'Ne odrešujem te i muke paklene te ekaju.' Prestrašena djevojka je ipak na koncu priznala da im vijesti saopštava u itelj, koga ustaše uhapsiše i sprovedoše u Sinj. Seljaci su ogor eni i uvjeravaju da župnik ne e imati više nikada prilike da ih 'odrešuje'.«¹

Znaju i što u rimokatoličkoj crkvi zna i »tajna svete ispovijedi«, nismo povjerovali u mogućnost da jedan župnik, ma koliko bio indoktriniran mržnjom protiv NOP-a, može poiniti »svetogre« kakvo je opisano i zato smo podatak o takvom njegovu postupku izbacili iz arsenala metoda rada neprijateljskih obavještajnih službi. Međutim, prevarili smo se! U »Drvarskom dnevniku« našeg poznatog pisca Ervina Šinka, koji se, bježeći pred ustaškim terorom, u ljeto 1941. sklonio u jednu talijansku bolnicu u Šibeniku, namijenjenu uglavnom zarobljenim, bolesnim oficirima i vojnicima kraljevske jugoslavenske vojske, naišli smo i na ovaj tekst:

»... Jedan od značajnijih članova našeg društva, jedini osim mene koji nije bio zarobljenik, koji je zaista bio slobodan i veseo uvijek, jeste Don Žarko, bolnički sveštenik...

Don Žarko je voleo svakome da pomogne... Inače, osim veselih znao je i drugačije priče.

Jednom je ispričao sledeće: 'U nekom selu blizu Splita pronašli su komunističke letke, a jučer su uhvatili oveka koji ih je delio. Uхватili su ga zbog toga, što je tamošnji župnik rekao jednoj teško bolesnoj devojci da je ne može razrešiti grehova ako ne prizna ko je delio letke po selu. Devojka je progovorila, a župnik je otišao pravo na policiju.«²

Bez obzira na različite opisane i različitu lokaciju događaja (»kod Sinja« odnosno »kod Splita«), Šinkovo nas je svjedočenje uvjerilo da se partizanska kontraobavještajna služba ipak morala nositi i s perfidnom metodom opisanim u dva citirana, različita izvora.

italac može i sam primijetiti da u knjigama o partizanskoj obavještajnoj službi 1941 — 1942. godine nedostaju neki aspekti njene djelatnosti, kao i neki aspekti neprijateljskog djelovanja protiv kojih se ona morala boriti.

Ponajprije riječ je o zatvorenom krugu obavještajne službe — propaganda — obavještajna služba. Pisac predgovora za knjigu Kurta Riessa (Ris) *Totalna špijunaža* D. Zaslavski pripisao je šefu propagande nacističke Njemačke Josephu Göbbelsu tvrdnju da je »nemoguće odrediti gdje završava propaganda i gdje počinje špijunaža«³ i, bar s obzirom na njenu suštinu, bio je u pravu. Slična je situacija i s temama o ulozi, značaju i organizaciji veza u partizanskoj obavještajnoj službi, o šiframa kojima se ona služila, o veoma osjetljivom problemu korištenja zarobljenika kao izvora obavještenja, o dezinformacijama neprijatelja proturanjem lažnih vijesti, o neprijateljskim saznanjima i ocjenama rada par-

tizanske obavještajne službe itd. Svakako ćemo u knjigama koje će obuhvatiti period 1943—1945. neka od tih pitanja obraditi u njihovu totalitetu (1941 — 1945) jer se upravo u tom periodu ona i pojavljuju u obliku i omjeru koji to zahtijeva,

Zašto smo knjizi dali podnaslov *Šta se stvarno događalo?* Svjesni smo da zvuči i pretenciozno, ali nismo mogli da pronađemo drugi i kraći i na in kojim bismo se ogradili od izmišljotina, olako donesenih ocjena događaja i ljudi te pogrešnih i brzopletih zaključaka na koje se, po nekom nepisanom pravilu, nailazi — ne samo u nas — upravo u napisima o obavještajnoj službi.

Napomenuli smo već u predgovoru da smo sve citate iz dokumenata, poglavito izvještaje pojedinaca, štambova i ustanova, kao i one iz svjedočenja (sje anja), donosili doslovno, sa svim greškama koliko one rogovatno zvuče i ma koliko ponekad otežavale shvatanje sadržaja. Sada na kraju moramo istaknuti da smo to činili zato što takva autentičnost dokumenata i sje anja sama za sebe mnogo govori, kako o osobi koja ih je pisala, tako i o uslovima i vremenu u kojima su nastali. Međutim, pošto nismo ni raspolagali originalima ili fotokopijama dokumenata, već smo se morali služiti tuđim prijevodima ili interpretacijama — na što smo redovno upozoravali u napomenama — pa prema tome nikako ne isključujemo mogućnost da i među tim »našim« citatima ima netačnosti.

Što se tiče pojedinaca koji su, prema dokumentima i sje anjima kojima smo raspolagali, zasluživali da budu posebno istaknuti kao partizanski obavještajci pritom, najvjerojatnije, nismo do kraja bili ni pravedni ni dosljedni. Spomenućemo slušaj Ferdinanda Andreace, zubotehničara iz Mladenovca, zvanog Italijan, što je zapravo i bio. Poznati beogradski novinar — publicist Mihailo Marić, opisuje i njegov obavještajni rad za partizane, kao njegov najveći podvig opisuje kako je on, »dobro se sam« — kaže Andreaca — *7. avgusta 1941. »posle večere«* za vrijeme kartanja s orskomandantom kapetanom Riterom saznao da će »Kosmaj (će) biti u klopci, opkoljen sa svih strana«. *Sutradan ujutro, 8. avgusta*, F. Andreaca je preko Milene Borić, seljanke iz obližnjeg sela Male Vrbice, koja mu je »svako drugo jutro donosila sveža jaja, mleko, sir i druge namirnice« i služila kao kurir, obavijestio komandanta Kosmajskog partizanskog odreda Milutina Todorovića a što Nijemci spremaju.

»Kosmajski odred ... nije brojao tada više od sedamdeset boraca« kaže M. Marić, i dodaje: «...

štab Kosmajskog odreda preduzeo je mere, pa se sutradan u obru u nema kih snaga našla samo jedna eta, mladenova ka, sa svojih 27 boraca. Toj eti nije bilo mogu e javiti da se i ona povu e, jer je bila razbijena po petorkama, a samo dan ranije upu ena na teren.«⁴

Tri godine prije toga, 1973, Sreten Žujovi , koji je 1941. bio komandant Glavnog štaba NOP-odreda Srbije, u razgovoru s Mihailom Mari em rekao je: »Bio sam upoznat s tim da imamo obaveštajca kod Nemaca u Mladenovcu.«⁵

Tragali smo dalje po dokumentima i sje anjima — svjedo enjima ljudi sa sektora Kosmaja — i našli smo ih poprili no — ali, nažalost, nigdje nismo naišli ni na ime Ferdinanda Andreace ni na nadimak Italijan. Me utim, utvrdili smo da su *blokada i pro ešljavanje Kosmaja zapo eli 8. a ne 9. avgusta!* Isto tako, iz niza izvora proizlazi da se Kosmajsko-posavski NOP-odred nikada nije ni nalazio na Kosmaju u punom sastavu.

U našoj *Vojnoj enciklopediji* pod odrednicom »Kosmajsko-posavski NOP odred« stoji zapisano:

»No u 7/8 avgusta (1941) ja e nema ke snage opkolile su Kosmaj sa svih strana i u toku 8—9. avgusta u strelja kom stroju prokrstarile planinom. Na Kosmaju se tada nalazila samo Mladenova ka eta sa još nekoliko boraca iz drugih eta — ukupno 27 partizana. U neravnoj borbi protiv Nemaca poginulo je 13 boraca, a 14 se uspelo probiti iz obru a. Me u izginulima nalazio se i lan GŠ NOPO Srbije Branko Krsmanovi .«⁶

U *Hronologiji* pod datumom »8. avgust 1941.« itamo:

»Na pl(anini) Kosmaju ja e nema ke snage uništile jednu desetinu Kosmajskog NOP odreda. Me u poginulim bio je i lan GŠ NOP odreda Srbije Branko Krsmanovi , narodni heroj.«⁷

A u prvoj knjizi *Oslobodila ki rat naroda Jugoslavije* piše:

»... oko 1.500 nema kih vojnika preduzelo je 8. avgusta koncentri an napad na Kosmaj, predpostavljaju i da se na njemu nalaze glavne snage odreda: me utim, tamo je bilo samo 14 partizana i oni su, u borbi sa mnogo nadmo nijim neprijateljem svi izginuli.«⁸

U situaciji u kojoj smo se našli nismo imali drugog izlaza nego da pretpostavku o presudnoj ulozi obavještenja Ferdinanda Andreace u spasavanju glavnine Kosmajskog NOP-odreda iz njema ke blokade — odba-

cimo. To, me utim, nikako ne zna i da on nije i obavještajno radio za NOP i uinio mu velike usluge u nekim drugim sluajevima.

No, kad smo ve kod pogibije Branka Krsmanovi a, moramo spomenuti da Moma Markovi , tadašnji instruktor PK KPJ za Srbiju, u svojoj knjizi *Rat i revolucija u Srbiji (Se anja 1941—1945)*, u jednoj napomeni kaže da je on »poginuo u borbi s etnicima avgusta 1914«. Oznaka godine je o igledna štamparska greška, ali podatak da je *Branko Krsmanovi poginuo u borbi s etnicima* potpuno je neta an jer nikakve kvislinške jedinice, pa ni etnici Koste Pe anca ili Draže Mihailovi a, nisu uop e u estvovale u blokadi Kosmaja! To se, uostalom, vidi i iz svih ostalih citiranih izvora.

Nešto sli no kao s F. Andreacom dogodilo nam se i s Predragom Udickim Denebom. Uz Titovu depešu Moskvi od 13. septembra 1941, u kojoj se, izme u ostalog, doslovno citira izvještaj dra Haralda Turnera, Redakcija *Dokumenata centralnih organa...* stavila je napomenu:

»Politbiro CKKPJ i PKKPJ za Srbiju dolazili su, preko novinara Predraga Udickog, do nekih izvještaja koje su Nijemci iz Beograda slali za Berlin. Udicki je radio u njema koj telegrafskoj agenciji (DNB) u Beogradu i bio ilegalno povezan s KPJ. Štab njema kog komandanta Srbije se, ponekad, koristio teleprinterom te agencije za slanje nešifrovanih izvještaja u Berlin. P. Udicki je uspijevao da do e do kopija nekih izvještaja i da ih dostavi partijskom rukovodstvu Srbije. *Vjerovatno je* (istakli autori) tim putem do Tita došao i Turnerov izvještaj iji dio Tito citira u ovoj depeši Kominterni.«⁹

Premda nas je ono »vjerovatno« u toj napomeni malo pokolebalo, ipak smo nastavili traganje za podacima o eventualnom obavještajnom radu P. Udickog.

U dnevniku Vladimira Dedijera našli smo podatak:

»Sreda, 11. juni (1941)

...U poverljivim biltenima koje mi predaje drug Udicki,²⁴ mnogo se govori o napadu Nema ke na SSSR.«

U objašnjenju br. 24 Vladimir Dedijer je napisao i ovo:

»Predrag Udicki radio je poverljivi nema ki bilten u agenciji DNB u Beogradu. Ranije je bio zaposlen u agenciji Avala'. On je svakog dana donosio poverljivi bilten DNB koji je ra en u svega sedam primeraka.«¹⁰

Pošto je saznao da će biti uhapšen, V. Dedijer je napustio svoj stan i ilegalno boravio kod rodbine. S tim u vezi on pod datumom » četvrtak, 26. juni (1941)« zapisuje

i ovo:

»U krevetu, u jastu nica, nalazio se jedan poverljivi nemački bilten. *Olga je primila taj materijal u sredu od Udickog s tim da mi danas preda, ali je zaboravila da to ranije sakrije*, pa ga je prilikom pretresa gurnula u jastuk. Gestapovci su preturali po jastuku, ali hartiju nisu primetili.«¹¹
(Istakli autori.)

To bi, uglavnom, bilo sve što je upućivalo na izvještajni rad Predraga Udickog. Međutim, i to je stajalo na labavim nogama. Prije svega, teško je prihvatiti podatak da se u »povjerljivim biltenima« jedne novinske agencije — a DNB je upravo bila to i ništa više — pa makar oni bili rađeni »u svega sedam primjeraka«, nalaze povjerljivi podaci, naročito oni koji su se odnosili na »napad Njemačke na SSSR«! Bila je to, na primjer, tajna za koju je Adolf Hitler naredio da može biti saopćena njegovom najbližem saradniku Benitu Mussoliniju tek u zoru 22. juna 1941, kada su njemačke trupe već bile prešle sovjetsku granicu. Uostalom, upravo se o tome opširnije govori u trećoj knjizi ove edicije, u poglavlju *Zagrebačke isprepletene obavještajno-diverzantske mreže*.

Naša *Vojna enciklopedija* ni u prvom ni u drugom izdanju nema odrednicu »Udicki Predrag«. U dokumentaciji Radio-Beograda našli smo sljedeće podatke:

»*Udicki Predrag Deneba* (— Darosava, Šumadija, 1943), novinar. Član KPJ od 1941. godine. Do okupacije radio u agenciji Avala a potom u nemačkoj (a) telegrafskoj agenciji DNB na poverljivom biltenu i informacije slao PK KPJ za Srbiju. Od marta 1943. u Kosmajskom NOPO. U s. Darosavi, u sedištu tehnike OK KPJ za Kragujevac, da ne bi pao živ u ruke neprijatelja, 25. septembra (1943) izvršio samoubistvo.«¹²

Dakle, ni u tom tekstu ne nalazimo ništa novo o obavještajnom radu Predraga Udickog. Podaci su tačni, umro je smrtno heroja izvršivši samoubistvo da ne bi živ pao u ruke neprijatelja, ali ne u sedištu tehnike Okružnog komiteta KPJ za Kragujevac, već u jednoj zemunici u selu Darosavi kod Arandelovca, koje danas nosi naziv Partizani. Tehnika o kojoj je riječ nalazila se u kući i školskog poslužitelja Mihaila Stanića i njegov neprijatelj je nikad nije pronašao.¹³

Kada je riječ o ženama partizanskim obavještajci-

ma, izdvojili smo ih nekoliko, ne po značaju njihova doprinosa NOP-u na tom polju, već jednostavno zato što smo u njihovu radu našli više podataka. A tih divnih žena — bez obzira na godine — bilo je širom zemlje sigurno stotine, samo što da u inimu npr. s podatkom koji nalazimo u spomenutoj knjizi Mome Markovića. Pišu i o situaciji u srezu Petrovac (na Mlavi) potkraj 1941, on kaže:

»Pamtim porodicu Stevanović, domaćicu Staniju i njenog muža Jovu iz zaseoka Krška reka, selo Melnica, kod kojih smo bili smešteni. U vreme krvavih etničkih odmazdi nad svima koji su na bilo koji način pomagali partizanima, ovi divni ljudi pokazali su veliku hrabrost i poverenje u naš pokret. *Bili smo zadivljeni na inimu na koji je Stanija Stevanović, nepismena seljanka, prikupljala obavještenja o neprijatelju i prenosila ih nama...*«⁴ (Istakli autori).

Sigurno bi se neusporedivo više moglo i trebalo reći o ženi Staniji, ali to je prelazilo naše moguće nosti... Isto se dogodilo i u mnoštvu drugih slučajeva.

Pisali smo i o obavještajnom radu nekoliko vojnih komiteta koji su djelovali u neprijateljskim garnizonima 1941 — 1942. godine. Nismo ih, jasno, mogli sve obuhvatiti, premda smo saznali i sakupili neke podatke o njima (Slavonska Požega, Osijek, Prijedor itd.). Razlog zbog kojeg im nismo posvetili posebna poglavlja u jednoj od triju knjiga koje obuhvataju taj period također je vrlo jednostavan: istraživanja koja je još trebalo preduzeti da bi se koliko-toliko zaokružila slika o njihovom radu prelazila su naše moguće nosti. No, nadamo se da ćemo, opisujući i obavještajnu pozadinu partizanskih potihvata ili širih vojnih operacija koje se u sljedećim godinama odigravati oko tih gradova imati priliku da se u kraćem pogledu unazad osvrnemo i na njihov doprinos NOP-u u cjelini.

Koliko je pažnje bilo potrebno da bi se izbjegle zamke olakih i brzopletih zaključaka redakcija nekih naših edicija, pokazuje slučaj pisma koje je sredinom, zapravo 17. novembra, Edvard Kardelj iz još uvijek slobodnog Užica, u ime CK KPJ, poslao je Glavnom štabu NOP-odreda Slovenije. U tom pismu nalazi se pasus:

»...Šaljite dopise i članke za 'Borbu'. Pošaljite nam detaljne vesti o palim borbama. Dostavljajte nam tako i eventualne političke vesti koje ćete u Ljubljani primiti od Italijana,⁵ naročito o odnosima Italijana i Nemaca u vezi s jako rasprostra-

njenim vestima o mogućnosti jednog separatnog mira između Italije i Engleske itd.»¹⁵

Uz taj pasus Redakcija prve knjige šestog toma *Zbornika* stavila je napomenu:

»Obaveštajna služba OF imala je informatore u talijanskim krugovima i uspješno je prikupljala podatke za OF i Glavni štab.«¹⁶ (Istakli autori.)

U redakcijskom naslovu tog dokumenta stoji da je riječ o pismu Edvarda Kardelja »od početka decembra 1941«, što njegov tekst — ne samo dio koji smo upravo citirali, nego i ostali dijelovi — veoma jednostavno pobija. Naime, poslije povlačenja Vrhovnog štaba iz Užica 29. 11. 1941. »Borba« je prestala izlaziti (idu i broj izišao je tek u oktobru 1942. u selu Drini, a u Bosanskoj krajini), pa nije bilo razloga da Kardelj, kao njen glavni urednik, »po etkom decembra« iste godine od CK KP Slovenije traži »dopise i članke za 'Borbu'«... Međutim, to nije ono najbitnije: nas je ponajprije interesovalo je li zaista »obaveštajna služba OF imala (je) informatore u talijanskim krugovima«? Odgovor na to pitanje našli smo u pismu — o igledno odgovoru na citirano Kardeljevo pismo — koje je Tone Tomšič, organizacioni sekretar CK KP Slovenije, 5. decembra 1941. godine poslao iz Ljubljane Centralnom komitetu KPJ. Taj je odgovor, na našu veliku žalost, bio jasan i nedvosmislen:

»O Njemcima nemamo nikakvih obavještenja.

O Talijanima još manje»¹⁷

Pa otkud onda Redakciji *Zbornika* podatak koji je dala u svojoj napomeni br. 5?

Redakcija drugog toma edicije *Dokumenti centralnih organa...* objavljenog 1985. godine iz zaista neshvatljivih razloga, u pogledu datuma Kardeljeva pisma (poruke), čini istu grešku kao i Redakcija prve knjige šestog toma *Zbornika*. U napomeni br. 390 ona kaže:

»Poslednje dve rečenice odnose se na poruku Edvarda Kardelja, koju je dao u pismu Glavnom štabu Slovenije po etkom decembra 1941. godine traže i da se iz Slovenije šalju političke vesti koje bi OF morala dobiti od Italijana u Ljubljani, posebno o odnosima između Italijana i Nemaca u vezi s proširenim glasinama o mogućnosti separatnog mira između Italije i Engleske.« (Istakli autori.)¹⁸

Uz to treba dodati da ovaj dokument nije uopće bio poznat Tone Tomšiču. On nije mogao 5. decembra iz Ljubljane odgovoriti Edvardu Kardelju koji se nalazio negdje u Srbiji, odnosno u Sandžaku, na njegovu poruku iz pisma pisanim »po etkom decembra 1941«, kao ni to da se u pismu

T. Tomšića o kome je riječ nalazi i rečenica: »Primili smo vaše pismo (od 17. novembra)«!¹⁹

Zbog niza izvještaja što ih je E. Kardelj od sredine januara 1942, nakon odlaska iz istočne Bosne u Zagreb, slao Titu, a koji su sadržavali obavještajne podatke, morali smo da pratimo njegovo dalje kretanje.

U prvoj knjizi *ORNJ* naišli smo na podatak da je Edvard Kardelj, član Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba došao »u Ljubljanu januara 1942. godine«. U *Hronologiji* stoji da su 3. marta 1942... »Edvard Kardelj i Ivo Lola Ribar uputili iz Zagreba pismo Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju«, i, napokon, u našoj *VE*, u odrednici »Kardelj Edvard (Krištof, Bevc)« da on iz Zagreba »u martu odlazi u Ljubljanu«.²⁰

Na slici ne »teško« nailazili smo i pri proučavanju kretanja nekih drugih visokih rukovodilaca NOP-a, pa i pri utvrđivanju vremena Kardeljeva odlaska iz Ljubljane na oslobođene teritorije. No, o tome smo, čini nam se, već dovoljno govorili.

U predgovoru svojoj knjizi *Obavještajna služba u NOR 1941—1945* Milovan Dželebdžić piše:

»Obavještajna služba u NOR-u sve vreme je bila jedinstvena organizacija kojom je neposredno rukovodio Vrhovni štab odnosno Poverništvo za narodnu odbranu NKOJ-a s maršalom Josipom Brozom na čelu.«²¹

Zaista lijepo rečeno, šteta što tako nije i bilo.

O prvim koracima prema stvaranju jedinstvene ili, bolje rečeno, jednoobrazne partizanske obavještajne službe govorilo se na savjetovanju u Stolicama (26. septembra 1941) i o tome smo pisali u poglavlju prve knjige *Naredbe i uputstva*. Idući na savjetovanje, na kome je, prema našim ocjenama, moralo biti riječi i o tom istom problemu, održano je u Ivanjima (Romanija) 7. i 8. januara 1942. Bilo je to, zapravo »savjetovanje CKKPJ i PKKPJ za Bosnu i Hercegovinu«, odnosno, »dvodnevno pokrajinsko savjetovanje KPJ za Bosnu i Hercegovinu, kome su prisustvovali sekretar KPJ Josip Broz Tito i nekoliko članova CK KPJ«.²² O tom savjetovanju pisali smo u već spomenutom poglavlju prve knjige. Međutim, ono što nas je u toku daljih traganja za podacima o razvoju partizanske obavještajne službe iznenadilo bila je činjenica da se ni u prvom ni u drugom izdanju *VE*, ni u *Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije*, ni u najnovijoj *Povijesti SKJ« savjetovanje u Ivanjima uopće ne spominje!*

Zašto?

Da li je zaboravljena nepobitna istina: da bismo

shvatili sadašnjost, moramo objektivno sagledati prošlost!?

Tek u idu oј, etvrtoj knjizi *POS 1943—1945*« govorit emo o neprijateljskim pripremama za veliku etvrtu ofanzivu, odnosno o saznanjima partizanske obavještajne službe za te pripreme. Podaci o toј ofanzivi po eli su, istina, da pristižu u partizanske štabove još u toku novembra i decembra 1942, ali smo smatrali da obavještajni aspekt priprema i toka te ofanzive, koja je po ela 20. januara 1943, moramo posmatrati u *cjelini* i zato o njemu u prve tri knjige uop e nismo govorili.

U toku rada na knjigama koje su sad pred itaocima izbila je afera oko bivšeg generalnog sekretara OUN Kurta Waldheima (Valdhajma) zbog ratnih zlo ina po injenih dok se kao poru nik nacisti kog Wermachta nalazio na teritoriju Jugoslavije, u estvuju i, izme u ostalog, i u ofanzivi na Kozaru (10. juna-kraj jula 1942). Na njegovo ime nismo naišli — uostalom nismo posebno ni tragali za ratnim zlo incima — ni kao pripadnika odjeljenja Ic (obavještajne službe), ni kao pripadnika odjeljenja Ib (intendanture) Grupe »Zapadna Bosna«, koja je izvodila tu ofanzivu. Me utim, zapazili smo nešto drugo na što moramo upozoriti.

O emu je rije ?

O sudbini civilnog stanovništva Kozare i Potkozarja u *ORNJ* smo našli zapisano:

»... neprijatelj je popalio nekoliko desetina sela 1 pohvatao oko 50.000 stanovnika, ve inom žene, decu i starce. Od njih je jedan deo na zverski način pobijen, a ostatak oteran u zloglasni ustaški logor u Jasenovcu, iz koga se skoro niko nije vratio.«²³

U prvom izdanju naše *VE* pod odrednicom »Kozarska ofanziva« stoji zapisano:

»Neprijatelj je pohvatao narod u zbegovima, pa je oko 60.000 ljudi, žena i dece oterano u koncentracione logore ili na prisilni rad u Nema ku odakle se mnogi nisu vratili.«²⁴

Drugo je izdanje naše *VE* u tekstu o sudbini civilnog stanovništva Kozare mnogo preciznije:

»Neprijatelj je pohvatao narod u zbegovima i pobio pri tome ve i broj ljudi, žena i dece. Prema podacima odgovaraju ih službi NDH 68 600 ljudi, žena i dece prikupljeno je u sabirnim logorima. U njima je izvršena podela u tri osnovne grupe: za koncentracione logore *Jasenovac*, *Stara Gradiška* i one u *Nema koj i Norveškoj* — izrazitije eksponirane pripadnike NOP; za *prisilan rad u Nema* -

koi, uglavnom, ostali radno sposobni muškarci i za raseljavanje — ostali, najve i deo stanovništva.«"

Me utim, tragaju i za materijalima za temu »Za arani krug: obavještajna služba — propaganda — obavještajna služba«, koja e, kako smo ve rekli, biti obradena za cijeli period rata u jednoj od idu ih knjiga, naišli smo na podatke koji zbog nama neshvatljivih razloga nisu unijeti ni u jedno od citiranih klju nih djela naše historiografije. Naprimjer:

U izvještaju politi kog komesara »Štaba III operativne zone u vojnoj i politi koj situaciji u Slavoniji od 12. avgusta do 1. septembra« itamo:

»Na zborovima, mitinzima, suzbijale su se izvjesne kapitulantske tendencije, koje su se tu i tamo pojavljivale u narodu, a koje su djelomi no donosili pojedinci izme u ono mnogo bosanaca koji su preseljeni u naša sela pretežno iz Kozare i okolice. Mora se naglasiti da među tim bosancima ima i mnogo pozitivnog elementa.«²⁶

Uz taj pasus Redakcija edicije *Gra a za historiju NOP u Slavoniji* dala je napomenu:

»Poslije ofanzive na Kozaru u junu 1942. neprijatelj je preselio mnogo naroda s tog teritorija na podru je Slavonije, Moslavine i Bilogore. Time je htio stvoriti utisak da su partizanske snage na Kozari uništene, kako bi unio demoralizaciju me u narod i partizane Slavonije i Moslavine.«²⁷

U izvještaju »Štaba III operativne zone NOPO Hrvatske Glavnom štabu od 23. septembra 1942. godine« piše:

»Poslije mitinga su partizani pjevali pjesme, a narodu su djelili stvari iz jedne državne trgovine, što je narod tako er sa oduševljenjem pozdravio. Bilo je prisutno mnogo bosanskog naroda dotjeranog sa Kozare. Žene s Kozare koje žive u jako teškim prilikama stalno traže da budu primljene u partizane. Nekoliko ih je primljeno u odred.«²⁸

U naredbi »Štaba III operativne zone NOPO Hrvatske štabu III odreda od 3. oktobra 1942. godine«:

»Ovih dana je uba eno na naše podru je nekoliko hiljada bosanskih žena i djece sa podru ja Kozare. Sa njima je neprijatelj mislio da zaplaši narod i nas, ali se je u tome ljuto prevario. Borbu produžavamo još ja e i oštrije do kona ne pobjede.«²⁹

Sigurno nije posrijedi manifestacija nekog ustaškog humanizma prema srpskom življu Kozare, ve ti zloinci u datom vremenu iz tehni kih i drugih razloga jed-

nostavno nisu mogli da izvrše njihovo totalno fizičko is-
trebljenje. Potvrdu o tome, i još poneku, nalazimo u
pismu koje je ministar vanjskih poslova Mladen Lorko-
vić baš u to vrijeme uputio jednom diplomatskom pred-
stavniku tzv. NDH:

»Kao naš poslanik u inozemstvu Vi trebate biti
informirani o planovima naše politike, koju naša
vlada sprovodi. Stoga vam kažem ovo: hrvatska
država ne može postojati ako u njoj živi 1,800.000
Srba i ako mi za to nema imademo snažnu srpsku
državu, koja bi uvijek zasizala u naša područja i
predstavljala veliku opasnost za nas. Oba ta pitanja
bilo bi nemoguće riješiti u normalna vremena
u kojima bi se moralo postupati zakonito i voditi
računa o građanskim obzirima. Stoga je sreća za
nas što je do uspostave NDH došlo u ovakovim
vremenima, jer samo sada možemo riješiti taj
problem: mi stoga nastojimo da nestane Srba iz
naših zemalja i u tom pravcu je već mnogo učinje-
no. Evo ja sam se ovih dana vratio s područja Ko-
zarske; šezdeset kilometara dugo i gotovo isto toliko
široko područje, koje je bilo nastanjeno isključivo
Srbima, danas je prazno zgariste... A sad prelazi-
mo na Grmeč i tamo je u tom građanskom ratu
biti riješeno najbolnije pitanje, a hrvatske zemlje
očišćene. No mi mislimo i na pitanje srpske drža-
ve preko Drine. Ni ta ne može ostati. I stoga sam
ja još prošle godine stupio u službene pregovore s
predstavnicima Reicha kod kojih sam naišao na
puno razumijevanje pa je odlučeno da će nakon
pobjede Srbi biti iseljeni u Sibiriju...«³⁰

A o Kurtu Valdhajmu, liječniku u ofanzivi na Ko-
zaru u svojstvu intendantskog (lb) oficira grupe »Za-
padna Bosna« uopće nije sporno, zaista je, u datim us-
lovima, opisanim u citiranim partizanskim izvještaji-
ma, bilo bezumno izmišljati dokumente kao što je onaj
koji je podmetnut zapadnonjemačkom nedjeljniku
»Spiegel« (Spigel), a koji mu imputira sačinavanje u odre-
đivanju sudbine oko 4000 kozarskih »zarobljenika«.

Na kraju, ali to ne znači i na posljednjem mjestu,
moramo da izrazimo zahvalnost i priznanje Srbinu
Odiću i Darji Vukoviću na zalaganju i upornosti koje su
pokazali pomažući nam u pronalaženju, izdvajanju i
srećivanju podataka o temama obuhvaćenim ovim
knjigama. Upravo se u njihovu radu pokazalo koliko je
osnovana postavka, naročito u obavještajnoj službi, da
ponekad na prvi pogled malen, beznačajan podatak

može da osvjetli pozornicu zbivanja koja je do tada de facto bila u tami.

Odnos recenzenti — autori ponekad je manje, a ponekad više napregnut. Mi smo imali sre u da naidemo na dva ne samo vrsna stručnjaka, već i uvijek puna razumijevanja za teškoće na koje smo nailazili. Profesor dr Vladimir Milanović nije veliki poznavalac problema obavještajne službe, ali kao sociolog — osjetili smo to kroz njegovu recenziju — ima profinjen osjećaj da uoči i locira širu ulogu i značaj zbivanja iz tog domena u ratnim, a vjerovatno i u mirnodopskim uslovima. Uz to, pukovnik JNA Vojislav Nikolić ne samo da se u toku rata »na licu mjesta« susretao s problematikom što je obraduju knjige koje je recenzirao, nego se poslije rata, kao pomoćnik glavnog urednika *Vojne enciklopedije, za historiju*, i sam bavio historijom NOR-a, što mu je olakšavalo zadatak da nas upozori na izvjesne nedostatke koji su se mogli ispraviti. Njima dvojici dugujemo veliku zahvalnost, premda smo se ponekad u mišljenjima i stavovima razilazili. No tragali smo i nalazili rješenja.

Kad autori osim vlastitog predgovora pišu i pogovor svojoj knjizi, onda je to neka vrsta posmrtnog slova još nerođenom djetetu. Jer, to će dijete po etički da živi tek onda kad dospije u ruke italaca koji će imati volje i strpljenja da se s njim pozabave. Pri tome će oni morati da budu i veoma strpljivi. Jer, kao što smo u predgovoru rekli, ovo nije povijest naše partizanske obavještajne službe nego zbirka, ponekad možda i ne najsretnije izabranih dokumenata i svjedočenja, uz komentare kojima smo pokušali objasniti njen značaj, mjesto i ulogu u epopeji naroda jugoslavenskih prostora, obuhvaćenju i postojanju NOB, koja će zauvijek ostati dio njihova postojanja. A zaključke, zapravo sinteze — u bilo kom smislu — izbjegavali smo, istina ponekad bezuspješno, i ostavljali itaocima da na prethodnim stranicama, možda, pronađu dovoljno elemenata za to.

IZVORI I LITERATURA

Obavještajna saradnja s Moskvom

- ¹Vladimir Dedijer, *Novi prilozi*, 1/621
- ²Rober Gilen, *Obaveštajci koji su spasli Moskvu*, Beograd, 1984, str. 193.
- ³Leopold Trepper, *Velika igra*, Zagreb, 1976, 1/121
- ⁴Šandor Rado, *Dora javlja...*, str. 124
- ⁵*Gojko Beri*, »Svjedo enja«, Oslobo enje od 19. 12. 1984.
- ⁶Isto
- ⁷DCO 1/115
- ⁸DCO 1/138
- ⁹DCO 1/155
- ¹⁰DCO 1/320
- ¹¹Dr Ivan O ak-Jovo Popovi , *Kon ar sekretar Partije*, Zagreb, 1976, str. 503
- ¹²Tito, *SD* 4/326
- ¹³Tito, *SD* 4/345, 349
- ¹⁴Tito, *SD* 5/267
- ¹⁵Dedijer, *Novi prilozi* 1/551
- ¹⁶Start, br. 262 od 7. 2. 1979.
- ¹⁷S. Koslav, *Tragom nasilnika*, Beograd, 1954, str. 237
- ¹⁸KTB OKW11/1208
- ¹⁹Trepper Leopold, n. dj. 1/150
- ²⁰Trepper 1/151
- ²¹William L. Shirer, *Aufstieg und Fall des Dritten Reichs*, S. 768
- ²²IstO, 768.
- ²³Kazivanje Satvi Lutvi Tozana Slavku Komarici u Zürichu 1947. godine
- ²⁴Odnosi se na Satvi Lutvi Tozana
- ²⁵Winston Churchill, *Drugi svjetski rat*, Beograd, 3/332.
- ²⁶Isto 334-335
- ²⁷Shirer, str. 769
- ²⁸Trepper 1/151
- ²⁹G. K. Žukov, *Uspomene i razmišljanja*, Beograd, 1969, str.
- ³⁰Isto str. 272

- ³¹Isto str. 276
³²Isto
³³Isto
³⁴Isto, str. 277
³⁵Isto, str. 268
³⁶Trepper, 1/152
³⁷Inž. Pavao Koporić, *Radio sam za Partiju, Zbornik sje anja—Zagreb 1941—1945* (u daljem tekstu: *Zagreb*), 2/174
³⁸Josip Broz Tito, *Tako smo se organizovali i borili do pobjede, Ratna sje anja, Veze u NOB-u 1941—1945*, Beograd, 1981, str. 11—12 (u daljem tekstu: *VUN*)
³⁹*etrdeset godina, Zbornik sje anja aktivista jugoslaven-skog revolucionarnog radni kog pokreta*, Beograd, 1961, V/6 (u daljem tekstu: *etrdeset godina*)
⁴⁰Tito, *SD* 7/41
"DCO 1/18-27 i napomena broj 16 na str. 435
⁴²V. Dedijer, *Novi Prilozi* 1/273
⁴³*KTBOKW11/1213*
⁴⁴*KTB OKW 11/183*
"KTB OKW 11/398
"Slavko Odić, *Okupacija Bosne u aprilskom ratu 1941. godine, Srednja Bosna u NOB* 1/175
⁴⁷V. Dedijer, *Novi prilozi* 2/283; *DCO* 1/117
"Vjekoslav Cenić, *Enigma Kopini*, 1/139-140
⁴⁹*DCO* 1/117
⁵⁰Vojna enciklopedija 9/388 d
⁵¹Tito, *SD* 6/209
⁵²V. Dedijer, *Prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* 2/45
"Isto
⁵⁴Tito, *SD* 7/49; *DCO* 1/67
"Tito, *SD* 7/212
"DCO 1/67, 446
"Tito, *SD* 7/93
⁵⁸Tito, *SD* 7/228
"DCO 1/476
⁸⁰*DCO* 3/151-152
⁹¹*Zbornik* II/2-209
^{e2}Tito, *SD* 9/20; *DCO* 3/360
"Tito, *SD* 9/42; *DCO* 3/409
⁶⁴*DCO* 3/252/253
⁶⁵*Zbornik* IV/3/210
"DCO 3/327-328
"Tito, *SD* 9/240
⁶⁸*DCO* 3/488
⁸⁹Tito, *SD* 9/42
⁷⁰Arhiv CK SKJ, fond CK KPJ 1942/133
⁷¹*DCO* 4/225
"DCO 4/468
"Start br. 262 od 7. februara 1979.
⁷⁴*DCO* 4/314
⁷⁵Isto
⁷"DCO 4/322
⁷⁷Tito, *SD* 10/89

"Tito, *SD* 10/186
"Tito, *SD* 10/278
°°*DCO* 5/282
⁸¹Tito, *SD* 10/190
"Tito, *SD* 10/280
"Tito, *SD* 11/121
"Tito, *SD* 11/286
"Tito, *SD* 11/194
"Tito, *SD* 11/210
⁸⁷Arhiv CK SKJ, 15570; CK KPJ-Kominterna 1942/164
"Tito, *SD* 11/181
"Tito, *SD* 11/211
""*DOS* 2/118, 119
"Tito, *SD* 11/152
⁹²Arhiv CK SKJ, CK KPJ - KI 194 (15712)
"Tito, *SD* 12/60
"Tito, *SD* 12/284
⁹⁵*DOS* 2/56
⁹⁶*DOS* 2/158
⁹⁷*DOS* 2/186-187
"Tito, *SD* 12/109
"Tito, *SD* 12/135-136
¹⁰⁰Tito, *SD* 12/141
""Tito, *SD* 12/158
¹⁰²Tito, *SD* 12/293
°°*WAWT*-315, Roll 1553, F 226-228
""*MAWT-315*, Roll 2154, F 56-515
'>*WAWT*-501, Roll 248, F 001185
""Tito, *SD* 12/168
""Tito, *SD* 13/77
""Tito, *SD* 13/279
¹⁰⁹Tito, *SD* 13/280
°°*DCO* 1/419-420
""*DCO* 1/499
"Tito, *SD* 7/116
"Tito, *SD* 7/131
"Tito, *SD* 7/241
""*DCO* 2/24
""*Drugi svjetski rat*, izdanje VII, Beograd, 1961, 2/239
""*Tajna prepiska Churchiii-Staljin 1941—1945*, Zagreb, 1965,
str. 30
¹¹⁸*Zbornik* II/2/113-114; *DCO* 2/238
""*DCO* 3/57
¹²⁰*DCO* 3/166-167
""*DCO* 3/228, Tito, *SD* 8/140
¹²²Tito, *SD* 8/258
¹²³*Zbornik* II/2/276
""*Zbornik* V/3/123
""Tito, *SD* 9/26
""Tito, *SD* 9/235
¹²⁷*DCO* 3/441
""*iDCO* 4/78
¹²⁹*DCO* 4/126

- ¹³⁰Zbornik II/3/181
"DCO 4/239
¹³²Arhiv CK SKJ, fond CK KPJ 1942/96
¹³³Zbornik IV/4/254
¹³⁴Tito, SD 10/186
¹³⁵Isto
¹³⁸CK SKJ Arhiv br. 1526
¹³⁷V. Cen i , n. dj. 1/159, 160
¹³⁸V. Cen i , n. dj. 1/161
¹³Bosilj i Slobodan, *Timo ka krajina*, str. 53
"V. Dedijer, *Prilozi 2/45*
¹⁴Milomir Mari , *Deca komunizma*, Beograd, 1987, str. 81
¹⁴²DCO 1/235
"Tito, SD 7/269
¹⁴⁴TitO, SD 7/270-271
¹⁴DCO 1/474
"NIN, 5. maja 1985; iz bilješke povodom izlaska iz štampe kratke biografije Mustafe Golubi a napisane i objavljene u privatnom izdanju Borivoja Neškovi a
¹⁴⁷NIN, 26. 5. 1985 — *Novo o Mustafi Golubi u*
"Borba od 12. 6. 1976.
"Oslobo enje, Sarajevo, 18. 6. 1976.
"•Oslobo enje, 5. 7. 1976.
"•Politika, 10. 7. 1976.
"Oslobo enje, 9. 7. 1976.
"Borba, 26. 10. 1976.
"•V. Dedijer, *Novi prilozi 2/716*
"•V. Dedijer, *Novi prilozi*, fotografija izme u 2/944 i 2/945
"•V. Dedijer, *Novi prilozi*, 2/733, 734
"Okrugli sto borbe, Julija Vr inac, *Najblaže re eno: zlou- potreba*, str. 12, 13, 14.
¹⁵⁸DCO 1/212-213
"•Milomir Mari , n. dj. str. 82
"Isto, str. 82
"NIN, 5. 5. 1985.
¹⁸²NIN, 26. 5. 1985.
¹⁸³NIN, 15. 9. 1985.
¹⁸⁴NIN, 8. 9. 1985.
¹⁸⁵NIN, 15. 9. 1985.
"NIN, 15. 9. 1985; Oslobo enje, 21. 12. 1984.
¹⁶⁷NIN, 15. 9. 1985.
"NIN, 5. 5. 1985.
"NIN, 6. 10. 1985.
¹⁷⁰Isto
^mM. Mari , *Deca komunizma*, str. 67
¹⁷²Isto, str. 78
¹⁷³DCO 2/235
¹⁷⁴Milomir Mari , n. dj. str. 86, 87
¹⁷⁵Isto, str. 84, 85
¹⁷⁶Isto, str. 85
¹⁷⁷Isto, str. 85, 86
"Isto str. 95
¹⁷⁹DCO 1/334, 335

- ¹⁸⁰Arhiv CK SKJ, Zbirka Hrvatska, II/6; DCO 1/379, 381, 382
¹⁸¹Milomir Mari , n. dj. str. 86
¹⁸²Arhiv SSUP
¹⁸³DCO 1/198
¹⁸⁴DCO 1/198
¹⁸⁵V. Dedijer, *Novi prilozi* 1/289
¹⁸⁸Vasko Ivanovi , *Ilegalni kurir CK KPJ Kristina Dor evi* ,
VUN 2/224
¹⁸⁷Isto
¹⁸⁸Isto, str. 218
¹⁸⁹Dr Blagoje A. Neškovi , *Španija sa trideset godina udalje-
nosti, »Španija 1936—1939«, Zbornik se anja jugoslovenskih
dobrovoljaca u španskom ratu*, Beograd, 1971, V/19
¹⁹⁰Tito, SD 7/132
¹⁹¹DCO 1/325
¹⁹²Tito, SD 7/132
¹⁹³Šandor Rado, n. dj. str. 110
¹⁹⁴Aleksandar Foote, prevod, str. 42
¹⁹⁵DCO 1/324
¹⁹⁶Isto
¹⁹⁷Ve ernje novosti, 16. 7. 1988.
¹⁹⁸Arhiv CK SKJ, fond CK KPJ 1941/89
¹⁹⁹DCO 1/325
²⁰⁰DCO 2/28
²⁰¹DCO 2/233-234
²⁰²Isto
²⁰³Arhiv CK SKJ, MG 2957
²⁰⁴Darko Stupari , *Revolucionari i bez funkcija*, Zagreb,
1975, str. 159
²⁰⁵Branka Savi , *Rad šifranata u Vrhovnom štabu*, VUN,
1/333, 334
²⁰⁶Eftim Ristovski, *Sedek Kostovski radiotelegrafista Vr-
hovnog štaba*, VUN 2/196
²⁰⁷Vidi napomenu broj 203, str. 335
²⁰⁸Ratko Šibinac, *Po cenu života*, VUN 1/277, 278
²⁰⁹Branka Savi , n. l. 1/335
²¹⁰Isto, 1/337
²¹¹Isto, 1/338
²¹²Branka Savi , *Rad šifranata u Vrhovnom štabu — uspos-
tavljanje veze sa Kominternom i naše prve šifre*, VUN 2/246
²¹³Tito, SD 9/31
²¹⁴Miloje Tomi , *Iz slavnih dana 1941*, VUN 1/281
²¹⁵Eftim Ristovski, n. l. 2/199
²¹⁶Milomir Mari , n. dj.
²¹⁷Arhiv CK SKJ, MG (Braši ev materijal)
²¹⁸DCO 3/426
²¹⁹DCO 3/489
²²⁰Arhiv CK SKJ, KPJ-KI 1942-191: stara oznaka 15712
²²¹Arhiv CK SKJ 15732
²²²Vojna enciklopedija, drugo izdanje, 5/208
²²³NO BUD 3/62
²²⁴DOS 2/73
²²⁵Tito, SD 6/213

- ²²⁶AVII, a IZI-40-53, 275; Jovan Marjanovi , *Draža Mihailovi izme u Britanaca i Nemaca*, str. 268
- ²²⁷Politika ekspres, 13. januara 1972, str. 15
- ²²⁸J. Marjanovi , *Draža izme u...*, str. 71 i 344
- ²²⁹V. Dedijer, *Novi prilozi* 1/33
- ²³⁰Isto
- ²³¹Sveto Kova evi , *Povezivanje s Fjedorom Mahinom*, VUN 2
- ²³²Tito, SD 10/204
- ²³³Tito, SD 10/285, 286
- ²³⁴Branka Savi , n. 1. VUN 2/255
- ²³⁵Atilio Duplan i , *Radiotelegrafista Vrhovnog štaba i 3. korpusa*, VUN 2/235
- ²³⁶Hronologija, str. 351

Misije britanske Uprave za specijalne operacije (SOE)

- "F.V.D. Dikin, *Bojovna planina*, Beograd, 1973, str. 153
- ²Isto, str. 156.
- ³Veljko P. Dragi evi , *Kako sam došao u partizane*, *Ratna se anja*, *Veze u NOB-u 1941—1945*, Beograd, 1981, 2/193—194.
- ⁴Isto, str. 194.
- ⁵Dikin, n. dj. str. 161 — 162.
- "Jovan Marjanovi , *Draža Mihailovi izme u Britanaca i Nemaca*, Zagreb—Beograd, 1979, str. 102—103. (u daljem tekstu: *DM-izme u...*)
- ⁷V. Dragi evi , n. 1. str. 194.
- "Branka Savi , *Rad šifranata u Vrhovnom štabu*, *Veze u NOB-u*, 1/340-341.
- "J. Marjanovi , n. dj. str. 224.
- "Drago Gizdi , *Dalmacija 1942*, Zagreb, 1959, str. 63—64.
- "Vidi napomenu broj 9
- ²J. Marjanovi , n. dj. str. 82.
- ¹³Jovan Donovi , *Veze s Dražom Mihailovi em sa srednjeg i bliskog istoka i severne Afrike*, Glasnik Srpskog istorisko-kulturnog društva »Njegoš« u Americi, sveska prva — juli 1958, str. 43.
- "Slavko Odi -Slavko Komarica, *No i magla*, Zagreb, 1977, 2/251.
- "Elisabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u Isvjet-skom ratu*, Zagreb, 1978, str. 157.
- "D. Gizdi , n. dj. str. 63.
- "Filmski arhiv Vojnoistorijskog instituta — CKH-2/589.
- "Isto, CKH-2/588-589.
- "Isto, CKH-2/590-591.
- ²¹Isto, CKH-2/592-593.
- ²¹Isto, CKH-2/594-596.
- ²²Isto, CKH-2/601 -603.
- ²³Isto, CKH-2/604.
- ²⁴D. Gizdi , n. dj. str. 63—64.
- ²⁵Josip Broz Tito, *Sabrana djela* (u daljem tekstu: *Tito SD*), knjiga 9, str. 84

²⁶*Dokumenti centralnih organa... (u daljem tekstu: DCO),* knjiga 4, str. 127-128.

²⁷*DCO* 4/146.

"Zbornik V/5/181.

²⁹J. Marjanovi , n. dj. str. 225.

³⁰S. Odi — S. Komarica, n. dj. str. 251.

³¹Isto, str. 251-252.

"Tito, *SD* 9/43.

³³Tito, *SD* 9/45.

"Tito, *SD* 9/44.

"Tito, *SD* 9/241.

"Tito, *SD* 9/80.

³⁷Tito, *SD* 9/84.

³⁸*DCO* 4/51-52.

"Tito, *SD* 9/104-105.

⁴⁰*DCO* 4/104—105.

"*DCO* 4/116—117.

"Tito, *SD* 9/126.

"Tito, *SD* 9/131.

"Tito, *SD* 9/321.

"Mišo Lekovi , » *injenice o misiji majora Terensa Atertona*«, feljton, nast. 3, Politika od 23. maja 1986.

"Tito, *SD* 9/207—208.

"Tito, *SD* 9/287.

"Tito, *SD* 9/287.

"J. Marjanovi , n. dj. str. 266.

"Tito, *SD* 9/184.

⁵¹Tito, *SD* 9/201.

⁵²Luka Božovi , *Fo a u prvoj polovini 1942, 41—42 USU, 10/509, 510*

⁵³Tito, *SD* 9/219.

⁵⁴*DCO* 4/441.

"Isto.

"Tito, *SD* 10/42.

⁵⁷*DCO* 4/449.

"Vidi napomenu broj 52.

"Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, Beograd, 1970, I) 141.

"Isto, str. 125.

"*DCO* 4/489.

¹²J. Marjanovi , n. dj. str. 226.

"Isto, str. 227.

"Dikin, n. dj. str. 89.

"Isto, str. 89—90.

"Isto, str. 205.

⁶⁷Isto, str. 205.

⁶⁸J. Marjanovi , n. dj. str. 227.

"Tito, *SD* 10/64.

¹⁰*DCO* 5/38.

⁷¹*DCO* 5/388—389.

⁷**DCO* 5/397, 398.

⁷³*DCO* 5/589.

⁷⁴Dikin, str. 205—206.

"Isto, str. 206.

"Isto.
"Isto.
"Isto, str. 207.
"Tito, *SD* 14/39.

Razmjene — ma sa dvije oštrice

- ¹Vojna enciklopedija, drugo izdanje, Beograd, 1974, tom 8, str. 40.
- ²Basil Davidson, »S. O. E. izme u etnika i partizana« str. 78—80;
Bianca Ceva, *5 anni di storia italiana 1940—1945*, Milano, 1964, p. 161.
- ³Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegli ke vlade 1941—1943*, Zagreb, 1985, str. 281.
- "Bogdan Krizman, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941 — 1943*, str. 166.
- ⁴Isto, str. 206.
- "Rodoljub olakovi , *Zapisi iz oslobodila kog rata*, Beograd, 1956, 1/72, 88, 129.
- ⁷*a anski kraj u NOB*, Istorijski arhiv a ak, a ak, 1968, str. 65.
- "*Hronologija*, str. 88.
- "*Istorijsko odjeljenje CK SK BiH*, broj dok. 191, reg. br. spis-ka 73.
- "Mladen Coli , *Takozvana NDH*, Beograd, 1973, str. 372.
- " oko Jovani , *Ratna sje anja*, Beograd, 1988, str. 111.
- "Isto.
- "Ervin Šinko, *Drvarski dnevnik*, Beograd, 1987, str. 227.
- "*Narodnooslobodila ka borba u Dalmaciji 1941—1945*, *Zbornik dokumenata*, (u daljem tekstu: *NOBUD*), 1/86.
- "*Hronologija*, str. 90
- "Kika Damnjanovi -Markovi , *Ja i moji ratni drugovi*, Beograd, 1978, 1/91.
- "Todor Vujasinovi , *Ozrenski partizanski odred*, Sarajevo, 1950, str. 61—62.
- "Isto.
- "Isto, str. 62.
- ²⁰Isto, str. 338.
- ²¹Grga Milašin i , *Jurišna desetina odreda »Debela Kosa«*, 41—42 *USU*, 9/381-382;
- Ignjatije Peri , *Razvoj i akcije partizanskog odreda »Debela Kosa«*, *UNJ1941*, Beograd, 1963, 11/356.
- ²²Grga Milašin i , n. l. str. 382.
- ²³Isto.
- "*Borbe u Srbiji 1941. godine*, Beograd, 1949, str. 118—9.
- ²⁵*Zbornik* 1/1/129-130.
- "Moma Markovi , *Rat i revolucija (Se anja 1941—1945)*, Beograd, 1987, Str. 48.
- ²⁷Svetislav Savkovi , *Borbe Topli kog partizanskog odreda protiv etnika Koste Pe anca 1941. godine*, *UNJ 1941*, V/282;

- Stojan Nikoli , *Leskova ki okrug 1941. godine, UNJ 1941,*
^{111/701.}
²⁸Zbornik, III/1/72.
"Vukota Radovi , *Prva razmjena zarobljenika u Crnoj Go-
ri, 41—42 USU, 4/29—38;*
Durica Labovi -Milan Basta, *Partizani za pregovara kim
stolom 1941—1945, Zagreb, 1986, str. 14—16.*
³⁰Rajko Gligorevi , *Prva partizanska razmjena zarobljeni-
ka, Narodna armija, 4. april 1957, str. 6.*
³¹Vujadin Ble i , *Oko Leskovca 1941. godine, UNJ 1941, V-
/821.*
³² . Labovi — M. Basta, n. dj. str. 20.
"Dr Ivan O ak — Jovo Popovi , *Kon ar sekretar Partije,*
Zagreb, 1976, str. 509—510.
³⁴NOBUD, 1/316.
³⁵Zbornik, V/2/162.
³¹Zbornik V/2/251; Slavonija 1/420-421.
"Milan Beki , Ivo Butkovi , Slavko Goldstein, *Okrug Kar-
lovac 1941, Zagreb, 1965, str. 274—275.*
³⁸Isto.
"Zbornik, V/3/85.
"Milan Majstorovi — Mi o Medi , *Doljani u narodnom us-
tanku, UNJ 1941, V/460-461.*
⁴¹Kasheova depeša Nr 133, upu ena Ribbentropu 30. 3.
1943, D — 589-009.
"Arhiv SSUP.
⁴³Zbornik, IV/2/208, 211.
"Zbornik, IV/3/23.
"Stevo Kova evi , *Borbe hercegova kih i crnogorskih par-
tizana na sektoru Trebinje—Bile a januara 1942. godine,*
*41—42 USU, 25/174; vidi i lanak istog autora »Borbe na sekto-
ru Dubrovnik—Trebinje—Bile e i Hercegovine u NOB*
3/741-742.*
"Vojo Erceg-Lazo alija, *Istakli smo crvenu zastavu, Her-
cegovina u NOB (u daljem tekstu: HUNOB), 4/176.*
"Skendervakufska konferencija '42, Banjaluka, 1982, str. 48.
"DCO 4/52.
"Hronologija, str. 172.
⁵¹"D. Labovi -M. Basta, n. dj. str. 23—26.
⁵¹Zbornik, V/3/220, 222.
⁵²Isto
⁵³NOBUD 2/41.
⁵⁴Dr. I. O ak — J. Popovi , n. dj. str. 531.
"Zbornik VI/2/56.
"Simo Lon ar, *Doga aji u glamo kom kraju po etkom
1942. godine, 41—42 USU, 16/164-165.*
⁵⁷S. Ogrizovi , *Razmena zarobljenika (prema se anju majo-
ra Jovana Kokotovi a), »Crvena zvezda« broj 297 od 1. januara
1958, str. 4.*
"Ko a Popovi , *Beleške uz ratovanje, Beograd, 1988, str. 31.*
"Ismet Dilberovi , *etni ka izdaja u selu Bijeloj, HUNOB
4/440.*

- ""Šimo Radi , *Neprijatelj o porazu na Badrlja ama*, HUNOB 4/140-146.
- ""Simo Radi , *Ljubinje izme u dva ratna juna*, HUNOB 3/717-718. Petar Milidragovi , *Nepredvi eni okršaj*, 41-42 USU, 16/411-412.
- "Todor Vujasinovi , n. dj. str. 337—338.
- ⁶³Isto, Str. 340, 341.
- "Isto, str. 339.
- ⁸⁵DCO 4/433.
- ""Ranko Miti , *Neka sje anja s Banije, Prva godina...*, Zbornik 3, Karlovac, 1971, str. 583.
- ⁸⁷NOBUD 2/172-174.
- ""Dušan Plen a, *Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941 — 1942c*, Beograd, 1960, str. 223.
- ""Nikola Rub i , *Zapisi i sje anja, Prva godina...*, Zbornik 3, str. 736—737.
- ⁷⁰David Mandi , *U italijanskom logoru — Knin, Bosansko Grahovo u NOR-u*, Bosansko Grahovo, 1971, str. 339.
- ⁷¹Niko Duri , *Razmjena zarobljenika, Bosansko Grahovo u NOR-u*, str. 366-367.
- "Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA, Arhiv NOR-a, k. 1494, reg. br. 4-1/3.
- ⁷³AVII, k. 1494, reg. br. 4-3/3, 4-4/3, 4-5/3.
- ⁷⁴AVII, k. 1494, reg. br. 4-2/3.
- "Drago Gizdi , »*Dalmacija 1942**, str. 664.
- "Isto.
- ⁷⁷Zbornik IV/8/111.
- ⁷⁸Zbornik IV/8/111.
- ⁷⁹Slavonija, III/342, 343.
- ""Zvonko Ivankovi -Vonta, *Hebrang*, Zagreb, 1988, str. 110.
- "Arhiv SSUP-a.
- ⁸²Slavko Odi , *Neostvareni planovi*, Zagreb, 1961, faksimil izme u 80. i 81. stranice.
- ""Arhiv SSUP-a.
- "Isto.
- ""Zvonko Ivankovi -Vonta, n. dj. str. 145.
- ⁸⁸Isto, str. 109.
- "Tgnjatije Peri , *Prva razmena ratnih zarobljenika na Kor-dunu, 41-42 USU*, 23/290-297.
- ""Isto, str. 294—295.
- ""Hronologija, str. 371; D Labovi — M. Basta, n. dj. str. 125.
- ""Mile Davidovi , *Napad 2. bataljona 6. krajiške udarne bri-gade na Suha u i Veljki a brdo, Podgrme u NOB*, Beograd, 1972, 2/555-556.
- ""Zbornik IV/8/98.
- ⁹²D. Labovi -M. Basta, n. dj. str. 125—126.
- ⁹³VII, Arhiv NDH, k. 75, br. reg. 12/10-1.
- "VII, Arhiv NOR-a, k. 406, br. reg. 5/1-11.
- ⁹⁵VII, Arhiv NDH, k. 62, br. reg. 2/4.
- ⁹⁸VII, Arhiv NDH, k. 62, br. reg. 3/4.
- ⁹⁷Isto.
- ⁹⁸ . Labovi -M. Basta, n. dj. str. 127.
- "VII, Arhiv, fond NDH, k. 151a, br. reg. 46/14-1.

- ""Vil, Arhiv, fond NDH, k. 151 a, br. reg. 46/14-2.
- ""VII, Arhiv, fond NDH, k. 151a, br. reg. 46/14-1.
- ¹⁰²Zbornik IV/9/68.
- ""Paško Romac, *U ustani koj Bosni*, Sarajevo, 1963, str. 200—210.
- ""Slavko Odi, *Neostvoreni planovi*, Zagreb, 1961, str. 29—31.
- ""Start, br. 262 od 7. 2. 1979.
- ""Arhiv Vojnoistorijskog instituta (u daljem tekstu: AVII), fond NDH, k. 190, reg. br. 2/1-2.
- ¹⁰⁷Ko a Popovi, *Beieške uz ratovanje*, Beograd, 1988, str. 57.
- Slavko Odi je u knjizi »Neostvoreni planovi« kao datum Ottovog odlaska, rekonstrukcijom njegovog puta do dolaska u Zagreb (13. avgusta), na osnovi njegovog kazivanja, pogrešno naveo 11. avgusta kao datum njegovog polaska iz Livna (str. 35).
- ¹⁰⁸AVII, fond NDH, k. 190, reg. br. 2/1-2.
- ⁰⁹S. Odi, n. dj. str. 34—35.
- ""AVII, k. 190, reg. br. 2/1-1.
- ""AVII, k. 114, br. reg. 1/9a-1.
- ²AVII, k. 106, br. reg. 35/2-1.
- ³AVII, k. 190, br. reg. 2/1-5; k. 106, br. reg. 36/2-1, 36/2-2.
- ""Deutsche Gesandtschaft Agram, FS Nr. 120 an Auswärtig Berlin von 14. 8. — 17,05 Uhr.
- ""WO Agram Gr. II Nr. 1348/42 g, 14. 8. 42.-20,30 Uhr.
- ¹¹⁶WO Agram Gr. II Nr. 1412/42 g, Funkspruch an Hauptmann Heyss, Mostar, 21. 8. 42.
- ¹⁷AVII, njema ka arhiva, mikroteka, London, rolna 19, str. H 310864-310871 (u daljem tekstu samo: *London*, oznaka rolne i stranice mikrofilma)
- ""Tito, SD 12/40
- ""Tito, SD 12/281
- ²⁰Rafael Br i -Mile Bogovac, *Livanjski kraj u revolucionarnom radni kom pokretu i narodnooslobodila koj borbi*, Livno, 1978, Str. 88, 159, 193, 240.
- ²¹S. Odi, n. dj. str. 69;
- FS OT Mostar, Hptm. Heyss an W. O. Agram, 17. 8. 42 — 21,00 Uhr.
- ""Deutsche Gesandtschaft G-WR 3 B - 164/42, Zagreb, den 17. August 1942, Funkspruch für Hauptmann Heyss.
- ²³WO Agram, Gr II Nr. 1393/42 g, FS an Hptm Heyss, Mostar, 20. 8. 42. *London* 16/311 794; 16/311 791.
- ²⁴AVII, fond NDH, k. 190, reg. br. 5/1.
- ²⁵R. Br i -M. Bogovac, n. dj. str. 229.
- ¹²⁶S. Odi, n. dj. str. 71; vidi i R. Br i -M. Bogovac str. 389.
- ¹²⁷AVII, fond NDH, k. 191, br. reg. 53/8-1, 53/8-3.
- ¹²⁸Ustaška nadzorna služba — Zagreb, službena brzojavka Br. U. Z. 53994, Arhiv SSUP.
- ¹²⁹Vidi napomenu broj 116.
- ""Vermerk, *Rücksprache mit Oberst von Funck — Livno*, Zagreb, dem 20. August 1942.
- ³¹AVII, *London* 19/311 340
- ¹³²AVII, *London*, 19/311-341

- ""AVII, *London*, 19/310 870-871
- ¹³⁴AVII, *London*, 19/310 865
- ¹³⁵Vidi napomenu broj 132
- ""Anda uriši , Ivula Luki i Draga Luki , *Posušje na ras-krš u*, *HUNOB* 3/674.
- ""Marijan Stilinovi , *Bune i otpori*, Zagreb, 1969, str. 218.
- ""Isto, str. 217.
- ""Milinko Okiljevi , *Od Sutjeske do Kupresa s 1. bataljom Hercegova kog odreda jula i avgusta, 41-42 USU*, 21/210.
- ¹⁴⁰AVII, fond NDH, k. 65, br. reg. 19/31.
- ""Vidi napomenu broj 137, str. 221.
- ¹⁴²Isto, str. 218.
- ¹⁴³Isto, Str. 221—222.
- ¹⁴⁴AVII, fond NOR-a, k. br. reg.
- ¹⁴⁵Tito, *SD* 12/90
- ¹⁴⁶Isto.
- ¹⁴⁷Tito, *SD* 12/116
- ""The national archives of the United States, a microfilm publication, Washington, (u daljem tekstu: *NAW*), T-501, Roll 264, F 620-623.
- ¹⁴⁰AVII, fond NDH, k. 65, reg. br. 43/5-7
- ""Arhiv SSUP, Saslušanje Hansa Otta, str. 108
- ""*NAWT-501*, Roll 264, F 000 486
- ¹⁴²Zapisni ko saslušanje Hansa Otta, Arhiv SSUP
- ¹⁵³Abt. Wi., Zagreb, den 27. August 1942, VERMERK für Polizeiattache
- ¹⁵⁴R. Br i -M. Bogovac, n. dj. str. 193.
- ¹⁵⁵Mile Milatovi , *Slu aj Andrije Hebranga*, Beograd, 1952, str. 26.
- ""Zvonko Ivankovi -Vonta, *Hebrang*, Zagreb, 1988, str. 100—102.
- ¹⁵⁷AVII, *London* 19/310 856-860
- ""Vidi napomenu broj 152.
- ""Emma Szedressy, *Jablanica, 10. IX 1942*, Bericht über 28-täglich Partisanen Paradies
- ""Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Rijeka—Zagreb, 1981 2/841
- ""Izvještaj dr Heinricha od 10. 9. 42. Nr. 436/42
- ¹⁶²Vidi napomenu broj 160
- ¹⁶³Vidi napomenu broj 159
- ""Vladimir Velebit, *Razmjena zarobljenika kod Posušja*, *HUNOB* 1/375-376
- ¹⁶⁵AVII, fond NDH, k. 191, reg. br. 53/8-2
- ""AVII, fond NDH, k. 215, br. reg. 11/1-7.
- Zarobljenici iz Livna bili su Jozo Kolombus, trgovac, Stipe Džal, op inski blagajnik, Luka Slip evi , trgovac, Tade Kai , hotelijer, Ivo evra, gostioni ar, Milka Jurki , doma ica, Doli Mijo, obrtnik, Martin Rimac, težak (zemljoradnik) i Jureta Mate, težak; iz Glamo a: Stipo Jakumetovi , trgovac, Hamid Radašli , poreski izvršilac, Jusuf Zlatarovi , težak i Ibrahim Duganhodži , lugar.
- ""Tvica Kranželi , *Novi Mjesni komitet SKOJ-a, Zbornik sje-anja — Zagreb 1941—1945, Zagreb, 1984, 3/252.*

- "Tito, SD 12/33-35
- ""Tito, SD 12/280
- ¹⁷⁰R. Br i -M. Bogovac, n. dj. str. 236, 240
- ¹⁷¹Mladen Ivekovi , n. dj. str. 122—123.
- ¹⁷²Z. Ivankovi -Vonta, n. dj. str. 75
- ¹⁷³Tito, SD 12/35
- ""NAW T-501, Roll 265, F 974-975
- ""NAVY'r-501, R 265, F 1032-1035
- ¹⁷⁶Der Deutsche Wehrwirtschaftsoffizier Agram, 20. August 1942, FM 270 II 1397/42 g, Militärische Lage westl. v. Mostar, an Der Deutsche General in Agram.
- ¹⁷⁷Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, Einsatzkommando Sarajevo, Nr. 476/42, Sarajevo, den 10. 9. 1942, Partisanen im Räume Prozor-Glamo -Klju , Anbau, Organisation, Bewaffnung und Stärke
- ¹⁷⁸BdS und des SD, EK Sarajevo, den 10. 9. 1942, Ueberfall der Partisanen auf Livno
- ¹⁷⁹Vojna enciklopedija (u daljem tekstu: VE), drugo izdanje, 7/26
- ¹⁸⁰Isto
- ¹⁸¹Ibro ili , *Razvoj radni kog pokreta i KPJ prije rata i u toku NOB 1941. u Jablanici, 41-42 USU, 1/452.*
- ¹⁸²Vidi napomenu broj 159
- ¹⁸³Stephan Sonns, *Jabianica, 11. IX 1942*, Anhang zum Bericht Emma Szedressy über ein 28-tägliches Partisanenparadies
- ¹⁸⁴Austausch von Deutschen aus der Gefangenheit bei den Partisanen, Sarajevo, 15. IX. 1942, EK Sarajevo
- ""Vidi napomenu broj 159
- ¹⁸⁶Vidi napomenu broj 183
- ""Vidi napomenu broj 184
- ""Emma Szedressy, *Jabianica, 12. IX. 1942*, Eindrücke von Partisanentun
- ""Aufzeichnung, Zagreb, den 12. September 1942., Kreiner
- ""Vidi napomenu broj 184
- ¹⁹¹Tito, SD 12/115-116
- ¹⁹²Milovan okanovi , *Prvi put u Jajcu*, Druga proleterska, VIZ, Beograd, 1965, 11/71
- ¹⁹³AVIL, London, H 311 693
- ¹⁹⁴Slavonija 11/423-424
- ¹⁹⁵AW, fond NOR-a, k. 103 A, br. reg. 6—4, 5, 6, 7, 8, 9/11
- ""Mladen Coli , *Takozvana NDH 1941*, Beograd, 1973, str. 53
- ""Vidi napomenu broj 195
- ¹⁹⁸Isto
- ""AW, fond NOR-a, k. 103 A, br. reg. 6-1, 2,3/11
- ²⁰⁰Isto
- ²⁰¹Isto
- ²⁰²Isto
- ²⁰³Slavonija 111/84-90
- ²⁰⁴Z. Ivankovi -Vonta, n. dj. 98
- ²⁰⁵Vidi napomenu broj 203
- ²⁰⁶S. Odi , n. dj. faksimil izme u 264 i 265. stranice.
- ²⁰⁷Slavonija 111/84-90

- ²⁰⁸VE, drugo izdanje, 2/289
²⁰⁸Vidi napomenu broj 207
²¹⁰*Slavonija*, 11/415, 417
²¹¹*Slavonija III*/140, 142
²¹²*Slavonija* 11/423-424
²¹³Mile Milatovi , *Slu aj Andrije Hebranga*, Beograd, 1952, str. 210.
²¹⁴SSUP Arhiv
²¹⁵*Slavonija* 111/84-90
^{2,8}M. Milatovi , n. dj. str. 211
²¹⁷AIHRP NG k. 310/13;
Z. Ivankovi -Vonta, n. dj. str. 99
²¹⁸Isto
²¹⁹Milenko Doder, *Kopini bez enigme*, Zagreb, 1986, str. 140
²²⁰*Slavonija III*/6, 7, 8
²²Arhiv SSUP
²²²Mladen Ivekovi , *Nepokorena zemlja*, Zagreb, 1945, str. 21, ²²
²²³M. Milatovi , n. dj. str. 216 (faksimil)
²²⁴SSUP Arhiv
²²⁵Pavle Gregori , *Sjeverozapadna Hrvatska 1942*, str. 200—~~201~~.
²²⁶Isto, str. 251
²²⁷Duga, intervju od 13. 11. 1972, str. 71
²²⁸Antun Biber, *Partijska organizacija IV rajona, Zbornik sje anja — Zagreb 1941—1945*. (u daljem tekstu: *Zagreb*), 1/137.
""*Zbornik*, IX/2/172
²³⁰*Slavonija*, 1/44
²³¹Isto
²³²M. Ivekovi , n. dj. str. 23-25
²³³*Slavonija*, 111/85-90
²³⁴Vidi napomenu 231, str. 122—123
²³⁵*Zagreb*, 1/46; 2/214, 314
^{23e}Dr Pavle Gregori , *Sjeveroisto na Hrvatska 1942*, str. 199—²⁰⁰.
²³⁷*Zagreb*, 4/362; P. Gregori , n. dj. str. 231.
²³⁸AVII, fond NDH, k. 204, br. reg. 34/5; Zvonko Ivankovi -
-Vonta, *Hebrang*, str. 122 (faksimil)
²³¹Vidi napomenu broj 232
²⁴⁰AVII, fond NOR-a, k. 103 A, br. reg. 6-4/11; 6-3/11: *Zbornik V/8/74-75*
^{24f}Isto.
²⁴²Mile Milatovi , *Slu aj Andrije Hebranga*, str. 227, napomena 1.
²⁴³*Zagreb*, 1/133
²⁴⁴*Zagreb*, 2/365
²⁴⁵*Zagreb*, 1/367
²⁴⁸Tito, *SD* 12/34
²⁴⁷Duga, str. 71
²⁴⁸P. Gregori , *NOB u SZH*, str. 249.
²⁴⁸AVII, NOR, k. 701, f. 5, reg. br. 8—1
²⁴⁹AVII, k. 190, br. reg. 2/1-5
²⁵⁰*Hronologija*, str. 338

- ²⁵¹NAW, T-314, Roll 2271, F 001450-001460
- ²⁵²Isto
- ²⁵³*Hronologija*, str. 453
- ²⁵⁴AVII, k. 3A, br. reg. 16, f.3: Zbornik II/6 dok. br. 75
- ²⁵⁵Mehmedalija Boji , Selim Karovi , Mišo Lekovi , Arsen Soldo, »*Partizanske staze — Titov ratni put 141—1945*, Sarajevo, 1980, str. 129, 139.
- ²⁵⁸Tito, *SD* 12/257
- ²⁵⁷Tito, *SD* 12/299
- ²⁵⁸AVII, NOR, k. 701, f.3, br. reg. 9/1
- ²⁵⁹Arhiv VII, mikrofilm London 20, snimak 311 691-692 (u daljem tekstu; *London* 20/311 691-692)
- ²⁸⁰*London*, 20/311693
- ²⁸¹*London*, 20/311680
- ²⁸²*London*, 20/311681
- ²⁸³*London*, 20/311693
- ²⁸⁴*London*, 20/311683
- ²⁸⁵*London*, 20/311687
- ²⁸⁸Slavko Odi , *Neostvareni planovi*, Zagreb, 1961, str. 100
- ²⁸⁷*London*, 20/311688
- ²⁸⁸*London*, 20/311689
- ²⁸⁸Vidi napomenu broj 258
- ²⁷⁰*London*, 19/310853, 310855
- ²⁷¹Pribilješka o kazivanju Vande Novosel-Ba e, 18. novembra 1988. godine.
- ²⁷²*London*, 19/310853
- ²⁷³*London*, 19/310851,310852
- ²⁷⁴Izvjestaj dr Heinricha Zapovjedniku policije bezbjednosti i službe bezbjednosti SS-pukovniku dr Schaferu od 24. 11. 1942, Arhiv SSUP.
- ²⁷⁵*London*, 20/311675, 311676
- ²⁷⁸*London*, 20/311675-678
- ²⁷⁷*London*, 20/311673
- ²⁷⁸*London*, 20/311674
- ²⁷⁹*London*, 20/311661
- ²⁸⁰Isto
- ²⁸¹*London*, 20/311665
- TM*London*, 20/311666
- ²⁸³*London*, 20/311662
- ²⁸⁴Isto
- ^{2,5}Isto
- ²⁸⁸*London*, 20/311667-668
- ²⁸⁷*London*, 20/311668
- ²⁸⁸*London*, 20/311668-670
- ²⁸⁹*London*, 20/311663
- ²⁸⁰*London*, 20/311663-664
- ²⁹¹*London*, 20/311659
- ²⁹²AVII, fond NDH, k. 65, br. reg. 52/6-2
- ²⁹³AVII, fond NDH, k. 65, br. reg. 52/6-3
- ²⁹⁴*London*, 20/311 693
- ²⁹⁵AVII, fond NDH, k. 62, br. reg. 1/4-2.
- ²⁹⁸Isto.
- ²⁹⁷Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD,

Aussendienststelle Sarajevo, 654/42, Sarajevo, d. 23. 11. 1942, Verhandlung mit Aufständischen-Titogruppe — wegen Austausch von Gefangenen (u daljem tekstu: Heinrich 654/42)

²⁹⁸Isto. •

²⁹⁹TitO, SD 12/226.

³⁰⁰M. Milatovi , n.dj. str. 204.

³⁰¹Vidi napomenu broj 295.

³⁰²Heinrich 654/42

³⁰³Mišo Lekovi , *Martovski pregovori 1943*, Beograd, 1985, str. 70.

³⁰⁴M. Lekovi , n. dj. str. 48.

³⁰⁵Jozo Tomasevich, *etnici u drugom svjetskom ratu 1941—1945*, Zagreb, 1979, str. 221.

³⁰⁶M. Lekovi , n. dj. str. 7.

³⁰⁷Izvjestaj dr Heinricha pod brojem 655/42 imao je slijede e zaglavlje:

»Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, Aussendienststelle Sarajevo, 655/43, 23. 11. 1942., Aufständischen-Gruppe unter Tito:

Izvjestaj broj 658/42 od 24. 11. 42, imao je isto zaglavlje ali s predmetnom natuknicom »Austauschverhandlungen mit der Titogruppe. Sva tri se ova dokumenta nalaze u Arhivu SSUP.

³⁰⁸Slavko Odi , *Neostvoreni planovi*, str. 81.

³⁰⁹Isto, str. 82.

³¹⁰AVII, fond NDH, k. 62, br. reg. 1/4-1.

³¹¹AVII, fond NDH, k. 62, br. reg. 5/4.

³¹²London, 20/311 657 — 311 658.

Zagreba ke isprepletene obavještajno-diverzantske mreže

¹Prema popisu od 1931. Zagreb je imao 185.581 stanovnika. Redakcija »Naše domovine, Zagreb, 1943, piše: sada više od 300.000. Navedena brojka izra unata uz procjenu priraštaja od 2%.

²Zeljko Krušelj, *Kopini eva upotreba Tita*, »Danas« broj 316, 8. marta 1988, strana 22: »... Zagreb do ekao rat kao grad od 260.000 stanovnika...«

³Ivan Jeli , *Tragedija u Kerestincu*, Zagreb, 1986, str. 16
DCO 1/289

⁴I. Jeli , n. dj. str. 50

⁵Šime Balen, *Vojni komitet MK*, Zagreb, 1/288-229.

⁶Ante Milkovi , *Oružane akcije zagreba kih diverzanata*, Zagreb 2/8.

⁷Ivan Boži evi , *Djelovanje Partije u Zagrebu 1941*, Zagreb 1/94

⁸Stjepan Švec, Stanko Šok, Mijo Požun, Viktor Vol anšek, Franjo Briski, Josip Ribić, Ivan Petermanec, Bohinec, Karla Korošec, Katica Požun, •»Djelatnost elije na zapadnom kolodvoru«, Zagreb 2/151.

⁹•SZH 11/178

¹⁰Ivan Denac, *Udarna grupa s Trešnjevke*, Zagreb 2/62

- "SZH 11/294-295
²SZH 11/396
³SZH 11/398
"SZH 11/448
¹⁵Iz pisma Bogdana Crnobrnje Paji Gregori u od 16. decembra 1976. Pismo autor ustupio na korištenje.
"Blaž Mesari , *Akcija II Rajonskog komiteta*, Zagreb 1/125
"Dr Ivan O ak, *Moj rad u željezni koj radionici*, Zagreb, 2/160.
¹⁸Dr inž. Boris Prikril, *Inženjerska obavještajna grupa na željeznici*, Zagreb 3/167-168.
"Ing Petar Šegovi , *Nalozi za službena putovanja ilegalaca*, Zagreb 3/184-185
²⁰Lutvo Ahmetovi , »Zagreb 1942.«, Zagreb 3/15
²¹Isto, Zagreb 3/16
²²SZH 11/318
"Stanko Opa i anica, *Neki neosvijetljeni događaji iz NOB-a na Kordunu, Druga godina NOR-a...*, str. 301-302, knjiga 2
²⁴Isto, str. 302
²⁵Lutvo Ahmetovi , n. 1. Zagreb, 3/15
"Stanko Opa i anica, n. 1. 2/303
²⁷L. Ahmetovi , n. 1., Zagreb 3/16
²⁸Dr Adela Bohunicki, *Španska poznanstva u Pragu, Španija 1936—1939*, Beograd, 1971, 1/416 (u daljem tekstu: *Španija...*)
²⁹Lazar Udovi ki, *U gerilskim jedinicama*, Španija 3/150
"Darko Stupari , *Revolucionari i bez funkcija*, Rijeka, 1975, str. 255
³¹Hugh Thomas, *Španjolski građanski rat*, Rijeka, 1980, 2/26
³²D. Stupari , n. dj. str. 257
"Gojko Nikoliš, *Memoari, Korijen, stablo, pavetina*, drugo izdanje, Liber, Zagreb 1981, str. 247.
³⁴Tito, *SD* 4/4
"Svetislav Dor evi , *Tvrava Koljur*, Španija 4/125
"Pavle Vukomanovi Stipo, *U borbi za opstanak*, Španija 4/101
³⁷Ivan Kraja i , *Osvrt na rukovođenje u internacionalnim brigadama u španjolskom građanskom ratu 1936—1939, Ratna se anja, Veze u NOB-u 1941—1945*, Beograd, 1981, 1/155 (VUN 1/155)
"Tito, *SD* 4/240
³"Tito, *SD* 4/360
"Narodni heroji Jugoslavije 1/510
"I. Kraja i , n. 1. VUN 1/155
"Vjesnik, intervju Darka Stupari a sa I. Kraja i em, nastavak 2, Zagreb, 7. 11. 1984.
³D. Stupari , n. dj. str. 257
"Isto, str. 258
"Njema ka obavještajna služba, 11/671
"Ivan Kraja i Stevo, *Ilegalni rad u Zagrebu*, Zagreb 3/27
"Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940—1941, Teilband I, (u daljem tekstu: KTB OKW I), str. 88E, 5, 43, 120, 205, 208, 209, 211, 226, 230, 231, 233

- ⁴⁸KTB OKW I, Str. 200, 260, 344, 353-357, 360, 364, 365
"Velimir Terzi , *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, Titograd, 1963, str. 112
- ⁵⁰D. Stupari , n. dj. str. 258—259
- ⁵¹Mladen Pavlovi , *Diverzantska djelatnost na primorsko-goranskom podru ju 1941, Historija radni kog pokreta, NO-R-a i socijalisti ke revolucije u Istri, Hrv. Primorju i Gorskom kotaru*, Rijeka 1979, 2/1979, str. 55-77
- ⁵²Isto, str. 59
"Isto, str. 59
"Ljudevit Gerl, *Tri i po godine ilegalnog rada*, neobjavljen lanak, pripremljen za ediciju Srednja Bosna u NOB.
"Vlado Lon ari , *Ponovo u Zagrebu*, Zagreb 3/51
"Tito, *SD 7/212*
"I. S. Kraja i , *VUN 1/155*
"Spasenija Cana Babovi , lanak objavljen u Godišnjaku muzeja grada Beograda, knjiga VIII, 1961, str. 37, 47, 48.
"Tito, *SD 7/236, Istorija Beograda*, Prosveta, Beograd 1974, 3/519
"Tito, *SD 7/50*
"Tito, *SD 7/112-113*
⁸²D. Stupari , n. dj. 259
"Isto, str. 260
"I. Kraja i , *Ilegalni rad u Zagrebu*, Zagreb 3/29
"Tito, *SD 5/272*
"D. Stupari , n. dj. 261
⁶²I. Kraja i , n. l. Zagreb 3/29
⁸⁸Zbornik II/2/42, dok. 9, bilješka 3
"Tito, *SD 4/329*
⁷⁰Tito, *SD 4/370*
⁷¹Tito, *SD 5/272*
⁷²Branka Savi , *Rad šifranata u Vrhovnom štabu*, VUN I-322-333
⁷³Tito, *SD 5/319*
"Mladen Pavlovi , n. l. str. 59
"Isto, str. 69
⁷⁶Arhiv CK SKJ, fond CK KPJ-KI, br. 1942/234
⁷⁷Šime Balen, *Vojni komitet MK*, Zagreb 1/230-231
⁷⁸Neda Rukavina-Prohaska, *Moja kurirska djelatnost*, Zagreb 3/174-175
⁷⁹Tito, *SD 7/57*
"Tito, *SD 7/214*
"Tito, *SD 7/267*
"Tito, *SD 7/55*
⁵³DCO 1/82
⁸⁴DCO 1/122
"DCO 1/125, 127
⁸DCO 1/132
⁸⁷DCO 1/143
"DCO 1/147-151
⁸⁹DCO 1/159
"DCO 1/202
⁹¹DCO 1/231

- ⁹²DCO 1/262
⁹³DCO 1/139
⁹⁴DCO 1/155-156
⁹⁵DCO 1/1-62; SZH 1/138
⁹⁶DCO 1/167-168
⁹⁷DCO 1/69
⁹⁸SZH 1/175; DCO 1/202
"SZH 1/174; Tito, SD 7/65; DCO 1/205
¹⁰⁰SZH 1/178
¹⁰¹SZH 1/180; Tito, SD 7/80; DCO 1/240
¹⁰²Tito, SD 7/112; DCO 1/294
¹⁰³SZH 1/276, 344
"DCO 1/198
¹⁰Isto
"Isto
¹⁰⁷Tito, SD 7/79; DCO 1/238
¹⁰⁸DCO 2/30
"DCO 2/233
¹⁰DCO 2/234
"SZH 11/24; Zbornik II/2/213; DCO 3/153
¹⁰Zbornik V/3/23
¹³Zbornik V/3/27
"Intervju Steve Kraja i a, »Vjesnik«, tre i nastavak
⁵Antun Šimunovi , U vezi s Glavnim štabom Hrvatske, Zagreb 3/215-223
"SZH 11/100; DCO 4/15
"SZH 1/332—334
⁸SZH 11/440: Milenko Doder, *Kopini bez enigme*, Beograd, 1986, Str. 72-74
"SZH 11/84
²⁰DCO 4/15
²¹SZH 11/100—101; DCO 4/15
²²Tito, SD 9/85; SZH 11/107; DCO 4/43-44
²³Tito, SD 9/93; DCO 4/69
²⁴Ivan Kraja i , n. l. Zagreb 3/29
²⁵DCO 3/378
²⁶SZH 11/77; DCO 3/381
²⁷SZH 11/100; DCO 4/14
²⁸Zbornik V/3/208—209; DCO 4/18
"Zbornik II/3/26; DCO 4/30-31
³⁰DCO 4/56
³¹Zbornik II/3/181; DCO 4/146
³²L Kraja i , n. l. Zagreb 3/29
"I. Kraja i Stevo, intervju, »Vjesnik«, nastavak 2
³⁴SZH 11/127; Zbornik II/3/167; DCO 4/131
³⁵SZH 11/131; DCO 4/139
"SZH 11/313-314; DCO 5/102
³⁷Arhiv CK SKJ, fond CK KPJ-Kominterni, 1942/234
³⁰Tito, SD 9/85
"Slavko Odi , *Dosije bez imena*, Zagreb, 1961, str. 59
⁴⁰Isto
"Isto, str. 60
^{1,2}Isto

"Vidi napomenu broj 133

^{1,4}DCO 5/102

⁴⁵S. Odi , n. dj. str. 61

¹⁴⁶S. Odi , *Neostvoreni planovi*, Zagreb, 1961, str. 264

¹⁴⁷Arhiv CK SKJ, fond KPJ-KI, 1942/234

"I. Kraja i , n. l. Zagreb 3/29

¹⁴⁹Zbornik II/3/57; Tito, SD 9/84

¹⁵⁰Zbornik II/3/161; DCO 4/126

"L. Ahmetovi , n. l. Zagreb 3/7

¹⁵²Zbornik V/4/127; SZH 11/233

¹⁵³DCO 5/390-391

⁵⁴DCO 5/495

⁵⁵SZH 11/514

¹⁵DCO 5/511

¹⁵⁷DCO 5/454

¹⁵⁸Zbornik VI/3/295

¹⁵⁹Zbornik DOS 11/118—119

"I. Kraja i , n. l. Zagreb 3/33

"Tito, SD 12/254

"T. Kraja i , intervju, »Vjesnik«, tre i nastavak

Obavještajna aktivnost Karlova kog vojnog komiteta

"Vlado Novakovi , *Razvoj narodnooslobodila kog pokreta u Karlovcu 1942. godine, Prva godina...*, Zbornik 3, str. 200

Tsto

Tsto, str. 200—201

⁴AVII, fond NDH, k. 172a, br. reg. 56/7-1

"ORNJ 1/289

⁶V. Dedijer, *Dnevnik*, Beograd, 1970, str. 344

⁷Zuhdija Žali , *U oslobo enoj Kladuši, 41—42 USU*, 13/541

"Sje anje Slavka Komarice, koji je pod pseudonimom Marko bio pomo nik komandanta Kordunaškog podru ja Milana Košari a i e.

"Savo Bogdanovi , *Obavještajna služba na Kordumu, 41—42 USU*, 22/531—532

¹⁰Isto, str. 532

"V. Novakovi , n. l. str. 204

Tsto

"Slavo Kova i , *Neki vidovi djelovanja Mjesnog komiteta KPH Karlovac i vojnog komiteta u jedinicama karlova kog garnizona 1942—1943, Druga godina...*, Zbornik 6, str. 25—26

Tsto, str. 21, 29, 32

"AVII, fond NOR-a, k. 1613, reg. br. 13/1-5

"Isto

Tsto

"Isto

"Isto

²⁰Isto

"DOS 2/177

²²Proces protiv grupe domobranskih oficira, Arhiv IHRPH, fond NG, inv. br. 33603

- ²³V. Novakovi , n. l. str. 206
²⁴Slavo Kova i , n. l. 25, 26, 29, 31, 32, 34—37
²⁵V. Novakovi , n. l. str. 206
²⁸Slavo Kova i , n. l. str. 39
"Sje anje Slavka Komarice

Splitski obavještajni centar

- "Tito, SA 11/210
²Drago Gizdi , *Dalmacija 1941*, Zagreb, 1959, str. 337. (u daljem tekstu: D. Gizdi , *Dalmacija 1/337*)
³D. Gizdi , *Dalmacija 1/337*.
"Dr. Ivan O ak-Jovo Popovi , *Kon ar Sekretar Partije*, Zagreb, 1976, str. 466 (u daljem tekstu: O ak-Popovi , n. dj.)
⁵D. Gizdi , *Dalmacija 2/752*
"O ak-Popovi , n. dj. str. 469.
⁷O ak-Popovi , n. dj. str. 505.
"O ak-Popovi , n. dj. str. 505—506.
"D. Gizdi , *Dalmacija 2/546*.
"Zbornik dokumenata o obavještajnoj službi i službe bezbednosti u narodnooslobodila kom ratu, Beograd, 1961, 1/76—77 (u daljem tekstu *DOS...*)
"D. Gizdi , *Dalmacija 1/198*.
¹²*Narodnooslobodila ka borba u Dalmaciji 1941—1945*, Zbornik dokumenata, knjiga 2, str. 573. (u daljem tekstu *NOBUD*)
"NOBiD 2/575.
"NOBUD 2/575.
¹⁵NOBUD 2/576.
"O ak-Popovi , n. dj. 506—508.
"NOBUD 2/576.
¹⁸NOBUD 2/576.
"O ak-Popovi , n. dj. str. 512.
²⁰D. Gizdi , *Dalmacija 2/546*.
²¹D. Gizdi , *Dalmacija 2/547*.
²²D. Gizdi , *Dalmacija 2/547—548*.
²³D. Gizdi , *Dalmacija 2/545, 546*.
"D, Gizdi , *Dalmacija 2/218*.
²⁵NOBUD 2/637, 639.
²⁸NOBUD 2/740-741.
²⁷NOBUD 2/700.
²⁸Filmski arhiv V. I. Inst. — CKH — 2/580—581.
"Filmski arhiv V. I. Inst. — CKH - 2/582-583.
³⁰D. Gizdi , *Dalmacija 2/624*.
"Filmski arhiv V. I. Inst. — CKH — 2/584-585.
³²D. Gizdi , *Dalmacija 2/94*.
³³D. Gizdi , *Dalmacija 2/136*.
³⁴D. Gizdi , *Dalmacija 1/184*.
³⁵D. Gizdi , *Dalmacija 1/365*.
³⁶O ak-Popovi , n. dj. str. 466; D. Gizdi , *Dalmacija 1/365*,

- ³⁷NOBUD, 2/530.
- ^{3a}D. Gizdi , *Dalmacija* 2/71—72.
- ³⁸D. Gizdi , *Dalmacija* 2/71.
- ¹⁰NOBUD 2/675, 676.
- "NOBUD 2/692.
- "NOBUD 2/692.
- ⁴³NOBUD 2/693.
- "NOBUD 2/693.
- ⁴⁵NOBUD 2/693, 674.
- ⁴⁸NOBUD 2/674.
- "NOBUD 2/250, 252.
- ⁴⁸NOBUD 4/608.
- "Dokumenti centralnih organa... (u daljem tekstu: DCO)
5/56, 57.
- TMDCO 5/541.
- "Filmski arhiv V. I. Inst. — CKH — 2/584—585.
- ⁵²NOBUD 3/138.
- "Vojna enciklopedija, drugo izdanje, 7/321; prvo izdanje
7/448.
- ⁵⁴Zbornik, V/6/61.
- "NOBUD 2/68, 69.
- "Zbornik, V/6/61.
- ⁵⁷D. Gizdi , *Dalmacija* 2/387.
- "Filmski arhiv V. I. Inst. — CKH — 2/584 — 585.
- "Isto, 2/586, 589.
- "NOBUD 2/79.
- "Filmski arhiv CKH-2/586—589.
- ⁶²Isto
- ⁶³Isto, 2/604.
- "DOS 2/56.
- "DOS 2/158.
- "NOBUD 3/549.
- ⁸NOBUD 3/550.
- "Mala enciklopedija Prosvete, Beograd, 1978, 1/719—720.
- "Vojna enciklopedija, prvo izdanje, 1/720.
- ⁷⁰Vojna enciklopedija 1/670.
- ⁷¹CK SKJ Arhiv, 16969
- ⁷²Tito, SD/13/255.
- ⁷³Tito, SD/13/310.
- ⁷⁴Isto.
- ⁷⁵CK SKJ Arhiv 16981; CKKPJ — KI 1943/35.
- "Filmski arhiv V. I. Inst. - CKH — 2/588—599.
- ⁷⁷Isto, 2/590—591.
- "Isto, 2/594—596.
- "Isto, 2/597—598.
- "Isto
- "Isto
- ⁸TstO, 2/599—600.
- "Isto.
- ⁸⁴DOS 2/36.
- ⁸⁵DOS 2/38.
- "DOS 2/55.
- "DOS 2/56.

"NOBUD 2/780.
"NOBUD 2/483.
⁹⁰NOBUD 2/835—836.
⁹¹NOBUD 3/391.
⁹²NOBUD 3/530.
⁹³NOBUD 3/531.
⁹⁴NOBUD 4/438.
⁹⁵NOBUD 2/385.
"DOS 2/57.
⁹⁷DOS 2/62.
"DOS 2/62.
"DOS 2/103.
¹⁰⁰DOS 2/72-73.
""DOS 2/77.
²DOS 2/76.
⁰³DOS 2/156, 158.
¹⁰¹NOBUD 2/113.
""Dušan Plen a, *Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941—1942*, Beograd, 1960, str. 301—302.
⁰²D. Gizdi , *Dalmacija* 2/329, 331, 332.
⁰⁷D. Gizdi , *Dalmacija* 2/334.
""DOS 2/198.

Sarajevski vojno-obavještajni komitet

'Sarajevo u revoluciji, Sarajevo, 1979, (u daljem tekstu: SuR), knjiga 3, str. 18.
²Mladen Coli , *Takozvana NDH*, Beograd, 1973, str. 133.
³SuR 2/66
"Svetozar Vukmanovi Tempo, *Revolucija koja te e*, Memoari, Beograd, 1971, knjiga 1, str. 24—25.
⁵Lepa Perovi , *Od Beograda, preko Sarajeva, do Mostara, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*. (u daljem tekstu: UNJ), VIZ, Beograd, 1964, knjiga peta, str. 107.
"SuR 2/64
⁷SuR 2/727
"SuR 2/478, 453, 727
"Olga Marasovi , *Narodnooslobodila ki pokret u gradu u prvoj godini ustanka*, SuR 2/505.
"Avdo Humo, *Moja generacija*, Sarajevo, 1984, str. 631.
"Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, 1/278.
"Branko Galeb, *Pismo Esadu engi u o radu na obavještajnoj službi*, SuR 2/667—668.
"Mladen Coli , n. dj. str. 213.
"Zvonko Grbac, *O vojnoobavještajnom radu za NOP u neprijateljskim vojnim i drugim institucijama*, SuR 4/341; Mladen Coli , n. dj. str. 213, 238.
"Zvonko Grbac, n. l. str. 341.
"Avdo Humo, n. dj. str. 640.
"Šemsudin Dizdar, »Konzulat« u Velikom ur iluku, SuR 2/628—629.

"Dane Olbina, *Partijska tehnika Mjesnog komiteta*, SuR 2/699.

"Avdo Humo, n. dj. str. 640.

"Nikola Cvijeti, *Ilegalne veze u Sarajevu 1941—1942*, VUN 2/69

²¹Olga Marasovi, n. l. SuR 2/476.

²²Zbornik IV/3/87.

²³Zbornik IV/3/142-143.

"Lutvo Ahmetovi, *Zagreb 1942, Zbornik sje anja, Zagreb 1941—1945*, Zagreb, 1983. knjiga tre a, str. 4—5.

"Vera Juri, *U okupiranom Zagrebu 1941, Zagreb 1941—1945*, knjiga druga, str. 74.

²⁶Isto.

"Ankica Serti Cincipinka je poslije rata osu ena na smrt i strijeljana.

"Olga Marasovi, n. l. SuR 2/510.

²⁸Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 8/326; SuR knjige 2, 3 i 4.

"Avdo Humo, n. dj. str. 116.

³¹Isto.

"Isto, str. 694.

"Nema ka obaveštajna služba, knjiga 1, SSUP.

"Branko Galeb, n. l. SuR 2/669.

³⁵Zbornik IV/3/181.

³⁶Zbornik IV/3/182, 183.

³⁷Zbornik IV/3/193.

"Branko Galeb, n. l. SuR 2/670.

"Avdo Humo, n. dj. str. 672—673.

⁴⁰Zbornik IV/3/210—211.

⁴Avdo Humo, n. dj. str. 681—682.

"Olga Marasovi, n. l. SuR 2/512; Džemal Muminagi, *Na partijskom zadatku iz Sarajeva kod Vrhovnog komandanta*, SuR 2/611.

⁴³Zbornik IV/4/127.

"Džemal Muminagi, *Hapšenja brojnih aktivista Partije i SKOJ-a u prolje e 1942. godine*, SuR 2/656—657.

⁴⁵Zbornik IV/4/113.

"Tito, *SD* 9/268.

"Azra Grebo-Džubur, »Ambasada« u izmedžiluku, SuR 2/623.

"Šemsudin Dizdar, n. l. SuR 2/623.

"Džemal Muminagi, n. l. SuR 2/659.

"Isto.

⁵¹Isto, SuR 2/660.

⁵²Olga Marasovi, n. l. SuR 2/514.

"Branko Galeb, n. l. SuR 2/670—671.

"Olga Marasovi je bila uhapšena 16. aprila 1942. godine.

"Arhiv SSUP-a

"Radilo se o izvještaju Branka Galeba koji je Olga Marasovi trebalo da odnese Vrhovnom štabu.

⁵⁷Avdo Humo, n. dj. str. 774.

"Mladen Kneževi, *Organizacija i rad obnovljenog mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu u ljeto 1942. godine*, SuR 3/418.

"Avdo Humo, n. dj. str. 796.

"Akcija kidnapovanja i prebacivanja Slavka Štimca iz Sarajeva na oslobođenu teritoriju (u Jajce) bila je uspješno izvedena nepunu godinu dana kasnije (Avdo Humo, n. dj. str. 765).

"Mehmed Džini, *Velika hapšenja komunista i drugih pripadnika NOP-a od proljeća 1942. do ljeta 1943. godine*, SuR 3/554.

"Tito, SD/13/205.

Pogovor autora

¹ *NOBUD* 1/53

² Ervin Šinko, *Drvarski dnevnik*, str. 196

³ Kurt Riess, *Totalna špijunaža*, 1948, str. 8

⁴ Duga, br. 52, 21. 2. 1976, str. 51

⁵ Većernje novosti od 6. 11. 1973, Mihailo Marić, *Obavještajni rat 1941 u Srbiji*, nastavak 5

"Vojna enciklopedija, drugo izdanje, 4/641

⁷ *Hronologija*, str. 86

⁸ ORNJ 1/59

⁹ DCO 1/490—491

"V. Dedijer, *Dnevnik*, Beograd, 1970, 1/23

"Isto, str. 24

¹² Radio-Beograd, Dokumentacija

"Kazivanje Vladetirićeva, rođenog u Darosavi 1927, skojevac i partizan od 1943, Slavku Komarici u oktobru 1987.

"Moma Marković, *Rat i revolucija (seanjanja 1941—1945)*, BIGZ, Beograd, 1987. str. 67

"Zbornik, VI/1/155

"Isto

"DCO 2/188

"DCO 2/470

"DCO 2/175

²⁰ *Hronologija*, str. 223

²¹ Milovan Dželebdžić, *Obavještajna služba u NOR 1941—1945*, Beograd, 1987.

²² *Hronologija*, str. 191

²³ ORNJ 1/242

"Vojna enciklopedija, prvo izdanje, 4/795

"Vojna enciklopedija, drugo izdanje, 4/676

²³ *Slavonija* III/9

²⁷ Isto

²³ *Slavonija* III/111/77

²⁹ *Slavonija* III/137

"Srednja Bosna u NOB, 1/269

POPIS IMENA*

- Abid - 1/133
Abramovi Josip Ludek — 1/230; 3/320
Abromeit Franz — 1/197
Abvelj Viktor — 2/381
Aca - 3/395, 436
Acev Vera — 1/90, 436
A imovi Milan — 1/31, 35, 36, 84, 85, 155, 270; 2/65, 226, 228, 270, 403, 409—411, 416, 452, 472
Adamik Augustin — 2/369, 372
Adum Romeo - 3/272, 289, 290
Adžija Božidar — 2/320, 321; 3/336
Afri Vjeko - 2/36-38, 493
Aga — v. Popovi Pero
Ahmetaševi Omer — 2/456, 457
Ahmetovi Lutvo — 2/168, 501; 3/59, 315—317, 360, 499, 502, 506
Alaber Anton — 3/213, 216
Alagi Abdulah — 2/55
Alagi Adil — 2/430
Alagi Safet — 2/54, 494; 3/227
Alamo — 3/8
Albahari Nisim — 2/65, 66, 103, 397, 495, 497, 512; 3/451
Aleksandar — v. Kopini Josip
Aleksi Petar — 2/294, 304
Aleksi Svetko — 2/304
Aleksi Zdravko — 2/478
Alibabi Meša - 2/373, 374
Alibegovi Muharem — 2/427, 428, 457
Alihodži Asim — 2/450
Alija — 2/456
Alikalfi Fazlija - 3/218
Alikalpi Faslo — v. Alikalfi Fazlija
Aljoša — 1/388
Amadeo od Aoste — 3/140
Ambrosio Vittorio — 2/78, 153
Ambrozi Edo — 3/464
Amuli Ivan, Ivo — 1/77; 3/411 422
Amzo — 1/387, 388
Anderssen dr — 3/203
Andreaca Ferdinando — 3/471-473
Andreev (Andrejev) Boris — v. Maslari Božidar
Andrejevi Srba — 3/147
Andri Dušan Solid — 2/477
Andri Ivo — 3/140
Andriji Branko — 3/217
Andelinovi B. — 3/414
An elinovi Danko, Dane — 3/108, 112
Angelo — 2/431
Ankica — 2/458
Annacker — 2/458
Anti Vicko Pepe — 1/123; 2/32, 199, 201, 203, 204, 493, 503
Antoni dr Zdravko — 1/446; 2/267, 492, 507; 3/19, 90, 92
Antoni Zorka — 1/125
Antonini — 2/72
Antonov — v. Srebrenjak Ivan
Anzulovi Jerko — 2/425, 460, 461
Apis — v. Dimitrijevi Dragutin
Apold Lorenz — 2/162
Arafagi Mehmed — 2/281
Arandelinovi — 3/114
Arandelovi Dobrivoje — 1/147, 439; 2/78, 79, 495, 596
Arbutina Jovo — 1/93

* Popis imena izradio: ing. arh. Srđan Odi .

Brojke ispred kose crte označavaju redni broj knjige, a iza nje stranice.

Arežina Boja — 2/394
 Arežina Dragica — 2/394
 Arežina Dušan Suco — 2/394
 Arežina Milka — 2/393, 394
 Arežina Stevo — 2/394
 Arežina Zora — 2/393
 Ameri (Arneri) dr Jure — 3/108-110, 114
 Arseni Cvetko — 3/163
 Arsenijevi — 2/79
 Artukovi Andrija — 2/105; 3/184, 185, 249
 Arvaj Lili — 3/253, 259
 Atherton Terence — 1/190; 3/106, 113, 114, 117-121, 123, 125-127, 129-135, 489
 Avdi Mustafa — 3/462
 Avši Jakob Jaka, Branko Hrast - 2/28, 338, 339
 Azari Mi o — 2/293

Ba — v. Bakari Vladimir
 Babi Branko Slovenac — 1/367; 2/165, 349, 501
 Babi A im — 2/144, 260, 262, 263
 Babi Asim — 2/262
 Babi Dragica — 2/441
 Babi Ljubo - 1/66, 67, 247; 2/82, 87, 353, 496
 Babi Milan — 2/144
 Babi R. — 3/228
 Babi ing Simo — 2/493
 Babin Josip Bepo — 3/434
 Babovi Ibrahim — 1/205
 Babovi Marika — 2/467
 Babovi Spasenija Cana — 1/68, 219; 2/466-469, 472, 473, 516; 3/329, 500
 Babovi Vladimir — 2/467
 Ba ak Branko — 2/58
 Ba evi Maksim — 2/288
 Ba e Maks, Mili — 1/231, 233, 417
 Bader Paul — 1/223, 224; 2/135, 146, 147, 153, 156, 161-163, 169
 Bagner Božidar — 3/272
 Bahun Tomislav — 3/253, 259
 Baja — v. Bajalica Dimitrije — v. Jurjevi Ante
 Bajalica Dimitrije Baja — 3/177
 Bajalica Mila — 2/400
 Baj evi Vladislav — 1/153
 Baješ — v. Kostić Velimir
 Baji Slobodan Paja — 1/157, 162, 200
 Bajkanovi Jovo — 3/165

Bajlioni Gordana — 2/265
 Bajlioni Gradimir — 2/265
 Bajlioni Ljiljana — 2/265
 Bajlioni Mihailo-Mika — 2/265
 Bajlioni Radmila — 2/265, 266
 Bajovi Vojin Vuk — 3/149
 Bajt Micika — 1/125
 Bak. — v. Bakari Vladimir
 Bakarac Jovan — 3/172
 Bakar i Eugen - 3/253, 257, 258, 267
 Bakar i Katica — 3/267
 Bakari Vladimir, Ba, Bak, Vlado Kati - 1/279, 289; 2/28, 313-315; 3/150, 214, 307, 339-341, 347, 361
 Baki Laslo — 1/44
 Baki Danilo — 2/400
 Baki Mitar — 1/181, 182, 209; 2/245; 3/103, 339, 340
 Bakota - 3/393
 Bakovi Jerko — 3/175
 Bakula — v. Slobodan Popovi
 Bakula Šimenko — 3/193
 Balaban Mirko — 2/294
 Balen Šime - 3/309, 335—337, 498, 500
 Bali S. - 3/211
 Balon Franjo — 3/364, 376
 Balorda Janko — 2/396, 397
 Balorda Momir — 2/398
 Balorda Ranko — 2/398
 Balta Arif - 3/446—448
 Baltic Milutin — 2/10; 3/379
 Balti Nikola - 2/10
 Balti Stanka Živko — 2/10
 Baljski — v. Gerdijan Blagoje
 Bamjadžidos Štela Kisa — 2/115 (v. i Kopini Stela)
 Ban Rudolf — 1/124
 Banjac Mile — 2/89, 90
 Banjac Velimir — 3/178
 Barany Bela — 2/34
 Barani (Baranu) Koloman — 1/105; 2/34
 Bari Jozo — 3/187, 188, 192
 Bariši — 3/112, 113
 Barjaktarevi Salem — 2/281
 Barker Elizabeth — 2/217, 218, 504; 3/107, 488
 Barlovi — 3/393
 Baron — v. Divi Stojan
 Bart Ella — 3/299
 Barteleo — 3/162, 163
 Bartoli — 3/336
 Bartulovi Ante — 3/412
 Bartulovi Niko — 3/108, 403, 404
 Baruh Bora — 1/265
 Baruh Rahela — 3/330

Basic Nikola — 3/260
 Basta Milan - 2/493; 3/177,
 178, 491, 492
 Bastaji Jandre — 1/57
 Bastaji Joco — 1/57
 Bastaji Pavle — 3/70
 Bastianini Giuseppe — 2/33;
 3/418, 419, 430
 Bata — v. Uvali Radivoje
 Batanovi Milovan — 1/158
 Bau i Filip — 3/412
 Baudek Franc — 2/379
 Bäumer - 3/249, 250
 Bayer Otto — 3/237, 273, 275,
 276
 Bazer - 2/399
 Bebler Aleš — 1/246; 2/7;
 3/332
 Beck Heinrich — 2/31
 Beck Johan — 2/31
 Be arevi Boško — 2/467, 474,
 480-482, 484, 486, 488
 Bedenko dr - 2/342, 343
 Begušić Blažo — 2/286
 Begovi uro — 2/325
 Begovi Hasan — 3/217
 Begovi Joso — 3/239
 Behmen — 2/209
 Behmen Mujo — 2/280, 281
 Beissner Wilhelm — 3/71
 Beki Milan - 2/56; 3/491
 Bela Josip — 2/328
 Belamari Lukica Stevo 3/411
 Belan Cvetko — 2/349
 Beli — v. Žujovi Sreten
 Belini Marko - 3/317, 325, 377
 Belobrk Zora - 1/125
 Belošević Ljudevit — 3/174
 Benak Aleksandar — 3/173, 186,
 253
 Benak dr Aleksandar — 2/30;
 3/253, 267, 282-286, 288
 Bender Ostap — 2/350, 354
 Bendo - 1/145
 Berberot Taki — 1/130
 Berberovi Esad — 2/373
 Bergant Vjekoslav — 3/313
 Beribak Ahmet Ma ek — 2/64
 Beribak Salko — 3/217
 Beri Branko — 3/438
 Beri Gojko — 3/483
 Berlinger Giulio — 3/169
 Bertolovi Ivan — 3/246, 247
 Beševi Mile — 2/478
 Beširevi Mali — 2/369, 372
 Bešli Akif - 2/281
 Bevandi Stevo — 1/377
 Bevc — v. Kardelj Edvard
 Biber Antun Tehek - 1/55, 127,
 433; 3/262, 496
 Bibi Miro - 3/51
 Bi ani Jela — 2/83
 Biga Jovo — 2/295
 Biga Stevo - 2/8
 Bijedi Džemal — 3/463
 Bijedi Šukrija — 1/96
 Bijelac Mile — 2/97
 Bijeli — v. Vukmirovi Mi o
 Bilan Stipe — 3/275, 279
 Bilan Zvonko — 3/278—280,
 282-287
 Bili - 3/144
 Bili Mirko - 2/64
 Bili Pero - 2/64; 3/162
 Biljanovski Angel — 1/129
 Biljanovski Zlatko — 1/130, 438
 Biljeg Ivan — 2/61
 Bio i Frane, Franjo — 2/462;
 3/375, 385, 386, 391-394,
 396-398
 Bir anin — v. Trifunovi Ilija
 Birk — v. Kardelj Edvard
 Birki Ivan — 3/349
 Biukovi Nikola — 2/60, 494
 Bjažević Luka — 1/89, 90
 Bjegović Petar — 3/438
 Bjelac Nikola — 2/58, 327
 Bjelajac Stanko ane — 1/92,
 93, 112, 298, 436, 437; 2/58,
 494
 Bjelina Nikola — 3/108
 Bjuming — 3/235
 Blagojevi Jela Jelica — 3/128,
 132
 Blagojevi Milan — 2/245, 251,
 252
 Blagojevi Radovan — 3/128,
 132
 Blagojevi Vlado — 3/127, 128,
 132
 Blasi Giuseppe — 3/145, 146
 Blašković Slavko — 3/327
 Blašković Vladimir — 2/435
 Blažević Jakov — 1/65, 282;
 2/321, 322, 356, 509; 3/161,
 167
 Blažević Jure - 3/167, 168
 Blažić Zaga — 3/461, 462
 Ble i Vujadin — 3/149, 491
 Boban Ljubo - 2/512; 3/490
 Bobeti Ante — 3/448
 Bobi — v. Štetner
 Bocak dr Jurica — 3/204,
 216-218, 265
 Boceviški Trajko Bote — 1/91
 Bodlovi Jozo — 3/172
 Bogavac Dragoslav — 1/190
 Bogdanov Cene — 1/122
 Bogdanovi Dara — 2/400

Bogdanovi Gedeon Geco — 1/127; 3/268
 Bogdanovi Savo — 1/37, 184, 370, 432; 2/57, 494; 3/388, 389, 458, 459, 461, 502
 Bogi evi Mihailo — 1/265
 Bogojevski Nikola — 2/427, 438
 Bogovac Mile — 2/53, 54, 494; 3/190, 203, 215, 493-495
 Bogunovi Brane — 3/438
 Bogunovi Jola — 2/76
 Bogunovi Katina — 2/76
 Bohinec — 3/498
 Böhme Franz - 2/111-114, 125, 128, 131, 133, 135, 250, 251, 265
 Bohunicki dr Adela — 3/317, 499
 Bojani Duško — 2/297
 Bojani Ivana Petar — 3/418
 Bojani Nela — 2/456
 Bojanovi Nikola — 2/64
 Boji Mehmedalija Alija — 1/413, 434; 3/43, 497
 Boji Milosav — 1/85, 87, 151, 158, 435, 439
 Bokan Branko — 1/435; 2/352, 511
 Boko Ivan — 3/411
 Bora — v. Markovi Bora
 Boras Vinko - 2/55
 Borce — v. Naumovski Naum
 Borian Ana — 3/72
 Bori — v. Lav evi -Luci Ivan
 Bori -Gavrilovi Zaga — 1/147
 Bori Kasim — 3/190
 Bori Milena — 3/471
 Bori Petar — 2/287
 Boris — 3/431
 Borjan Bude — 1/312
 Borkovi dr Milan — 1/95, 165, 432, 436
 Boro — v. Jošt Boro
 Boro - 2/34
 Borov anin Drago — 1/90, 436; 2/398, 399, 512
 Borovski ing — 3/233
 Bosanac (Branko?) — 1/339, 342
 Bosanac Krsto — 1/370
 Bosilj i Slobodan — 1/27, 34, 431, 432, 436; 3/486
 Bosjer i Svetozar — 3/174
 Bosni Milan -- 2/295, 296
 Bostandži Agan — 3/462
 Boškovi Dobrivoje — 2/467
 Bošnjak — v. Stamboli Petar
 Bošnjak Danilo — 1/253, 254, 444
 Bošnjak Mileta — 2/279
 Bošnjak Mirka Jakov — 3/418, 420
 Bote — v. Bocevski Trajko
 Bothmer, Carl von — 2/411
 Božani Gojko — 3/411
 Božani Vicko — 1/89
 Boži evi Ivan — 1/55, 107-110, 433,437; 3/310, 498
 Boži Ivan — 3/290
 Boži Miloš — 2/67, 121
 Božinovski Peco — 1/121-123, 437
 Božo — 2/36, 224
 Božovi — 3/428
 Božovi Dolores — 3/148
 Božovi Luka — 1/191, 192, 440, 441; 3/126, 128, 489
 Božovi dr Saša — 3/148
 Brado — v. Kranj evi Jakob
 Bradonja — v. Jovanovi Radi-voje
 Brajnik Edi Štefan — 2/380
 Brana Alojz — 2/515
 Brana Lidija — 2/454, 455, 460
 Brana Marija — 2/454
 Brana Mario — 2/454, 515
 Brana Mate — 2/454
 Brana Sre ko — 2/425, 430, 447, 454-464; 3/329, 369, 374, 385, 386, 398
 Brani a — 2/462
 Branko B. — 1/163
 Branko Španac — v. Spasi
 Branko
 Brankovi Dragan — 1/377
 Brankovi Milan — 2/293, 432
 Braš. — v. Braši Miloš
 Braši Miloš, Braš, Miša, Džin — 1/104, 191; 3/72, 73,75,76, 78-81, 84, 88, 89, 346, 487
 Br i Rafael - 2/53, 54, 494; 3/190, 203, 215, 493-495
 Bregar — v. Marin ek Tone
 Brejc Tomo - 2/12, 492
 Brezovi Nikola Prebeg — 1/119, 120; 2/90, 497
 Brico — 3/168
 Briški Franjo — 3/498
 Brki Duško - 1/127, 227
 Brki Esad — 2/73-75, 496
 Brki Hasan - 2/283, 397
 Brki Maksim — 1/85
 Brki Nazif Zifo — 3/190
 Brki Tripko — 3/156
 Brki Zvonko — 2/203
 Brklja i -Rub i Kata — 3/167, 168
 Brklja i Ruža - 3/167, 168
 Brko — v. Kon ar Rade — v. Kraja i Ivan

Brkovi Branko — 2/10, 491
 Brle i Božana — 3/270
 Brn i Josip Joža — 3/337
 Brn i Nada — 3/214
 Brodar - 2/342, 343
 Broz Branko — 2/30
 Broz Josip Tito, Stari, Valter, Mekas Spiridon, Novak, Tomi Tihomir, Brozovi Ivan, T. T. - 1/7, 8, 11-14, 22, 23, 47, 52, 53, 59, 68-72, 99, 149, 169, 172, 172, 176, 187, 191, 196, 197, 204, 205, 208—210, 219, 223, 233, 239, 242, 248, 250, 251, 255, 257, 265, 267, 268, 273, 278, 282, 286-291, 293, 294, 296, 300, 303, 310, 311, 313, 314, 323, 353, 354, 357, 395, 404, 409, 411, 413, 417, 418, 421, 424, 426, 431, 434, 435, 440-451;
 2/5, 8, 9, 12, 15, 16, 20-22, 24, 29, 30, 43, 49, 52, 69, 105, 106, 109, 115-117, 119, 120, 122, 123, 125-128, 130-133, 135-139, 141-145, 147, 148, 152, 154-156, 159, 172-174, 181-184, 191, 197, 205, 207, 209, 210, 213, 224, 227-229, 232-236, 243—247, 249, 251, 253-258, 264, 268-272, 296, 310, 340, 374, 375, 382, 385, 389, 390, 425, 461, 464, 491-495, 498-506, 508, 509, 512, 514, 515;
 3/5, 7, 10-13, 18-45, 47-52, 54, 57-60, 62-65, 68, 72, 73, 75-79, 81, 82, 85, 86, 88—92, 94, 96, 99, 101, 103-105, 114, 115, 118-131, 133-135, 137, 149, 160, 165, 183, 184, 188, 193, 197-199, 201, 202, 207-209, 211, 212, 214-216, 218, 223, 224, 230, 234, 236, 252, 265, 270, 273, 274, 278, 280, 281, 290, 293, 299, 300, 309, 320-322, 330-334, 338, 339, 341, 343—346, 348, 350, 351, 353, 356-358, 360, 362—369, 372, 374, 378, 379, 395, 401, 403, 426-428, 439, 441, 445, 449, 453—455, 458, 460, 465, 473, 477, 483-489, 493-507
 Broz Mišo, Miško — 354, 374
 Broz Vlado — 2/30
 Brozovi — 2/440, 441
 Brozovi Ivan — v. Broz Josip Tito
 Brunovi Milan — 1/98, 436, 437; 2/42, 493, 494
 Brzi — v. Gregori Pavle
 Bruck Leo - 3/227, 231
 Büamer — v. Bäumer
 Buba — v. Jan i Ljubica
 Bubalo - 2/365
 Bubani Stjepan — 3/212
 Bu Adem - 3/463-465
 Budisavljevi Josip — 3/237, 242
 Budisavljevi dr Sr an — 1/204: 3/323, 324, 266
 Budni - 2/415
 Budok - 3/335
 Bugarin — v. Mikuli Toma
 Bugarski Bata — 3/81
 Buha Mitar — 1/63, 434
 Buha Vasilije Jova, Mom — 2/408, 411, 413, 447, 486, 487
 Bui dr Mirko — 3/403, 404
 Buji Ilija - 1/89
 Bujoševi Dragan — 2/516
 Bukorovi Mijo — 3/437
 Bukovac Mirko — 3/251, 260, 261, 265
 Bukvi ing Desimir Desko — 1/62-64; 3/454
 Bulatovi Veselin — 2/26, 493
 Bulovi Ana — 2/482
 Bulovi Mirko Zet — 1/322
 Buluk V. - 1/303
 Buljan Franjo — 2/430, 431
 Bumbulovi - 1/202, 203, 214, 441
 Bundalo Ljubo — 2/290
 Bundalo Veljko - 2/61
 Burdžovi Rifat Trša — 3/272, 274-276
 Buri Blažo — 2/67, 495
 Burija Ivan — 3/213
 Bušatlija Mahmut Buš — 2/450
 Bušatlija Sabahudin Budo — 3/436, 441
 Butkovi Ivo — 2/56; 3/491
 Butorac Jozo — 3/97
 Butorac Vjekoslav Vjeko — 2/424
 Bužimki Hašim — 2/170
 Bzik Mijo - 3/238
 Campbell, sir Ronald — 2/222; 3/140
 Cana — v. Babovi Spasenija
 Canaris Wilhelm 1/26
 Cankar Ivan — 2/20
 Cankin — v. Iva i Marin
 Capo — v. Jani Vlado

Cari Mehmed — 2/210
 Casertano Raffael — 3/187
 Cavallero Ugo — 1/42
 eki Dobrivoje — 1/73
 eki Dragoslav — 1/219
 Cen i Vjenceslav — 3/21—23,
 52, 53, 287, 334, 376, 484, 486
 Centar - 3/12, 21, 23, 76,
 79-81
 Centr. - 3/79
 Centrala — 3/76, 79
 Cerovi Jovan — 2/69
 Cerovski Božo — 1/214
 Cesarec August — 3/323
 Cetuši Mileva Šojka — 1/145
 Ceva Bianca — 3/490
 Chapman Robert — 3/106
 Che Gevara Ernesto — 1/22,
 432
 Churchill Winston — 2/213,
 222, 254, 506; 3/5, 15, 16, 18,
 46, 101, 107, 483, 485
 Ciano Galleazzo — 2/107, 108,
 498
 Cicmil Obrad - 3/30
 Cigan e — v. Kundak Mita
 Cihovski — 3/357
 Cijan Vida - 2/424
 Cile Gerhard — 1/34
 Cili August - 3/328, 361, 369,
 374, 377, 379
 Cili Viktor - 3/377
 Cimirati Sulejman — 2/433
 Cincipinka — v. Serti Ankica
 Cividini - 3/254
 Coli Mladen — 2/497, 515;
 3/490, 495, 505
 Cota Zlatko - 3/411
 Cripps, ser Stafford — 3/15, 16
 Crljenica uro — 2/327
 Crljenko — v. Skopljak Fehim
 Crni — v. Hodži Mujo
 Crni — v. Mini Miloš
 Crni — v. Šelman Jusuf
 Crni — v. Žujovi Sreten
 Crnko Marica — 1/125
 Crnobrnja Bogdan Tolja —
 1/123; 2/199, 200, 202-204,
 503; 3/312, 499
 Crnobrnja Ljuban — 2/164, 501
 Crnogorac Stjepan — 3/181
 Crnjak Cvetko — 2/447, 464,
 484-486, 488
 Crnjak Jovo - 2/485
 Crnjak Stana — 2/485
 Crnjanski Pavle — 3/106
 Crni Gvido Istranin — 2/369
 Cukavac — 2/219
 Cven ek Ivan — 3/374, 376
 Cvetko Ve eslav Flores — 1/233
 Cvetkovi Dragiša — 3/16, 18,
 324, 325
 Cvetkovi Vita - 1/80, 81, 84,
 85, 146, 155, 435, 438, 444
 Cvetojevi Milan Princ — 2/325,
 326
 Cvieti dr Stjepan — 3/385, 392,
 396
 Cvija Zvonimir — 2/36
 Cvijeti Nikola — 3/448, 506
 Cvijeti Stjepan — 2/462; 3/397
 Cvikeraš — v. Radulovi (Radu-
 novi) Blažo
 Cvitani Ante — 3/166
 Cvitaš Nikola - 3/212, 213, 216
 Cvitkovi Miljenko — 2/355
 Cvizek Franjo — 3/237, 242
 ajavec Dragutin — 2/440
 ajavec Rudi - 2/173, 174, 421,
 434-444, 524
 ali Dušan — 2/86, 496
 alija Lazo - 2/508; 3/156, 491
 anak Jovan - 3/253, 258, 267
 Capajev - 1/292; 3/318
 auševi Mujaga — 2/361—363
 avaljuga Milivoje — 1/253,
 444
 avi Marijan—Grga, Drži
 Zvonko — 3/150, 151
 avi Miloš - 2/325—327
 eak Katica - 1/125
 edo — v. Rakita Mile
 edo Makedonac — v. Kostov-
 ski edo
 efo Arif - 3/187, 192
 engi Esad — 3/444, 445, 505
 engi Franjo — 3/272
 engi Ibrahim Ibro — 1/193;
 2/398, 399; 3/148
 engi Sulejman-Suljbeg —
 1/104, 191
 eni Dušica — 1/114
 etka, etkar — v. Damjanovi
 Žika
 ešnjak Antun — 3/261, 262,
 336
 etoje — 1/111
 iber Mustafa — 3/227
 i a — v. Ili Milan
 i a — v. Ili Slobodan
 i a — v. Jovi Desimir
 i a — v. Pijade Moša
 i a Romanijski — v. Vajner
 Slaviša
 i a - v. Vasi Dragiša
 i mi Alko — 3/187
 ika Janko — v. Pijade Moša

iklovan Živa — 3/147
 iko - 3/416
 Ciko — v. Gregori Pavle
 Cili Ibro - 3/225, 495
 išići Husref - 3/97
 izmek uro - 2/198-200, 202
 izmi Alija - 3/192, 203
 izmi Bodir — 3/192
 ižinski Josip, Milan Go^r^i — 3/357
 Čižski Nada - 2/427, 428
 o e — v. Vujovi Ratk¹
 olakovi Rodoljub, Ro[^]ko, Gojko - 1/156, 257, 258, 439, 445; 2/105, 143-145, 263-267, 283, 500, 505, 507; 3/64, 490
 Coli Boško — 2/128
 oli Ljuboje — 1/89
 olovi Dušan — 2/144
 omi Alid - 1/254
 ompo — v. Jerići Ivice
 ovi Jovanka Žuta — 1/54, 433; 2/427, 428, 457, 459, 515
 u De - 1/22
 ubeli — 3/393
 ubelj - v. Vukadin Stn^{nko}
 ubranovi Milovan — 3/214
 u kovi Božo — 2/495
 udnovski Leonid — 1/27
 ur ijev — 1/315
 uturilo Stevo — 1/318, 319, 321
 vorak — v. Milutinovi[^] Ivan

 amo Edhem — 2/279, 280
 ane — v. Bjelajac Stanko
 anica v. Opa i Stanke
 atipovi Milivoje — 3/4
 e a — v. Stefanovi Svetislav
 efo Arif — 3/191
 efo Mehmed ebo - 3/190
 ejvan - 2/460
 emalovi Enver 1/150, 431, 438, 439; 2/288
 erimagi Alija — 2/28⁶
 erimi Munib — 2/425, 430, 434
 eti Risto — 2/53
 etkovi Jelena — 2/480
 etkovi Vlado — 1/74, 76, 286; 2/322
 evra Ivo — 3/494
 iber Mustafa — 2/64
 i ko — v. Pavlovi Ratko
 ili Suljo — 2/64
 iri Vladeta — 3/507

 irjakovi Petar — 2/121
 opi Branko - 1/23; 2/5, 44, 353, 494
 opi Vladimir — 3/12
 C ora — v. Markovi Moma
 osovi Božo Javorac, Javorski - 1/94; 2/116
 ukovi — 2/267, 270
 ulibrk Dragan — 2/327

 Dabi Radomir — 1/265
 Daji Mirjana — 2/470
 Daki Mile - 2/39, 493, 509
 Daki Nikica — 2/325
 Daki Spasoje — 3/131, 134
 Dalmazzo Renzo — 3/414, 415
 Damjanovi Jela — 2/393
 Damjanovi -Markovi Kika, Božidarka — 1/439; 2/495; 3/144, 490
 Damjanovi dr Pero — 3/321, 322, 331-333
 Damjanovi Stevo, kapetan Leko - 2/273-275
 Damjanovi Žika etka, etkar - 1/84, 85
 Damljanovi Pavle — 2/130
 Damnjanovi Borivoje Bora, Milisav — 2/406, 407, 412—415, 419, 420
 Damnjanovi Živka Mala — 1/147
 Dangi Jezdimir — 2/137.233, 260—265, 267, 270-272, 323; 3/164
 Danilovi Uglješa — 2/102, 156, 268, 269, 274, 497, 498, 501, 507; 3/443-445
 Dankelmann Heinrich — 2/155, 156
 Danon Oskar — 2/279, 280
 Dap evići Peko Petar — 1/230, 297; 3/148, 320
 Darja — v. Oman Sonja
 Daskijevi Pavao — 3/212, 213, 216
 Dasovi Kata — 3/266
 Dasovi Petar — 3/266
 Dasovi Stjepan Stipe — 3/214, 253, 257, 258, 263, 266, 270
 Dašići Mila - 1/125
 Davići o Haim — 2/477
 Davići o Oskar - 1/8
 David — 1/45
 Davidovi Duro — 2/59
 Davidovi Mile — 3/492
 Davidovi Živorad — 1/263
 Davidson Basil - 3/139, 490

Deacon Richard — 1/9, 431
 Deakin F. W. D. - 3/102,
 129-131, 133, 134, 488, 489
 Deanovi Dušan — v. Dejanovi
 Dušan
 Debeli — v. Petrovi (Žika) Ni-
 kola
 Dedi Ferid Feda — 2/373
 Dedi Fahret — 2/434
 Dedi Fikret - 2/434; 3/165
 Dedi Muhamed — 2/434
 Dedi Muharem — 2/432
 Dedi Omer — 1/133
 Dedijer dr Olga - 3/205, 206,
 211, 212, 216, 218, 474
 Dedijer Vladimir, Rangaper Bo-
 ra - 1/74, 104, 169, 191, 192,
 205, 209, 266, 435, 436,
 440-443; 2/119, 122, 124,
 126, 130, 137, 142, 256, 327,
 328, 493; 3/5, 20, 21, 23, 24,
 44, 54, 57-63, 94-96, 128,
 134, 207, 208, 211, 254, 280,
 367, 368, 387, 388, 473, 474,
 483, 484, 486-489, 494, 502,
 505, 507
 Dejanac Niko — 2/82, 83
 Dejanovi Dušan — 3/253,
 257—259, 267
 Dejanovi Bara — 3/267
 Dejanovi Mili — 3/176
 Dejanovi Rade — 3/267
 Dejovi Aleksa — 1/219
 Delali Sabit — 3/228
 Deli Ahmet - 2/361-363, 372
 Deli Batanovi Ljubica —
 2/391, 399, 400, 513
 Deli Drina — 3/407
 Deli Ibuki Mujaga — 2/360
 Deli Ljuban — 2/8
 Deli Marija — 3/407
 Deli Mujo — 2/25, 492
 Deli Rasim — 2/361
 Deli Stevo — 2/8
 Deli Vuli — 3/401, 407, 411
 De Litala — 3/410
 Demirovi Ismeta — 2/428, 429
 Demirovi Salih — 2/427—429
 Demonja — 2/199
 Denac Ivan — 3/310, 311, 498
 Deneba — v. Udicki Predrag
 Denovski Dimko — 2/80
 Denovski Vera — 2/80
 Dereti Gojka Božo — 2/286
 Dermastija dr Marjan — 1/290;
 2/380
 Desnica dr Branko — 3/403, 404
 Despotovi Mitar — 3/69
 Despotovski Blagoje Šovelj —
 1/91, 92, 123
 Desput Milan — 2/94, 95
 Dev i Ivan Pivac — 3/168
 Devi - 2/337
 Devoši Frane — 3/150
 Deyerler Adolf - 3/68
 Diebalo Drago — 3/385, 390,
 391, 394
 Dietz Franz — 1/182
 Dijana — 3/435
 Dikin — v. Deakin
 Dikli Vasilije - 2/242
 Dikovi Milomir — 1/265
 Dilberovi Ismet — 3/161, 491
 Dilipetar Zdenka — 3/412
 Dimitrijevi Dragutin Apis —
 3/55
 Dimitrijevi Dušan Dule —
 2/217, 220
 Dimitrijevi Herman Vera —
 3/88
 Dimitrijevi Pero Vrndak —
 1/144
 Dimitrijevi dr Sergije — 1/229,
 442
 Dimitrov Georgi — 3/20, 22, 93
 Dimov Cvetan — 1/123
 Dippold Benignus — 3/295
 Direktor - 3/5, 12, 14, 23, 24,
 35, 75, 76, 78, 80, 81, 88, 307,
 335, 342, 354-356, 358, 359,
 362, 364, 365, 367, 378, 379
 Direktor — v. Ribnikar Vladis-
 lav
 Ditges Benno Carl — 1/182
 Ditzce (Ditce) — 1/179,
 181-184, 188, 189
 Divi Stojan Baron — 1/370,
 393
 Dizdar Ahmet — 3/446, 447,
 457, 458
 Dizdar Šemsudin Šemso, Strateg
 - 3/446-448, 458, 505, 506
 Dizdar mr Zdravko — 2/511
 Dizdarevi Midhat — 2/287
 Dizl - 1/80
 Dju-Karelo Duzepe — 1/121
 Dmitrani — 2/89
 Dobanovi Mitar — v. Vidako-
 vi Matija
 Dobrosavljevi Rade — 2/316
 Doder Dušan — 3/314
 Doder Milenko — 3/334, 496,
 501
 Doj i - 2/34
 Doktor — v. Neškovi Blagoje
 Doktor — v. Popovi Vladimir
 Doktor — v. Srebrenjak Ivan
 Doles Franc — 1/167
 Dolgan Tine, Mazovec Jože —
 1/330

Doli Mijo — 3/494
 Dolin i Vjekoslav — 3/212, 213
 Domany Robert, Vlada Ivani — 1/231; 2/318, 319, 321
 Domanji Rudolf — 3/260
 Domazet Milan — 3/163
 Domazetovi Jovan — 2/67
 Dometrovi — 3/358
 Dominik Franjo — 3/314
 Domjani Drago — v. Steinberger Adolf
 Don Žarko — 3/470
 Dosti i Petar — 3/253, 259
 Dougan (Dolgan) Ervin Janez — 1/10, 431; 2/72
 Dovadžija Mustafa — 3/456
 Dozet Perica — 1/55, 56, 433; 3/379
 Doži Lazar, Sotir Sotirovi — 2/447, 480, 481, 489
 Dragani Slavko — 3/395
 Dragi evi Stevo — 2/356
 Dragi evi Veljko - 2/128, 129, 243; 3/85-87, 97, 102-105, 488
 Dragi Sirnica — 2/60
 Dragi Vlado - 2/280, 281
 Dragovi Jovo — 2/87, 496
 Dragovi Miloš — 3/149
 Drakuli Milan - 1/71, 72, 86, 435; 2/247, 506
 Drapšin Ili Petar — 1/226, 371, 411, 414; 2/285; 3/155
 Draškovi Živko — 3/412
 Draža — v. Mihailovi Dragoljub
 Draženovi Dragutin — 3/246, 247, 250, 251, 256
 Draži Božo — 2/434, 440—444
 Draži Pero — 2/58, 494
 Dreksler - 1/231
 Dreni Mileta — 2/322, 323
 Dreni Stevo — 2/323
 Drenovi Uroš — 1/378: 2/296, 297; 3/276
 Drezga Branko — 2/58
 Drndi Ljubo — 2/75, 496
 Drobni prof Anita — 3/376
 Drobni Jože — 1/167
 Drong Jang — 2/61
 Dronja — v. Trifunovi Miroslav
 Dropulji iril - 1/229, 442
 Druker Erih — 3/260
 Druzetti — 2/329
 Družica — v. Fijan Jakob
 Drži Zvonko — v. Marijan avi Grga
 Duce — v. Mussolini Benito
 Dudi Dragojlo — 1/87; 2/124, 227
 Dugandžija Stevo — 3/161
 Duganhodži Ibrahim — 3/494
 Duji — v. uji Mom ilo
 Duji Miloš — 2/307
 Dule — v. Mati Petar
 Duli Ivan — 3/431
 Dumani Jozo — 3/418
 Duplan i Atilio — 3/97, 488
 Dušan — 3/434
 Duško — 1/57, 58, 127
 Duško (Jakaša Dalibor?) — 3/108, 110, 114, 116, 413, 414-416, 423, 424
 Džadžinka — v. Golubi Mustafa
 Džal Stipe — 3/190, 494
 Džalto Luka - 2/53, 494
 Džalto Perica — 3/190
 Džalto Tomica — 3/190
 Dželebdži Milovan — 1/7, 431, 432; 2/492; 3/477, 507
 Džin - 1/104, 191
 Džin — v. Braši Miloš
 Džina — v. Gligorijevi Jovan
 Džindo amil — 1/132
 Džini Mehmed — 3/507
 Džoro Mom ilo — 2/478
 Džubo Ahmed 2/41, 207, 208, 210, 493, 503
 Džubo Mustafa Mujo — 2/41
 akovi Dragan — 2/97, 98
 Dakovi uro - 3/75, 338, 349
 Dakovi Josip Joco — 3/349, 356
 akovi Savka — 1/447; 2/492
 akovi Stjepan Stipe, Stipe Dugi - 3/338, 343-345, 347, 348
 eri Luka — v. Golubi Mustafa
 erki Muhamed — 2/287
 ido — v. ilas Milovan
 ilas Milovan Veljko — 1/8, 14, 160, 164, 173, 175, 190, 206, 208, 209, 219, 297, 440, 441; 3/65, 103, 127, 193, 294
 ilas Mitra — 1/219
 indo amil — 2/281
 irlo Isak - 3/190
 oji or o — 2/272
 okanovi Milovan — 3/236, 495
 oki - 2/400
 oki Vojislav — 2/69; 3/51

- onlagi A. — 2/507
 Donovi Jovan — 2/238—240;
 3/93, 107, 488
 or evi — v. Golubi Mustafa
 ordevi Bosiljka Bosa —
 2/466, 467, 472, 473, 480, 482,
 483
 ordevi dr urica — 3/74
 ordevi Krista Kristina —
 3/73-75, 487
 or evi Pavle — 2/466, 483
 ordevi -Prpina Nada — 1/147
 or evi Radovan — 1/86, 87
 ordevi Svetislav — 1/230;
 3/320, 499
 uji Mom ilo — 1/41; 2/395,
 396; 3/96, 114, 432, 435, 437,
 438
 ukanovi Pero — 2/260, 263,
 272
 uki Jovan — 1/82
 uki Slavko - 3/349, 356
 Dura — v. Strugar uro
 uraškovi Milutin — 2/66, 495
 ur e - 1/219
 uri kovi Boško — 2/12, 492
 uri Dušan — 2/280
 uri uro — 1/198
 uri Ljubodrag — 1/219, 221,
 442
 uri Miloš — 2/171
 uri Niko - 2/70, 393-395,
 495; 3/169, 171, 492
 uri P. Ljubomir —
 2/324-327, 510
 uri Radoslav — 2/236, 242,
 257
 uri Žarko — 2/171
 uriši Anda — 3/192, 494
 uriši Pavle — 3/126
 uro — 1/94
 urovi Milinko — 1/297
- Ecker Julius v. Eker Julijus
 E edin - 2/458
 E im Marko — 3/286-289
 Edgar Andre — 1/443
 Eftim Miša — 1/130
 Efto — v. On evski Borko
 Egi Dušan — 2/165, 501
 Eker Julijus, 3/251, 260, 265
 Eles Stana — v. Crnjak Stana
 Elez Vaso Engels — 1/194
 Eliot Cavan — 3/106, 113
 Enco Parma — 3/166
 Engels — v. Elez Vaso
 Engels Fridrih — 1/207
 Erceg Jelica — 3/177-180
- Erceg Stevo — 2/325—327
 Erceg Vojo - 2/508; 3/156, 491
 Ercegovac Bogdan — 2/323
 Erdeljac Otmar — 3/390
 Erdelji Ivan — 3/305
 Ernst Petar — 2/31
 Essposito Giovanni — 2/32, 33;
 3/149
 Esteva Verde — v. Kraja i Ivan
 Ev evi Aleksa — 3/163
 Evi Bosiljka Beba — v. Kraja-
 i -Evi Beba
- Fabijan Franjo — 1/96
 Fabris Anto — 2/425, 455, 456,
 460, 515
 Fajfar Tone, Jernej Gašpar —
 2/28
 Faleskini Branko — 3/445, 455
 Farkaš dr — 2/477
 Faty, Fati — v. Hebrang Andrija
 Fazlagi Safet — 2/398
 Feji Salko - 3/227, 228
 Fejzi Safet Medo — 2/456
 Feiner Hans — 2/57
 Feiner Paul — 2/57
 Feiner Sep — 2/57
 Ferrari Giovanni — 3/408
 Fertig Hajnrih — 2/66
 Fi o — v. Kljaji Filip
 Fijan Jakob Družica — 1/370
 Fiket Katica — 1/125
 Filipovi Dragica — 3/451
 Filipovi Dušan — 2/485
 Filipovi Katica — 3/451
 Filipovi Ljubica — 3/451
 Filipovi Mirko — 2/453
 Filipovi Nevenka — 3/451
 Filipovi Stjepan — 1/73
 Filipovi Sulejman Suljo —
 3/445, 446, 454, 455, 462
 Finci Eli - 3/416, 417
- Fischer-Wagner Marija — 3/240
 Fisher — v. Ribar Ivo Lola
 Fišer — v. Ribar Ivo Lola
 Fišer dr - 2/477
 Fliker Moric Mita — 3/148
 Flores — v. Ve eslav Cvetko
 Foot Alexander — 3/14, 76, 487
 Forkapa Nikola — 2/290
 Forte Karlo, Selin Marko —
 1/433, 434, 438, 444, 451;
 2/491, 492, 512
 Fra-Juki - 3/448
 Fraissman Zlatko — 3/238
 Franceschini Romolo — 3/408
 Franceti Jure — 3/390

Franceti Nikola — 3/253, 259
 Frangeš August Plavi — 3/356, 358
 Frani evi Anka — 3/449
 Frani evi Mate — 3/448, 449
 Frani Josip — 1/166, 167
 Franko Francisco — 1/67, 229; 3/317, 318
 Fresl Ivan — 3/259
 Frgec Ivan-Pilot — 1/106, 437
 Fric — v. Jankes Grga
 Friganovi Frane — 3/411
 Frkovi Lulo - 2/66; 3/148
 Frleta Ivan — 2/462; 3/385, 386, 391, 392, 396-398
 Fuchs Wilhelm - 1/30, 31, 33; 2/472
 Führer — v. Hitler Adolf
 Fukarek Pavle — 2/103, 497
 Fulanovi Miroslav — 3/189
 Funari Stjepan — 3/260
 Funck, von — 3/195, 493-
 Furlan Franc — 2/72
 Furman — v. Stranisavljevi Dimitrije
 Furtula — v. Nikitovi Milivoje

 Gabrieli Miloje - 3/253, 259
 Ga i Mihailo — 2/295
 Ga inovi Vladimir — 3/55
 Ga eša Stevo — 3/388
 Ga eša Vasilj - 2/196; 3/166
 Gagi Safet - 3/192
 Gagi Spaho - 3/192
 Gaji Gojko — 2/293
 Gaji Savo — 2/323—327
 Galeb Branko Omer — 3/441, 445, 446, 452—456, 459, 460, 462, 505, 506
 Galekovi Josip Stari — 1/107, 437
 Gali Ale — 1/64
 Gali Milojka - 2/393/
 Gali Muharem — 2/361—363
 Gali Vlado - 2/462; 3/367, 369, 371—373, 375, 393
 Galjer Nada — 1/119, 120
 Galjer Viljem - 1/120
 Gandini — 2/153
 Ganibegovi Mustafa — 2/281
 Gardovski Branko — 2/287
 Garibovi Kojo — 2/400
 Garsija — v. Majder Vladimir Kurt
 Gasparini dr — 3/204, 216
 Gašpar — v. Mrazovi Karlo
 Gašper — v. Tomši Tone
 Gatin - 3/372, 373
 Gavranefendi Ismet — 2/105
 Gavri Milan — 1/201, 207, 441
 Gavri Zora — 3/9
 Gebni - 3/254
 Geist — v. Šnidarši Ivan
 Gerdijan Blagoje Baljski — 1/322
 Gerl Ljudevit Lujo, Petri — 2/454, 515; 3/52, 53, 327, 329, 364, 369, 374, 377, 500
 Gerovac Anka Ana — 3/253, 257, 258, 266, 267
 Gerovac Dušanka — 3/257
 Gerovac Mile — 3/267
 Gerškovi Leo Marin — 3/417
 Gilen Robert — 3/483
 Gizdi Drago - 3/107, 172, 405, 410, 411, 413, 416-418, 420, 422, 431, 488, 492, 503-505
 Glaise-Horstenau, Edmund von - 2/98, 162; 3/137, 138, 153, 186, 195, 198, 199, 201, 202, 219, 221, 242, 244, 245, 278, 279, 285, 288, 289, 294-297, 299, 301, 303, 305
 Glavini — 3/111
 Gligorevi Rajko — 3/491
 Gligorijevi Ivan-Džina — 1/297, 447; 2/10, 491
 Gliši Mile — 1/264
 Gliši Venceslav — 1/177, 440; 2/466, 489
 Glogovac Novica — 2/287
 Glogovac yaso — 2/287
 Glogovac Zarko — 1/254
 Gnjati Vasko - 1/150, 439
 Godec Antun — 2/463
 Godina Ante — 3/238
 Göbbels Josef — 3/370, 470
 Gördes Hugo - 3/278, 282, 290, 452, 453, 460
 Göring Herman — 2/244; 3/234
 Gojko — v. olakovi Rodoljub
 Gojko — v. Jakovi Gojko Svajcak
 Goldstein Slavko — 2/56; 3/491
 Golijat — 1/45
 Golikov F. I. — 3/14, 16, 17
 Gološevi Reuf — 3/463, 465
 Golubi Mustafa, Mujka, Muja, Mujaga, Džadžinka, Ismet, Popovi, or evi, Ivan Ivanovi, Gojko Tomindži, Nikola Nenadovi, Luka eri, Luka Samardži — 3/5, 9, 54, 55-59, 63-70, 72, 486
 Golubovi Jela — 1/114
 Golubovi Milan — 1/84, 85
 Gonzi Viktor — 3/364
 Gorak Salih — 2/369

Gori ki Miško - 1/236
 Gorka - 3/435, 436
 Gorki Milan v. — ižinski Jo-
 sip
 Gorunovi Budimir Bude —
 3/58, 59, 62
 Gospo ica Doktor — 2/391
 Gošnjak Ivan — 1/230-232,
 373, 443
 Gottlich Miroslav — 3/253, 259
 Grabar Josip — 2/51, 52
 Grabari Ernest — 3/349
 Grabovac Predrag — 3/411
 Gracijan Karmila — 1/125
 Grahovac Kerelj ur a — 2/26,
 27
 Grani Fi o — 2/434
 Grbac Zvonko — 3/505
 Grbeni — 3/254
 Grbeni Ana — 3/267
 Grbeni Vilko — 3/267
 Grbeni Vinko — 3/258
 Grbeni Stjepan — 3/267
 Grbi edo — 2/86
 Grbini — 3/254
 Grbni (Grbeni) Vilko (Vinko)
 - 3/253
 Grazioli Emilio - 2/180, 342,
 343
 Grba — 2/315
 Grbec Ivica — 2/83
 Grbi Milenko — 2/488
 Grci Smajo — 3/228
 Gr a Andrej - 2/72
 Gr evi Ivan - 3/398
 Grdeni — 3/254
 Grdiša Stjepan — 3/286, 287,
 289
 Gr i Radmilo — 3/403, 404
 Grebni - 3/254
 Grebo Adil — 3/458
 Grebo-Džubur Azra — 3/457,
 458, 506
 Grebo Hama - 1/196; 2/284,
 285
 Gregori Dragutin — 3/282, 284
 Gregori Marina — 3/214, 312
 Gregori dr Pavle Pajo, Brzi, i-
 ko - 1/98, 99, 225, 226, 436,
 438, 442, 447; 2/63, 204, 495,
 503; 3/259, 260, 262, 265, 266,
 270, 271, 312, 361, 496, 499
 Grgi Ernest — 1/231
 Grgi Ivan - 3/238, 239
 Grgi Spaho — 3/187
 Grguri Olga — 2/238
 Grisogono Prvislav — 3/113,
 140.
 Grk Dušan — 3/97, 156, 194
 Grmuša — 2/336
 Grof - 3/431, 432, 435, 436
 Grom — v. Popara Uroš
 Grosman Rudolf — 1/34
 Grško — 1/292
 Gruba Dušan — 2/475
 Gruba Lazar — 2/286
 Gruba Novak — 2/286
 Gruba Novica — 2/286
 Grubi Stojan - 1/92, 93
 Grubor Pero - 2/320; 3/158,
 159, 262, 336, 338, 343, 344
 Grubiša Ivan — 1/322, 355
 Gruev Damjan — 1/121
 Grujica — v. Mihajlovski Kiril
 Gruji i - 2/451
 Gruji Danilo — 1/248
 Gržeti Joso — 1/358
 Gržina Matija — 1/231
 Gubec Matija - 2/20, 80, 81,92,
 93, 107, 108
 Gunduli — 3/233
 Gunsberger dr — 2/477
 Guti Blaž - 2/442
 Guti Viktor — 2/434
 Gvariljo Vito — 1/41
 Hadelan Josip — 3/167, 168
 Hadžiali dr Salih — 3/292
 Hadži Kasim - 1/61, 88, 434;
 3/156, 157
 Hadži dr Milenko Jovo — 1/95
 Hadžihalilovi Muhamed —
 2/433, 514
 Hadžipopovski Lazo — 1/315,
 448
 Hadžistevi Vojin — 1/54, 433;
 2/513
 Hajdaragi Lutvo — 2/441
 Hajna kei Laslo — 1/44
 Halalki Suljo Suljica — 1/24,
 25
 Halapi Nurija — 3/190
 Halimi Dalko — 2/430, 431
 Hamdži Ismet — 3/458
 Hamovi Rade — 2/69; 3/131
 Hamš Anton — 3/245
 Hamur Asim — 2/207
 Hamur Hasan — 2/207
 Hamur Mujo — 2/207
 Handži Ismet — 3/458
 Hari Mata — 3/68
 Harner — 3/280
 Has-Broz Herta, Marija Šari —
 3/354
 Hebrang Andrija Faty, Fati —
 1/78, 225, 227, 274; 2/313;
 3/10, 11, 69, 137, 165, 182,
 204, 215-218, 251-253,

255-257, 259-264, 266, 267,
 270—272, 274, 287, 291, 293,
 294, 307, 309, 334, 341-343,
 350-357, 364, 366, 404, 405,
 492, 494, 496
 Hebrang Cecilija — 3/262
 He imovi Zvonimir — 3/376
 Hefer Ida - 3/226
 Hegel Georg Vilhelm Fridrih —
 1/207
 Heiligstein Nada — 3/262
 Heinrich dr Alfred Kulich —
 1/182-184, 199, 200, 204,
 210, 220, 222; 2/30; 3/208,
 209, 222, 224-233, 282,
 290—293, 296, 299-303, 460,
 494, 497, 498
 Helfinger Johan — 3/142
 Helm Hans - 1/32, 33, 179, 182,
 184, 192, 197, 210-212, 222,
 441, 442; 2/30; 3/202, 203,
 205, 222, 231, 233, 241,
 278-282, 284, 285, 287-289,
 291, 460
 Herbst Fridrich — 3/137, 153,
 154
 Herbstsommer Ferdo — 1/58,
 96, 97
 Herceg Jelica — v. Erceg Jelica
 Hercegovac Adem — 1/274
 Heren i Ivo — 3/238, 239
 Herman Günther — 3/153, 154
 Herzog Mila — 3/260
 Heyss Hans — 2/98; 3/187, 189,
 191, 192, 194—196, 210, 211,
 220, 221, 230—232, 282,
 290-299, 304, 493
 Hilda — v. Ranzinger Greta
 Himmler Heinrich — 1/33;
 3/300
 Hitler Adolf - 1/34, 45, 80, 201,
 251, 363, 2/10, 111, 123, 184,
 244, 261, 271, 343, 344, 374,
 418, 437, 472, 498; 3/13, 15,
 18, 20-22, 26, 27, 29, 45, 46,
 84, 93, 101, 122, 123, 199, 201,
 232, 235, 237, 279, 297, 309,
 324, 325, 374, 474
 Hodži Alija - 2/282
 Hodži Avdo - 3/456
 Hodži Husein — 2/361, 372
 Hodži Ibrahim — 3/190
 Hodži Mujo Crni — 1/105, 133,
 134, 438
 Hoffman Kurt — 2/112, 113,
 115, 121, 125, 126, 128, 131,
 135, 146, 147,
 Hofman - 3/242
 Hofman N. - 3/237
 Hohbajer — 2/56
 Holšuk Fric — v. Holzschush
 Fritz
 Holzschuh Fritz — 3/237, 242,
 269
 Holjevac Ve eslav Veco, F. Ko-
 va - 1/416; 2/316
 Holjevac Štefa — 3/390
 Horvat — 1/34
 Horvat Josip — 3/376
 Horvat Joža - 1/59; 2/336,
 337; 3/175
 Horvat Marija — 1/124, 125
 Horvati Franjo — 1/105, 106
 Horvatin Kamilo — 3/12
 Hot Hasan — 2/433
 Hrast Branko — v. Avši Jakob
 Hribar - 2/342
 Hribar Andrej — v. Rus Jože
 Hrn evi Josip Stevo — 1/156,
 162, 315, 439
 Hrovat Anton Tone — 2/55
 Hrozni ek Rudolf — 3/260
 Hršak Zvonko — 2/38
 Hudson Duane Tyrell, Bill, Mar-
 ko - 2/128, 213, 243-246,
 248, 250, 256; 3/85, 101—106,
 113, 118, 123, 125, 130, 131
 Hugh Thomas — 3/499
 Hull Cordell - 3/15
 Humo Avdo Kulturni — 1/62,
 64, 434; 2/100, 102, 104, 106,
 139, 141-143, 283, 497, 498,
 500, 508; 3/443, 444, 446, 448,
 450, 452—456, 461-465,
 505-507
 Humo Olga - 3/446, 452
 Hupert Milan — 3/175, 268, 354,
 450, 451
 Husenik Josip — 3/253, 259
 Huski Muhamed Muharem —
 3/190
 Iber Antun — 1/433
 Ibrahimpashi Hasan Hasko —
 2/361
 Ibrahimpashi Ifet — 2/459
 Ignjatovi — 2/246
 Ikonija — 2/67
 Ili — 3/411
 Ili — v. Drapšin Petar
 Ili Bogoljub - 2/241
 Ili Milan i a — 2/144
 Ili Petar — v. Drapšin Petar
 Ili Slobodan i a — 1/127,
 142, 143, 337, 420
 Ili Veljko — 1/147; 3/435
 Ili Vojo - 2/482
 Ilijevski Cane — 1/90

Ilin i Milovan — 2/235
 Imamovi Fadil — 2/61
 Ingravale Beloti — 3/407
 Ingravale Jolanda — 3/407
 Isajov — 3/77
 Isijanov Zdravko — 1/44, 433
 Ismet — v. Golubi Mustafa
 Iva i Marin Cankin —
 3/432-435
 Iva i Marinko — v. Iva i Ma-
 rin
 Ivan i Josip Vidak — 3/397
 Ivani Vlado — v. Domany Ro-
 bert
 Ivaniš — 3/151
 Ivanišević — 2/461
 Ivanišević dr — 3/41, 436
 Ivankovi Zvonko Vonta —
 3/204, 492, 494-496
 Ivanovi oko — 1/83, 435
 Ivanovi Ivan — v. Golubi
 Mustafa
 Ivanovi Joco — 3/448
 Ivanovi Simo — 2/291
 Ivanovi Vasko — 3/73, 74, 487
 Ivi — 1/196
 Ivekovi Bogdan — 3/267
 Ivekovi dr Mladen — 1/161,
 439; 3/204, 216-218, 251,
 254, 256, 257, 259, 260,
 263—267, 270—274, 287, 293,
 495, 496
 Ivekovi Zdenka — 3/267
 Ivkovi Braco — 2/369, 372
 Ivkovi dr — 3/108, 109
 Ivkovi Mile — 1/155; 2/449,
 450, 453
 Jack - 3/432, 433, 436
 Jadrijevi Mirko — 3/411, 412
 Jahi Fadil Španac — 1/230;
 2/272, 273, 275
 Jahi Hasan — 2/425
 Jakaša Dalibor Malj ik (Ka i ?,
 Duško?) — 3/404, 405,
 407-411, 413, 417, 431
 Jakovi Gojko Švajcak — 2/37,
 38
 Jakovi Milan — 2/38, 493
 Jakovli Ivan — 3/376
 Jakovljevi Dragosav Drag e —
 2/87, 88, 496
 Jakovljevi Stevo — v. Šinko
 Stjepan
 Jakši Ana — 1/125
 Jakši Pavle — 2/117, 499
 Jakši Rade — 2/267, 270-272
 Jakumetovi Stipo — 3/494
 Jakupovi Mevla — 2/274, 507
 Jamnik Bolje Josip — 2/72, 495
 Jan i Bogdan — 2/330
 Jan i Ljubica Buba — 3/174
 Jandri Mile - 2/295, 508
 Janekovi Dara — 3/318
 Janez — v. Dougan Ervin
 Jani Tihomir — 2/489
 Jani Vjekoslav Capo — 2/198
 Jani Vlado Capo, Stari —
 1/236; 3/241
 Jani ijevi — 1/86
 Jankes Grga Fric - 1/110, 127,
 169, 224-228, 232-235, 337,
 393, 394, 443; 2/32, 36; 3/237,
 245, 251, 252, 261, 262, 264,
 266, 270, 271, 311, 312, 328,
 361-363
 Janko — v. Pijade Moša
 Janko - 1/107-109
 Jankovi Janko — 2/52, 66, 447,
 464-468, 470-478, 480, 482,
 484, 488, 489
 Jankovi Dragan — 2/471
 Jankovi Ljubo — 1/273, 446
 Jankovi Marko — 2/480
 Jankovi Milan — 1/158; 2/38
 Jankovi Milan Bata — 1/263
 Jankovi Miodrag — 3/68
 Jankovi Slobodan — 1/264, 265
 Jankovi Stojanka — 2/471
 Jankovi Vlado — 3/446
 Jarac — v. Jovanovi orde
 Jaramazovi Laj o — 3/78
 Jarec Stjepan — 3/258, 259, 267
 Jasinski Nikola - 3/238, 239
 Jasinsky — v. Jasinski Nikola
 Jašarevi Mehmed — 2/369, 372
 Javor Stipe — 1/214
 Javorac, Javorski — v. osovi
 Božo
 Javorski Božo — 3/105, 127
 Jazbec Mišo — 2/343, 444, 445
 Jazbinšek Viktor Rajner —
 1/230, 231
 Jazvo Marko — 3/190
 Jefti Jovan — 1/76
 Jegor — v. Lastri Zdravko
 Jelena — 2/420
 Jelaska Miloš — 3/413
 Jeli -Buti Fikreta — 2/316, 329,
 509, 510
 Jeli Dušaanka — 3/411
 Jeli Ivan.— 3/341, 498
 Jeli Slavko — 1/355; 3/411
 Jelovica Jakov — 1/124
 Jelovi Petar — 2/54
 Jeremi Mi o — 1/79, 80, 144,
 159, 435, 438 439
 Jeri evi Ivica Compo — 3/412
 Jerini — 2/317
 Jerkovi Dušan — 2/125
 Jerkovi Nebojša — 2/453

Jernej Gašpar — v. Fajfar Tone
 Jesenak Pavle — 1/61, 89
 Jesenak Vlado — 1/61
 Jeszensky Narcis — 2/216
 Ješa - 1/164
 Ješi Milica — 2/79, 80
 Jev evi Dobrosav — 2/215;
 3/41, 414, 417, 432, 436
 Jeveri i Miloš — 1/264
 Jevti Kamenko — 2/137
 Jilek Drago - 3/173, 174,
 282-286, 288
 Joco — 3/228
 Jokanovi Mišo — 1/192
 Jokanovi Pero — 3/145
 Joliot-Curie Frederik — 3/81
 Joliot-Curie Irena — 3/81
 Jordan — v. Kuko Ivan
 Jorgo Anton - 3/183, 207, 220,
 221, 224, 230, 276, 280
 Josip — v. Lisjak Janko
 Josipovi Simo — 2/281
 Jošilo Živko — 3/148
 Jošt Boro, Borislav, Borivoj, Bo-
 ris - 1/47, 97, 105-111
 Jošt-Pavi Marica — 1/111
 Jotanovi Mika — 1/160, 439
 Joti Kojo — 2/305
 Jova — 2/481
 Jova — v. Hadži dr Milenko
 Jovandi — 3/169
 Jovani oko — 2/351, 355,
 356, 511; 3/142, 490
 Jovanka — 2/67
 Jovanovi — 1/80
 Jovanovi — v. Pap Pavle
 Jovanovi Aleksandar — 1/71
 Jovanovi Aleksandar — 1/71
 Jovanovi Arsenije, Aca, Mišo,
 Kigi - 1/193; 3/441,
 456-459, 461
 Jovanovi Arso — 1/219, 354;
 2/138, 269; 3/103, 274
 Jovanovi Blažo — 1/297; 3/148
 Jovanovi Branko — 3/229
 Jovanovi dr Dragan — 1/87
 Jovanovi Dragi — 2/471, 477
 Jovanovi Dragomir — 1/270
 Jovanovi Dragutin — 2/247
 Jovanovi Dušan Žu a — 2/484,
 485, 488
 Jovanovi or e Doka, »Jarac«
 - 3/144
 Jovanovi Josip — 2/279, 280
 Jovanovi Milenko Popaja —
 1/263
 Jovanovi Milivoje — 1/263
 Jovanovi dr Miodrag — 2/66,
 227
 Jovanovi Olga — 2/467
 Jovanovi Radivoje Bradonja —
 1/71, 87;; 2/124, 125, 231,247,
 256
 Jovanovi Radovan — 2/242
 Jovanovi Slobodan —2/238,
 239, 265; 3/32, 116, 134
 Jovanovi Žika — 2/408
 Jovanovski Metodije Pišman —
 1/90
 Jovi i Mile — 1/73
 Jovi — v. Krstulovi Vicko
 Jovi Aleksandar — 3/438
 Jovi Desimir i a —
 1/101-103, 152, 153, 436,
 439; 2/25, 492
 Jovo - 2/67
 Jozevšek — 2/325
 Joža — v. Visarionovi Josif Sta-
 ljin
 Jože - 2/72
 Juganjac — 2/399
 Jugovi Andrija — 3/172
 Juki Draga — 3/192
 Juki Ivula — 3/192
 Julije — v. Mosettig Julije
 Jurani Oskar — 1/230, 232
 Jur evi Jozo — 2/99
 Jureta Mate — 3/494
 Jurica — v. Ribar Jurica
 Juri Nikica — 2/55
 Juri Vera — 3/450, 506
 Jurin i Nino — 2/300
 Jurini Pavao — 3/386
 Juriševi Lenka — 3/275
 Jurjevi Ante Baja — 3/418, 420
 Jurki Milka - 3/494
 Kabanjero — v. Miri Aca
 Ka arevi Slavoljub — 2/516
 Ka avenda Desimir — 3/386
 Ka i - 1/58; 3/108, 110, 113,
 114, 116, 401, 413, 417, 421,
 423, 424, 428—431
 Ka a - 1/95
 Kadi — v. Kopini Josip
 Kadri Suljo — 1/90
 Kahn Fritz - 1/57, 58, 433
 Kai Jakov - 3/184-186,
 191-194
 Kai Tade — 3/494
 Kajin Adolfini - 3/253, 259
 Kajzenberg, von — 2/471
 Kalafati Grga - 1/116
 Kalafati Milan - 1/230
 Kalan Petar — v. Kidri Boris
 Kaleni Ilija Licider — 1/439
 Kaliterna Paško — 3/431
 Kälmän - 1/105, 106; 2/36

Kaljanac Emin — 1/192
 Kaljanac Nusret Nino — 1/169,
 171, 177-198, 222-224, 441
 Kaljanac Zahida — 1/192
 Kaljevi — 2/248
 Kamenica — 2/253
 Kameradin — 1/216
 Kante dr Vladimir Lia — 2/378
 Kapetan Leka — v. Damjanovi
 Stevo
 Kapetanovi Adem — 3/68
 Kapetanovi ing Esad — 2/515
 Kapetanovi Hajro — 1/365,
 449
 Kapetanovi Hivzija — 1/196
 Kapetanovi Ibro — 3/462
 Kapetanovi Ismet —
 2/278-280
 Kapi i Kemal — 1/254
 Kapor edo - 3/210
 Kapusta Marija — 1/145
 Karabaji Salvatore — 2/167
 Karabegovi Mubera Berka —
 3/177-180
 Karabegovi Osman — 1/317;
 2/288, 294, 357; 3/379
 Karadorde — 2/260
 Karadordevi Aleksandar —
 2/217, 271; 3/238, 239
 Karadordevi princ Pavle —
 3/325
 Karadordevi Petar II — 1/104;
 2/240, 261; 3/101, 432
 Karamatijevi Pivo — 1/265
 Karari Rifat - 2/247
 Karaula — v. Miljanovi Nikola
 Kardelj Edvard Bevc, Birk, Kriš-
 tof - 1/7, 8, 12, 23, 47, 72, 73,
 99, 149, 169, 173, 174, 176, 205,
 206, 219, 246; 2/7, 28, 29, 128,
 133, 136, 139, 141-143, 145,
 147, 153, 155, 156, 177,
 181-187, 191, 269, 338, 340,
 341, 343, 344, 375, 382,
 384-387, 389, 390; 3/27-30,
 38, 47, 50-52, 58, 86, 114, 119,
 348, 350-352, 357, 360, 363,
 451, 475-477
 Kardelj Pepca — 1/99, 100, 149;
 2/385, 386
 Karli Ivan — 3/214
 Karlo - 3/422
 Karlovi — 1/98
 Karovi Selim — 1/434; 3/497
 Kasche Siegfried — 3/137, 153,
 154, 186-188, 191, 192, 195,
 199, 201, 205, 219, 242, 244,
 245, 278, 281, 282, 285, 288,
 293, 295, 297, 301-303, 374,
 491
 Katana Ferid — 2/425
 Katani Žarko — 2/482
 Kati — v. Bakari Vladimir
 Kati Milivoje - 1/67, 68, 72,
 434, 435
 Kati Miloje - 1/72
 Kazaz Muhamed Pisar — 2/28,
 292, 293, 432, 458
 Kazazovi amil — 2/279-282,
 507
 Kaž(i)ni Džemil Džemir —
 3/272, 290
 Kecman Vlado - 2/40, 493
 Keitel Wilhelm — 1/34; 3/70,
 202
 Kemi ar — v. Srebrenjak Ivan
 Kemi ar-student — v. Simeli
 Branko
 Kelja — v. Mija
 Kendelj Stjepan Sedi — 1/110
 Kent — v. Sierra Vincent
 Kerelj—Grahovac ur a —
 2/26, 27
 Kerep Stjepan Stipo — 1/236
 Kerovi Radivoje — 2/273, 274;
 3/164
 Keršovani Otokar — 1/205;
 3/336
 Kesar Savo — 2/497
 Keser Marko — 1/386
 Keserovi Dragutin — 2/219
 Kesi Ljubica — 2/393
 Kesi Mira — 2/428
 Kevrešan Emil — 1/94, 436
 Kezan Tešo — 2/86
 Kfnoti — 3/173
 Kidri Boris Peter, Petar Kalan
 - 1/23, 275; 2/16, 28, 379;
 3/69, 333
 Kidri Zdenka Marija, Marijeta
 - 2/377, 379, 381, 382, 384,
 386, 387, 512
 Kieszel dr Georg — 2/228
 Kigi — v. Jovanovi Arsenije
 Kiki Hasan Slobodan — 1/23,
 143; 2/27
 Killer — v. Mazalica Nikola
 Kiltz Josef — 3/227, 229
 Kinder Vinko — 1/96
 Kisa — v. Bamjadžidos Stela
 Kiti Jovo — 2/290
 Kladarin uro - 1/325, 373
 Klasser Konrad, Kurt Koppel —
 3/72
 Kleist, Ewald von — 3/20
 Kiemen Ivan — 1/214
 Kleut Perica — 3/161
 Klepac - 3/393
 Kline Fran iška Francika, Kli-
 mova — 3/332, 334, 350,

353-356, 358, 359, 365
 Kliska uro Br anin — 2/319, 321
 Klišani Vjekoslav — 3/32, 184, 185
 Klobu ar Zora — 1/125
 Kluz Franjo - 2/173, 439, 444
 Kljaji Filip Fi o - 1/85, 426; 2/137, 139, 143, 148, 154, 269, 468,
 Kljaji Radmilo — 2/477, 482, 515, 516
 Knebl Franjo - 2/325
 Knehe — 3/280, 281, 287
 Knez — 3/173
 Knez Arsen — 3/178
 Kneževi Anda — 2/94, 95, 497
 Kneževi Ivan — 3/374, 396, 398
 Kneževi Mladen Traktor — 3/148, 462, 463, 506
 Kneževi Rade Tihi — 1/322
 Kneževi Radoje — 2/240
 Kneževi Vladimir Voloda — 3/273-276
 Kneževi Živan — 2/237
 Knika Josip — 3/395
 Kobac Dušan — 1/132
 Kocbek Edvard, Pavle Tratar — 2/28
 Kocmur Alojz, Vojnovi Košta - 1/169, 171, 183, 184, 198—200, 202-224, 442
 Kogard Rudolf - 2/250, 251
 Kohl Hans — 2/271; 3/164, 165
 Kohn Marko — 3/267
 Kohn Olga - 3/252, 255-257, 259, 260, 263, 266, 267
 Kojakovi Baldo — 2/398
 Koji Slavko — 2/265
 Kokanovi Jovan — v. Kraja i Ivan
 Kokoruš Marko — 2/398
 Kokot Stjepan - 3/275, 278, 282-289, 291
 Kokotovi Jovan — 3/161, 491
 Kolarevi Drago — 2/369, 372
 Koli dr Ivo — v. Kohl Hans
 Koluder Aziz - 2/73, 74; 3/227
 Kolumbus Jozo — 3/494
 Komadina Grgo — 2/64
 Komar Alojz — 3/266
 Komar Ivanka — 3/251, 253, 254, 257, 258, 260, 266
 Komar Maja - 3/263, 312
 Komar Marija — 3/266
 Komar evi — 2/233
 Komarica Slavko, Koslav — 1/16, 432, 433; 2/316, 493, 498, 499, 504, 509, 514, 516; 3/483, 488, 489, 502, 503, 507
 Kon ar Geco — 3/410
 Kon ar Latinka — 2/8
 Kon ar Rade Brko, Rei Ivan 1/47, 73, 76-78, 257, 274, 435; 2/9, 30, 136, 313; 3/5, 10-12, 23, 137, 149, 150, 159, 175, 262, 330, 332, 335, 336, 340, 341, 343-345, 357, 401, 404-410, 417-419, 421, 483, 491
 Kon ar Stanka — 3/410
 Kon Geca — 3/416
 König - 3/149
 Konopatzky — 2/162
 Konopek Franjo — 3/305
 Konspirator — v. Sali Dragutin
 Konta Vinko — 2/53, 494
 Kopila - 1/75
 Kopini Josip, Vazduh, Valdes, Markovi , Aleksandar, Kadi , »No. 19«, Vokšin — 1/99; 2/115, 136; 3/10-13, 19, 21-26, 30, 35, 49, 51-54, 72, 73, 75, 77, 79, 80, 85, 86, 88, 93, 94, 287, 307, 320-322, 328, 330, 333, 334, 338, 341, 342, 345, 346, 348, 350, 351, 353-356, 358, 359, 363, 367, 370, 377—379, 385, 484, 496, 498, 501
 Kopini Stela Roza — 3/13, 35, 36, 51, 72, 307, 363
 Kopor i ing Pavao Pavle — 3/18, 23, 484
 Koppel Kurt — v. Klasser Konrad
 Kora Dušan - 1/57, 433; 2/97, 497
 Kora Veljko - 1/204, 441
 Kordi Zdenka — 1/198
 Koreja - 1/219
 Korla — v. Sali Dragutin
 Korošec Anton — 1/204
 Korošec Karel — 3/310
 Korošec Karla — 3/498
 Kos - 2/341
 Kos Drago — 2/34
 Kosan i — v. Pe arski Žika
 Kosanovi Milan — 2/318
 Kosanovi Sava — 2/215
 Koslav Slavko — v. Komarica Slavko
 Kosmajac Dorde — 2/480
 Koso Sa ir — 2/399
 Kosori Pero — 2/261
 Kostanjšek Vjekoslav — 2/369
 Kostelac Tomo — 1/96; 3/239
 Kostić Mi a — 2/467
 Kostić Velimir Bajеš — 1/95, 111, 436, 437; 2/78, 496

Kostić Žika — 3/188
 Kostja — v. Mažar Drago
 Kostovski Sedak, edo Makedonac — 3/81, 82, 84, 85, 87, 105, 487
 Košari Milan i a — 3/502
 Košta Josip — 3/411
 Kotle Nikola - 1/74-76; 2/83, 495, 496; 3/169
 Kova F. — v. Holjevac Veslav
 Kova Savo - 3/96
 Kova evi — 1/105
 Kova evi Borisa — 3/443, 444
 Kova evi oko — 3/75
 Kova evi G. Sveto — 3/155
 Kova evi Jozo — 1/236, 443
 Kova evi Ljubo — 3/97
 Kova evi Mil. — 2/452
 Kova evi Sava — 1/195; 2/285; 3/155, 228
 Kova evi Stevo — 3/97, 491
 Kova evi Stjepan — 3/254
 Kova evi Sveto — 3/96, 488
 Kova evi Veljko - 1/286, 358; 2/78
 Kova evi Ventiije — 1/265
 Kova evi Vlado — 2/485
 Kova evi Vojo — 3/270
 Kova i Ivan Goran — 1/56, 161
 Kova i Olga — 3/212, 214, 216
 Kova i Oskar Muha — 1/100
 Kova i Slavko - 2/316, 462, 509, 515
 Kova i Slavo - 3/390, 391, 397, 502, 503
 Kozomora — 2/359, 367
 Kraigher Dušan — 2/187
 Kraja i - 1/119, 120
 Kraja i -Evi Bosiljka, Beba — 3/204, 212, 214, 216, 218
 Kraja i Ivan Stevo, Stevan, Brko, Esteva Verde, Stevo Verdi, Jovan Kokanovi, Stevo Španac - 1/230; 2/454, 455, 461, 462, 515; 3/52, 277, 307, 311, 312, 317-324, 326-331, 334, 335, 337, 348, 351-356, 358-374, 376-379, 383, 385, 386, 393, 396, 426, 427, 499-502
 Kraja i Josip Prika — 1/144; 2/200, 201
 Kraja i Marijan — 3/251, 252, 260, 265
 Krajcer — v. KUišnik Alojz
 Kralj iril - 3/245
 Kranželi Ivica — 3/212, 213, 216, 494
 Kranjc Katarina — 2/435, 514
 Kranj evi Jakob Brado — 2/38, 493
 Kraš Josip Papa — 1/258, 265; 3/336
 Kraus Karl - 2/229
 Krbeni Vinko - 3/258, 259
 Krcun — v. Penezi Slobodan
 Krdžali Rifat - 2/360
 Krea i Otmar — 1/231-233, 443
 Kreco Vojo — 1/247
 Kreiner dr Erwin — 3/189, 195-197, 205, 221, 233, 278-280, 283, 285, 495
 Krek dr Miha - 2/182, 265, 388
 Kremi Vera — 2/467
 Kren — 3/375
 Kreso Remzija — 1/134
 Kreuzer — v. Kržišnik Alojz
 Krezo Ante — 3/184, 190
 Krezo Jufo Juko, Jure — 3/190
 Krezovi Gojko — 1/297, 313
 Kriger Petar, »tajno vojno lice« - 2/297-299, 301-303
 Krištof — v. Kardelj Edvard
 Krivic Vladimir Matevž — 2/187
 Krivokapi Boro — 1/442
 Krivokapi Milov Boško — 1/142
 Krizman Bogdan — 2/498, 504, 507; 3/490
 Krizmani Josip — 3/150, 151
 Križanec — 3/215
 Krka — v. Stanisavljevi Dimitrije
 Krkelješ Simo - 2/281
 Krkljuš Slavko - 1/231
 Krleža Miroslav — 3/423
 Krndelj Ivan - 2/51; 3/55
 Krneti Milan — 2/96, 97
 Krtija — v. Oreškovi Marko
 Krnjaji Braco — 2/325, 326
 Krnjaji Milan — 3/246
 Krogh, von — 2/131
 Kropar Jože — 3/376
 Kros Krume — 1/91, 123
 Krsmanovi Branko — 2/468; 3/472, 473
 Krstulovi Ante (Ivan) — 3/419, 430
 Krstulovi Vicko Jovi — 3/92, 406
 Krstulovi Vojko — 3/430, 431
 Krušelj Željko - 3/498
 Kruševac edomir — 3/58-63, 66, 67
 Kršulj Ivica — 2/501
 Kruni Branko — 2/73, 495

Krvavac Džemal Džemo — 3/448, 449
 Krupa — 2/209
 Kržavac Sava — 1/226, 229; 3/261, 271, 366
 Kržišnik Alojz »Kreuzer« — 1/58; 3/429
 Kržišnik Janez — v. Kržišnik Alojz
 Kübler Ludwig — 2/146
 Ku an Viktor - 3/286, 287, 289
 Kuja i Branko - 2/270, 271
 Kuki Milorad — 2/31
 Kuko Ivan Jordan — 1/419
 Kulenovi Rifat — 2/434
 Kulenovi Skender — 1/8, 23
 Kulich — v. Heinrich dr Alfred
 Kulhanek Pepi — 2/77
 Kulin ban - 2/301
 Kulturni — v. Humo Avdo
 Kundak Mita Cigan e — 1/95
 Kundrovi Muhamed — 2/167
 Kunecki Ignac — 2/61
 Kunov i Petar — 2/65
 Kuntze Walter — 1/34; 2/153
 Kuprešanin Janja — 3/167, 168
 Kurajica - 3/414, 422
 Kurt — v. Majder Vladimir
 Kurt Huso - 3/227
 Kurt Muhamed — 2/56
 Kurtovi Adem — 2/90
 Kuschel - 2/30
 Kušec Kruno — 2/398
 Kušec Vera - 2/391, 396—399; 3/148

 Kuši Milinko - 1/219; 3/177
 Kušpili Slavko — 3/411
 Kuzmi Juraj — 3/391, 398
 Kvarto — v. Martini Rigoletto
 Kvaternik Eugen Dido — 3/191, 196, 203, 238, 239, 241, 242, 247-249, 282, 285
 Kvaternik Ozren — 2/434, 435
 Kvaternik Slavko — 2/155; 156, 162; 3/186, 390, 395
 Kveder Dušan, Tomaž Poljanec - 1/60, 136, 231-233, 421, 422; 2/22; 3/255

 »L 21« - 3/435
 Lab evi Stojan — 3/253, 259
 Labovi urica — 1/171, 222, 442; 2/493
 La a Ivan — 3/411
 La arevi Idriz — 2/425, 514
 Lagator Špiro — 2/145, 500
 Lakatoš Suzana — 1/150, 151

 Laki Jovo — 2/280
 Lakiši Enver — 1/198
 Lalatovi Mirko — 2/243; 3/85, 102-105, 123, 125
 Lali i Ljubo — 1/93
 Lali Lazar — 2/118
 Lali Mihailo — 2/260
 Lalovi Raša — 2/478
 Lanski — v. Mitrovi Ratko
 Lastri Slavko — 2/430, 431
 Lastri Zdravko Jegor — 2/28, 304
 Lastri Žarko — 2/304, 442, 444, 508, 514
 Latas Branko — 2/318, 319, 321
 Latas Dane — 2/313
 Latifi Šefik - 3/187, 188, 192
 Lavagnolli Amadeo — 3/408, 409
 Lav evi -Luci Ivan, Bori — 3/215, 218, 272, 289, 291, 401, 417, 418, 420, 421, 423, 430
 Laxa Vladimir - 2/153, 156
 Lazarevi Dragica — 1/205
 Lazarevi Luka — 3/144
 Lazarevi Risto — 2/71, 495
 Lazi — 3/236, 356
 Lazi Boško — 3/236
 Lazi Branko — 3/236
 Lazi Dušan — 2/71, 495
 Lazi Laza — 1/263
 Leinschütz Franz — 3/273, 275-282, 292, 305
 Leja — v. Milosavljevi Aleksandar
 Leka — Rankovi Aleksandar
 Lek i Danilo — 1/230, 231, 233; 3/320
 Lekovi Mišo — 1/176, 434; 2/46, 48, 123, 138, 173, 174, 494, 507; 3/27, 29, 33-35, 39, 42, 48, 49, 76, 96, 124, 125, 188, 274, 295-299, 303, 379, 489, 497, 498
 Lekovi Vlastimir — 2/129, 499
 Lelekovi — 1/94
 Lenac Vladimir — 2/232, 234
 Lenardi Dušan — 1/61, 89
 Lenka - 2/287
 Lenka — v. Tomši Vida
 Lenjin — 3/56
 Leonardi dr Karlo — 3/304
 Leskošek Franc Luka, Strugar Peter - 1/330; 2/183, 389; 3/363
 Levi dr Moni - 1/66, 67, 74, 75, 434
 Levi Moric — 2/358, 359, 366, 511
 Levnai Joco — 3/161

- Lia — v. Kante dr Vladimir
 Licider — v. Kaleni Ilija
 Li ina Anka — 3/174
 Li ina Milan — 1/76; 2/294, 295
 Lijan — 2/44
 Lili Stevan — 3/60
 Lisak Erik — 3/238, 239
 Lisjak Janko Josip — 2/486
 List Wilhelm - 2/513; 3/24, 25
 Litalo, Giuseppe dr — 3/406, 410
 Livada Dane — 1/370
 Livada Dušan — 2/314, 318, 509
 Logaršek — 2/19
 Loger — 3/173
 Lohr Aleksander — 3/198, 199, 201
 Lon ar Simo — 2/88, 496; 3/160, 491
 Lon ar Vlado — v. Lon ari Vladimir Vlado
 Lon ari Katarina — 3/266
 Lon ari Nikola — 3/266
 Lon ari Vladimir, Vlado, Nos, - 1/107, 108, 110; 3/204, 214, 216, 218, 252-254, 257, 258, 260, 263, 266, 274, 328, 500
 Loni Ešref — 2/361
 Lopai Ivica — 2/90
 Lorkovi Mladen — 2/438; 3/480
 Lovri — 3/166
 Lovrin i Krunoslav — 3/304
 Lozenac Duro — 1/86
 Lozo Pavao — 3/412
 Luburi Maks — 3/254
 Luburi Mirko — 3/249
 Lucich Guido Rochi — 2/312
 Lu i - 3/438
 Lu i Leo — 2/66
 Lu i Nikola — 3/418
 Ludek — v. Abramovi Josip
 Liiters Rudolf — 1/223, 224; 3/305
 Lueti Ante — 3/430, 431
 Lujo — v. Gerl Ljudevit
 Luka — v. Leskošek Franc
 Luka dr Dušan — 1/434; 2/163, 501, 514
 Luketi Pajo — 3/392
 Luki Cvijan - 2/273, 275
 Luki Draga — 3/494
 Luki Ivula — 3/494
 Luki Koja — 1/158
 Luki Mihajlo — 3/184, 185
 Luki Simo — 2/278
 Lune — v. Milovanovi Miodrag
 Ljakovi Bogdan — 3/438
 Ljoti Dimitrije — 1/34, 36, 270; 2/232
 Ljubeti Juraj — 3/257—259, 267
 Ljubibrati Jovo — 3/97
 Ljubi i — 1/219
 Ljubi i Nikola - 1/164, 219; 2/114, 498
 Ljubi Ivan - 3/253, 259
 Ljubin i Muhamed — 3/230
 Ljubin i Rabija — 3/230
 Ljubinovi or e — 2/403, 412
 Ljubinovi Zlata — 2/412
 Ljubiši — 3/388
 Ljubomir - 3/76, 77, 79
 Ljuji Vojo — 2/397
 M. — Srdeli Mirko
 Ma ek Ivan, Matija, Posavec Jernej - 1/154, 175, 200, 202, 207-209, 219, 330, 440, 441; 2/28, 139, 142, 143, 187, 188, 192, 502; 3/451
 Ma ek dr Vlatko — 2/218:3/16, 18, 27—29, 324
 Ma kov Mane — 1/91, 92, 123
 Ma kovi Ljubica — 2/430
 Mademoiselle Doktor — 1/340
 Madari Vlado, Vladi — 1/105
 Mader Bistra — 3/405
 Magaš Antun — 3/390, 393
 Maglajli Danica — 3/329
 Maglajli Ekrem - 3/253, 254, 259, 263
 Maglajli Šefket, Mirko Novakovi — 1/365; 2/28, 373
 Mahin Fjodor - 3/5, 32, 39, 73, 89-97, 488
 Majder Vladimir Kurt, Garsija — 1/171, 225-232, 236, 337, 414, 415; 2/337; 3/240, 246, 269-271, 320
 Majeti Franjo — 2/397
 Majheni Lojze — 1/88
 Majnari Kata — 1/124
 Majski — 1/127
 Majstorovi — 3/254
 Majstorovi Milan — 3/152, 491
 Majzec Franjo — 2/34
 Makedonac edo — v. Kostovski
 Maki Stojan - 1/23; 2/353
 Maksim - 1/127
 Maksimovi Živko — 1/159
 Mala — v. Damnjanovi Živka — Naki Olga — Umi evi Zaga
 Maleš Ilija - 3/177

Maleš Tomo — 2/53, 54
 Maleševi Branko Šofer — 3/341
 Maleševi Milan — 1/90
 Maletić Veljko — 3/260
 Mali Rudi — 2/282
 Malinska Veselinka — 1/68—72, 434
 Mallardo — 3/40, 424, 425
 Malnar Fanika — 1/124
 Malovac Ludmila — 3/72
 Malović Beir — 2/64
 Malter Savo — 1/115
 Malter Šepo — 1/115
 Maljčić — v. Jakaša Dalibor
 Mamula Bogdan — 2/331
 Mamula Jovo — 2/330
 Mamula Rade — 1/117
 Mamula Stevo — 2/331
 Mance Dragan 3/337
 Mandić — 2/366
 Mandić David - 3/168, 169, 171, 492
 Mandić fra Dominik — 2/388
 Mandić Ferdo — 3/212
 Mandić Radenko — 1/263, 264, 445; 2/242, 506
 Manić — v. Manuilski Dimitrije
 Manić Karlo — 2/73
 Manojlović Pajo — 1/151, 439
 Manola Ivan Srećko — 1/231-233, 280, 325; 2/316; 3/150, 151
 Manuilski Dimitrije Manić — 3/330
 Maraković Nina — 2/198, 202
 Maras Grgo — 3/411
 Marasović Ante Mirko — 3/404, 405, 411, 417
 Marasović Olga Okrugla — 2/102, 159, 167, 168, 497; 3/444, 449, 451, 455-460, 505, 506
 Mari Mihajlo - 2/513; 3/471, 472, 507
 Mari Mile — 2/70
 Mari Milomir — 1/439; 3/54, 67—71, 88, 486, 487
 Mari Miodrag — 1/154
 Mari Stana — 2/391, 393—396, 512
 Marija — v. Kidri Zdenka
 Marijan Dušan Zuko — 2/86
 Marijeta — v. Kidri Zdenka
 Marin Dragan — 2/497
 Marin Mlado - 2/368, 511
 Marin ek Tone Bregar — 1/301
 Marin i Mato — 2/463, 464
 Marinko Miha - 2/385, 386
 Marinković — 2/120
 Marinković Ivo Slavko — 1/356; 2/56, 174; 3/336, 362
 Marinković Nikola — 1/89
 Marinković Marinko — v. Trinki Albert
 Marinković M. Radovan — 1/436, 445; 2/117, 495, 498
 Marinković Radovan — 2/65
 Marinković Venijamin — 1/264; 2/121
 Marinović Jovan — 2/467
 Marjanovac Vita — 2/88
 Marjanović Bogosav — 1/435
 Marjanović dr Jovan — 1/432; 2/218, 220, 226, 474, 504-506; 3/99, 103, 115, 116, 129, 488, 489
 Marjanović Matija — 2/97
 Marjanović Mirko Puljko — 2/292, 508
 Markić Miha - 3/372, 374, 375
 Markić Andrija — 2/76
 Marko — v. Popovski Jelisić — v. Ranković Aleksandar — v. Srdelić Mirko — v. Vukmanović Svetozar
 Markotić Vinko — 2/436—441, 514
 Marković — v. Kopini Josip
 Marković Boro — 1/73, 243; 2/125
 Marković Dragan — 1/226, 228; 3/261, 270
 Marković Draža — 3/144
 Marković Ivan Irac — 2/272-274
 Marković Mihajlo — 1/9, 431
 Marković Moma ora — 2/465-467, 473, 481, 515, 516; 3/146, 147, 473, 475, 490, 507
 Marković Nedeljko — 1/217, 221, 222
 Marković Nemanja — 2/465, 483
 Marković Ružica — 3/204, 216
 Marković dr Sima — 3/80
 Marković Stevan, Singer Stevo - 1/72, 87
 Marković Veljko Grga — 3/248
 Marković Vojislav — 1/86
 Marks Karl - 1/9, 207
 Marović — 3/111
 Mars - 3/89, 90, 92, 93, 97
 Martić Andre — 1/229
 Martin — 2/67
 Martinac Grgin Jozo — 3/412
 Martini Rigoletto Kvarto — 1/23
 Martini Alojz — 2/71, 495
 Martinović - 2/98; 3/387-389

Martinovi Darinka — 2/302, 303
 Martinovi Mihajlo — 3/262
 Martinovi -Pruner Dobrila — 2/302, 303, 508
 Martinovi Ratko — 2/222, 223, 232, 234, 302, 303, 504, 505, 513
 Martinovi Vasilije — 2/302, 303
 Marussi Vincenzo (Maruši Vico) - 2/312; 3/92, 169
 Maruši Ivana — 2/454
 Maruši Ivica Ratko 2/95-97
 Maruši Jozo Pjesnik — 3/412
 Maruši Stipe — 3/42
 Maruši Vice — v. Marussi Vincenzo
 Masarini Lavoslav — 3/396-398
 Maslari Božidar — 3/320, 322
 Masleša Veselin — 1/357, 449
 Masli Omer — 2/281
 Maslo Idriz — 2/305
 Maslov — 3/80
 Mata Hari — 2/391
 Matak Man u — 1/130
 Matanovi Vlado — 1/105
 Materi Ilija — 1/74, 435
 Mates Leo — 3/340
 Mates Vanda — 3/204, 215, 216
 Matevž — v. Krivic Vladimir
 Mati Boško — 1/171, 177, 184, 189, 265, 440, 445
 Mati Božidar — 3/175, 288
 Mati Ivani a — 3/411
 Mati Petar Dule — 1/200, 441; 2/78, 496
 Mati Stojan - 2/350—354, 356
 Matijevi — 3/254
 Matijevi Miloš Mrša — 2/475, 480
 Matkar Mirko - 3/253, 259
 Matkovi — 3/254, 255
 Mati dr Josef - 2/213, 243, 245, 251, 267, 270-272; 3/165
 Mato — v. Vidakovi Matija
 Mato - 1/127
 Matroz — v. Stepanovi Milan
 Matšek — 2/91
 Mazalica Nikola Killer — 2/336; 3/268
 Mazovec Jože — v. Dolgan Tine
 Mazzolini Quinto — 1/42
 Mažar Drago Kostja — 1/321; 2/28, 300
 Mažar Josip Šoša — 1/164; 2/164; 3/177
 Maži Stjepan — 3/258, 259, 267
 Mecger — 3/387
 Medari Jure — 1/236
 Medi Mi o — 3/152, 491
 Medo — v. Fejzi Safet
 Meduni Aco — 2/273
 Mehi Alija — 2/434
 Mehmedovi azim — 1/152, 153, 439; 2/25, 492
 Mehmedovi Milka — 1/152
 Mehr Theresa Reza — 3/273, 275, 305
 Meja - 2/342
 Mekas Spiridon — v. Broz Josip Tito
 Menart Vinko — 2/301—303, 508
 Mendaš Leopold — 1/231
 Mesari Blaž — 3/499 •
 Mesari Ivan — 3/253, 258, 267, 312
 Mesarovi Brana — 3/69
 Mešinovi Huso — 2/430
 Mešinovi Medo — 2/430
 Meškovi Enver — 2/77
 Metiljevi Avdo — 1/133
 Meyszner August — 1/33
 Micev (Micevski) Božin — 1/129, 130
 Michelli Leonardo — 1/120
 Mi anovi Slavko — 2/77, 273-275, 496, 507
 Mi i Borivoje — 2/120
 Mi i Milenko — 2/99
 Midži Fahro - 2/360-363
 Midži Izudin Izo — 2/360-363
 Miha Marinko Polde — 1/99, 100, 257
 Mihailovi Cvetin — 3/60
 Mihailovi Dragoljub Draža — 1/34-36, 87, 174, 318, 336; 2/113, 116, 128, 181, 182, 213, 215, 218-246, 248-258, 261-264, 266, 267, 290, 296, 309, 310, 323, 335, 338-341, 344, 345, 378, 383, 384, 450, 451, 453, 498, 504-506; 3/5, 25, 26, 32, 85, 90, 91, 93-96, 99, 101, 103—109, 111—113, 115-117, 121, 122, 124-127, 129-131, 133-136, 154, 165, 188, 201, 223, 234, 301, 303, 404, 412, 429, 430, 432, 473, 488
 Mihailovi Mihailo — 2/218
 Mihailovi Sergije — 2/263, 268
 Mihajlo — v. Neškovi Blagoje
 Mihajlovi Predrag — 3/283
 Mihajlovi Živorad Šilja — 1/171, 177, 178, 181, 182, 198,

203, 211, 265, 440, 441, 445
 Mihajlovski Kiril Grujica —
 1/22, 431; 2/84, 85, 496
 Mihaljvi Niko — 2/445; 3/55,
 56, 187, 188, 192
 Mihec Antun — 3/385
 Mihi Gojko — 3/156
 Mihi Ljubica — 1/151
 Mija Kelja - 1/102
 Mijakovac Nikica — 2/87
 Mijatovi Milorad — 2/373
 Mika — v. Mladenovi Sreten
 Mikan Milan — 3/385
 Mikan Olga - 3/385
 Mikanovi Hrastko — 1/82, 83
 Mikši Franjo — 2/59
 Mikši Janko — 2/59, 76
 Mikul i Franjo — 1/96, 97
 Mikuli Franjo — 1/436
 Mikuli Toma Bugarin — 1/57
 Mikuljan — 2/359
 Milanovi — 3/120
 Milanovi Luka — 3/190
 Milanovi dr Vladimir — 3/481
 Milašin i Fanika — 3/336
 Milanšin i Grga — 1/325;
 3/145, 490
 Milat Niko - 3/412
 Milatovi Mile - 3/204, 216,
 270, 293, 494, 496, 498
 Milavi Ismet — 3/454, 455, 459,
 460
 Mil i - 2/266
 Mile - 1/187
 Mile — v. Oreškovi Marko
 Mileta — 1/219
 Mileti Ivan — 3/267
 Mileti Jana — 3/267
 Mileti Stjepan — 3/258, 259,
 267
 Mileti Vera Mira —
 2/482—484, 487
 Milevski Dim e — 1/121—123,
 437
 Mili evi Risto — 3/97
 Mili — v. Ba e Maks
 Mili Puniša — 2/67
 Milidragovi Petar — 2/99, 497;
 3/492
 Milinkovi Branko — 2/279
 Milivoj Marjan, Miško List —
 1/105
 Milivojevi Rade — 2/478
 Milivojevi Radivoje — 2/219
 Milkovi Ante - 3/309, 336, 498
 Milobratovi Joco — 2/58
 Milojevi Miloje — 2/88
 Milosavljevi Aleksandar Leja
 - 2/130, 499
 Milosavljevi Dule — 1/264
 Milosavljevi Ljubinka — 2/467
 Milosavljevi Milorad — 1/257
 Milosavljevi Milosav — 1/68,
 434, 445
 Miloš — 2/67
 Miloš Ljubo — 3/254
 Miloševi — 3/91
 Miloševi Dragan — 2/318
 Miloševi dr Slobodan — 2/173,
 174; 3/35, 39, 42, 188, 215,
 274, 379
 Miloševi Sre ko — 1/162
 Miloševi Stojan — 1/119
 Milovanovi Miodrag Lune —
 1/219; 2/408
 Milovanovi Nikola — 2/505
 Milovanovi Rodoljub Šanga —
 3/78
 Milutin — v. Milutinovi Ivan
 Milutinovi — 2/270
 Milutinovi Dragoljub —
 1/68-70
 Milutinovi Ivan, Milutin, vo-
 rak - 1/68, 69, 270-272;
 3/54, 119-121, 129, 157, 193,
 363
 Milutinovi dr Radomir Rade —
 2/403, 406-408, 413,
 417—420
 Miljanovi Nikola Karaula —
 2/332
 Miljkovi Huška — 2/55
 Miljkovi Petar — 3/106
 Mimica Blaženka — 3/404
 Mimica dr Toma — 3/112, 403,
 403
 Minda — v. Rekota or e
 Mini Milka — 2/467
 Mini Miloš Crni — 1/72;
 2/227, 234
 Mio Bosiljko — 3/190
 Mio Dane — 3/190
 Mio Tone - 2/54
 Miokovi — 1/127
 Mira — v. Mileti Vera
 Mir eti Dragoljub — 2/18, 407,
 408, 492, 513
 Miri Aca Kabanjero — 1/230
 Mirko - 1/219
 Mirko — v. Zidanšek Miloš
 Mirkovi - 2/209
 Mirt Zvonko — 2/56
 Misira a Duško — 2/165
 Misita — 2/451, 452
 Miskin Vaso - 1/192, 193;
 2/284; 3/194
 Miša — 3/82
 Miši — 2/359
 Miši Aleksandar Aca —
 2/224—226, 235, 248, 249

Miši Jovo — 2/292
 Miši Lujza — 2/224
 Miši Milena — 2/224, 226, 504
 Miši Radovan — 2/224
 Miši Vojislav - 2/213, 224, 247-249, 504
 Miži Živojin — 2/213, 224, 225, 234, 247
 Miško List — v. Milivoj Marjan
 Miškovi Gojko — 2/288
 Mišo — v. Jovanovi Arsenije Kigi
 Mišovi dr Dragiša — 2/116, 498, 506
 Mita — v. Fliker Moric
 Mitar - 1/190; 2/222, 223
 Miti Dragan — 2/324, 327
 Miti Milorad - 2/242, 250
 Miti Ranko — 2/322-325, 327, 510; 3/166, 492
 Mitrinovi Vljako — 2/77
 Mitrofan — 2/452
 Mitrov Danko — 1/76, 230; 2/289, 291, 297, 307, 349-356
 Mitrov Vojin — 2/91, 92
 Mitrovi — 2/233; 3/183
 Mitrovi Doj ilo — 3/78, 81
 Mitrovi Golub - 2/279-282
 Mitrovi Mika — 1/84, 85
 Mitrovi Milivoje — 2/253
 Mitrovi Mitra — 2/44
 Mitrovi Ratko Lanski — 1/263; 2/116, 118, 467, 468, 474, 475; 3/71, 81-85, 87
 Mitrovi Stefan — 3/37
 Mitrovi Vojislav — 1/87
 Mitrovi Vukica — 2/475
 Mladen — v. Pijade Moša
 Mladenovi Milena — 1/88
 Mladenovi Sreten Mika — 2/407, 411; 3/66
 Mladenovi Stanko — 2/466-469, 515
 Mladini — 3/336
 Mladen Petra — 2/40, 62
 Mladen Stanica — 2/40, 62
 Mladenovi Veljko — 2/299
 Mlakar Drago — 1/231
 Mlakar Ivan — 3/305
 Mle nik Pepi — 2/71
 Mlinar Stane — v. Rozman Franc
 Mochi — v. Smokvi
 Modi Vasilije Vaško — 2/60, 61, 495
 Mogus — v. Mokus Franjo
 Moguš Franjo — v. Mokus Franjo
 Mohorovi i Milan — 1/124
 Mojsije — 1/19
 Mokus Stjepan — v. Mokus Franjo
 Mokus uro — 3/267
 Mokus Franjo — 3/253, 254, 258, 259, 267
 Mokus Kata — 3/267
 Molek Franjo - 2/317, 461; 3/386-389
 Molotov Vja eslav — 3/10, 15, 16
 Moma — v. Buha Vasilije
 Mom ilo — 1/127
 Mom ilovi orde — 1/377
 Mom ilovi Raja Marko — 1/91
 Mom inovi Ela — 2/65, 66
 Momi Draginja — 2/393
 Momi Milan — 3/283
 Montani Vje eslav — 2/56
 Montesquie Charles — 3/7
 Monti Ante — 3/438
 Mora a Milutin — 1/66, 74, 75, 434; 2/83, 496
 Mora a Pero — 2/173, 174; 3/35, 39, 42, 188, 215, 274, 378
 Morovi Šime Dragutin — 3/184, 185, 190
 Moša — v. Tomi Momir
 Moškov Anton — 3/238, 239, 316
 Mosettig Julije — 3/407
 Možek Anton — 2/379
 Mrak Antun - 3/317, 323
 Mrak Franjo — 3/166
 Mrazovi Karlo, Gašpar, Ortega - 1/127, 225, 226, 337, 391; 2/32, 63, 333; 3/237, 245, 246, 248,- 251, 269, 271, 312, 317, 352, 361, 362
 Mrdi Mitar - 2/286, 508
 Mrgud — v. Radonji uro
 Mrkaji Trifko — 2/55
 Mrki Marko — 2/316; 3/388
 Mrkonji Petar — 2/217
 Mrkši Luka - 1/61, 62, 434; 2/478, 479, 516
 Mrkši Stevan — 2/327
 Mrša — v. Matijevi Miloš
 Mrvoš Rade — 2/81
 Mudronja Franjo — 2/462; 3/385, 391, 392, 396, 398
 Müller Heinrich — 1/30—32; 2/472; 3/204, 302
 Muha — v. Kova i Oskar
 Mujbegovi Mustafa — 2/56
 Mujezinovi Hasan — 2/369, 372
 Mujezinovi Raif — 2/76, 496
 Muji dr Safet — 3/96
 Mujki Asim — 2/57, 494
 Mulini - 3/93

Muminagi Džemal Džemo — 3/457, 458, 506
 Muniti Ivan — 3/327, 334, 335
 Muniti Ljubica — 3/335
 Munižaba Milan — 1/373
 Mussolini Benito Duce — 1/40, 363; 2/73, 179, 311, 498; 3/45, 156, 232, 418, 420, 474
 Muštovi Fejzo — 1/254
 Mutak Vladimir - 3/313, 314
 Muzulo ordi — 1/121, 122

Nad Košta, Španac, Nedi — 1/76, 231, 233, 317, 424, 443; 2/43-45, 47, 48, 207, 209, 288, 289, 291, 293, 294, 296, 298, 306, 347, 357, 358, 371, 373, 494, 508, 511; 3/179
 Nad Pavle — 2/434
 Nada G. - 1/120
 Najev Ivan — 3/419
 Naki Olga Mala - 3/204, 216, 291, 457, 458
 Napijalo Mišan — 2/316
 Narandži — 1/95
 Nassenstein Alfred — 2/266
 Nastasi Mita — 2/93
 Natla en Marko — 2/182, 375, 378, 387, 388
 Naumovski Naum Bor e — 1/130
 Naumov Stiv — 1/315
 Nazor Vladimir — 1/8, 56
 Nedeljkovi Dušan — 1/219
 Nedeljkovi Radisav — 2/117, 499
 Nedeljkovi Radoje — 3/106, 119-123, 127, 129, 131, 132, 134, 135
 Nedi Košta — v. Nad Košta
 Nedi Milan — 1/36, 94, 95, 173, 268-270, 318; 2/79, 116, 119, 155, 228, 230, 231, 249, 258, 261, 262, 267, 270, 333, 407, 409, 410; 3/26, 27, 29, 106, 121, 149, 201
 Nedi Nedo - 3/180
 Negovanovi Milan — 1/202
 Nemeč Martin — 3/238
 Nemet Vladimir Braco — 2/456, 457
 Nenadi Aleksa — 2/393, 394, 512
 Nenadovi — 2/464
 Nenadovi Nikola — v. Golubi Mustafa
 Neškovi Blagoje Doktor, Mi-hajlo, N. Španac — 1/68, 148, 230, 443; 2/227, 474, 481-484, 486—489; 3/10, 37, 47, 50, 54, 67, 75, 115, 338-340, 343, 351, 352, 378, 487
 Neškovi Borivoje — 3/55, 63, 66, 69, 486
 Neubacher Hermann — 3/202
 Neuhausen Franz — 2/244; 3/53
 Nik evi — 3/144
 Niki Augustin Gusti — 2/427, 514
 Nikitovi Milivoje Furtula — 1/264
 Nikola - 3/76, 77
 Nikoli Ljubo — 1/265
 Nikoli Stojan — 3/491
 Nikoli Voja, Student — 2/227
 Nikoli Vojislav — 3/481
 Nikoliš dr Gojko — 3/197, 319, 320, 499
 Nikolov (Nikolovski) Pande — 1/129, 130
 Nikši Janko — 2/494
 Nikši Milenko — 2/242
 Nikši Mirko — 2/321
 Nikši Tomo — 1/447
 Nikši Vladimir — 1/436, 445; 2/65, 117, 495, 498
 N N — v. Kopini Josip
 Niševi Dmitar — 2/326, 327
 Nonnemacher — 3/283, 284
 Nora — v. Šegvi Zlata
 Nos — v. Lon ari Vladimir
 Novak — v. Broz Josip Tito
 Novak or o — 3/375
 Novak Franc — 2/284, 285; 3/162
 Novak Ivan — 3/398
 Novak Karei Karlo - 2/182, 338, 339, 379; 3/116
 Novak Vera — v. Pataki Marica
 Novakovi — 2/408
 Novakovi Grujo 2/399, 512
 Novakovi Jakša — 3/133
 Novakovi Ljubo — 1/190; 2/227; 3/126-129, 131-133, 135, 144
 Novakovi Mirko — v. Maglajli Šefket
 Novakovi Nikica — 1/79, 435
 Novakovi dr Niko Longo — 3/414
 Novakovi Ostoja — 2/273
 Novakovi Vlado - 2/317, 461, 509, 515; 3/385, 386, 396, 397, 502, 503
 Novosel—Brn i Nada — 3/212, 214, 216

Novosel Marijana — 3/212, 214, 216
 Novosel Ozren — 3/212, 215, 217, 218, 272, 275, 278, 282-287, 289, 291
 Novosel Vanda (Mates, Bace) — 3/205, 210, 216-218, 276, 280, 281, 285, 287, 289, 340, 497

 Njegoš — 2/505
 Njegovan — 1/86

 Obradovi Milan — 1/256; 2/511
 Obradovi Milena — 3/275
 Obuljen Nikola — 3/375
 O ak dr Ivan Ico - 3/313-315, 405, 410, 483, 491, 499, 503
 Odi Slavko - 1/16, 432, 433; 2/299, 360, 458, 459, 493, 498, 499, 511, 514-516; 3/299, 484, 488, 489, 492, 493, 495, 497, 498, 501, 502
 Odi Srdan — 3/480
 Odi Tihomir — 2/431
 Odi Zvonko — 1/142, 438
 O'Donovan Patrick — 3/106, 119, 131-135

 Pacak Franjo — 3/186
 Padolo - 2/315
 Paga Viktor — 3/397
 Paja — v. Baji Slobodan
 Pajevi Ljubivoje — 2/247, 506
 Paji Josip Maltar — 3/451, 453
 Paji Lujza — 2/139
 Pajovi Ljubivoje — 2/116, 124, 498, 499; 3/82
 Palenta — v. Ugarkovi Stipo
 Paloševi Miodrag — 2/223, 224
 Pandurovi Mirko Laza — 2/66
 Pani Todor — 3/164
 Panteli Milojica — 1/436, 445; 2/65, 117, 495, 498
 Panteli Vojislav — 2/233, 236, 237, 505
 Pantl Branislav — 2/227
 Panzinger — 3/302
 Pap Pavle Šilja — 3/10, 18, 341
 Papa — v. Kraš Josip
 Papi Augustin — 3/423
 Papo Moris — 2/57
 Papri orde — 3/283

 Parezanovi Miroslav — 2/481, 482, 487
 Parezanovi Olivera — 2/481, 482, 487
 Parma Enzo — 3/166
 Parodi Egljo - 1/121
 Parovi Blagoje — 3/55, 322
 Pašajli oko — 2/26, 493
 Pašali Viktor — 2/430
 Pataki Marica, Novak Vera — 3/150, 151
 Paternoster Mladen — 2/426
 Paternoster Neda — 2/426
 Paternoster Ratko — 2/421, 426—429
 Patrik — v. O'Donovan Patric
 Patrovi Olga — 3/83
 Patrovi Vujo — 3/83
 Paukovi Marko — 3/260
 Paulus, Friedrich von — 3/371
 Paunovi Davorjanka Zdenka — 1/68, 69, 173
 Paunovi Stanko Veljko — 1/200, 315
 Pauš Vilko - 2/455
 Paut Mira - 3/213, 216
 Pav i Slavko — 2/430
 Paveli Ante — 1/194, 2/53, 55, 106, 107, 153, 155, 162, 216, 309, 314, 374, 438, 498, 504; 3/27, 29, 158, 159, 201, 235, 238, 247, 249, 261, 284, 288, 289, 293, 294, 316, 369, 375, 393, 410, 414
 Paveli Hanna Ana — 3/174, 204, 215, 216, 218, 272, 289, 291, 304, 450, 451
 Paver Vjekoslav — 2/443; 3/189, 191, 284, 288
 Pavi Branko — 1/115
 Pavi Dobrosav — 1/263
 Pavi Marica — v. Jošt Pavi Marica
 Pavi Petar — 3/411
 Paviši Mira — 1/125
 Pavkovi — 2/98
 Pavleti dr — 3/260
 Pavli Nikica — 1/23
 Pavlin - 2/343
 Pavlov Dimitrij — 3/318
 Pavlovi — 2/487
 Pavlovi Aca — 1/209
 Pavlovi Dragan e — 2/144, 146
 Pavlovi Dragoslav — 2/230, 237, 240
 Pavlovi Dušanka — 3/257-259, 267
 Pavlovi Ljuban — 1/386
 Pavlovi Milica — 2/478

Pavlovi Mladen — 3/326, 327, 500
 Pavlovi Petra — 2/399
 Palovi Rade Stric - 1/370
 Pavlovi Ratko i ko — 1/22; 2/85; 3/58, 61, 62
 Pavlovi Tiosav — 2/79
 Pavlovi Živojin — 1/190
 Pecoti Bartol — 3/391
 Pe arski Žika, Kosan i — 1/213
 Pe enica Rifat — 2/459, 515
 Pe anac Milovanovi Košta — 1/35, 36, 68, 69, 270; 2/84, 85, 116, 155, 213, 217, 219, 222, 223, 227-229, 235, 264, 289, 290, 331, 405, 416; 3/126, 127, 144, 147, 151, 403, 473, 490
 Pejašinovi Vlado — 3/395
 Pej inovi Radman Ljubica — 2/428, 429, 514
 Peji - 2/265
 Pej(i)novi Janko — 1/201, 202
 Pekiša Vuksan — 1/74
 Pelagi Vaso — 2/210, 295
 Peleš Mom ilo - 1/39, 432
 Peligre Raffaello — 3/167
 Pelzi Elizabeta — 3/260
 Penezi Slobodan Krcun — 1/169, 171, 172, 180, 184, 186-191, 264, 265, 440, 445; 3/88, 128
 Peni Aleksa — 2/293, 459, 508, 515
 Pera — v. Posavski Pera
 Perajica — 3/215
 Perat Jure — 3/411
 Perica — v. Petar Kriger, »tajno vojno lice«
 Peri - 2/280
 Peri Ignjatije Gnjac — 3/175, 176, 490, 492
 Peri Marko — 3/317
 Peri Slavko — v. Pipan Slavko
 Peri Vlado Valter — 2/279, 282; 3/117, 448, 457, 465
 Perinovi Stevo — 2/70
 Perišing, Ivan — 3/330
 Perli Pavao — 1/89, 99
 Perovi Brana — 2/473, 474, 516
 Perovi Lepa Seka — 1/45, 433; 2/289, 303, 304; 3/45, 378-380, 444, 505
 Perovi Miloš — 1/111
 Perovi Novica — 2/407, 408
 Perovi Puniša — 1/366
 Perši Petar — 2/209
 Peruni i Mile — 3/60, 61
 Peši Milorad — 2/252, 253
 Peši Vera — 3/68
 Pešut Pero — 2/66
 Petar — 3/435, 436
 Peter — v. Kidri Boris
 Petermanec Ivan — 3/498
 Petkovi - 1/102, 196; 3/414
 Petkovi Stjepan — 2/34
 Petovar Rudi — 2/279, 280
 Petar — v. Škerlavaj Milan
 Petri evi Jozo — 3/369
 Petri — v. Gerl Ljudevit
 Petri Pile — 3/194
 Petri Šime — 1/89, 436
 Petronijevi F. Andra — 1/278
 Petrove ki Franjo — 1/96
 Petrovi — 2/67, 68
 Petrovi dr — 2/367
 Petrovi dr — v. Velebit dr Vladimir
 Petrovi ing Bartol — 3/336
 Petrovi Boško — 2/129
 Petrovi dr Gruja — 1/231
 Petrovi Ljubo — 1/82, 83
 Petrovi Mato Matija — 3/374, 376
 Petrovi (Žika) Nikola, Debeli - 2/479
 Petrovi Razumenka — 3/66
 Petrovi Sergije — 3/412
 Petrovi Vojislav — 2/475, 476, 489
 Petrovi Zdenka — 3/336
 Petruhar Slavko — 3/178
 Petrušak dr Zvonimir — 3/283, 284
 Pick Wilhelm — 3/319, 321
 Pijade Moša, Janko, ika-Janko, Šiki, Mladen — 1/14, 134, 323, 378, 412, 424; 2/16, 105, 145, 269; 3/30, 118-120, 126, 128, 129, 165, 252, 357
 Pilaure Zvonimir — 2/399
 Pilav Hasan — 1/134
 Pileti Velimir — 2/227
 Pilot — v. Frgec Ivan
 Pintar Miha - 1/231
 Pintar Zlatko — 2/462; 3/385, 390-392, 396-398
 Pintu1 Ahmet — 3/227
 Pipal Tomo — 3/144, 145, 244
 Pipal Zvonko - 3/144, 145, 244
 Pipan Slavko - 2/231, 280
 Piperski Božana — 1/222
 Pire Franjo — 3/374, 376
 Pisar — v. Kazaz Muhamed
 Pišman — v. Jovanovski Metodi-je
 Pitu Guli - 1/129, 130, 438
 Pivac — v. Dev i Ivan
 Pivaševi Novak — 2/307
 Pivljanin Bajo — 1/93
 Playfair — 3/46

Ple evi edomir — 3/186, 188, 203
 Pleho Jozo - 3/412
 Plen a Dušan — 3/437, 492, 505
 Pleteli Teufik - 3/177, 178, 180
 Pliveli Oskar — 1/34
 Po u a Mile — 2/356
 Podgornik Adolf — 2/430
 Podgornik Branko — 2/430
 Podgornik Dinko — 2/430, 431, 434, 514
 Podgornik Marijan — 2/430
 Podunavac Bogdanka Seka — 3/252, 257, 259, 260, 263, 266, 267
 Podunavac Danilo — 3/267
 Podunavac Milutin Mi o — 3/260
 Poje Kazimir — 3/445, 446, 454, 455
 Poje Rudi — 2/60
 Polde — v. Marinko Miha
 Policer Stjepan dr. — 3/260
 Poliko Vinka Iva - 3/418
 Politeo - 3/323
 Polovina Gojko — 1/65, 76, 434; 2/350-356, 381, 382, 510, 511
 Poljak Pavao — 3/253, 259
 Poljanac Branko, Stanko — 1/268, 314, 424, 445; 2/43, 246, 506
 Poljanac Tomaž — v. Kveder Dušan
 Popadi Branko — 2/286, 288, 508
 Popaja — v. Jovanovi Milenko
 Popara Miro — 3/156
 Popara Uroš Grom — 3/243
 Popit Franc — 2/381
 Popivoda Krsto — 2/467
 Popovi — 3/435
 Popovi — v. Golubi Mustafa
 Popovi Bogdan — 3/347, 348
 Popovi edomir edo — 3/68, 69, 145, 164
 Popovi Dana — 3/251, 260, 266
 Popovi Dušan — 1/84, 85; 3/439
 Popovi Jevrem — 1/219
 Popovi Jovan — 1/219
 Popovi Jovo — 3/405, 410, 483, 491, 503
 Popovi Ko a, Posavski Pera — 1/73, 243; 2/148, 154, 257, 318, 500; 3/161, 184, 185, 193, 201, 207, 234, 237, 274, 276, 280, 281, 294, 491, 493
 Popovi Miloš Durin — 2/232, 282, 447, 449—451, 453, 454
 Popovi Milovan — 2/67
 Popovi Mirko Miro — 3/186-188, 192
 Popovi R. Krsto — 2/67
 Popovi Nebojša — 3/75
 Popovi Onisim — 3/437
 Popovi Pajo — 3/401, 431, 432, 436-439
 Popovi Pero Aga — 3/334
 Popovi Slobodan Bakula — 2/121
 Popovi Stevo — 2/273, 507; 3/410
 Popovi dr Svetislav — 3/205
 Popovi Uglješa — 1/432
 Popovi Vaso — 2/304
 Popovi Vlada — 2/408
 Popovi Vladimir Vlado, Španac, Doktor — 1/73, 74, 76, 230, 233, 235, 257, 274; 2/9, 106, 108, 135, 136, 186, 313, 356; 3/10, 34, 46, 79, 309-311, 320, 330, 332, 338-340, 343-346, 351-353, 357, 361, 420, 421, 450, 451
 Popovi Y'adislav — 3/66
 Popovi Žarko — 2/226
 Popovski Jelisije Marko — 1/22
 Popovski Tošo - 2/472, 473, 486, 516
 Popržen Lucija — 2/208
 Posavec Jernej — v. Ma ek Ivan Matija
 Posavski Pera — v. Popovi Ko a
 Poslek Antun — 3/267
 Poslek Vera — 3/267
 Poslek Viktor - 3/253, 257, 258, 267
 Pošinger — 1/173
 Pošti Radisav Radiša — 3/81
 Potkonjak Aleksandar Braco — 2/427
 Poto nik Fr. Duplji — 2/343
 Pott, Eugen von — 3/195, 196, 278, 279
 Poturica — 1/117
 Povasovi — 3/422
 Pozderac Hakija — 2/373
 Požun Katica — 3/498
 Praportnik Alojz — 2/375
 Pravdin — 3/89-91, 93, 94
 Pravica Dragica — 3/186, 188, 203
 Pravica Rade - 3/97, 186, 188, 203
 Pravoslavac — v. Šinko Stjepan Prebeg — v. Brezovi Nikola
 Pre a Savo - 1/104, 437; 2/103, 105, 497, 498

Premrov Janez — 1/141
 Prentovi Niko — 1/93
 Preradovi Živojin Živo — 2/305
 Presi Ivan — 3/253
 Preverek Rudi — 1/151
 Pribani Ivan — 3/266
 Pribani Manda — 3/266
 Pribani Martin — 3/213, 253, 257, 258, 266
 Pri a Dane — 2/321
 Pri a Ognjen - 1/100; 2/435; 3/336
 Pri a Srdan — 2/435
 Prika — v. Kraja i Josip
 Prikri ing Boris — 3/314, 315, 499
 Primorac Rudolf Rudi — 3/401, 411, 421-423
 Princ — v. Cvetojevi Milan
 Princip Gavri lo — 1/192; 2/70, 393
 Princip Slobodan Seljo — 1/258; 2/261, 263
 Princip Vukica — 3/459
 Prodanovi Bora — 2/486, 3/97
 Prodanovi Dane — 2/309
 Prodanovi Milica — 2/486
 Prodanovi Mirko Sever — 1/81, 435
 Prodanovi Pero — 3/251, 260, 265, 266
 Prohaska — 3/175, 176
 Proki Dragomir Lola — 1/84, 85
 Proki dr Lazar — 1/84
 Propadalo (Propalo) Ljuba, Ljubica — 3/190
 Prosen Milan — 3/140
 Proši — 2/171
 Proti ing Mirko — 2/79
 Pstrocki ing. orde — 2/437-439, 441, 442, 514
 Pucar uro Stari — 1/67, 146, 365; 2/27, 293, 371, 393, 433, 456, 457; 3/379
 Pu i, kapetan — 3/143
 Puda Dušan Savo — 2/80, 408
 Puši — 3/387-389
 Puši Stjepan — 3/239
 Puži Stevan — 2/78

 Ra i S. Dragoslav — 2/233, 270, 451-454; 3/161
 Radakovi Jovo — 1/373
 Radakovi Mi o — 1/74
 Radakovi Mirko — 1/114, 437
 Radasli Mustafa Mi o — 3/445, 446
 Radašli Hamid — 3/494
 Rade Španac — 3/162
 Radenkovi Mile — 2/79, 80
 Radeti Luka — 2/305
 Radi Milorad Braco — 2/298, 303
 Radi Luka — 3/179
 Radi Rade — 2/294—299, 303-305, 335
 Radi Simo - 2/497; 3/163, 492
 Radi Stjepan — 1/213
 Radivoje — 2/67
 Radivojevi Dragoljub — 2/478
 Radlovi - 2/171
 Radman Milan — 2/428
 Radman Svjetlana — 2/428
 Rado Alexander Šandor — 3/9, 14, 76, 483, 487
 Radoi i Timotije — 3/83, 84
 Radonji uro Mrgud — 1/81
 Radosavljevi Dobri voje — 1/367; 2/20
 Radosavljevi Mom ilo — 2/118
 Radoš - 3/108
 Radoševi Vladimir Vlado — 3/212, 213, 216
 Radovanovi — 3/75
 Radovanovi Jovan — 2/67
 Radovanovi Milan — 1/253
 Radovanovi Milivoje — 2/120
 Radovanovi R. Jovan Jovo — 1/94, 264, 436, 445; 2/116, 117, 120, 121, 495, 498, 506
 Radovanovi Stanko Udarnik — 1/342, 343
 Radovi Mile - 3/127, 128, 131
 Radovi Vukota — 1/83, 435; 3/491
 Radulovi Blažo Cvikeraš — 2/447, 478-480
 Radulovi Ilija — 2/41, 494
 Radunovi Blažo — v. Radulovi Blažo
 Radenovi Stevan Stevo — 1/41, 74; 2/482
 Ra-ec — v. Rapotec Stanislav
 Rafajlovi Voja — 2/234, 235
 Rafaneli Ivan — 3/412
 Raheli Slavko - 2/81, 82
 Rainer dr Friedrich — 2/155, 342, 343
 Raja — v. Mom ilovi Marko
 Raji Franjo — 2/210
 Rajner — v. Jazbinšek Viktor
 Rajni Dragan Rajpreht — 1/59, 433
 Rajnman — 3/148
 Rajnpreht — v. Rajni Dragan

Rajter Jaša — 1/68, 69
 Rajter Milada — 1/70
 Raki Dragomir — 2/239
 Raki Mirko — 3/147
 Rakini Mili - 2/315—317;
 3/387-389
 Rakita Mile edo — 2/208
 Rakovi Moša — 2/478
 Rali uro — 2/318
 Raner Nada — 2/75
 Rangaper Bora — v. Dedijer
 Vladimir
 Ranko Ante — 2/463
 Rankovi Aleksandar Marko,
 Leka — 1/14, 67-69, 77, 162,
 175, 176, 190, 219, 278, 279,
 306, 307, 312, 313, 323, 324,
 365, 366; 2/16, 105, 128, 139,
 145, 227, 228, 269, 284, 285,
 464, 469; 3/47, 54, 58—62, 65,
 68,69, 73,81,84, 184, 193,211,
 273, 274, 277, 330, 363
 Ranzinger Greta Hilda 1/99
 Rapotec Stanislav Stanko —
 3/99, 106-118, 125, 134, 423,
 424, 428, 429
 Rašeta Boško — 1/41, 74
 Raši Josip Visoki — 1/123, 124
 Rauš Stevo — 2/368, 511
 Rauševi Marija — 3/317, 323
 Ravli Pejo — 2/221
 Ravot Ernest — 3/416
 Reberscheg Arrigo — 3/412
 Reberscheg-Calle Amilia —
 3/412
 Rebi Raco — 2/108
 Rebi Mirko — 1/236
 Reichentaler — 2/112
 Rei Ivan — v. Kon ar Rade
 Rekota orde Minda — 1/121
 Relji - 2/236
 Rendel — 3/116
 Repak Salko — 2/36, 37
 Repi Ivan — 2/73—75
 Resanovi Ljuban — 1/92, 93
 Rešak Janez — 2/379
 Rexeisen Hans — 1/34
 Rezakovi Enver — 3/445, 446
 Ribar dr Ivan — 1/56; 3/277,
 331, 358, 364, 368, 371, 373,
 376
 Ribar Ivo Lola, Fischer, Fišer —
 1/12, 68, 69, 99, 209, 219, 235;
 2/29, 116, 128, 136, 139, 145,
 147, 153-155, 184, 186, 187,
 192, 256, 344; 3/27—29, 31,
 35, 37, 38, 50, 51, 74, 86, 99,
 114, 115, 119, 128, 207, 277,
 280, 307, 331, 346, 348,
 350-354, 357, 538, 360,
 362-364, 367, 368, 371, 373,
 375, 376, 378, 451, 477
 Ribar Jurica — 1/209, 219;
 3/128
 Ribar Veljko — 1/443
 Ribbentrop Joachim von —
 3/153, 154, 297, 301, 325, 326,
 491
 Ribi Josip — 3/498
 Ribnikar Jara - 1/72, 435
 Ribnikar Vladislav, Direktor —
 1/68, 69, 72
 Richter — 3/325
 Riess Kurt - 1/44, 433; 3/470,
 507
 Riger Peter — v. Kriger Petar
 Rihtner Anton — 3/213
 Rimac Martin — 3/494
 Rimac Stanislav Stanko — 2/459
 Rintelen, Enno von — 2/153
 Ristanovi Tomo — 1/85
 Risti Marko — 2/317
 Ristovski Eftim — 3/87, 487
 Riter — 3/471
 Ritz Ludwig — 3/242
 Roatta Mario — 2/153, 156;
 3/186, 188, 191, 192, 425
 Rob Antun — 3/340
 Robotti Mario — 2/155, 156
 Rodi Slavko - 2/43
 Rodi Srdan — 1/75
 Rodi Stevo — 1/74
 Rogli — 3/431
 Rogulja - 3/289, 290
 Roje Karlo — 2/289, 303, 426
 Rokonji — 3/292
 Rolinger Braco — 2/77
 Rolovi Niko — 1/93
 Romac Paško — 1/148, 163, 200,
 207, 441; 2/104, 145, 500;
 3/183, 493
 Roman — v. Vidakovi Matija
 Ron evi Petar — 3/411
 Rösener Erwin — 2/343
 Rosi Bogdan — 1/86, 87
 Rossi Alberto — 3/465
 Roš orde — 2/229
 Rotbart Vladimir — 1/44, 433
 Rovat — 3/409
 Roza — v. Kopini Stela
 Rozman Franc, Mlinar Stane —
 3/225
 Rožman dr Gregorij — 2/182,
 398
 Rožman Stanko — 3/391, 398
 Rub i -Brklja i Kata — 3/167
 Rub i Nikola — 3/168, 492
 Rudi Mali — v. Mali Rudi
 Rudi Milena — 3/275
 Rudolf Ivan — 1/168

Rukavina Ivan Ivo, Vladi — 1/279; 2/28, 313-315; 3/75, 150, 309
 Rukavina Josip Joso — 3/349, 350
 Rukavina Juce — 2/46
 Rukavina-Prohaska Neda — 3/337, 500
 Rukavina Stevo — 1/236
 Rundštet — 3/235
 Rus Jože, Andrej Hribar — 2/28
 Ruso Beno — 1/121—123, 437
 Ruti Ivka — 2/36
 Ruti Joža — 2/36, 37
 Ruti Stjepan — 3/376
 Ruzziero — 3/429
 Ruži Milena — 3/406
 Ruži Mira — 3/13
 Ruži Zdenko — 2/439, 441, 514

Sabljak Petar — 3/181
 Sadikovi Ajša Iška — 2/361, 369, 371, 372
 Sadikovi Muhamed Škrab — 3/461
 Saili Dragutin, Konspirator, Korla - 1/226; 3/259, 260, 311, 361, 362, 375, 378
 Sale - 3/150
 Salihodži Fehim — 3/267
 Salihodži Hamifa — 3/267
 Salihodži ing. Junuz, »Srp 2« - 2/347, 361-364, 369-372, 511
 Salihodži Nijaz, »Srp 1« — 2/360, 361, 372
 Salihodži Safet — 3/258, 259, 267
 Salihodži Zlata — 2/372
 Samardži Luka — v. Golubi Mustafa
 Samardži Petar — 1/63
 Samardžija Stevo — 1/159, 439; 2/509
 Samohin — 3/80, 81
 Saraga Sima — 1/263
 Saraj i prof. Ivo — 3/252, 260, 266
 Sarajli Abdulah — 2/56, 494
 Sari - 2/67
 Sari Ethem — 1/254
 Saša - 3/436
 Sattler Bruno — 1/34
 Savanovi Petar — 2/293
 Savi evi Svetozar — 2/464
 Savi Ana — 3/82
 Savi Branka — 3/81, 82, 84-87, 97, 105, 331, 333, 487, 488, 500
 Savi dr Pavle Paja — 3/29, 30, 49, 81-87, 105, 126, 127, 333
 Savi Sreta — 2/492
 Savkovi Svetislav — 3/490
 Sažuni Milivoje — 3/246, 247
 Scaminacr — 3/410, 419
 Schäfer dr Emanuel — 1/33, 210; 2/229, 484; 3/222, 231, 233, 291, 301, 302, 460
 Schäffer Erich - 3/195-198
 Schardt Josef - 3/187, 191, 192, 195, 196, 206, 220, 221, 295, 305
 Schesto Aleksandar — v. Šesto Aleksandar
 Schmidt - 3/141
 Schneider — 2/30
 Schrempf Franjo — 3/257—260, 267
 Schrempf Magda — 3/267
 Schrempf Puba — 3/263
 Schulze-Boysen Harro — 3/14
 Sedi — v. Kendelj Stjepan
 Sefer ehaji Ibrahim Ibrica — 3/190
 Seka — v. Podunavac Bogdanka
 Seka — v. Perovi Lepa
 Sekuli Ilija — 2/55
 Sekuli Janko — 3/144
 Selihar Ven eslav — 1/231
 Selim - 2/427
 Selin Marko — v. Forte Karlo
 Selman Jusuf Crni — 2/424
 Seljo — v. Princip Slobodan
 Semeli Branko — 3/337, 347
 Semencata Jozef — 2/73—75
 Senka Nikola — 2/61
 Serafim Franjo — 1/230
 Serdanovi Nikola — v. Sredanovi Dmtar
 Serti Anka Ankica, Cincipinka - 3/213, 214, 268, 450, 451, 453, 506
 Setin Flavio — 3/166
 Sever — v. Prodanovi Mirko
 Severovi Ivan — 3/177, 178, 180
 Sfigo Umberto - 3/425
 Shea, sir John — 2/218
 Shirer R. William - 3/483
 Siegelhuber Georg — 3/275
 Siegelhuber Othmar — 3/273, 275, 305
 Sierra Vincent Kent — 3/8
 Sigmund Josip - 2/142; 3/448
 Sikimi Mirko — 3/163
 Sikošek Anton — 2/79
 Simeoni — 3/425

Simeni (Suknai) Jelka — 3/262
 Simeni Marko — 3/309
 Simi Dane — 2/61
 Simi ing. Lazar — 3/330
 Simi Slobodan - 2/79, 80
 Simovi Dušan — 1/203, 204; 2/241, 265; 3/107
 Simovi Nikola - 3/253, 267
 Singer — v. Markovi Stevan
 Singer M. — 3/366
 Singer Vladimir Vlado — 3/239
 Sinobad Nenad — 3/438
 Sirovatka Vlado — 3/359
 Sivac Derviš — 2/456, 515
 Skala H. - 3/278
 Skalar Ivan — v. Skante Petar
 Skante Petar, Ivan Skalar — 3/225
 Skopljak Fehim Crljenko — 2/369^370
 Skrigin Zorž — 2/36
 Slatinac Nikodin — 2/61
 Slari Josip — 3/253, 258
 Slip evi Luka — 3/494
 Slobodan — v. Kiki Hasan
 Slobodan — v. Žilnik Konrad
 Slokov Angelina Anđelina — 2/75
 Slovenac — v. Babi Branko
 Smilkovski Aleksandar Žuhraj - 1/91, 92
 Smiljani Džitar — 2/293
 Smiljani Marija — 3/174
 Smokovi Mochi — 2/93, 94
 Solari Branko — 1/71, 72, 86
 Solari Josip — 3/267
 Solari Marija — 3/267
 Solari Mija - 3/267
 Soldo Arsen — 1/434; 3/497
 Solid — v. Andri Dušan
 Sonns Stephan — 3/228, 229, 231, 495
 Sopi Dragutin — 3/446, 455, 459
 Sorge Richard — 3/7, 14, 16
 Sotirovi Dragan — 3/95
 Sotirovi Ratko — 3/94, 95
 Sotirovi Sotir — v. Doži Lazar
 Span — 3/108
 Spasi Branko Španac — 3/445, 446
 Spasovski Aleksandar — 1/91, 436
 Spee, von — 2/156
 Spoja Ivan — 1/116
 Spuževi dr — 3/228
 Srba - 1/73
 Srdeli Mirko Marko — 3/411, 431, 432, 435, 436, 439
 Srdi Marko - 1/75
 Srenovi — 2/336
 Srebrenjak Ivan Antonov, Ivani, Kemi ar, Doktor, Stefanovi - 3/10, 11, 30, 39, 79, 307, 323, 327, 329, 331-338, 341-347, 349-360, 364-366
 Sre kovi Mirko — 2/504
 Sredanovi Džitar — 2/323-326
 Srp — v. Salihodži Junus, Nijaz
 Stahl Fritz - 2/159, 161-163, 169, 171, 443, 444; 3/38
 Staljin — v. Visarinovi Josip
 Stamboli Petar Pero, Bošnjak - 1/163; 2/466, 467, 470, 481; 3/74, 75, 146
 Stamenkovi Dragi — 2/407, 410-412, 513
 Stamenkovi Jelena Leposava, Lepa, Lenka — 2/406, 407, 413
 Stamenkovi Trajko — 1/200
 Stanarevi Teodor — 1/89
 Stane Mlinar — v. Rozman Franc
 Stani Mihajlo — 3/474
 Stani Ivica — 2/430
 Stani Luka — 2/120
 Stani Ljubo — 2/120
 Stani Milan — 3/335
 Stanisavljevi Dimitrije, Furman, Krka - 1/205, 206, 213, 230, 442; 3/67
 Stanisavljevi Piljo — 3/260
 Staniši — 3/141
 Staniši Bajo — 2/259; 3/125, 133
 Staniši Milija — 3/96
 Stanko — v. Paunovi Veljko
 Stanko — v. Poljanac Branko
 Stankovi orde Jole — 2/78, 79, 496
 Stankovi Milivoje — 1/220, 442
 Starac Vujadin — 1/82
 Stari — v. Broz Josip Tito
 Stari — v. Galekovi Josip
 Stari — v. Jani Vlado
 Stari — v. Pucar uro
 Stariha Janez — 2/417, 418
 Starina Novak — 1/82
 Stefanovi — 2/415
 Stefanovi — v. Srebrenjak Ivan
 Stefanovi -Karadži Vuk — 2/401
 Stefanovi dr Somborac — 2/228
 Stefanovi Milun — 2/477, 488
 Stefanovi Mladen — 3/133
 Stefanovi Nenad — 3/375, 390

Stefanov Stefan — 2/121
 Stefanovi Stojanka — v. Jankovi Stojanka
 Stefanovi Svetislav e a — 2/119
 Steinberger Adolf, Domjani Drago - 2/318, 319, 321
 Steiner Joso Josip — 2/330; 3/326, 327
 Steinhardt — 3/15
 Stela — v. Kopini Roza
 Stepanovi Milan Matroz — 2/478, 479
 Stepanovi Obrad — 2/234
 Stepanovi Petar — 3/163
 Stepinac Alojzije — 3/116, 117
 Steva Španac — v. Kraja i Ivan Stevo
 Stevan — v. Kraja i Ivan Stevo
 Stevanovi — 3/475
 Stevanovi Jovo — 3/475
 Stevanovi dr Miladin — 1/161, 437, 439, 444
 Stevanovi Stanija — 3/475
 Stevanovi Stevan, Zoran — 2/414-420, 513
 Stevo — v. Hrn evi Josip
 Stevo — v. Kraja i Ivan
 Stilinovi Marijan — 1/135, 200, 209, 219, 226, 411, 441; 2/335; 3/137, 174, 193-197, 199-202, 204, 206, 217, 234, 237, 265, 293, 295, 303, 494
 Stilinovi Tomislav — 3/175, 288
 Stipe Dugi — v. akovi Stipe
 Stip evi Vjekoslav — 3/391, 398
 Stipeti ing Julije — 1/183, 184; 3/454, 455, 459, 461
 Stišovi Obren Obrad — 2/68, 94, 164, 168, 169, 495, 497, 501
 Stjepanovi Mile — 2/331
 Stoilovi Zaga — 2/467
 Stojadinovi Dragiša — 1/84
 Stojadinovi Milan — 1/35; 2/217, 485, 504; 3/107, 140
 Stojanovi Jovo — 3/445
 Stojanovi Ljubomir — 1/85
 Stojanovi dr Mladen — 1/367; 2/291, 292, 294, 295, 297, 299, 457
 Stojanovi Ruža — 1/85
 Stojkov Trajko — 1/91, 436
 Stojkovi Slavko — 2/512
 Stojni Petar — 2/295
 Stojanovi Veljo Velimir — 1/143; 2/27, 305, 353
 Stoki Petar — 1/230
 Strasser-Hebrang Cecilija — 3/262
 Stric — v. Pavlovi Rade
 Stri evi Jovo — 3/213
 Strizi Tomo — 2/75
 Strugar uro — 1/92: 2/227 468-470
 Strugar Peter — v. Leskošek Franc
 Stuart - 3/129
 Stupar Vojo — 2/220-222, 297, 307, 504, 508
 Stupari Darko — 3/81, 318, 319, 323, 326, 358, 364, 366, 487, 499, 500
 Stüwe Heinz — 1/210-212; 3/205, 206, 241, 242, 281-283, 285-288
 Su i Drago Darko — 3/190
 Suki Mirko — 3/260
 Sukulov Viktor - 3/8
 Sulzberger C. L. — 3/134, 135
 Suljovi Zahida — 1/192
 Sušnik - 1/88
 Sute Alojz — 2/381
 Sute Jurij — 2/381
 Sveta — 3/79
 Szdressy — 3/230
 Szdressy Emma — 3/207, 209, 211, 225, 226, 229-234, 241, 494, 495
 Szdressy Fritz - 3/225, 226, 228-231
 Šaban Ivan — 3/253
 Šabi Stevo — 3/252, 260, 266
 Šahinpaši Šahin — 3/461, 462
 Šaki Marko - 3/184-186, 189, 199, 201
 Šakota Slobodan — 1/445
 Šanga — v. Milovanovi Rodoljub
 Šanti - 3/41
 Šanti Elizabeta — 3/390
 Šanti Mato — 1/166, 167
 Šaponji Miodrag — 1/94
 Šarac Marko — 1/118
 Šari Marija — v. Has-Broz Her-ta
 Šašek Marijan — 3/397
 Šator Ibro - 1/431
 Š eki Vlado - 1/161
 Šeatovi Mara — 3/174
 Šegrt Vlado - 3/155, 194
 Šegrt Krsto - 3/182
 Šegovi ing Petar — 3/314, 499
 Šegvi Zlata Nora — 3/174, 204,

- 215-218, 265, 272, 289, 291, 417, 450
- Šehi Be o — 2/349
- Šehi Nusret — 2/216, 504
- Šehtl Franjo — 2/66
- Šejatovi Joco — 3/252
- Šenk Oskar — 2/434
- Šentjunc Lidija — 2/512
- Šepak Josip — 1/109, 110
- Šercer Ljubo — 1/167
- Šeremet Ante — 2/372
- Šeremet Muhamed, Mehmed, Meho - 3/190
- Šesto Aleksandar — 2/162
- Šibinac Mijalko — 3/83
- Šibinac Ratko — 3/83, 487
- Šibi Ivan — 1/58, 100, 433, 436
- Šiki — v. Pijade Moša
- Šilja — v. Mihailovi Živorad
- Šilja — v. Pap Pavle
- Šiljegovi Boško — 1/105; 2/164; 167, 169, 174, 175
- Šimac Franjo — 2/76
- Šimac Marko — 3/337
- Šimi Neda — 2/287
- Šimi Rudolf Rudi — 3/258, 259, 266, 267
- Šimokovi — 3/293
- Šimovi Nikola — 3/258
- Šimun Stipe — 1/112
- Šimunovi Anton — 3/501
- Šinko Ervin — 2/311, 509; • 3/143, 470, 490, 507
- Šinko Ljudevit — 3/369, 374, 376
- Šinko Stjepan, Pravoslavac, Jankovljevi Stevo — 3/106-108, 110, 114-116, 428
- Šinkovac — 1/102
- Šipka - 1/75
- Širbegovi emal — 2/64
- Širini Veljko - 1/322
- Šišmanovi Stanko — 3/70
- Škarica Nebodar — 3/305
- Škari Anica - 1/143
- Škerlavaj Milan Petra — 2/187, 379, 511
- Škondri Ljuban — 1/365
- Škopac - 3/173, 174
- Škorpik Josip — 1/417
- Škorpik Velimir - 1/418, 419
- Škrab — v. Sadikovi Muhamed
- Škrba Todor — 3/156
- Škrbi Jovica — 2/302, 303, 508
- Škrivani Bruno — 3/305
- Škuleti Milomir — 2/121
- Šlander Mica — 1/99, 100
- Šlander Slavko — 1/100
- Šnerberger Mato — 3/336
- Šnidarši Ivan Ivica, Geist — 3/328, 369, 374, 376-379
- Šofer — v. Maleševi Branko
- Šojka — v. Cetuši Mileva
- Šok Stanko - 3/498
- Šolaja Simo Simela — 3/157
- Šolc Josip Puba — 2/423, 424, 513
- Šoli Stjepan — 3/253, 259
- Šori Ante Golub — 3/411
- Šom Gusti — 2/60
- Šostark — 2/323
- Šoša — v. Mažar Josip
- Šoša — v. Tucovi Dušan
- Šoštari Vilma — 3/253, 257, 258, 267
- Šotra Branko — 3/162, 163
- Šotra Mile — 3/68
- Šovelj — v. Despotovski Blagoje
- Španac — v. Nad Košta
- Španac Branko — v. Spasi Branko
- Španac N. — v. Neškovi Blagoje
- Španac Rade — 3/162
- Špancević — 2/271
- Špiler dr Juraj — 1/95
- Špiljak Mika — 1/236, 443
- Špoljari Josip — 3/253, 258, 259, 267
- Špoljari Ivan — 3/158, 259
- Šremplj Franjo — 3/260
- Štaka Danilo — 1/198, 441
- Štambuk Zdenko — 3/262
- Štefan — v. Brajnik Edo
- Štemberger Joža — 2/430
- Štetner Bobi — 2/268
- Štimac Marko — 3/337
- Štimac Slavko — 3/464, 507
- Štrukelj Tomo — 1/386
- Šturlan Franjo — 1/106, 107, 437
- Šuk Franjo — 3/167, 168
- Šumadiski Dejan Major — 2/126
- Šumak Franjo — 2/168
- Šumanovi — 3/74
- Šumenkovi Ilija — 3/140
- Šumonja Miloš — 1/354, 386
- Šunjevari — v. Stilinovi Marjan
- Šunjevarevi — v. Stilinovi Marjan
- Šuri - 3/411
- Šušnjar uro — 1/96
- Šušnjar Janko — 3/166
- Šušnjarevi Sre ko — v. Stilinovi Marjan
- Šušteri Ivan — 2/379
- Šuti Ante — 1/355

Šuti Jelka - 3/275, 277,
 282-284, 287
 Šuti Stjepan Pipo — 2/369, 372
 Švabi Mihajlo — 2/467
 Švagelj Emanuel — 2/72
 Švajcak — v. Jakovi Gojko
 Švarc Ivica — 3/348
 Švec Stjepan — 3/498
 Švob Vinko - 1/103, 436

Tabakovi Risto — 1/253
 Tadi — 1/86, 87
 Tadi Miloš — 2/65
 Tahirovi Muho — 3/226, 231
 Tankosi Milan — 1/247
 Tanovi Petko — 1/265
 Tanjga Brane — 2/395
 Tartaglia Mihovil Mišo — 1/58;
 3/291
 Tasi Dragutin — 2/476
 Tasi Milivoje — 2/476, 516
 Tasi Savka — 2/476
 Tav ar Silva — 2/61
 Tehek — v. Biber Anton
 Teichmann Ludwig — 1/169,
 210
 Temenugo Mito — 1/43, 433
 Tempo — v. Vukmanovi Svetozar
 Tepavac Nevenka — 3/377
 Terzi Muharem — 2/170
 Terzi Redžo - 2/294, 295, 349,
 350, 510
 Terzi Velimir — 1/413; 2/22,
 504; 3/439, 500
 Tešanovi Lazar — 2/290—292,
 296, 297, 304
 Teši Ljubomir — 2/513
 Tihi — v. Kneževi Rade
 Tijan Roci Ivan — 2/81, 82
 Tiler Hans — 1/34
 Tiljak Ljudevit — 3/307, 312,
 313
 Timošenko Konstantinovi Seimon — 1/149
 Tišma Vojislav Vojo — 1/54
 Tito — v. Broz Josip
 T. Kan. - 1/125
 Toccafodi - 2/72, 73
 Todi Cvijetin — 2/278
 Todorovi — 2/451, 452
 Todorovi Boško — 2/136, 262,
 264-266; 3/94, 432
 Todorovi Darinka — 2/65
 Todorovi Milutin — 3/471
 Todorovi Simo - 1/373; 2/328
 Todorovi Vojo — 2/305

Todorovi Žarko — 2/266'
 3/116, 117
 Todt Fritz - 3/143
 Tokovac Dragojla — 2/121
 Tokovac Velimir — 2/121
 Tolja — v. Crnobrnja Bogdan
 Toma Stjepan — 3/304
 Tomasevich Jozo — 2/245, 246,
 249, 253, 262, 276, 504, 506,
 507; 3/296-299, 303, 498
 Tomaševi Ivan — 3/392—394
 Tomaševi Jovan — 3/117
 Tomaž Posavec — v. Kveder Dušan
 Tom i Tihomir — v. Broz Josip
 Tito
 Tomi i Dinko — 3/335
 Tomi i Stjepan — 2/45, 46
 Tomi i Viktor — 3/335
 Tomi Alija — 1/134
 Tomi Lazar — 1/378
 Tomi Mijo — 2/282
 Tomi Miloje — 3/87, 487
 Tomi Mirko — 1/152, 153
 Tomi Momir — 3/275, 280
 Tomi Moša Momir — 3/274
 Tomi Stevo Ura — 3/385, 386,
 396, 397
 Tomi Veljko — 1/94
 Tominevi — 2/272
 Tomindži Gojko — v. Golubi
 Mustafa
 Tomislav II — v. vojvoda od
 Spoleta
 Tomljenovi — 3/278
 Tomljenovi Milan — 1/96
 Tomši Tone Gašper, Gašpar
 -1/23, 99, 100, 127; 2/20,
 180, 383, 385, 386; 3/476, 477
 Tomši Vida Lenka — 1/100;
 2/385, 386
 Tonkovi Mate — 2/75
 Torbica Milan — 3/252, 260, 266
 Toši Jovan — 2/403, 406-413,
 417-420
 Toši Radojko — 2/68
 Toši Savo — 3/51
 Toši Zagorka Gor e — 2/411,
 413, 419, 420
 Tot Dragutin — 1/214
 Tournoux Raymond — 2/249
 Tozan Satvi Lutvi — 3/15, 483
 Trajkovi Jovan — 1/200
 Traktor — v. Kneževi Mladen
 Tratar Pavle — v. Kocbek Edvard
 Travori Stevo — 2/60, 494
 Trbi Dušan — 2/279
 Trbi Vasilije - 3/107
 Trbovi Marko — 1/275

Trebinjac — 3/357
 Tresiglavi — 1/100
 Trenk Slavko — 2/430
 Trepper Leopold Otto — 3/8,
 14, 16—18, 483, 484
 Trhulj Sead - 3/64—66
 Trifunovi Ilija Bir anin —
 2/217, 220; 3/41, 90-94,
 96-98, 107, 108, 114-116,
 403, 404, 411, 412, 422, 428,
 430, 432, 435, 436
 Trifunovi Miroslav Dronja —
 3/95
 Triki Vaso — 1/66
 Trinki Albert, Marinko Marinko-
 vi — 2/28
 Tripalo Davor — 3/436, 438
 Trklja oko — 2/286
 Troll-Obergfell, Heribert von —
 3/288, 289
 Tronije Georg — 1/34
 Trša — v. Burdžovi Rifat
 T. T. — v. Broz Josip Tito
 Tucakovi Stanko — 3/253, 259
 Tucovi Dušan Šoša — 1/163,
 164
 Tufegdži Voja — 2/451
 Tuhtan Aleksandar — 3/253,
 257, 258, 266
 Tuhtan Josip — 3/266
 Tuhtan Marija — 3/266
 Tuk uro - 1/96
 Turel Štefan — 2/71, 72
 Turi Mirko — 2/55
 Turina Oskar — 2/443
 Turner Harald — 1/223, 224;
 3/473
 Tus Andrija — 2/75, 81, 92, 496,
 497
 Tusi Pavle — 2/59
 Tustovi Stipe — 3/190
 Tušti Zorka — 3/275
 Tvrtkovi Remzija — 2/280

 Udarnik — v. Radovanovi
 Stanko
 Udicki Predrag Deneba —
 3/473, 474
 Udovi ki Lazar — 3/318, 499
 Ugarkovi Stipe Palenta — 2/8;
 3/175, 338
 Ugrin Andrija (Toma) — 3/419
 Ukmar Stane - 2/379
 Umanski Konstantin — 3/15
 Umi evi Zaga Mala — 2/427,
 428, 437, 439, 514; 3/178-180
 Umnik — 2/342, 343
 Ura — v. Tomi Stevo

 Uradin Matija - 1/230; 3/320
 Urban Stjepan — 2/39, 40
 Uroi Stjepan — 1/118
 Uroševi Ljubiša 1/417
 Urukalo Sergije — 3/403, 404
 Uvali dr Radivoje Bata —
 3/58-63, 66, 67
 Uzelac Gojko - 2/282
 Uzelac Milan — 3/57
 Uzun evi — 2/396

 Vacca (Vaka) - 3/409
 Vadlj Franjo - 3/167, 168
 Vagner Ana — v. Wagner Ana
 Vajner Slaviša, i a Romanijski
 - 1/54; 2/28, 103-105, 136,
 137, 139, 143-147, 261, 276,
 277; 3/148
 Vaks Paula - 3/253, 254, 259
 Valdes — v. Kopini Josip
 Valdhajm Kurt — v. Waldheim
 Kurt
 Valter — v. Broz Josip Tito
 Valter — v. Peri Vlado
 Varda Demetar — 3/375
 Vari ak Milan — 2/326
 Vasi Dragiša i a, Draža br. 2
 — 2/235; 3/94, 95
 Vasi Mirko — 2/61
 Vasi Nenad — 1/151;
 2/286, 287
 Vasi Perica — 2/70
 Vasili Milomir Ivo — 1/263
 Vasiljevi Milorad Rale — 2/120
 Vaško Tibor - 3/287, 349, 355,
 357-359
 Vavra Franjo — 1/143
 Vazduh — v. Kopini Josip
 Važnij - 3/12, 76, 77
 Veg Šiandor - 1/165, 248, 439,
 444
 Vegar Branko — 3/446, 455
 Vejvoda Ivo, Vuleti Mijo —
 2/78; 3/9, 65
 Vel i , uro dr — 3/311, 312
 Velebit Vladimir, dr Petrovi —
 3/5, 13, 31, 32, 34, 183, 187,
 207, 210, 234, 277, 280,
 291-302, 494
 Velimirovi Pero — 2/80
 Velj i — v. Vel i uro
 Veljko — v. ilas Milovan
 Veljko — v. Paunovi Stanko
 Veljkovi Vladimir — 1/370
 Vensan Andre — 1/34
 Verde Esteva — v. Kraja i Ivan
 Verdi Stevo — v. Kraja i Ivan
 Veseli Beba - 2/278

Veseli Soka - 2/278
 Veselinov Jovan Žarko — 1/200, 202, 214, 441
 Veži Martin — 3/412
 Vi an Ivan — 3/398
 Vida ak Miloš - 2/279
 Vida ak Todor — 2/281
 Vida i — v. Vidakovi Matija
 Vidakovi uro - 2/318, 319
 Vidakovi Matija Mato, Vida i , Mitar Dobanovi , Zanj kovski, Roman - 1/204, 205; 3/72, 73, 317, 326, 329-331, 345, 346, 366
 Vi ali Danko - 3/203—206
 Vidovi Ante — 3/190
 Vidovi Bogdan - 1/82, 83, 435
 Vidovi Branko — 2/87
 Vidovi Franjo — 1/111
 Vidovi Lazo — 2/305
 Vilani Nino — 2/73
 Vilimanovi Mom ilo — 2/65
 Vilko - 3/254
 Viljem car — 3/55
 Vinek Vladimir — 2/424, 434, 435, 440—442
 Vinko — 3/254
 Vinovac Mitlo — 1/113
 Vinovrški Dragutin — 3/253, 259
 Vinterhalter Vilko — 2/235, 505
 Vipotnik Janez — 2/379, 380, 511
 Visarionovi Josif Staljin — 1/8, 196:2/123,213, 253, 254, 506; 3/5, 9, 15-19, 21, 22, 46, 64, 65, 68, 88, 96, 370, 485
 Visarionovi Alilujeva — 3/64
 Visoki — v. Raši Josip
 Vist — 2/56
 Višinski - 3/16
 Višnjevac — 3/69
 Višnjevac Smilja — 3/68, 69
 Višnjevac Tihomir — 3/66, 68, 69
 Vitale - 3/385
 Vitalji Ton i — 1/89
 Vitkovi Ivica — 2/430
 Vivoda Ladislav — 2/92, 93
 Vlada Španac — v. Popovi Vladimir
 Vladi — v. Madari Vlado
 Vladi — v. Rukavina Ivan
 Vlado — 2/67
 Vlatkovi Nemanja — 3/157
 Vo ki Joco — 2/57, 494
 Vodopija — 3/215
 Vojni Zunac — 2/308, 309
 Vojnovi Košta — v. Kocmur Alojz
 Vojnovi Petar — 1/76; 2/353
 Vojnovi Simo — 1/90
 Vojvoda od Spoleta — 2/107
 Vojvoda Mitar — 2/222, 223
 Vokšin — v. Kopini Josip
 Vol anšek Viktor — 3/498
 Voloda — v. Vladimir Kneževi
 Volosjuk - 3/17
 Volski Marija — 2/294, 508
 Vonta — v. Ivankovi Žvonko
 Vrabac Edo — 3/377
 Vran i dr Vjekoslav — 3/233
 Vrani Dragan — 3/83
 Vrani Krešo— 1/104; 2/329
 Vrani Petar — 1/254
 Vranješevi Zdravko — 1/265
 Vranji (Vrani) Josip — 3/391, 398
 Vrankovi Nada — 3/464, 465
 Vr inac Julijana — 3/59, 62, 321, 322, 332, 486
 Vrhovac Milan — 2/165, 456, 457, 501
 Vrndak — v. Dimitrijevi Pero
 Vu emilo Zlata — 3/411
 Vu eti Ana, Anka, An a — 3/212, 214, 216
 Vu ilovski Zoran — 3/337
 Vu kovi Božo — 2/73
 Vu kovi Marko — 1/93, 436
 Vu kovi Zvonimir — 2/237, 239, 505
 Vu urovi Blagoje — 2/288
 Vujadinovi Stevo — 1/193
 Vujanovi Ivica — 3/187, 192
 Vujanovi Ljubica — 2/394
 Vujanovi Milan — 2/36
 Vujasinovi Todor — 2/266, 267, 278, 447, 453, 507, 515; 3/144, 145, 163-165,490, 492
 Vujatovi Mara — 2/393
 Vuji i Žika — 1/263
 Vuji uro — 2/76
 Vujkovi Svetozar — 1/206; 2/488
 Vujnovi Savo — 2/280
 Vujoševi Dubravka — 1/434
 Vujoševi Radomir — 3/24, 25, 44, 45, 54, 76, 339
 Vujovi Gojko — 1/263
 Vujovi Ratko o e — 1/367, 374
 Vukadin Stanko ubelj — 2/208
 Vukašinovi Milka — 2/373, 374
 Vuk evi Radomir — 2/516
 Vukeli Branko — 3/7, 8, 14, 80
 Vuki Drago — 3/388, 389
 Vukmanovi Svetozar Tempo — 1/13, 14, 146, 239, 240, 254, 255, 257, 258, 447; 2/103, 139,

141, 144, 154, 155, 263, 269,
 277-279; 3/26, 27, 45, 86,
 291, 292, 443-446, 449,
 453-457, 459, 460, 463, 464,
 505
 Vukmirovi Mi o Bijeli — 2/8
 Vukmir Rajko — 2/96
 Vukojevi Stevo — 1/76
 Vukomanovi Pavle Stipe —
 1/443; 3/320, 499
 Vukoni Veljko - 2/81
 Vukosav - 3/239
 Vukosavljevi Mladen — 2/61,
 509
 Vukota - 2/221
 Vukoti D. Jovan — 1/256, 444
 Vukovi Darja — 3/480
 Vukovi Dragoljub - 2/79, 80
 Vukovi ing Veljko — 3/446,
 451-453
 Vuleti Mijo — 1/303
 Vuleti Mijo — v. Vejdoda Ivo
 Vuleti »Šepo« — 2/424
 Vulin Nikola - 1/247, 444
 Vulovi Vitomir — 3/85
 Vušovi Ivan — 2/40
 Vutuc Anica — 3/240
 Vutuc uro — 3/239
 Vutuc Jagoda — 3/248
 Vutuc Marija - 3/239, 240
 Vutuc Mirko - 3/137, 217,
 237-243, 245-251, 253, 256,
 258, 260-270, 287, 288

 Wagner Alojzije — 3/267
 Wagner Ana - 3/257-259, 267
 Wagner Franjo — 3/240
 Wagner Karlo — 3/137, 173,
 217, 237, 238, 240-243,
 245-251, 253, 256, 258,
 260-270, 287
 Waks Paula — v. Weis Paulina
 Waldheim Kurt - 2/162; 3/478,
 480
 Walter — v. Broz Josip Tito
 Weber dr — v. Zitzelsberger An-
 dreas
 Weichs, Maximillian von —
 2/223
 Weigard - 2/458
 Weis Paula Paulina — 3/253,
 259
 Weiss - 1/211
 Weiss Ve eslav — 1/168
 Welles Sumner — 3/15
 Wertheim dr Pavao — 3/262
 Wisshaupt Ernst — 1/432;
 2/500, 512, 513

 Woods E. Sam - 3/15

 Zadovi — 3/435
 Zagorac Slavko — 1/192
 Zalar Franc — 1/167
 Zamula — 2/171
 Zanj kovski — v. Vidakovi Ma-
 tija
 Zaslavski D. - 3/470
 Zastavnikovi Krunka — 3/212,
 214, 216, 270
 Zastavnikovi Marica — 3/212,
 213, 216, 218
 Zdenka — v. Paunovi Davor-
 janka
 Zderi Mihajlo - 3/253, 259
 Zdravko — 1/278
 Zeba Salko - 3/227
 Zebi Salko - 2/64, 495
 Zec Branko — 1/119
 Zec Luka - 1/81
 Zec Milan - 2/55, 315
 Zec Nedo - 2/167
 Ze evi Vlado - 1/219; 2/116,
 232, 233, 513
 Ze o Asim — 3/228
 Ženik Petar — 3/233
 Zerbino - 3/411, 415, 418, 430,
 433, 434
 Zet — V. Bulovi Mirko
 Zickwolff Friedrich — 2/122
 Zidanšek Miloš - 1/140, 141,
 143, 300; 2/14, 19
 Zigli - 3/425
 Zihlerl Boris - 2/379
 Zimpermann dr — 3/284, 285
 Zirko Isak — v. Dirlo Isak
 Zitzelsberger Andreas, dr Weber
 - 3/236, 237
 Zlatar - 3/246, 247
 Zlatar Petar Pero - 3/186, 189
 Zlatarovi Jusuf — 3/494
 Zlati Lida - 3/260
 Zlati Miša - 3/84
 Zmaji Josip — 3/268
 Znidarši Riko — 3/261
 Zons Stefan — v. Sonns Stephan
 Zorabdi M. - 3/55
 Zoran — v. Stevanovi Stevan
 Zoran — v. Damjanovi Bora
 Zori Josip — 2/434
 Zori Milan - 2/89, 90, 496
 Zorki Sretenije — 2/13, 492
 Zorko - 1/117
 Zuco — v. Marijan Dušan
 Zuki Zuko — 2/5, 44, 45
 Zuli Ibrahim - 2/369, 370
 Zuli Juso — 2/210

Zunko — 3/416
Zupan Vitomil — 1/154
Zuzori Cvijeta — 3/74

Žaja Jure — 1/113
Žakula Neda - 1/65, 434; 2/8,
491
Žali Zuhdija - 3/388, 502
Žan - 3/422, 423
Žarko — v. Veselinov Žarko
Žarkovi dr Grujica — 3/268
Žarkovi ur ije — 1/92, 93
Žarkovi dr Stefi - 1/128
Žeraji Bogdan — 3/55
Žerjavova — 2/381
Žeželi Emilio — 3/376
Žeželi Ljudevit — 3/376
Žigi Rade - 1/74, 76, 335; 2/8,
— 356
Žilnik Konrad Slobodan —
— 3/66, 67
Živanovi Mirko — 1/102;
2/408, 413
Živi njak Stipica — 1/64, 434
Živko - 2/204
Živkovi Bosa — 2/83
Živkovi Mirko — 1/231

Živkovi dr Ljubomir — 3/69
Živkovi Novak — 1/264
Životi — 1/219
Žiži Tomaš — 3/273—276
Žnani Marijo — 1/89
Žnidarši Henrik Heinrich —
3/204, 216, 251, 260
Žole uro — 2/70
Žu a — v. Jovanovi Dušan
Žuhina Klavdija — 3/21
Žuhraj — v. Smilkovski Aleksan-
dar
Žujovi Sreten Crni, Beli —
1/192, 196, 215, 219, 257, 323;
2/16, 245, 269, 329, 468;
3/193, 363, 472
Žujovi Zoran — 1/196, 219
Žukov G. K. - 3/16, 17, 483
Žunac — 2/308, 309
Žunarevi — v. Stilinovi Mar-
jan
Žun i Josip — 1/116
Žunkovi Orest — 1/355
Župa Desanka — 3/419, 420
Župan Pavle Paja —
1/103—105; 2/329
Županski Vaso — 1/165
Žuta — v. ovi Jovanka

SADRŽAJ

Obavještajna saradnja s Moskvom	5
Misije britanske Uprave za specijalne operacije (SOE)	99
Razmjene — ma sa dvije oštrice.	137
Zagrebačke isprepletene obavještajno-diverzantske mreže	307
Obavještajna aktivnost Karlovačkog vojnog komiteta	383
Splitski obavještajni centar.	401
Sarajevski vojno-obavještajni komitet	441
Pogovor autora	467
Izvori i literatura	483
Popis imena	509

Izdava
CENTAR ZA INFORMACIJE I PUBLICITET
Zagreb

Za izdava a
Direktor i glavni urednik
Bruno Amerl

Odgovorni urednik
Jagoda Zeli -Rukavina

Biblioteka .TAJNE SILE«

PARTIZANSKA OBAVJEŠTAJNA SLUŽBA
1941-1942.

Šta se stvarno doga alo

knjiga tre a

Lektori
Zlata Babi
Zvonimir Dikli

Tehni ki urednik
Hinko Bohr

Korektor
Hedviga Krvavica

Naklada: 7.000 primjeraka

Tisak: NIŠPRO »VJESNIK«, OOUR TM - Zagreb, 1988.